ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 *2021*

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 *2021*

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies
Volume 4 (2021)

Kurucu ve Yayın Sahibi / Established and Owned by
Zeliha GİDER BÜYÜKÖZER

Editör / Editor
Zeliha GİDER BÜYÜKÖZER

İngilizce Editör / English Editor
William BRUCE

Bilim Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ankara, TR (e-mail: tayfun1961@gmail.com)

Prof. Dr. R. R. R. SMITH
Oxford University, Lincoln Professor of Classical Archaeology and Art, Oxford, UK
(e-mail: bert.smith@classics.ox.ac.uk)

Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ankara, TR
(e-mail: haruntaskiran@gmail.com)

Prof. Dr. Nicholas D. CAHILL
University of Wisconsin-Madison, Department of Art History, Madison, ABD (e-mail: ndcahill@wisc.edu)

Prof. Dr. Ramazan ÖZGAN
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü (emekli), Konya, TR (e-mail: rozgan@hotmail.com)

Prof. Dr. Andreas SCHACHNER
Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi, İstanbul, TR (e-mail: Andreas.Schachner@dainst.de)

Prof. Dr. Orhan BİNGÖL
Karabük Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Karabük, TR (e-mail: orhanbingol@karabuk.edu.tr)

Prof. Dr. Mustafa ADAK
Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Antalya, TR
(e-mail: madak@akdeniz.edu.tr)

Prof. Dr. Jeroen POBLOME
KU Leuven, Faculty of Arts, Department of Archaeology, Leuven, BE (e-mail: jeroen.poblome@kuleuven.be)

Prof. Dr. Bedia Yelda OLCAY UÇKAN
Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir, TR (e-mail: byolcay@anadolu.edu.tr)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Christine BRUNS ÖZGAN
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İstanbul, TR (e-mail: cozgan@hotmail.com)

Prof. Dr. William AYLWARD
University of Wisconsin-Madison, Department of Classical and Ancient Near Eastern Studies, Madison, ABD (e-mail: aylward@wisc.edu)

Prof. Dr. İ. Hakan MERT
Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Bursa, TR (e-mail: ihmert@uludag.edu.tr)

Prof. Dr. Felix J. PIRSON
Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi, İstanbul, TR (e-mail: Felix.Pirson@dainst.de)

Prof. Dr. Özdemir KOÇAK
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya, TR (e-mail: okocak@selcuk.edu.tr)

Prof. Dr. Christof BERNS
Universität Hamburg, Fakultät für Geisteswissenschaften, FB Kulturwissenschaften, Archäologie und Kulturgeschichte des antiken Mittelmeerraumes, Hamburg, DE (e-mail: christof.berns@uni-hamburg.de)

Prof. Dr. Bilge HÜRMÜZLÜ KORTHOLT
Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Isparta, TR (e-mail: bilgehurmuzlu@sdu.edu.tr)

Prof. Dr. Thekla SCHULZ-BRIZE
Technische Universität Berlin, Institut für Architektur, Fachgebiet Historische Bauforschung Masterstudium Denkmalpflege, Berlin, DE (e-mail: thekla.schulz-brize@tu-berlin.de)

Prof. Dr. Ertekin M. DOKSANALTI
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Konya, TR (e-mail: ertekin96@selcuk.edu.tr)

Prof. Dr. Michael C. HOFF
University of Nebraska-Lincoln, Department of Art and Art History, Lincoln, ABD, (e-mail: mhoff1@unl.edu)

Prof. Dr. Olivier Can HENRY
Université Lumière Lyon2, Histoire de l'art et archéologie, Laboratoire HiSoMA, Lyon, FR (e-mail: olivier.henry@univ-lyon2.fr)

Doç. Dr. Erkan ALKAÇ
Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Mersin, TR (e-mail: ealkac77@gmail.com)

Doç. Dr. Erim KONAKÇI
İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İzmir, TR (e-mail: erim.konakci@idu.edu.tr)

Doç. Dr. Erkan DÜNDAR
Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Antalya, TR (e-mail: dundarerkan@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Güray ÜNVER
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Muğla, TR (e-mail: gurayunver@gmail.com)

Dergi Sekreterleri / Secretaries
Arş. Gör. D. Ozan TOZLUCA
MA Songül SÖZEL
MA Semih TOGAN

Redaksiyon / Redaction
Arş. Gör. Serdar BAĞLIBEL
Arş. Gör. D. Ozan TOZLUCA

İngilizce Redaksiyon / English Redactions
Arkeolog Evren IŞINAK BRUCE

İletişim / Contact

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 42130 Kampüs, Konya / TR
Tel: +90 332 223 1381 | Faks: +90 332 241 1309 I GSM: +90 537 282 50 80
arkhaianatolika@gmail.com I info@arkhaiaanatolika.org
http://arkhaiaanatolika.org

Arkhaia Anatolika Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi uluslararası hakemli bir dergi olup, yılda bir kez yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies is an international, independent, double-blind peer reviewed, Open Access and online publishing journal. The journal is published annually. The responsibility of the articles published in the journal belongs to the authors.

Arkhaia Anatolika Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi DOAJ (Directory of Open Access Journals), ICI (Index Copernicus International), SIS (Scientific Indexing Services), OAJI (Open Academic Journals Index) ve ASOS (Akademia Sosyal Bilimler İndeksi) tarafından taranmaktadır.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archeological Studies is being indexed by Directory of Open Access Journals (DOAJ), Index Copernicus International (ICI), Scientific Indexing Services (SIS), OAJI (Open Academic Journals Index) and ASOS Index.

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies
Volume 4 (2021)

HAKEMLER / REFEREES

Prof. Dr. Ayşe AYDIN *(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)*

Prof. Dr. Fikret YEGÜL *(Emeritus, Department of the History of Art/Architecture, University of California)*

Prof. Dr. Elif ÖZER *(Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Prof. Dr. Turgut YİĞİT *(Ankara Üniversitesi, Tarih Bölümü)*

Prof. Dr. Zeliha DEMİREL GÖKALP *(Anadolu Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)*

Prof. Dr. Ertekin M. DOKSANALTI *(Selçuk Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Prof. Dr. Ceren ÜNAL *(Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)*

Prof. Dr. Reyhan KÖRPE *(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Tarih Bölümü)*

Prof. Dr. Vedat ONAR *(İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Osteoarkeoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi)*

Doç. Dr. Fatma BAĞDATLI ÇAM *(Bartın Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)*

Doç. Dr. Atakan AKÇAY *(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Mehmet OKTAN *(Akdeniz Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü)*

Doç. Dr. Emre OKAN *(Düzce Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Yusuf SEZGİN *(Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Lale DOĞER *(Ege Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)*

Doç. Dr. Fikret ÖZBAY *(Dumlupınar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Esengül AKINCI ÖZTÜRK *(Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Halil TEKİN *(Hacettepe Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Meryem ACARA ESER *(Cumhuriyet Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)*

Doç. Dr. F. Eray DÖKÜ *(Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Sinan MİMAROĞLU *(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)*

Doç. Dr. Hasan Ertuğ ERGÜRER *(Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Rahşan TAMSÜ POLAT *(Anadolu Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Nihal TÜNER ÖNEN *(Akdeniz Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü)*

Doç. Dr. Cenker ATİLA *(Cumhuriyet Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Hüseyin UZUNOĞLU *(Akdeniz Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü)*

Doç. Dr. Figen ÇEVİRİCİ COŞKUN *(Dumlupınar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Derya SİLİBOLATLAZ BAYKARA *(Gaziantep Üniversitesi, Göç Enstitüsü)*

Doç. Dr. Murat ÇEKİLMEZ *(Adnan Menderes Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Çilem UYGUN *(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN *(Pamukkale Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)*

Dr. Öğretim Üyesi Suhal SAĞLAN *(Selçuk Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Dr. Öğretim Üyesi Bekir Sıtkı Alptekin ORANSAY *(Anadolu Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Dr. Öğretim Üyesi Volkan YILDIZ *(Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Dr. Öğretim Üyesi Deniz PASTUTMAZ SEVMEN *(Selçuk Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Dr. Öğretim Üyesi İnci TÜRKOĞLU *(Pamukkale Üniversitesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü)*

Dr. Öğretim Üyesi Mustafa BİLGİN *(Afyon Kocatepe Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Dr. Öğretim Üyesi Hazar KABA *(Sinop Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Dr. Öğretim Üyesi Zafer KORKMAZ *(Selçuk Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü)*

Dr. Öğretim Üyesi İlker Mete MİMİROĞLU *(Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü)*

Dr. Öğretim Üyesi Zehra ÖZBULUT *(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Antropoloji Bölümü)*

Dr. Jesper BLID *(Austrian Academy of Sciences, Austrian Archaeological Institute)*

Dr. Anne Marie CARSTENS *(Project Manager at FOTdanmark)*

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies
Volume 4 (2021)

İ Ç İ N D E K İ L E R

C O N T E N T S

Aydın ERÖN – Merve Sultan ÇAKAN
Tisna Antik Kentinde Bulunan Lydia Seramikleri Üzerine İlk Düşünceler 1
Preliminary Thoughts on Lydian Pottery Found at Tisna

Mevlüt ELİÜŞÜK
Menderes Magnesiası Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'da Bulunan Doğu Sigillata B Grubu Seramikleri 15
Eastern Sigillata B from the South Stoa of the Sanctuary of Artemis at Magnesia on the Meander

Ebru Fatma FINDIK
Aziz Nikolaos Kilisesi, Kuzey Ek Yapısı Tuğla Süslemeleri: Rozet Motifi ya da Yenilmez Güneş "Sol Invictus" 41
St. Nicholas Church, Brick Decorations of Northern Annex: Rosette Motif or Invincible Sun

Görkem KÖKDEMİR
Vitruvius III.2.6: Hermogenes, Menesthes ve Pseudodipteros Planlı Apollon Tapınağı (?) 83
Vitruvius III.2.6: Hermogenes, Menesthes, and the Pseudodipteros Temple of Apollo (?)

Bilsen Ş. ÖZDEMİR – Murat TAŞKIRAN
Sillyon'da Ares Kültü 109
The Cult of Ares at Sillyon

Yurdagül ÖZDEMİR
Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesinden Ünik Özellikte İki Siren/Harpi Figürlü Seramik 123
Two Unique Siren/Harpy Figured Ceramics in the Karatay Madrasah Tile Works Museum

Ramazan ÖZGAN
Dionysos İkonografisi Işığında Dört Yontu Başının Değerlendirilmesi 141
Evaluation of Four Sculpture Heads in the Light of Dionysus Iconography

Zerrin ERDİNÇ
Aizanitis Bölgesi Sınırlarına İlişkin Bir Öneri 163
A Suggestion on Aizanitis Region Borders

Mustafa BİLGİN
Sillyon Territoryumu'nda Bulunan Kepez Yerleşiminin Kırmızı Astarlı Seramikleri Üzerine Ön Değerlendirmeler 174
Preliminary Evaluations on Red Slipped Wares of Kepez Settlement Located in Sillyon Territorium

Gürol AYTEPE – Abdulkadir BARAN
The Colourful Look of the Maussolleion at Halikarnassos 215
Halikarnassos Maussolleionu'nun Renkli Görünümü

Oğuz KOÇYİĞİT – Kemal ÇİBUK – Rıdvan GÖLCÜK
Hellespontus Kıyılarından Bir Grup Ticari Amphora 237
A Group of Commercial Amphorae from the Shores of Hellespont

Umut KAPUCİ
Aydın Arkeoloji Müzesi'ndeki Menderes Antiokheiası Buluntusu Heykeltıraşlık Eserleri 256
Sculpture Artifacts from Antioch on the Maeander in the Aydın Archaeological Museum

Zafer KORKMAZ
Modern Dünya Sistemi, Emperyalizm ve Mesafe-Değişim Oranı Teorilerinin Uyarlama Örnekleri Işığında Yeni Bir Öneri: Tabal-Yeni Asur İlişkisi 269
A New Proposal in the Light of Adaptation Examples of the Modern World System, Imperialism, and Distance-Parity Theories: The Tabal-Neo-Assyrian Relation

Çilem UYGUN
Adana Müzesi'nden Cenaze Takıları ve Aplikler 314
Funeral Jewelry and Appliques from the Adana Museum

Güray ÜNVER – Ufuk ÇÖRTÜK
Muğla Müzesi'nden Yeni Bir Onurlandırma Yazıtı 341
A New Honorary Inscription from Muğla Museum

Sabri ARICI
Arkaik Dönem'de Phokaia'nın Lydia ile İlişkileri Üzerine Tespitler 353
Detections on Phocaea's Relationship with Lydia in the Archaic Period

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

Tisna Antik Kentinde Bulunan Lydia Seramikleri Üzerine İlk Düşünceler

Preliminary Thoughts on Lydian Pottery Found at Tisna

Aydın ERÖN
https://orcid.org/0000-0003-1611-2296

Merve Sultan ÇAKAN
https://orcid.org/0000-0002-3366-7165

Geliş Tarihi: 14.12.2020 | Kabul Tarihi: 05.01.2021 | Online Yayın Tarihi: 09.01.2021

Makale Künyesi: Erön, A. ve Çakan, M. S. (2021). Tisna Antik Kentinde Bulunan Lydia Seramikleri Üzerine İlk Düşünceler. *Arkhaia Anatolika, 4*, 1-14. DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.24

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 1-14
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.24

Araştırma Makalesi / Research Article

Tisna Antik Kentinde Bulunan Lydia Seramikleri Üzerine İlk Düşünceler

Preliminary Thoughts on Lydian Pottery Found at Tisna

Aydın ERÖN*

Merve Sultan ÇAKAN**

Öz

Antik Dönem'de Aiolis Bölgesi'nde yer alan Tisna antik kenti günümüzde İzmir ili, Aliağa ilçe sınırları içerisinde kalmaktadır. Tisna antik kentinde 2018 ve 2019 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında ağırlıklı olarak Sarıkale Tepe ve Kocakale Tepe mevkiileri incelenmiştir. Bu çalışmalarda yedi adet Lydia seramiği parçası saptanmıştır. Bu parçalardan beş tanesi Sarıkale Tepe mevkiinde, iki tanesi ise Kocakale Tepe mevkiinde bulunmuştur. Sarıkale Tepe buluntularının kutsal alan olduğu düşünülen bir bölgeden gelmesi önemlidir. Kocakale Tepe mevkii örnekleri ise nekropolis olabileceği düşünülen bir alanda bulunmuştur. Çalışmada ele alınan Lydia seramiklerinin tamamı "damarlı boyama" tekniğinde boyanmış olup, bunlar parlak ve mat boyalı olmak üzere iki farklı stildedir. Tisna buluntusu Lidya seramikleri, oinokhoe, tabak, skyphos ve çanak gibi farklı formlara ait parçalardan oluşmaktadır.

Tisna antik kenti Lydia Bölgesi'ne bağlanan bir yol ağının yakınında kurulmuştur. Bu nedenle yerleşimin Lydia kültürü ile etkileşim içerisinde olduğu düşüncesi üzerinde durulmaktadır. Kentte gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında bulunan Lydia seramikleri de bu etkiyi kanıtlamaktadır. Lydia Krallığı'nın özellikle MÖ 7.-6. yüzyıllar arasında Batı Anadolu coğrafyası üzerinde hakimiyet kurduğu bilinmektedir. Lydia seramikleri de söz konusu dönemde geniş bir coğrafyada karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada ele alınan Lydia "damarlı boyama" tekniğinde yapılmış seramik parçaları, benzer örnekler ve yerleşimdeki diğer buluntular yardımıyla MÖ Geç 7.-Erken 6. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tisna, Aiolis, Lydia, Lydia seramiği, Arkaik seramik

Abstract

The ancient city of Tisna, which was located in the Aiolis Region in the Ancient Period, is today within the borders of Aliağa district in İzmir. During the survey in 2018 and 2019, Sarıkale Tepe and Kocakale Tepe were mainly studied. In these studies, seven pieces of Lydian pottery were found. Five of them came from Sarıkale Tepe and two from Kocakale Tepe. It is also important that the Sarıkale Tepe finds come from an area considered to be a sacred area. Kocakale Tepe samples were found in an area thought to be a necropolis. All of the Lydia pottery discussed in this study decorated with "streaky glaze", and they are in two different styles, glossy and matte. Lydian pottery found at Tisna consists of different forms such as oinochoe, dish, skyphos and bowl.

The ancient city of Tisna was established near a road network to Lydia Region. Therefore, it is thought that the settlement interacts with the Lydian culture. Pottery found during the survey in the ancient city also

* Doç. Dr. Aydın Erön, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Aydın/TR. E-mail: aeron@adu.edu.tr / Orcid iD: 0000-0003-1611-2296

** Arkeolog Merve Sultan Çakan, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, Aydın/TR. E-mail:mervesultancakan@gmail.com / Orcid iD: 0000-0002-3366-7165

proves this cultural interaction. It is known that the Lydian Kingdom dominated Western Anatolia, especially between 7th and 6th centuries BC. Lydian pottery also appears in a wide area in this period. The pottery decorated with "streaky glaze" from Tisna was dated to the late 7th-early 6th centuries BC with the help of similar samples and other finds from the settlement.

Keywords: Tisna, Aeolis, Lydia, Lydian pottery, Archaic pottery

Giriş

Antik Dönem'de Aiolis Bölgesi'nde yer alan Tisna antik kenti günümüzde İzmir ili, Aliağa ilçesi sınırları[1] içerisinde kalmaktadır (fig. 1). Aiolis Bölgesi'ndeki diğer antik kentlerin konumları incelendiğinde, yerleşim alanlarının genel karakterleri itibariyle ikiye ayrıldığı sonucuna ulaşılabilir. Myrina ve Kyme gibi kıyıda yer alan kentlerin yanında, iç bölgelerle bağlantılı olarak değerlendirebileceğimiz Tisna gibi yerleşimler de mevcuttur. Söz konusu sebeple Tisna antik kentinin kurulduğu coğrafyayı dikkatli incelemek gerekir. Yerleşim alanı Aspordene (Yunt) ve Sardene (Dumanlı) dağları arasında konumlanmıştır. Kentin mevcut kalıntıları 179 m yüksekliğindeki Sarıkale Tepe **il**e 357 m yüksekliğindeki Kocakale Tepe mevkii olarak adlandırılan alanlar üzerinde bulunmaktadır. Yapılan inceleme ve araştırmalar sonucunda kentin etrafının su kaynakları ile çevrili olduğu saptanmıştır. Yerleşimin kuzeyinden geçen ve günümüzde Güzelhisar-Kocaçay olarak adlandırılan su kaynağının, kentin yer seçiminde oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu su kaynağının Antik Dönem'de Pythikos veya Titanus olarak adlandırıldığı düşünülmektedir. Tisna isminin de bu su kaynağından geldiği fikri üzerinde durulmaktadır[2].

Figür 1: Tisna antik kenti ve yakın çevresini gösteren harita

Kentin konumu incelendiğinde, Aiolis ile Lydia bölgeleri arasındaki ulaşımı sağlayan bir yolun hemen yakınında kurulduğu anlaşılmaktadır[3]. Tisna her ne kadar Aiolis Bölgesi sınırları içerisinde kalsa da araştırmalar sırasında bulunan Lydia seramikleri, doğusunda yer alan Lydia Bölgesi ile etkileşim içerisinde olduğunu kanıtlar niteliktedir[4].

---

[1] Yerleşim günümüzde Aliağa ilçesinin doğusunda yer alan Uzunhasanlar, Güzelhisar, Karakuzu ve Karaköy mahalleleri sınırları içerisinde kalmaktadır.

[2] Erdan 2020a, 4. Kentin isminin Nehir Tanrısı Titanios'tan geldiği düşünülmektedir.

[3] Uzunhasanlar ve Avdal mahalleri arasında kalan söz konusu yol hattı günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir.

[4] Aioller'in, Erken Demir Çağı'nın başlarından beri Lydialılar'ın batı komşusu olduğu bilinmektedir. Alyattes'in Kimmer istilasını sonlandırmasının ardından Lydia egemenliği Aiolis Bölgesi'nin yer aldığı batı kıyıları da dahil

Aiolis Bölgesi'nde yer alan diğer antik kentlerle kıyaslandığında, Tisna hakkındaki bilgilerimiz ne yazık ki çok daha azdır. Kent hakkındaki en erken bilgiler Yaşlı Plinius'un "Naturalis Historia" adlı eserinde karşımıza çıkar (Plin. nat. V, 30). Yaşlı Plinius söz konusu eserinde Tisna antik kentinden Titanus Irmağı yakınında yer alan *Titanus* kenti olarak bahseder. 19. yüzyıla kadar yerleşimin üzerinde çok durulmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihten sonra A. H. Sayce[5], M. Guichon[6], C. Schuchhardt[7], W. von Diest[8], M. Baltazzi[9], A. Conze[10] ve E. Doğer[11] gibi gezgin ve araştırmacıların Tisna ile ilgili yaptıkları çalışmalar bulunmaktadır. Tisna antik kentindeki son sistemli yüzey araştırması çalışmaları 2018 yılından itibaren E. Erdan başkanlığındaki bir ekip tarafından yürütülmektedir[12]. Makale konusunu oluşturan Lydia seramik örnekleri de söz konusu bu çalışmalar sırasında bulunmuştur[13].

Lydia Seramikleri

Tisna antik kentinde bulunan eserleri incelemeden önce Lydia seramikleri hakkında kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır. Lydia seramikleri Batı Anadolu coğrafyasının önemli yerel seramik gruplarından bir tanesidir. Söz konusu seramik kültürü, Lydia Krallığı'nın egemenlik sahası içerisinde kalan alanlarda, MÖ 9.-6. yüzyıllar arasında karşımıza çıkmaktadır. Lydia seramiklerinin anlaşılmasında Sardeis[14] buluntuları oldukça önemlidir. Kentte gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan eserler ışığında özellikle İç ve Batı Anadolu coğrafyasında yer alan antik kentlerde bulunan Lydia seramikleri de yorumlanmaya başlanmıştır. Lydia seramikleri Sardeis dışında Ephesos[15], Smyrna[16], Daskyleion[17], Gordion[18], Miletos[19], Aphrodisias[20], Larisa[21], Thyateira[22], Pitane[23], Aigai[24] ve Börükçü[25] gibi önemli yerleşimlerde karşımıza çıkmaktadır. R. G. Gürtekin-Demir, Lydia seramiklerini "Sardeis buluntuları", "Sardeis yakın çevresi buluntuları", "bir süre Lydia egemenliği altında kalan bölgelerdeki örnekler" ve "Lydia egemenliği altında olmayan yerleşimlere ticaret yoluyla giden seramikler" başlıkları altında değerlendirmiştir[26]. Lydia seramiklerinin üzerinde görülen bezeme tekniklerinden yola çıkan araştırmacılar genellikle

---

olmak üzere her yöne doğru hızla genişlemiştir (Kerschner 2010, 247, 249). Ayrıca Alyattes'in oğlu Kroisos'un Ionia ve Aiolis'i tamamıyla egemenliği altına aldığı bilinmektedir (Hdt. I, 26).

5 Sayce 1882, 221-222.

6 Reinach 1885, 73-75.

7 Schuchhardt 1887, 1213.

8 von Diest 1889, 32-33.

9 Reinach 1891, 20-22.

10 Conze 1910, 1-8.

11 Doğer 2017, 79.

12 Erdan 2019, 91-111; Erdan 2020a; Erdan 2020b, 353-371.

13 Tisna antik kenti buluntusu Lydia seramiklerini çalışmamız konusunda her türlü yardım ve desteği sağlayan Doç. Dr. Emre Erdan ve Tisna araştırma ekibine teşekkürü bir borç biliriz. Yayında kullanılan harita, fotoğraf ve çizimler Tisna yüzey araştırması arşivinden alınmıştır.

14 Greenewalt 1966; Greenewalt 2010, 107-124; Gürtekin 1998.

15 Kerschner 2007, 232-235; Kerschner 2008, 335-336.

16 Akurgal 1950, 38-39; Cook 1958/1959, 31.

17 Gürtekin-Demir 2002, 111-143; Koçak-Yaldır 2009, 86-109.

18 Schaus 1992, 151.

19 Panteleon ve Senff 2008, 33.

20 Mierse 1986, 413-424.

21 Boehlau ve Schefold 1942, lev. 24, no. 3; Greenewalt 1966, 152, 154.

22 Akdeniz ve Erön 2017, 79-92; Çakan 2018.

23 Greenewalt 1966, 150, 152, 159, 208.

24 Özver 2012, 10.

25 Gider-Büyüközer 2014, 115-116, 122-123.

26 Gürtekin 1998, 9-13; Gürtekin-Demir 2007, 47.

söz konusu grubu "kırmızı üzerine siyah", "bikrom", "damarlı boyama" ve "mermer taklidi" örnekler başlıkları altında incelemişlerdir.

Figür 2: Sarıkale Tepe akropolü ve batı yamacının genel görünüşü

Figür 3: Kocakale Tepe mevkiinin genel görünüşü

Tisna Buluntusu Lydia Seramikleri

Tisna antik kenti 2018 ve 2019 yılı yüzey araştırmaları ağırlıklı olarak Sarıkale Tepe (fig. 2) ve Kocakale Tepe (fig. 3) mevkiilerinde gerçekleştirilmiştir[27]. Söz konusu alanlarda yapılan incelemeler sırasında bulunan Lydia seramik örneklerinden "damarlı boyama" tekniğinde yapıldığı net olarak anlaşılan 7 tanesi çalışma içerisinde incelenmiştir. Seramik parçalarından 5 tanesi Sarıkale Tepe, 2 tanesi ise Kocakale Tepe'de bulunmuştur (fig. 4). Sarıkale Tepe örneklerinin kutsal alan olduğu düşünülen bir mevkide bulunması önemlidir[28]. Ayrıca söz konusu tepenin batı yamacında da Lydia seramiklerine rastlanmıştır. Kocakale Tepe mevkii örnekleri ise nekropolis olabileceği düşünülen bir alanda, arazinin kuzeyinde bulunmuştur[29].

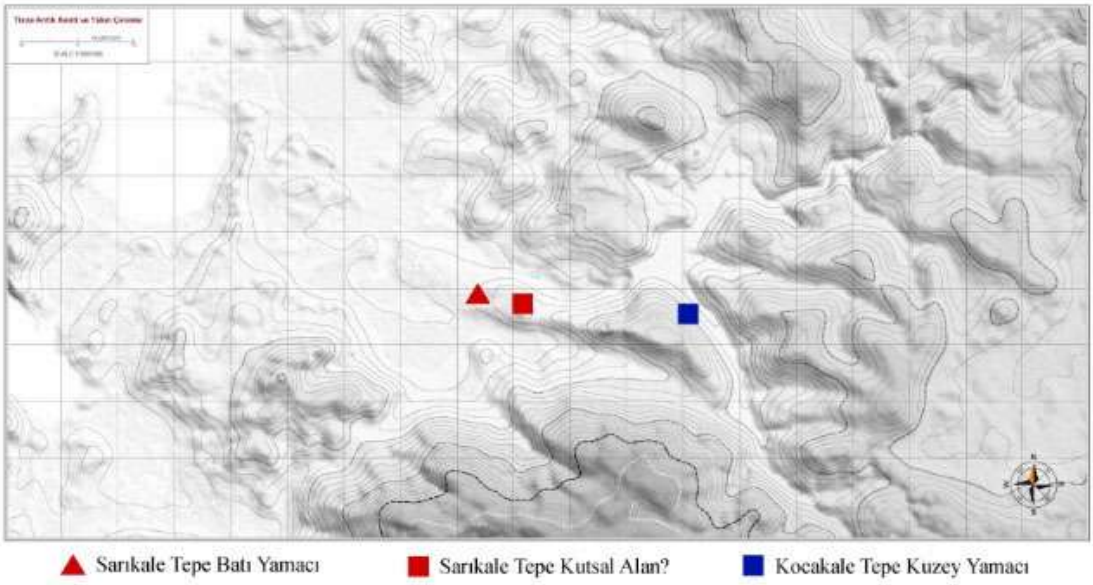

Figür 4: Tisna buluntusu "Damarlı Boyama" seramiklerinin buluntu yerlerini gösteren harita

[27] Erdan *et al.* 2019, 459-470.

[28] Yüzey araştırması ekibi kutsal alan buluntusu seramiklerin adak amaçlı kullanılmış olabileceklerini düşünmektedir.

[29] Erdan 2020a, 21-22. Kocakale Tepe mevkinin kuzeyindeki teraslı alanların nekropolis alanı oluşturmak için tasarlandıkları düşünülmektedir. Aiolis Bölgesi'ndeki diğer nekropolis alanları incelendiğinde, bazılarında teraslama yapıldığı bilinmektedir. Sardene (Dumanlı) Dağı'nın güneyindeki yerleşimlerde söz konusu teraslama uygulamasıyla karşılaşılmaktadır.

Sarıkale Tepe ve Kocakale Tepe buluntusu Lydia seramiklerinin hamur renkleri kırmızı, kahverengi ve sarı tonları arasında değişkenlik göstermektedir. Hamurlarında kum, mika, kireç ve yer yer taşçık katkısı tespit edilmiştir. Bezemeler genel olarak kahverengi ve kırmızının farklı tonlarındadır. Tisna buluntusu Lydia seramiklerinin "damarlı boyama" tekniğinde yapıldığı anlaşılmaktadır. TİS.19.SK S-96 ve TİS.19.SK S-55 envanter numaralı parçalar üzerinde "damarlı boyama" tekniğinin yanında "kırmızı bikrom[30]" tekniğinin de uygulanmış olma ihtimali vardır. Fakat söz konusu seramikler çok küçük parçalar halinde bulundukları için "kırmızı bikrom" tekniğinin kullanımında kuşkular bulunmaktadır. Bu nedenle parçaların sadece "damarlı boyama" başlığı altında incelenmesine karar verilmiştir. Tisna'da "kırmızı üzerine siyah"[31] ve "mermer taklidi[32]" tekniğinde yapılmış Lydia seramik örneklerine ise henüz rastlanmamıştır.

Damarlı Boyama (Streaky Glaze)

"Damarlı boyama", Lydia seramiğinin en kolay ve basit tekniklerinden bir tanesidir. Söz konusu teknikte kabın yüzeyine demir oksit içerikli bir boya sürülmektedir. Fırça üzerindeki kil miktarına bağlı olarak fırınlama aşamasından sonra seramiklerin yüzeyinde kırmızı, kahverengi ve morumsu siyah tonları arasında değişen renkler ortaya çıkmaktadır. Fırçanın kap yüzeyinde yatay olarak hareket ettirilmesi ile damarlı ve metalik bir görünüm elde edilmektedir. Vazo üzerinde damarlı görünümün uygulandığı alanlar dışında kalan rezerv kısımlara bazen ek renk (beyaz, morumsu kırmızı) kullanılarak basit bezemeler

---

[30] "Bikrom" teknik, genel olarak zemin rengi haricinde iki renk kullanılarak yapılan bezemeleri ifade etmek için kullanılmıştır. Söz konusu teknikte en çok kırmızı, siyah ve beyaz renklerin tercih edildiği bilinmektedir. Kullanılan renk yoğunluğuna ve baskın zemin rengine göre "beyaz bikrom" ve "kırmızı bikrom" olarak iki alt gruba ayrılmaktadır. Her iki teknikte de zemin beyaz astarla kaplanmakta ya da astar kullanılmadan perdahlı yüzeye bezemeler uygulanmaktadır. Kırmızı renk geçiş bantlarında ve bezeme kuşaklarında; siyah renk ise motiflerin yapılmasında ve yatay geçiş çizgilerinde tercih edilmektedir. "Kırmızı bikrom" tekniğinin MÖ 7.-6. yüzyıllar arasında kullanıldığı bilinmektedir (Gürtekin 1998, 122). Söz konusu bezeme stilinde askı konsantrik yarım daireler, yatay dalgalı çizgi bezemeleri, konsantrik daireler, yarım daireler ve farklı kalınlıklarda bant bezemeler yaygın olarak kullanım görmüştür. Anadolu'da Sardeis (Greenewalt 2010, 110, fig. 10; Gürtekin 1998, 110-111), Daskyleion (Gürtekin-Demir 2002, 121, fig. 10; Koçak-Yaldır 2009, 90-91) ve Thyateira (Akdeniz ve Erön 2017, 85-87, fig. 6-8, çiz. 3-5; Çakan 2018, 46-47) yerleşimlerinde "kırmızı bikrom" tekniğinde yapılmış Lydia seramik örnekleri tespit edilmiştir.

[31] "Kırmızı üzerine siyah" seramikler Sardeis verileri ışığında Lydia seramiklerinin en erken grubunu temsil etmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda tekniğin MÖ 9.-6. yüzyıllar arasında kullanıldığı düşünülmektedir (Gürtekin 1998, 40). Anadolu'da Sardeis (Greenewalt 2010, 109-110, fig. 8-9; Gürtekin 1998, 25-26; Gürtekin-Demir 2011, 361-370), Ephesos (Brein 1978, 726-728, lev. 224-226; Kerschner 2007, 232-234, lev. 33.3,5; Kerschner 2008, 335-336, fig. 2, kat. no. 289-290; Kerschner 2010, 254, fig. 3), Smyrna (Mellaart 1955, 119, 122; Gürtekin 1998, 46; Gürtekin-Demir 2011, 360), Aphrodisias (Mierse 1986, 419), Gordion (Sams 1979, 13; Schaus 1992, 152-168) ve Thyateira (Akdeniz ve Erön 2017, 84-85, fig. 4, çiz. 1; Çakan 2018, 39-44) yerleşimlerinde yapılan kazı çalışmalarında "kırmızı üzerine siyah" teknikte yapılmış seramik örnekleri bulunmuştur. Ayrıca Afyonkarahisar ilinde gerçekleştirilen yüzey araştırması sırasında bulunan örnekler de anılmaya değerdir (Kızıltepe-Bilgin 2018, 71-74). Söz konusu teknikte genel olarak parlak kırmızı zemin üzerine mat siyah bezemeler kullanılmıştır. Kırmızı zemin bazen vazonun bütün yüzeyini kaplayacak şekilde astarla oluşturulurken bazen hamur renginde bırakılmıştır. Ancak her iki durumda da zemin çoğunlukla perdahlıdır. MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren seramiklerin bir kısmında kullanılan ek beyaz boya dikkat çekicidir.

[32] "Mermer taklidi" seramikler, Lydia seramikleri arasında en fazla yayılım gösteren boyama tekniği olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu tekniğin düzenlenişi genel hatlarıyla "damarlı boyama" örneklerini hatırlatmaktadır. Beyaz astarlı veya astarsız zemin üzerinde demir oksit içerikli sulandırılmış boyanın dalgalı çizgiler oluşturacak şekilde sürülmesiyle elde edildiği bilinmektedir. Dalgalı çizgiler ve bukleler çok karakteristiktir. Boyanın sulandırılması ile farklı kalınlıklarda koyu turuncu ve kahverengi, soluk sarı aralığı, kırmızı veya kahverengi renk tonlarında bezemeler elde edilmektedir. Dalgalı çizgiler genel olarak düzensiz hatlara sahiptir. Bezeme için bir ya da birden fazla fırçanın kullanıldığı anlaşılmaktadır. "Mermer taklidi" seramikler genel olarak MÖ Geç 7. yüzyıl ile 5. yüzyılın ikinci yarısı arasına tarihlendirilmiştir. Tarih önerisi için bk; Greenewalt 1966, 144-151.

(noktalar, nokta rozetler, dil motifi ve dar bantlar) yapıldığı bilinmektedir[33]. "Damarlı boyama" tekniği skyphos, krater ve oinokhoe formları üzerinde yaygın olarak karşımıza çıkar[34]. Söz konusu tekniğin tek başına tercih edildiği örneklerin yanı sıra farklı boyama teknikleri ile birlikte kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır[35].

Tisna buluntusu "damarlı boyama" tekniğinde yapılmış olan seramiklerde oinokhoe, tabak, skyphos ve çanak formlarının tercih edildiği anlaşılmaktadır (fig. 5-6). TİS 18.133 numaralı kaide parçasının oinokhoe formuna ait olduğu düşünülmektedir. "Damarlı boyama" tekniğinde yapılmış oinokhoe örnekleri Sardeis[36] ve Thyateira[37] yerleşimlerinde karşımıza çıkar. TİS 18.42 ve TİS 19.SK S-147 envanter numaralı seramikler ise tabak parçalarıdır. Thyateira[38] yerleşiminde "damarlı boyama" tekniğinde yapılmış çok sayıda tabak parçası bulunmuştur. TİS 19.SK S-36 envanter numaralı eser bir skyphos parçasıdır. "Damarlı boyama" tekniğinin skyphoslar üzerinde yoğun olarak tercih edildiği bilinmektedir. Sardeis[39], Daskyleion[40], Thyateira[41], Aigai[42] ve Börükçü[43]'de benzer bezeme anlayışıyla yapılmış skyphos örnekleri bulunmaktadır. TİS 19.SK S-96 envanter numaralı parçanın skyphos krater formuna ait olabileceği düşünülmektedir. Aigai antik kentinde damarlı boyama tekniğinde süslenmiş bir adet skyphos krater parçası bulunmuştur[44]. Skyphos kraterler Lydia seramiğinin sevilen formları arasında yer almaktadır[45]. TİS 19.SK S-55 envanter numaralı eser ise bir çanak parçasının ağız kısmı olmalıdır. Thyateira antik kentinde "damarlı boyama" tekniğinde yapılmış çanak örnekleri bulunmaktadır[46]. Ayrıca Sardeis antik kentinde HoB sektöründe bulunan bir çanak parçasının dikine tutamak detayı Tisna örneğini hatırlatmaktadır[47].

Tisna buluntusu parçalarda "damarlı boyama" tekniği kap yüzeyinin tamamında ya da rezerv boşluklar bırakılacak şekilde yatay kalın bantlar halinde uygulanmıştır. TİS 18.42, TİS 18.172 ve TİS 19.SK S-36 envanter numaralı parçaların üzerindeki "damarlı boyama" tekniğinin metalik bir görüntüde parlak yapıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu bezeme anlayışı Sardeis[48] ve Thyateira[49] örneklerinde de karşımıza çıkmaktadır. TİS 18.133, TİS 19.SK S-147, TİS 19.SK S-96 ve TİS 19.SK S-55 envanter numaralı parçaların üzerinde ise "damarlı boyama" tekniğinin daha mat bir şekilde uygulandığı anlaşılmaktadır. Daskyleion[50] ve Börükçü[51] buluntusu "damarlı boyama" örneklerinde de benzer bir bezeme anlayışı vardır.

---

33 Gürtekin-Demir 2002, 122.
34 Gürtekin-Demir 2007, 49.
35 Gürtekin 1998, 242-243.
36 Gürtekin 1998, 243, no. 126, şek. 32, lev. 49.
37 Çakan 2018, 49, kat. no. 32, 168, 172, 267, 268, 269.
38 Çakan 2018, 49, kat. no. 26, 28, 167, 264, 266.
39 Hanfmann *et al*. 1967, 41, fig. 22; Greenewalt *et al*. 1990, dn. 19; Gürtekin 1998, 243, no. 125, şek. 32, lev. 49; Greenewalt 2010, 108, no. 78.
40 Gürtekin-Demir 2002, 123-127, kat. no. 34-57; Koçak-Yaldır 2009, 96, L44, L107, L120, L121.
41 Çakan 2018, 49, kat. no. 12, 33.
42 Özver 2012, 11-12, k1-6.
43 Gider-Büyüközer 2014, 115-116, fig 6-7.
44 Özver 2012, 12, k7.
45 Lydia skphos krater örnekleri için bk. Ramage 1994, 174, lev. 15.4.5; Gürtekin 1998, no. 67, lev. 21; Greenewalt 2010, 110, fig. 10.
46 Çakan 2018, 49, kat. no. 30.
47 Gürtekin-Demir 2014, 228, fig. 10. Gürtekin-Demir söz konusu parçanın Phryg tipi metal taklidi seramikleri hatırlattığını ifade etmektedir.
48 Gürtekin 1998, 242.
49 Akdeniz ve Erön 2017, 88-89, fig. 10-11, çiz. 7-8; Çakan 2018, 49, kat. no. 173.
50 Koçak-Yaldır 2009, L69.
51 Gider-Büyüközer 2014, 115-116, fig 6-7.

TİS 19.SK S-96 envanter numaralı parçanın dışında, rezerve alan içerisinde konsantrik yarım daire bezemelerine yer verildiği anlaşılmaktadır. Konstantrik yarım daire[52] ve konsantrik kanca dizisi[53] bezemeleri "kırmızı üzerine siyah" ve "bikrom" tekniklerinde sevilerek kullanılmıştır. Sardeis buluntusu askı konsantrik yarım daire bezemeli seramiklerin üretiminin MÖ 7. yüzyılda başladığı bilinmektedir[54]. TİS 19.SK S-96 numaralı parçanın korunan bölümünden anlaşıldığı kadarıyla, daire sayısının 3 veya 4 olması gerekir. TİS 19.SK S-55 numaralı eserin tutamak bölümünün solundaki alanda ise geometrik desenlerin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Fakat söz konusu parça da çok küçük olduğu için bezeme hakkında net bir şey söylemek oldukça zordur.

Figür 5: Tisna buluntusu "damarlı boyama" seramik örnekleri

"Damarlı boyama" tekniğinin MÖ 8. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başlandığı bilinmektedir. Tekniğin yoğun kullanımı ise MÖ 7.-6. yüzyıl arasındadır[55]. Sardeis[56], Ephesos[57], Daskyleion[58], Smyrna[59], Aphrodisias[60], Thyateira[61] ve Börükçü'de[62] "damarlı boyama" tekniğinde yapılmış seramik örnekleri bulunmuştur. Yukarıda değinilen merkezlerde bulunan "damarlı boyama" tekniğinde yapılmış olan seramikler genel olarak MÖ 7.-6. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. Tisna buluntusu seramikler de benzer örnekler ve diğer buluntular yardımıyla MÖ Geç 7.-Erken 6. yüzyıla tarihlenebilir.

---

52 "Kırmızı üzerine siyah" tekniğinde yapılmış örnek için bk. Gürtekin 1998, 40, no. 40, lev.12. "Bikrom" teknikteki örnek için bk. Gürtekin 1988, 134-137, no. 66, lev. 21.
53 Gürtekin 1998, 132-134, no. 65, 67, lev. 21.
54 Gürtekin 1998, 137.
55 Gürtekin-Demir 2002, 123.
56 Greenewalt 1966, 127-128; Gürtekin 1998, 243.
57 Kerschner 2007, 234-235, lev. 33.1.
58 Gürtekin-Demir 2002, 122-123, fig. 11-14; Koçak-Yaldır 2009, 96-97.
59 Kerschner 2010, 254, fig. 3
60 Mierse 1986, 418.
61 Akdeniz ve Erön 2017, 88-89, fig. 10-11, çiz. 7-8; Çakan 2018, 49.
62 Gider-Büyüközer 2014, 115-116, fig 6-7.

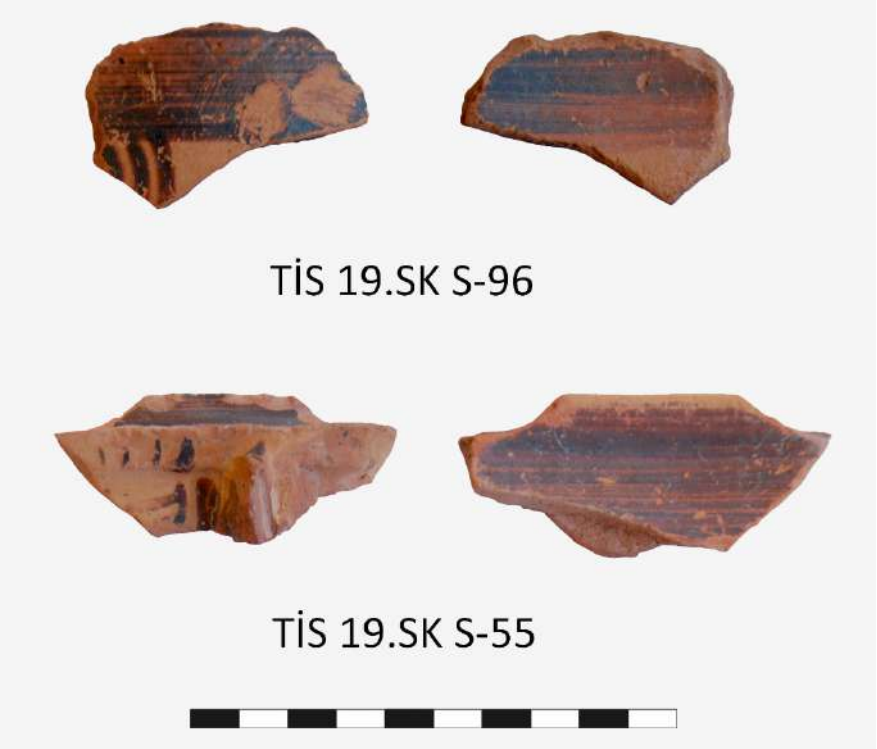

Figür 6: Tisna buluntusu "Damarlı Boyama" seramik örnekleri

Sonuç

Tisna antik kenti Aiolis Bölgesi'nin doğusunda yer almaktadır. Yerleşimin Lydia Bölgesi'ne bağlanan bir yol ağının yakınında kurulması nedeniyle Lydia kültürü ile etkileşim içerisinde olduğu düşüncesi üzerinde durulmaktadır. Kentte gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında bulunan Lydia seramikleri de bu etkiyi kanıtlaması açısından oldukça önemlidir. Çalışma içerisinde 7 tane Lydia seramiği parçası incelenmiştir. Seramik parçalarından 5 tanesi Sarıkale Tepe, 2 tanesi ise Kocakale Tepe mevkiilerinde bulunmuştur. Sarıkale Tepe mevkii buluntularının çok önemli bir bölümü kutsal alan olduğu düşünülen bir arazide tespit edilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda seramiklerin tamamının "damarlı boyama" tekniğinde yapıldığı anlaşılmaktadır. "Damarlı boyama" tekniği Lydia seramiklerinin en karakteristik bezeme üsluplarından bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Lydia Krallığı'nın özellikle MÖ 7.-6. yüzyıllar arasında Batı Anadolu coğrafyası üzerinde hakimiyet kurduğu bilinmektedir. Lydia seramikleri de söz konusu dönemde geniş bir coğrafyada karşımıza çıkar. Aiolis Bölgesi'nin doğusunda yer alan Tisna'da da Lydia seramiklerinin bulunması oldukça önemlidir. Tisna her ne kadar Aiolis Bölgesi sınırları içerisinde değerlendirilse de konum itibariyle Lydia kültürüyle etkileşime açıktır. Yerleşimin hemen yanından geçen bir yol ile Lydia Bölgesi'ne bağlandığı bilinmektedir. Tisna antik kentinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında Sarıkale Tepe mevkiinin güney yamacında büyük bir nekropolis alanı saptanmıştır. Büyük oranda tahrip edilmiş mezarların içerisinde genel olarak MÖ 7.-6. yüzyıllar arasına tarihlendirilen seramik parçaları bulunmuştur. Nekropolis kalıntı ve buluntuları Sarıkale Tepe mevkinin MÖ 7.-6. yüzyıllar arasında iskan gördüğünü kanıtlar niteliktedir[63]. Çalışma içerisinde incelenen Lydia "damarlı boyama" tekniğinde yapılmış seramik örnekleri benzer örnekler ve yerleşimdeki diğer buluntular yardımıyla MÖ Geç 7.-Erken 6. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir.

[63] Erdan ve Aydoğmuş 2019, 1140-1141.

Katalog

Envanter No: TİS 18.42
Buluntu Yeri: Kocakale Tepe, Kuzey, Kaya Mezarı 2 Çevresi
Formu: Tabak (?)
Hamur/Astar/Katkı: Hamur: 7.5 YR 7/4 pembe hamur. İç: 2.5 YR 4/2 soluk kırmızı. Dış:7.5 YR 6/4 açık kahverengi ve 7.5 YR 2.5/1 siyah. Mika katkılıdır.
Ölçüleri: Y. 2.8 cm; G. 2.4 cm.
Tanımı: Gövde parçasıdır. Dış yüzeyde, korunan gövdenin üzerinde rezerve alanın üzerinde kırmızımsı kahverengi firnis bant, iç yüzeyde ise kırmızı firnis üzerine koyu kahverengi firnis bantlar görülmektedir.
Boyama Tekniği: Damarlı boyama

Envanter No: TİS 18.172
Buluntu Yeri: Kocakale Tepe, Kuzey, Kaya Mezarı 2 Çevresi
Formu: (?)
Hamur/Astar/Katkı: 7.5 YR 6/4 açık kahverengi. İç: 7.5 YR 2.5/1 siyah, 2.5 YR 4/8 kırmızı. Dış: 10 YR 7/4 çok soluk kahverengi ve 10 YR 4/1 çok koyu gri. Kum ve mika katkılıdır.
Ölçüleri: Y. 1.8 cm; G. 2.1 cm, Ç. 8 cm.
Tanımı: Ağız parçasıdır. İç yüzeyinin tamamı ve dış yüzeyinin dudak ve dudak altı kısmında açık kırmızı üzerine siyah firnis bulunmaktadır.
Boyama Tekniği: Damarlı boyama

Envanter No: TİS 18.133
Buluntu Yeri: Sarıkale Tepe, Akropol
Formu: Oinokhoe
Hamur/Astar/Katkı: Hamur: 7.5 YR 5/4 kahverengi. İç astar: 7.5 YR 3/1 çok koyu gri ve 7.5 YR 4/3 kahverengi. Dış firnis bant: 10 YR 4/2 koyu grimsi kahverengi. Kireç, mika katkılıdır.
Ölçüleri: Y. 2.5 cm; Ç. 9 cm.
Tanımı: Kaide parçasıdır. Dış yüzeyinde gövdeden kaideye geçişte kalın bir yiv üzerinde kahverengimsi firnis bant vardır. İç yüzeyde ise kırmızı astar üzerinde koyu kahverengimsi biri kalın diğerleri ince olan firnis bantlar görülmektedir.
Boyama Tekniği: Damarlı boyama

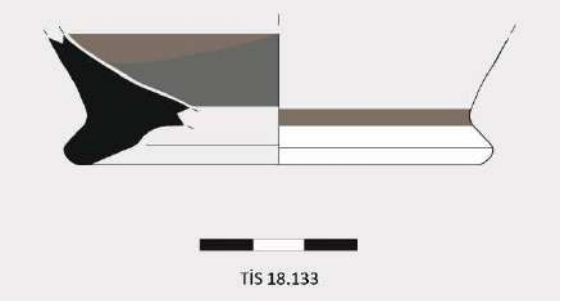

Envanter No: TİS 19 SK S-36
Buluntu Yeri: Sarıkale Tepe Kutsal Alan
Formu: Skyphos
Hamur/Astar/Katkı: Hamur 5 YR 7/4 pembe. Dış: 7.5 YR 6/4 açık kahverengi astar (ağız formundan gövdeye doğru), firnis bantlar:10 R 4/4 soluk kırmızı, 10 R 3/1 koyu kırmızımsı gri, 2.5 YR 4/6 kırmızı. İç: 2.5 YR 2.5/1 kırmızımsı siyah astar. Az miktarda kum ve mika.
Ölçüleri: Y. 5 cm; Ç. 12 cm.
Tanımı: Ağız parçasıdır. Eser ağız oturma düzleminden içe doğru içbükey yaparak inmektedir. Dış yüzeyin dudak kısmında 0.5 cm genişliğinde soluk kırmızı bir bant, 2.2 cm yüksekliğinde rezerve bir alan ve ardından koyu kırmızımsı gri ve kırmızı renk geçişlerine sahip farklı yüksekliklerde bant sırası yer almaktadır. İç yüzey üzerinde siyah astar görülmektedir.
Boyama Tekniği: Damarlı boyama

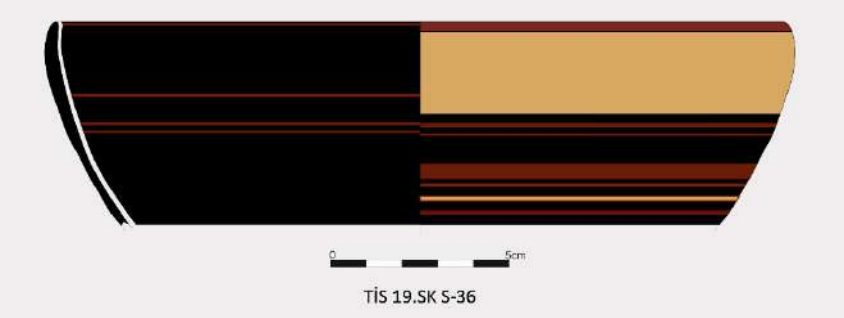

Envanter No: TİS 19 SK S-147
Buluntu Yeri: Sarıkale Tepe Batı Yamacı
Formu: Tabak
Hamur/Astar/Katkı: Hamur: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı. Dış: 2.5 Y _/2/8 Soluk sarı astar. 2.5 YR 5/6 kırmızı boya. 5 YR 3/1 koyu kırmızımsı gri boya İç: 5 YR 3/3 koyu kırmızımsı kahverengi boya, 2.5 YR 3/6 koyu kırmızı boya. Kum, kireç katkılıdır.
Ölçüleri: Y. 3.6 cm; Ç. 12 cm.
Tanımı: Ağız parçasıdır. Ağız oturma düzlemi üzerinde kırmızı boya ile bir bezeme alanı oluşturulup koyu kırmızımsı gri boya ile ince bir bant bezemesine yer verilmiştir. Dış yüzeyde ağız oturma düzleminin hemen altında soluk sarı astar üzerine kırmızı boya ile ince bantlar yapılmıştır. Dış yüzeyde gövde üzerinde kırmızı ve koyu kırmızı gri boya ile bezeme alanları oluşturulmuştur. İç yüzeyde koyu kırmızımsı kahverengi boya üzerine koyu kırmızı boya ile çizgisel bezeme yapılmıştır.
Boyama Tekniği: Damarlı boyama

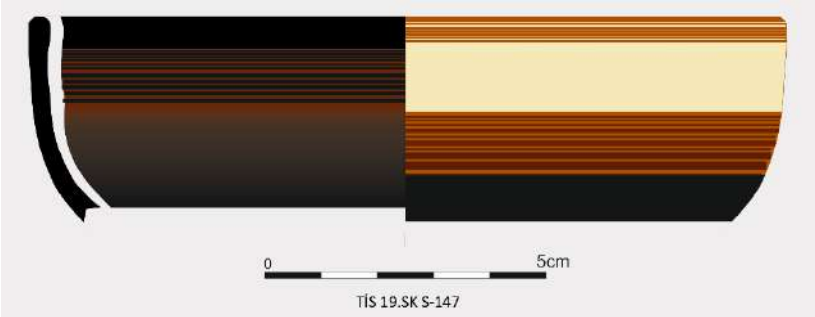

Envanter No: TİS 19 SK S-55
Buluntu Yeri: Sarıkale Tepe Kutsal Alanın Güneyindeki Tepe
Formu: Çanak
Hamur/Astar/Katkı: Hamur: 10R 7/4 soluk kırmızı, Dış: 2.5 YR 2.5/1 kırmızımsı siyah (tutamak tablası), 2.5 YR 2.5/1 kırmızımsı siyah (motif), İç: 2.5 YR 3/2 siyahımsı kırmızı. Kireç, taşçık ve az miktarda da kum katkılıdır.
Ölçüleri: Y. 3.5 cm; Ağız G. 3.8 cm.
Tanımı: Ağız parçasıdır. 3.5 cm genişliğinde korunan ağız parçasının dış yüzeyde hemen altında gövdeden 1.1 cm ölçüsünde dışarıya düz bir şekilde profil veren olasılıkla bir kapak tablası bulunmaktadır. Söz konusu alanın hemen altında küçük bir tutamak yer alır. Dış yüzeyde ağızdan kapak tablasının bitimine kadar kırmızımsı siyah renginde firnis bulunmaktadır. Gövdeye geçiş 0.9 cm'lik keskin bir dönüş ile bağlanır ve üzerinde kırmızımsı siyah renginde aşınmış kısa çizgisel motifler görülür. Tutamak yerinin sol alanında da kırmızımsı siyah renginde oldukça az korunmuş bir bezeme alanı mevuttur. İç yüzey 0.5 cm'lik bir ağız kalınlığından konkav şekilde içe doğru uzanır.
Boyama Tekniği: Damarlı boyama

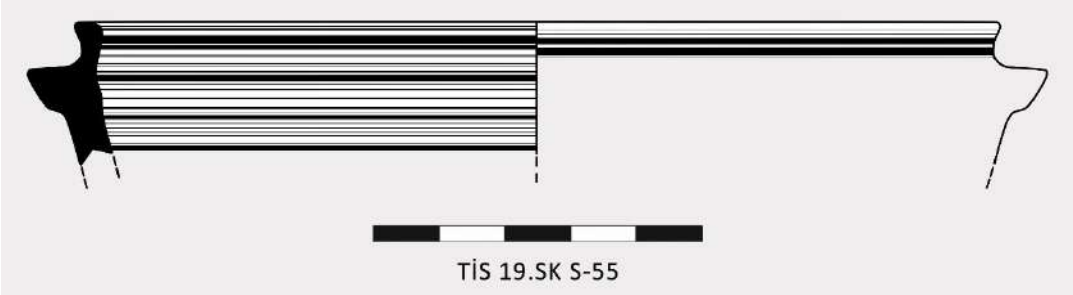

Envanter No: TİS 19 SK S-96
Buluntu Yeri: Sarıkale Tepe Kutsal Alan Batı Yamacı
Formu: Skyphos krater
Hamur/Astar/Katkı: Hamur: 5 YR 6/4 acık kırmızımsı kahverengi Dış: 7.5 YR 7/4 pembe astar üzerine 7.5 YR 2.5/1 siyah İç: 7.5 YR 2.5/1 siyah ve 2.5 YR 5/6 kırmızı astarlıdır.
Ölçüleri: Y. 2.8 cm; G. 4.3 cm; K. 0.5 cm.
Tanımı: Gövde parçasının dış yüzeyinde pembe astar üzerine siyah firnis ile 1.6 cm yüksekliğinde bir bant yer almaktadır. Bu alanın hemen altında yan yana üç sıra halinde fırça ile yapılmış 0.3 cm kalınlığında çizgisel bezeme yer almaktadır. İç yüzeyde pişirmeden kaynaklı olarak renk geçişleri görülmektedir.
Boyama Tekniği: Damarlı boyama

Figürlerin Listesi

Figür 1: Tisna antik kenti ve yakın çevresini gösteren harita
Figür 2: Sarıkale Tepe akropolü ve batı yamacının genel görünüşü
Figür 3: Kocakale Tepe mevkiinin genel görünüşü
Figür 4: Tisna buluntusu "Damarlı Boyama" seramiklerinin buluntu yerlerini gösteren harita
Figür 5: Tisna buluntusu "damarlı boyama" seramik örnekleri
Figür 6: Tisna buluntusu "damarlı boyama" seramik örnekleri

Bibliyografya

Akdeniz, E. ve Erön, A. (2017). Lydia Kültürünün Kuzey Lydia'daki İzleri: Thyateira-Hastane Höyüğü Kazıları'nda Bulunan Lydia Seramikleri. *Tüba-Ar, 20*, 79-92.

Akurgal, E. (1950). Bayraklı Kazısı Ön Rapor. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VIII*(1-2), 1-51.

Boehlau, J. ve Schefold, K. (1942). *Larisa am Hermos: die Ergebnisse der Ausgrabungen, 1902-1934. Band III, Die Kleinfunde.* Berlin: Walter de Gruyter.

Brein, F. (1978). Geometrisch Dekorierte Keramik aus Ephesos. E. Akurgal (Ed.), *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology* (ss. 721-728). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Conze, A. (1910). Eine Griechische Stadt. *JdI, 25*, 1-8.

Cook, J. M. (1958/1959). Old Smyrna, 1948-1951. *BSA, 53/54*, 1-34.

Çakan, M. S. (2018). *Hastane Höyüğü Kazılarında Ele Geçen Lydia Seramikleri Işığında M.Ö. 8-6. Yüzyıllar Arasında Thyateira Antik Kenti* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.

Doğer, E. (2017). *Aliağa Tarihi: İlk Çağ'dan 21. Yüzyıla*, Ankara: Aliağa Kent Kitaplığı.

Erdan, E. (2019). Tisna Antik Kenti. M. Çekilmez (Ed.), *Aliağa ve Çevresindeki Antik Kentler* (ss. 91-111). Ankara: Aliağa Kent Kitaplığı.

Erdan, E. ve Aydoğmuş, N. (2019). Aiolis'te Yeni Bir Arkaik Dönem Nekropolü Hakkında İlk Gözlemler: Tisna-Sarıkale Tepe Güney Yamacı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23*(3), 1131-1157.

Erdan, E., Çekilmez, M., Tiro, A. O., Aydoğmuş, N., Yılmaz-Karabulut, N., Vardar, S., Gür, B., Semiz, B., Kapuci, U., Arınç, M., Ersavaş, K., Taşpınar, P., Yüksektepe, Y. B., ve Toprak, G. T. (2019). Tisna Antik Kenti ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması 2018 Yılı Çalışmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, *37*(1), 459-470.

Erdan, E. (2020a). *Tisna I: İlk Araştırmalar ve Gözlemler.* İstanbul: Ege Yayınları.

Erdan, E. (2020b). Tisna and the First Results of the New Researches. M. Çekilmez (Ed.), *Aliağa ve Çevresi, Uluslararası Aliağa ve Çevresi-Aiolis Bölgesi-Arkeoloji ve Disiplinler Arası Araştırmalar Sempozyumu Bildirileri* (ss. 353-371). İzmir.

Gider-Büyüközer, Z. (2014). Börükçü Nekropol Alanından Bir Arkaik Mezar. *Tüba-Ar, 17*, 111-128.

Greenewalt, C. H. (1966). *Lydian Pottery of the Sixth Century B.C.: The Lydion and Marbled Ware* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Pennsylvania Üniversitesi, Pennsylvania.

Greenewalt, C. H. (2010). Lidya'da Çömlekçilik/Lydian Pottery. N. D. Cahill (Ed.), *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (ss. 107-124). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Greenewalt C. H., Cahill, N. D., Dedeoğlu, H. ve Hermann, H. (1990). The Sardis Campaign of 1986. *BASOR Supplementary Studies*, *No. 26,* 137-177.

Gürtekin, R. G. (1998). *Lydia Seramiğindeki Yabancı Etkiler* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi, İzmir.

Gürtekin-Demir, R. G. (2002). Lydian Painted Pottery at Daskyleion. *AnatSt, 52*, 111-143.

Gürtekin-Demir, R. G. (2007). Provincial Production of Lydian Painted Pottery. A. Sagona ve A. Çilingiroğlu (Eds.), *Anatolian Iron Ages 6: The Proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Eskişehir (16-20 August 2004), Ancient Near Eastern Studies Supplement 20* (ss. 47-77). Louvain.

Gürtekin-Demir, R. G. (2011). An Eastern Mediterranean Painting Convention in Western Anatolia: Lydian Black-on-Red. K. Duistermaat ve I. Regulski (Eds.), *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean, Proceedings of the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 25-29 October 2008* (ss. 359-378). Paris: Peeters.

Gürtekin-Demir, R. G. (2014). Phrygian Aspects of Lydian Painted Pottery. *AJA, 118*(2), 223-239.

Hanfmann, M. A., Swift, G. F. ve Greenewalt, C. H. (1967). The Ninth Campaign at Sardis (1966). *BASOR, 186*, 17-52.

Kerschner, M. (2007). Das Keramikbild von Ephesos im 7. und 6. Jh. v. Chr. J. Cobet, V. von Graeve, W. D. Niemier ve K. Zimmermann (Eds.), *Frühes Ionien Eine Bestandsaufnahme, Milesische Forschungen* 5 (ss. 221-245). Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Kerschner, M. (2008). Artemis Kutsal Alanı'nda Bulunan Pişmiş Toprak Kaplar. W. Seipel (Ed.), *Efes Artemisionu. Bir Tanrıçanın kutsal mekânı* (ss. 331-345). Viyana: Phoibos Verlag.

Kerschner, M. (2010). Lidyalıların Komşuları İyonyalılar ve Aiolia'lılar. N. D. Cahill (Ed.), *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World* (ss. 247-266). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kızıltepe-Bilgin, P. (2018). *Afyonkarahisar İli Yüzey Araştırmaları Işığında İçbatı Anadolu'da Demir Çağı Seramiği* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi, Denizli.

Koçak-Yaldır, A. (2009). *İ.Ö. Yedinci ve Altıncı Yüzyıllarda Daskyleion'un Ticari İlişkileri* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi, İzmir.

Mellaart, J. (1955). Iron Age Pottery From Southern Anatolia. *Belleten, XIX*(74), 115-136.

Mierse, W. E. (1986). Lydian Pottery at Aphrodosias. M. S. Joukowsky (Ed.), *Prehistoric Aphrodisias Volume 2. An Account of the Excavations and Artifact Studies* (ss. 413-424). Louvain: Brown University.

Özver, A. (2012). *Aigai'den Ele Geçen Arkaik Dönem Seramikleri* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ege Üniversitesi, İzmir.

Panteleon, I. A. ve Senff, R. (2008). Die Grabung im Aphroditeheiligtum auf dem Zeytintepe bei Milet in den Jahren 2003–2005. *AA, 2008*(2), 33-46.

Ramage, N. H. (1994). Pactolus Cliff: an Iron Age site at Sardis and its pottery. A. Çilingiroğlu ve D. H. French (Eds.), *Anatolian Iron Ages 3/Anadolu Demir Çağları 3, The Proceedingd of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990/III.*

Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van, 6-12 Ağustos 1990 (ss. 173-183). Ankara: British Institute of Archaeology at Ankara.

Reinach, S. (1885). Chronique d'Orient. *RA Troisième Série* T. 5, 69-98.

Reinach, S. (1891). *Chroniques d'Orient: documents sur les fouilles et découvertes dans l'Orient hellénique de 1883 à 1890*. Paris: F. Didot frères.

Sams, G. K. (1979). Imports at Gordion. Lydian and Persian Periods. *Expedition, 21*(4), 6-17.

Sayce, A. H. (1882). Explorations in Aeolis. *JHS, 3*, 218-227.

Schaus, G. P. (1992). Imported West Anatolian Pottery at Gordion. *AnatSt, 42*, 151-177.

Schuchhardt, C. (1887). Vorläufiger Bericht über eine Bereisung der pergamenischen Landschaft. *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1887*, 1207-1214.

von Diest, W. (1889). *Pergamon über den Dindymos zum Pontus*, Gotha: Justus Perthes.

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

Menderes Magnesiası Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'da Bulunan Doğu Sigillata B Grubu Seramikleri

Eastern Sigillata B from the South Stoa of the Sanctuary of Artemis at Magnesia on the Meander

Mevlüt ELİÜŞÜK

https://orcid.org/0000-0002-8888-9689

Geliş Tarihi: 30.11.2020 | Kabul Tarihi: 14.01.2021 | Online Yayın Tarihi: 18.01.2021

Makale Künyesi: Eliüşük, M. (2021). Menderes Magnesiası Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'da Bulunan Doğu Sigillata B Grubu Seramikleri. *Arkhaia Anatolika, 4*, 15-40. DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.25

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 15-40
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.25

Araştırma Makalesi / Research Article

Menderes Magnesiası Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'da Bulunan Doğu Sigillata B Grubu Seramikleri

Eastern Sigillata B from the South Stoa of the Sanctuary of Artemis at Magnesia on the Meander

Mevlüt ELİÜŞÜK*

Öz

Menderes Magnesiası antik kentinde, Hermogenes'in başyapıtı olan Artemis Tapınağı'nın güneyini sınırlandıran stoa ile bu stoanın gerisindeki mekanlarda yapılan kazı çalışmalarında ele geçen en yoğun buluntu grubunu, geniş bir zaman dilimine yayılan seramikler oluşturmaktadır. Bu seramik grupları içerisinde, 161 parça ile temsil edilen Doğu Sigillata grubuna ait örneklerden 160'ının Doğu Sigillata B grubunda yer alması dikkat çekicidir. Bu çalışmada, Menderes Magnesiası Güney Stoa'da bulunan ve form özellikleri tespit edilebilen Doğu Sigillata B grubuna ait 29 adet seramik ele alınarak, bunların bilim dünyasına tanıtılması amaçlanmıştır. Kentte yoğun olarak çalışılan mimari sektörün yanında seramik araştırmalarına da ağırlık verilerek, üretim, dağıtım ve bölgesel ilişkiler gibi konuları anlamlandırmaya yardımcı olmak hedeflenmektedir.

Güney Stoa'da bulunan seramikler DSB-I ve DSB-II olmak üzere iki alt başlıkta incelenmiştir. Analoji çalışmaları sonucunda, DSB-I'e giren beş form tespit edilmiştir. DSB-I başlığı altında değerlendirilen Hayes Form 22, MÖ 1. yüzyılın sonu ile MS 1. yüzyılın ilk çeyreğine aittir ve en erken örnek olarak belirlenmiştir. Diğer DSB I örnekleri olan "Hayes Form 7, 19, 26 ve 29" ise MS 1. yüzyılın ilk yarısı ve ortalarına tarihlendirilmiştir. DSB-II başlığı altında değerlendirilen grupta ise tabak, kase ve çift kulplu kaseden oluşan yedi farklı form bulunmaktadır. Bu grubun en erken örneği olan Hayes Form 58, MS 1. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenirken, grubun en geç örneklerini oluşturan Hayes Form 60 ve 70'in geç versiyonları, MS 2. yüzyılın ikinci yarısı ile MS 3. yüzyılın birinci yarısına tarihlendirilmiştir. Mimari bezeme özelliklerine göre Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen Güney Stoa'da bulunan DSB örneklerinin değerlendirilmesi sonucunda, yapının mimarisi ile buluntularının uyumlu olduğu anlaşılmıştır. Özellikle Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa ile kentin kazısı yapılan diğer alanlarında yoğun olarak bulunan DSB örnekleri ışığında, Magnesia'nın DSB üretim merkezleri olarak önerilen Tralleis ve Ephesos gibi kentlerle ilişkilerinin güçlü olduğu ve DSB grubu çanak çömleklerin üretiminin en azından MS 3. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Menderes Magnesiası, Sigillata, Doğu Sigillata B, DSB, Güney Stoa, Artemis Kutsal Alanı

Abstract

Potteries, dating from the 5th century BC to the 15-16 centuries AD were found during the excavations in the South Stoa of the Sanctuary of Artemis at Magnesia on the Meander. Among these potteries, the Eastern Sigillata ware constitutes the largest group. 161 pieces of the pottery found in the South Stoa belong to the

* Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt Eliüşük, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Demir Çelik Kampüsü, Karabük/TR. E-mail: mevluteliusuk@karabuk.edu.tr. / Orcid iD: 0000-0002-8888-9689

Makaleye konu olan malzemeleri çalışmama imkan tanıyan değerli hocam Prof. Dr. Orhan Bingöl'e yardımlarından dolayı çok teşekkür eder, şükranlarımı sunarım.

Eastern Sigillata, and 160 pieces of them belong to the Eastern Sigillata B. In this study, 29 potteries belonging to the East Sigillata B found in the South Stoa are discussed.

The pottery found in the South Stoa has been examined under two subtitles as ESB-I and ESB-II. As a result of the analogy, five forms included in ESB-I was determined. Hayes Form 22, evaluated in the ESB-I group, belongs to the end of the 1st century BC and the first quarter of the 1st century AD and was identified as the earliest example. Other ESB-I examples such as "Hayes Form 7, 19, 26 and 29" are dated to the first half and middle of the 1st century AD. In the group evaluated in ESB-II, there are seven different forms consisting of plates, bowls and double handled bowls. The earliest example of this group, Hayes Form 58, was dated to the second half of the 1st century AD, while the late versions of Hayes Form 60 and 70, the latest examples of this group, were dated to the second half of the 2nd century AD and the first half of the 3rd century AD. As a result of the evaluation of the ESB found in the South Stoa dated to the Early Imperial Period according to the architectural decoration features, it was understood that the architecture of the building and its findings were compatible. Especially in the light of ESB, which are densely found in the South Stoa of the Sanctuary of Artemis and other areas of the city, it was concluded that Magnesia on the Meander had strong relations with cities such as Tralleis and Ephesos, which were proposed as ESB production centers, and that the production of ESB continued at least until the middle of the 3rd century AD.

Keywords: Magnesia on the Meander, Sigillata, Eastern Sigillata B, ESB, Southern Stoa, Artemis Sanctuary

Menderes Magnesiası antik kenti, Aydın İli, Germencik İlçesi, Ortaklar Mahallesi, Tekinköy sınırları içerisindedir. Günümüzde Ortaklar-Söke karayolu ile doğu kenarından ikiye bölünmüş olan Artemis Kutsal Alanı'nın büyük çoğunluğunu oluşturan mekanların kalıntıları, karayolunun batısında bütüncüllüğünü korumaktadır. Doğu, kuzey ve güneyinden stoalar ile çevrili olan kutsal alanın doğusunda Artemis Tapınağı, tapınağın batısında Artemis Sunağı, kurban alanı ve toplantı alanı yer alır. Kutsal alanın[1] kuzeyini ve güneyini sınırlandıran stoalarının gerisinde mekanlar vardır. Bunlar, kuzeyde Latrina ve Kütüphane, güneyde ise Triclinium, Heroon ve İmparatorlar Salonu'dur. Kutsal alan, batıdaki propylon ile agoraya bağlanmaktadır.

Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'da 2000-2001, 2005-2006, 2009, 2012, 2014, 2016, 2018-2020 yılları olmak üzere aralıklarla kazı çalışmaları yapılmıştır. Çalışmamız kapsamında Güney Stoa ile dış mekan yapıları olarak adlandırılan Triclinium, Flaviuslar Salonu[2] (İmparatorlar Salonu) ile onun her iki yanındaki heroonlardan ve ara mekanlardan ele geçen seramik buluntuları, bütün oluşturmasından dolayı birlikte değerlendirilmiştir[3]. Öncelikle çalışmamızın ilk aşamasında alanda bulunan tüm malzeme detaylı olarak incelenmiş ve sınıflandırılmıştır. Bu değerlendirme kapsamında, seramik parçalarından en erken örneğin MÖ 5. yüzyıla ait kase, en geç örneklerin ise MS 15.-16. yüzyıla ait Mavi-Beyaz seramik parçalarından oluştuğu tespit edilmiştir (fig. 1). Güney Stoa malzemesinin genel kontekst özellikleri değerlendirildiğinde, nitelikli seramik örnekleri içerisinde en yoğun buluntu grubunu Doğu Sigillata grubu seramikler oluşturmaktadır.

Terra Sigillata terimi ilk olarak H. Dragendorff[4] tarafından Arretine'de bulunan kırmızı astarlı, baskılı, kaliteli kaplar için kullanılmıştır. Bu kaplara benzer astar yapısına sahip kapların Roma İmparatorluğu'nun doğusundaki çeşitli merkezlerde bulunmaları ve üretildiği düşünülen yer isimleri ile anılmaları[5], terminolojik problemleri meydana getirmiştir. Üretim yerleri kesin olmayan farklı özelliklerdeki kırmızı astarlı seramikler için K. M. Kenyon[6] 1957'de yaptığı çalışma ile alfabetik isimlendirme önerisi getirmiş ve

[1] Kutsal alandaki yapılar için bk. Bingöl 2020, 44-86.
[2] Yapının genel özellikleri için bk. Bingöl 2020, 81-82.
[3] Güney Stoa dış mekan yapıları ve buluntuları için bk. Bingöl 2020, 78-83.
[4] Dragendorff 1895, 19.
[5] Zahn 1904, 447-448; Yıldız 2019a, 109.
[6] Kenyon 1957, 282.

günümüzde de kabul gören bu isimlendirmeye göre Doğu Sigillatalar A, B, C ve D[7] olmak üzere dört farklı grupta anılmaya başlamıştır[8]. Konumuzu oluşturan Doğu Sigillata B grubu seramikler ilk başlarda Plinius'un tanımladığı *vasa samia* (Plin. *nat.* XXXV, 160-161) olduğu düşünülmüş ve bu grup Samian Seramiği[9] olarak isimlendirilmiştir. Kapları tanımlamada yetersiz kalan bu isimlendirme, Kenyon'un önerisiyle yerini Doğu Sigillata B'ye bırakmıştır[10]. DSB grubu seramikleri kendi içinde farklı hamur, astar ve yapısal özellikleri tanımlamak için önceleri H. S. Robinson'un[11] isimlendirmesiyle Samian A ve Samian B; daha sonra P. Hellström'ün[12] önerisiyle DSB-I (=Samian B) ve DSB-II (=Samian A) olarak ayrılmıştır. 1985'te J. W. Hayes'in[13] çeşitli merkezlerde bulunan seramikler ile yaptığı çalışma DSB'ler için tipolojik ve kronolojik olarak en kapsamlı kaynağı oluşturur. Günümüzde de sıklıkla kullanılan geniş çaplı tipolojiye rağmen, MÖ 1. yüzyılın sonlarından başlayıp, MS 2. yüzyılın ortalarında son bulan DSB kronolojisine karşın, son araştırmalar en azından bölgesel olarak DSB grubunun MS 3. yüzyılın ortalarına kadar üretimde ve dağıtımda olduğunu kanıtlayarak, kronolojiyi genişletir[14]. DSB'ler için çeşitli üretim merkezleri ileri sürülse de son dönemlerde genel kanı, bu seramiklerin Tralleis'teki[15] atölyelerde üretildiğidir.

Doğu Sigillata grupları arasında tipolojik, kronolojik, üretim merkezi ve seramiklerin bölgesel dağılımı gibi konular bakımından en çok sorunsalı bulunan grubu DSB'ler oluşturmaktadır. Bu çalışma ile Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'da sayısal olarak en yoğun buluntu topluluğunu oluşturan DSB'lerin bilim dünyasına tanıtılması amaçlanmıştır. Kentte yoğun olarak çalışılan mimari sektörün yanında seramik araştırmalarına da ağırlık verilerek, üretim, dağıtım ve bölgesel ilişkiler gibi konuları anlamlandırmaya yardımcı olmak hedeflenmektedir.

Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'da ele geçen 161 adet Doğu Sigillatadan yalnız bir adeti[16] dışında tümü DSB grubuna aittir (fig. 1). Gövde parçaları ve form takibi yapılamayan küçük boyutlu parçalar çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Ele alınan 29 parça seramik Hayes'in tipolojisine bağlı kalınarak gruplandırılmış; yalnız bir grup Hayes'in tipolojisi dışında kaldığı için Mitsopoulos-Leon'un ayrımına başvurulmuştur. Kentte stratigrafik çalışmayı engelleyen unsurların olması; özellikle 20. yüzyılın başlarında yapılan kazılar ile toprağın katmanlarının karıştırılmış olması, malzemenin tarihlendirilmesi için analoji yolunun kullanılmasını gerekli kılmıştır.

Menderes Magnesiası Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'da bulunan DSB'ler, DSB-I ve DSB-II olmak üzere iki alt grupta değerlendirilmiştir.

DSB-I

Güney Stoa'da bulunan 7 adet seramik, DSB-I grubu içerisinde değerlendirilerek, Hayes Form 7, 19, 22, 26 ve 29 olmak üzere 5 farklı forma ayrılmıştır. Form 7 ve 19 tabak; Form 22, 26 ve 29 kasedir. Tümünün kili katkısız olup Munsell[17] renk kataloğuna göre hamur rengi 2.5YR 6/8, astar rengi ise 2.5YR 4/8'e karşılık gelmektedir.

---

[7] Doğu Sigillata D, Rosenthal'ın önerisiyle terminolojiye eklenmiştir bk. Rosenthal 1978, 18.
[8] Yıldız 2016, 255; Tekocak 2019, 90; Yıldız 2019a, 109; Yıldız 2019b, 248.
[9] Zahn 1904, 447-448.
[10] Makalenin geri kalan bölümünde Doğu Sigillata B yerine DSB kısaltması kullanılacaktır.
[11] Robinson 1959, 12.
[12] Hellström 1965, 28-29.
[13] Hayes 1985, 49-70.
[14] Hayes 2008, 39-40; Ladstätter 2008, 111; Bes 2017, 243.
[15] Takaoğlu 2006, 263-265.
[16] Güney Stoa'da bulunan 161 adet sigillatadan yalnız bir adeti Doğu Sigillata C grubu Hayes Form L 26'ya aittir.
[17] Munsell 2013.

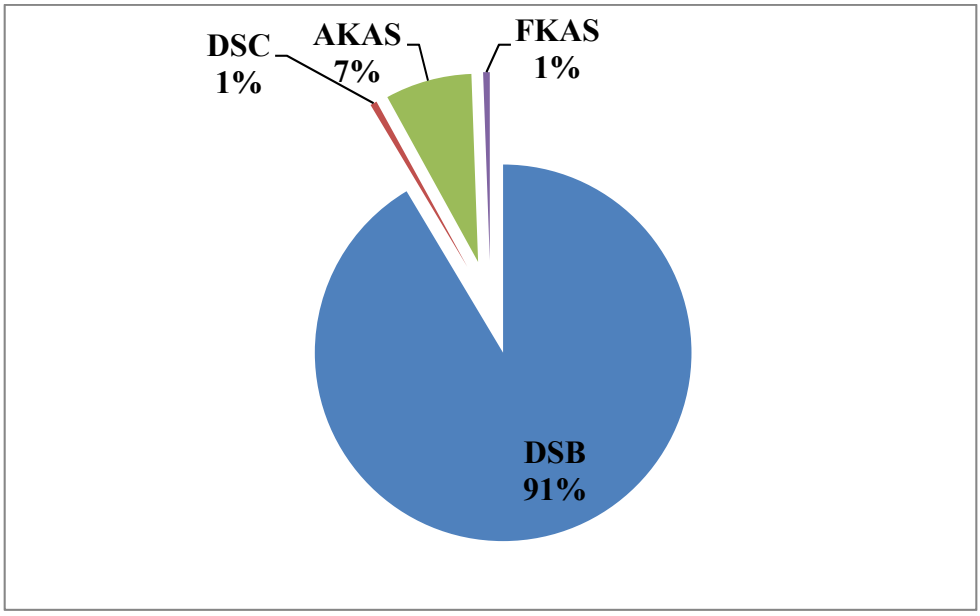

Figür 1: Güney Stoa'da bulunan Kırmızı Astarlı Seramiklerin istatistiği[18]

Tabak

Hayes Form 7: (Lev. 1, Kat. No. 1-2)

Çıkıntı yapan dudak ve gövdeye geçişte dirsek profili oluşturan dikey kenar, eğimli kısa, sığ gövde, alçak halka kaide özelliği gösteren tabak formundan Güney Stoa'da 2 parça ele geçmiştir. Çift daldırma olarak uygulanan kalın ve parlak astarı olan tabaklardan kat. no. 1'de fırça izi görülmektedir. Hayes dudak ve kenar-gövde birleşiminde dirsek yapan dik kenarlı DSB-I tabaklarını Form 6, 7 ve 8[19] olarak sınıflandırmıştır. Kenar-gövde parçası olarak ele geçen kat. no. 1'in dirsek altında ve iç yüzün dik kenarında oldukça ince, çift sıra yiv yer alır. Aşağı dönük dudak çıkıntısı ve yuvarlak hatlı dirsek çıkıntısına sahip olan parçanın iç yüzünde kenardan gövdeye geçişte belirgin yiv bulunur. Kat. no. 2 dirsekten kırılmış kaide-gövde parçasıdır ve yuvarlak hatlı dirsek profili, alttan bir ince ve bir de derin-kalın yiv ile belirginleştirilmiştir. Alçak halka kaidenin oturma düzleminde ve kaide içinde tabana geçişte birer yiv görülmektedir. Tabağın iç yüzünde tabana geçişte derin yiv bulunur. Tondonun merkezinde kırık olmasına rağmen mühür çerçevesi ve mührü çevreleyen çift sıra yiv ile onları çevreleyen tek sıra yiv yer almaktadır. Bu özellikleri ve çapları dikkate alındığında, iki parça da Hayes'in Form 7 sınıflandırmasına uymaktadır. Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'da ele geçen tabakların benzerleri Ephesos'ta Bazilika[20], Tetraganos Agorası Güney Kapısı[21] ve Devlet Agorası Kuyu[22] buluntuları içerisinde, Aizonai[23], Labraunda[24], Patara[25], Andriake[26] ve Berenice'de[27] görülür. Form 7'yi Hayes, MS 1. yüzyılın ikinci çeyreğine

[18] Kullanılan kısaltmalar: DSB: Doğu Sigillata B, DSC: Doğu Sigillata C, AKAS: Afrika Kırmızı Astarlı Seramikleri, FKAS: Foça Kırmızı Astarlı Seramikleri.
[19] Hayes 1985, 54, lev. XI, 15-16 (form 6); Hayes 1985, 54-55, lev. XI, 17-18 (form 7); Hayes 1985, 55, lev. XI, 19 (form 8).
[20] Mitsopoulos-Leon 1991, 100-101, lev. 120-130, H 23-54.
[21] Gassner 1997, 130, lev. 42, 492-494.
[22] Meriç 2002, 49, 57, lev. 21, K 188-192.
[23] Ateş 2002, 326-328, fig. 2, 2-5.
[24] Hellström 1965, 33, lev. 35, 212-213.
[25] Uygun 2011, 49, lev. 24, 346-357.
[26] Özdilek 2018, 643, fig. 2, kat. no. T. 2.
[27] Kenrick 1985, 247, fig. 45, B 344.

tarihlendirmiştir. V. Gassner[28] formun MS 1. yüzyılın ilk çeyreğinde Ephesos Tetraganos Agora buluntuları içinde yoğun olarak bulunduğunu belirtmektedir. Bu çerçevede benzerleri dikkate alındığında, Form 7'yi MS 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmek yanlış olmayacaktır.

Hayes Form 19: (Lev. 1, Kat. No. 3)

İçe dönük kenar, konik sığ gövde, merkeze doğru yükseltilen düz dip özelliği gösteren tabak formudur. Güney Stoa'da tek kenar parçası olarak temsil edilen form, 2.5YR 6/8 hamur, 2.5YR 4/8 kalın, parlak astara sahiptir. İçe dönük kenarın iç yüzünde yiv bulunur. Oldukça sade olarak tasarlanmış bu tip tabakları Hayes, Form 19[29] olarak sınıflandırmıştır. Form 60'ın[30] DSB-I'deki karşılığı olan Form 19'un benzerleri Ephesos[31], Tralleis[32], Labraunda[33] ve Patara'da[34] bulunur. Bu örnekler doğrultusunda, Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'da ele geçen Form 19, MS 1. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmiştir.

Kase

Hayes Form 22: (Lev. 1, Kat. No. 4)

Dışa çekik kenar, kıvrılarak yükseltilmiş dikey dudak, alt gövdeden keskin açıyla kaideye yönelen dikey, derin gövdeli kase formudur. Kenarın iç yüzünde ince yiv ile dudak belirginleştirilmiştir. Hayes'in Form 22[35] olarak sınıflandırdığı kaseler oldukça nadir görülmektedir. Kenar ve gövdenin ince cidarına karşın kalın-ağır kaidenin olması bu tip kaselerin parçalara ayrılmasını kolaylaştırabileceğinden, bu durum kaselerin tespitini zorlaştırmış olabilir. Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'da Form 22'ye ait kenar-gövde parçası olarak tek bir örnek bulunmuştur. Keskin dönüşle kaideye yönelen alt gövdeden kırılmış olan parça, kalın parlak astarlıdır. Bu forma benzer düz kenarlı, içbükey gövdeli Form 21[36] ile dışa çıkıntılı kenar, "S" profilli gövde özelliği gösteren Form 23[37] örneklerinden Form 22'nin kaide yapısı hakkında fikir sahibi olabilmek mümkündür. Kat. no. 4'e tek benzer örnek Korinth'te[38] bulunmaktadır. Ayrıca Patara'da[39] da Form 22 olmasına rağmen benzerlik sağlamamaktadır. Tarihlendirmede Hayes'in Augustus Dönemi'ni önerdiği Form 22, DSB-I'in erken formlarından olmalıdır. Bu nedenle kat. no. 4'ü MÖ 1. yüzyılın sonu ile MS 1. yüzyılın ilk çeyreği arasına tarihlendirmek yerinde olacaktır.

Hayes Form 26: (Lev. 1, Kat. No. 5)

Kademeli yükselen gövde, girintiyle gövdeye birleştirilen ağır halka kaide özelliği gösteren kase formudur. Menderes Magnesiası Güney Stoa'da bulunan kaide parçası, 3 cm kaide çapıyla oldukça küçük boyuttadır. Kalıp yapımı olan kaidenin dışı girintili çıkıntılı olacak şekilde kademelendirilmiştir. Kaidenin oturma düzleminde yiv, tondonun merkezinde mühür ve mührü çevreleyen çift sıra yiv bulunur. Ayrıca tondodan gövdeye geçiş yiv ile vurgulanmıştır. Mühür dikdörtgen çerçevenin içine yerleştirilmiş C.SN harflerinden oluşmaktadır. Bu damga DSB grubunun kurucusu kabul edilen İtalyan

[28] Gassner 1997, 127.
[29] Hayes 1985, 57, lev. XII, 13-14.
[30] Hayes 1985, 64, lev. XIV, 5-8.
[31] Beyll 1993, 26, lev. 3, 40; Meriç 2002, 51, lev. 22, K 219-220.
[32] Erol 2004, 37, lev. 13, çiz. 66; Civelek 2010, 175, lev. 1, fig. 5, 1.
[33] Hellström 1965, 33, lev. 35, 217.
[34] Uygun 2011, 53-54, lev. 25, 373-377.
[35] Hayes 1985, 57, lev. XII, 16-17.
[36] Hayes 1985, 57, lev. XII, 15.
[37] Hayes 1985, 57-58, lev. XII, 18.
[38] Hayes 1973, 454, lev. 86, 141.
[39] Uygun 2011, 55, lev. 26, 381.

çömlekçi C.Sentius ile ilişkilidir[40]. C.Sentius[41] damgaları "C.Sent; CSE; C.SE; C.SEN; C.SN" olarak karşımıza çıkar[42]. Eserde görülen damganın benzeri Aizanoi'da[43] aynı form kasenin tondosunda görülmektedir. Parçanın profil özellikleri ve ölçüleri dikkate alındığında, Hayes'in Form 26[44] sınıflandırmasına yerleştirmek yerinde olacaktır. Ephesos Bazilikası[45], Patara[46] ve Atina Agorası'nda[47] benzerleri olan kat. no. 5, analoji yardımıyla MS 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir.

Hayes Form 29: (Lev. 2, Kat. No. 6-7)

Yarımküre gövdeli kase formudur. Güney Stoa'da, yuvarlak veya sivri uçla sonlanan dudak, hafif dışbükey gövdeye sahip iki adet kenar parçası ele geçmiştir. Kat. no. 6'nın iç ve dış yüzü düz bırakılmışken, kat. no. 7'nin dış yüzü kenarının hemen altında oldukça sığ çift sıra yiv, iç yüzü ise nispeten daha derin tek sıra yiv ile işlenmiştir. Hayes'in Form 29[48] olarak sınıflandırdığı bu tip kaseler yaygın olarak görülmektedir. Ephesos[49], Metropolis[50], Aizonai[51], Labraunda[52], Assos[53], Patara[54] ve Knossos'ta[55] tespit edilen formun benzerleri Menderes Magnesiası Gymnasiumu'nda[56] da görülmektedir. Bu örnekler doğrultusunda, Güney Stoa'da bulunan kat. no. 6 ve 7, MS 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir.

DSB-II

Güney Stoa'da bulunan 22 adet seramik DSB-II grubu içerisinde değerlendirilerek Hayes Form 57, 58, 60, 70, 71, 80 ve Mitsopoulos-Leon H 144 olmak üzere 7 farklı forma ayrılmıştır. Form 57, 58, 60 ve 80 tabak; Form 70 ve 71 kase; Mitsopoulos-Leon H 144 ise çift kulplu kasedir. Killerinde az veya yoğun mika, az kireç katkısı bulunan parçaların Munsell[57] renk kataloğuna göre hamur rengi 2.5YR 6/8; 5YR 6/4, astar rengi ise 2.5YR 4/8, 5/8; 10R 4/8, 5/8'e karşılık gelmektedir.

Tabak

Hayes Form 57: (Lev. 2, Kat. No. 8-9)

Çıkıntı yapan dudak, gövdeye geçişte dirsek profili oluşturan dikey kenar, eğimli kısa, sığ gövde, alçak halka kaide özelliği gösteren tabak formudur. Güney Stoa'da 2 parça olarak ele geçen form, Hayes'in tipolojisinde Form 57[58] olarak sınıflandırılmıştır. DSB-I'deki Hayes Form 4-8'den[59] türemiş olan Form 57, öncüllerine kıyasla oldukça küçük boyutludur.

---

40 Hayes 1985, 51. C. Sentius ile ilişkili mühürler için bk. Zahn 1904, 437, 445; Zabehlicky-Scheffenegger 2003, 117-119, lev. LXXV-LXXX; Hayes 2008, 145, lev. 8, 234; Bes 2017, 243, 256, fig. 11 a.
41 C. Sentius atölyesinin üretim ve ticareti için bk. Zabehlicky-Scheffenegger 2003, 117-119.
42 Bes 2017, 256, fig. 11a.
43 Ateş 2003, 185-186, lev. 62, 351.
44 Hayes 1985, 58, lev. XII, 22.
45 Mitsopoulos-Leon 1991, 103, lev. 146, H 113.
46 Uygun 2011, 58, lev. 27, 402-404.
47 Hayes 2008, 148, fig. 10, 268-269.
48 Hayes 1985, 59, lev. XII, 26-27.
49 Beyll 1993, 22, lev. 1, 9; Gassner 1997, 131, lev. 42, 502-503; Meriç 2002, 51-52, lev. 23, K 223-230.
50 Güngör 2005, 45-46, lev. 21, 103-106.
51 Ateş 2002, 329-332, fig. 3, 18-19.
52 Hellström 1965, 33, lev. 35, 228-229.
53 Zelle 1997, 42-43, fig. 7, 38-40.
54 Uygun 2011, 56-57, lev. 26, 387-389.
55 Sackett 1992, 199, lev. 143, 19.
56 Vapur 2001, 14-15, çiz. 1, 2.
57 Munsell 2013.
58 Hayes 1985, 63, lev. XIV, 2.
59 Hayes 1985, 53-55, 63, lev. XI, 12-19, lev. XIV, 2.

Tama yakın profil takibi yapılabilen, 7 cm ağız çapıyla oldukça küçük boyutlu olan kat. no. 8'in dış yüzünde, dirseğin üzerinde bir, altında oldukça ince yapılmış iki yiv; iç yüzünde ise dik kenarda ve tabana geçişte birer adet yiv bulunmaktadır. Dirsek profilinin hemen üzerinden kırılmış olarak ele geçen kat. no. 9'un dirsek profilinin altında bir ince ve bir de derin-kalın yiv ile iç yüzünde tabana geçişte ince bir yiv yer almaktadır. Ephesos Devlet Agorası Kuyu[60] buluntuları, Vedius Gymnasiumu[61] ile Patara[62] ve Knossos'ta[63] benzerleri bulunan form, MS 1. yüzyılın ikinci yarısı ile MS 2. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmiştir.

Hayes Form 58: (Lev. 2-3, Kat. No. 10-11)

Dikey kenar, eğimli konik gövde, merkeze eğimli inen tondo ve alçak halka kaide özelliği gösteren tabak formudur. Hayes tarafından Form 58[64] olarak sınıflandırılan tabakların genellikle dudak kenarı ve çıkıntı yapan kenar-gövde birleşimi alttan yiv ile belirginleştirilmiş rulet bezemelidir. Tabakların erken örneklerinde kenar cidarı daha ince olabilmekle beraber geç örneklerde kenarda görülen rulet bezeme özenini yitirmiş durumda görülebilmektedir[65]. Güney Stoa'da bu forma ait tam profil veren iki parça ele geçmiştir. Kat. no. 10'un ince cidarlı kenar yapısı ve kalın uygulanmış parlak astarı bu formun erken örneklerinden olduğunu göstermektedir. Kat. no. 11'in ise kenar cidarı daha kalın, rulet bezemesi ise özensizdir. Her iki örneğin de tondo merkezi korunmamakla birlikte muhtemel olabilecek palmet, yıldız vs. mührünü çevreleyen iki sıra yiv görülebilmektedir. Oldukça yaygın olan formun benzerleri Ephesos'ta farklı alanlarda[66], Tralleis[67], Iasos[68], Labraunda[69], Troia[70], Assos[71], Patara[72], Limyra[73], Samos[74], Atina Agorası[75], Knossos[76], Berenice[77] ve Stobi'de[78] görülmektedir. Ayrıca Menderes Magnesiası Gymnasiumu[79] ve Theatronu'nda[80] da benzerlerine rastlanan kat. no. 10, MS 1. yüzyılın ikinci yarısına, kat. no. 11 ise MS 75-125 yılları arasına tarihlendirilmiştir.

Hayes Form 60: (Lev. 3-4, Kat. No. 12-17)

Dik ya da içe dönük kenar, eğimli gövde ve düz dip özelliği gösteren tabak formudur. Hayes'in Form 60[81] olarak sınıflandırdığı tabaklardan içte ve dışta iki yiv ile kenarın gövdeden ayrıldığı, üçgen görünümlü kenara sahip erken örnekler MS 50-60 ile 80-

---

60 Meriç 2002, 53, lev. 24, K242b.
61 Ladstätter 2008, 102, lev. 276, TS 25.
62 Uygun 2011, 67, lev. 29, 438-439.
63 Sackett 1992, 157, lev. 166, F2.9a.
64 Hayes 1985, 63, lev. XIV, 3.
65 Hayes 1985, 63.
66 Meryem Ana Kilisesi: Beyll 1993, 26, lev. 3, 35-39; Devlet Agorası Kuyu buluntuları: Meriç 2002, 61-62, lev. 24, K 243-252; 2 nolu Yamaç Ev: Ladstätter 2005, 185, fig. 4, 28-30; Ladstätter ve Liedl 2020, 39, lev. 2, K 17-21; Vedius Gymnasiumu: Ladstätter 2008, 102-104, lev. 276-277, TS 26-41.
67 Civelek 2010, 176, fig. 9, lev. 1, 5.
68 Gasperetti 2003, 143, lev. XC, 3.
69 Hellström 1965, 68, lev. 35, 210.
70 Tekkök-Biçken 1996, 100, fig. 55, D11.
71 Zelle 1997, 49, fig. 9, 71, 73.
72 Uygun 2011, 67, lev. 29-30, 440-447.
73 Yener-Marksteiner 2012, 377-378, lev. 3, 22-23.
74 Unterkircher 1983, fig. 3, Samos 11.
75 Robinson 1959, 24-25, 54, lev. 61, G19, J28; Hayes 2008, 151-152, fig. 11, 303-315.
76 Sackett 1992, 221, lev. 166, F2.10a.
77 Kenrick 1985, 249, fig. 45, B351.1-2.
78 Anderson-Stojanović 1992, 51, lev. 35, 304-306.
79 Vapur 2001, 17-18, çiz. 1, 6-7.
80 Vapur 2011, 151-152, çiz. 2, 20-21.
81 Hayes 1985, 64, lev. XIV, 5-8.

90 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Hayes, formun en yaygın görülen örneği olan, altta çıkıntı oluşturan geniş kenara sahip tabakların MS 150'ye kadar devam ettiğini bildirmiştir. Ayrıca cidarın inceldiği ve dışta görülen bombeliğin düzeldiği, genellikle daha geniş çapa sahip örnekler ise MS 3. yüzyılın ortalarına kadar görülmektedir[82]. Geniş tarih aralığında ufak farklar ile uzun süre üretimde kalan tabak formundan Güney Stoa'da 6 adet ele geçmiştir. Bu parçalardan kat. no. 12, formun erken örneklerindendir. İçe dönük kenar, ince uçla sonlanan dudak, eğimli sığ gövde, düz dip özelliği gösteren, kenar ile gövdenin çift sıra yiv ile ayrıldığı tabak, DSB-II yapısına sahip Form 60'ın erken örneklerindendir ve bu parça Hayes'in önerisiyle MS 1. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir. Kat. no. 13-15 ise altta çıkıntı oluşturan geniş kenar özelliği gösteren formun yaygın örneklerindendir ve MS 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir. Kat. no. 16 ve 17 ise öncekilere benzer bir görünüme sahip fakat daha ince cidarlı ve daha geniş kenar özelliği gösterir. Bu örnekler ise MS 2. yüzyılın ikinci yarısı ile MS 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilebilir. Tralleis[83], Ephesos'un çeşitli alanlarında[84], Apollon Smintheios[85], Metropolis[86], Labraunda[87], Troia[88], Assos[89], Patara[90], Limyra[91], Anemurium[92], Samos[93], Knossos[94], Korinth[95], Atina Agorası[96], Stobi[97] ve Berenice'de[98] benzerleri olan Hayes Form 60, Menderes Magnesiası'nda Gymnasium[99], Theatron[100] ve Hypoukaustlu Yapı'da[101] da bulunmuştur.

Kase

Hayes Form 70: (Lev. 4-5, Kat. No. 18-23)

Dikey kenar, içbükey eğimli konik gövde ve halka kaide özelliği gösteren kase formudur. Yaygın kullanım gören konik gövdeli kaseler Hayes tarafından Form 70 olarak sınıflandırılarak, MS 50/75-125 yılları arasına tarihlendirilmiştir[102]. Tondosunda genellikle rozet bezemesi olan kaselerin erken örneklerinde dudak kenarında spiral motifi görülebilmektedir. Kat. no. 18 hamur-astar özellikleri ile özenli işçiliği dikkate alındığında bu gruba girer ve MS 1. yüzyılın sonu ile 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilebilir. Hayes Form 70 başlığı altında değerlendirilebilecek tam form veren kat. no. 19, ağız-gövde parçası olarak ele geçen kat. no. 20-22 ve kaide parçası olan kat. no. 23, bozulmuş hamur-astar

---

82 Gassner 1997, 127; Erol 2004, 77; Hayes 2008, 39; Vapur 2013, 644.
83 Erol 2004, 75-77, lev. 95-97, 448-490; Civelek 2010, 176-177, fig. 11, 7.
84 Meryem Ana Kilisesi: Beyll 1993, 28, lev. 4, 44-50; Tetraganos Agorası Güney Kapısı: Gassner 1997, 132, lev. 43, 507-510; Devlet Agorası Kuyu buluntuları: Meriç 2002, 62, lev. 24-25, K253-269; ; 2 nolu Yamaç Ev: Ladstätter 2005, 185, fig. 4, 31-33; Ladstätter ve Liedl 2020, 40, lev. 2-3, K 27-30; Vedius Gymnasiumu: Ladstätter 2008, 104-105, lev. 277, TS 42-55.
85 Akyürek 1992, 131, fig. 4, 13.
86 Güngör 2005, 47, lev. 23-25, 127-138; Ekin-Meriç 2014, 20, lev. 1, 3-4.
87 Hellström 1965, 69, lev. 35, 240.
88 Tekkök-Biçken 1996, 100, fig. 55, D13; Tekkök *et al.* 2001, 350, lev. 4, 26.
89 Zelle 1997, 50-51, fig. 9-10, 81-90.
90 Uygun 2011, 68-69, lev. 30-31, 452-459.
91 Yener-Marksteiner 2012, 378, lev. 3, 25.
92 Williams 1989, 19-20, fig. 7, 104-109.
93 Unterkircher 1983, 184, fig. 3, Samos 12.
94 Sackett 1992, 212, 230, lev. 156, 172, N1.11, D1.2-4; Forster 2009, 91, fig. 4.5, 38-39.
95 Slane 1990, 50, fig. 6, 94.
96 Robinson 1959, 25, lev. 61, G25; Hayes 2008, 155-157, fig. 12-13, 345-371.
97 Anderson-Stojanović 1992, 51-52, lev. 35-37, 307-317.
98 Kenrick 1985, 249-250, fig. 45, B352.1-7.
99 Vapur 2001, 20-23, çiz. 2-3, 9-18.
100 Vapur 2011, 152-153, çiz. 3, 23-28.
101 Vapur 2013, 644, çiz. 1, 9-16.
102 Hayes 1985, 66-67, lev. XV, 1.

özelliği ve kaba işçiliği ile belirtilen tarihten daha geç olmalıdır. MS 3. yüzyılın ortalarına[103] kadar üretimde kaldığı düşünülen kase örnekleri daha sığ ve kalın cidarlıdır. Erken örneklerde kenar bezemesi olarak sık görülen rulete karşın, bu örneklerin kenarı sade bırakılmıştır. Tralleis[104], Ephesos'un çeşitli alanları[105], Metropolis[106], Labraunda[107], Patara[108], Andriake[109], Limyra[110], Knossos[111], Atina Agorası[112], Stobi[113], Berenice[114] ve Menderes Magnesiası Theatronu[115] ile Hypoukaustlu Yapı'da[116] bulunan Hayes Form 70'in benzerleri incelendiğinde, kat. no. 19-23, kat. no. 18'den daha geç olacak şekilde, MS 2. yüzyılın ikinci yarısı ile 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmesi mümkündür.

Hayes Form 71: (Lev. 5, Kat. No. 24)

Yuvarlak uçla sonlanan dudak, eğimli gövde özelliği gösteren kase formudur. Hayes'in Form 71[117] olarak sınıflandırdığı kaselerin genel özelliği, tondo merkezinde damga ve onu çevreleyen yiv bezemesidir. Güney Stoa'da kenar-gövde parçası olarak tek örnek ele geçmiştir. Küçük boyutlu olmasına rağmen çapı ve iç yüzde tondoya dönüşün net olarak izlenebilmesi, parçanın Form 71 olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Tralleis[118], Ephesos 2 nolu Yamaç Ev[119] ve Vedius Gymnasiumu[120], Metropolis[121], Assos[122], Patara[123], Limyra[124], Knossos[125], Atina Agorası[126], Stobi[127], Berenice[128] ve Menderes Magnesiası Hypoukaustlu Yapı'da[129] benzerleri incelenen kat. no. 24, MS 1. yüzyılın sonu ile 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir.

Tabak

Hayes Form 80: (Lev. 5-6, Kat. No. 25-26)

Gövdeyle yiv veya içbükey profil ile birleşen geniş kenar, dışa uzantılı dudak, yuvarlak gövde ve halka kaideli tabak formudur. Hayes tarafından Form 80[130] olarak

---

103 Robinson 1959, 54, lev. 62, J29; Vapur 2013, 645; Ekin-Meriç 2014, 21, lev. 2, 7-10.
104 Civelek 2010, 177, lev. 2, 12.
105 Meryem Ana Kilisesi: Beyll 1993, 26, lev. 3, 28-33; Tetraganos Agorası Güney Kapısı: Gassner 1997, 133, lev. 43, 514-515; Devlet Agorası Kuyu buluntuları: Meriç 2002, 62-63, lev. 26, K270-279; ; 2 nolu Yamaç Ev: Ladstätter ve Liedl 2020, 41, lev. 4, K 48-50; Vedius Gymnasiumu: Ladstätter 2008, 105-106, lev. 278, TS 58-67.
106 Güngör 2005, 46, lev. 21-23, 108-126; Ekin-Meriç 2014, 21, lev. 2, 7-10.
107 Hellström 1965, 32-33, lev. 35, 221-224.
108 Uygun 2011, 70-71, lev. 31-32, 465-476.
109 Özdilek 2018, 646-647, fig. 8-9, 4-5.
110 Yener-Marksteiner 2012, 377, lev. 3, 20-21.
111 Sackett 1992, 221, 230, lev. 166, 172, F2.15, D1.1.
112 Robinson 1959, 54, 87, lev. 62, J29, M33; Hayes 2008, 157-159, fig. 13, 377-398.
113 Anderson-Stojanović 1992, 52, lev. 38, 320-325.
114 Kenrick 1985, 253, fig. 46, B359.1-3.
115 Vapur 2011, 149-150, çiz. 2, 13-14.
116 Vapur 2013, 645, çiz. 2, 19-29.
117 Hayes 1985, 67, lev. XV, 2.
118 Civelek 2010, 178, lev. 2, 13.
119 Ladstätter ve Liedl 2020, 41-42, lev. 4, K51-53.
120 Ladstätter 2008, 106, lev. 278, TS 68-73.
121 Güngör 2005, 47, lev. 25-26, 139-142.
122 Zelle 1997, fig. 10, 98-102.
123 Uygun 2011, 69-70, lev. 31, 461.
124 Yener-Marksteiner 2012, 378, lev. 3, 26.
125 Sackett 1992, 221, lev. 167, F2.16.
126 Robinson 1959, 25, lev. 62, G29-30; Hayes 2008, 159-160, fig. 13, 399-414.
127 Anderson-Stojanović 1992, 52, lev. 38, 326.
128 Kenrick 1985, 254, fig. 46, B360.1-2.
129 Vapur 2013, 645, çiz. 2, 30-33.
130 Hayes 1985, 69-70, lev. XV, 15.

sınıflandırılan tabakların tondo merkezi basamaklandırılarak oyulmuş özellikte ve damgasızdır. Bu şekli ile metal pateraların[131] taklidi gibi görünmektedir. Güney Stoa'da Form 80 olarak değerlendirilebilecek bir adet kenar-gövde (kat. no. 25) ile bir adet de kaide parçası (kat. no. 26) ele geçmiştir. Tralleis[132], Ephesos Meryem Ana Kilisesi[133] ve Vedius Gymnasiumu[134], Patara[135], Knossos[136], Korinth[137], Atina Agorası[138], Berenice[139] ve Menderes Magnesiası Theatron'unda[140] benzerleri olan kase/çanak parçaları MS 1. yüzyılın sonu ile 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir.

Çift Kulplu Kase

Mitsopoulos-Leon H 144: (Lev. 6, Kat. No. 27-29)

Gövdeyle keskin açıyla birleşen dik kenar, kenara yerleştirilmiş çift halka kulp, derin konik gövde ve yüksek halka kaide özelliği gösteren kase formudur. Kaidenin oturma düzlemine yakın olan iç yüzünde bir ya da iki sıra derin yiv ve halka kulpların üzerinde yatay bant bulunur. Hayes'in tipolojisinde yer almayan bu kaseler nadir görülmektedir. Ephesos Bazilikası'nda[141] DSB grubu içerisinde "Kulplu Sigillata" olarak tanımlanan Mitsopoulos-Leon'un H 144 örneği, Hellenistik Dönem formlarına yakın olması itibari ile MÖ 1. yüzyıl sonları ile MS 1. yüzyıl başına tarihlendirilmiştir. Labraunda'da[142] bu forma ait olabilecek iki adet kaide "Çeşitli Sigillatalar" başlığı altında değerlendirilmiştir. Tralleis'te[143] de bu formun benzerleri sayılabilecek kenar-kulp parçaları ele geçmiş ve Mitsopoulos-Leon'un tarihlendirilmesine bağlı kalınmıştır. Ayrıca Menderes Magnesiası Hypoukoustlu Yapı[144] buluntuları arasında da bu kase formuna ait olabilecek çok sayıda parça ele geçmiştir. Ö. Vapur tarafından ayrıntılı olarak tanımlanan kaseler, DSB-II hamur-astar özelliği gösterir ve MS 1. yüzyılın ikinci yarısı ile 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir. Güney Stoa'da bu forma ait bir adet kenar-kulp (kat. no. 27), iki adet de kaide parçası (kat. no. 28-29) ele geçmiştir. Kaide parçaları Mitsopoulos-Leon'un kaide içinin kademelendirildiği H 144 örneğine uymamakla beraber Güney Stoa'da bulunan örneklerin kaide içinde yer alan tek sıra yiv ile formun sonraki dönemlerde sadeleştirilmiş olabileceği söylenebilir. Vapur'un Hypoukoustlu Yapı çalışmasında bu forma ait tam form veren 36[145] numaralı örneği de içi astarlı olan kat. no. 28-29 kaidelerinin çift kulplu kase tipinin parçaları olduğunu gösterir niteliktedir. Mat kalın astara sahip olan örnekler Vapur'un önerisine uyularak MS 1. yüzyılın ikinci yarısı ile 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmelidir.

Sonuç

Menderes Magnesiası Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa ve mekanlarında 160 adet Doğu Sigillata B bulunmuştur. Çoğu gövde ve form tespiti yapılamayacak boyutta olan seramiklerin 29 adeti (fig. 2) DSB-I ve DSB-II olmak üzere iki alt başlık halinde incelenmiştir.

---

131 Hayes 1985, 69-70; Hayes 2008, 38.
132 Civelek 2010, 179, lev. 3, 20.
133 Beyll 1993, 24, lev. 2, 24-25.
134 Ladstätter 2008, 107-108, lev. 279-280, TS 78-90.
135 Uygun 2011, 72, lev. 32, 480.
136 Sackett 1992, 232, lev. 174, D3.7; Forster 2009, 91, fig. 4.5, 43-44.
137 Slane 1990, 51, fig. 6, 100.
138 Robinson 1959, 87, lev. 61, M31; Hayes 2008, 152-153, fig. 12, 316-320.
139 Kenrick 1985, 255, fig. 46, B362.
140 Vapur 2011, 150, çiz. 2, 15-17.
141 Mitsopoulos-Leon 1991, 104, lev. 152, H 144.
142 Hellström 1965, 33-34, 69-70, lev. 36, 243-244.
143 Erol 2004, 53-54, lev. 47-48, 227-231.
144 Vapur 2013, 646, çiz. 2-3, 36-45.
145 Vapur 2013, 657, çiz. 2, 36.

7 adetten oluşan DSB-I seramikleri Hayes Form 7, 19, 22, 26 ve 29 olmak üzere 5 farklı forma ayrılmıştır. Form 7 ve 19 tabak, Form 22, 26 ve 29 ise kaselerden oluşan seramiklerin tümünün kili katkısız olup, hamur rengi 2.5YR 6/8, astar rengi 2.5YR 4/8'dir. Grubun en erken formunu MÖ 1. yüzyılın sonu ile MS 1. yüzyılın ilk çeyreği arasına tarihlendirilen Form 22 oluştururken; en geç formunu ise MS 1. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen Form 19 oluşturmaktadır. 22 adet parçadan oluşan DSB-II seramikleri ise Hayes Form 57, 58, 60, 70, 71, 80 ve Mitsopoulos-Leon H 144 olmak üzere 7 farklı forma ayrılmıştır. Form 57, 58, 60 ve 80 tabak; Form 70 ve 71 kase; H 144 çift kulplu kaselerden oluşan seramiklerin kili az veya yoğun mika, az kireç katkılı olup, hamur rengi 2.5YR 6/8, 5YR 6/4, astar rengi ise 2.5YR 4/8, 5/8; 10R 4/8, 5/8'dir. DSB-II'nin en erken formunu MS 1. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Form 58 oluştururken, en geç formunu ise MS 2. yüzyılın ikinci yarısı ile 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen Form 60 ve 70'in son örnekleri oluşturmaktadır.

Mimari süsleme açısından Erken İmparatorluk Dönemi'ne[146] tarihlendirilen Güney Stoa'da bulunan seramikler 20. yüzyılın başlarında yapılan sistemsiz kazılar ve Menderes Çayı'nın düzenli olarak taşması neticesinde oldukça karışmış dolgu topraktan gelmektedir. Bu durum, Menderes Çayı'na yakın olan yerlerin özellikle üst tabakalarında ve geçmiş dönemlerde insan tahribatına maruz kalan Artemis Kutsal Alanı gibi sektörlerde stratigrafinin saptanabilmesini imkansız kılmaktadır. Bu nedenle yapılan anoloji, malzeme grubunun kent bazında az bilinen seramik geçmişi ve yakın kentlerle olan ilişkileri hakkında katkı sunmaktadır. Özellikle tipolojik ve kronolojik sorunu olan Mitsopoulos-Leon H 144'ün DSB-II'de de ufak form değişikliği ile devam ettiği Magnesia[147] buluntuları ile gösterilmektedir. Ayrıca MS 2. yüzyılın ikinci yarısı ile 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen yapısal farklılıklara sahip Form 60 ve 70'in son örnekleri, ilk kapsamlı kronolojik çerçevede MS 2. yüzyılın ortalarında bitiş tarihi verirken, son araştırmalar ile bu tarihin en azından MS 3. yüzyılın ortalarına kadar bölgesel anlamda da olsa uzatılması gerektiği fikrini desteklemektedir[148].

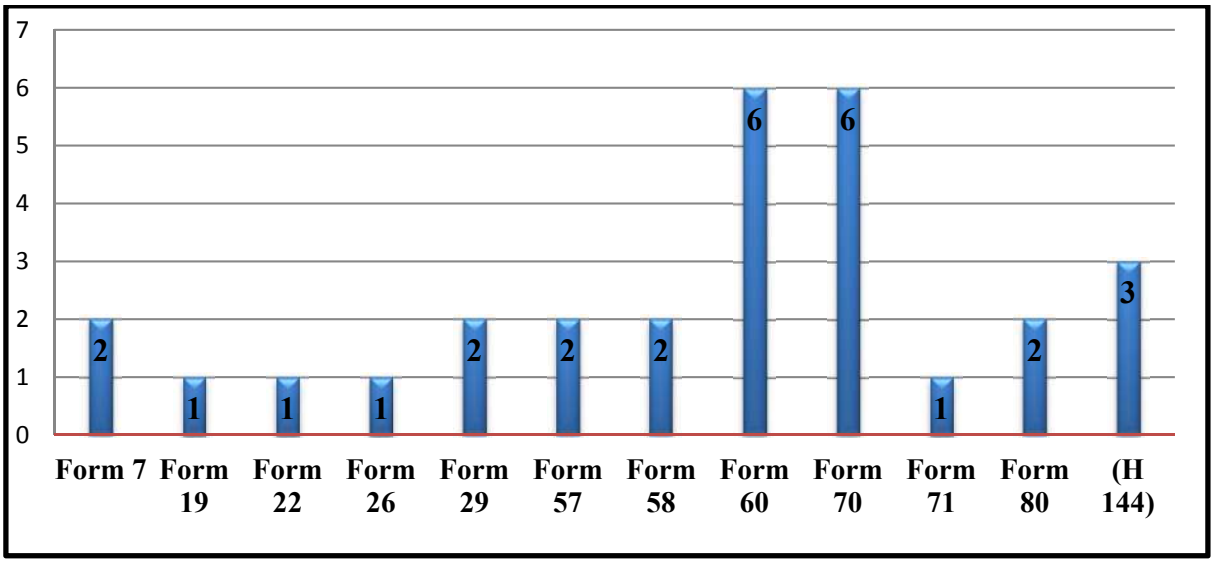

Figür 2: DSB'lerin formlara göre istatistiki dağılımı

[146] Bingöl 2007, 89; Bingöl ve Oral 2009, 393-395, fig. 9; Gider 2014, 141.
[147] Vapur 2013, 646, çiz. 2-3, 36-45.
[148] Hayes 2008, 39-40; Ladstätter 2008, 111; Bes 2017, 243.

Katalog

(Katalogda kullanılan kısaltmalar; A.Ç: Ağız Çapı, K.Ç: Kaide Çapı, Y: Yükseklik; Çizimlerde kat. no. 16-17 %30 diğerleri %50 oranında küçültülmüştür.)

DSB-I

Katalog No: 1
Form: Tabak, Hayes Form 7
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 2000
Ölçüler: A.Ç: 14 cm **Y:** 2.5 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 54-55, lev. XI, 18; Ateş 2002, 326, fig. 2, 2.
Tarih: MS 1. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 2
Form: Tabak, Hayes Form 7
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 2000
Ölçüler: K.Ç: 7 cm **Y:** 1.3 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 55, lev. XI, 17-18.
Tarih: MS 1. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 3
Form: Tabak, Hayes Form 19
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 2000
Ölçüler: A.Ç: 18 cm **Y:** 2.2 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 57, lev. XII, 13; Erol 2004, 37, lev. 13, çiz. 66; Civelek 2010, 175, lev. 1, fig. 5, 1.
Tarih: MS 1. yüzyılın ortaları

Katalog No: 4
Form: Kase, Hayes Form 22
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 1. Mekan (Trikleneum), 2006
Ölçüler: A.Ç: 14 cm **Y:** 4.6 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1973, 454, lev. 86, 141.
Tarih: MÖ 1. yüzyıl sonu – MS 1. yüzyılın ilk çeyreği

Katalog No: 5
Form: Kase, Hayes Form 26
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 2000
Ölçüler: K.Ç: 3 cm **Y:** 1.8 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Mitsopoulos-Leon 1991, 103, lev. 146, H 113; Hayes 1985, 58, lev. XII, 22; Ateş 2003, 185-186, lev. 62, 351; Hayes 2008, 148, fig. 10, 268.
Tarih: MS 1. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 6
Form: Kase, Hayes Form 29
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 2000
Ölçüler: A.Ç: 12 cm **Y:** 3.5 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az mika
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 59, lev. XII, 27; Zelle 1997, 42-43, fig. 7, 38; Meriç 2002, 51-52, lev. 23, K 224.
Tarih: MS 1. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 7
Form: Kase, Hayes Form 29
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 2. Mekan, 2020
Ölçüler: A.Ç: 12 cm **Y:** 3.9 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 59, lev. XII, 26-27; Ateş 2002, 332, fig. 3, 19.
Tarih: MS 1. yüzyılın ilk yarısı

DSB-II

Katalog No: 8
Form: Tabak, Hayes Form 57
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 1. Mekan (Trikleneum), 2006
Ölçüler: A.Ç: 7 cm **K.Ç:** 4.2 cm **Y:** 2.1 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az mika
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 63, lev. XIV, 2; Sackett 1992, 157, lev. 166, F2.9a; Ladstätter 2008, 102, lev. 276, TS 25; Uygun 2011, 67, lev. 29, 439.
Tarih: MS 1. yüzyılın ikinci yarısı – MS 2. yüzyılın ilk çeyreği

Katalog No: 9
Form: Tabak, Hayes Form 57
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 2000
Ölçüler: K.Ç: 7 cm **Y:** 1.5 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 63, lev. XIV, 2; Sackett 1992, 157, lev. 166, F2.9a.
Tarih: MS 1. yüzyılın ikinci yarısı – MS 2. yüzyılın ilk çeyreği

Katalog No: 10
Form: Tabak, Hayes Form 58
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 1. Mekan (Trikleneum), 2006
Ölçüler: A.Ç: 17.6 cm **K.Ç:** 12 cm **Y:** 3.6 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az mika, az kireç
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 63, lev. XIV, 3; Sackett 1992, 221, lev. 166, F2.10a. Beyll 1993, 26, lev. 3, 38.
Tarih: MS 1. yüzyılın ikinci yarısı

Katalog No: 11
Form: Tabak, Hayes Form 58
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, ön duvar, 2012
Ölçüler: A.Ç: 12 cm **K.Ç:** 5.4 cm **Y:** 3.5 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, yoğun mika
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 63, lev. XIV, 3; Beyll 1993, 26, lev. 3, 37; Civelek 2010, 176, fig. 9, lev. 1, 5.
Tarih: MS 75 – 125

Katalog No: 12
Form: Tabak, Hayes Form 60
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, ön duvar, 2012
Ölçüler: A.Ç: 20 cm **Y:** 3.3 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az mika
Astar Rengi: 2.5YR 5/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 64, lev. XIV, 5; Gassner 1997, 132, lev. 43, 507; Ladstätter ve Liedl 2020, 40, lev. 2, K 27-28.
Tarih: MS 1. yüzyılın ikinci yarısı

Katalog No: 13
Form: Tabak, Hayes Form 60
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 1. Mekan (Trikleneum), 2006
Ölçüler: A.Ç: 16 cm **K.Ç:** 11 cm **Y:** 3.9 cm

Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, yoğun mika
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 64, lev. XIV, 7; Kenrick 1985, 249-250, fig. 45, 352.6; Beyll 1993, 28, lev. 4, 46; Hayes 2008, 156, fig. 12, 357; Ladstätter 2008, 104, lev. 277, TS 44.
Tarih: MS 2. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 14
Form: Tabak, Hayes Form 60
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 2000
Ölçüler: A.Ç: 16 cm **Y:** 3.6 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az kireç
Astar Rengi: 10R 5/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 64, lev. XIV, 7; Beyll 1993, 28, lev. 4, 48; Hayes 2008, 156, fig. 12, 357; Vapur 2011, 152-153, çiz. 3, 23.
Tarih: MS 2. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 15
Form: Tabak, Hayes Form 60
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 2. Mekan, 2020
Ölçüler: A.Ç: 16 cm **Y:** 3.1 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az mika
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 64, lev. XIV, 7; Beyll 1993, 28, lev. 4, 50; Vapur 2013, 644, çiz. 1, 14.
Tarih: MS 2. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 16
Form: Tabak, Hayes Form 60
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 4. Mekan (İmparatorlar Salonu), 2018
Ölçüler: A.Ç: 24 cm **Y:** 4.6 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, yoğun mika
Astar Rengi: 10R 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 64, lev. XIV, 8; Beyll 1993, 28, lev. 4, 47; Uygun 2011, 68-69, lev. 31, 458.
Tarih: MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 17
Form: Tabak, Hayes Form 60
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 3. Mekan (Heroon) güney duvarı dışı, 2020
Ölçüler: A.Ç: 22 cm **Y:** 3.7 cm
Hamur Rengi: 5YR 6/4 light reddish brown, yoğun mika
Astar Rengi: 2.5YR 5/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 64, lev. XIV, 8; Vapur 2001, 21-23, çiz. 3, 16; Hayes 2008, 156, fig. 13, 368; Ladstätter 2008, 104, lev. 277, TS 45; Uygun 2011, 68-69, lev. 30, 454.
Tarih: MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 18
Form: Kase, Hayes Form 70
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 4. Mekan (İmparatorlar Salonu), 2018
Ölçüler: K.Ç: 6 cm **Y:** 4 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red
Astar Rengi: 10R 5/8 red
Benzerleri: Robinson 1959, 87, lev. 62, M33; Hayes 1985, 66-67, lev. XV, 1; Vapur 2013, 645, çiz. 2, 28-29; Ladstätter ve Liedl 2020, 41, lev. 4, K 49.
Tarih: MS 1. yüzyılın sonu – MS 2. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 19
Form: Kase, Hayes Form 70
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 2. Mekan, 2020
Ölçüler: A.Ç: 8.2 cm **K.Ç:** 4 cm **Y:** 3.7 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az mika
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red

Benzerleri: Robinson 1959, 54, lev. 62, J29; Hayes 1985, lev. XV, 1; Anderson-Stojanović 1992, 52, lev. 38, 320; Civelek 2010, 177, lev. 2, 12; Uygun 2011, 70-71, lev. 31, 465; Ekin-Meriç 2014, 21, lev. 2, 9.
Tarih: MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 20
Form: Kase, Hayes Form 70
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 4. Mekan (İmparatorlar Salonu), 2018
Ölçüler: A.Ç: 9 cm **Y:** 3.6 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, yoğun mika
Astar Rengi: 10R 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, lev. XV, 1; Meriç 2002, 63, lev. 26, K278.
Tarih: MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 21
Form: Kase, Hayes Form 70
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 4. Mekan (İmparatorlar Salonu), 2018
Ölçüler: A.Ç: 13 cm **Y:** 2.1 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az mika, az kireç
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, lev. XV, 1; Meriç 2002, 63, lev. 26, K278.
Tarih: MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 22
Form: Kase, Hayes Form 70
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 4. Mekan (İmparatorlar Salonu), 2018
Ölçüler: A.Ç: 13 cm **Y:** 2.8 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az kireç
Astar Rengi: 10R 5/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, lev. XV, 1; Meriç 2002, 63, lev. 26, K278.
Tarih: MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 23
Form: Kase, Hayes Form 70
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 4. Mekan (İmparatorlar Salonu), 2018
Ölçüler: K.Ç: 6 cm **Y:** 3.8 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, yoğun mika
Astar Rengi: 10R 5/8 red
Benzerleri: Robinson 1959, 54, lev. 62, J29; Hayes 1985, lev. XV, 1; Anderson-Stojanović 1992, 52, lev. 38, 322; Civelek 2010, 177, lev. 2, 12.
Tarih: MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 24
Form: Kase, Hayes Form 71
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 2. Mekan, 2020
Ölçüler: A.Ç: 12 cm **Y:** 3.9 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az mika
Astar Rengi: 10R 5/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 67, lev. XV, 2; Sackett 1992, 221, lev. 167, F2.16; Hayes 2008, 159, fig. 13, 402; Ladstätter 2008, 106, lev. 278, TS 68; Yener-Marksteiner 2012, 378, lev. 3, 26; Vapur 2013, 645, çiz. 2, 30.
Tarih: MS 1. yüzyılın sonu – MS 2. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 25
Form: Tabak, Hayes Form 80
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 4. Mekan (İmparatorlar Salonu), 2018
Ölçüler: A.Ç: 20 cm **Y:** 3.8 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az mika
Astar Rengi: 10R 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 69-70, lev. XV, 15; Kenrick 1985, 255, fig. 46, B362; Slane 1990, 51, fig. 6, 100; Sackett 1992, 232, lev. 174, D3.7; Beyll 1993, 24, lev. 2, 25; Hayes 2008, 153, fig. 12, 320; Uygun 2011, 72, lev. 32, 480.
Tarih: MS 1. yüzyılın sonu – MS 2.yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 26
Form: Tabak, Hayes Form 80
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 4. Mekan (İmparatorlar Salonu), 2018
Ölçüler: K.Ç: 8 cm **Y:** 2.1 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az mika, az kireç
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hayes 1985, 69-70, lev. XV, 15; Kenrick 1985, 255, fig. 46, B362; Slane 1990, 51, fig. 6, 100; Hayes 2008, 152, fig. 12, 317; Civelek 2010, 179, lev. 3, 20.
Tarih: MS 1. yüzyılın sonu – MS 2. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 27
Form: Çift Kulplu Kase, Mitsopoulos-Leon H 144
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 2000
Ölçüler: A.Ç: 14 cm **Y:** 3.5 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az mika
Astar Rengi: 2.5YR 5/8 red
Benzerleri: Mitsopoulos-Leon 1991, 104, lev. 152, H 144; Vapur 2013, çiz. 2, 36-37.
Tarih: MS 1. yüzyılın ikinci yarısı – MS 2. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 28
Form: Çift Kulplu Kase, Mitsopoulos-Leon H 144
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, 4. Mekan (İmparatorlar Salonu), 2018
Ölçüler: K.Ç: 4.6 cm **Y:** 5.4 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red
Astar Rengi: 2.5YR 4/8 red
Benzerleri: Hellström 1965, 33-34, 70, lev. 36, 244; Mitsopoulos-Leon 1991, 104, lev. 152, H 144; Vapur 2013, 646, çiz. 3, 44.
Tarih: MS 1. yüzyılın ikinci yarısı – MS 2. yüzyılın ilk yarısı

Katalog No: 29
Form: Çift Kulplu Kase, Mitsopoulos-Leon H 144
Buluntu Yeri, Tarihi: Güney Stoa, Güney Propylon, 2020
Ölçüler: K.Ç: 4.8 cm **Y:** 3.3 cm
Hamur Rengi: 2.5YR 6/8 light red, az mika
Astar Rengi: 10R 5/8 red
Benzerleri: Hellström 1965, 33-34, 69, lev. 36, 243; Mitsopoulos-Leon 1991, 104, lev. 152, H 144; Vapur 2013, 646, çiz. 3, 45.
Tarih: MS 1. yüzyılın ikinci yarısı – MS 2. yüzyılın ilk yarısı

Bibliyografya

Akyürek, N. E. (1992). Terra Sigillata aus dem Heiligtum des Apollon Smintheios. *Asia Minor Studien, 8,* 125-165.

Anderson-Stojanović, V. R. (1992). *Stobi: The Hellenistic and Roman Pottery.* Princeton: Princeton University Press.

Ateş, G. (2002). Die Eastern Sigillata B aus einer Frühkaiserzeitlichen Auffüllungsschicht in Aizanoi. *AA, 2001,* 319-332.

Ateş, G. (2003). *Die Rote Feinkeramik von Aizanoi als lokaler Kulturträger* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ruprecht Karls Universität.

Bes, P. (2017). Bearing the Stamp of Change: Epigraphic Stamps on Eastern Sigillata A and B. M. Flecker (Ed.), *Neue Bilderwelten: zu Ikonographie und Hermeneutik Italischer Sigillata. Tübinger Archäologische Forschungen, 23,* 241-273.

Bingöl, O. (2007). *Magnesia on the Meander. An Archaeological Guide: The City of Artemis with the White Eyebrows.* İstanbul: Homer Yayınevi.

Bingöl, O. (2020). *Menderes Magnesiası.* Ankara: Bilgin Kültür Sanat.

Bingöl, O. ve Oral, M. (2009). Magnesia ad Meandrum. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 30*(4), 385-408.

Beyll, D. (1993). Terra Sigillata aus der Marienkirche in Ephesos Erste Zwischenbilanz. *Berichte und Materialen, 5,* 5-45.

Civelek, A. (2010). Red Slip Ware from Tralles Excavations. *Colloquium Anatolicum, IX,* 169-191.

Dragendorff, H. (1895). Terra Sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik. *Bjb, 96,* 18-155.

Ekin-Meriç, A. (2014). A New Deposit from a 'Banquet Hall' of the Bath-Gymnasium in Metropolis. *Öjh, 83,* 11-41.

Erol, D. (2004). *Tralleis Kenti Kazılarında Ele Geçen Baskılı Terra Sigillata* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.

Forster, G. (2009). *Roman Knossos: The Pottery in Context* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. The University of Birmingham.

Gasperetti, G. (2003). Osservazioni Preliminari Sulla Ceramica Romana di Iasos di Caria, Materiali dal Quartiere a sud del Teatro. C. Abadie-Reynal (Ed.), *Varia Anatolica XV: Les Céramiques en Anatolie Aux Époques Hellénistiques et Romaines, Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 23-24 Mai 1996* (ss. 141-163). Paris: De Boccard.

Gassner, V. (1997). *Das Südtor der Tetraganos-Agora, Keramik und Kleinfunde. FiE, XIII/1*(1). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Gider, Z. (2014). Doric Capitals with Ionic Cymation in the Light of Examples from Caria Region. *Anodos, 11/2011*, 139-148.

Güngör, E. (2005). *Metropolis Kenti Ada 7 İçerisindeki Konut Seramiği* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Hayes, J. W. (1973). Roman Pottery from the South at Corinth. *Hesperia, 42*(4), 416-470.

Hayes, J. W. (1985). Sigillate Orientali. G. Pugliese-Carratelli (Ed.), *Atlante delle Forme Ceramiche II. Ceramica Fine Romana nel Bacino Mediterraneo (Tardo Ellenismo e Primo Impero). Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale* (ss. 1-96). Roma: Istituto della Enciclopedia italiana.

Hayes, J. W. (2008). *Roman Pottery Fine Ware Imports. Agora, 32.* Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Hellström, P. (1965). *Labraunda II.1: Pottery of Classical Later Date. Terracotta Lamps and Glass,* Lund: CVK Gleerup.

Kenrick, P. M. (1985). *Sidi Khrebish. Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice) III(1): The Fine Pottery. Libya Antiqua, V*. Tripoli: Department of Antiquities.

Kenyon, K. M. (1957). Roman and later wares, Terra Sigillata. J.W. Crowfoot, G.M. Crowfoot ve K. M. Kenyon (Eds.), Samaria-Sebaste: The Objects from Samaria 3: *Reports of the Work of the Joint Expedition in 1931-1933 and of the British Expedition in 1935,* no. 3 (ss. 281-306).

Ladstätter, S. (2005). Zur Datierung des Löwenmosaiks im Hanghaus 2 von Ephesos. *Synergia: Festschrift für Friesrich Krinzinger* (ss. 179-186). Wien: Phoibos.

Ladstätter, S. (2008). Terra Sigillata aus den Planierschichten des Vediusgymnasiums. M. Steskal ve M. La Torre (Eds.), *Das Vediusgymnasium in Ephesos, FiE, XIV/1* (ss. 97-110). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Ladstätter, S. ve Liedl, H. (2020). Die Gefäßkeramik. S. Ladstätter (Ed.), *Eine Frühkaiserzeitliche Grubenverfüllung aus dem Hanghaus 2 in Ephesos. Ergänzungshefte zu den Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes, 18* (ss. 21-99). Wien: Holzhausen.

Meriç, R. (2002). *Späthellenistisch-römische Keramik und Kleifunde aus einem Schachtbrunnen am Staatsmarkt in Ephesos. FiE, IX/3.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Mitsopoulos-Leon, V. (1991). *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos Kleifunde. 1. Teil: Keramik Hellenistischer und Römischer Zeit, FiE, IX/*2(2). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Munsell Soil Color Charts (2013). Washington D.C.: U.S. Gov. Print.

Robinson, H. S. (1959). *Pottery of the Roman Period: Chronology. Agora, 5.* Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Rosenthal, R. (1978). The Roman and Byzantine Pottery. E. Stern (Ed.), *Excavations at Tel Mevorakh (1973-1976), Part One: From the Iron Age to the Roman Period. Qedem, 9* (ss. 14-19). The Hebrew University of Jerusalem.

Sackett, L. H. (1992). *Knossos from Greek City to Roman Colony, Excavations at the Unexplored Mansion II.* Athens: British School of Archaeology.

Slane, K. W. (1990). *The Sanctuary of Demeter and Kore. The Roman Pottery and Lamps, Corinth, XVIII/2*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

Takaoğlu, T. (2006). New Lights on the Origins of Eastern Sigillata B Ware. T. Takaoğlu (Ed.), *Anadolu Arkeolojisine Katkılar, 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* (ss. 263-267). İstanbul: Hitit Color.

Tekkök-Biçken, B. (1996). *The Hellenistic and Roman Pottery from Troia: Second Century BC to Sixth Century AD* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. University of Missouri.

Tekkök, B., Wallrodt, S., Gündem, C. Y. ve Rose, C. B. (2001). Two Roman Wells in the Lower City of Ilion. Quadrats C29 and w28. *Studia Troica, 11,* 343-382.

Tekocak, M. (2019). Stratonikeia Kazılarında Bulunan Kırmızı Astarlı Seramikler. B. Söğüt (Ed.), *Stratonikeia Çalışmaları 4. Mimari, Heykel ve Küçük Buluntu Araştırmaları* (ss. 85-123). İstanbul: Ege Yayınları.

Unterkircher, E. (1983). Terra Sigillata aus dem Heraion von Samos. *AM, 98*, 173-214.

Uygun, Ç. (2011). *Patara IV.2: Tepecik Kırmızı Astarlı Seramikleri (İ.Ö. 2. YY – İ.S. 4. YY).* İstanbul: Ege Yayınları.

Vapur, Ö. (2001). *Magnesia ad Maeandrum Gymnasion'u Roma Dönemi Seramikler* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Vapur, Ö. (2011). Menderes Magnesiası Theatron Kazısı Seramik Buluntuları. *Anadolu/Anatolia, 37,* 143-193.

Vapur, Ö. (2013). Menderes Magnesiası Hypokaustlu Yapı Kazılarında Ele Geçen İthal Kaliteli Seramikler. G. Kökdemir (Ed.), *Orhan Bingöl 67. Yaş Armağanı* (ss. 641-666). Ankara: Bilgin Kültür Sanat.

Williams, C. (1989). *Anemurium: The Roman and Early Byzantine Pottery.* Toronto: Pontificial Institute of Mediaeval Studies.

Yener-Marksteiner, B. (2012). Frühkaiserzeitliche Sigillata der Weststadtgrabung in Limyra 2002-2003. M. Seyer (Ed.), *40 Jahre Grabung Limyra Akten des internationalen Symposions Wien, 3-5 December 2009* (ss. 371-386). Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.

Yıldız, V. (2016). Akhisar Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Roma Seramiği. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *14*(3), 252-273.

Yıldız, V. (2019a). Alanya Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Doğu Sigillataları A, B ve C Grubu Seramikleri. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *23*, 108-127.

Yıldız, V. (2019b). Soli Pompeiopolis Sütunlu Caddesi'nde Bulunan Doğu Sigillatası D Grubu Seramikleri. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 42*, 245-274.

Zabehlicky-Scheffenegger, S. (2003). C. Sentius and His Commercial Connections. C. Abadie-Reynal (Ed.), *Varia Anatolica XV: Les Céramiques en Anatolie Aux Époques Hellénistiques et Romaines, Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 23-24 Mai 1996* (ss. 117-119). Paris: De Boccard.

Zahn, R. (1904). Thongeschirr. T. Wiegand ve H. Schrader (Eds.), *Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898 (ss.* 394-468). Berlin: G. Reimer.

Zelle, M. (1997). Die Terra Sigillata aus der Westtor-Nekropole in Assos. *Asia Minor Studien, 27.* Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.

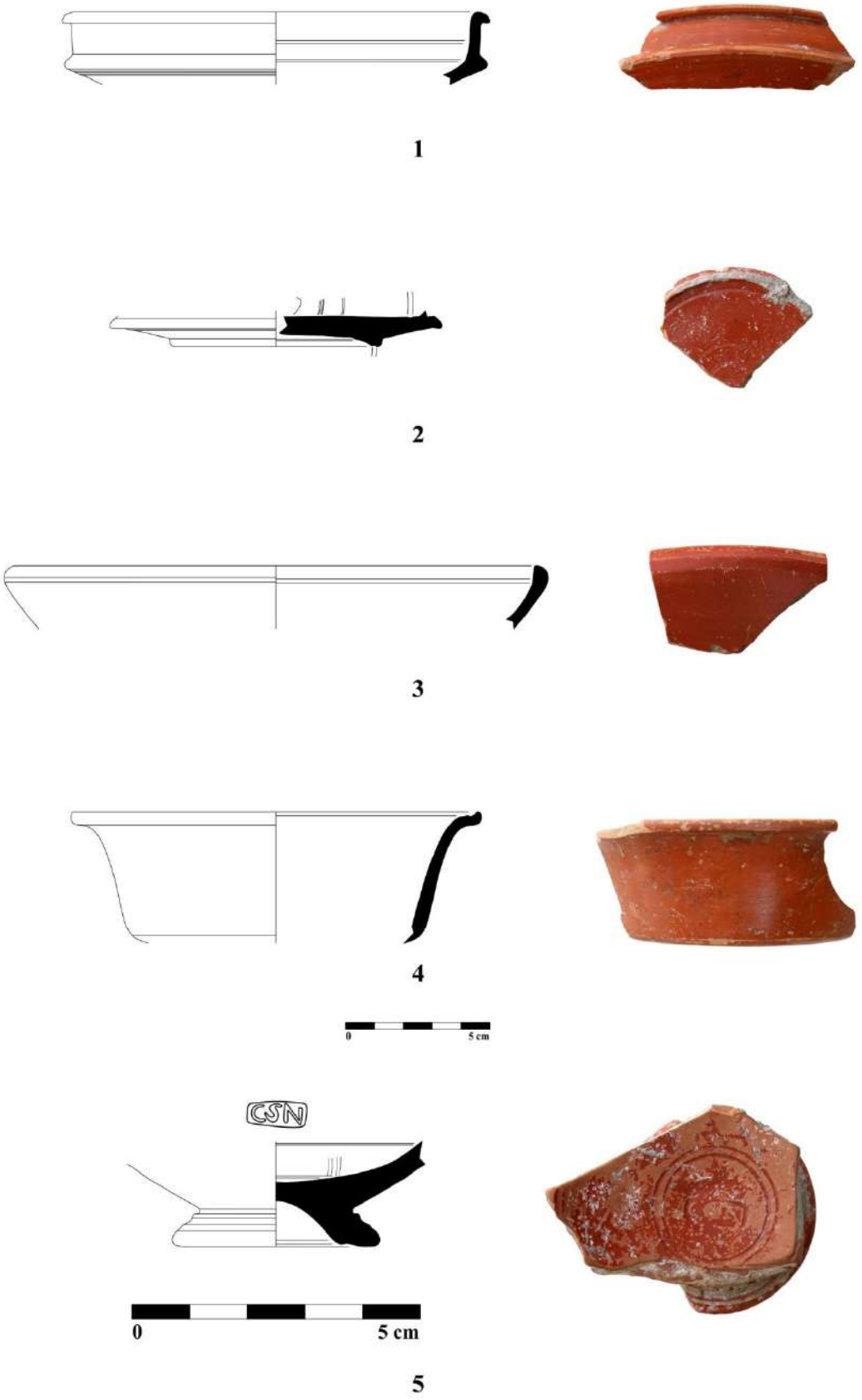

Levha 1

6

7

8

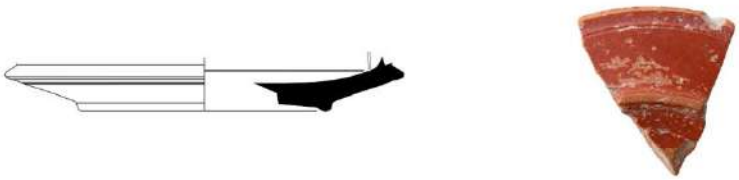

9

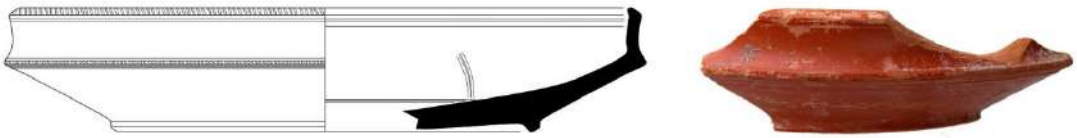

10

Levha 2

11

12

13

14

15

Levha 3

 Doi: 10.32949/Arkhaia.2021.25

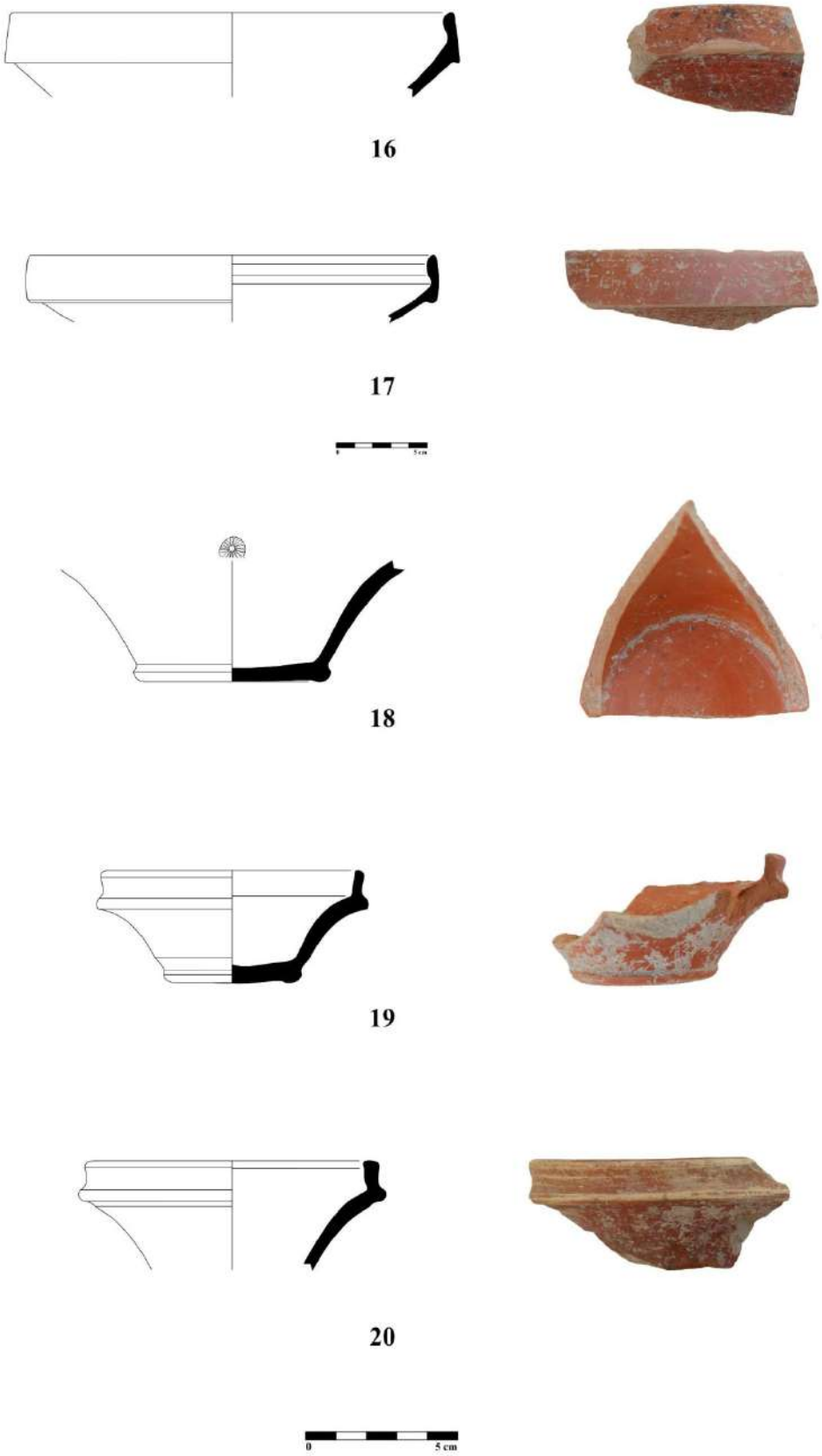

Levha 4

21

22

23

24

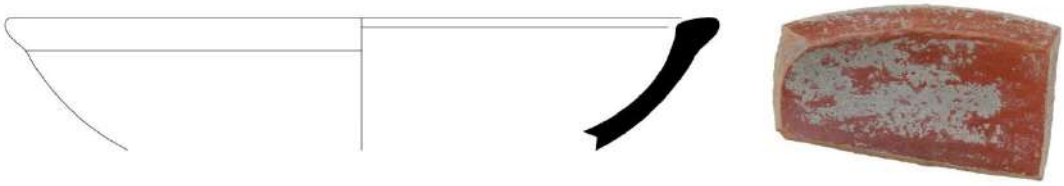

25

Levha 5

26

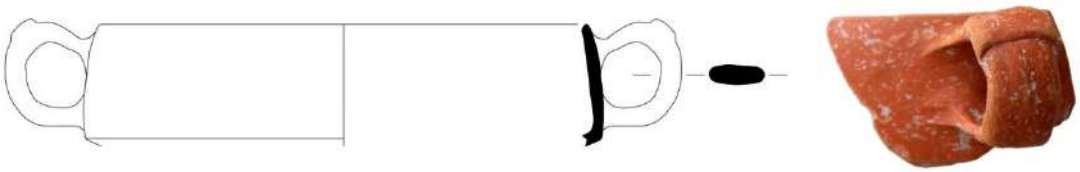

27

28

29

Levha 6

 Doi: 10.32949/Arkhaia.2021.25

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi

The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

Aziz Nikolaos Kilisesi, Kuzey Ek Yapısı Tuğla Süslemeleri: Rozet Motifi ya da Yenilmez Güneş "Sol Invictus"

St. Nicholas Church, Brick Decorations of Northern Annex: Rosette Motif or Invincible Sun "Sol Invictus"

Ebru Fatma FINDIK

https://orcid.org/0000-0001-9150-0884

Geliş Tarihi: 05.01.2021 | Kabul Tarihi: 25.01.2021 | Online Yayın Tarihi: 18.02.2021

Makale Künyesi: Fındık, E. F. (2021). Aziz Nikolaos Kilisesi, Kuzey Ek Yapısı Tuğla Süslemeleri: Rozet Motifi ya da Yenilmez Güneş "Sol Invictus". *Arkhaia Anatolika, 4*, 41-82. DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.26

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 41-82
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.26

Araştırma Makalesi / Research Article

Aziz Nikolaos Kilisesi, Kuzey Ek Yapısı Tuğla Süslemeleri: Rozet Motifi ya da Yenilmez Güneş "Sol Invictus"

St. Nicholas Church, Brick Decorations of Northern Annex: Rosette Motif or Invincible Sun "Sol Invictus"

Ebru Fatma FINDIK*

Prof. Dr. S. Y. Ötüken'in Anısına

Öz

Bu makalede Aziz Nikolaos Kilisesi kuzey ve kuzeydoğu ek yapıların cephesinde bulunan tuğla rozetlerin kökeni, kronolojisi ve sembolik anlamı tartışılmıştır. Aziz Nikolaos Kilisesi ek yapıları, 1989-2009 yılları arasında, Prof. Dr. S. Y. Ötüken tarafından yürütülen kazılarda tümüyle açığa çıkarılmıştır. 2000 yılında "*Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapısının Yeni Bir Değerlendirmesi*" başlıklı makalede kuzey ek yapısının mimarisi, mimari plastik taş eserleri, seramik ve sikke buluntuları değerlendirilmiştir. Yayında kuzey ek yapısının K5 mekânı cephesindeki tuğla rozetten bahsedilmiş ancak motif detaylı bir çalışmaya konu olmamıştır. Tuğla rozetler özellikle Orta ve Geç Bizans Dönemi'nde başkent Konstantinopolis (İstanbul), Anadolu, Balkanlar, Yunanistan ve Ege adalarındaki yapıların cephesinde karşımıza çıkar. Bu tip tuğla rozetler saray, kilise, *episkopeion*, kule, kale ve çeşme gibi çok farklı işleve sahip yapılarda uygulanmıştır. Benzer motifin Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemi yapılarında yaygın oluşu, motifin sürekliliğine işaret ettiği gibi Bizanslı ustalarca yapıldığına dair bir tartışma yaratır. Araştırmacılar tarafından benzer tuğla süslemeler 'rozet, güneş motifi, ışık sembolü, güneş kursu, disk, güneş diski ve yuvarlak motifler' gibi farklı şekillerde adlandırılmıştır. Yayınlarda motifin terminolojisi, sembolik anlamı, köken ve kronolojisi konusunda ortak bir görüş olmadığı dikkati çeker.

Bu çalışmada Aziz Nikolaos Kilisesi kuzey ve kuzeydoğu ek yapılarının cephesindeki tuğla rozetler farklı coğrafyalardan örneklerle detaylı bir şekilde karşılaştırılmıştır. Kilisenin kuzeydoğu ek yapısı, cephesindeki tuğla rozet boyalı ve orijinal motifin belirlenebildiği ünik bir örnek olması açısından önemlidir. Bu bağlamda kuzey ve kuzeydoğu ek yapıdaki rozetler ilginç sonuçlar ortaya koyar. Amacımız motifin kökeni ve kronolojisini belirleyerek, pagan inanış kaynaklı olduğu düşünülen motifin sembolik anlamının Erken Hristiyanlık Dönemi'nde nasıl dönüştürüldüğünü örneklerle ortaya koymaktır. Bu bağlamda 3. yüzyıldan itibaren Roma'da yaygınlaşan Yenilmez Güneş/Sol Invictus inancının Hristiyanlık üzerindeki etkileri araştırmacıların görüşleri çerçevesinde tartışılmıştır. Sonuçların gelecekte bu konuda yapılacak benzer çalışmalara önemli bir referans oluşturmasını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Myra, Bizans, Aziz Nikolaos Kilisesi, tuğla rozet, güneş motifi, Sol Invictus

---

* Dr. Öğr. Üyesi Ebru Fatma Fındık, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Hatay/TR. E-mail: effindik@mku.edu.tr. / Orcid iD: 0000-0001 9150-0884

Bu makale 1989-2009 yılları Aziz Nikolaos Kilisesi kazı başkanı ve değerli hocam Prof. Dr. S. Yıldız Ötüken'in 10 Eylül 2020 yılında vefatının ardından anısına ithafen yazılmıştır.

Abstract

In this article, brick rosettes on the façade of northern and north-eastern annex of St Nicholas Church are discussed in terms of origin, chronology and symbolic meaning. Northern and north-eastern annex of St Nicholas Church were revealed completely during the excavations led by Prof. Dr. S. Y. Ötüken between 1989-2009. In the article "*A New Review on Northern Additional Structure of Demre-Myra St Nicholas Church*", architecture of the northern annex, architectural plastic stone pieces, ceramic and coin finds were evaluated. In this article, brick rosette on the K5 place façade of the northern additional structure was mentioned, but the pattern was not subject to a detailed study. Brick rosettes are especially found on the façade of the capital Constantinople (İstanbul), Anatolia, Balkans, Greece and Aegean Islands in the Middle and Late Byzantine Period. This type of brick rosettes is seen on structures with various functions such as palace, church, episkopeion, tower, Castle and fountain. The fact that a similar pattern is common among Emirates Period and Early Ottoman Period structures causes a discussion that it was made by Byzantine masters as well as pointing out to continuity of the pattern. Similar brick ornaments were named in various ways by researchers such as 'rosette, sun pattern, symbol of light, sun disk, disk and round patterns'. In publications, it stands out that there is no consensus on the symbolic meaning, origin and chronology of the pattern.

In this study, brick rosettes on the façade of northern and north- annexes of St Nicholas Church are compared in detail with examples from different geographies. The brick rosette on the façade of north-eastern annexes of the church is important in that it is a unique example which is painted and in which the original pattern can be identified. In this regard, rosettes on the northern and north-eastern annexes present interesting conclusions. Our goal is to identify the origin and chronology of the pattern and present how the symbolic meaning of the motive that is thought to be originating from pagan beliefs was transformed in the Early Christianity Period with examples. In this regard, impacts of the Unconquered Sun/Sol belief, which has become popular in Rome as of 3rd century, on Christianity was discussed within the framework of researchers' views. We hope that the results would constitute a significant reference for similar studies on this subject that may be conducted in the future.

Keywords: Myra, Byzantine, St. Nicholas Church, brick rosettes, sun motif, Sol Invictus

Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapısı

Aziz Nikolaos Kilisesi kuzey ek yapısı ilk kez U. Peschlow tarafından, 1975 yılında "*Myra*" kitabında tanıtılır. Araştırmacı, büyük oranda toprak altında olan kuzey ek yapının sadece beş mekânını görerek, yapıyı 12. yüzyıla tarihlendirmiştir[1]. 1990 yılındaki başka bir makalesinde ise ek yapıların 1034-1087 yılları arasına inşa edilmiş olabileceğini belirtmiştir[2]. Yapının banilerinin IX. Konstantin Monomakhos ve İmparatoriçe Zoe ile imparatorun erkek kardeşi Ioannes Orphanotrophos olabileceğini öne sürmüştür[3].

Prof. Dr. S. Y. Ötüken tarafından 1989-2009 yılları arasında yürütülen kazı çalışmalarında, kuzey ek yapı tümüyle açığa çıkarılmıştır (fig. 1). Kuzey ek yapı A1-A3 ve K1-K6 olarak adlandırılan, 54.50 m uzunluğunda, açık ve kapalı dokuz bölümden oluşur. Kilise ile birlikte, 27.55 m uzunluğundaki, kuzeydoğu ek yapıyı (C, C1, C2) çevreler[4]. Yapı, taş-tuğla renkli duvar örgüsü, kademeli kemerleri, tuğla süslemeleri ve zengin mimari plastik öğeleri ile Orta Çağ mimarisinin ünik örneklerindendir. S. Y. Ötüken, kuzey ek yapının Paleologoslar Dönemi'nde başkentte inşa edilen ek yapıların, 11. yüzyıldaki öncüsü olduğunu belirtir[5]. Araştırmacı, kuzey ek yapıyı IX. Konstantin tarafından 1042-54 yıllarında inşa edilen Aziz Georgios Kilisesi'nin kuzey ve batısındaki iki katlı yapılar, 13. yüzyıl Kilise Camii'nin güney ek yapısı ve batısındaki *eksonarteks*, ayrıca Enez Ayasofya Kilisesi'nin (Fatih Camii) 13-14. yüzyıla tarihlendirilen *eksonarteksi* ile karşılaştırır[6].

---

[1] Ek yapılar için bk. Peschlow 1975, 318, 344, 345 vd.
[2] Peschlow 1990, 253.
[3] Peschlow 2000, 75-78.
[4] S. Y. Ötüken, A1-A3, C, C1-C2 ve kuzey ek yapının mimarisini ayrıntılı olarak kazı sonuçları raporları ve ilgili makalede tanıtır. Burada sadece iki mekân üzerine yapmış olduğu değerlendirmeleri sunmaya çalışacağız. Bk. Ötüken *et al.* 1999/2000, 224-228.
[5] Ötüken *et al.* 1999/2000, 227.
[6] S. Y. Ötüken tarafından yayınlanan mimari değerlendirme için bk. Ötüken *et al.* 1999/2000, 224-228; Enez

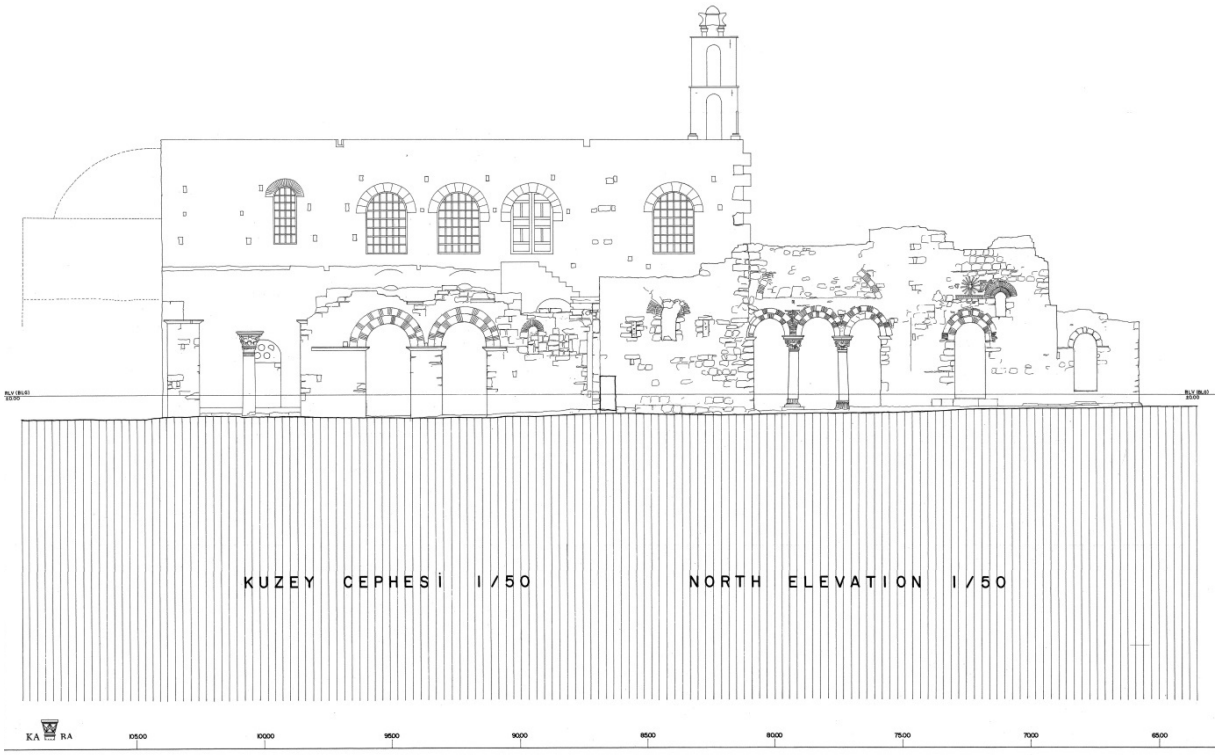

Figür 1: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapı Cephesi

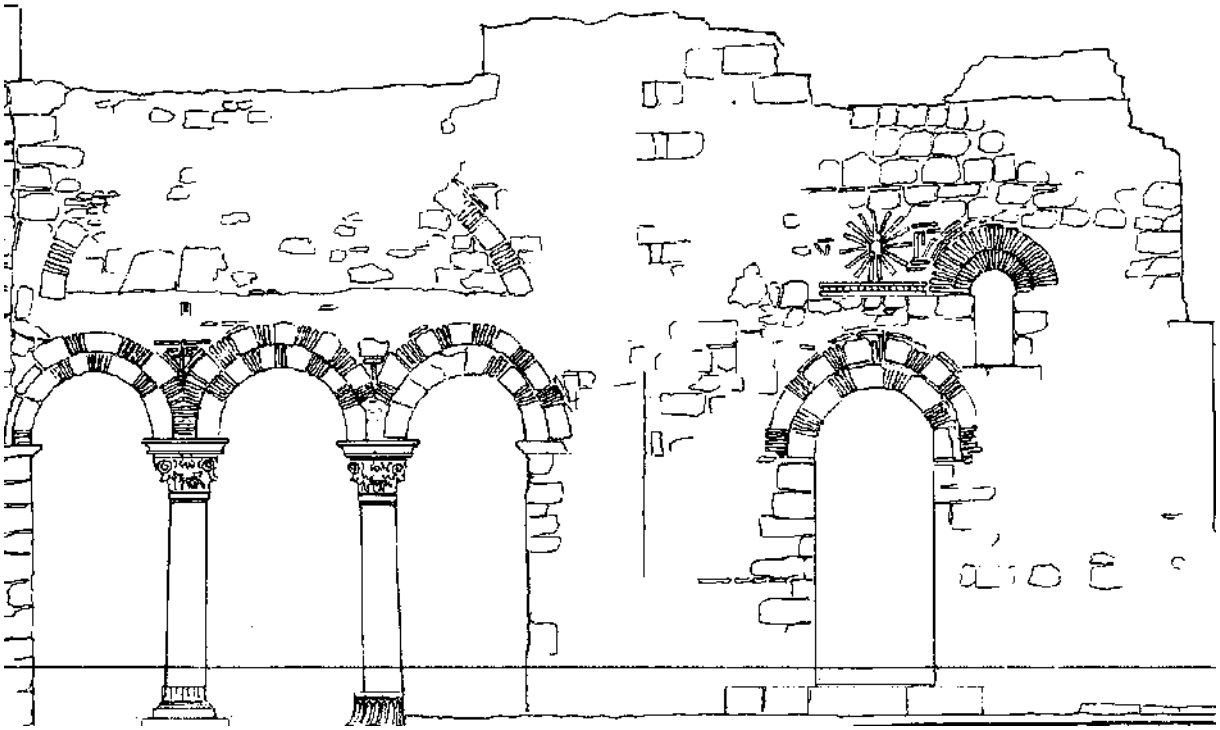

Figür 2: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapısı K4-K5 mekânı cephesi

Ayasofyası *eksonarteks*i için ayrıca bk. Eyice 1969, 354.

Kuzey ek yapının K4 mekânı beşik tonozlu, iki sütundan oluşan üçlü arkad düzenlemesi ile kuzeye açılan bir geçiş özelliği taşır. Arkadın yuvarlak, kademeli kemerleri bir sıra taş ve üç sıra tuğla ile almaşık teknikte yapılmıştır. Kuzey duvarın üst seviyesinde taş ve tuğladan almaşık teknikte örülmüş bir kör kemer bulunur (fig. 2-3). S. Y. Ötüken, taş ve tuğla örgülü kemerlerin 13. yüzyıl başkent mimarisinin karakteristik bir özelliği olduğunu belirtirken, Anadolu'da İznik Ayasofya'sının 1065 sonrası kubbe kasnağı ve Sakız Adası Nea Moni Kilisesi'ni (1042-45) erken örnekler olarak verir (fig. 4-5). Aziz Nikolaos Kilisesi kuzey eki ve Kekova Adası'ndaki bazilikada kemerler, başkentten farklı olarak yerel karakterde, taş ve tuğla üst üste getirilerek kaydırmalı teknikte örülmüştür[7]. Z. Mercangöz, Batı Anadolu'da Laskarisler ve Erken Osmanlı Dönemi eserlerinde almaşık teknikte kemer kullanımına değinirken, Kekova Adası'ndaki bazilika ve kuzey ek yapıdaki kademeli kemerlerden dolayı tekniği Anadolu kökenli olarak tanımlar[8].

Figür 3: Aziz Nikolaos Kilisesi kuzey Ek Yapı 2012-2013 restorasyon çalışmaları sonrası

K4 mekânı arkadın doğu kemer köşesinde tuğlalar belirli bir düzende yatay ve dikey olarak yerleştirilmiştir (fig. 6). Bu düzenlemenin tam ortasındaki tuğlalar orijinalde bir haç motifi oluşturacak biçimde yerleştirilmiş olabilir. Benzer şekilde kemer köşesinde tuğladan haç motifi, 14. yüzyıl Sakız Adası Pirgi Kutsal Havariler Kilisesi'nde görülür[9]. K4 mekânındaki örnekte tuğlaların etrafında sıva ıslakken yapılmış çizgiler bulunur. Bu çizgiler tuğlaların rastlantısal konulmadığını, olasılıkla daha sonra görüleceği gibi orijinalinde boya ile yapılmış bir bezeme olabileceğini düşündürür. Batıdaki kemerler arasında ise birer dikey ve yatay tuğla bulunur (fig. 7). 11. yüzyılda cephede tuğla dekorasyondan söz edilebilmesi için her iki kemer köşesindeki tuğla dizilimin simetrik olması beklenir. Bu durumda batı kemer köşesinde yatay tuğla hizasından itibaren duvarın restorasyon geçirmiş olması olasıdır.

[7] Ötüken *et al.* 1999/2000, 228.
[8] Mercangöz 1995, 488-489.
[9] Fotoğraf için bk. "Aziz Apostoli Kilisesi," 2020.

Figür 4: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapı K4 mekânı

Figür 5: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapı K5 mekânı kemerleri

Figür 6: Kuzey Ek Yapı K4 mekânı arkad kemerleri tuğla bezeme

Figür 7: Kuzey Ek Yapı K4 mekânı arkad kemerleri

Figür 8: Kuzey Ek Yapı K5 mekânı

Figür 9: Kuzey Ek Yapı K5 mekânı tuğla rozet/güneş motifi

 Doi: 10.32949/Arkhaia.2021.26

Kuzey ek yapının K4 mekanına batıdan bitişik olan K5 mekanı, kuzeyde almaşık teknikte, kademeli yuvarlak kemerli kapı ve tuğla kemerli pencerelerle dışarı açılır[10] (fig. 8). Kapının üzerinde tuğlalarla yapılmış bir zikzak/testere dişi frizi görülür[11]. Bu frizin üstünde 16 tuğlanın ışınsal şekilde yerleştirilmesi ile bir rozet/güneş motifi oluşturulmuştur (fig. 9). Motif incelendiğinde, iki tuğla arasındaki geniş dilimlerin sıva ıslakken yapılan çizgilerle bölündüğü görülür. Bu dilimlerin sayısı ise 26 olarak belirlenmiştir. Rozet/güneş motifinin etrafını sıva ıslakken yapılmış 4-5 cm genişliğinde bir şerit çevreler; tam ortasında ise içbükey bir taş bulunur. Taşın ortasındaki küçük dairesel oyuk, bu kısma olasılıkla bezemeli başka bir parçanın yerleştirildiğini düşündürür (fig. 10).

Figür 10: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapı K5 mekânı tuğla rozet/güneş motifi

Figür 11: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzeydoğu Ek Yapı C2 mekânı rozet/güneş motifi

Kilisedeki bir diğer rozet/güneş motifi, kuzeydoğu ek yapının C2 mekânı kuzey cephesindeki kapının üzerindedir (fig. 11). K5 mekanında olduğu gibi motifi oluşturan ışınsal tuğlaların arası sıva ıslakken çizilerek ikiye bölünmüş, 26 dilimli bir rozet elde edilmiştir. K5 mekanındaki motiften farklı olarak dilimler, orijinalde kontrast oluşturacak şekilde, beyaz ve kırmızı renkte boyalıdır. Beyaz renkli ışınlar V şeklinde sivri uçla sonlanır (fig. 12). Rozet/güneş motifini çevreleyen şeritte kırmızı renkte boya ile yapılmış zikzak motifi ve aralarda noktalar görülür (fig. 13). Benzer örneğine rastlanılmayan boyalı rozetlerin tarihlendirilmesi tartışmalı olmakla birlikte, yalnızca Zeytinbağı/Tirilye'deki (Fatih Camii) kilisenin rozetinde tuğlaların boyalı olduğu sanılmaktadır[12]. Zikzak motiflerinin benzeri ise Sırbistan'da 13. yüzyıl kiliseleri ve İstanbul'da 1320 tarihli Khora Manastır Kilisesi'nde (Osmanlı Dönemi Kariye Camii) görülür[13]. C2 yapısındaki rozette kırmızı renkli dilimlerin

[10] 2012 yılında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Antalya Arkeoloji Müzesi denetiminde gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında kilisenin kuzey ek yapısında kör kemer ve K5 mekanındaki pencerelerden biri projeye uygun olarak yenilenmiştir. Bk. Doğan *et al.* 2013, 292-301.

[11] Zikzak motifinin kökeni ve sembolik anlamı tartışmalı olmakla birlikte, köken ve kronoloji için bk. Kolay ve Erdoğan 2019, 241-256; sembolik anlamı için bk. Ćurčić 2012, 307-337.

[12] Pekak 2009, 138, fig. 53.

[13] Ćurčić 2012, 320, 11.12.

tuğla imitasyonu olduğu sanılmaktadır. Kurbinovo'da Aziz George Şapeli'nin (1185-1191) batı cephesinde duvar örgüsündeki çerçeveli teknik sıva yüzeyinde boyayla taklit edilmiştir[14]. Veljusa'daki Eleusa Meryem Kilisesi'nin dış cephesinde benzer şekilde alttaki tuğla örgü, üstte boya ile yapılmıştır[15]. C2 yapısındaki rozetin ortasına K5 örneğinde olduğu gibi içbükey bir taş yerleştirilmiştir[16]. İstanbul'da Philantrophos İsa Manastırı Kilisesi (Soteros) ve Pammakaristos Manastırı'ndaki (1310-1315) rozetlerde haç, Konstantin Lips Manastırı'nda (Fenari İsa Camii) ise çarkıfelek motifi bulunur[17].

Aziz Nikolaos Kilisesi ek yapıları U. Peschlow ve S. Y. Ötüken tarafından 11.-12. yüzyıllara tarihlendirilir[18]. Kuzey ve kuzeydoğu ek yapıların cephesinde rozet/güneş motifleri malzeme ve teknik açıdan benzer olduğundan yaklaşık aynı döneme ait olmalıdırlar (fig. 14-15). Bununla birlikte her iki rozetin sıva yüzeyindeki çizgilerin benzer oluşu, K5 mekânındaki rozetin de orijinalde boyalı olduğunu düşündürür. Bizans mimarisinde yapıların dış cephesi orijinalde sıvalı, bazı örneklerde ise Aziz Nikolaos Kilisesi G yapısı ve Myra Şapeli'nde olduğu gibi freskoyla bezemeli olmalıdır. Nitekim Aziz Nikolaos Kilisesi'nin kuzeyde arkadla dışarı açılan A1, A2, A3 mekânlarında fresko izleri mevcuttur[19]. Balkanlar'da geç Orta Çağ kiliseleri arasında dış cephede duvar resmi ile bezemeli örnekler bilinmektedir[20]. Muhtemelen rozet motifinin görüldüğü diğer yapılarda sıva izleri yeterince incelenmemiş, gözden kaçmış ya da tümüyle yok olduğundan günümüze ulaşmamış olmalıdır. Bu nedenle Aziz Nikolaos Kilisesi C2 yapısının cephesindeki rozet/güneş motifi ünik bir örnek olarak değerlendirilir (fig. 16a-b).

Figür 12: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzeydoğu Ek Yapı C2 mekânı rozet/güneş motifi

Figür 13: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzeydoğu Ek Yapı C2 mekânı rozet/güneş motifi detay

[14] Epstein 1980, 200, 25.
[15] Epstein 1980, 206, 31; ayrıca bk. Miljkovik-Pepek 1981.
[16] S. Y. Ötüken, kazılar sırasında bu kısımlarda Yunanistan'daki yapılarda olduğu gibi olasılıkla sırlı tabak olabileceğinden bahsetmiştir.
[17] Kalfazade 1987, 15.
[18] Peschlow 1975, 318, 344, 345 vd.; Peschlow 1990, 253; Peschlow 2000, 75-78; Ötüken 1997a, 79; Ötüken *et al.* 1999/2000, 221-242.
[19] G yapısı için bk. Doğan *et al.* 2019, 366-368, 380, fig. 6; Myra şapeli için bk. Akyürek 2015, 14-23.
[20] Jevtić 2019, 318-325.

Figür 14: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapı K5 mekânı rozet/güneş motifi detay

Figür 15: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzeydoğu Ek Yapı C2 mekânı rozet /güneş motifi detay

Figür 16a-b: K5 ve C2 Yapısı rozet/güneş motiflerinin çizimi *(Dijital çizim İ. Gültekin)*

Karşılaştırmalı Değerlendirme

Orta ve Geç Bizans Dönemi'nde özellikle başkent Konstantinopolis (İstanbul), Anadolu, Balkanlar, Yunanistan ve Ege adalarındaki yapıların cephesinde tuğladan yapılmış ışınsal bezemelerle karşılaşılır. İstanbul'da 5. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen Studios Manastırı Aziz Ioannes Prodromos Kilisesi'nin (İmrahor Camii) *atrium* kuzey duvarında, tuğladan yapılmış haç motifi ile iki tane rozet/güneş motifi bulunur[21] (fig. 17). Ioannes Prodromos Kilisesi ve *atrium*un malzeme-teknik açıdan benzer olması, aynı dönemde inşa edildiğini düşündürür[22]. Studios Manastırı *atrium* kuzey duvarında bulunan rozetler, Bizans kiliselerindeki en erken tarihli örnekler olarak kabul edilir[23].

Likya Bölgesi'nde tuğla rozet motiflerinin görüldüğü bir diğer örnek, Olympos antik kentindeki *episkopeion*dur. Buradaki rozetler *triclinium* (yemekhane) kuzey duvarında kısmen korunmuş durumda, kuzey duvarının doğu bölümünde ise sağlam şekildedir. Işınsal tuğla rozetlerin ortasında kilisedeki örneğimiz gibi içbükey bir oyuk bulunur[24]. *Triclinium*un batı duvarında ise tuğladan bir haç motifi yer almaktadır[25]. *Peristyl* çeşmesinin anıtsal

[21] Fotoğraf için bk. "İmrahor İlyas Bey Camii," 2020.
[22] Tuğla rozet hakkında bilgi ve fotoğrafı için bk. Öztaşkın 2015, 619.
[23] Öztaşkın 2015, 619, 627, fig. 14
[24] Öztaşkın 2015, 625, fig. 9-10.
[25] Öztaşkın 2015, 623, fig. 6.

cephesindeki tuğla rozetler, aynı cephedeki tuğladan yapılmış Latin haçı bezemeli duvarın üst seviyesinde bulunmaktadır[26]. Olympos'taki tuğla rozetler kilisedeki örneklerimizden farklı olarak tuğla bir şeritle çevrelenmiştir. G. K. Öztaşkın, Olympos'taki *episkopeion*un tuğla süslemeleri ile birlikte değerlendirdiği rozetleri, yapıların inşa edildiği Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirir[27].

Figür 17: Studios Manastır Kilisesi *atrium* kuzey duvarındaki rozet ve haç motifi

Figür 18: Pantepoptes Manastır Kilisesi (Eski İmaret Camii) rozet motifi detayı

Figür 19: Philantrophos İsa Manastırı Kilisesi alt yapısı doğu cephe

Figür 20: Philanthropos İsa Manastırı Kilisesi alt yapı rozet motifi detayı

Bizans coğrafyasının genelinde olduğu gibi İstanbul'da, Studios Manastırı'ndan sonra inşa edilen yapılarda, rozet/güneş motifi mevcut yapılar üzerinden değerlendirileceğinden, rasyonel bir sonuç sunmak güçtür. Komnenoslar Dönemi yapılarında cephede artan tuğla kullanımı, aynı yüzyılda imparatorluğun diğer bölgelerinde başkent etkisi olarak görülür[28]. 11. yüzyılda I. Aleksios Komnenos Dönemi Pantepoptes Manastır Kilisesi (Eski İmaret Camii, 1081-1087) güney cephesinde madalyon içinde tuğladan bir haç motifi bulunur[29] (fig. 18). Madalyonu çevreleyen şeritte ise özel olarak üretilmiş dikey tuğlalar yerleştirilmiştir. Haç motifinin paraleli İstanbul'da, Marmara kıyısında 12. yüzyıl Philantrophos İsa Manastırı Kilisesi'ne ait olduğu düşünülen, alt yapının doğu cephesinde yer almaktadır[30] (fig. 19).

[26] Öztaşkın 2015, 625, fig. 9-10, 626, fig. 12.
[27] Öztaşkın 2015, 619.
[28] Ötüken 1978; Ötüken *et al.* 1999/2000.
[29] Fotoğraf için bk. "Eski İmaret Mosque," 2020. Yapı için bk. Freely ve Çakmak 2005, 168-171.
[30] Fotoğraf için bk. "Monastery of Christ Philanthropos," 2020.

Tuğladan yapılmış rozetlerin en iyi örneklerini barındıran yapıda, ortasında haç motifi bulunan madalyonun yanında, aynı işçilikte ince tuğlalardan yapılmış bir rozet/güneş motifi bulunur[31] (fig. 20). Pantepoptes Manastır Kilisesi ve Philantrophos'taki rozetlerin özel imalat tuğladan yapılmış olması ve işçiliği, başkent mimarisinde cephede tuğla kullanımına verilen öneme işaret eder[32]. Gebze, Eskihisar Kalesi'ndeki bir yapının batı cephesinde başkent örnekleriyle paralel şekilde, merkezinde haç olan madalyonun etrafını, dikey tuğla dizileri ile bezemeli bir şerit çevreler[33].

Figür 21: Konstantin Lips Manastırı (Fenari İsa Camii) Güney Kilisesi doğu cephe

Figür 22: Konstantin Lips Manastırı (Fenari İsa Camii) Güney Kilisesi rozet motifi detayı

İstanbul'da tuğla rozet/güneş motiflerinin farklı bir uygulaması Konstantin Lips Manastırı (Fenari İsa Camii, 907) Aziz Ioannes Prodromos Güney Kilisesi'nin (1281-1304) doğu cephesindedir (fig. 21). Doğu cephedeki pencerelerin üzerinde çarkıfelek motifi olan üç rozet bulunur. Rozetler başkentteki diğer örnekler gibi özel üretim tuğladan (veya ince kiremit) yapılmış olup, ortasında yuvarlak bir süs çömleği yerleştirilmiştir[34] (fig. 22). Sakız Adası'nda 11. yüzyıla tarihlenen Nea Moni Manastır Kilisesi'nin cephesinde benzer şekilde bir çarkıfelek motifi görülür[35] (fig. 23). Ayrıca aynı cephede kare bir çerçevenin içinde ortada ışınsal bir rozet motifi, çerçevenin kenarlarında ise dört yönde tuğladan yapılmış ışınsal demetler bulunur. Yapının bir diğer cephesindeki kör kemer köşesinde ise tuğladan rozet/güneş motifi ve bir haç motifi dikkati çeker[36]. Pammakaristos Manastırı (Fethiye Cami) Güney Kilisesi'nin (1310-1315) cephesinde simetrik olarak yerleştirilmiş iki rozet bulunur (fig. 24). Kemer köşesindeki rozetler içbükey forma sahiptir. Her iki rozetin merkezinde tuğla ile kontrast oluşturan, beyaz renkte taştan bir haç motifi bulunur (fig. 25). Bu rozetler başkent yapılarında olduğu gibi özel üretim taş ve tuğladan yapılmıştır[37]. Benzer şekilde içbükey ışınsal rozetler, Yenişehir Seyyid Mehmet Dede Zaviyesi'ndeki örnekte olduğu gibi Erken Osmanlı mimarisinde de devam eder[38]. S. Kalfazade, İstanbul'da Bizans mimarisinde görülen ışınsal bezemeleri şöyle tanımlar: "*Fenari İsa Camii güney kilisesinin apsis cephesiyle, Soteros Kilisesi alt yapısının cephesinde gördüğümüz tuğla rozetler, son devrin tipik, hareketli, dışa dönük cepheleriyle tam bir bütünlük oluşturmakta, bu bütünlük onların genel*

[31] Yapı için bk. Freely ve Çakmak 2005, 164-165, 95; Mathews 1976, 202, 359.
[32] Eyice 1963; Ötüken 1990, 395-403; Ötüken 1978, 213-233. vd.
[33] Bahar 2013, 28, fig. 61.
[34] Fotoğraf için bk. "Monastery of Lips," 2020. Ayrıca Macridy 1964, fig. 4; Mathews 1976, 202, 359.
[35] Fotoğraf için bk. "Nea Moni – Chios," 2020.
[36] Fotoğraflar için bk. "Nea Moni," 2021.
[37] Kalfazade 1987, 12.
[38] Kalfazede 1987, 15.

kompozisyon içinde algılanmalarına neden olmaktadır"[39]. İstanbul'da mevcut yapılarda görülen tuğla rozetler, üslup farklılıklarına rağmen motifin 5.-14. yüzyıllar arasında sürekliliğine işaret eder.

Figür 23: Sakız Adası Nea Moni Manastır Kilisesi

S. Y. Ötüken ve R. Ousterhout, Bolu yakınlarındaki 11. yüzyıla tarihlendirdikleri Çeltikdere Seben Kilisesi'nde benzer şekilde tuğladan ışınsal bir rozet olduğundan söz ederler[40]. Araştırmacılar makalede motifi şöyle tanımlar: "*Pencerelerle birlikte yerleştirilmiş tuğla yuvarlak, 11. yy.da Myra'da Aziz Nikolaos, Latmos, Kahve Asar adası ve İkiz Ada'daki iki kilise ile İslamköy'de kilisenin duvarlarında ve Tirilye'de Fatih Cami'nin tamburunda görülebilmektedir. Yuvarlaklar daha sonra Theotokos tou Libos'un doğu cephesinde, Philantropos Deniz Duvarı ve Pammakaristos pareklesionunun güney cephesinde olduğu gibi başkentte görülür"*[41]. Kuzey cephedeki ikiz pencere açıklığının hemen üstünde yer alan rozet motifi, taş ve tuğla almaşık tekniğindeki yapıyla bütünleşen bir görsellik oluşturur.

Laskarisler Dönemi'nde özellikle Batı Anadolu'daki yapıların cephesinde tuğla rozetler dikkati çeker. S. Y. Ötüken, bu bölgede yaptığı çalışmalarda Bafa Gölü'nde (Latmos) Kahve Asar Adası'ndaki Büyük Kilise'nin (8 Nolu) cephesinde bulunan tuğla rozetleri "güneş motifi" olarak tanımlar[42]. Tuğlaların radyal biçimde yerleştirildiği bezemenin orta kısmında içbükey bir oyuk bulunur[43]. Bafa Gölü çevresindeki 11.-12. yüzyıla ait kiliselerdeki rozet motifleri, uslup ve malzeme tekniği açısından Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki örnekten (K5) farklı görülürler[44]. S. Y. Ötüken, Bafa Gölü'ndeki yapıların cephe süslemelerinde başkent etkisinden ziyade Sart (E Kilisesi) ve Yunanistan'daki yapılarla benzerlikten söz eder[45].

Bafa Gölü çevresinde Laskarisler Dönemi mimarisi üzerine geniş kapsamlı çalışmalarda bulunan H. Buchwald, Kahve Asar Adası'ndaki Büyük Kilise'nin (8 Nolu) güney cephesindeki pencerelerin köşesi ve arkad kemerleri üzerindeki rozetlere değinir[46]. Benzer şekilde İkiz Ada'da Bakire Meryem Kilisesi'ndeki (4 Nolu) birden fazla rozete dikkati çeker[47]. Ayrıca Eğri Dere Kilisesi'ndeki kör arkad kemerleri arasında benzer şekilde tuğladan ışınsal bir rozet olduğunu belirtir[48]. Z. Mercangöz, Bafa Gölü'nde Orta Bizans Dönemi kilise mimarisinin örneklerinden olan Kirselik'teki Manastır Kilisesi'ni 9.-11.

---

[39] Kalfazade 1987, 14.
[40] Ötüken ve Ousterhout 1995, 85-92, fig. 9.
[41] Ötüken ve Ousterhout 1995, 91, fig. 8-9; Bununla birlikte 2017 yılında yapıyla ilgili bir yayında olasılıkla günümüze gelmediğinden tuğla bezemeden bahsedilmez. Bk. Verim 2017, 235-256.
[42] Ötüken 1978, 225, fig. 25.
[43] Latmos'taki kiliseler için bk. Ötüken 1978, 225, fig. 25; Buchwald 1979, fig. 10, 12, 14; Ötüken ve Ousterhout 1995, 91; Mercangöz 1990, 117-138, lev. 21-26, 125, fig. 3, lev. 24, fig. 7, lev. 26, fig. 11-12; Mercangöz 1995, fig. 1-7.
[44] Ötüken *et al.* 1999/2000, 228.
[45] Ötüken 1978, 220.
[46] Buchwald 1979, fig. 10, 12, 14; Buchwald 1999, 270-271.
[47] Buchwald 1999, 273; Öztaşkın 2015, 626, fig. 12.
[48] Buchwald 1999, 274; Öztaşkın 2015, 626, fig. 12.

yüzyıllara, ek yapısını ise 13. yüzyıla tarihlendirir[49]. *Eksonarteks* güney cephesi kemer köşesindeki ışınsal bezemeyi "güneş motifi" olarak tanımlar[50]. Benzer örneğin Kahve Asar Adası'nda 13. yüzyıla tarihli yapının kuzey haç kolu pencere kemerleri üzerinde olduğunu belirtir[51]. Bafa Gölü'ndeki rozetlerin erken tarihli bir örneğinin, Zeytinbağı/Tirilye'deki (Osmanlı Dönemi Fatih Camii) kilisenin kubbe kasnağında olduğunu söyler[52].

Bursa Zeytinbağı/Tirilye'deki kilisenin kubbe kasnağının üst seviyesinde, ışınsal bir rozet/güneş motifi bulunur. Bir fotoğrafında, rozeti oluşturan tuğlalar üzerinde boya kalıntısı görülür. Rozetin hemen yanında ise duvar örgüsünde, olasılıkla palmiye dalı bezemeli devşirme bir parça dikkati çeker[53]. Kasnaktaki bu bezeme Studios Manastırı'ndaki rozet motifini, bitkisel bezemeli parça ise Selanik oktagonundaki palmiyeleri çağrıştırır[54]. Ayrıca Bursa Yıldırım Darüşşifası'nda tuğladan yapılmış rozet, testere dişi ve palmiye dalı motifi aynı cephede uygulanmıştır[55]. Yapı ustaları olasılıkla rozet ve palmiye dalının sembolik olarak birlikte kullanımına yönelik, geçmişten gelen ortak bir belleğe sahip olmalıdır. Bununla birlikte S. Pekak, kasnaktaki tuğla süslemelerin 19. yüzyıldaki onarımlarda yapılmış olduğunu ileri sürer[56]. 19. yüzyıldaki uygulamaların tarihlendirme açısından tartışmalı olması ayrıca; Komnenoslar Dönemi örnekleri ile paralelliği göz önüne alındığında, kasnaktaki rozet motifinin yapının 11. yüzyılda geçirdiği onarıma ait olabileceği göz ardı edilmemelidir[57].

Figür 24: Pammakaristos Manastırı Güney Kilisesi

Karşılaştırma verileri içerisinde şüphesiz en dikkati çeken örnek, Konya'da Sille Aya Elena Kilisesi'nin silindirik kubbe kasnağındaki tuğla rozetlerdir[58] (fig. 26). İ. M. Mimiroğlu

[49] Mercangöz 1990, 117-138.
[50] Mercangöz 1990, 125, fig. 3, lev. 24, fig. 7.
[51] Mercangöz 1995, 492, fig. 2.
[52] S. Pekak kiliseyi 9. yüzyıl sonuna tarihlendirir. Bk. Pekak 2009, 166.
[53] Pekak 2009, 138, fig. 53.
[54] Tuğla rozet bezeme ve fotoğrafı için bk. Öztaşkın 2015, 619; Vickers 1973, 114, fig. 9.
[55] Mercangöz 1995, 492, fig. 1-2.
[56] Pekak 2009, 138.
[57] Onarımlar için bk. Pekak 2009, 141.
[58] Sille Hagios Mikhael Kilisesi kubbe kasnağındaki güneş motifi bilgisi ile fotoğrafını kullanmamıza izin veren Dr. Öğr. Üyesi İ. M. Mimiroğlu'na teşekkür ederim. Sille Aya Elena Kilisesi ile ilgili yayını dolayısıyla Prof. Dr. S.

kasnaktaki ışınsal tuğla bezemeleri "güneş motifi" olarak tanımlar[59]. Kilisenin kasnağındaki tuğla süslemeler üç şerit halinde yapılmıştır. Ortadaki şeritte tuğladan dikey zikzaklar arasında 12 tane rozet/güneş motifi bulunur[60]. Üstteki şeritte tuğla zikzaklar, altta ise balık sırtı (tekli chevron) motifi tekrarlanmaktadır[61]. Kasnaktaki rozet/güneş motifleri Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki rozetlerden farklı olmakla birlikte, incelediğimiz diğer örneklerle benzerlik gösterir. Bununla birlikte rozet ve zikzak motifinin bir arada kullanımı açısından her iki yapı da Orta Çağ'a özgü ortak bir repertuara sahip görünür.

Figür 25: Pammakaristos Manastırı Güney Kilisesi rozet motifi detayı

Sille Aya Elena Kilisesi'nin tarihlendirilmesi konusunda araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır. S. Eyice, yapının erken evresi olduğu düşünülen 327 yılını ve Osmanlı Dönemi'nde geçirdiği onarımları zikreden bir tamir kitabesinden hareketle yapıyı: "*eski temeller üzerine kurulmuş şimdiki şekli ile 19. yüzyıla ait bir yapıdır, gerek tarih gerek sanat değerlerinden tamamen mahrumdur*" diye tanımlamaktadır[62]. E. Danık ise yüksek silindirik kasnak formunun 10. yüzyıl sonunda Yunanistan ve Balkanlar'da yaygın olduğunu belirterek, Anadolu'daki tek örnek olan Zeytinbağı/Tirilye'deki kilisenin kubbe kasnağı ile paralellik kurar. Araştırmacı, mimari verilere göre yapının Orta ve Geç Bizans Dönemi'ne tarihlendirilebileceğini öne sürer[63]. Sille Aya Elena Kilisesi ve Zeytinbağı/Tirilye Kilisesi kasnağındaki rozet/güneş motiflerinin yapıların tarihlendirme sorunu nedeni ile tartışmalı olduğunu belirtmek gerekir. Her iki yapıdaki tuğla rozetler, Orta Bizans Dönemi'ne veya yapıların onarım kayıtlarına göre 19. yüzyıla tarihlendirilir[64]. Bu durumda 19. yüzyıldaki tarihlendirmeleri esas alırsak, rozet/güneş motifinin 19. yüzyıl Rum kiliselerinde yaşamaya devam ettiğini söylemek mümkün olacaktır[65].

Makedonya'nın batısında Kastoria'da 10.-11. yüzyıla ait H. Anargyriou Kilisesi'nin batı ve doğu cephesinde üçer tane rozet bulunur[66]. Batı cephedeki rozetlerden ikisi dışında diğerleri tuğla çerçevelidir. Rozetlerin orta kısmında içbükey bir oyuk görülür[67]. Rozet motifinin yanı sıra testere dişi bezeme ve duvar örgüsünde tuğla *XP* monogramları, cephedeki diğer bezeme öğeleridir[68]. Kastoria Hagios Stephanos Kilisesi'nin doğu

---

Y. Ötüken'in çok sevdiği öğrencisi Sanat Tarihçisi E. Danık'ı saygıyla anıyorum.

59 Mimiroğlu 2018, 353-354.

60 Sille Aya Elena Kilisesi kubbe kasnağında bulunan 12 ışınsal rozet/güneş motifi farklı ikonografik anlamlar içeriyor olmalıdır. Zikzak motifleri arasında tüm kubbe etrafında aralıklarla yerleştirilen motifler ilk olarak bezeme öğesi olarak her yönden algılanmak için yapılmış olduğunu düşündürür. Bununla birlikte evrenle ilişkili olarak mevsimleri 12 ayı simgeliyor olabilir. Hristiyan ikonografisi açısından ise 12 Havariyi simgelediği düşünülebilir.

61 Kasnaktaki tuğla bezemeler için bk. Mimiroğlu 2018, 354; Mimiroğlu 2013, 174-219.

62 Sille Aya Elena Kilisesi S. Eyice'nin öğrencisi C. Sezer tarafından 1966 yılında lisans tezinde tanıtılmıştır. Bk. Eyice 1966, 158-159, dn. 46.

63 Danık 1997, 181, 190, fig. 3.

64 Tarihlendirmeler için bk. Danık 1997, 181; Eyice 1966, 158-159.

65 Rozet/güneş motifleri ve çarkıfelek motifinin 19. yüzyılda Osmanlı Dönemi'nde sivil mimarlık örneklerinde yaygın olduğu bilinmektedir. Ancak bu çalışma kapsamında değerlendirilmeye alınmamıştır.

66 Hoddinott 1963, 67, fig. 39.

67 Epstein 1980, 196, 16-18.

68 Hoddinott 1963, 67, fig. 39.

cephesinde benzer şekilde iki rozet yer almaktadır. Buradaki büyük boyutlu ve simetrik rozetler "güneş ışığı" olarak tanımlanmıştır[69] (fig. 27). Rozetlerin orta kısmında tuğladan *XP* monogramı bulunurken, aynı motif yapının duvar örgüsüne serpiştirilmiştir[70]. Kastoria'daki diğer yapıların cephesinde de İsa'nın monogramı olduğu düşünülen benzer motiflerle karşılaşılır[71]. S. Y. Ötüken, Kastoria'da 11.-12. yüzyılda inşa edilen yerel üsluptaki kiliselerde süsleme motiflerinin duvar örgüsüne kaynaştırıldığını belirtir[72]. Z. Mercangöz ise Batı Anadolu'daki yapıların tuğla süslemelerinde rozet/güneş motifi ile birlikte monograma benzer motiflerin, Bafa Gölü'ndeki Kirselik Manastır Kilisesi'nin 13. yüzyıla tarihlenen ek yapısı doğu girişi yanında; ayrıca Kemal Paşa'daki Laskarisler Sarayı cephesinde olduğu bilgisini verir[73]. Yunan alfabesinde İsa'yı simgeleyen *XP* harflerinin iç içe geçmesiyle oluşan monogram, rozetlerin sembolik anlamına ilişkin görüşümüzü kuvvetlendirir. Ayrıca Batı Makedonya, Verria Hg. Paraskevi Kilisesi'nin kapısı üzerinde haç ve rozet/güneş motifi yan yana görülür[74]. Makedonya'da Ohri kentinde bulunan Aziz Klement ve Panteleimon Kilisesi'nin orijinaline uygun olarak inşa edilen yapısında iki tane rozet/güneş motifi dikkati çeker[75].

Figür 26: Konya, Sille Aya Elena Kilisesi kubbe kasnağı

4. yüzyıla tarihlendirilen Selanik Galerius Sarayı'ndaki oktagon yapısının kuzey nişinde erken tarihli bir rozet bulunmaktadır[76] (fig. 28). Buradaki motifin merkezinde, diğer örneklerden farklı olarak eşit kollu bir haç vardır. Motifin iki yanında ise tuğladan, olasılıkla palmiye dalı olduğu düşünülen, bitkisel bir bezeme yer alır. Kuzey nişteki rozet ve palmiye dalları yapıldığı dönemde orijinalde sıva ve duvar kaplamalarının altında bulunur. Bu nedenle tuğla süslemeler sarayın inşası ile aynı evreye, yani 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilir[77]. Dolayısıyla Selanik'teki yapıların cephesindeki tuğla rozet/güneş motiflerinin köken olarak Geç Antik Dönem'e kadar uzandığı söylenebilir.

Selanik'te geç 13.-erken 14. yüzyıla tarihlendirilen Peribleptos Meryem Manastırı, Aziz Panteleimon Kilisesi'nin (Osmanlı Dönemi Ishakiye Camii) doğu cephesinde, ortasında

[69] Epstein 1980, 194, dn. 14.
[70] Hoddinott 1963, 67, fig. 38; Epstein 1980, 194, dn. 14.
[71] 11. yüzyıl Kumelidiki Meryem Kilisesi tuğla süslemeleri için bk. Mercangöz 1990, lev. 26, fig. 12.
[72] Ötüken 1978, 218.
[73] İzmir Çakaloğlu Hanı güney cephesinde monogram ile güneş motifinin kaynaştırılmış olduğu belirtilir. Ancak yayında hanın tarihi 18. yüzyıl olarak geçmektedir. Bk. Mercangöz 1995, 490, dn. 29.
[74] Hoddinott 1963, 67, fig. 38-39. Güneş motifi ayrıca Makedonya Hanedanlığının sembolü olarak siyasi bir anlam taşır. Makedonya İmparatoru Philippos'un küllerinin saklandığı sandık üzerinde güneş motifi bulunur. Bk. Kırıkçı 2004, fig. 8.
[75] "Saint Panteleimon church," 2021.
[76] Hoddinott 1963, 123-124, fig. 24e; Vicker 1973, 114, fig. 9.
[77] Buradaki motif haçı andırır ancak kanımızca tartışılmalıdır. Motifin tarihlendirilmesi ve detaylı tartışma için bk. Vickers 1973, 114-116, fig. 9.

beyaz renkli taş olan bir rozet bulunur[78]. Selanik'te benzer motifin görüldüğü bir diğer yapı, orijinalinde manastırın *katholikon*u olan, 1310-1314 arasına tarihlendirilen Hagios Apostoloi Kilisesi'dir (Kutsal Havariler Kilisesi, Osmanlı Dönemi Soğuksu Camii). Kilisenin ek yapılarında doğu cephedeki kör kemerlerin köşesinde 4 tane simetrik tuğla rozet/güneş motifi görülür[79]. Rozetlerin ortasına, olasılıkla diğer örneklerdeki gibi beyaz renkte bir taş yerleştirilmiştir[80]. C. Texier ve R. P. Pullan'ın 1864 tarihli yayınındaki doğu cepheyi gösteren çizimde, tuğla rozetlerin çerçeve ile sınırlandırıldığı görülür[81] (fig. 29). 12. yüzyıla ait Vatikan Kodeks Vat. Gr 1162 numaralı yazmada, İstanbul'daki Kutsal Havariler Kilisesi'ni betimleyen bir minyatürde, yapının cephesinde iki rozet motifi olması ilginç bir ayrıntıdır[82].

Figür 27: Batı Makedonya Kastoria Hagios Stephanos Kilisesi doğu cephesi

Figür 28: Galerius Sarayı oktagon yapısı kuzey niş duvarı güneş motifi ve palmiye dalları

Yunanistan'da Mistra Panagia Pantanassa Bazilikası'na (1428) bitişik olan dört katlı kule şeklindeki yapının, katları ayıran frizlerin hizasında çok sayıda dairesel rozet bulunur. 1887 tarihli çizimde bu rozetlerden bazılarının ışınsal bezemeli olduğu anlaşılır. Aynı yayında Mistra Kalesi'nde bulunan benzer yuvarlaklar, rozet veya Gotik pencere açıklığı olmalıdır[83]. H. Buchwald, Bizans'ın son devrinde İstanbul'da dışında Mistra, Bulgaristan ve Güney Macaristan'da Laskarisler Dönemi mimarisi etkisinin görülmesini, 13. yüzyıldan itibaren Batı Anadolu'dan buralara göçe bağlar[84]. Mimaride görülen bu etkileşim, tuğladan yapılmış ışınsal rozet motiflerinin yaygınlığını açıklar.

S. Y. Ötüken, Sakız Adası'ndaki kiliselerde yerel özelliklerin yanı sıra başkent örnekleri ile paralel öğeler bulunduğunu belirtir[85]. Ada'daki 12.-13. yüzyıllara tarihlendirilen Panagia Sikelia Manastır Kilisesi orijinalinde kadınlar manastırı olarak bilinir[86]. Bu kilisenin güney haç kolundaki kör kemer alınlığında, ortasında haç olan tuğladan bir madalyon bulunmaktadır[87]. Haç motifi *keramoplastik* süs çömleklerinden yapılmıştır. Madalyonun çerçevesi tuğladan testere dişi şeklinde bezemelidir. Madalyonun etrafındaki tuğla zikzak motifleri ise haçın etrafına yaydığı ışığın stilize hali olmalıdır.

---

78 Fotoğraf için bk. "Grande Flânerie," 2020. Kilise için bk. Kourkoutidou-Nikolaidou ve Tourta 1997, 45-47.
79 H. Apostoloi'daki rozet motifleri için bk. "Church of the Holy Apostles," 2020, Ekim 25.
80 Fotoğraf için bk. "Grande Flânerie," 2020.
81 Texier ve Pullan 1864, 148.
82 Minyatür için bk. "Church of the Holy Apostles," 2020, Kasım 24.
83 Schweiger-Lerchenfeld 1887, lev. 74.
84 Buchwald 1984, 233.
85 Ötüken 1978, 222, 228, fig. 27.
86 "Sakız Adası Manastırları," 2021.
87 Ötüken 1978, 232, fig. 35.

Bulgaristan'da Misivri Sv. Ivan Aleiturgetos Kilisesi mimari özelliklerine göre 13.-14. yüzyıla tarihlendirilir. Süsleme öğeleri başkentle karşılaştırılan kilisenin güney cephesindeki kör kemer alınlıklarında tuğla rozetler bulunur[88]. Rozetlerin merkezi diğer örneklerde olduğu gibi yuvarlak değil, dört yönde yonca şeklinde genişletilmiştir. Bu kısımda, olasılıkla madenden kakma bir haçın yerleştirilmesi için yapılmış delikler bulunur. S. Y. Ötüken, kilisenin cephe süslemelerinin başkent mimarisini yakından tanıyan veya orada yetişmiş ustalar tarafından yapılmış olabileceğini öne sürer[89].

Figür 29: Selanik Hagios Apostoloi Kutsal Havariler Kilisesi (Osmanlı Dönemi Soğuksu Camii)

Bizans mimarisinde ışınsal tuğla rozetler kiliseler dışında savunma yapılarında karşımıza çıkar. Bununla birlikte, ışınsal rozetlerin savunma yapılarındaki erken örnekleriyle Geç Antik Dönem'de İtalya ve Kuzey Avrupa'da surlarda karşılaşılır[90]. Ankara Kalesi'nde, 9. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen iç surun almaşık teknikteki duvar örgüsünde, tuğla çerçeveli ışınsal bir rozet bulunur. Rozetin ortasındaki dairesel oyuk diğer örneklere göre küçüktür[91]. Gebze, Eskihisar Kalesi'nde, kuzeybatıdaki dört katlı kule benzeri bir yapının batı cephesinde, düzensiz radyal tuğlalarla oluşturulmuş benzer bir motif yer almaktadır. Yapının ikinci kat pencerelerinin güneyinde ise tuğladan bir gamalı haç motifi bulunur[92].

Bizans ve Erken Osmanlı arasındaki kültürel etkileşime bağlı olarak, 14-15. yüzyıla ait Osmanlı yapılarında tuğla rozetlerin devam ettiği görülür. Bununla birlikte günümüze gelen az sayıdaki örnekten, motifin yaygınlığı konusunda kesin bir şey belirtmek güçtür. Z. Mercangöz, Bafa Gölü çevresindeki çalışmaları sırasında bölgedeki Bizans yapıları dışında, Erken Osmanlı/Beylikler Dönemi yapılarında benzer tuğla rozetler olduğunu belirtir[93].

[88] Ötüken 1978, 224, 232, fig. 35.
[89] Ötüken 1978, 226.
[90] Dey 2010, 3-37.
[91] Serin 2014, 75, fig. 10.
[92] Bahar 2013, 28, fig. 61, 165, fig. 133, a-c. 28.
[93] Demiriz 1979, 425, fig. 121, 304, fig. 201, 203, 314, fig. 215, 448, fig. 434, 593, fig. 640; Mercangöz 1990, 135, dn. 34.

Bizans mimarisi üzerine değerli çalışmalar yürüten R. Ousterhout, Konstantinopolis (İstanbul) ve Bithinya Bölgesi'nde Geç Paleologoslar Dönemi mimarisindeki değişimleri ele aldığı ilgili yayınında, tuğla rozet motiflerinin Geç Bizans ve Erken Osmanlı mimarisindeki örneklerinden söz eder[94]. Y. Demiriz, Erken Osmanlı mimarisindeki tuğla rozetleri şöyle tanımlar: "*...oldukça yaygın bir şekilde cephenin muhtelif yerlerinde tuğlaların radyal yerleştirilmesi ile elde edilen rozetlerdir.*" Bunun yanı sıra motifin Bursa'da Orhan Camii, Yenişehir Seyyid Mehmet Dede Zaviyesi, İznik Nilüfer Hatun İmareti, Mustafa Kemal Paşa'da Lala Şahin Paşa Türbesi, Bursa'da Timurtaş Camii gibi 14. yüzyıl yapılarında, belli bir düzene uymaksızın cepheye yerleştirildiğinden bahseder. Araştırmacı, tuğla rozetlerin kökeni konusunda görüşler öne sürer: "*...Bunlara bazı araştırıcılar tarafından güneş kursu denilmekte ve bazı sembolik manalar atfedilmektedir. Bizce saf dekoratif olan bu rozetlerin çok erken bir örneğini, Talas'da Balaci Hatun Türbesinin cephesinde tespit edebiliyoruz. Böylece, pek çokları tarafından Bizans tarzı olarak kabul edilen tuğla cephe süslemesinin bir motifini daha Türk sanatının beşiği olan bölgelerde bulabildiğimize işaret etmek isteriz*"[95]. 14. yüzyıl Erken Osmanlı mimarisinde yaygın olan tuğla rozetler elbette Bizans-Erken Osmanlı etkileşimi bağlamında değerlendirmeyi zorunlu kılar.

Tuğla rozetler üzerine spesifik bir çalışmaya sahip olan S. Kalfazade, Bizans ve Erken Osmanlı mimarisindeki rozetleri yapı ve süsleme ilişkisi çerçevesinde inceler[96]. Araştırmacı bu bağlamda rozetleri şöyle tanımlar: "*Osmanlı rozetleri, genellikle her biri tek bir motiftir, herhangi bir kompozisyonun parçası değildir. Bizans rozetleri süslemeyle iç içe olduğu halde, Osmanlı rozetleri mümkün olduğunca süslemeden soyutlanmış, çıplak duvar yüzeyin üzerine yerleştirilmişlerdir. Bu nedenle Bizans örneklerinde görüldüğü anlamda duvarla bütünleşme yoktur, rozetler duvarla tam kaynaşmamış "ekleme" birer motiftir*". Bununla birlikte Y. Demiriz ile aynı görüşte olup, tuğla rozetlerin Bizans'a özgü olmadığını, 10.-12. yüzyıla tarihlendirilen Tim'deki Arap Ata Türbesi ve Talas'daki Balacı Hatun Türbesi'nde erken örnekleri bulunduğunu belirtir[97]. 14.-15. yüzyıla tarihlendirilen Erken Osmanlı Dönemi yapılarındaki rozetlerle ilgili şu saptamalarda bulunur: "*Bu örnekler, tuğla rozetlerin Osmanlı mimarisi içinde belli bir yapı türüne bağlanmaksızın değişik fonksiyonları içeren yapılarda uygulandığını gösterirken, aynı zamanda geniş bir kullanıma işaret etmektedir. Rozetlerin, bazı araştırmacıların, "güneş diski" olarak yorumlamalarının aksine yalnızca dekoratif amaçlı kullanılmış olduklarını sanıyoruz. Bizce bunun en büyük göstergesi her yapıda farklı görünümde olmaları, bazen de süsleme açısından yapının genel karakterine uygun şekilde bezenmeleridir. Bu durum, rozetlerin sembolik anlamlar içermekten çok, yapının genel süsleme programı içinde ele alınıp, daha çok dış cephe süsleme unsuru olarak kullanıldıklarını düşündürtmektedir*"[98]. Araştırmacı aynı zamanda Bizans ve Osmanlı rozetlerini karşılaştırır: "*Osmanlı rozetleri, hemen her yapıda farklılaşan görünümlerine karşın, Bizans rozetleri gibi zengin bir tuğla işçiliği göstermezler...Rozetlerin orta kısımları -istisna oluşturan birkaç örnek dışında- boş bırakılmış, herhangi bir dekoratif unsurla dolgulanmamıştır. Rozetlerde, Bizans geleneğinin devamcısı olarak süsleme için özel hazırlanmış tuğlaların kullanılmış olduğu görülmektedir*"[99]. Elbette güneş motifi pek çok uygarlıkta olduğu gibi İslam öncesi ve sonrası Türk sanatından bilinen bir semboldür[100]. Bu bağlamda Bursa Orhan Gazi ve İznik Nilüfer Hatun İmareti'nde rozetlerde sırlı tuğla, orta kısımda çini ve yıldız motifi kullanımı, Bizans'taki haç motifinin İslam sanatındaki yorumu olarak algılanabilir[101].

---

[94] Ousterhout 1991, 86-90, fig. 22, 29, 31.
[95] Demiriz 1979, 15.
[96] Kalfazade 1987, 12-17.
[97] Kalfazede 1987, 12.
[98] Kalfazade 1987, 12-13.
[99] Kalfazade 1987, 15.
[100] Makalede çok geniş bir literatürü kapsayan İslam öncesi ve sonrası dönemlerde Türklerde güneş sembolünden bahsedilmiştir. Ancak detaylı bir çalışma için bk. Kırıkçı 2004.
[101] Kalfazade 1987, 15, 17.

D. Kuban ise İznik'te Nilüfer Hatun İmaretini tasvir ederken, bezemelerinin yerli Bizanslı ustalarca yapılmış olduğunu belirtir[102]. Bununla birlikte Bursa'da Yıldırım Darüşşifası'nın giriş cephesindeki tuğla çerçeveli ışınsal bezeme, Bizans örnekleri ile oldukça benzerdir[103]. Bursa Orhan Camii (1339) son cemaat yerindeki tuğla rozet veya güneş kursu, muhtemelen Bizanslı ustaların 14. yüzyıl öncesinde bölgenin mimari süsleme geleneğinde var olan motifleri tercih ettiğini gösterir[104]. Bizans yapılarının fetihten sonra zaman içinde tahrip olması nedeni ile doğrudan ilişkilendirememekle birlikte, motifin 14.-15. yüzyıl Beylikler mimarisinde devam ediyor olması, aynı yüzyıllarda Geç Bizans kiliselerinin cephesinde halâ yaşadığı ve ustalarca bilindiği savını kuvvetlendirmektedir. İzmir'de 19. yüzyıla ait Çakaloğlu Hanı dışında, Sille ve Tirilye'deki kiliselerde tuğla rozet/güneş motifinin Hristiyan ustalarca yapılmış olabileceği tahmin edilmektedir[105].

Sembolizm

S. Y. Ötüken, "*İstanbul'da Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri*" ile ilgili makalesinde, bir merkezden çıkan tuğladan yapılmış ışınsal bezemeleri "güneş motifi" olarak tanımlar[106]. Kuzey ek yapının cephesinde yer alan benzer motifleri ise "rozet" olarak adlandırır[107]. Yayınlarda motifin kökeni ve terminolojisi konusunda benzer şekilde ortak bir görüş olmadığı dikkati çeker. Bu bölümde rozet/güneş motifinin kökeni ve sembolik anlamları tartışılacaktır. Bu bağlamda öncelikle 'tuğla rozetlerin uygulandığı yer seçimi tesadüf mü yoksa kutsal alanla bir ilişkilisi var mı?' sorusunu cevaplamaya çalışacağız. İkinci olarak ise 'tuğla rozet/güneş motifleri bir bezeme unsuru mudur yoksa Bizans/Doğu Roma kültüründe, bugün bilmediğimiz sembolik bir anlamı var mıdır?' sorusunu tartışacağız.

Kuzey ek yapının K5 ve K6 mekânlarının Aziz Nikolaos'un yağ kültüyle ilişkili törenlerde, yağın kutsandığı *myrophylion* ve *myrophylakion* olduğu öne sürülür[108]. Kiliseye kuzeydoğudan bitişik olan C2 mekânının ise işlevi tartışmalı olmakla birlikte, mezar yapısı olabileceği belirtilir[109]. Dolayısıyla cephesinde tuğla rozetlerin bulunduğu K5 ve C2 mekânları, manastırın kutsal alanlarıdır. Bu yapıların cephesinde, duvarların üst seviyesine yerleştirilen rozetler, aynı zamanda mekânları manastır kompleksi içinde vurgulamıştır. Rozetlerin mekânlardaki dini ritüelle doğrudan ilişkili bir anlamı olup olmadığı bilinmemekle birlikte, mekânların önemli bir işlevi olduğuna dikkati çektiği açıktır. Geç Bizans Dönemi kiliselerinde rozetlerin özellikle tuğla süslemelerin yoğun olduğu doğu cephede olması beklenir. İncelediğimiz örneklerde ise rozetler belli başlı yapılarda genellikle doğu cephede olmakla birlikte, kuzey-güney ve batı cephede de uygulanmıştır. S. Y. Ötüken, kuzey ek yapının cephesinin bezemeli oluşunu, antik Myra kentine yönelik olması ile açıklar[110]. Bu sayede duvarların üst seviyesindeki rozet bezemeler, manastırın yüksek çevre duvarları dışından kolaylıkla görülür.

Rozetler gibi dairesel formlu bezemelerin, yapının cephesinde üst seviyede uygulanmasının nedenlerinden biri, kanımızca motiflerin kendi arasındaki hiyerarşiyle ilgili olmalıdır. Bu motifler kozmoloji ile bağlantılı görüldüğünden, Selçuklu yapılarının cephesindeki güneş, ay ve kabaralar gibi üst seviyede yapılmışlardır. Sivas Keykavus

---

102 Kuban 2016, 86.
103 Mercangöz 1995, 492, fig. 1.
104 Bursa'da Erken Osmanlı Dönemi yapıları için bk. Ayverdi 1966.
105 Mercangöz 1995, 490, dn. 29.
106 Ötüken 1978, 213-233.
107 Ötüken *et al.* 1999/2000, 221-242.
108 Ötüken 2005, 265.
109 Ötüken 1997b, 474; Ötüken 2002, 591.
110 Ötüken *et al.* 1999/2000, 227.

Darüşşifası (1217) kemer köşesindeki güneş ve ay kabartmaları, Niğde Alâeddin Cami (1223) taç kapısındaki güneş ve ay sembolleri bu görüşü somutlaştıran örneklerdir[111]. Bazı motiflerin, sembolik anlamlarına bağlı olarak uygulandığı yer konusunda, yapı ustalarının ortak bir dile sahip olduğu söylenebilir. J. Trkulja, görüşümüzü destekler nitelikte apsis, pencere, kemer köşesi, kalkan duvarının üst seviyesi gibi mimarinin önemli kilit noktalarına yerleştirilen anikonik disklerin (rozet/güneş motifi) sembolik bir anlamı olduğunu belirtir. Bu şekilde vurgulu bir düzenlemenin, motifin göstergebilimsel önemine ve anlamına işaret ettiğini ileri sürer[112]. Bu bağlamda ışınsal tuğla rozetleri Y. Demiriz ve S. Kalfazade'nin görüşlerinin aksine, yalnızca cephedeki bir süs unsuru olarak değerlendirmenin doğru olmayacağı kanısındayız.

J. Trkulja, Bizans mimarisinde kullanılan yuvarlak diskleri üç kategoriye ayırır. Bunlardan konumuzla ilişkili olarak düz çizgiye sahip olanları "güneş ışığı", dönen çizgiler halinde olanları "dönen yuvarlak diskler" yani "çarkıfelek" motifi olarak tanımlar[113]. Dönen yuvarlak diskler/çarkıfelek/rüzgar gülleri Suriye'de Erken Hristiyanlık Dönemi yapılarında güneş diski, yıldız, haç gibi sembolik motiflerle birlikte taşa uygulanmıştır. Suriye'de Surqanya'da, dönen disklerin etrafındaki şeritte, Aziz Nikolaos Kilisesi'nde C2 yapısındaki örnekte olduğu gibi zikzak motifi dikkati çeker[114]. I. Peña, "rüzgar gülü" olarak adlandırdığı 24 yapraklı motifi, Eski ve Yeni Ahit'ten 12'şer peygamberle ilişkilendirir ve bu motifin Doğu Hristiyanlığı için "Kiliseyi" simgelediğini belirtir[115]. E. Schwartz ise dönen diskleri güneş ve ışıkla ilişkilendirmenin dışında, evrenin kendisi ile bağlantı kurmuştur[116]. Bizans sanatından alışkın olduğumuz dönen yuvarlak diskler/çarkıfelek/rüzgar gülü motifi, Ermeni sanatında da evreni ve sonsuz dönüşü sembolize eder[117]. Dönen diskler aynı zamanda *logos*un sembolü olarak tanımlanır[118]. İncelediğimiz örneklerde karşılaşılan dönen disk/çarkıfelek/rüzgar gülü olarak adlandırılan motifin, ışık ve evrenle alakalı, sonsuzluğa ilişkin ilahi anlamları benzerlik gösterir. Bu motifin güneş diski ve sembolik anlamı olan diğer diskler kategorisinde, izleyiciler tarafından bilinen ortak bir dilin işaretleri olduğu sanılmaktadır.

Bizans mimarisinde yapıların cephesini süsleyen rozetlere farklı sembolik anlamlar yüklendiği görülür. J. Trkulja, bu motiflerin Hristiyanlıkla ikonografik bağlantısını kurarak, kiliselerin dekorasyonunda kullanılan disklerin (rozet/güneş motifi) ilahi bir sembol olduğunu iddia eder[119]. Kypseli'deki 13. yüzyıl Aziz Demetrios Kilisesi'nin apsis cephesindeki tuğla rozetleri, makalemizle benzer bir yaklaşımla ele alır. Araştırmacı, mimari formlar ile bezeme öğeleri arasındaki ilişkiyi açıklar. Buna göre bilgelik makamı olarak Meryem'e ayrılmış olan apsis, şekli dolayısıyla İsa'nın doğduğu mağaraya veya Meryem'in rahmine benzetilir. Bu nedenle merkezinde güneş patlaması olan disklerin, Bakire Meryem'in "İlahi Işığı" yani İsa'yı dünyaya getirmesi olarak algılanabileceğini belirtir[120]. Bu görüşü destelemek için benzer disklerin Peć'teki Hodegetria Meryem Kilisesi'ndeki freskoda, Meryem'i çevreleyen apsis kemerini anımsatan bir düzenlemenin iki yanında

---

111 Kırıkçı 2004, fig. 45-46, 47.
112 Trkulja 2011, 226.
113 Üçüncü tip ise farklı boyutlarda iki veya üç eş merkezli dairenin üst üste bindirildiği disklerdir. Bk. Trkulja 2011, 226, dn. 39.
114 Peña 1997, 175.
115 Peña 1997, 174.
116 Schwartz 1977, 24-29.
117 Bu motif Ermeni mezar taşlarında haçla birlikte kullanılmıştır. Ayrıca dönen disk motifleri Ani'deki Tigran Honnest Kilisesi'nde olduğu gibi kiliselerin kubbesinde görülür. Bk. Trkulja 2011, 226, dn. 44.
118 Radojčić 1971, 16.
119 Trkulja 2011, 226.
120 Trkulja 2011, 226.

görüldüğünden bahseder[121]. Ayrıca benzer motiflerin Sinai'deki Aziz Katherina Manastırı'nda 1136-1155 tarihli Nazianzoslu Gregor'un Homiliesi'ndeki (fol. 4. v.) minyatürde, Meryem'in yaşamını anlatan 1125 tarihli Kokkinobaphoslu Yakup'un Homiliesi'ndeki (Paris, Bibliothèque Nationale Ms. Gr. 1208) "Göğe Yükseliş" sahnesinde yer aldığını belirtir[122]. Hâlbuki incelediğimiz örneklerde rozet motifleri yalnızca apsis cephesinde değil, yapının farklı yerlerinde de uygulanmıştır. Bu nedenle araştırmacının görüşü yalnızca tek bir yapı bazında apsis cephe düzenlemesi üzerine tartışma yaratır.

J. Trkulja, Geç Bizans Dönemi'nde Ortodoks teolojisine hâkim olan *Hesychast* (İsihazm: dinginlik, dinlenme, sessizlik, münzevi) teolojisinin dönemin sanatını etkilediği görüşündedir. Bu öğreti özellikle 14. yüzyılda etkili bir ilahiyatçı olan Gregory Palamas'ın fikirlerindeki "ilahi ışık" veya "yaratılmamış ışık" kavramına karşılık gelmektedir[123]. Eski ve Yeni Ahit'te Tanrı'nın ilahi varlığı bir ışıkla tezahür eder[124]. Araştırmacıya göre, bu düşünceler iç mimaride boya, dışta ise tuğla ve taştan yapılmış, ışığı sembolize eden parlak disk ve frizler aracılığıyla uygulanmıştır. Daire, şekli itibariyle mükemmelliği ve sonsuzluğu yani ilahi olanı çağrıştırır. Bununla birlikte tuğladan yapılmış rozetler, 14. yüzyılın ortalarında azalarak yerini dairesel pencerelere bırakmıştır[125]. Elbette bu görüş dönemin teolojik yaklaşımı ile anlamlı bir önerme olarak kabul edilebilir, ancak 4. yüzyıldan itibaren örneklerini bulduğumuz tuğla rozetleri açıklamak için yetersiz kalır. Burada sorulması gereken, rozetler gerçekten aynı anlamda ışık/güneşi simgeliyorsa, kiliselerin cephesinde, duvar resmi veya el yazması örneklerinde neden birden fazla olduğudur. Bu sorunun sadece cephe düzeninde simetriyi sağlamak dışında cevabını bulamadığımızı belirtmek isterim.

Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki rozetlerin literatürde "güneş motifi" olarak adlandırılması dışında, cephe düzenlemesindeki diğer öğelerle birlikte düşünüldüğünde ışıkla bağlantı kurmamızı sağlayacak başka bir kanıt arayışına girilmiştir. K5 mekânının cephesindeki rozet/güneş motifinin altında, tuğladan yapılmış bir zikzak/testere dişi frizi yer alır[126]. Bu motifin ışıkla ilişkisini kurmamızı sağlayan araştırmacıların görüşleri aşağıda tartışılmıştır.

R. L. Moss, chevron/zikzak motifinin Romanesk mimarideki uygulamalarını incelerken; 6.-12. yüzyıllarda Yakın Doğu ve Avrupa minyatür sanatında motifin özellikle mimari tasvirlerin imitasyonunda üç boyutlu mimariyi vurgulamak için kullanımına işaret eder[127]. S. Ćurčić ise makalemizle paralel olarak motifin sembolik anlamı konusunda önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Araştırmacı bu motifler için *"...belirli mimari formların sembolik anlamlarına ilişkin araştırmamız göz önüne alındığında, bu tür frizler, İlahi Işık kavramıyla ilgili sembolik bir anlamı olan motifler listesine eklenmelidir"* demektedir[128]. Zikzak/testere dişi motifinin taş, tuğla, fresko, minyatür gibi pek çok farklı tür ve teknikte uygulanmış örneklerinin "ilahi ışığı" sembolize ettiği öne sürülür[129]. Bizanslı sanatkâr ve yapı ustalarının, "ilahi ışık" kavramını fiziksel olarak ifade etmek için ortak sembolik bir dil kullanımı tartışılır[130]. Yukarıda bahsettiğimiz gibi benzer düşüncede olan J. Trkulja, soyut bir

---

121 Trkulja 2011, 245, fig. 13.
122 Trkulja 2011, 238, fig. 1, 239, fig. 2.
123 Trkulja 2011, 224; Tomoioagă 2015, 142-153.
124 Ćurčić 2012, 307-308.
125 Trkulja 2011, 224, 227; Trkulja 2012, 227.
126 Bu bezeme öğesinin Romanesk dönemde kullanımı ve sembolik anlamı üzerine kapsamlı bir çalışmanın yanı sıra, motifin farklı kültürlerde uygulamaları üzerine yapılan anolojik çalışmada, köken ve kronolojisi üzerine tartışılmıştır. Bk. Moss 2000; Kolay ve Erdoğan 2019, 241-256.
127 Moss 2000, 164.
128 Ćurčić 2012, 327.
129 Ćurčić 2012, 307-337.
130 Ćurčić 2012, 313.

kavram olan ilahi ışığın rozet veya frizler aracılığıyla ifade edildiği görüşündedir[131]. 11.-12. yüzyıla tarihlenen rozet motifleri ile birlikte tuğla ya da boya ile yapılmış zikzak motifleri, ışığın etrafına yaydığı "ilahi enerji" ile ilgili olmalıdır. Bu olgu daha sonra 13. yüzyılda Gregory Palamas tarafından "Tanrı'nın yaydığı enerji" olarak tanımlanacaktır[132]. Tuğla ile sağlanan ilahi ışığın üç boyutluluk olgusu, duvar resmi veya mozaikte katlanmış bant öğeleri ve gölgeyle verilmeye çalışılmıştır[133]. Bizanslı yapı ustalarının ya da banilerin dini öğretilerden hareketle, sembolik öğeleri bilinçli bir şekilde kullanmaya çalıştığını gösteren ve araştırmacıların görüşlerini de bu bağlamda destekleyen iyi bir örnek, Sakız Adası'nda bulunur[134]. Panagia Sikelia Manastır Kilisesi'nin güney cephesinde, etrafına ışınlar saçan madalyon içindeki haç motifi, Ioannes Hrisostomos'un "*haç güneşten daha parlak parlıyor*" sözlerinin somutlaştırılmış hali olmalıdır[135]. Suriye'de Erken Hristiyanlık Dönemi'ne ait yapılarda taşa oyulmuş olan güneş diski veya rüzgar gülü motifleri bir zikzak şeridi ile çevrelenmiştir[136]. Aziz Nikolaos Kilisesi'nin C2 yapısı cephesinde yer alan rozetin etrafındaki şeritte zikzak motifi olması tesadüf değildir. Benzer şekilde günümüze gelmemekle birlikte K5 mekânındaki rozetin etrafında da zikzak motifi olabileceği tahmin edilmektedir. Buradaki rozetin altında yer alan testere dişi frizi, yukarıda söz ettiğimiz ilahi ışık kavramı ile ilişkili olarak üç boyutluluk algısı oluşturur. Ayrıca tuğla testere dişi/zikzak frizinin yapının başka hiçbir yerinde kullanılmamış olması, ışınsal rozetlerin ışıkla bağlantılı sembolik bir anlamı olduğunun kanıtıdır.

Tuğladan yapılmış zikzak/testere dişi/chevron motiflerinin tuğla rozetlerle birlikte kullanıldığı görsel olarak en etkili örneklerden biri, Konya Sille Hagios Mikhael (Aya Elena) Kilisesi'nin silindirik kubbe kasnağıdır. Bu yapıda dikey ve çoklu sıralar halindeki zikzak motifleri arasında tuğla rozetler yerleştirilmiştir. Buradaki zikzaklar doğrudan rozet/güneş motifinin etrafına yaydığı ışık veya enerjiyi sembolize ederler[137]. Benzer şekildeki tuğladan dikey zikzak motifleri Konstantin Lips Manastırı Güney Kilisesi (1281-1304, Fenari İsa Camii) ile geç 13.-erken 14. yüzyılda Peribleptos Meryem Manastırı Kilisesi doğu cephesinde görülür[138]. Testere dişi motifleri 10.-11. yüzyıl Kastoria'daki Hagios Stephanos Kilisesi ve H. Anargyriou Kilisesi'nde tuğla rozetlerle birlikte doğu cephede kullanılmıştır[139]. S. Y. Ötüken, başkent Konstantinopolis (İstanbul) ile Yunanistan'daki yapılarda testere dişi frizlerinin kullanımı arasında farklılıklar olduğunu belirtir[140]. Zikzak motiflerinin Bizans mimarisinde, özellikle apsis cephesinde 11.-14. yüzyıllar arasındaki yaygın kullanımı dikkati çeker[141]. Kapıkırı Manastırı, Enez'deki Fatih Camii ve Kariye Manastır Kilisesi niş kavsaralarındaki zikzak motifleri, uygulandıkları yer açısından tartışılması gereken diğer motiflerdir[142].

J. S. Ćirić, 13. yüzyılda Bizans mimarisinde tuğla işçiliği konulu makalesinde, "*Eserler bir hikaye anlatır mı*?" sorusunu yöneltir. Bizans kiliselerinde özellikle apsis cephesinde yer alan görsel imgelerin, izleyen kişiler için nasıl bir anlam ifade ettiğini sorgular[143]. Bizans

---

131 Trkulja 2011, 224, 227.
132 Tomoioagă 2015, 142-153; Ćurčić 2012, 312.
133 Ćurčić 2012, fig. 11. 8-9.
134 Örnek için bk. Ötüken 1978, 228, fig. 27.
135 Fotoğraf için bk. Ötüken 1978, 228, fig. 27; Ioannes Hrisostomos'tan aktarım için bk. Peña 1997, 174.
136 Peña 1997, 157.
137 Danık 1997, 190, fig. 3.
138 Konstantin Lips Manastırı Güney Kilisesi için bk. "Monastery of Lips," 2020. Peribleptos Meryem Manastır Kilisesi için bk. "Grande Flânerie," 2020.
139 Hoddinott 1963, 67, fig. 38-39.
140 Testere dişi kullanımı için bk. Ötüken 1978, 220.
141 Mercangöz 1992, 88.
142 Kapıkırı için bk. Mercangöz 1992, 88, lev. XXXIII; Enez için bk. Eyice 1969, fig. 31; Ousterhout 1985, 264, fig. 8; Ousterhout 1987, 29, fig. 136, 138-139.
143 Ćirić 2016, 307.

kiliselerinin duvarlarındaki imgeler, gerçekte yaratıldığı dönemdeki toplum için günlük veya dini yaşamın bir parçası olarak, ortak bir belleğe ait öğrenilmiş anlamlar taşır mı? Tuğla rozet/güneş motifi bugün "sıradan anlamıyla" tuğladan yapılmış bir bezeme olarak algılanabilir. Fakat asıl anlamı, dönemi içinde gerçekte ne ifade ettiğidir. Dionysius'a göre özne ve nesneyi aşan mistik birlik inancına sahip, *afomoioz (*asimilasyon) ve *henosis* (birleşme) kavramları Tanrı'ya ulaşmak için bir araçtır[144]. 'Rozet motifinin asimilasyonu ve geçmişte Tanrı ile ilişkisi bu bağlamda nasıl kurulmuştur?' şimdi bu sorunun cevabını tartışacağız.

Rozet Motifi ya da Yenilmez Güneş/Sol Invictus?

inventori lucis soli invicto augusto

"Işığın yaratıcısı olan fethedilemez güneşi yüceltiyorum"[145]

Geç Roma Dönemi'nde imparatorluğun batısındaki şehirlerin surlarında, tuğladan yapılmış ışınsal rozetler görülür. H. Dey tarafından "daireler" veya "yarım daireler" olarak adlandırılan rozetler, 3. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilir. Surlardaki yarım oval örnekler, Roma duvarlarının erken evrelerinde (271-280 arası ve ayrıca 401-403), yarım daire olanlar Fransa'da Daks'ta 4. yüzyılın üçüncü çeyreği, Carcassonne'de 400 civarına, İtalya'da Ravenna'da 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenir[146]. İtalya'da Terracina'nın 5. yüzyıl surlarında ayrıca yarım ve tam daire ışınsal motifler bulunur[147]. Köln surlarındaki örnekler yalnızca bir süs öğesi olmanın dışında, merkezi bir noktadan yayılan "ışığın sembolü" olarak tanımlanır[148]. Işık unsuru ile ilişkili olarak dairelerin güneşi, yarım dairelerin ise ay veya güneşin doğuşunu sembolize ettiği düşünülmektedir[149]. Bu örnekler, olasılıkla Ankara Kalesi'nde Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen ışınsal rozetin proto-tipi olmalıdır[150]. Surlarda görülen ışınsal tuğla rozetlerin bezeme öğesi olması dışında 3. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nun yaygın inancı olan "güneş kültü" ile bir ilişkisi var mıdır?

Roma Dönemi'nde Suriye'de güneş inancı, İmparator Septimus Severus Dönemi'nden (MS 193-211) Julian Dönemi'ne (MS 360-363) kadar bilinçli bir imparatorluk politikası olarak görülür. Bu politikayı destekleyen imparatorların bazılarının Suriye kökenli olduğu veya bu inanıştan etkilenmiş oldukları belirtilir[151]. MS 274 yılında İmparator Aurelian tarafından, Suriye'den (Emesa) Roma'ya taşındığı sanılan Sol inancı (Yenilmez/Fethedilmez Güneş), Roma İmparatorluğu'nun resmi inançlarından biri haline gelir[152]. İmparator Aurelian (MS 270-275) Suriye'de Palmyra'da Tadmor Kraliçesi Zenobia'nın ordularına karşı yürüttüğü sefer sırasında kendisine görünen "ilahi imgeyi" içeren vizyonun Roma'ya, daha sonra da tüm imparatorluğa yayılmasını sağlar[153]. Bu tarihten önce Roma'da MS 2. yüzyılda, antik Palmyra kentinin güneş tanrısı olarak bilinen

144 Lossky 1997.
145 Guarducci 1957/1959, 161-169.
146 Dey 2010, 3-37.
147 Terracina şehir surlarındaki tam daire motif için bk. Dey 2010, 32, fig. 7.
148 Dey 2010, 16, fig. 4.
149 Dey 2010, 3-37.
150 Serin 2014, 75, fig. 10.
151 Suriye'de Emesa (bugünkü Humus) rahiplerinin soyundan gelen Julia Domna'nın pagan güneş unvanlarını taşımasına izin verilir. Septimus Severus güneş tanrısı Helios ile özdeştirilir. İmparator Elagabalus (MS 218-222) gençliğinde Helios/Sol rahibidir; ayrıca *Heliogabalus* unvanını taşır. Güneşe kurbanları sunacak kişi olarak tasvirlerinde Sol rahibi olarak giyinir. Sol kültü ile ilgili detaylı bilgi için bk. Halsberghe 1972; Hijmans 2009; Hijmans 2011.
152 Hijmans 2011, 139-152; "Quora," 2020.
153 Hijmans 2009, 504-505.

Malakbel'e adanmış bir tapınak olduğu bilinir. Aurelian tarafından Roma'ya taşınan bu inanış, güneş tanrısı *Deus Sol Sanctissimus* olarak bilinen Sol ile özdeştirilip, Yenilmez/Invictus sıfatına sahip olur[154]. Aurelian, 25 Aralık 274'te Roma'da Sol'e adanmış bir tapınak inşa ederek, içine Palmyrene İmparatorluğu'na karşı kazandığı zafer sonrası Suriye'den getirdiği güneş tanrısının heykelini koymuştur[155].

Sol Invictus'un Elagabalus (Helios/Sol) kültünün devamı veya Palmyra kentinde inanılan Malakbel'in, Roma tanrısı Sol ile özdeştirilmiş hali olduğu düşünülür[156]. Güneş inancının Hristiyanlığa nasıl uyarlandığı konusunda ek bir bilgi olarak vermek gerekirse; Bizans'ta pek çok Hristiyan bayramının, Hellenistik tanrılar, güneş tanrısı, Sol ve İsa'nın *senkretizmi* -yani eskiyi yeniye uyarlama- sonucu kutlandığı kabul edilir. Bu bağlamda İmparator Aurelian tarafından Roma'da Sol adına yaptırılan tapınak, 25 Aralık 274 günü adanmıştır. Bu tarihten sonra 354 yılındaki takvime göre 25 Aralık *Natalis Invicti Festivali* olarak, Hristiyanlıkta ise İsa'nın doğumu olarak kutlanır[157]. Güneş festivali, 4. yüzyılda pek çok Hristiyanın halâ kutladığı pagan bayramlarından birisidir. Bu inanışın, Hristiyanlığın yükselişini ciddi şekilde tehdit ettiği varsayımı, İsa'nın doğum gününün 25 Aralık olarak tercih edilmesinde etkili olmuştur. Bir diğer düşünceye göre ise güneş kültünün Hristiyanlık için bir rakip olarak, olasılıkla varlığını uzun süre sembollerle sürdürmeyi başardığıdır[158].

Güneş kültü Roma İmparatorluğu'nun sonuna doğru iyice benimsenerek, en kuvvetli inançlardan biri haline dönüşmüştür. Öyle ki 3. yüzyılda Filistin'deki Hristiyan ve Yahudi toplulukları dahi Greko-Romen kökenli güneş tanrısı inancının etkisi altında kalmışlardır. Geç Roma ve Erken Bizans Dönemi'nde Filistin'deki Yahudi toplulukları arasında bu inancın benimsendiğini gösteren arkeolojik kanıtlara ulaşılmıştır. Tiberias'taki Hammath Sinagogu'nda, MS 3. yüzyıl sonları veya 4. yüzyılın başlarına tarihlendirilen mozaikte, aynı yüzyıllarda Beth-Apha Sinagogu'nda eski güneş tanrısı Helios tasvir edilmiştir[159]. Bu inanışın sadece Hristiyanlık değil, Yahudi toplumu üzerinde kültürel ve dini bir tehdit oluşturduğu düşünülür[160]. Sepphoris'teki bir başka sinagogun zemininde, 6. yüzyıla tarihlenen bir mozaikte, Helios'un arabası görülür[161]. Sinagoglardaki bu tasvirlerin buradaki toplumlar tarafından pagan inançtan bağımsız, mistik bir inanışın sembolü olarak algılandığı sanılmaktadır. Yahudilikteki tasvir yasağına rağmen, Geç Roma Dönemi'nde Filistin bölgesinde güneş inancı, Yahudi olmayan bir kült olarak ritüelleriyle birlikte yaşamaya devam etmiştir[162]. Hristiyanlıkta güneş inancının yansımalarının nasıl olduğunu anlamak için antik dönemdeki ritüeller incelenmelidir.

Erken Hristiyanlık Dönemi'nde ışığın sembolizmine duyulan ilgi, Geç Roma Dönemi'nin son pagan imparatorlarıyla ilişkilendirilir. Antik Roma'da imparatorların askeri bir sefer sonrası şehre kabul edilmesi olan *adventus* (varış/şehre giriş) töreninde imparatorlar kente geldiklerinde, onları karşılayanlar ellerinde meşale ve kandiller taşırlar. Galerius'un Selanik'e girişinde kutlanan *adventus* töreninde kapıda iki meşaleci tarafından

---

154 Hijmans 2003; Watson 2004, 196;

155 Hijmans 2009, böl. 5; Dirven 1999, 169. Güneş inancının Suriye kökenli olduğu inanışı yaygındır. Bk. Hijmans 2009, 485.

156 Halsberghe 1972, 156. Güneş inancı elbette çok eski geçmişe sahip ve pek çok kültürde var olan bir inanıştır. Bu inanışla ilgili yapılan bir çalışmada maalesef Sol inancı atlanmıştır. Bununla birlikte inanışın yaygınlığı ve kökeni konusunda zengin bir fikir sunar. Bk. Şen ve Gürpınar 2019, 985-1008.

157 Hijmans 2003, 377-398; Hijmans 2011, 139-152.

158 Hijmans 2011, 139-152.

159 Friedheim 2009, 91.

160 Friedheim 2009, 91-92.

161 Friedheim 2009, 93.

162 Friedheim 2009, 93-94.

karşılanmıştır[163]. Geç Roma Dönemi pişmiş toprak kandilleri üzerinde ışığın sembolü olarak güneş tanrısı Helios/Sol tasvirleri görülür[164]. Güneşin evrenin ana tanrısı olarak Roma'nın koruyucusu olma sıfatı, 3. yüzyılda en üst seviyeye ulaşır. İmparatorlar kendilerini yeryüzünde güneşin temsilcisi olarak görür. Tıpkı güneş ışınlarının yeryüzünün en ücra köşelerine ulaşması gibi imparatorluk egemenliği altındaki en uzak coğrafyalara kadar erişir[165]. MS 3.-4. yüzyıllar arasındaki Roma imparatorlarının çoğu, sikkelerinde başlarında güneşi simgeleyen, ışınlı bir taçla tasvir edilmişlerdir[166]. 4. yüzyıla ait yazılı ve görsel kaynaklarda I. Konstantin'in (MS 306-337) yoğun olarak güneş ve ışık ile özdeştirilen imajından söz edilebilir. Öyle ki Büyük Konstantin "*İmparatorluğun gerçek ışığı/uera imperii lux*" olarak tanımlanır[167]. Augustodunum'a (Autun) şehrine girişi sırasında İmparator'un parıldayan ışık, yani güneşin kendisi olarak görüldüğü şu sözlerle aktarılır: "*Ölümsüz Tanrılar, bize ne gün parladı... Kurtuluşumuzun ilk belirtisi olan bu şehrin kapılarına girdiğinizde*"[168].

Bilindiği üzere I. Konstantin'in Hristiyan olup olmadığı sorunu tartışmalıdır[169]. I. Konstantin Hristiyanlığı yasallaştırmasına rağmen, üzerinde pagan tasvirlerinin görüldüğü sikkeler bastırmaya devam etmiştir. Bu bağlamda imparatorun halâ güneş tanrısı Sol'a bağlılığını gösteren kanıtlar sunulabilir[170] Roma'da basılan bir grup nadir sikke üzerinde Sol Invictus, elinde tuttuğu *kozmos*u (küre) Konstantin'e sunarken tasvir edilir. Sikkenin üzerindeki tasvir, Sol'un İmparatora her şeye hükmetme gücünü vermesi olarak yorumlanır[171]. Roma'da Konstantin'in Zafer Kemeri (312-315) üzerinde güneş tanrısı (Helios), dört atın çektiği *quadriga* üzerinde gösterilmiştir[172]. 4. yüzyılda ise İsa'nın benzer şekilde bir mozaikte tasvir edilişine şahit oluruz[173]. Bir başka kaynak olan *Panegyrics*'te (I. Konstantin'e Methiye) I. Konstantin'in doğduğu gün şöyle tanımlanır: "*dünyanın yaratılışında hayat verdiği zamandan daha görkemli bir ışık berraklığıyla (parladığını) ... (ve güneşin) (ondan) daha az parlak görünmemek için mücadele ettiğini beyan eder*"[174]. Konstantin'in ölümü ve göğe yükselişini ise şu sözlerle aktarır: "*Güneş (Konstantin)'i, (onu) cennete taşımak için neredeyse görülebilen bir savaş arabasına aldı*"[175]. Kaynakta, güneş tanrısının arabasına binerek göğe yükselen Konstantin efsanesi, aslında İmparatoru pagan değerlere bağlı görmek isteyenlerin yorumu olmalıdır (fig. 30). Bütün bu bağlantılar araştırmacıları Konstantin'in Sol'e bağlılığı konusunda ikna eden argümanlardır.

Sol, tasvirlerinde genellikle Helios/Apollon (eski güneş tanrısı) ile karıştırılmıştır[176]. Konstantin Forumu'nun ortasındaki sütun üzerinde I. Konstantin'in Apollon ile özdeştirilen,

---

163 *Adventus* için bk. Dey 2010, 19-27; ayrıca Klose 2015, 99-116. Galerius'un *adventus* töreni için bk. Üçer-Karababa 2020, 127-148.
164 Fındık 2019, 186, 11. Ayrıca örnekler için bk. "Terracotta Lamp," 2020 (Kıbrıs MS 75-125).
165 İmparatorların güneş ile özdeştirilerek tanrısallaştırıldığı (*divus*) bir imparatorluk kültünden bahsedilebilir. Bk. Dey 2010, 32.
166 Roma İmparator taçları için bk. Hijmans 2006, 440-443; Hijmans 2009, 80–84, 509–548.
167 Nixon ve Rodgers 1994, 140
168 "Imperial Panegyrics," 2020.
169 Kaymaz 2014, 213-235; Doğancı 2017, 493-517.
170 Sol kültü, Aurelian'ın MS 274'te hükmettiğinden beri Roma'nın resmi devlet dini olmuştur; ancak Sol, 193'ten 211'e kadar hüküm süren Septimius Severus'un zamanından beri Roma sikkelerinde görülür. Bilgi için bk. "Constantine the Great Sol Bronzes," 2020; Hijmans 1996, 115-150; Halsberghe 1972; Matern 2002.
171 Fotoğraf için bk. "Constantine the Great Sol Bronzes," 2020. Bilgi için bk. Hijmans 2011, 139-152; Hargrove 2015, 29-30.
172 Marlowe 2006, 236, fig. 19.
173 Fotoğraf için bk. "The god Sol in quadriga," 2020.
174 Nixon ve Rodgers 1994, 111; Hobbs 2014, 11-12.
175 Nixon ve Rodgers 1994, 209; Hobbs 2014, 11-12.
176 "Sol Invictus," 2020.

Helios şeklinde bir heykeli olduğu bilinmektedir. Kaynaklar Konstantin'in heykelinde başında ışınlı parlak bir taç taktığını, elinde ise mızrak ve küre olduğunu aktarır[177]. Bazı araştırmacılar Konstantin'in elindeki küre ve mızrağın imparatorun birleştirici yönetimi ve gücünün sembolü olduğunu öne sürer[178]. Bununla birlikte Konstantin'in heykeli kanımızca eski güneş tanrısı Helios'tan çok, 4. yüzyılda halâ güçlü bir şekilde tapılan Roma'nın Yenilmez Güneş Tanrısı/Sol Invictus'a ait olmalıdır. Heykelin çıplak oluşu, pozu, elinde tuttuğu düşünülen küre (yani *kozmos*) Konstantin'in Yenilmez Güneş/Sol ile özdeştirilmiş olduğunu düşündürür. Konstantin'e ait *soli invicto comiti*de Sol, çıplak olarak başında ışınlı taç ve bir elinde küre (çok az örnekte mızrak) tutarken görülür[179]. Ayrıca Hesychius ve Leo Grammaticus'un *"Güneş gibi parlayan Konstantin'e"* diye yazdıkları ithaf yazıtında, İmparator'u Tanrı Sol ile özdeştirdiği varsayılabilir[180]. Paskal Kroniği'nde, Konstantin'in forumun ortasındaki sütuna heykelin dikilişini *"…Sütunun tepesine, başında ışınlar taşıyan kendi heykelini koydu..."* sözleriyle anlatır[181]. Heykelin en erken tasviri Roma Dönemi'ne ait Tabula Peutingeriana'nın 12. yüzyıl kopyasındadır. Burada çıplak olarak tasvir edilen figürün başında taç görülmez[182]. İmparatorların özellikle öldükten sonra tanrılaştırılması pagan kültürde bilinen bir gelenek olduğundan, kahramanlaştırılan imparatorun çıplak olarak tasvir edilmesi için *heroik* bir çıplaklık kavramından söz edilebilir[183]. Konstantin heykelinin Sol ile özdeştirilmesi konusundaki görüşümüze paralel bir düşünce, R. Ousterhout tarafından Konstantin'in sütunu ve heykeli ile ilgili makalede tartışılır[184]. Dönem tarihçileri de dahil heykeli Hristiyanlıkla bağdaştıranların savunduğu, Konstantin'in başındaki tacın bizzat kendisinin Kudüs'ten getirttiği gerçek haçın çivileri olduğu ve burada gerçekte İsa ile özdeştirildiğidir[185]. Roma'da paganlar için Sol kültünün ortaya çıkışında geçmişteki inanışların dönüşümünde yaşanan Hristiyanlıkta farklı olmayacak, erken evrelerde İsa aynı zamanda Sol ile özdeştirilecektir.

Figür 30: Konstantin'in Göğe Yükselişi (Altın sikke, MS 337, British Museum, Env. no. 1986, 0610.1)

Roma'da I. Konstantin Dönemi'nde yapımına başlanan ve yaklaşık 30 yıl sonra tamamlanan Eski Petrus Bazilikası'nın (MS 326-333, 360) altındaki nekropol alanında Mousoleum M olarak bilinen yapının tonozunda 3. yüzyılın sonuna ait bir mozaik bulunur (fig. 31). Bazı araştırmacılara göre bu mozaikte *quadriga*yı sürmekte olan güneş tanrısı Helios/Sol veya İsa'nın kendisi eski pagan tanrılar gibi tasvir edilmiştir[186]. İsa'nın kutsallığını artıran başındaki halesinin etrafından ışınlar yayılmaktadır[187]. Buradaki figürün

177 Bassett 2004, 203.
178 Bardill 2011, 166.
179 Hijmans 2011, 139-152; Hargrove 2015, 29-30.
180 Orijinal kaynaktan alıntı için bk. Yoncacı-Arslan 2016, 126.
181 Türkçe aktarım için bk. Freely ve Çakmak 2005, 22.
182 Ousterhout 2014, 311, fig. 6; Yoncacı-Arslan 2016, 136, fig. 15.
183 Drake 2016, 1-17.
184 Ousterhout 2014, 311-312.
185 Yoncacı-Arslan 2016, 125-126.
186 Ćurčić 2012, 309.
187 Grabar 1968, 80; Ćurčić 2012, 309. İsa'nın göğe yükselişinin antik yorumu olan mozaikte, İsa 'iyileştirici

İsa ile özdeştirilmesindeki argümanlardan birisi, İskenderiyeli Klement'in İsa'nın arabasını gökyüzüne doğru sürdüğünü belirtmesi olmalıdır[188]. Hâlbuki Konstantin'in Roma'daki Zafer Takı'nda (MS 312-315) güneş tanrısı (Helios/Sol) bir *quadriga* üzerinde gösterilmiştir[189]. İngiltere'de Dorset kentinde Hinton kasabasında St. Mary Roma villasındaki 4. yüzyıla ait bir mozaikte İsa, kimliğini açıkça ortaya koyan, başının arkasında ışın şeklinde *X-P* monogramı ile tasvir edilmiştir[190]. İsa ve Tanrı'nın ilahi bir ışık olarak tasvir edilmesi, İncil'deki şu cümlelerle anlatılır: "*Işığa sahipken Işığa iman edin ki, Işık çocukları olasınız*" (Yahya 12:36). İsa'nın Metamorphosis sahnesindeki ışınlar saçan tasvirlerinin kaynağı ise Matta'nın (17:2) şu sözleridir: "*Onların gözü önünde İsa'nın görünümü değişti. Yüzü güneş gibi parladı, giysileri ışık gibi bembeyaz oldu*." S. Y. Ötüken, Aziz Nikolaos Kilisesi kuzeybatı alanda ortaya çıkarılan ve duvar örgüsünde devşirme olarak kullanılan bir kemer aynasındaki haç motifinin kolları arasında PWC ve ZHW harflerini okur. 6. yüzyıla ait bir kemer taşında haç kolları arasındaki bu harfler "ışık ve yaşam" anlamı taşır ki ilahi ışığın sembolizmine dikkati çeker[191]. Bütün bu veriler, İsa'nın Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında ışığın kendisi veya kaynağı olan güneşle bağdaştırılmaya çalışıldığına dair yalnızca birkaç örnektir.

Hristiyanlığın resmi din olmasından çok sonra dahi güneşin, pagan tanrıları Helios/Sol şeklinde tasviri özellikle Batı Hristiyan sanatında devam etmiştir. 9. yüzyıla ait Viyana ve 11. yüzyıl Reichenau el yazmasında İsa'nın Çarmıha Gerilişi sahnesinde güneş, başında ışınlarla bir insan figürü (olasılıkla Helios/Sol) olarak betimlenmiştir. 11. yüzyılın ikinci yarısına ait İsa'nın vaftizini gösteren fildişi bir eser üzerinde de güneş, başında ışınlı bir taçla pagan tasvirlerindeki gibi görülür[192]. Bu tasvirlerin çoğaltılacağı örnekler göz önüne alınırsa, pagan inanışların Hristiyanlıkla ilgili sahnelerde Geç Antik Dönem'de olduğu gibi kişileştirilmiş figürlerde yaşaması, Orta Çağ'da güneş sembolünün halâ devam edebileceğinin kanıtı olarak sunulabilir.

Figür 31: Roma, Eski Aziz Petrus Bazilikası Mousoleum M mozaik

Işığın mimaride nasıl betimlenebileceği sorunu, tuğla rozet/güneş motifleri ile çözülmüş olmalıdır. Rozet motifleri diğer tuğla süslemeler gibi yapıların cephesini hareketlendiren bir süs unsuru olarak algılanabilir. Bununla birlikte yapıların çoğunda cephede rozetlerle birlikte tuğladan yapılmış haç motiflerinin olması dikkati çeker. Elbette dini bir yapıda haç motifi beklenebilir ancak her iki motifin birlikte kullanılmasının sembolik bir anlamı olabileceği görüşümüz, Girit Adası'ndaki bir kiliseyi incelediğimiz sırada destek bulur. Girit Adası'ndaki eski bir hamam yapısının olasılıkla 13. yüzyılda kiliseye (Kato Episkopi Siteias) dönüştürüldüğü bilinmektedir. İlginç bir şekilde bu dönüşüm sırasında doğu cephedeki kör kemerler içine tuğladan yapılmış iki rozet ve bir haç motifi eklenmiştir[193] (fig. 32). Rozetlerin orijinal yapının parçası olduğu ve Orta Bizans Dönemi'ne

ışınlarıyla birlikte adalet güneşi' (Malaki 3:20) ile ilişkilendirilmiştir.

188 İskenderiyeli Klement için bk. Webb 2001, 18.

189 Marlowe 2006, 223.

190 Ćurčić 2012, 309, 11.1.

191 Ötüken 2007, 131-136; Ötüken 2002, 33, fig. 2.

192 Genişletilmiş örnekler için bk. Kırıkçı 2004, fig. 24, 25, 27.

193 Rozetler için bk. Poulou ve Tantsis 2018, 12, fig. 19; Kilisedeki kazı çalışmaları için bk. Κατηφόρη 2010, 211-222.

tarihlendirildiği gibi farklı görüşler bulunur. N. Poulou ve A. Tantis ise haç ve rozetlerin özellikle yapının dönüştürülmesi ile ilişkili olarak, bir hamam düzeninin parçası olmaktan ziyade kilise için daha uygun olduğu görüşünü öne sürerler[194]. Haç ve rozet/güneş motifinin bir arada betimlenmesi tesadüf değil, Orta Çağ'daki kullanıcıları tarafından bilinen sembolik bir anlam taşıyor olmalıdır. Sakız Adası Nea Moni Kilisesi'nin kör kemer köşelerinde güneş ve haç motifinin karşılıklı olması, aynı sembolik anlama bağlı olmalıdır[195] (fig. 33).

Figür 32: Girit Adası Kato Episkopi Siteias Kilisesi doğu cephe rozet ve haç motifi

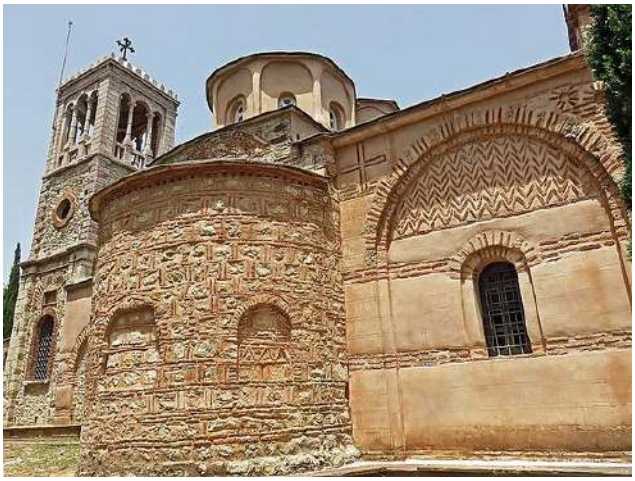

Figür 33: Sakız Adası Nea Moni Manastır Kilisesi'nin cephesindeki haç ve güneş motifi

Orta ve Geç Bizans mimarisinde tuğlanın yoğun kullanıldığı yapılardaki bezeme unsurlarından biri de *swastika*/gamalı haç motifidir. İncelediğimiz yapılar arasında *swastika*/gamalı haç motifi Kostantinpolis'teki Konstantin Lips Manastırı, Philantrophos İsa Manastırı, Gebze Eskihisar Kalesi'nin kuzeybatısındaki dört katlı kule gibi yapılardan bilinmektedir[196]. Bu motifin güneşin gökyüzündeki hareketini temsil eden sembolik anlamı, İslam sanatında olduğu gibi, sonsuzluğu çağrıştıran geometrik motiflerin ilahi olanla ve evrenle ilişkisi ile benzerlik taşımaktadır[197].

Tuğla rozetlerin görüldüğü yapıları incelediğimizde, İstanbul'da Studios Manastırı, Olympos *Episkopeion peristyl* çeşmesi, Selanik Galerius Sarayı'ndaki oktagon yapının yanı sıra tuğla rozet/güneş motifleri yaklaşık 18 yapıda haç motifi/*Chi-Ro* monogramı ile birlikte kullanılmıştır. Bununla birlikte rozetlerin ortasındaki kısımlarda Bulgaristan'da Misivri Sv. Ivan Aleiturgetos Kilisesi, Pammakaristos Manastırı'nda (Fethiye Cami) olduğu gibi bazı örneklerde orijinalde haç motifi ya da monogram olduğu sanılmaktadır[198]. Yapıların işlevine bakmaksızın tuğladan yapılmış ışınsal rozetler ile haç motifinin birlikte kullanılmasının bir sembolik anlamı olabilir mi? Bu konuyu açıklayabilmek için Geç Roma'nın inanç sistemindeki değişime kısaca göz atma gereği duyuyoruz.

Selanik'te Galerius Sarayı'ndaki oktagon yapının kuzey nişinde yer alan palmiye dalları arasında, merkezinde haç bulunan rozet motifi hakkında çeşitli görüşler öne sürülür. C. Makaronas, bu motifin Hristiyan kökenli ustalar tarafından gizlice yapıldığını öne

194 Poulou ve Tantsis 2018, 11.
195 Fotoğraflar için bk. "Nea Moni," 2021.
196 Bahar 2013, 28, fig. 61, 165, fig. 133, a-c. 28. Fotoğraflar için bk. "Monastery of Lips," 2020; "Monastery of Christ Philanthropos," 2020.
197 Gamalı haçın kısaca sembolik anlamı için bk. "Gamalı Haçın Tarihi," 2021.
198 Ötüken 1978, 223, fig. 17, 224, 232, fig. 35.

sürer[199]. B. Hoddinott, eş kollu haçta ışınlarla çevrili "güneş tanrısı ve ateşli arabası" sembolünü görmüştür. Bitkisel motiflerin ise Mithras tarafından öldürülen boğanın ölümcül yarasından olan, doğurganlığın sembolü mısır başakları olabileceğini öne sürmüştür[200]. M. Vickers, Palmyrene Sol Tapınağı'na ait sunağın üzerindeki selvi dallarına dayanarak, B. Hoddinott'un görüşünün desteklenmesi için motifin selvi olarak tanımlanmış olması gerektiğini belirtir[201]. M. Vickers, farklı araştırmacılar tarafından bitkisel süslemenin selvi veya hayat ağacı olarak tanımlandığını ancak pagan ve Hristiyanlar için zafer anlamı taşıyan "palmiye dalı" olabileceğini savunur. Araştırmacı, oktagondaki haç ve palmiye motifinin birlikte ne anlama gelmiş olabileceği sorusunu yöneltir[202]. New York Metropolitan Müzesi'ndeki 2.-3. yüzyıllara ait bir gemme üzerinde, bir elinde küre ve kırbaç tuttuğu düşünülen güneş tanrısı Helios/Sol tasvir edilmiştir[203]. Figür, palmiye dalına benzer şekilde bezemeli bir *quadriga* üzerinde yer almaktadır. Atlar ikişerli gruplar halinde yanlara doğru dönmüş, ortada ise *quadriga*nın tekeri bulunmaktadır (fig. 34). Galerius oktagonu dışında incelediğimiz yapıların bazılarında tuğla rozetlerle birlikte karşılaştığımız palmiye dalları, gerçek anlamı unutulmuş olsa bile, antik sanatın yaşamaya devam eden sembolleridir. Gemmenin diğer yüzünde ise Zafer Tanrıçası Nike tasvirinin bulunması, palmiye dallarının 'zaferi' sembolize eden anlamıyla örtüşür.

Figür 34: New York Metropolitan Müzesi'nde bulunan arabasını süren Sol tasvirli gemme (Env. no. 816.297)

Erken Hristiyanlık Dönemi'nden itibaren yapıların cephesinde haçla birlikte güneş motifinin kullanılması, Milvian Köprüsü Savaşı sırasında gerçekleşen I. Konstantin'in vizyonu ile bir ilişkisi olabilir mi? Bu anlamda savımıza en yakın düşünce, M. Vickers tarafından ortaya atılmış olup, Selanik oktagonunda palmiyeler arasındaki haçın I. Konstantin'in rüyası ile ilişkili olarak "Haçın Zaferi"ni simgeliyor olabileceğini öne sürmüştür[204]. Araştırmacı, aşağıda tartışılacak olan savımızla paralel olarak, Konstantin'in vizyonunun muhtemelen Erken Hristiyanlık Dönemi'nde iyi bilinen bir efsane olduğunu belirtir. Ancak M. Vickers, bu görüşü tartışmaksızın Selanik oktagonundaki rozeti, Galerius'un Hoşgörü Fermanı sonrası yapılmış olmasına bağlar[205]. 311'de Galerius'un

[199] Makaronas 1969, fig. 29.
[200] Bilgi için bk. Vickers 1973, 115; aynı zamanda Sol Invictus, bir başka güneş inanışı olan Mithras ile özdeştirilmiştir. Bk. Hoddinott 1963, 123-124.
[201] Vickers 1973, 114, fig. 9, 115, dn. 23.
[202] Vickers 1973, 116. Palmiye dalları için bk. "Oktagon North Niche," 2020.
[203] B. Hoddinott'un olasılıkla güneş tanrısının ateşli arabası olarak kastettiği sembol, MET'te bulunan taşın üzerindeki tekerleğe benziyor olmalıdır. Hoddinott'un görüşlerini bir adım daha ileri götürecek olursak; güneş tanrısının arabasını çeken atların ayak hareketi yan yana dikey zikzak oluşturur ki bu Sille Aya Elena Kilisesi'nin kubbe kasnağındaki dikey zikzakları anımsatır. Bk. "Probus, Antoninianus," 2021. New York Metropolitan Müzesi'ndeki taşın fotoğrafı için bk. "Jasper intaglio," 2021.
[204] Vickers 1973, 111-120, fig. 9; Athanassiou *et al.* 2006, 247, fig. 4. Fotoğraf için bk. "Oktagon North Niche," 2020.
[205] Vickers 1973, 116.

'Hoşgörü Fermanı' ilan edildiğinde sarayın inşasının devam ettiğini, haçın ve palmiye sembollerinin bu sırada yerleştirilip, üzerinin kapatılmış olabileceğini öne sürer[206].

İmparator Galerius tarafından, I. Konstantin'den iki yıl önce, MS 311 yılında Nikomedia'da (İzmit) yayınlanan Hoşgörü Fermanı, Hristiyanlara kendi inançlarında sağlanan hakları kapsar. Bu bildiri Lactantius (MS 250-325) tarafından '*De mortibus persecutorum*' adlı eserde yayınlanır[207]. Bu tarihten iki yıl sonra ise 313 yılında, I. Konstantin ve Licinius tarafından Nikomedia'da yayınlanan Milano Fermanı ile Hristiyanlara inançlarında serbestlik getirilmiştir. Bu olay, I. Konstantin'in 28 Ekim 312 yılında Milvian Köprüsü'nde rakibi Maxentius'a karşı kazandığı zaferden bir yıl sonradır[208]. Eusebius ve Lactantius'a göre I. Konstantin'in zaferi Hristiyan Tanrı'ya inancından kaynaklanmıştır. I. Konstantin'in Milvian Köprüsü Savaşı öncesinde gördüğü vizyonu, *Vita* ve *Mortibus*'ta aktarılır[209]. Rozet/güneş motifi ile Konstantin'in vizyonu arasında ilişki kurmamızı sağlayan hikâye ise, Konstantin'in dini politikaları açısından önemli bir kaynak olan Eusebius'un *Vita Constantini*'sinde yer alır (Eus. *vita Const.* 1, 27-32). Eusebius, I. Konstantin'in Vitası'nda haçın görünmesi olayını şöyle anlatır: "*Güneşin tepede olduğu bir gün gökyüzünde güneş ışığından oluşan bir haç işareti (Labarum veya Chi-Rho) gördüm ve altında güneşten bir yazıyla 'Bununla zafere ulaşacaksın' yazıyordu*" (Eus. *vita Const.* 1, 27-32)[210]. Bu bilgi Lactentius'ta aktarılmamakla birlikte, her ikisi ertesi gece yaşanan vizyona sahiptir. Buna göre I. Konstantin rüyasında, İsa'nın karşısında durduğunu ve üzerinde Yunan alfabesinde *Chi* ve *Rho* harflerinin iç içe geçmesiyle oluşan *labarum* olduğunu görmüş; aynı zamanda duyduğu bir ses Konstantin'e bu isim adına fethetmesini söylemiştir (Lact. *mort. pers.* 44, 4-6). Ertesi gün savaşa üzerinde *labarum* olan bir sancakla ayrıca askerlerden bazıları kalkan ve miğferlerine İsa'nın sembolünü (*X-P* monogramı) boyayarak katılırlar[211]. I. Konstantin bu savaşta rakibi Maxentius'u yenerek, İmparatorluğun kontrolünü ele geçirmekle kalmamış, Milano Fermanı'nda Hristiyanlığa serbestlik getirmiştir: "*Ve yine Hıristiyanların sadece toplana geldikleri yerleri ve sadece bireysel mülkiyetleri değil fakat aynı zamanda mensubu oldukları tüzel kurumlara –yani özel şahıslara değil, kiliselerine– ait olduğu bilinen yasal mülkiyetlerinin de yukarıda açıkladığımız hukuk çerçevesinde, hiçbir şüphe ve tartışma olmadan aynı Hıristiyanlara yani onların tüzel kurumlarına ve cemaatlerine geri verilmesini emredeceksiniz*"[212]. Bu tarihten sonra İmparatorluğun her yerinde kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır. Kanımızca Konstantin'in askerlerinin kalkanlarına boyadığı *X* ve *P* harflerinden oluşan monogram, 6. yüzyılda Justinianos ve Belisarius tarafından Akdeniz, İtalya ve Kuzey Afrika'da imparatorluğun yeniden eski gücüne kavuşması anısına askeri başarılarının sembolü olarak, St. Vitale'deki mozaikte askerlerin kalkanları üzerinde bir kez daha tezahür eder[213]. Aslında Konstantin'in vizyonu, tıpkı İmparator Aurelian'ın (MS 270-275) Suriye'de Palmyra'da Tadmor Kraliçesi Zenobia'nın ordularına karşı yürüttüğü sefer sırasında gördüğü ve sonrasında Güneş Tanrısı/Sol inancının imparatorluğun her yerine yayılmasını sağlayan vizyona benzemektedir[214]. I. Konstantin'in Hristiyanlığı ile ilgili tartışmalarda, bazılarına göre I. Konstantin Hristiyanların desteğini alarak bu olayı politik ve askeri bir zafere dönüştürmek için kullanmıştır[215]. Doğruluğu tartışmalı olmakla beraber *Vita Constantini*'de haçın güneşten

---

206 Vickers 1973, 116.
207 Hoşgörü Fermanı'nın Türkçe çevirisi için bk. Çalık-Ross 2017, 144.
208 Milvian Köprüsü Savaşı için bk. Hobbs 2014, 4, dn. 13.
209 Eusebius ve Lactentius'un kaynaklarından aktarımlar için bk. Hobbs 2014, 4-9.
210 Odahl 2004, 83-84; Laughlin 2007, 7.
211 Laughlin 2007, 7.
212 Kaçar 2013, 49.
213 Fotoğraf için bk. "Emperor Iustinianus," 2021.
214 Aurelian'ın vizyonu için bk. Halsberghe 1972; Hijmans 2009; Watson 2004.
215 Kaymaz 2014, 221.

gelen bir ışık şeklinde olduğu vurgusu, bu ilahi olguyu öylesine kuvvetlendirir ki her iki inanç mensuplarını zafere ulaştıran bir motivasyona dönüşür. I. Konstantin'in asker olarak tasvir edildiği sikkelerde, başındaki miğferin üzerinde olasılıkla güneş/yıldız şeklinde bir sembol bulunur. Benzer şekilde Geç Roma kalkan ve armaları üzerinde güneş motifinin bulunması olasıdır[216]. Bunun en önemli nedenlerinden biri Sol'un imparatorluğun resmi güneş tanrısı olarak askerlerin koruyucusu olmasıdır[217].

I. Konstantin'in Milano Fermanı ve Milvian Köprüsü Savaşı, Roma'daki Hristiyanların kaderi için bir dönüm noktasıdır. Bu durum I. Konstantin'in önemli tarihi bir kişilik olarak Batı Hristiyan sanatında sıklıkla tasvir edilmesine neden olmuştur. 16. yüzyılda Raffaello Sanzio da Urbino'nun öğrencisi Guilio Romano tarafından yapılan Milvian Köprüsü Savaşı (1517-1524) adlı resimde I. Konstantin, başında güneş şeklinde ışınlar çıkan bir taçla resmedilmiştir[218] (fig. 35). Raffaello Sanzio da Urbino tarafından yapılan *Haçın Görünüşü* adlı resimde ise Konstantin başında ışın şeklinde bir taçla olduğu sırada gökyüzünde haç görünür[219] (fig. 36). I. Konstantin, kendisinden önceki imparatorlar gibi olasılıkla güneş tanrısı Sol Invictus'u simgeleyen bir taç takar[220]. Haç yeni dinin ve İsa'nın sembolü olmakla birlikte göksel bir müjde olarak betimlenmiştir.

Figür 35: Guilio Romano "Milvian Köprüsü Savaşı" (1517-1524)

Güneş kültünün Suriye'den Roma'ya yayıldığı görüşü hatırlanırsa, Hristiyanlıkla birlikte burada sembolik anlamının nasıl dönüştüğü merak edilebilir. I. Peña, Suriye'deki Erken Hristiyanlık Dönemi yapılarının cephesinde lentolar üzerindeki dairesel motifi "güneş diski" olarak adlandırır. Bu motif madalyon içinde rüzgâr gülü, haç, yıldız gibi sembolik motiflerle birlikte yapılmıştır[221]. Araştırmacı tarafından güneş diskinin ikonografisi

[216] Askeri ekipmanlarda inanç sembolleri ayrı bir çalışmayı gerektirir. Geç Roma Dönemi askeri ekipmanları için bk. Coulston 2013, 463-492.
[217] Halsberghe 1972.
[218] "The Battle of Milvian Bridge," 2020.
[219] "Vision of the Cross," 2020.
[220] Hijmans 2006, 440-443; Hijmans 2009, 80-84, 509-548.
[221] Peña 1997, 174.

tamamen Hristiyanlıkla ilişkili yorumlanır. Buna göre "*güneş diski, ışığın ve yaşamın kaynağı olan tanrısallığın ve ihtişamın görünür temsilidir. 36 ışınlı güneş diski yaygındır. Bu motif pagan kökenlidir, ancak 5. yüzyılda Deir Seta'da Hıristiyanlaştırılmıştır: güneş diskinin merkezinde bir haç vardır. Sembolizmi açıktır. Haç dünyayı aydınlatan ışıktır*". Peña, bu dönüşümü en iyi ifade eden farklı bir örneği ise şöyle sunar: "*Roma için on iki aya bölünmüş yılı temsil eden on iki ışınlı güneş diski, Verona'lı Zeno'ya (375) göre 'on iki ışınlı bir taçla çevrelenmiş gerçek güneş olan İsa'nın sembolüdür*"[222]. Araştırmacı, güneş diskinin sembolizmini Suriye'nin Malakbel'i ve Roma'nın Yenilmez Güneş/Sol Invictus inancından bağımsız değerlendirmiş ve motifin yalnızca pagan kökenli olduğunu belirtmekle yetinmiştir; ancak bunun Konstantin'in vizyonunda gökyüzünde beliren ışıktan yapılmış haçı hatırlattığı açıktır. Bununla birlikte güneş kültünün Hristiyanlık için tehlike olduğu düşünüldüğünden olsa gerek, daha önce İskenderiyeli Klement, İsa'nın arabasını (Helios gibi) gökyüzüne sürdüğünü dile getirirken, İsa'yı nasıl güneş tanrısı ile özdeştirdiyse, Ioannes Hrisostomos güneşle kıyasladığı haç için "*haç güneşten daha parlak parlıyor*" demiştir[223]. Bu sözler Erken Hristiyan din adamlarının güneş tanrısını (pagan kültü) yenme mücadelesine şahitlik ettirir. Aynı zamanda dönemin teolojik düşünce biçimi tıpkı Panagia Sikelia Manastır Kilisesi güney cephesinde, etrafından ışınlar çıkan madalyon içindeki haç motifinde olduğu gibi, Ioannes Hrisostomos'un ilahi sözlerinin somutlaştırılmış hali olmalıdır[224].

Figür 36: Raffaello Sanzio da Urbino "Haçın Görünüşü" (1520-1524)

Sonuç

Aziz Nikolaos Kilisesi kuzey ek yapısının tuğla ile hareketlendirilmiş cephesi, 11. yüzyıl Komnenoslar Dönemi mimari karakterini yansıtır. Kilisenin kuzey ve kuzeydoğu ek yapısının cephelerindeki tuğladan rozetler, manastır kompleksi içinde kutsal işleve sahip olduğu düşünülen mekanları vurgulamaktadır. Kuzeydoğu ek yapının cephesindeki rozet, üzerinin sıvalı ve boyalı olması açısından tek örnektir. Tuğla rozetler, Orta ve Geç Bizans Dönemi yapılarının cephelerinde yaygın olmakla birlikte kökeninin Geç Antik Dönem'e kadar uzandığı sanılır. Tuğla rozetler sembolik anlamları ve biçimsel özellikleri nedeniyle "güneş motifini" simgeler. Güneş motiflerinin haç, zikzak/testere dişi/chevron gibi motiflerle birlikte ortak bir repertuarın parçası olduğu anlaşılır. Hristiyanlıkta tuğladan yapılmış ışınsal rozetlerin genellikle ilahi enerji ve ışıkla kurulan sembolik anlamı yaygındır. Işığın üç boyutluluk algısı ise K5 mekanındaki güneş motifinin altındaki frizde olduğu gibi testere dişi motifi ile sağlanır. Güneş motifleri kiliselerin yanı sıra saray, *episkopeion*, kale,

[222] Peña 1997, 172, 174-175.
[223] Peña 1997, 174.
[224] Motif için bk. Ötüken 1978, 228, fig. 27; Ioannes Hrisostmos'tan aktarım için bk. Peña 1997, 174.

kule, çeşme gibi farklı yapılarda uygulanmıştır. Ayrıca bu motifin başkent Konstantinopolis (İstanbul) dışında Anadolu, Yunanistan, İtalya, Bulgaristan, Makedonya ve Ege Adaları'ndaki örnekleri, Bizanslı yapı ustalarının ortak bir sembolik dil kullanıldığını gösterir.

3. yüzyıl Roma'nın yaygın inanışı olan "Yenilmez ya da Fethedilmez Güneş/Sol Invictus'a" tapınmanın en yüksek olduğu dönemdir. 4. yüzyılda ise dini siyaseti etkileyen iki önemli olay, Hoşgörü ve Milano Fermanlarının yayınlanmasıdır. Bu tarihten sonra Hristiyanlık aynı zamanda pagan bir inanış olan güneş kültüne karşı güçlü bir mücadele verir. Güneş inancı aynı yüzyıllarda sadece Hristiyanlık için değil, Yahudilik için de büyük bir tehlike olarak algılanmıştır. Kiliselerin cephesinde tuğladan haç motifleri ile birlikte veya merkezinde haç motifi bulunan rozetlerin ikonografisi konusunda farklı görüşler bulunur. Bu motif olasılıkla 4. yüzyıldan itibaren Erken Hristiyan sanatında, özellikle I. Konstantin'in vizyonu ile ilişkili ortak bir hafızayı canlandırır. Güneş motifi, 4. yüzyıldaki anlamını sonraki yüzyıllarda kaybetmiş olsa da ilahi ışığı görsel bir şekilde anlatmanın yolu olarak kullanılmış olmalıdır. Bu ışık, Geç Antik Dönem'de "Yenilmez Güneş/Sol Invictus'u" simgelerken, Hristiyanlığın serbest kalmasının ardından Konstantin'in vizyonundaki güneş ışığından yapılmış haçı, ilahi ışığı yani tanrının ışıkla tezahürünü ya da İsa'yı simgeler. Geç Antik ve Erken Hristiyan sanatında karşılaştığımız pagan sembollerin yeni dine uyarlanması, güneş motiflerinde de anlamsal bir değişimle kendisini gösterir. Güneş motifi özellikle Anadolu'da Geç Bizans ve Erken Osmanlı Dönemi'nde Bizanslı ustalarca bilinçli olarak ya da zaman içinde başlangıçta bilinen sembolik anlamını kaybederek, yalnızca bir bezeme öğesi olarak devam etmiş olmalıdır.

	Yapı Adı	Tarihi	Bulunduğu yer	Güneş Motifi	Haç Motifi
Erken Hristiyanlık ve Bizans Dönemi Örnekleri					
1	Selanik Galerius Sarayı Oktagon yapı	4. yüzyıl	Kuzey niş duvarı	+	+(?)
2	İtalya Terracina surları	5. yüzyıl		+	
3	Köln surları			++	
4	İstanbul Studios Manastırı	5. yüzyıl ortaları	*Atrium* kuzey cephe	++	+
5	Olympos *peristyl* çeşme	6. yüzyıl		+	+
6	Olympos Episkopeion	6. yüzyıl	*Triclinum* kuzey duvarı	++	
7	Olympos Episkopeion	6. yüzyıl	*Triclinium* batı duvarı		+
8	Zeytinbağı/Tirilye (Fatih Camii) Kilisesi	8.-9. yüzyıllar/19. yüzyıl	Kubbe kasnağı, batı cephe	+	+
9	Ankara Kalesi	9. yüzyıl ortası	İç sur	+	
10	Bafa Gölü Kirselik Manastır Kilisesi	9.-11. yüzyıllar, 13. yüzyıl	Güney cephe	+	
11	Kastoria Hagios Stephanos Kilisesi	10.-11. yüzyıllar	Doğu cephe	++	*Chi-Rho*
12	Kastoria H. Anargyriou Kilisesi	10.-11. yüzyıllar	Doğu cephe	+++	*Chi-Rho*
13	Kastoria H. Anargyriou Kilisesi	10.-11. yüzyıllar	Batı cephe	+++	*Chi-Rho*
14	Sakız Adası Nea Moni Manastır Kilisesi	11. yüzyıl	Kuzey ve güney cephe	+++ (çarkıfelek)	+
15	Bolu Çeltikdere Seben Kilisesi	11. yüzyıl	Kuzey cephe	+	
16	Isparta İslamköy Kilisesi			+	
17	İstanbul Pantepoptes Manastır Kilisesi (Eski İmaret Camii)	1081-1087	Güney cephe	Haç rozet	+
18	Myra Aziz Nikolaos Kilisesi kuzey ek yapı K5 mekânı	11.-12. yüzyıllar	Kuzey cephe	+	+ (?)
19	Myra Aziz Nikolaos Kilisesi kuzeydoğu ek yapı C2 mekânı	11.-12. yüzyıllar	Kuzey cephe	+	
20	İstanbul Philanthropos İsa Manastırı/Hristos Soteros Kilisesi	12. yüzyıl	Alt yapı doğu cephesi	+	gamalı haç +
21	Gebze Eskihisar Kalesi kuzeybatı kulevari yapı	11.-13. yüzyıl	Batı cephe	+	gamalı haç
22	Bafa Gölü İkiz Ada (4 Nolu) Kilisesi	11.-12. yüzyıl	Kuzey cephe	+	?
23	Bafa Gölü Kahve Asar (8 Nolu) Büyük Kilise	11.-12./13. yüzyıl	Kuzey haç kolu	+++	?
24	Sakız Adası Panagia Sikelia Kilisesi	12.-13. yüzyıllar	Güney cephe	+	+
25	Girit Kato Episkopi Siteias	13. yüzyıl	Doğu cephe	++	+
26	Konya, Sille Aya Elena Kilisesi	Orta ve Geç Bizans/19. yüzyıl	Kubbe kasnağı	12	
27	İstanbul Konstantin Lips Manastırı Güney Kilisesi (Fenari İsa Camii)	907/1281-1304	Doğu cephesi	+++ (çarkıfelek)	gamalı haç
28	Kypseli (Tourkopalouko) St. Demetrios Kilisesi	13. yüzyıl ortası	Doğu cephe	++	
29	İstanbul Pammakaristos Manastırı, Güney Kilisesi (Fethiye Cami)	1310-1315	Güney cephe	++	+
30	Selanik Peribleptos Meryem Manastırı, Aziz Panteleimon Kilisesi	geç 13.-erken 14. yüzyılın	Doğu cephe	+	+
31	Selanik Hagios Apostoloi Kutsal Havariler Kilisesi (Soğuksu Camii)	1310-1314, yaklaşık 1329	Doğu cephe	++++	
32	Bulgaristan Misivri-Nesebar Sv. Ivan Aleiturgetos Kilisesi	13.-14. yüzyıllar	Güney cephe	++	Kakma haç oyuğu
33	Yunanistan Mistra Panagia Pantanassa Bazilikası bitişik kule	1428		++?	
34	Ohri Aziz Klement ve Panteleimon Kilisesi	Orta Bizans / yeniden inşa 21. yüzyıl	Kubbe kasnağı	++	
	Erken Osmanlı Dönemi Örnekleri				
1	Bursa Orhan Camii	14. yüzyıl	Giriş cephesi	+	
2	Bursa Muradiye Medresesi	14. yüzyıl	Yan cephe	+	
3	Bursa Timurtaş Camii		Giriş cephesi	+	
4	Bursa Yıldırım Darüşşifası	1399-1400	Giriş cephesi	+	
5	Bursa Gülçiçek Hatun Türbesi		Yan cephe	+	
6	Yenişehir Seyyid Mehmet Dede Zaviyesi	14. yüzyıl	Yan cephe	+	
7	İznik Nilüfer Hatun İmareti	14. yüzyıl	Yan cephe	+	
8	Mustafa Kemal Paşa Lala Şahin Paşa Türbesi	14. yüzyıl	Giriş cephesi	+	
9	Bursa Çakaloğlu Hanı	19. yüzyıl	Güney cephe	+	

Tablo 1. Tuğla Rozet/Güneş Motifi ve Haç Bezemeli Yapılar Listesi

Figürlerin Listesi

Figür 1: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapı Cephesi
Figür 2: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapısı K4-K5 mekânı cephesi
Figür 3: Aziz Nikolaos Kilisesi kuzey Ek Yapı 2012-2013 restorasyon çalışmaları sonrası
Figür 4: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapı K4 mekânı
Figür 5: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapı K5 mekânı kemerleri
Figür 6: Kuzey Ek Yapı K4 mekânı arkad kemerleri tuğla bezeme
Figür 7: Kuzey Ek Yapı K4 mekânı arkad kemerleri
Figür 8: Kuzey Ek Yapı K5 mekânı
Figür 9: Kuzey Ek Yapı K5 mekânı tuğla rozet/güneş motifi
Figür 10: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapı K5 mekânı tuğla rozet/güneş motifi
Figür 11: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzeydoğu Ek Yapı C2 mekânı rozet/güneş motifi
Figür 12: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzeydoğu Ek Yapı C2 mekânı rozet/güneş motifi
Figür 13: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzeydoğu Ek Yapı C2 mekânı rozet/güneş motifi detay
Figür 14: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapı K5 mekânı rozet/güneş motifi detay
Figür 15: Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzeydoğu Ek Yapı C2 mekânı rozet /güneş motifi detay
Figür 16a-b: K5 ve C2 Yapısı rozet/güneş motiflerinin çizimi *(Dijital çizim İ. Gültekin).*
Figür 17: Studios Manastır Kilisesi atrium kuzey duvarındaki rozet ve haç motifi *(Öztaşkın 2015)*
Figür 18: Pantepoptes Manastır Kilisesi (Eski İmaret Camii) rozet motifi detayı *(https://mapio.net/pic/p-70427494/)*
Figür 19: Philantrophos İsa Manastırı Kilisesi alt yapısı doğu cephe *(https://www.thebyzantinelegacy.com/christ-philanthropos)*
Figür 20: Philanthropos İsa Manastırı Kilisesi alt yapı rozet motifi detayı *(https://www.thebyzantinelegacy.com/christ-philanthropos)*
Figür 21: Konstantin Lips Manastırı (Fenari İsa Camii) Güney Kilisesi doğu cephe *(https://www.thebyzantinelegacy.com/lips)*
Figür 22: Konstantin Lips Manastırı (Fenari İsa Camii) Güney Kilisesi rozet motifi detayı *(https://youtube.com/watch?v=XxuK9ANp5is)*
Figür 23: Sakız Adası Nea Moni Manastır Kilisesi *(https://flickr.com/photos/gaeamade/16767368809)*
Figür 24: Pammakaristos Manastırı Güney Kilisesi *(https://fikriyat.com/kultur-sanat/2018/04/18/bir-kulturel-miras-alani-fethiye-camii)*
Figür 25: Pammakaristos Manastırı Güney Kilisesi rozet motifi detayı *(http://www.teomancimit.com/2787270-fethiye-cami-pammakaristos)*
Figür 26: Konya, Sille Aya Elena Kilisesi kubbe kasnağı *(İ. M. Mimiroğlu)*
Figür 27: Batı Makedonya Kastoria Hagios Stephanos Kilisesi doğu cephesi *(https://www.petersommer.com/wp-content/uploads/blog/2014/03/Kastoria-Agios-Stefanos.jpg)*
Figür 28: Galerius Sarayı oktagon yapısı kuzey niş duvarı güneş motifi ve palmiye dalları *(http://galeriuspalace.culture.gr/en/monuments/oktagono/north-niche/)*
Figür 29: Selanik Hagios Apostoloi Kutsal Havariler Kilisesi (Osmanlı Dönemi Soğuksu Camii) *(Texier ve Pullan 1864)*
Figür 30: Figür 30: Konstantin'in Göğe Yükselişi (Altın sikke, MS 337, British Museum, Env. no. 1986, 0610.1) *(https://britishmuseum.org/collection/object/C_1986-0610-1)*
Figür 31: Roma, Eski Aziz Petrus Bazilikası Mousoleum M mozaik *(https://tr.wikipedia.org/wiki/Sol_Invictus#/media/Dosya:ChristAsSol.jpg)*
Figür 32: Girit Adası Kato Episkopi Siteias Kilisesi doğu cephe rozet ve haç motifi *(Poulou ve Tantsis 2018)*
Figür 33: Sakız Adası Nea Moni Manastır Kilisesi'nin cephesindeki haç ve güneş motifi *(https://www.tripadvisor.ru/LocationPhotoDirectLink-g189476-d196359-i307485215-Nea_Moni_Monastery-Chios_Northeast_Aegean_Islands.html)*
Figür 34: Figür 34: New York Metropolitan Müzesi'nde bulunan arabasını süren Sol tasvirli gemme (Env. no. 816.297) *(https://metmuseum.org/art/collection/search/130005611)*
Figür 35: Guilio Romano "Milvian Köprüsü Savaşı" (1517-1524) *(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Batalla_en_Puente_Milvio_entre_Constantino_y_Majencio.jpg)*
Figür 36: Raffaello Sanzio da Urbino "Haçın Görünüşü" (1520-1524) *(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sala_di_costantino,_visione_della_croce_03.jpg)*

Bibliyografya

Antik Kaynaklar

Eus. *vita Const.*: Eusebius, *Vita Constantini;* Kullanılan Metin ve Çeviriler: Eusebius of Caesarea, *Life of Constantine.* A. Cameron ve S. G. Hall. Oxford 1999.

Lact. *mort. pers.*: Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*. Kullanılan Metin ve Çeviriler Lactantius, *On the Deaths of the Persecutors*. J. L. Creed. Oxford 1984.

Modern Kaynaklar

Akyürek, E. (2015). A Recently Discovered Thirteenth Century Church at Myra. S. Fazlullin ve M. M. Antika (Eds.), *Proceedings of the 17th Symposium on Mediterranean Archaeology (SOMA): Moscow, 25-27 April 2013* (ss. 14-23). Oxford: Archaeopress Access Archaeology

Athanassiou, F., Malama, V., Miza, M. ve Sarandidou, M. (2006). The Construction Phases of The Octagon of the Galerius Palace Complex in Thessaloniki. *Archaiologiko Ergo Ste¯Makedonia Kai Thrakē, 18*, 239-255.

Ayverdi, E. H. (1966). *İstanbul Mimarî Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hüdâvendigâr ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402).* İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Bahar, B. (2013). *İzmit Körfezi Bizans Dönemi Savunma Yapıları Bağlamında Gebze, Eskihisar Kalesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Bardill, J. (2011). *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age.* New York: Cambridge University Press.

Bassett, S. (2004). *The Urban Image of Late Antique Constantinople*. Cambridge: Cambridge University Press.

Buchwald, H. (1979). Lascarid Architecture. *JÖB*, *28*, 261-296.

Buchwald, H. (1984). Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period, Provincial Back-wash or Dynamic Center of Production. *JÖB*, *34*, 198-234.

Buchwald, H. (1999). *Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture*. Variorum Collected Studies. Farnham: Ashgate Publishing.

Ćirić, J. S. (2016). As the Byzantines Saw It: Sensoria, Sources, Apse and Brickwork at the end of 13th-Century. M. Rakocija (Ed.), *Nıs˘ and Byzantium, Fourteenth International Symposium, Nıs˘, 3-5 June 2015* (ss. 305-314). Nıs˘.

Coulston, J. C. N. (2013). Late Roman Military Equipment Culture. A. Sarantis ve N. Christie (Eds.), *War and Warfare in Late Antiquity* (ss. 463-492). Leiden-Boston: Koninklijke Brill NV. https://doi.org/10.1163/9789004252585_015

Ćurčić, S. (2012). Divine Light: Constructing the Immaterial in Byzantine Art and Architecture. B. D. Wescoat ve R. G. Ousterhout (Eds.), *Architecture of the Sacred, Space, Ritual and Experience from Classical Greece to Byzantium* (ss. 307-337). Newyork: Cambridge

University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139017640

Çalık-Ross, A. (2017). Hoşgörü Başkenti Nikomedia ve Galerius'un Hoşgörü Fermanının Çeviri Denemesi. *Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi-KOUSBAD*, *6*, 135-145.

Danık, E. (1997). Konya, Sille'deki Aya Elena Kilisesi. *Türk Etnoğrafya Dergisi, 20*, 177-193.

Demiriz, Y. (1979). *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300-1453)*. Kültür Bakanlığı Yayınları 263, Türk Sanat Eserleri Serisi 2. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Dey, H. (2010). Art, Ceremony, and City Walls: The Aesthetics of Imperial Resurgence in the Late Roman West. *Journal of Late Antiquity, 3*(1), 3-37.

Dirven, L. (1999). *The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interction in Roman Syria*. Leiden: Brill.

Doğan, S., Fındık, E. F. ve Bulgurlu, V. (2013). Myra (Demre) Aziz Nikolaos Kilisesi Koruma ve Onarım Çalışmaları 2012. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 35*(3), 292-301.

Doğan, S., Fındık, E. F. ve Bulgurlu, V. (2019). Myra (Demre) Aziz Nikolaos Kilisesi Koruma ve Onarım Çalışmaları - 2017. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 40*(3), 365-380.

Doğancı, K. (2017). Constantinus'un Hristiyanlığı Meselesi ve Ölümü Hakkındaki Tartışmalar. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18*(33), 493-517.

Drake, H. (2016). The emperor as a 'Man of God': The impact of Constantine the great's: Conversion on roman ideas of kingship, *Historia*, *35*(1), 1-17.

Epstein, A. W. (1980). Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications. *ArtB, 62*(2), 190-207.

Eyice, S. (1963). *Son Devir Bizans Mimarisi İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Eyice, S. (1966). Konya ile Sille Arasındaki Akmanastır, Menâkib al-ârifîn'deki Deyr-i Eflatun. *Şarkiyat Mecmuası*, *6*, 135-160.

Eyice, S. (1969). "Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler," *Belleten*, *131*, 325-358.

Fındık, E. F. (2019). Kandiller. N. Tekdemir ve D. Hadzibegoviç (Eds.), *Bir Koleksiyonerin Tutkusu, Rahmi M. Koç Koleksiyonundan Seçmeler* (ss. 171-201). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Freely, J. ve Çakmak, A. S. (2005). *İstanbul'un Bizans Anıtları*. (Çev. G. Tanman). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Friedheim, E. (2009). Sol Invictus in the Severus Synagogue at Hammath Tiberias, the Rabbis, and Jewish Society: A Different Approach. *Review of Rabbinic Judaism*. *12*(1), 89-128.

Grabar, A. (1968). *Early Christian Art from the Rise of Christianity to the Death of Theodosius*. New York: Odyssey Press.

Guarducci, M. (1957/1959). Sol invictus Augustus. *RendPontAcc, 3*(30/31), 161-169.

Halsberghe, G. (1972). *The cult of Sol Invictus*. Leiden: Brill.

Hargrove, E. N. (2015). *The Roman Sun: Symbolic Variation in Ancient Solar Warship* [Unpublished master's thesis]. Universiteit Van Amsterdam.

Hijmans, S. E. (1996). The Sun which did not rise in the East; the Cult of Sol Invictus in the Light of Non-Literary Evidence. *BABesch*, *71*, 115-150.

Hijmans, S. E. (2003). Sol Invictus, The Winter Solstice, and the Origins of Christmas. *Mouseion: Journal of the Classical Association of Canada, 3*(3), 377-398.

Hijmans, S. E. (2006). Metaphor, Symbol and Reality: the Polysemy of the Imperial Radiate Crown. C. C. Mattusch (Ed.), *Common ground. Archaeology, art, science, and humanities. Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology Boston*, *August 23-26, 2003* (ss. 440-443). Oxford: Oxford University Press.

Hijmans, S. E. (2009). *Sol: the sun in the art and religions of Rome* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Groningen.

Hijmans, S. E. (2011). Usener's Christmas: A Contribution to the Modern Construct of Late Antique Solar Syncretism. M. Espagne ve P. Rabault-Feuerhahn (Eds.), *Hermann Usener und die Metamorphosen der Philologie* (ss. 139-152). Wiesbaden: Harrassowitz.

Hobbs, L. M. (2014). *The Religion of Constantine I: An Analysis of the Modern Scholarly Hypotheses and Interpretations of the Contemporary Evidence* [Unpublished master's thesis]. University of Ottawa. https://ruor.uottawa.ca/handle/10393/31413

Hoddinott, R. F. (1963). *Early Byzantine Churches of Macedonia and Southern Serbia: A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*. London: Macmillan.

Jevtić, I. (2019). Painted Church Facades in Byzantine and "Post-Byzantine" Art and Their Aesthetics. *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles, 9,* 318–325.

Kaçar, T. (2013). Roma İmparatorluğu, Hıristiyanlar ve Milano Fermanı'nın 1700. Yılı. *Toplumsal Tarih Dergisi, 230*, 46-50.

Kalfazade, S. (1987). Erken Osmanlı Mimarisinde Tuğla Rozetler Hakkında. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1*, 12-17.

Kaymaz, Y. (2014). Büyük Constantinus'un Hıristiyanlığı Meselesi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *26*(29), 213-235.

Kırıkçı, E. (2004). *12 ve 13. Yüzyılların Anadolu Türk Süsleme Sanatında Güneş, Ay ve Yıldız Simgelerinin Değerlendirilmesi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi] İstanbul Üniversitesi.

Klose, C. (2015). A Farewell to Methods? Imperial 'adventus-scenes' and Interpretations of Roman Historical Reliefs. C. Klose, L. C. Bossert ve W. Leveritt (Eds.), *Fresh Perspectives on Graeco-Roman Visual Culture. Proceedings of an International Conference at Humboldt-Universität, Berlin, 2nd-3rd September 2013* (ss. 99-116). DOI: 10.18452/17865

Kolay, E. ve Erdoğan, O. (2019). Zikzak: Bir Ortaçağ Motifinin Anadolu Yansımaları. *Mediterranean Journal of Humanities. 9*(1), 241-256.

Kourkoutidou-Nikolaidou, E. ve Tourta, A. (1997). *Wandering in Byzantine Thessaloniki*. Athens: Kapon Editions.

Kuban, D. (2016). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: YEM Yayınları.

Κατηφόρη, Μ. (2010). Ανασκαφή στο ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κάτω Επισκοπή Σητείας: Επίσκεψη σε ε□να Βυζαντινό Λουτρό (Excavation in the church of Hagioi Apostoloi in Kato Episkopi Siteias: Visiting a Byzantine bath-house). M. Andrianakis ve I. Tzachili (Eds.), *In Archaeological Works in Crete 1* (ss. 211-222). Publications of the School of Philosophy of the University of Crete: Rethymno.

Laughlin, T. Y. (2007). The Controversy of Constantine's Conversion to Christianity. *Student Theses, Papers and Projects (History). 172.* https://digitalcommons.wou.edu/his/172

Lossky, V. (1997). *The Mystical Theology of the Eastern Church*. Cambridge: Lutterworth Press.

Macridy, T. (1964). The Monastery of Lips, the Burials of the Palaeologi. *DOP*, *18*(23), 253-277.

Makaronas, Ch. (1969). *Hē kamara, to thriambiko toxo tou Galeriou stē Thessalonikē* (No.107). Thessalonikē: Hetaireia Makedonikōn Spudōn.

Marlowe, E. (2006). Framing the Sun: The Arch of Constantine and the Roman Cityscape. *ArtB, 88*(2), 223-242.

Matern, P. (2002). *Helios und Sol: Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes*. İstanbul: Ege Yayınları.

Mathews, T. (1976). *The Byzantine Churches of Istanbul: A Photographic Survey.* Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.

Mercangöz, Z. (1990). Bafa Gölü Kirselik'teki Manastır Kilisesi. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, *5*, 117-138.

Mercangöz, Z. (1992). Kapıkırı Adası'ndaki Manastır Kilisesi Üzerine Düşünceler. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi, 6*, 73-90.

Mercangöz, Z. (1995). Batı Anadolu'daki Türk Yapılarının Duvar Tekniği ve Tuğla Süslemelerin Kaynağı Üzerine Düşünceler. *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Cilt 2* (ss. 485-495). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Miljkovik□-Pepek, P. (1981). *Veljusa: manastir Sv. Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica.* Skopje: Fakultet za filozofsko-istoriski nauki na univerzitetot "Kiril i Metodij".

Mimiroğlu, İ. M. (2013). A Building Dedicated to Archangel Michael: The Hagia Eleni Church in Sille. İ. M. Mimiroğlu (Ed.) *Sille Hagia Eleni Museum* (ss. 174-219). Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınevi.

Mimiroğlu, İ. M. (2018). Aya Elena Kilisesi. M. Birekul (Ed.) *Konya Ansiklopedisi* (ss. 353-354)

Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Moss, R. L. (2000). *Romanesque Chevron Ornament*. [Unpublished doctoral dissertation]. University of Dublin. http://tara.tcd.ie/handle/2262/80260

Nixon, C. E. V. ve Rodgers, B. S. (1994). *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*. Berkeley: University of California Press.

Odahl, C. M. (2004). *Constantine and the Christian Empire*. Newyork: Routledge Publisher.

Ousterhaout, R. (1985). The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth-Century Architecture. *JÖB, 35*, 261-280.

Ousterhaut, R. (1987). *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Ousterhout, R. (1991). Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Palaeologan Architecture. Ćurčić, S. ve Mouriki, D. (Eds.), *The Twilight of Byzantium* (ss. 75-110). Princeton: Princeton University Press.

Ousterhout, R. (2014). The life and afterlife of Constantine's Column. *JRA, 27*, 304-326.

Ötüken, S. Y. (1978). Istanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri. *Vakıflar Dergisi, 12*, 213-233.

Ötüken, S. Y. (1990). Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler. *Vakıflar Dergisi*, *22*, 395-403.

Ötüken, S. Y. (1997a). Likya Ortaçağ Araştırmaları ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı. *Adalya*, *1*, 73-85.

Ötüken, S. Y. (1997b). 1995 Yılı Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, *18*(2), 471-487.

Ötüken, S. Y. (2002). Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısında Yeni Sonuçlar. M. Denktaş, Ö. Yıldıray ve A. Sağıroğlu-Arslan (Eds.), *VI. Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu* (ss. 585-599). Kayseri.

Ötüken, S. Y. (2005). 2002 Yılı Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimlerini Koruma-Onarım ve Belgeleme Çalışmaları. *Adalya, 8,* 261-285.

Ötüken, S. Y. (2007). Işık Yaşam PWC -ZHW. C. Işık, Z. Çizmeli-Öğün, ve B. Varkıvanç (Eds.), *Calbis: Baki Öğün'e Armağan* (ss. 131-136). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ötüken, S. Y., Alpaslan, S. ve Acara, M. (1999/2000). Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapısının Yeni Bir Değerlendirilmesi. *Adalya, 4,* 221-242.

Ötüken, S. Y. ve Ousterhout, R. (1995). The Byzantine Church at Çeltikdere. B. Borkopp, B. Schellewald ve L. Thiess (Eds.), *Studien Zur Byzantinischen Kunstgeschichte Festschrift Fur̈ Horst Hallensleben Zum 65. Geburtstag* (ss. 85-92). Amsterdam: Hakkert.

Öztaşkın, G. K. (2015). Olympos Episkopeionu Tuğla Süslemeleri. T. Kahya, A. Özdizbay, N. Tüner-Önen ve M. Wilson (Eds.) *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu* (ss. 615-627). Antalya: AKMED/Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi.

Pekak, S. (2009). *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi, Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Peña, I. (1997). *The Christian art of Byzantine Syria.* England: Garnet Publications.

Peschlow, U. (1975). Die Arkhitektur der Nikolaoskirche in Myra. J. Borchardt (Ed.), *Myra: Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, *IstForsch*, *30*, 303-359.

Peschlow, U. (1990). Materialien zur Kirche des H. Nikolaos in Myra im Mittelalter. *IstMitt, 40*, 207-258.

Peschlow, U. (2000). Die byzantinische Kaiserinschrift aus Myra-Wiedergefunden. *Lykia, 3*, 75–78.

Poulou, N. ve Tantsis, A. (2018). From Town to Countryside: Middle-Byzantine Bath-Houses in Eastern Crete and Their Changing Functions. *Land*, 7(3), 1-15.

Radojčić, S. (1971). *Mileševa*. Beograd: Srpska Književna Zadruga.

Schwartz, E. (1977). The Whirling Disc: A Possible Connection between Medieval Balkan Frescoes and Byzantine Icons. *Zograf*, *8*, 24-29.

Schweiger-Lerchenfeld, A. (Freiherr von) (1887). *Griechenland in Wort und Bild. Eine Schilderung des hellenischen Königreiches.* Leipzig: Heinrich Schmidt & Carl Günther.

Serin, U. (2014). Bizans Ankarası ve Kaybolan Bir Kültür Mirası: "St. Clement" Kilisesi. *METU Journal of the Faculty of Architecture, 31*(2), 65-92.

Şen, E. ve Gürpınar, F. (2019). Farklı Kültürlerde Güneş Sembolü. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi, 43*, 985-1008.

Texier, C. ve Pullan, R. P. (1864). *Byzantine Architecture illustrated by a series of the earliest Christian edifices in the East*. London: Day and Son.

Tomoioagă, F. T. (2015). The Vision of Divine Light in Saint Gregory Palamas's Theology. *Acta Theologica, 35*(2), 142-153.

Trkulja, J. (2011). Divine Revelation Performed: Symbolic and Spatial Aspects in the Decoration of Byzantine Churches. A. Lidov (Ed.), *Spatial Icons: Performativity in Byzantium and Russia* (ss. 213-246). Moscow: Indrick.

Trkulja, J. (2012). The rose window: a feature of Byzantine architecture?. M. J. Johnson, R. Ousterhout ve A. Papalexandrou (Eds.), *Approaches to Byzantine Architecture and its Decoration Studies in Honor of Slobodan Ćurčić* (ss. 143-161). Farnham: Ashgate Publishing.

Üçer-Karababa, İ. Ü. (2020). Roma Dönemi Tören Alaylarının Kent Dokusuna Etkileri: Roma ve İstanbul'daki Zafer Alayları. *Olba*, *14,* 127-148.

Verim, E. (2017). Çeltikdere'de Kapalı Yunan Haçı Planlı Bir Kilise. *History Studies International Journal of History, 9*(2), 235-256.

Vickers, M. (1973). Observations on the Octagon at Thessaloniki. *JRS, 63*, 111-120.

Watson, A. (2004). *Aurelian and the Third Century*. Oxford: Routledge Publisher.

Webb, M. (2001). *The Churches and Catacombs of Early Christian Rome*. Eastbourne: Sussex Academic Press.

Yoncacı-Arslan, P. (2016). Towards A New Honorıfic Column: The Column of Constantine in Early Byzantine Urban Landscape. *METU Journal of the Faculty of Architecture, 33*(1), 121-145.

Online Kaynaklar

Aziz Apostoli Kilisesi. (2020, Ekim 15).
http://www.explorechios.gr/tr/alternatif-turizm/dini-turizm/74-aziz-apostoli-kilisesi

İmrahor İlyas Bey Camii. (2020, Ekim 01).
https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/BYGA/id/552/

Eski İmaret Mosque. (2020, Ekim 15).
https://www.thebyzantinelegacy.com/pantepoptes.

Monastery of Christ Philanthropos. (2020, Ekim 20).
https://www.thebyzantinelegacy.com/christ-philanthropos

Monastery of Lips. (2020, Eylül 07).
https://www.thebyzantinelegacy.com/lips.

Nea Moni – Chios. (2020, Eylül 15).
https://www.flickr.com/photos/gaeamade/16767368809/

Saint Panteleimon church. (2021, Ocak 02).
https://tr.123rf.com/photo_54301657_details-of-saint-panteleimon-church-plaosnik-in-ohrid-macedonia.html.

Grande Flânerie. (2020, Eylül 27).
https://grandeflanerie.com/portfolio/byzantinethessaloniki/2/

Church of the Holy Apostles. (2020, Ekim 25).
https://www.thebyzantinelegacy.com/apostoloi-thessaloniki

Church of the Holy Apostles. (2020, Kasım 24).
https://www.thebyzantinelegacy.com/holy-apostles.

Sakız Adası Manastırları. (2021, Ocak 21).
https://www.sakizadasi.com/manastirlari/

Quora. (2020, Eylül 20).

https://www.quora.com/Did-the-Byzantines-still-revere-Agustus-and-Caesar-once-the-empire-converted-to-Christianity

Terracotta Lamp. (2020, Eylül 23).
https://www.alamy.com/stock-image-terracotta-lamp-imperial-ca-ad-75125-roman-cypriot-terracotta-mold-162387257.html

Imperial Panegyrics. (2020, Aralık 25).
http://employees.oneonta.edu/farberas/arth/arth212/imperial_panegyrics.html

Constantine the Great Sol Bronzes. (2020, Eylül 19).
http://rg.ancients.info/constantine/Sol_other.html

The god Sol in quadriga. (2020, Eylül 19).
http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=2118

Sol Invictus. (2020, Eylül 19).
https://www.roger-pearse.com/weblog/2015/11/25/is-there-a-distinctive-iconography-for-sol-invictus/

Nea Moni (2021, Şubat 06).
https://www.tripadvisor.ru/LocationPhotoDirectLink-g189476-d196359-i307485215-Nea_Moni_Monastery-Chios_Northeast_Aegean_Islands.html

Gamalı Haçın Tarihi (2021, Şubat 05).
https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/history-of-the-swastika

Oktagon North Niche. (2020, Ekim 15).
http://galeriuspalace.culture.gr/en/monuments/oktagono/north-niche/

Probus, Antoninianus. (2021, Ocak 9).
https://www.beastcoins.com/RomanImperial/V-II/Probus/Siscia/Siscia.htm

Jasper intaglio. (2021, Ocak 16).
https://www.metmuseum.org/art/collection/search/130005611.

Emperor Iustinianus. (2021, Ocak 02).
https://en.wikipedia.org/wiki/Scholae_Palatinae#/media/File:Sanvitale03.jpg.

The Battle of Milvian Bridge. (2020, Ekim 15).
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Battle_of_the_Milvian_Bridge_by_Giulio_Romano,_1520-24.jpg.

Vision of the Cross. (2020, Ekim 15).
https://en.wikipedia.org/wiki/The_Vision_of_the_Cross#/media/File:School_of_Raphael_-_Vision_of_the_Cross.jpg.

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi

The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

Vitruvius III.2.6: Hermogenes, Menesthes ve Pseudodipteros Planlı Apollon Tapınağı (?)

Vitruvius III.2.6: Hermogenes, Menesthes, and the Pseudodipteros Temple of Apollo (?)

Görkem KÖKDEMİR

https://orcid.org/0000-0002-6827-2008

Geliş Tarihi: 01.02.2021 | Kabul Tarihi: 19.02.2021 | Online Yayın Tarihi: 22.02.2021

Makale Künyesi: Kökdemir, G. (2021). Vitruvius III.2.6: Hermogenes, Menesthes ve Pseudodipteros Planlı Apollon Tapınağı (?). *Arkhaia Anatolika, 4*, 83-108. DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.27

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 83-108
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.27

Araştırma Makalesi / Research Article

Vitruvius III.2.6: Hermogenes, Menesthes ve Pseudodipteros Planlı Apollon Tapınağı (?)

Vitruvius III.2.6: Hermogenes, Menesthes, and the Pseudodipteros Temple of Apollo (?)

Görkem KÖKDEMİR*

Öz

Vitruvius'un "De architectura libri decem" çalışması, Akdeniz Havzası'nın klasik çağlarının mimarlık-mühendislik tarihini ve kuramlarını yansıtan, günümüze kadar ulaşmış kuşkusuz en kapsamlı çalışma olarak literatürdeki yerini almıştır. Vitruvius, bu çalışması içinde Hermogenes'ten ilk kez, III. kitaptaki tapınak planlarına ve örneklerine yer verdiği bölümde bahsetmiştir (III.2.6): "huius exemplar Romae non est sed│Magnesiae (aedis) Dianae Hermogenis, Alabandis etiam Apollinis a Menesthe facta". Bu bölümde, *pseudodipteros* planını anlatırken Vitruvius, Hermogenes ismini ilk kez anarak, Roma'da örneği olmayan söz konusu plan tipindeki tapınaklardan sadece iki tanesini saymıştır. Bu tapınaklardan bir tanesi, Hermogenes'in isminin geçtiği bölümde bahsedilen ve diğer bölümlerde de Hermogenes'in yapıtı olarak anılan Magnesia'daki Artemis Tapınağı'dır. İkinci *pseudodipteros* planlı tapınak ise Vitruvius'un aktarımıyla, Apollon'a ithaf edilmiş bir tapınaktır. III.2.6 numaralı bölüm, Hermogenes problematiğini literatüre taşıyan en önemli bölümlerden bir tanesidir. Roma'nın dışında, Vitruvius'un bildiği ve aktardığı iki *pseudodipteros* planlı tapınağın metindeki varlığı üzerine bir tartışma yapmak olası değildir. Ancak bu bölümde Vitruvius'un kullanmış olduğu Alabanda (?) ve Menesthes (?) isimleri, büyük bir tartışmayı beraberinde getirir. Hermogenes nerelidir? Artemis Tapınağı dışındaki ikinci *pseudodipteros* planlı olan Apollon Tapınağı nerede ve kim tarafından inşa edilmiştir? Bu çalışma bugüne kadar bu konuyla ilgili ortaya konulmuş tüm tartışmaları ve yorumları bir arada değerlendirerek, bu problematiğe farklı bir bakış açısı getirecektir.

Anahtar Kelimeler: Mimarlık Tarihi, Vitruvius, Hermogenes, Pseudodipteros, Tapınak, Alabanda, Smintheion

Abstract

Roman architect Vitruvius' "De architectura libri decem" mirrors architectural-engineering history and theories of the Classical Ages of the Mediterranean Basin that reached the present day and it has definitely taken its place in the literature as the most comprehensive study. Vitruvius mentions Hermogenes in his work for the first time in the 3rd book where that chapter subjects to temple plans and their examples (III. 2.6): "huius exemplar Romae non est sed│Magnesiae (aedis) Dianae Hermogenis, Alabandis etiam Apollinis a Menesthe facta ". He quoted Hermogenes' name when he was talking about *pseudodipteros* temples plans that did not exist in Rome and counted merely two of it. One of these temples is the Temple of Artemis, mentioned in the chapter where Hermogenes' name is quoted. The temple is referred as his work in later chapters. Vitruvius states that, the second *pseudodipteros* temple is dedicated to Apollo. Chapter III.2.6 of his book is one of the most significant chapters that carry the problematic of Hermogenes to the current literature. Outside of Rome, it is futile to discuss the presence of two *pseudodipteros* temples on the text which Vitruvius knew and reported. However, he mentioned names of Alabanda (?) and Menesthes (?) that brings a significant discussion and some questions with it: Where is Hermogenes from? Apart from the Temple of Artemis, where is the Temple of Apollo, the second *pseudodipteros* temple? Who built it? This study brings a new perspective by evaluating all previous discussions and interpretations until present day.

Keywords: History of Architecture, Vitruvius, Hermogenes, Pseudodipteros, Temple, Alabanda, Smintheion

* Doç. Dr. Görkem Kökdemir, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, 06100 Sıhhiye-Ankara/TR. E-mail: gkokdemir@ankara.edu.tr / Orcid iD: 0000-0002-6827-2008

Vitruvius'un "*De architectura libri decem*" adlı çalışması, Akdeniz Havzası'nın Klasik çağlarının mimarlık-mühendislik tarihini ve kuramlarını yansıtan günümüze kadar ulaşmış, kuşkusuz en kapsamlı çalışma olarak literatürdeki yerini almıştır.

MÖ 1. yüzyılda, Vitruvius'un yaşadığı ve eserini kaleme aldığı Roma İmparatorluk Dönemi'nin kuruluş yıllarındaki süreçte, kendisinin şöhreti ve mimari-mühendislik çalışmaları hakkında ne yazıktır ki elimizde kesin ve detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Her ne kadar kendisinin sübjektif aktarımları olarak yorumlamamız gerekse de Vitruvius'un bu alandaki çalışmalarına ilişkin bilgileri sadece kendi eseri içindeki aktarımlardan çıkarabilmek mümkündür. Buna göre Vitruvius, ilk olarak Julius Caesar'ın, daha sonra da Octavianus'un yanında askeri mühendis olarak görev almıştır[1]. Yine anlatılarından, Fanum kentindeki *bazilika*nın mimari planlamasını kendisinin yaptığı ve yine mühendis olarak inşaatın mimari uygulamasını yönettiği anlaşılmaktadır[2]. MÖ 30-26 yılları arasında oluşturduğu[3] kitabında ise yaşını almış, artık hayatının sonlarına yaklaşmış, Romalı yaşlı bir askeri mühendis ve mimar olarak son vazifesini yerine getirmeyi amaçlamış olmalıdır. Vitruvius, kendi deneyimlerini ve kuramlarını seleflerinden aldığı bilgilerle bir araya getirerek, hem Roma'daki mimari uygulamalara fayda sağlamak hem de İmparator Augustus'a sunmak için "De architectura libri decem" adlı çalışmayı kaleme almıştır. Bu çalışmayı yapmasının amacını ise kitabında şu şekilde açıklamaktadır[4]:

"*…Marcus Aurelius, Publius Minidius ve Gnaeus Cornelius ile balista, scorpione ve diğer silahların üretimini ve tamirini üstlendim; bu hizmetlerim için onlarla birlikte ödüllendirildim. Bana ilk verdiğin bu ödüllerden sonra, kız kardeşinin övgüleri üzerine beni ödüllendirmeyi sürdürdün. Bu ayrıcalık sayesinde yaşamımın sonuna dek yokluk kaygım olmayacak; sana borçlandığımdan bu yapıtı senin için yazmaya koyuldum, çünkü geçmişte ve şimdi çok sayıda yeni yapılar inşa ettiğini, gelecekte de özel ve kamu yapılarının, gerçekleştirdiğin diğer görkemli işlere yaraşır şekilde ölümsüz olmalarına özen gösterdiğini gözlemledim. Sana kesin kurallar geliştirdim; onlara bakarak gerek var olan yapıların, gerekse yeni yapılacak olanların kalitesi hakkında kişisel bilgiye sahip olabileceksin, çünkü ekteki kitaplarda mimarlık sanatının tüm ilkelerini açıkladım…*"

İmparator Augustus Dönemi'nde ve imparatorluk ile Akdeniz'deki yeni yönetim sürecinde, mimarinin büyük bir propaganda aracı olarak kullanıldığı bugün için kuşku götürmemektedir. "*Res Gestae Divi Augusti*" yazıtında da hem Roma'daki hem de eyaletlerdeki bu mimari faaliyetlerin yoğunluğunun altı özenle çizilmiştir[5]. Muhtemelen Vitruvius, o dönem için bu yoğun inşa faaliyetine, belki ilerlemiş yaşından, belki de bugünkü şöhretine o yıllarda 'aslında' sahip olmadığından, katılamamıştır. Bu nedenle, yukarıdaki söylemler; aslında yaşlı, gelenekçi bir mimarın imparatorluğun başlattığı yeni mimari akım içerisinde, bir şekilde yer alamamış olmasının dışa vurumu olarak algılanabilir[6].

Vitruvius'un imparatora yazdığı 10 ayrı kitaptan oluşan bu eser ne kadar yerini bulmuştur veya ne kadar önemsenmiştir pek bilinmez. Ancak kendisinden sonra yaşamış Yaşlı Plinius[7], Sextus Iulius Frontinus (Frontin. *aqu.* I, 25), Cetius Faventinus[8] ve Sidonius

---

[1] Vitr. (1993) I. Önsöz 1-2.
[2] Vitr. (1993) V. 1. 6. Fanum'daki Bazilika'nın rekonstrüksiyonu için bk. Yegül ve Favro 2019, 122, fig. 3.8.
[3] Yegül ve Favro 2019, 120.
[4] Vitr. (1993) I. Önsöz 2-3.
[5] *Res Gestae Divi Augusti*, 19-21; EK 2-3.
[6] Yegül de benzer bir yorum yapmıştır. Bk. Yegül 1993², xiv.
[7] Her ne kadar Yaşlı Plinus'un eserinde Vitruvius'un adından ve çalışmalarından somut olarak bahsedilmese de araştırmacılar, çalışması içerisindeki bazı detaylardan yola çıkarak, Plinius'un Vitruvius'un eserinden esinlenmiş olabileceği yorumunu yapmaktadır. Örneğin bk. Moore 1968.
[8] Yegül 1993², xiv.

Apollinaris (Sidon. *epistulae*. IV, 3.5; VIII, 6.10) gibi isimlerin çalışmaları içerisinde, kimi zaman doğrudan, kimi zaman da dolaylı şekilde Vitruvius'un bu yazılı çalışması referans olarak gösterilmiştir. Bu farklı kaynaklar, Vitruvius'un ölümünden sonraki şöhretini ve yazılı olarak hazırladığı eserin antik dönemdeki bilinirliliğini, kısıtlı da olsa ortaya koyan azınlıktaki çalışmalar olarak antik çağ literatüründe yerini almıştır[9].

Vitruvius'un antik çağdaki şöhretini bir kenara bırakacak olursak eseri, Orta Çağ Avrupası'nda da önemini devam ettirmiştir. Orta Çağ'da en erken 9.-10. yüzyıla ait olduğu kabul edilen ve bugün *British Museum*'da saklanan "*MS Harle*y 2767" adlı *codex* başta olmak üzere, kayda değer sayıdaki el yazması kopyaları[10] Orta Çağ ve Yeni Çağ'da yapılmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Korunan bu *codex*ler sayesinde, 16. yüzyıl Avrupası'nda ilklerini gördüğümüz İtalyanca, Almanca, Fransızca ve İngilizce çevirileri yapılarak oluşturulan matbaa baskıları[11] ile de çoğaltılan Vitruvius'un bu eseri, günümüze kadar gelebilmiştir.

Vitruvius'un kaleme aldığı ve günümüz için kuşku götürmez derecede önemli eseri, Orta Çağ ve özellikle de Yeni Çağ'daki *neoklasik* mimariye esin kaynağı olmuştur. 19. ve 20. yüzyıldan günümüze kadar ise "*De architectura libri decem*" antik dönem tarihi, coğrafyası, mimarlığı ve mühendisliği ile ilgili çalışmalar için başvuru eseri olarak kabul edilmiştir. Ancak bu önemine binaen çok sayıda bilimsel tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların odak noktasını ise Vitruvius'un aktardığı bilgilerin güvenilir olup olmadığı ve kuramlarının antik dönem mimarisindeki uygulanırlığı oluşturmuştur.

Vitruvius'un bir diğer önemi, seleflerinden ve onların kökenlerinden, ortaya koydukları yazılı eserlerinden, kuramlarını yansıttıkları yapıtlarından bahsediyor olmasıdır (tab. 1).

	Vitruvius	Mimar	Mimari Uygulama	Yazılı Eser	Köken
1	I.01.12 I.01.15 IV.03.01 VII.00.12 VII.00.12	Pytheos	Priene-Athena Halikarnassos-Mausoleum	Priene'deki Ionik Athena Tapınağı Mausoloeum	?
2	II.00.01 II.00.02 II.00.03 II.00.04	Dinokrates	Alexandria Kenti	?	Makedonia
3	I.06.04	Andronicus	Atina-Horologion-Rüzgâr Kulesi	?	Cyrrhus
4	III.02.06	Menesthes	Alabanda - Apollon Tapınağı	?	?
5	III.02.06 III.03.08 III.03.09 IV.03.01 VII.00.12	Hermogenes	Magnesia-Artemis Teos-Dionysos	Magnesia'daki IIonik Artemis Tapınağı Teos'taki Dionysos Monopteral Tapınak	?
6	IV.03.01 VII.00.12	Arkesius	Tralleis-Asklepios Tapınağı	Tralleis'teki Ionik Asklepios Tapınağı Korinth Düzeni Oranları	?
7	VII.00.12	Silenus	?	Dor Tapınaklarının Oranları	?
8	VII.00.12	Theodorus	Samos-Hera Tapınağı?	Samos Dorik Hera Tapınağı	?
9	III.02.07 VII.00.12	Khersiphron	Ephesos-Ionik Artemis Tapınağı Octastylos-Dipteros	Ephesos Ionik Artemis Tapınağı (Oğlu Metagenes ile birlikte)	Knossos

[9] Vitruvius ve Roma mimarisi üzerine yapılmış son çalışma için bk. Yegül ve Favro 2019. Özellikle Vitruvius'un hayatı ve çalışmaları için ayrıca bk. Yegül ve Favro 2019, 120-121.
[10] Krinsky 1967.
[11] Andrianou *et al*. 1996.

	VII.00.16 X.02.11 X.02.12				
10	VII.00.12 VII.00.16 X.02.12 X.02.13	Metagenes	Ephesos-Ionik Artemis Tapınağı Octastylos-Dipteros	Ephesos Ionik Artemis Tapınağı (Babası Khersiphron ile birlikte)	?
11	VII.00.16 VII.00.16	Paeonius	Ephesos-Ionik Artemis Tapınağı Oktastylos-Dipteros İkinci aşama? Miletos- Ionik Apollon Tapınağı	?	Miletos
12	VII.00.16	Daphnis	Miletos- Ionik Apollon Tapınağı	?	Ephesos
13	III.02.05 VII.00.17	Gaius Mucius	Marius'un Onur ve Cesaret Tapınağı (Peripteros)	?	?
14	III.02.05	Hermodorus	Metellus Portiğindeki Jupiter Stator Tapınağı	?	?
15	VII.00.12 VII.00.17	Philo	Atina Pire'deki Arsenal? Eleusis Demeter ve Kore Tapınağı Prosytlos Bölümü İkinci Aşama	Atina-Pire'deki Arsenal Tapınakların Oranları	?
16	VII.00.15 VII.00.17 VII.00.17	Cossitius	Atina- Korinth Düzeni Zeus Tapınağı - İkinci Aşama	?	Roma
17	VII.00.14	Fuficius	?	Mimarlık Üzerine Kitap	Roma?
18	VII.00.14	Terentius Varro	?	Dokuz Bilimler Üzerine adlı çalışmasında Mimarlık Üzerine Bir Kitap	Roma?
19	VII.00.14	Publius Septimius	?	Mimarlık Üzerine İki Kitap	Roma?
20	VII.00.15	Antistates	Atina Zeus Tapınağı İlk Aşama	?	?
21	VII.00.15	Antimachides	Atina Zeus Tapınağı İlk Aşama	?	?
22	VII.00.15	Pormus	Atina Zeus Tapınağı İlk Aşama	?	?
23	VII.00.15	Callaeschrus	Atina Zeus Tapınağı İlk Aşama	?	?
24	VII.00.12	Theodorus	Delphi Tholosu?	Delphi Tholosu	Phokoia
25	VII.00.12	Karpion	Atina Akropolü Dorik Athena Tapınağı?	Atina Akropolü Dorik Athena Tapınağı	?
26	VII.00.12 VII.00.16	Iktinos	Atina Akropolü Dorik Athena Tapınağı? Eleusis Demeter ve Kore Tapınağı Cellası Birinci Aşama	Atina Akropolü Dorik Athena Tapınağı	

Tablo 1: Vitruvius'un çalışması içerisinde geçen mimarların isimleri, eserleri, yapıtları ve kökenleri

Vitruvius eserinde, mimarların bazılarının sadece isimlerini anmakta, bazılarının sadece nereli olduklarını belirtecek şekilde isimlerini, kent isimleri ile vermekte, bazılarının ise kuramlarını ve yapıtlarındaki uygulamaları özel olarak detaylandırmaktadır (tab. 1). Bazıları hakkında olumlu, bazıları hakkında ise olumsuz yorumları, aslında dönemin algısından daha çok kendi düşüncesini ortaya koyan sübjektif ifadeler olarak dikkati çeker. Bu bilgiler ve yorumlar ister gerçeği yansıtsın ister Vitruvius'un kıskançlığını ya da deneyimli bir mimarın meslek hayatının sonunda belki de hak ettiği övgüyü alamamış olmasının getirdiği olumsuz psikolojiyi yansıtsın, bir nedene hizmet etmiş olmalıdır: 'Akdeniz dünyasının en önemli imar faaliyetinin başladığı bir dönemde, çağdaşlarından farkını ortaya koyarak, İmparator Augustus'a kendini ispatlamak'. Tıpkı eleştirdiği mimar Dinokrates gibi.

Vitruvius'un, III. Alexandros'un gözüne girmeyi başarmış mimar Dinokrates ile ilgili bilgileri aktardığı bölümde[12], gerçekte Dinokrates'in sahtekâr olduğunu ve kendisinin hiçbir zaman iyi bir mimar olmadığını özellikle vurgulayarak yermesi, imparator Augustus'a bu tip sahtekarlara karşı dikkatli olması gerektiğini gösterecek şekilde bir uyarı niteliğindedir. Alexandros'un seferi sırasında bir şekilde sefere katılarak sahtekârlıkla öne çıkmayı başaran Dinokrates, yine Vitruvius'un anlatımına göre daha sonra Alexandros'un Mısır'da kendi adına kuracağı kentin, Alexandria'nın "kent planlamacısı" olarak mimarlık tarihindeki yerini alacaktır.

Vitruvius, çalışmasında, Dinokrates dışında mimar Pytheos'u da şöhretinden bahsetmesine rağmen, eleştirmekten çekinmemiştir[13]. Vitruvius, Pytheos'un kendi yazdığı çalışmasında "mimarın tanımı" ile ilgili olarak yazdıkları konusunda yanıldığını belirtmiş, tanımlamasının gerçeği yansıtmadığını ileri sürmüştür. Pytheos'tan farklı olarak "ideal mimarın tanımı" ile ilgili bölümünde, kendi yorumunu ortaya koymuştur.

Vitruvius, meslektaşlarına karşı ileri sürdüğü sübjektif olarak kabul edebileceğimiz olumsuzlamaların yanı sıra övdüğü ve çalışmalarının önemini vurguladığı mimarlara da çalışması içerisinde yer vermiştir. Andronikos, Khersiphron, Gaius Mucius, Philo, Cossitius, Iktinos bunlardan bazılarıdır (tab. 1). Ancak eserinde öyle bir isim vardır ki; Vitruvius ve yazılı çalışması kadar, bugün için diğer bir önemli tartışma konusu olarak mimarlık tarihindeki yerini almıştır. O kişi de mimar Hermogenes'tir.

Magnesia Artemis Tapınağı ve Teos Dionysos Tapınağı'nın mimari ve bu yapıtlar üzerine yazılı çalışmalar hazırlamış bir mimar olarak Vitruvius'un eseri içerisinde geçen Hermogenes, Vitruvius tarafından Pytheos ve Khersiphron ile birlikte çalışmalarından en çok bahsedilen mimarlardan bir tanesidir (tab. 1).

Vitruvius'un Hermogenes'ten bahsettiği ilk bölüm, III. kitaptaki tapınak planlarına ve örneklerine yer verdiği bölümdür (III.2.6). Bu bölümde, *pseudodipteros* planından bahsederken Vitruvius, Hermogenes ismini 'ilk kez' anarak, Roma'da örneği olmayan bu plan tipindeki tapınaklardan sadece iki tanesini saymıştır. Bunlardan ilki, Hermogenes'in yapıtı olarak anılan Magnesia'daki Artemis Tapınağı'dır. İkinci *pseudodipteros* planlı tapınak ise Vitruvius'un aktarımıyla, Apollon'a ithaf edilmiş bir başka tapınaktır.

III.2.6 numaralı bölüm, Hermogenes problematiğini literatüre taşıyan en önemli bölümlerden bir tanesidir. Roma'nın dışında, Vitruvius'un bildiği ve aktardığı iki *pseudodipteros* planlı tapınağın metindeki varlığı üzerine bir tartışma yapmak olası değildir. Ancak bu bölümde Vitruvius'un kullanmış olduğu Alabanda (?) ve Menesthes (?) isimleri,

[12] Vitr. (1993), II. 00. 1-4.
[13] Vitr. (1993), I.01.12,15.

büyük bir tartışmayı beraberinde getirir. Hermogenes nerelidir? Artemis Tapınağı dışındaki ikinci *pseudodipteros* planlı olan Apollon Tapınağı nerede ve kim tarafından inşa edilmiştir?

Günümüze kadar korunmuş *codex*ler arasında en erken tarihli olarak kabul edilen "*MS Harley* 2767" *codex*i içinde, III.2.6 bölümü şu şekilde geçmektedir (fig. 1)[14]:

"huius exemplar romae nonest: sedmagnesiae dianae, hermogenis alabarinthi & apollinis amenesthe facta."

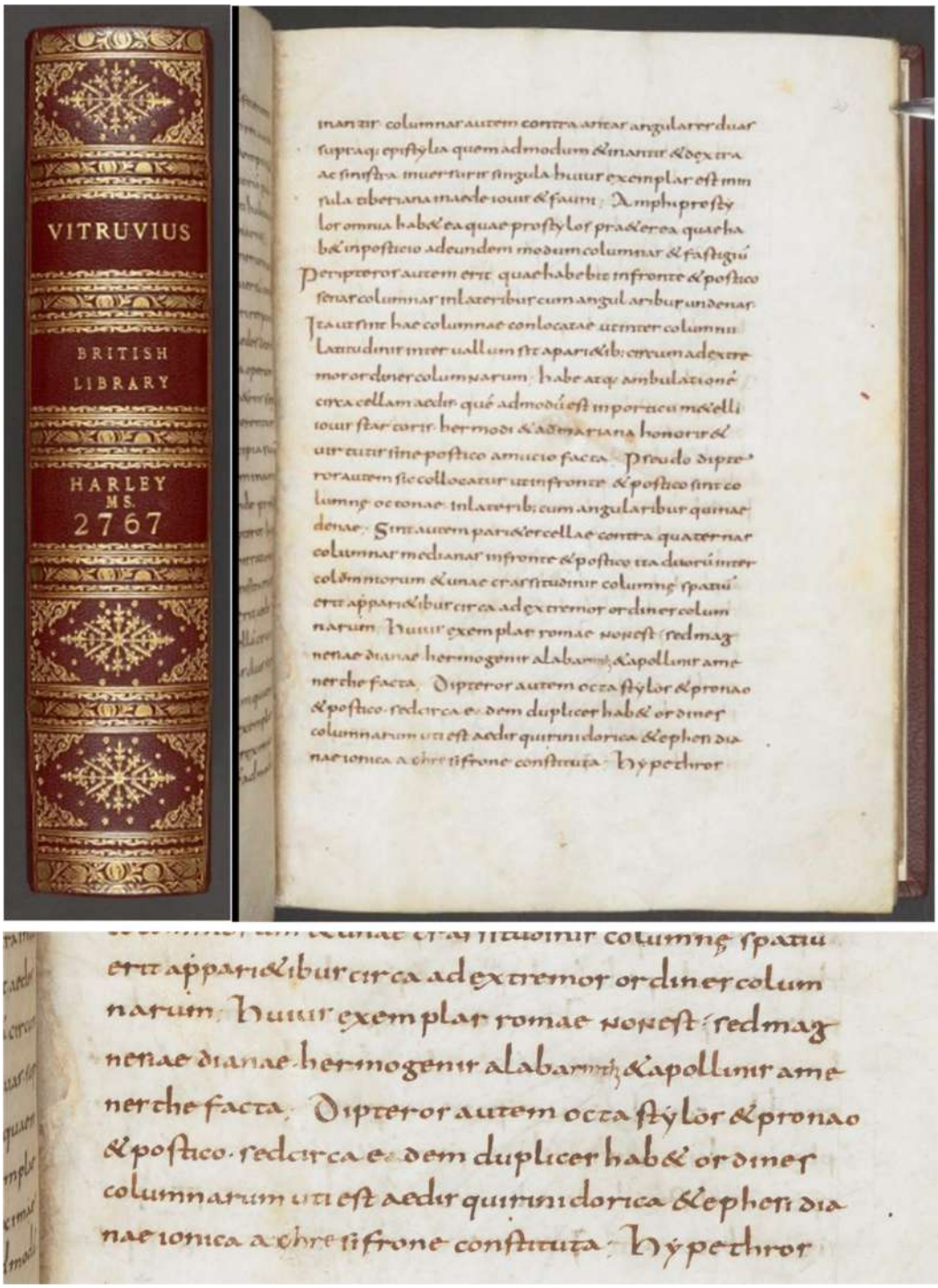

Figür 1: British Museum el yazmaları online koleksiyonu, MS Harley 2767, F.40r (Vitruvius III.2.6)

[14] British Museum el yazmaları online koleksiyonu, MS Harley 2767, F.40r (Vitruvius III.2.6) (Erişim Tarihi: 11.02.2021, ©British Museum): http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=harley_ms_2767_fs001r.

"*MS Harley* 2767"de geçen bu cümle diğer *codex*lerde de gramer yapısına göre hiç değişmeden, 19. yüzyıl matbaa baskılarına kadar da küçük farklılıklar haricinde benzer şekilde yazılmıştır. El yazmalarında üzerinde durulması gereken ve aralarında ortaya çıkan en önemli fark, Hermogenes'ten sonra gelen ve "*Alabarinthi, Alabandi*, *Alabunthe, Alabaundis, Alabandis*" olarak aktarılmış olan sözcüktür. Bu sözcük ile ilgili farklı farklı yazımların, matbaa baskılarına da aynı şekilde yansıdığı görülmektedir[15]. Çevirmen yorumlamaları, 20. yüzyılın başına kadar gelen çevirilerde "*Alabarinthi, Alabandi*, *Alabunthe, Alabaundis Alabandis*" sözcüklerinin, Hermogenes'in nereli olduğunu belirten bir isim olarak kullanıldığı yorumuyla ortak bir noktada birleşmiştir. Ayrıca III.2.6'daki farklı yazılışların, el yazmalarının oluşturulduğu sırada yapılan hatalardan kaynaklandığı ve aslında Hermogenes'in bir köken sıfatı olan "Alabanda" kentinin karşılığı olduğu kabul edilmiştir[16]:

"*…Diser gestalt destu sein exempel zu Rom. Sonder zu Magnesia den Tempel Diane/ Hermogenes Alabandi / un Apollinis Amneste aussrericht oder erbauven.*[17]"

"*…There is no example of this at Rome; but at Magnesia the temple of Diana built by Hermogenes of Alabanda, and the temple of Apollo by Menesthes.*[18]"

20. yüzyılın başında yapılan arkeolojik kazılar ve bu kazıların buluntuları üzerine yapılan değerlendirmeler; bu farklı yazılışlara sahip ismin, Hermogenes'in kökeni için kullanılan bir yer ismi değil de Vitruvius'un III.2.6'da bahsettiği *pseudodipteros* planlı ve Apollon'a ithaf edilmiş olan ikinci tapınağın hangi kentte olduğunu belirten bir yer ismi olduğu yorumunun, bugün için de genel yaygın bir görüş olarak kabul edilmesine sebep olmuştur.

Bu buluntuların başında, Priene'de bulunmuş ve 1906 yılında yayımlanmış olan bir yazıt gelmektedir. MÖ 2. yüzyıla tarihlendirilen bu yazıtta, "*hypographe*" ve "uygulayıcı" kişi olarak belirtilmiş "Hermogenes" isimli bir mimarın varlığından söz edilmektedir.[19]:

[ἀγαθῆι τ]ύχηι· ἐπὶ στεφα[νηφόρου]
Ἡρ̣έου μηνὸς Ληναιῶνος, [ἀνέθη]-
κεν Ἑρμογένης Ἀρπάλου τοῦ [νεὼ]
ὑπογραφήν, ἣν καὶ ἠργολάβησεν.

Yine 1906 yılında Alabanda'da yapılan kazı çalışmalarında açığa çıkan buluntulara bağlı olarak, kentte Apollon'a ithaf edilmiş, *pseudodipteros* planlı bir tapınağın var olduğu düşüncesi, bilim dünyasına sunulmuştur[20].

Bu iki çalışma ile birlikte Vitruvius'ta belirtilen ikinci *pseudodipteros*un Alabanda'daki tapınak olduğu varsayılmış ve bu düşünce Vitruvius'un III.2.6 numaralı bölümünün çevirisine şu şekilde yansımıştır:

---

[15] Bu baskılardan en önemlisi, V. Rose tarafından hazırlanan 1867 yılında ilk baskısı, 1899 yılında da yeni baskısı yapılmış olan matbaa baskısıdır. Rose bu çalışmasını, "MS Harley 2767" olmak üzere 10'un üzerinde farklı el yazması üzerinde çalışarak hazırlamıştır. Kullandığı el yazmaları için bk. Vitr. (1867), 9-12. Vitruvius'un III.2.6 metni ise Rose'un baskılarında şu şekilde geçmektedir, Vitr. (1867), 69-70, Vitr. (1899), 68: "*… huius exemplar Romae non est sed│Magnesiae (aedis) Dianae Hermogenis, Alabandis etiam Apollinis a Menesthe facta*". "Alabandis" sözcüğünün farklı yazılımları için, ayrıca bk. Schneider 1808, 177; Vitr. (1867), 70; Vitr. (1899), 68.
[16] Tartışmalar için bk. Gros 1978; Kreeb 1990, 109; Rumscheid 1994, 141-142.
[17] Vitr. (1548), 48.
[18] Vitr. (1931), 169.
[19] von Gärtringen 1906, 143-144. nr. 207.
[20] Edhem 1906.

"…De celui-ci point n'est d'example a Rome; mais: A Magnésie: De Dianae (ouvre) d'Hermogéne; [Et] aussi, a Alabandae: D'Apollon; fait par Menesthes.[21]"

"… There is no example of this in Rome, but at Magnesia there is the temple of Diana by Hermogenes, and that of Apollo at Alabanda by Mnesthes.[22]"

Alabanda'daki Tapınak Kazıları ve Değerlendirmeler

Osman Hamdi Bey'in müdürlüğü sırasında, Müze-i Hümayun'un müdür muavini olan Halil Edhem Bey, müze adına Karia-Alabanda'daki ilk kazı çalışmalarına imza atmıştır. 1904 ve 1905 yılında yaptığı iki farklı sezondaki çalışmalar, Alabanda'daki kült yapıları ile ilgili önemli sonuçlar ortaya koymuştur[23].

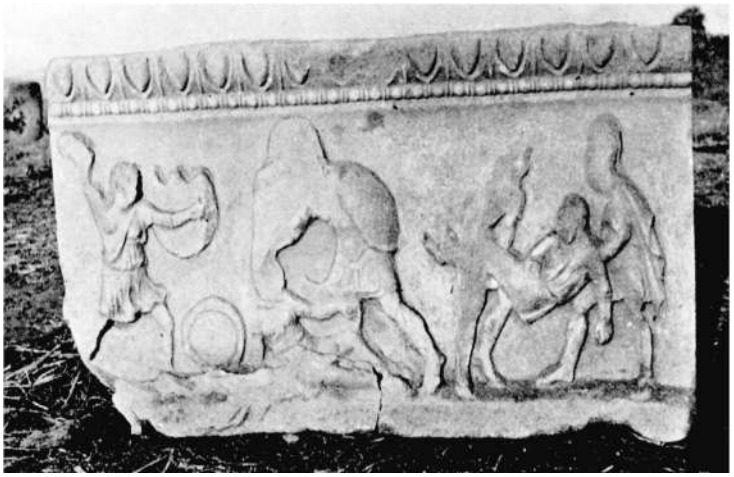

Figür 2: 1904 yılı kazılarında bulunmuş friz bloğu

1904 yılında kazılara başlayan Edhem Bey, kentte *dor* düzeninde 6x11 sütun sayısına sahip, *peripteros* planlı bir tapınağın kalıntılarını ortaya çıkartmış ve bu çalışmalar sırasında tapınakta bulduğu önemli sayıdaki Apollon betimlemeli sikke buluntusuna bağlı olarak da bu kalıntıların, Apollon'a ithaf edilmiş bir tapınak olabileceği yorumunu yapmıştır[24]. Aynı yıl kentteki başka bir sektörde ise *bouleterion*un güneydoğusunda, o yıl "*agora*" veya "*gymnasion*" olabileceği yorumlanmış olan alanda; *ion kymationu* ve inci-makara dekorasyonlu bir taca sahip, ön yüzünde *amazonamakhia* konulu kabartmaların yer aldığı mermer bir friz bloğu ve çeşitli mimari parçalar bulmuştur (fig. 2)[25].

Alabanda'daki çalışmalara 1905 yılında da devam edilmiştir[26]. Bir önceki sezon friz bloğunun ortaya çıkartıldığı alanda yoğunlaştırılan bu çalışmalarda, bir yıl önceki yorumdan farklı olarak alanın, üç aşamalı varsayılan, geç dönemde üzerine iki farklı yapının daha inşa edildiği, en eski ve birinci evresinin bir tapınağa ait olduğu düşünülen kalıntılar olduğu sonucuna varılmıştır[27]. Alanda yürütülen kazılarda, bir önceki sezon bulunmuş olan figürlü friz bloğuna ek olarak, aynı boyut ve tipolojide bir adet daha mermer friz bloğu ile bir adet *ionik* başlık, kaide ve sütun tamburları, bir adet *arşitrav* bloğu olarak tanımlanan[28], ön

[21] Vitr. (1909), 156.
[22] Vitr. (1914), 78.
[23] Edhem 1905; Edhem 1906.
[24] Edhem 1905, 454-455.
[25] Edhem 1905, 458-459, fig. 5.
[26] Edhem 1906.
[27] Edhem 1906, 410-411.
[28] Edhem 1906, 413, 415, fig. 6: Bulunan bu parça her ne kadar Edhem Bey tarafından bir *arşitrav* parçası olarak yorumlanmış olsa da ön yüzünde, yukarıdan aşağıya; *ovolo-ion kymationu, cavetto-anthemion, kyma reversa-lesbos kymationu* profil ve dekorasyonlarına sahip, profiller arasında *astragal*-inci makara dekorasyonu işlenmiş, literatürde "Küçük Asia-Ionik" tip olarak adlandırılan (Rumscheid 1994, 325), dörtgen bir taşıyıcının başlığı olmalıdır. Söz konusu blok eğer tapınağa ait ise bunun bir "*anta* başlığı" parçası olması kuvvetle muhtemeldir. Rumscheid, çalışmasında benzer bir yorum yapmıştır. Ayrıca bu parçanın *anta* başlığı dışında bir kapıya, *hyperthyron*a ait olabileceğini de belirtmiştir (Rumscheid 1994, 143, kat. no. 8.7). Yener dönemi kazılarında bulunan ve Bağdatlı tarafından çalışması kapmasında değerlendirilen, yapının *arşitrav*ının tacına ait olabilecek

yüzünde üç profil diziliminin yer aldığı bezemeli bir bloğa ait parça ile aynı yapıya ait olduğu belirtilen mermer *sima* ve çörten parçaları da ortaya çıkartılmıştır (fig. 3-5)[29]. Bu buluntular dışında ise birinci yapı evresi, yani tapınağa ait olduğu belirtilen iç içe geçmiş iki dikdörtgen temel kalıntısı ve bu yapının kuzey bölümünde 3 adet *in-situ* sütun kaidesi, buluntuların odak noktasını oluşturmuştur[30]. Aynı alanda, tapınağa ait olduğu varsayılan bu buluntular dışında, anıtsal bir sunağa ait olabileceği yorumlanan, daha küçük boyutlu mimari elemanlar da bulunmuştur. Bunlar; mermer, iki adet bezemeli *ionik* sütun kaidesi, bir *ionik* sütun gövdesi ve bir adet friz bloğu parçasıdır[31]. Bu mimari elemanlar dışında, söz konusu alanda bulunmuş, üzerinde Apollon'a ithaf yazıtının yer aldığı bir sütun gövdesi de kayda geçmiştir[32]:

> " **(1)** θεοῖς Σεβαστοῖς καὶ Ἀπόλλωνι Ἰσοτίμῳ καὶ τῷ Δήμῳ, Τιβέριος Κλαύδιος Ἀπελλοῦ υἱὸς Κυρίνα Νάπης **(5)** ἐπανγιλαμένου, στεφανηφοροῦντος Διονυσίου τοῦ Ἀπελλοῦ Νάπου ὑπέρ τε ἑαυτοῦ καὶ ὑπὲρ Ἀπελλοῦ τοῦ υἱοῦ καὶ **(10)** ὑπὲρ Ἀπελλοῦ Νάπου τοῦ ἀδελφοῦ, Κλαύδιος Νάπης ὁ κονψὸς ἐτελίωσεν καὶ ἀποκατέσστησεν."
>
> "*Tanrı Augustuslara, Apollon Isotimos'a ve halka, Apelles'in oğlu, Quirinalı Tiberius Cladius Napes Apelles Napes'in oğlu Dionysos çelenk taşıyısı iken ve meşale taşıyıcısı(?) iken kendisi, oğlu Apelles ve erkek kardeşi Apelles Napes için adadı. Torunu Claudius Napes tamamladı ve diktirdi.*"

Figür 3: 1905 yılı kazılarında bulunmuş anta başlığı (?)

Figür 4: 1905 yılı kazılarında bulunmuş friz bloğu

Figür 5: 1905 yılı kazılarında bulunmuş ion sütun başlığı ön-yan yüz

parçalar bulunmuştur (Bağdatlı 2001, kat. 2-3). Bu parçalar, yukarıdan aşağıya, *cavetto-anthemion, ovolo-ion kymationu, astragal*-inci makara profil ve dekorasyonlarından oluşmaktadır.

[29] Edhem 1906, 411-416.

[30] Edhem 1906, 411, fig. 3.

[31] Edhem 1906, 416-419.

[32] Edhem 1906, 419; Türkçe çevirisi için bk: Bağdatlı 2001, dn. 70.

Edhem Bey, birinci yapı evresine ait dıştaki 21,66 x 34,53 m içteki ise 10,47 x 23,52 m olan, iç içe geçmiş, *naos* ve *peristasis*e ait olduğunu belirttiği dikdörtgen planlı temellerin ve *pronaos*ta *in-situ* bulmuş olduğu 3 adet sütun kaidesinin ölçülerini de dikkate alarak, olası tapınak ile ilgili bir hesaplama yapmıştır. *Naos*un kısa aksına dörder sütun gelecek şekilde, sütun orta aks aralığını 3,07 m olarak varsaymış, buna göre de 1904-1905 yıllarında ortaya çıkardığı kalıntıların ilk evresini; uzun kenarında 13, kısa kenarında 8 sütuna sahip, *pteroma* genişliği iki sütun açıklığı olan bir tapınağa ait olduğunu ileri sürmüştür[33]. Bu varsayım ve kazılarda bulduğu yazıta da bağlı olarak tapınağın Apollon'a ithaf edilmiş, Vitruvius'un III.2.6'da Magnesia Artemis Tapınağı ile birlikte andığı, *pseudodipteros* planlı olan ikinci tapınak olabileceğinin kesinlik kazandığını ileri sürerek, bilim dünyasına sunmuştur (fig. 6)[34].

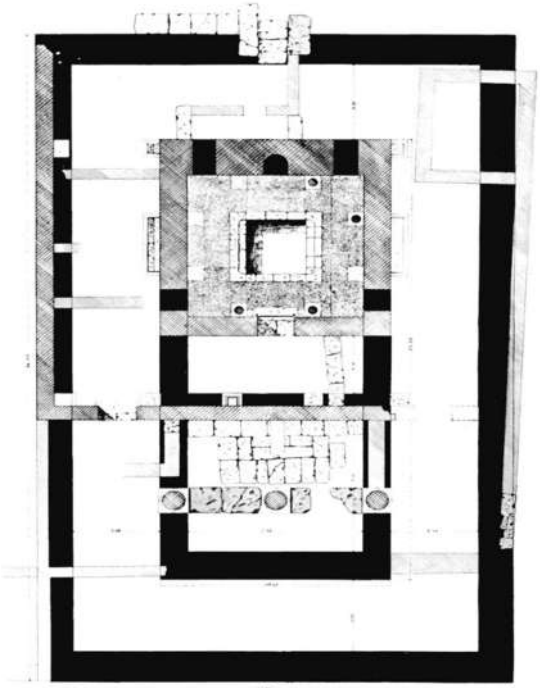

Figür 6: 1905 yılı tapınağın buluntu durumu

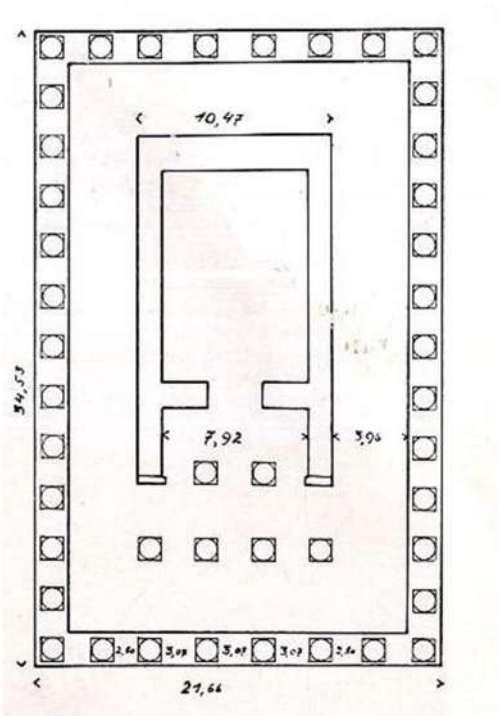

Figür 7: Schober'in plan rekonstrüksiyonu

Bu çalışma ile Priene'de bulunan ve 1906 yılında yayımlanan yazıt, artık yeni Vitruvius çeviri baskılarında uzmanların III.2.6 konusunda daha rahat yorum yapmasına neden olacak, Edhem Bey'in çalışması ve yorumuna bağlı olarak da Alabanda'daki tapınağın, Vitruvius'un Roma dışında inşa edilmiş ikinci *pseudodipteros* planlı tapınak olduğu görüşü bilim dünyasında kabul görecek, destekleyici çalışmalar birbirlerini takip edecektir.

Bu çalışmalardan ilki 1933 yılında A. Schober tarafından yapılmıştır. Schober, Lagina'daki *pseudodipoteros* planlı Hekate Tapınağı'nın frizleri hakkında yaptığı kapsamlı yayını içinde, Edhem Bey'in çalışmalarına da dayanarak, Alabanda ve Lagina'daki tapınakları plan açısından karşılaştırarak, Alabanda'daki tapınağın plan restitüsyonunu ilk kez bilim dünyasına sunmuştur[35]. Schober bu çalışmasında Vitruvius'a da atıf yaparak, Alabanda'daki kalıntıların *ionik* bir *pseudodipteros* tapınağa ait olduğunu teyit etmiştir. Schober, *pseudodipteros* tapınaklarda *pteroma* genişliğinin yarısının sütun aksı ölçüsünü verdiğini savunarak, Alabanda tapınağının 5,59 m'lik *pteroma* genişliğinden hareketle sütun

[33] Edhem 1906, 421.
[34] Edhem 1906, 422.
[35] Schober 1933, fig. 6.

aksını 2,80 m kabul etmiştir[36]. Edhem Bey'in ortaya çıkardığı ve yayınında paylaştığı ölçülere göre de Schober, iki sütun arası orta aks genişliğini 2,80 m olarak kabul ederek tapınağın dar yüzlerinde 8, uzun yüzlerinde ise 13 sütun olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Ayrıca kısa kenarlarda, orta aksa ve her iki yanına gelen sütun aks aralıkları için Edhem Bey'in de varsayımında kullandığı 3,07 m'lik ölçüyü kullanmış, tapınağı bu ölçü ve planıyla bilim dünyasına sunmuştur[37] (fig. 7).

1990 yılında W. Hoepfner de Edhem Bey ve Schober'in çalışmalarına dayanarak Alabanda'daki tapınağın Vitruvius'un belirttiği 8x13 sütun sırasına sahip bir *pseudodipteros* olduğunu, plan üzerindeki *opisthodomo*s ve *pronaos* bölümlerinde öngördüğü revizyonlar ile birlikte bilim dünyasına sunmuştur[38]. Vitruvius'ta geçtiği şekliyle mimar Menesthes'in de Hermogenes'in bir ardılı olarak bu tapınağı inşa ettiğini belirterek, yapıyı MÖ 2. yüzyıla tarihlendirmiştir[39].

Figür 8: 1999-2000 yılı kazıları genel görünüm

Tapınak ve çevresinde, Edhem Bey'den sonraki ilk kazı çalışmaları 1999-2000 yıllarında Aydın Arkeoloji Müzeleri adına E. Yener tarafından gerçekleştirilmiş[40], F. Bağdatlı da bu kazıların sonuçlarını gözlem ve yorumlarının yer aldığı bir çalışma ile bilim dünyasına sunmuştur[41]. Bu yeni yapılan kazıların ardından Edhem Bey'in ortaya çıkardığı tapınak kalıntıları, *in-situ* sütun kaideleri ve yayınında söz ettiği mimari elemanlar hariç, tekrar ortaya çıkartılmış, ölçüm ve sonuçlarda büyük bir değişiklik ortaya konulmasa da dikkate alınması gereken önemli veriler elde edilmiştir[42]:

---

[36] Schober 1933, 16: "*Der Achsenabstand der Pteronsäulen ist genau zu errechnen, wenn man das beim Pseudodipteros übliche Maß, Pteronbreite ist gleich doppelter Achsenabstand, zugrundelegt. Die Pteronbreite beträgt 5,59 m, der Achsenabstand also 2,80 m*".

[37] Schober 1933, 16-17.

[38] Hoepfner 1990, fig. 12.

[39] Hoepfner 1990, 31, fig. 39-40, dn. 68. 1994 yılında Rumscheid, ortaya çıkartılmış olan mimari elemanlardaki dekorasyonlara bağlı olarak tapınağın MÖ 1. yüzyılın ikinci çeyreğinden (MÖ 75-50) daha önce olamayacağı yorumu ile tapınağı en geç döneme tarihleyenler arasındadır (Rumscheid 1994, 141-145).

[40] Yener 2001; Yener 2002.

[41] Bağdatlı 2001.

[42] Yener 2001, 8, fig. 11-12; Yener 2002, 180-181, çiz. 1, fig. 5-9; Bağdatlı 2001, 13-16. Alabanda'daki son çalışmalar, kazı ve araştırma tarihçesi ile kent tarihi için ayrıca bk. Aydın-Tavukçu 2015.

1. Edhem Bey'in raporlarında belirtmediği en önemli veri ve buluntu durumu, *naos*un çevresindeki *pteroma* alanı içerisinde, zeminin geç dönemde mozaik döşeme ile kaplı olduğunun ortaya çıkartılmasıdır.
2. Tapınağın *krepidomas*ını bulmak adına *peristasis* çevresinde hem derinlemesine hem de genişleyerek kazılar yapılmış, ancak *krepidoma*ya ait hiçbir kalıntı bulunamamıştır.
3. *Naos*un geç dönem yapısı aşamasında restore edilmiş olduğu tespit edilmiştir.
4. Kazılar sonucunda tapınağa ait olabilecek mimari elemanların geç dönem restorasyonu ve yenilemesi sırasında kullanılmış olduğu, Edhem Bey'den sonra tekrar tespit edilmiştir.

Bu sonuçlar, tapınakla ilgili Edhem Bey tarafından ileri sürülen ve araştırmacılar tarafından kabul edilen yorumu değiştirmemiştir. Yaklaşık 100 yıl sonra yukarıdaki verilerin de eklendiği yeni çalışmaların ardından, Alabanda'daki tapınağın Vitruvius'ta geçen ikinci *pseudodipteros* planlı ve 8x13 sütun düzenine sahip bir tapınak olduğu, Yener ve Bağdatlı tarafından da tekrarlanmıştır (fig. 8).

Alabanda'daki Tapınağın Mimarisi Üzerine Yeni Değerlendirmeler

Halil Edhem Bey kazılarının geç dönem değişiklikleri ile tapınağın kalıntılarını en azından *stylobat* hizasına kadar ortaya çıkarttığı düşünülmektedir. Edhem Bey, *in-situ* olarak korunduğunu varsaydığı kaidelerden yola çıkarak[43], tapınakta kullanılmış olan iki sütun arası orta aks genişliğini 3,07 m olarak tespit etmiş ve bu doğrultuda tapınağın sütun sayısı ile planını saptamaya çalışmıştır. Çalışması içinde tapınağın *peristasis* ölçüleri 34,53 x 21,66 m; *naos* ölçüleri ise 23,52 x 10,56 m olarak belirtilmiştir. Ayrıca *anta*lar arası uzunluk 7,95 m; *pteroma* genişliği ise farklı yönlerde farklılıklar göstermesine rağmen 3,92-3,97 m olarak ölçülmüştür.

Bağdatlı, Edhem Bey'den yaklaşık 100 yıl sonra kalıntılar üzerinde yaptığı ölçümlerde Edhem Bey'e çok yakın değerlere ulaşmıştır[44]. Bağdatlı'ya göre;
Peristasis: 34,25 x 22,02 m, *Naos*: 23,52 x 10,56 m
*Anta*lar Arası: 8,05 m, *Stylobat*: 1,55 – 1,75 m.

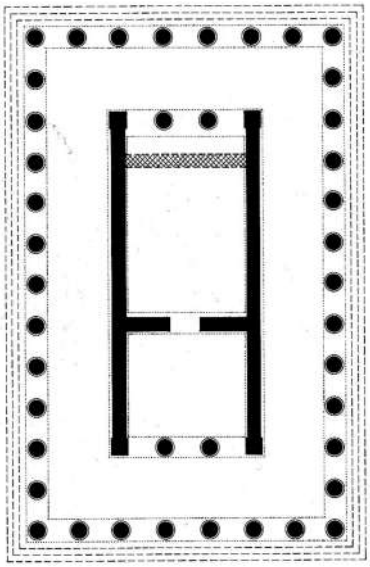

Figür 9: Hoepfner'in plan rekonstrüksiyonu

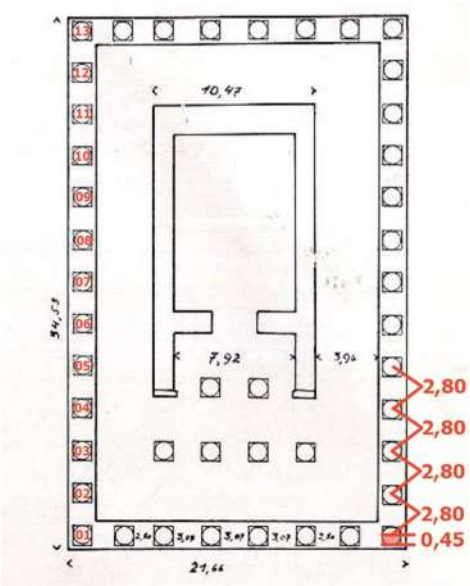

Figür 10: Schober'in planı üzerine araştırmacıların savunduğu öneri

[43] Schober 1933, 16-17, fig. 3.
[44] Bağdatlı 2001.

Edhem Bey ile paralel bir düşünceye bağlı olarak sırasıyla Schober, Hoepfner ve Bağdatlı tapınağın çevre sütunlarının, iki sütun arası orta aks genişliğini 2,80 m; sütunların alt çapını da 0,90 m olarak kabul etmişlerdir (fig. 9-10)[45]. Buna göre de kentteki bu kalıntıları, 8x13 sütunlu, *pseudodipteros* planlı bir tapınak olarak bilim dünyasına sunmuşlar ve Vitruvius'un III.2.6'da belirttiği tapınağın, Alabanda'daki bu kalıntılar olduğunu savunmuşlardır.

Ancak araştırmacıların ortaya attığı bu görüş her ne kadar ilk bakışta kabul edilebilir ve yeterli gibi gözükse de bu değerlendirmelere şüphe ile bakmayı gerektirecek olan kısıtlı bilgiler, tapınağın mimarisinin ve düzeninin tartışılmasının gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bunun nedenleri olarak öncelikle şu sorunlar gösterilebilir (fig. 11-12):

1. Ortaya çıkartılan temel kalıntıları, Edhem Bey'in vurguladığı ve kalıntılardan da anlaşılacağı üzere, geç dönemde ek bölüm ve değişiklikler yapılarak, farklı bir yapı kompleksi olarak kullanılmıştır. Buna bağlı olarak *naos*, *pteroma* ve *peristasis* olarak adlandırılan bölümlerin orijinalliği de tartışmalıdır.
2. *Krepidoma* hiçbir zaman ortaya çıkartılmamış olmasına rağmen araştırmacılar eldeki kalıntıların *stylobat* kalıntıları olduğunu varsayarak tüm rekonstrüksiyon önerilerini mevcut ölçülerin içerisinde değerlendirme yoluna gitmiştir. Ancak, yapının mevcut durumu, kireçtaşından yapılmış olan bu kalıntıların, mermer sütun kaidelerinin veya *naosun* kaide kısmının oturacağı *stylobat* seviyesi değil, temel seviyesi olabileceğini göstermektedir.
3. Edhem Bey'in çiziminde tapınağın *pronaos* kısmında, *naos* duvarları aksında birer tane, ortada da bir tane olmak üzere, üç adet sütun kaidesi bulunmuştur (fig. 6). Edhem Bey bu kaidelerden yola çıkarak 3,07 m'lik aks ölçüsünü bulduğunu belirtmiştir. Ancak Yener dönemi kazılarında bulunamamış olan bu kaidelerin *in-situ* kullanım şekilleri geleneksel uygulamaların dışındadır. Çünkü bu üç kaidenin *pronaos*ta, orta aksa bir tane gelecek şekilde konumlandırılmış olması, Grek ve Roma Dönemi geleneksel tapınak mimarisine aykırı bir durum olarak karşımıza çıkar. Muhtemelen bu üç kaide, Edhem Bey kazılarında *in-situ* olarak yerinde bulunmuş olmasına rağmen, yapının geç dönem evresinde bulundukları alana yerleştirilmiştir. Bu yorumumuz da Edhem Bey'in sütun düzeni hesaplamasını bu kaideler ve aralarındaki açıklıkları referans alarak yapmasının sakıncalarını ortaya koymaktadır.

Ancak bu sorunların dışında gözden kaçan ve araştırmacıların üzerinde durmadığı en önemli nokta, Edhem Bey'in ölçülerini ve fotoğraflarını yayınladığı sütun başlığı, sütun gövdesi ile sütun kaidesindeki ölçüler ve bu ölçülerin bize sunduğu verilerdir[46].

Tapınağın Sütun Ölçüleri

Edhem Bey tarafından 1905 yılında bir adet *ionik* sütun başlığı bulunmuş ve bu başlığın ön-yan yüz fotoları ile ölçüleri yayını içinde verilmiştir[47]. Bulunan *ionik* sütun başlığının en önemli özelliği, Hermogenes ekolünü temsil edercesine ve Magnesia Artemis ile Teos Dionysos tapınaklarında kullanıldığı şekliyle, başlığın işlendiği bloğun altına, sütun gövdesinin üst kısmının bir bölümünün işlenmiş olmasıdır. Roma İmparatorluk Dönemi yapılarında da kullanılan bu tekniğin sağladığı en önemli veri; başlığın kullanıldığı yapının, sütun üst çapını bize tam olarak sunmasıdır. Buna göre Edhem Bey'in ölçülerini paylaştığı

[45] Schober 1933, 16-17; Hoepfner 1990, 32; Bağdatlı 2001, 34.
[46] Edhem 1906, 413-415.
[47] Edhem 1906, 413-415.

ionik başlığa göre 'eğer mevcut kalıntılara ait bir başlıksa', tapınağın sütun üst çapı 0,952 m'dir. Bu durum, araştırmacılar tarafından ortak olarak kabul edilen ve tapınağın plan rekonstrüksiyonlarında kullanılan 0,90 m alt çap ölçüsünün hatalı olduğunu ortaya koyan en önemli veridir.

Edhem Bey tarafından 1905 yılında bulunan *ionik* kaide ve bir tambura ait ölçüler, yukarıda başlığın üzerindeki yiv bölümünden elde edilen üst çap ölçüsü olan 0,952 m'yi destekler niteliktedir. Edhem Bey, kaidenin ve tamburun çaplarını 1,12 m olarak vermiştir. Bu ölçü de tapınağın rekonstrüksiyonunda kullanılması gereken sütun alt çap ölçünün +/- 1,12 m olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu durum da araştırmacılar tarafından ortak olarak kabul edilen ve tapınağın plan rekonstrüksiyonlarında kullanılan 0,90 m alt çap ölçüsünün yine hatalı olduğunu göstermektedir.

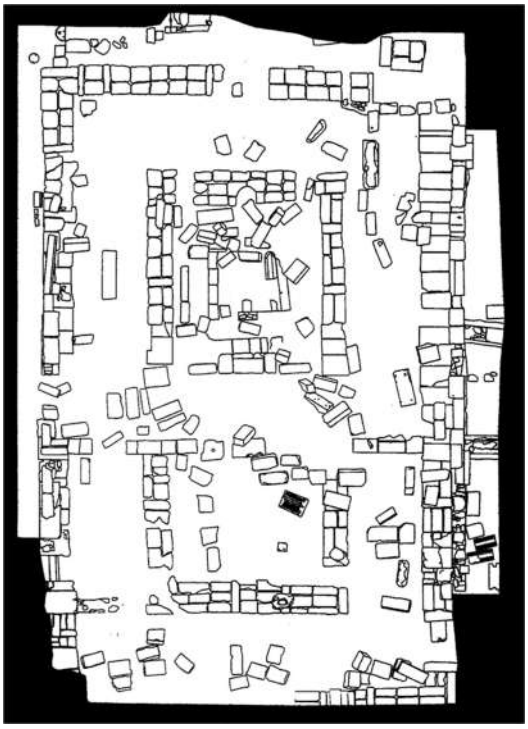

Figür 11: 1999-2000 yılı kazıları tapınak buluntu durumu çizimi

Figür 12: 2020 yılı, tapınağın hava fotoğrafı

Tapınağın Sütun Kaidesi Taban Ölçüsü ve Tapınağın Planına Yansıması

Edhem Bey tarafından yayımlanan mimari elemanlardan elde edilen 1,12 m alt çap ölçüsü ile 0,952 m'lik üst çap ölçüsü kendi içinde, Vitruvius'un çalışmasında belirttiği alt/üst çap oranlarına ve Hermogenes'in iki yapısı olan Teos ve Magnesia tapınaklarında kullanılan alt/üst çap oranlarına uygunluk göstermektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak 1,12 m'lik alt çap ölçüsünün *plinthos* bölümü kullanılmış veya kullanılmamış bir *attik-ion* kaidenin[48] taban ölçüsü olarak karşılığı 1,60-1,70 m'dir (fig. 13-14). Bu ölçü de Edhem Bey'in ortaya çıkardığı kalıntıların çevre ölçüsü olan yaklaşık 34,5 x 22 m içerisinde, 8x13 sütun sayısına sahip bir *pseudodipteros* meydana getirmesini imkânsız kılmaktadır.

Yaklaşık 0,95 m üst çap, 1,10 m alt çap ve 1,65 m'lik taban ölçüsüne sahip sütunların kullanıldığı bir tapınakta, iki sütun arası taban açıklığının her yerde eşit olarak en az 1,65

[48] Kazılar sırasında bulunmuş olan *ionik* kaide iki *torus* ve aralarında yer alan bir *trokhilos* profilinden oluşmaktadır. Edhem Bey kaidede *plinthos*un varlığından bahsetmemiştir. Bu nedenle kaide ya *plinthos* kullanılmaksızın yapılmış ya da *plinthos* bölümü ayrı bir parçadan işlenmiş olmalıdır.

m'lik bir genişliğe sahip olduğu da kabul edildiğinde, 8x13 sütunlu *peristasis* ölçüleri için uzun kenarlarda 25x1,65=41,25 m; kısa kenarlarda ise 15x1,65=24,75 m'lik bir uzunluk gerekmektedir. Bu ölçüler de hem Edhem Bey'in (34,53 x 21,66 m) hem de daha sonra Bağdatlı'nın (34,25 x 22,02 m) verdiği boyutlardan daha büyüktür.

Tapınağın ölçüleriyle ilgili Schober'in verdiği bilgilerde de tutarsızlıklar olduğu dikkati çekmektedir. Schober, *pteroma* ölçüsünü 5,59 m olarak vermiş olmasına rağmen, çiziminde bu açıklığı 3,96 m olarak göstermiştir. *Pseudodipteros* tapınakların *naos* ile *peristasis* sütunlarının arasının, iki sütun açıklığı ile bir sütun kaidesi tabanı ölçüsünde (*plinthos* veya *alt torus*) olması beklenir. Buna göre 3,96 m'lik bir açıklık içerisine, sütun kaide tabanı ve yanlarındaki sütun açıklıkları aynı ölçüde kullanıldığı kabul edildiğinde dahi (1,32x3=3,96 m) en fazla 1,32 m taban ölçüsüne sahip bir sütun kaidesinin tapınakta kullanılmış olması gerekir. Ancak, Edhem Bey tarafından bulunan ve ölçüleri verilen sütun başlığından hareketle, üst çapı 0,952 m olan sütunun alt çapı yaklaşık 1,10 m, kaide taban genişliği ise 1,60-1,70 m olmalıdır. Bu ölçüler doğrultusunda, *naos* ile *peristasis* sütunları arasındaki açıklığın da yaklaşık 1,65x3=4,95 m olması gerekir. Elde edilen bu değer, *naos* ile *peristasis* arasında 3,96 m'lik açıklığa sahip bir tapınağın *pseudodipteros* planlı olma olasılığını tartışmalı hale getirmektedir.

Bir başka yönden ele aldığımızda, 1,32 m (1,5 Modül) taban ölçüsüne sahip bir sütunun alt çapı yaklaşık 0,88 m (1 Modül), üst çap ölçüsü de yaklaşık 0,73 m (5/6 Modül) olmalıdır (örneklemeler için bk. fig. 14). Bu ölçüler ile mevcut kalıntılar üzerine 8x13 *pseudodipteros* bir tapınak oturtulabilir. Ancak tüm bu ölçüler, Edhem Bey tarafından bulunmuş olan kaide, sütun tamburu ve başlık ölçüleri ile uyumlu değildir.

Bu durumda ortaya iki sonuç çıkmaktadır:

1. Ya Edhem Bey'in bulduğu, günümüze kadar tüm çalışmalarda Alabanda'daki tapınak ile özdeşleştirilmiş olan mimari elemanlar (kaide, sütun, başlık, friz, vd.) başka bir yapıya aittir ve mevcut kalıntıların atfedildiği, tapınak olarak varsayılan söz konusu yapının bugüne kadar bulunmuş hiçbir mimari elemanı yoktur.

2. Ya da tapınağın *pseudodipteros* önerisi tartışmalıdır.

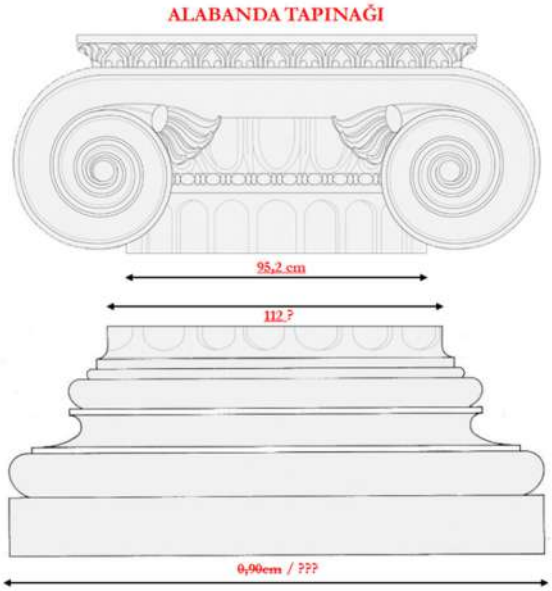

Figür 13: Edhem Bey'e göre hazırlanmış tapınağın sütun alt, üst çap ve taban ölçüsü

	Sütun Alt Çap	Sütun Üst Çap	Plinthos Genişliği
Vitruvius	1M	5/6M	1,5M
Alabanda Tapınağı – Başlığa Göre Kaide ve Sütuna Göre	114,24cm 112cm	95,20cm 93,33cm	171,36cm 168cm
Magnesia Artemis Tapınağı	141,00cm 1M	119,16 5/6	203,00 1,43M
Alabanda Tapınağı – Başlığa Göre Kaide ve Sütuna Göre	114,24cm 112cm	95,20cm 93,33cm	163,36cm 160,16cm
Teos Dionysos Tapınağı	103,00cm 1M	85,80cm 5/6M	154,50cm 1,5M
Alabanda Tapınağı – Başlığa Göre Kaide ve Sütuna Göre	114,24cm 112cm	95,20cm 93,33cm	171,36cm 168cm
Aphrodisias Aphrodite Tapınağı	106cm 1M	88cm 5/6M	156cm 1,47M
Alabanda Tapınağı – Başlığa Göre Kaide ve Sütuna Göre	114,24cm 112cm	95,20cm 93,33cm	167,58cm 164,64cm

Figür 14: Tapınağın üst çap ve alt çap ölülerinden yola çıkarak hazırlanmış Vitruvius ve Hermogenes oranları ile karşılaştırma ve olası sütun kaidesi taban ölçüleri

 Doi: 10.32949/Arkhaia.2021.27

Tapınağın Planı için Yeni Bir Öneri: *Peripteros* (?)

Edhem Bey ve Yener dönemi kazılarının ardından ortaya çıkartılan kalıntılardan içteki temellerin *cella*ya ait olduğu kesinleşmiştir. Ancak bu kalıntılar, *cella* altındaki temel sırası olmalıdır. Bu nedenle araştırmacıların çalışmalarında kullandığı *cella* ölçüleri temelin ölçüleridir. Bu temelin üzerine oturacak olası mermer *cella*nın ve *cella* kaidesinin; profillerinden dolayı, kireçtaşı temellerden daha geniş bir boyuta sahip olması gerekmektedir. Ayrıca *cella*nın çevresinde açığa çıkan geç döneme ait mozaik tabandan ve özellikle de *cella*nın arka duvarına açılmış iki kapı ve ortadaki niş bölümünden anlaşılacağı üzere, *cella*nın boyutları kabul edilen ölçüden farklı olmalıdır. Muhtemelen, *cella*nın arka duvarı geç dönemde daha da kısaltılmış, içerisinde niş olan ve iki kapı açıklığının yer aldığı duvar ise geç dönemdeki düzenleme sırasında yeniden yapılmıştır. Bu durum, *cella* duvarının uzun kenar taş işçiliği ve blok kullanımı ile söz konusu arka duvarın taş işçiliği ve blok kullanımı arasındaki farklılıktan da anlaşılmaktadır.

Sütunların oturacağı *peristasis* bölümü için de aynı durum söz konusudur. Kazı çalışmaları sırasında *krepidoma*ya ait hiçbir kalıntının bulunmamış olması, bugün araştırmacılar tarafından *stylobat* olarak kabul edilen kireçtaşı bloklardan yapılmış sıranın, olası *krepidoma* ve/veya *stylobat* hizasının altındaki temel seviyesi olabileceğini kabul etmemiz gerekir. Ayrıca bu temellerin üzerine oturacak muhtemel mermer *krepidoma* ve/veya *stylobat* blokları, mevcut kalıntılardan yapının içerisine doğru yönlenerek, araştırmacılar tarafından kabul edilen *pteroma* alanının daha da daralmasına neden olacaktır. Muhtemelen geç dönemde mozaikle kaplanan *pteroma* alanı, üzerindeki *krepidoma* ve/veya *stylobat* ve alt sıra temel bloklarının yerinden kaldırılmasıyla, genişletilmek istenmiştir.

Tüm bu değerlendirmelerimize bağlı olarak tapınakta kullanılan alt çap ölçüsünü 1,10 m; kaide taban ölçüsünü 1,65 m olarak kabul ettiğimiz takdirde; tapınağın uzun kenarında 11, kısa kenarında ise 6 sütun kullanılmış olması, 8x13 düzenli bir planlamadan daha gerçekçi bir sonuç olarak karşımıza çıkar.

Bu varsayımlarımız ve önerilerimiz doğru ise Alabanda'daki söz konusu tapınağın, Edhem Bey'in bulduğu yazıta ve Rumscheid'in mimari elemanlar için önerdiği MÖ 1. yüzyıl tarihlendirmesine de dayanarak, MÖ 1. yüzyılda en azından bir inşa evresi olan, belki de Augustus Dönemi'nde "imparatorluk kültü" için de kullanılan, friz kabartmalarında *amazonamakhia* işlenmiş *ionik* düzenli, 6x11 sütun sırasına sahip *peripteros* planlı bir tapınak olması, "zorlama" *pseudodipteros* planlı bir tapınak olma olasılığından daha kuvvetlidir. Bu nedenle tapınağın; Hermogenes'in kabartmalı friz kullanılmış olan ve *pseudodipteros* planlı Artemis Tapınağı ile değil de diğer bir yapıtı olan ve yine kabartmalı friz kullanılan, Teos Dionysos Tapınağı ile karşılaştırılması uygun olacaktır.

Bazı araştırmacılar, Priene'deki yazıta göre Hermogenes'i "Prieneli" bir mimar olarak kabul etme yoluna gitmiştir[49]. Bu yorum ve yazıtın Vitruvius'ta geçen Hermogenes ile bağlantısı tartışmaya açıktır. Yazıtta söz konusu bu mimarın kökeni "Priene" olarak gösterilmemiştir. Yazıtın Priene'de bulunması ise burada sözü edilen kişinin "Priene" kökenli olduğunu kesin olarak gösterecek bir kanıt da değildir. Ayrıca, aynı isime sahip birden fazla mimar Anadolu coğrafyasında yaşamış olabilir veya Vitruvius'ta geçen Hermogenes, Priene'de de faaliyette bulunmuş olabilir.

Tüm bu değerlendirmeler, Alabanda'daki bu tapınağın Vitruvius'un III.2.6'da Magnesia Artemis Tapınağı ile birlikte andığı, *pseudodipteros* planlı ikinci tapınak olduğunu

[49] Priene yazıtı ve Hermogenes'in kökeni ile ilgili görüşler için bk. Gros 1978, 698-703. Ayrıca yazıtın yorumu için bk. Coulton 1977, 70-71; Senseney 2016, 232. Hermogenes'in kökeni ve yapı faaliyet tarihleri için bk. Kreep 1990.

söylememizi zorlaştıracaktır. Ayrıca, III.2.6'da geçen "*Alabarinthi, Alabandi, Alabunthe, Alabaundis, Alabandis*" ifadesinin veya Alabanda'nın[50] aslında Hermogenes'in kökenini belirten bir sıfat olarak değerlendirilen çevirilerin geçerliliğini tekrar ortaya koyacaktır. Ancak yine bu değerlendirmeler, Vitruvius'un yaşadığı dönem olan MÖ 1. yüzyılda, bilinen Apollon Tapınağı'nın hangisi olabileceğini yeniden yorumlamamıza neden olacaktır.

Vitruvius III.2.6 Problematiği Üzerine Yeni Değerlendirmeler

Vitruvius'un da belirttiği mimar Hermogenes'in Magnesia'daki Artemis Tapınağı dışında, Akdeniz havzasında, en azından *cella*sı Hellenistik Dönem'de inşa edilmiş, Hellenistik ve Erken İmparatorluk Dönemi menşeili 6 adet daha *pseudodipteros* planlı tapınak (Messa Aphrodite, Sardeis Artemis, Ankyra Augustus, Lagina Hekate, Aphrodisias Aphrodite ve Troas Apollon Smintheus) bulunmaktadır[51]. Bunlar arasında sadece bir tanesi Apollon'a ithaf edilmiştir. O da Apollon Smintheus Tapınağı'dır.

1866 yılında Troas'taki Gülpınar'da ilk kazı çalışmalarını başlatan Pullan, bu çalışmalardan elde ettiği verilerin yer aldığı *Society of Dilettanti*'nin 4. bandında, Vitruvius'un III.2.6'da belirttiği Apollon Tapınağı'nın "Smintheion" olabileceği üzerinde durmuştur[52]. Yukarıda yaptığımız değerlendirmeler sonucunda bu yorumun, tesadüfi de olsa, haklı bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Pullan'ın raporunda, Vitruvius'un eserinde adı geçen ve farklı yazılışlara sahip bölümün aslında mimar Menesthes'in yaptığı Apollon Tapınağı'ndan öte, yazım yanlışı ve yorum farkından dolayı, Apollon'un *epithet*i Smintheus'u çağrıştırdığı üzerinde durulmuştur.

Apollon Smintheus Tapınağı, *pseudodipteros* planlı tapınaklar arasında, tapınakların boyutları sıralamasında; Sardeis, Magnesia ve Ankyra'daki tapınaklardan sonra 4. büyük *pseudodipteros* planlı ve tamamı arasında en yüksek *krepidoma*ya sahip olan tapınaktır. Bu tapınaklar arasında, sütunlarında iki farklı tipte (*girland* dekorasyonu-figürlü) *columnae caelatae* kullanılan, friz kabartmalarında da Troia Savaşları'nı konu olan tek örnektir. Ayrıca bu farklılıklarının yanı sıra, sütun kaidesinde kullanılan ünik profillendirme ve mimari dekorasyonlarında ortaya çıkan üst kalite işçiliğe sahip olma özellikleri gibi mimari detaylarıyla, Anadolu'daki çağdaşı olan farklı planlara sahip tapınaklar arasında da öne çıkmaktadır[53]. Yaşlı Plinius'un belirttiği şekliyle[54] MS 70'li yıllarda hala ayakta olduğu anlaşılan bu denli önemli bir tapınaktan Vitruvius'un bahsetmiş olmasının da doğal olduğunu kabul etmememiz için herhangi bir neden bulunmamaktadır.

Tapınağın tarihlendirilmesi ile ilgili ise bilim dünyasında farklı görüşler vardır. Ancak ortak karar, tapınağın MÖ 2. yüzyılda inşa edilmiş olduğu görüşüdür[55]. Tapınakta her

---

[50] Vitruvius'un kitapları içerisinde "Alabanda" kenti bir diğer bölümde daha geçmektedir. Bu bölümde Alabandalı ressam Apaturius'tan bahsedilmektedir. El yazmaları ve matbaa baskılarına "Alabandalı" söylemi ve yazılımı şu şekilde yansımıştır (VII.5.5): "*Etenim etiam Trallibus cum Apaturius Alabandeus eleganti manu finxisset scaenam in minusculo theatro…*" Görüldüğü gibi aslında III.2.6'da geçen yazılım ve gramer yapısıyla bu bölümdeki yazılım arasında kesin bir fark bulunmaktadır. Belki de el yazmalarındaki bu yazım farklılıkları "*Alabarinthi, Alabandi, Alabunthe, Alabaundis Alabandis*", III.2.6'da Hermogenes ile birlikte verilmiş kent isminin düşünüldüğü gibi Karia'daki "Alabanda" kenti değil de, başka bir kent olmasından kaynaklanmaktadır.

[51] *Pseudodipteros* tapınaklarla ilgili literatürde iki büyük kolokyum yapılmıştır. Geniş bilgi ve tartışmalar için bk. Hoepfner ve Schwandner 1990; Schulz 2012a. Ayrıca, Magnesia Artemis Tapınağı'na ve Hermogenes'e yönelik son değerlendirmeler için bk. Bingöl 2020; Dreyer ve Bingöl 2018; Haselberger ve Holzamnn 2015; Bingöl 2013; Lagina Hekate Tapınağı'na yönelik son değerlendirmeler için bk. Büyüközer 2019; Büyüközer 2018; Tırpan *et al*. 2012; Sardeis Artemis Tapınağı'na yönelik son değerlendirmeler için bk. Yegül 2020; Ankyra Augustus Tapınağı'na yönelik son çalışmalar için bk. Görkay 2012.

[52] Pullan 1881, 42.

[53] Tapınağın mimarisi için bk. Bingöl 1990; Rumscheid 1995; Schulz 2012b; Özgünel 2013a; Özgünel 2013b.

[54] Plin. *nat*. V, 32.1: "*Zminthium templum durat.*"

[55] Tarihlendirmeler için bk. Bingöl 1990; Rumscheid 1995; Schulz 2012b; Özgünel 2013a; Özgünel 2013b.

ne kadar Augustus Dönemi veya hemen öncesine ait olabilecek mimari detaylar ile karşılaşıyor olunsa da[56] bu durum dahi söz konusu tapınağın, MÖ 30-26 yılları arasında eserini kaleme aldığını varsaydığımız Vitruvius tarafından bahsedilme olasılığını engellemeyecektir.

Vitruvius yazılı çalışmasını imparatora, inşa ettirdiği ve inşa ettirmeyi planladığı yapıları denetlemesi adına hazırlamıştır. Ancak, kendisinden önce yaşamış Hermodoros ve Gaius Mucius'un yapıtları dışında (tab. 1), çağdaşları olan ve MÖ 1. yüzyıl içerisinde ve özellikle de Augustus Dönemi'nde inşa edilmiş, İtalya'da kendisinin de gözlemleyeceği çok sayıda örneğin var olmasına rağmen, bu yapıların mimarlarından veya yapıtlarından hiç bahsetmemiştir. Aynı durum, Roma dışındaki eyaletler için de geçerlidir. Bu üzerinde durulması gereken durum, belki de Vitruvius'un yeni geleneğin mimarlarını, eski gelenekleri vurgulayan kitabı içerisinde, kendisinin anmak bile istememiş olmasındandır. Belki de çevirmenlerin yanılmasına neden olan, "Menestes'in Apollon Tapınağı" ifadesinin karşılığı da tapınağın o dönemdeki ününden kaynaklanırcasına ünlü bir mimarın ismini ve yapıtının nerede olduğunun belirtilmesine gerek kalmasına ihtiyaç duyulmamasından kaynaklanan bir nedenle, Vitruvius'un yaklaşımıyla 'yeni geleneğe karşı olan, istemsiz' bir ifadenin yansımasıdır. Belki de Vitruvius'un, Magnesia Artemis Tapınağı ve mimari olan Hermogenes'ten o kadar bahsediyor olmasına rağmen, *pseudodipteros* planlı Apollon Tapınağı'ndan ve özellikle de mimarından bir kere bahsetmiş olması da bu yapının kendi dönemi içerisinde inşa edilmiş bir yapı olmasının somut bir işaretidir.

Sonuç olarak, Homeros'un anlatıları içerisinde geçen ve MS 1. yüzyıl sonlarında dahi bilinen, kült heykeli ünlü Parionlu Skopas tarafından yapılmış olduğu ileri sürülen (Strab. XIV.1.48)[57], aslında Vergilius'un Aeneas'ı ve imparatorluğun da propagandası düşünüldüğü zaman, yukarıda saydığımız mimari detayları ile birlikte Apollon Smintheus Tapınağı gibi bir yapının varlığı Troas'ta söz konusu iken; Vitruvius'un III.2.6'da bahsettiği tapınağın, üzerinde tartışılması gereken bir rekonstrüksiyon üzerine kurulu tapınaktan, hele ki bilim dünyasında, bir sütun başlığı, bir *anta* başlığı, iki adet friz bloğunun fotoğrafı ile tanınan Karia-Alabanda'daki bir tapınaktan ziyade Apollon Smintheus olması, daha gerçekçi bir yaklaşımdır.

Bu durum, bilim dünyasında bugüne kadar ortaya konulmuş olan, ancak hatalı olduğunu düşündüğümüz Alabanda'daki tapınağın rekonstrüksiyon önerileri ve yorumlar da göz önüne alındığında, daha da karşılık bulmaktadır:

"*…There is no example of this at Rome; but at Magnesia the temple of Diana built by Hermogenes of Alabanda, and the temple of Apollo by Menesthes.*"

Bu nedenlerle, yukarıdaki metin[58] halen bilimsel geçerliğini korumaktadır. Vitruvius'a göre, Hermogenes "*Alabarinthi, Alabandi*, *Alabunthe, Alabaundis Alabandis*" kenti ile ilişkili bir mimar olmalıdır ve Artemis Tapınağı dışında, *psedudodipteros* planlı, belki de ismi "Menesthes" olan bir mimara ait (?)[59], Vitruvius Dönemi'nde bilinen, Apollon'a ithaf edilmiş Roma dışında ikinci bir tapınak daha bulunmaktadır. Bunun da şimdilik en güçlü adayı, Alabanda'daki tapınaktan öte, yukarıda irdelemeye çalıştığımız nedenlerden dolayı Troas Bölgesi'ndeki Apollon Smintheus Tapınağı'dır. Gelecekte konuyla ilgili yapılacak yeni çalışmalar ve değerlendirmeler, bu sorunsalın çözülmesi adına daha da fayda sağlayacaktır.

---

[56] Apollon Smintheus Tapınağı'nın mimari bezemelerinde tespit edilen MÖ 1. yüzyıl özellikleri için bk. Kökdemir 2004, 54-55, dn. 76; Kökdemir 2011, 107-108, dn. 65, 67.
[57] Kült heykeli ile ilgili son değerlendirmeler için bk. Corso 2020.
[58] Vitr. (1931), 169.
[59] Menesthes sözcüğünün de Vitruvius el yazmaları içerisinde "*Amnesthe, Manasche, Meneste, Mneste, Menesthe*" olarak farklı yazılımları mevcuttur, bk. Schneider 1808, 177; Vitr. (1867), 70; Vitr. (1899), 68.

Figürlerin Listesi

Figür 1: British Museum el yazmaları online koleksiyonu, MS Harley 2767, F.40r (Vitruvius III.2.6) (Erişim Tarihi: 11.02.2021, ©British Museum): *http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=harley_ms_2767_fs001r*
Figür 2: 1904 yılı kazılarında bulunmuş friz bloğu *(Edhem 1905, fig. 5).*
Figür 3: 1905 yılı kazılarında bulunmuş anta başlığı (?) *(Edhem 1906, fig. 6).*
Figür 4: 1905 yılı kazılarında bulunmuş friz bloğu *(Edhem 1905, fig. 7).*
Figür 5: 1905 yılı kazılarında bulunmuş ion sütun başlığı ön-yan yüz *(Edhem 1906, fig. 4-5).*
Figür 6: 1905 yılı tapınağın buluntu durumu *(Edhem 1906, fig. 3).*
Figür 7: Schober'in plan rekonstrüksiyonu *(Schober 1933, fig. 6).*
Figür 8: 1999-2000 yılı kazıları genel görünüm *(Bağdatlı 2001, fig. 2).*
Figür 9: Hoepfner'in plan rekonstrüksiyonu *(Hoepfner 1990, fig. 12).*
Figür 10: Schober'in planı üzerine araştırmacıların savunduğu öneri *(G. Kökdemir).*
Figür 11: 1999-2000 yılı kazıları tapınak buluntu durumu çizimi *(Yener 2001, 183, çiz. 1)*
Figür 12: 2020 yılı, tapınağın hava fotoğrafı *(©Cihancan Sezgin).*
Figür 13: Edhem Bey'e göre hazırlanmış tapınağın sütun alt, üst çap ve taban ölçüsü *(G. Kökdemir).*
Figür 14: Tapınağın üst çap ve alt çap ölülerinden yola çıkarak hazırlanmış Vitruvius ve Hermogenes oranları ile karşılaştırma ve olası sütun kaidesi taban ölçüleri *(G. Kökdemir).*

 Doi: 10.32949/Arkhaia.2021.27

Bibliyografya

Antik Kaynaklar

Frontin. *aqu.*: Sextus Iulius Frontinus, *De aquis urbis Romae.* http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Frontinus/De_Aquis/text*.html

Plin. *nat.*: Plinius, *Naturalis Historia.* http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/36*.html

Sidon. *Epistulae.*: Sidonius Apollinaris, *Epistulae*; Kullanılan Metin ve Çeviri: Sidonius, *Poems. Letters: Books 1-2*, (Çev.) W. B. Anderson. Loeb Classical Library 296. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1936.

Strab.: Strabon, *Geographica* XII-XIII-XIV*;* Kullanılan Metin ve Çeviri: *Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV).* (Çev). Adnan Pekman. İstanbul 1993.

Vitruvius Çevirileri

Vitr. (1548). *Vitruvius Teutsch.* (Çev.) W. H. Ryff. Nuremberg: Johan Petreius.

Vitr. (1867). *Vitruvii de Architectura libri decem.* (Çev.) V. Rose ve H. Müller-Strübing. Leipzig: Typis B. G. Teubneri.

Vitr. (1899). *Vitruvii de Architectura libri decem. Iterium Edidit* (Çev.) V. Rose. Leipzig: Typis B. G. Teubneri.

Vitr. (1909). *Vitruve, Tome II.* (Çev.) A. Choisy. Paris: Imprimerie-Librairie Lahure.

Vitr. (1914). Vitruvius, *The Ten books on Architecture.* (Çev.) M. H. Morgan. Cambridge: Harvard University Press.

Vitr. (1931). *Vitruvius on Arhitecture, Vol. I.* (Çev.) F. Granger. Loeb Classical Library 251. Cambridge: Harvard University Press.

Vitr. (1993). *Mimarlık Üzerine On Kitap. 2. Baskı* (Çev.) S. Güven. İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.

Modern Kaynaklar

Andrianou, D., Steinmetz-Lovette, H., Pastore, C., Robinson, B., Taylor, L., Zanoni, A. ve Haselberger, L. (1996). *Reviving Vitruvius: Six Centuries of De Architectura: A Catalogue of Editions at the University of Pennsylvania*. Philadelphia.

Aydın-Tavukçu, Z. (2015). Alabanda: Tarihi coğrafya, Topoğrafya, Araştırma ve Kazılar. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 35, 223-256.

Bağdatlı, F. (2001). Alabanda Apollon İsotimos Tapınağı [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Adnan Menderes Üniversitesi.

Bingöl, O. (1990). Der Oberbau des Smintheion in der Troas. W. Hoepfner ve E.-L. Schwandner (Eds.), *Hermogenes und die hoch hellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28. Bis 29. Juli 1988 im Rahmen des 13. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie* (ss. 45-50). Mainz: P. von Zabern.

Bingöl, O. (2013). From the Dipteros of Polykrates to the Pseudodipteros of Hermogenes. *Anatolia* 39, 107-119.

Bingöl, O. (2020). Hermogenes. Das Glas Halbleer Betrachtetin. U. Quatember ve U. Lohner-Urban (Eds.), *Zwischen Bruch und Kontinuitaet Architektur in Kleinasien am Übergang vom Hellenismus zur römischen Kaiserzeit. Byzas 25* (ss. 31-40). İstanbul: Ege Yayınları.

Büyüközer, A. (2018). The Sanctuary of Hekate at Lagina in the 4th Century BC. *Arkhaia Anatolika* 1, 15-30. DOI: 10.32949/Arkhaia.2018.1

Büyüközer, A. (2019). Lagina ve Ionia Rönesansı: Tapınak ve Propylon'daki Uygulamalar Işığında Ionia Rönesansı'nın Kronolojik Tanımlamasına Yeni Bir Katkı. *Arkhaia Anatolika* 2, 195-217. DOI: 10.32949/Arkhaia.2019.12

Corso, A. (2020). The Statue of Apollo Smintheus by Skopas and the Monumental Policy of the Satrap Artabazus. V. Keleş (Ed.), *Parion Studies III. Propontis ve Çevre Kültürleri – Propontis and Surrounding Cultures* (ss. 247-253). İstanbul: Ege Yayınları.

Coulton, J. J. (1977). *Ancient Greek Architects at Work: Problems of Structure and Design*. New York: Cornell University Press.

Dreyer, B. ve Bingöl, O. (2018). Neues zu Magnesia, archäologisch und epigraphisch. H. Frielinghaus ve T. G. Schattner (Eds.), *Ad summum templum architecturae: Forschungen zur antiken Architektur im Spannungsfeld der Fragestellungen und Methoden* (ss. 32-44). Möhnsee: Bibliopolis Verlag.

Edhem, H. (1905). Fouilles d'Alabanda en Carie: rapport sommaire sur la première campagne. *CRAI 49*(4), 443-459. https://doi.org/10.3406/crai.1905.71655

Edhem, H. (1906). Fouilles d'Alabanda en Carie: Rapport sommaire sur la seconde campagne. *CRAI 50*(6), 407-422. https://doi.org/10.3406/crai.1906.71899

Görkay, K. (2012). The Temple of Augustus and Roma in Ancyra: A Reassessment. T. Schulz (Ed.), *Dipteros und Pseudodipteros: Bauhistorische und archäologische Forschungen; Internationale Tagung, 13.11.-15.11. 2009 an der Hochschule Regensburg. Byzas 12* (ss. 203-218). İstanbul: Ege Yayınları.

Gros, P. (1978). Le dossier vitruvien d'Hermogénès. *MÉFRA*, 90, 687-703. https://doi.org/10.3406/mefr.1978.1167

Haselberger, L. ve Holzamnn, S. (2015). Visualizing asperitas: Vitruvius (3.3.9) and the 'asperity' of Hermogenes' pseudodipteral temple. *JRA* 28, 371-391.

Hoepfner, W. (1990). Bauten und Bedeutung des Hermogenes. W. Hoepfner ve E.-L. Schwandner (Eds.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28. Bis 29. Juli 1988 im Rahmen des 13. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie* (ss. 1-34). Mainz: P. von Zabern.

Hoepfner, W. ve Schwandner, E.-L. (1990). *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28. Bis 29. Juli 1988 im Rahmen des 13. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie*. Mainz: P. von Zabern.

Kökdemir, G. (2004). The Augustan Typological and Stylistic Features in Anthemion Decorations on Sacrificial Tables. *Anadolu* 27, 63-96.

Kökdemir, G. (2011). Menderes Magnesiası – Propylon Mimari Bezemeleri. *Anadolu* 37, 93-141.

Kreeb, M. (1990). Hermogenes-Quellen-Und Datierungsprobleme. W. Hoepfner ve E.-L. Schwandner (Eds.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28. Bis 29. Juli 1988 im Rahmen des 13. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie* (ss. 103-11). Mainz: P. von Zabern.

Krinsky, C. H. (1967). Seventy-Eight Vitruvius Manuscripts. *JWarb* 30, 36-70.

Moore, R. E. (1968). A newly observed stratum in Roman floor mosaics. *AJA* 72, 57-68.

Özgünel, A. C. (2013a). *Apollon Smintheus'un İzinde: Smintheion*. İstanbul: Ege Yayınları.

Özgünel, A. C. (2013b). İlyada Destanı Işığında Smintheus Tapınağı. A. C. Özgünel (Ed.), *Apollon Smintheus'un İzinde: Smintheion*. (ss. 29-76). İstanbul: Ege Yayınları.

Pullan, R. P. (1881). The Sminthium. *Antiquities of Ionia* 4 (ss. 40-47). London: Macmillan. https://doi.org/10.11588/diglit.4327#0053

Rumscheid, F. (1994). *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus. Beiträge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur. Band 14.* Mainz: P. von Zabern.

Rumscheid, F. (1995). Die Ornamentik des Apollon-Smintheus-Tempels in der Troas. *IstMitt* 45, 25-55.

Schober, A. (1933). Des Fries des Hekateions von Lagina. *IstForsch* 2. İstanbul: Ege Yayınları.

Schulz, T. (2012a). *Dipteros und Pseudodipteros: Bauhistorische und archäologische Forschungen; Internationale Tagung, 13.11. – 15.11.2009 an der Hochschule Regensburg. Byzas* 12. İstanbul: Ege Yayınları.

Schulz, T. (2012b). Vergleich der Pseudodipteroi – Aufbau und Konstruktion. T. Schulz (Ed.), *Dipteros und Pseudodipteros: Bauhistorische und archäologische Forschungen; Internationale Tagung, 13.11.–15.11. 2009 an der Hochschule Regensburg. Byzas* 12 (ss. 165-179). İstanbul: Ege Yayınları.

Schneider, J. G. (1808). *Commentariorum partem priorem tenens Marci Vitruvii Pollionis De architectura libri decem (Band 2).* Leipzig: Sumtibus et Litteris G. J. Göschen.

Senseney, J. R. (2016). Scale, Architects, and Architectural Theory. M. M. Miles (Ed.), *A companion to Greek Architecture. Blackwell Companions to the Ancient World* (ss. 224-237). Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons, Inc.

Tırpan, A., Gider, Z. ve Büyüközer, A. (2012). The Temple of Hekate in Lagina. T. Schulz (Ed.), *Dipteros und Pseudodipteros: Bauhistorische und archäologische Forschungen; Internationale Tagung, 13.11.-15.11. 2009 an der Hochschule Regensburg. Byzas* 12 (ss. 181-202). İstanbul: Ege Yayınları.

von Gärtringen, F. H. (1906). *Inschriften von Priene*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer.

Yegül, F. (1993[2]). Vitruvius ve De Architectura. *Vitruvius, Mimarlık Üzerine On Kitap. 2. Baskı* (Çev.) S. Güven (ss. ix-xviii). İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.

Yegül, F. K. (2020). *The Temple of Artemis at Sardis. Archaeological Exploration of Sardis Report* 7. Cambridge: Harvard University Press.

Yegül, F. K. ve Favro, D. (2019). *Roman Architecture and Urbanism. From the Origins to Late Antiquity.* Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9780511979743

Yener, E. (2001). Alabanda Antik Kenti Kazı Temizlik ve Çevre Düzenleme Çalışmaları 1999. *Müze Kurtarma Kazıları Sonuçları 11*, 5-16.

Yener, E. (2002). Alabanda Antik Kenti Kazı Temizlik ve Çevre Düzenleme Çalışmaları 2000. *Müze Kurtarma Kazıları Sonuçları 12*, 179-190.

Structured Abstract

Roman architect Vitruvius' "De architectura libri decem" mirrors architectural-engineering history and theories of the Classical Ages of the Mediterranean Basin that reached the present day and it has taken its place in the literature as the most comprehensive study.

Information about his fame and studies of architectural-engineering during the establishment of a new constitution, the so-called imperial period of Rome in 1st century BC, is strictly limited. However, it is possible to deduce information from his studies despite it should be interpreted as subjective transfers. Vitruvius was a military engineer who worked respectively with Julius Caesar and Octavian. It is understood that he planned and managed the architectural implementation of the construction of the basilica in Fano from his book. He was already near the end of his life between 30-26 BC and he must have intended to fulfill his last duty as an elderly Roman military engineer and architect. He wanted to contribute to the architectural projects in Rome and presented them to the emperor Augustus, thus he prepared a work named "De architectura libri decem".

Vitruvius presented 10 separate books to the emperor. After his presentation, it is not known how much the architectural theories of Vitruvius whether having been considered important for Augustus and the empire. However, in the period after Vitruvius, Pliny the Elder, Sextus Julius Frontinus, Cetius Faventinus, and Sidonius Apollinaris indirectly or directly mentioned Vitruvius's work in their studies. These sources mentioned above have revealed that Vitruvius' work was known by others despite it is recognition was limited.

Information about former and traditional architects in the works of Vitruvius is of particular importance. Hermogenes is one of the most famous among them. Vitruvius mentioned him firstly in his 3rd book where he talked about temple plans and their examples. Vitruvius cited two *pseudodipteros* temples, and one of them is known as Hermogenes' work in 2nd chapter in the 3rd book: The Temple of Artemis at Magnesia. The latter is the Temple of Apollo. Vitruvius mentioned this temple in III.2.6 with the names of Alabanda (?) and Menesthes (?) which brought a long-standing discussion to be solved: Where is the homeland of Hermogenes? Where is the location of the temple of Apollo and who built it?

Editions of Vitruvius' codexes printed without any change in the texts until the 19th century. However, the word "Alabanda" which came right after "Hermogenes" in III.2.6, had been used in different spellings as "Alabarinthi, Alabantis, Alabandi, etc." in both many codex and presses. Consequently, this word is explained as the homeland of Hermogenes: Alabanda in Caria. Nevertheless, excavations at the beginning of the 20th century caused a new assessment: Alabanda could have been the location of the Temple of Apollo rather than indicating the homeland of Hermogenes. Two excavations had been carried out at the beginning of the 20th century that allowed scholars to make new evaluations about the III.2.6 of Vitruvius. A revealed inscription at Priene during the first of these excavations was published in 1906 cited that a person named "Hermogenes", as an architect. This knowledge directed some researchers to accept Hermogenes as an architect from Priene. The second excavation was carried out in a Carian city named Alabanda (modern Aydın-Cine) in 1904-1905. The remains of a building were uncovered which was later interpreted as a *pseudodipteros* Temple of Apollo. These two studies and findings assumed that the second *pseudodipteros* temple mentioned in Vitruvius is located in Alabanda and it is reflected in the translations of Vitruvius Chapter III.2.6 as follows: "*There is no example of this in Rome, but at Magnesia there is the temple of Diana by Hermogenes, and that of Apollo at Alabanda by Menesthes*."

The first excavation season in Alabanda had begun under associate manager Halil Edhem Bey on behalf of Müze-i Hümayun while Osman Hamdi Bey was a director of the museum. His work in two separate seasons in 1904 and 1905 revealed significant results about the cult structures in Alabanda. A Doric *peripteros* temple was discovered in 1904 excavations along with coins depicted of Apollo. According to coin finds in the temple, Edhem bey thought that the temple may have been dedicated to Apollo. In the same year a scant remain of a building interpreted as "*Agora*" was uncovered. A marble frieze block with a figured relief which has also *ionic cymatium* and pearl-reel decoration as crown part on the front side was found along with other architectural fragments. Halil Edhem Bey continued his excavations on *Agora* in the second season in 1905. The results showed that the building which was known as "*Agora*" in the previous period was a sanctuary and consisted of a temple that had been converted into a church in the later period. Edhem Bey commented that Vitruvius' statement of the *pseudodipteros* temple of Apollo may have been the one in Alabanda.

Based on Edhem Bey's research and commentaries, A. Schober studied another *pseudodipteros* temple dedicated to Hekate at Lagina and compared its plan with the temple of Apollo at Alabanda. He is the first scholar who presented the reconstruction plan of the temple of Apollo by referring to Vitruvius and confirmed that the temple at Alabanda is an *Ionic* order, *pseudodipteros* plan with 8x13 columns. Later, another researcher, W. Hoepfner repeated Vitruvius' words and stated that the temple at Alabanda was a *pseudodipteros* plan with 8x13 columns. Nevertheless, he presented a revision of *opisthodomos* and *pronaos* of the temple. He declared that Menesthes, the architect of this temple mentioned in Vitruvius, built the temple as a successor of Hermogenes, and dated the structure to the 2nd century BC.

Approximately 100 years later, the last excavations of the temple at Alabanda were carried out by E. Yener and F. Bağdatlı in 1999-2000. They repeated Edhem Bey's measurement for the temple except for minor differences. They acknowledged that it was the *pseudodipteros* temple, mentioned in Vitruvius' III.2.6. According to their results, the temple had a *pseudodipteros* plan with 8x13 columns as shown in the studies of Schober and Hoepfner.

The research history clearly shows that the temple ruins at Alabanda are considered to be dedicated to Apollo as the second *pseudodipteros* temple. However, information about the architecture of the temple and its order is strictly limited. Thus, the temple is open to discussion.

Edhem Bey documented the *ionic* capital, shaft, and bases of the columns found during the excavations in his articles. He measured the upper diameter of the column as 0,952 m from the fluted lower part of the *ionic* capital. The upper diameter of the column base and the diameter of the shaft are measured as 1,12 m. These are important data to find out the original dimension of the temple. However, this information is neglected by subsequent scholars. They admitted the lower diameter of the column as 0,90 m and intercolumniation on the long sides as 2,80 m and reconstitute the plan of the temple with these measures. Conversely, the dimensions of *plinth* or diameter of the lower torus of the column bases should be between 1,60 to 1,70 m with accepting the dimensions of 0,95 m upper diameter, 1,10 m lower diameter. These measures of the columns make it impossible to create a *pseudodipteros* plan with 8x13 columns within approximately 34,5 x 22 m, which is the circumference of the remains unearthed by Edhem Bey. If we admit the temple's lower diameter as 1,10 m and the lower part of the column base size as 1,65 m, the row of 11

columns should fit on the long side and 6 on the short side like the *peripteros* temples. This suggestion appears to be more realistic than the *pseudodipteros* plan with 8x13 columns.

Some scholars accepted Hermogenes as an architect from "Priene" due to the inscription found in the excavations in Priene. This interpretation is open for discussion because the inscription did not mention the origin of Hermogenes as Priene. Furthermore, the presence of the inscription in Priene is not definite proof that the person mentioned in the inscription is of "Priene" origin. He could have been another Hermogenes who as an architect lived somewhere in Anatolia or Hermogenes in Vitruvius's book could have worked in Priene as well as other cities.

Consequently, it is difficult to say that the temple at Alabanda mentioned with the temple of Artemis at Magnesia in Vitruvius's book III.2.6, is the second *pseudodipteros* temple. Additionally, "Alabarinthis, Alabantis, Alabandi, etc." or Alabanda maintains its validity as an adjective that preserves the origin of Hermogenes. Nevertheless, it is possible to reinterpret the temple of Apollo which existed during the life span of Vitruvius in the first century BC.

Apart from the Temple of Artemis at Magnesia, there are 6 *pseudodipteros* temples at least, dated to the Hellenistic and Early Imperial Period in the Mediterranean world. These are Messa Aphrodite, Sardis Artemis, Ancyra Augustus, Lagina Hekate, Aphrodisias Aphrodite, and Troad Apollo Smintheus. Among them, only one is dedicated to Apollo: The Temple of Apollo Smintheus. Several architectural details and features highlight the importance of the temple of Apollo among the other temples. Among all *pseudodipteros* temples, it is the 4th greatest one coming after Sardis, Magnesia, Ancyra, and owns the largest *crepidoma* among all *pseudodipteros* temples. Among the temples built in the Anatolia during the Greek and Roman period, it has also important architectural features like both using the two types of figured column shafts (*columnae caelatae*), having unique column bases, and using scenes from the Trojan Wars on the figured friezes.

Despite there are various interpretations about its dating, the common opinion is that the temple was constructed in the 2nd century BC. Pliny the Elder stated that the temple was still standing in 70's AD, thus it is can be assumed that Vitruvius probably mentioned this temple rather than a controversial one in Alabanda.

"…There is no example of this at Rome, but at Magnesia the temple of Diana built by Hermogenes of Alabanda, and the temple of Apollo by Menesthes."

To sum up, the text above is still valid. According to Vitruvius, Hermogenes should be related with the city of "Alabarinthi, Alabandi, Alabunthe, Alabaundis, Alabandis", and there may have been a second *pseudodipteros* temple apart from the temple of Artemis, dedicated to Apollo that might have been built by an architect named "Menesthes" (?). That temple may have been the temple of Apollo Smintheus at Troad.

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

Sillyon'da Ares Kültü
The Cult of Ares at Sillyon

Bilsen Ş. ÖZDEMİR
https://orcid.org/0000-0002-5639-2088

Murat TAŞKIRAN
https://orcid.org/0000-0002-5537-6457

Geliş Tarihi: 03.03.2021 | Kabul Tarihi: 13.03.2021 | Online Yayın Tarihi: 17.03.2021

Makale Künyesi: Özdemir, B. Ş. ve Taşkıran, M. (2021). Sillyon'da Ares Kültü. *Arkhaia Anatolika, 4*, 109-122. DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.28

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 109-122
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.28

Araştırma Makalesi / Research Article

Sillyon'da Ares Kültü

The Cult of Ares at Sillyon

Bilsen Ş. ÖZDEMİR*

Murat TAŞKIRAN**

Öz

Pamphylia Bölgesi'nin önemli kentlerinden biri olan Sillyon'da son zamanlarda artan çalışmalara paralel bir biçimde, kent ve bölge tarihine dair önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Sillyon antik kenti, Pamphylia Ovası'ndaki kayalık bir tepe üzerinde kurulmuş ve bu topografik yapı kent karakterini belirlemiştir. Yerleşmenin doğal korunaklı yapısı ve coğrafik konumu kendisini tarih boyunca savunmasıyla ön planda olan bir *kale-kent* haline getirmiştir. Sillyon için stratejik açıdan oldukça önemli olan bu görünüm, savunma yapıları ile desteklenmiş ve doğal yapıyla savunma sistemleri birleştiğinde, kent ele geçirilmesi oldukça güç bir askeri alan haline gelmiştir. Nitekim bu durum, makalenin konusunu oluşturan kentteki Ares kültünün varlığı bağlamında da etken bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Bilindiği üzere Ares/Mars, askeri karakteri olan, savaş veya savunmayla ilişkilendirilen bir tanrıdır. Kentin nümismatik verilerinden hareketle Ares kültünün MÖ 4.-3. yüzyıldan Roma İmparatorluk Dönemi'nin geç evrelerine kadar yoğun bir şekilde görüldüğü söylenebilir. Hatta bu kült, MS 2. yüzyıl ile MS 3. yüzyılın başı aralığında Mars Ultor ikonografisi ile karşımıza çıkmaktadır. Dahası, Klasik Dönem'de kentte bir Pers garnizonunun olması, Hellenistik Dönem'de güçlü bir savunma sisteminin inşa edilmesi ve terk edildiği döneme kadar savunma yapılarının işlevselliği, Ares kültü için önemli veriler olarak değerlendirilmelidir. Sillyon'un taşıdığı askeri misyon, Ares'i hem kent halkı hem de özellikle kentteki askerler için gücüne ve desteğine her daim ihtiyaç duyulan bir inanç yapmış olmalıdır. Bu makalede, mevcut verilerden hareketle Ares'in kent tarihindeki görünümü ele alınmaktadır. Yaklaşık 700 yıl boyunca kesintisiz bir şekilde kent *pantheonu*nda saygı duyulan bir karakter olarak karşımıza çıkan Ares'in Sillyon'daki varlığı tüm detaylarıyla ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimler: Pamphylia, Sillyon, Ares, Kült, Savunma Sistemi

Abstract

In parallel to recently increasing research at Sillyon, an important city of Pamphylia, important results have been attained regarding the history of the city and the region. The ancient city of Sillyon was founded on top of a rocky hill and this topographic fabric has determined the urban character. Naturally protected location and its geographic position paved the way for the city to be a fortress-city, always on the stage with its defense through history. This character was of great importance for Sillyon and it was supplemented with structures for defense; thus, the city became difficult to be seized when the natural fabric and defense system were compounded. Nevertheless, this situation is considered an effective element with regards to the existence of the cult of Ares in the city. As widely known, Greek Ares, or Roman Mars, was a deity with military character and connected with wars or defense. Based on numismatic evidence from the city, the cult of Ares is attested intensively from the 4th-3rd century BC through the late phases of Roman Imperial period. Ares is even attested with Mars Ultor iconography in the 2nd century – beginning of 3rd century AD. Furthermore, that a Persian garrison was positioned at the city in the Classical period, that a strong defense system was built in the Hellenistic

* Dr. Öğr. Üyesi Bilsen Ş. Özdemir, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Nevşehir/TR. E-mail: bilsenercan@gmail.com. / Orcid iD: 0000-0002-5639-2088

** Dr. Murat Taşkıran, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kınıklı Kampüsü, Denizli/TR. E-mail: mtaskiran@pau.edu.tr. / Orcid iD: 0000-0002-5537-6457

period and that the defense structures retained their function until the site was abandoned need to be taken into consideration for the cult of Ares. Military mission of Sillyon must have made Ares a faith whose might and support were always needed both by the locals and the troops in the city. This article deals with how Ares was seen through the history of the city. The presence of Ares, who was venerated in the city's pantheon for about seven centuries uninterruptedly, is explored in all details.

Keywords: Pamphylia, Sillyon, Ares, Cult, Fortification System

Giriş

Bir kentin kuruluşu bağlamında önemli etkenlerin başında hiç şüphesiz topografya gelmektedir. Zira bir kentin kuruluşunda topografya, fiziki yapısının oluşumuna ve şekillenişine kadar pek çok detayın belirlenmesinde önem arz etmektedir. Diğer yandan da tüm bu belirleyiciliğiyle topografya, doğrudan ya da dolaylı olarak kentlerin siyasi, sosyal ve kültürel kaderinde de önemli bir etken olmaktadır. Çalışmamızın çıkış noktası olan Sillyon da bu bağlamda dikkate değer özelliklere sahiptir[1]. Kentin tarihsel kaynaklarda ilk kez belirdiği Hitit İmparatorluk Dönemi'nden Türk-İslam Dönemi'ne kadar kentin zapt edildiğini veya teslim olduğunu hiçbir kaynak yazmaz ve her dönemde burası *kale-kent* (*kastra*) olarak anılır. Siyasi koşullar ne olursa olsun kent savunma özelliğini hep muhafaza etmiş veya bu yönünden dolayı, özellikle de stratejik dönemlerde birilerinin sürekli yaşadığı önemli bir yer olmuştur. Bu durumun en büyük nedeni şüphesiz kentin korunaklı doğal yapısıdır. Bununla beraber, diğer Pamphylia Bölgesi kentlerinden farklı olarak kıyıya uzak olması, denizden bakıldığında etkileyici büyük bir kent olarak görülmemesi, güçlü savunma sistemi hem aşılması güç hem dışarıdan bakan tarafından caydırıcılığı yüksek kayalık bir topoğrafyaya sahip olması, kenti güvenilir kılıp ele geçirilmemesinde etki eden diğer faktörler olarak düşünülebilir[2] (fig. 1). Elbette, kent topografyasının sonucu olan tüm bu özellikler, Sillyon'un siyasi ve sosyal rollerinin şekillenmesi açısından da belirleyici olmuştur. Nitekim bu durum, kentteki Ares kültünün varlığı bağlamında da etken bir unsur gibi gözükmektedir. Bilinen veriler ışığında kentin askeri bir üs ya da garnizon olarak anılması, burada vurgulanmaya çalışılan topografya ve kent ilişkisini açıklamak bağlamında son derece önemlidir. Ayrıca tüm bu ilişkinin ayrılmaz bir parçası olarak, kentin sosyal yaşam ile dini karakteri arasındaki yerleşik ilişki de biraz önce açıklanan kent-topografya mefhumunun doğal bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Bu çıkış noktasından hareketle makalede, Sillyon'da Ares kültü üzerinden kentin siyasi-sosyal rolü ile dinsel yaşamı arasındaki ilişkiye bir kapı aralanmaya çalışılacaktır.

Ares, Yunan *pantheon*unda savaşçı eril gücün temsilidir[3]. O, mitolojik varoluş öyküsüne göre Zeus ile Hera'dan doğmuştur. Ancak, Olympos'un en saygın ebeveynlerine sahip olmasına rağmen -savaşın mı tanrının mı sevilmediğinden bilinmez- hep geri planda kalmıştır. Çok fazla mitosta konu edilmemiş buna koşut bir biçimde de çokça ikonografide yer bulmamıştır. Bununla birlikte var olan tasvirlerinde, fonksiyonuna yakışır bir biçimde askeri teçhizatıyla çıplak ya da giyinik olarak betimlenmiştir[4]. Ares kültünün ortaya çıkışı ve kökeni üzerine yapılan önermeler, çoğu antik kaynak aktarımına dayanan veriler nedeniyle, tanrıyı İskit ve Thrak topraklarıyla ilişkilendirmektedir[5]. Diğer yandan tanrının erken dönem varlığına işaret eden veriler ise Minos-Miken kültürlerine kadar geri götürülmektedir. Buna

[1] Sillyon ile ilgili genel bilgi için bk. Lanckoroński 2005; Taşkıran 2020, 1-30.
[2] Taşkıran 2017, 326, 349, 382 vd.
[3] Ares'in genel karakteri ve mitosları için bk. Wissowa 1895, 642-667; Graf 1985, 265-268; Simon 1985, 255-268; Grimal 1997, 84-86;Bruneau 1984, 479.
[4] Bruneau 1984, no. 5-120; Simon 1985, fig. 247-249, 254-255, 257.
[5] Hdt. IV. 59; V. 7; VII. 75-76. Ayrıca bk. Wissowa 1895, 642-643; Simon 1985, 257-259.

göre Knossos'tan ele geçen Linear B tabletleri üzerinde okunan "A-RE" ve "E-NU-WA-RI-JO" isimlerinin tanrı Ares ile ilişkili olabileceği öngörülmektedir[6]. Ancak tanrının adının yazılı kaynaklarda ortaya çıktığı süreçle bu erken kaynaklar arasındaki zaman kopukluğu kesin bir ön Yunan kökeni tayin etmeyi güçleştirmektedir. İsminin anıldığı en erken kaynak olan Homeros'un İlyada Destanı, tanrıyı *insanlığın baş belası, uğursuz, kaleler yıkan, elleri kanlı* gibi sıfatlarla anar[7]. Diğer yandan da Ares'i, savaş sırasında babası tarafından nefret edilen bir evlat olsa dahi Anadolu halklarına yakın bir konuma yerleştirir[8]. Hesiodos ise Theogonia adlı eserinde *pantheon*daki güçsüz varlığını pekiştirircesine tanrıyı yalnızca bir defa anar[9]. Diğer yandan Ares'in özellikle Homeros tarafından Anadolu'ya yakınlaştırılışı, tanrı ile Anadolu halkları arasında var olan yakın bir ilişkiyi düşündürür. Ancak bu noktada Anadolu'da Ares'e etimolojik olarak kaynaklık edecek bir tanrı isminin olmayışı, Anadolu'yu köken odaklarından uzaklaştırır. Oysa Anadolu dinsel yaşamında -Ares ile etimolojik bir ilişki kurulamasa bile- "savaş tanrısı" görünümü oldukça kabullenilmiş bir inanç biçimini temsil eder. Bu bağlamda, Hitit dinsel geleneğinde "Zababa", "Nergal", "Ugur", "Jarri"; Luvi dinsel geleneğinde ise "Santa" ve "Iyarri" gibi doğrudan savaş ile ilişkilendirilen tanrıların varlığı son derece dikkat çekici örnekleri oluşturur[10]. Dolayısıyla Ares, köken olarak yoğun bir biçimde Thrak ya da ön Yunan kültürleriyle ilişkilendirilse de "savaş tanrısı" inancı ve görünümü, Anadolu için de pek yabancı bir inanç değildir[11].

Pamphylia'da Ares Kültü

Anadolu'da Ares inancıyla hemen hemen her bölgede karşılaşılmaktadır[12]. Bununla birlikte bu bölgeler arasında Ionia, Pamphylia, Lykia ve Pisidia, diğer bölgelere nazaran verilerinin fazlalığıyla ön plana çıkmaktadır. Ares'in Anadolu'daki en erken varlığı sikkeler aracılığıyla Arkaik ve Erken Klasik Dönem'e uzanır[13]. Onun varlığına yalnızca ikonografik olarak işaret eden bu erken verileri, sonrasında tanrıyı Anadolu'da somutlaştırır bir biçimde Herodotos'un aktarımları takip eder[14]. Herodotos'un, Anadolu'da biliciliğiyle tanınan bir

---

[6] A-RE isminin doğrudan tanrının ismi ile ilişkili olduğu, buna karşın E-NU-WA-I-JO isminin ise tanrının sonraki sıfatlarından olan *Enyalios* ile ilişkili olduğu üzerinde durulmaktadır. Hatta E. Simon bu isimlerin varlığından yola çıkarak Homeros destanları üzerinden bir değerlendirmeyle tanrının Akhalar ile yakın bir ilişki içerisinde olduğunu da dile getirmiştir. Konunun ayrıntıları için bk. Simon 1985, 257; Gonzales 2004, 3-8.

[7] Hom. *Il*. V. 30-35, 454-461.

[8] Hom. *Il*. V. 460-470, 506-518, 592-595, 699-710, 890-900; XX. 38-74.

[9] Hes. *theog*. 921.

[10] Haas 1994, 363-369; Hutter 2010, 206-207.

[11] Ares'in Anadolu ile olan-ilişkisi bağlamında dikkat çeken bir başka detayı da L. Robert'in araştırmaları sunar. Robert özellikle Geç Roma Dönemi kabartmalarında karşılaşılan binici tanrının savaşçı görünümünün Yunan öncesi bir dönemin izlerini taşıdığını belirtmektedir. Konunun ayrıntıları için bk. Robert 1966, 99-100; Robert 1983, 578-583. Ayrıca Anadolu'da binici tanrı ve bu tanrının Ares ile ilişkisi hakkında bk. Delemen 1999, 69-70, 194-197.

[12] Anadolu'da Ares kültü üzerine ilk çalışmalar L. Robert tarafından yürütülmüştür. Robert özellikle Güney Anadolu'da Lykaonia, Isauria, Pisidia, Karia, Lykia ve Kilikia'daki bazı yerleşimlerde Ares'in varlığını saptamıştır. Konunun ayrıntıları için bk. Robert 1966. Robert'in ardından, konu üzerine kapsamlı bir doktora çalışması yürüten M. P. Gonzales de hem Anadolu hem de Yunanistan, Thrakia ve Adalar özelinde Ares kültünün varlığını irdelemiştir. Gonzales, Ares'in Anadolu'da tapınım gördüğü bölgeleri şu şekilde sıralamıştır: Ionia, Karia, Pisidia, Isauria, Lykonia, Lykia, Pamphylia, Kilikia, Mysia ve Karadeniz kıyıları. Konunun ayrıntıları için bk. Gonzales 2004, 372-477; Gonzales 2005, 261-283.

[13] Gonzales 2004, 374; Köymen 2006, 46. Arkaik Dönem'e tarihlendirilen Ksanthos ve Phokaia sikkeleri, tanrının varlığının kanıtı sayılan en erken izleri oluşturmaktadır. Sonrasında ise bu erken verileri Kilikia Bölgesi kentlerinden Tarsus ve Nagydos'un Klasik Dönem'e tarihlendirilen kent sikkeleri takip etmektedir. Ksanthos sikkesi için bk. Fellows 1855, lev. 11, 7. Phokaia sikkesi için bk. Köymen 2006, 46, lev. 4, şek. 1. Kilikia örnekleri için bk. Gonzales 2004, 374, lev. 43b.

[14] Herodotos, farklı bölümlerde Ares'in Mısır, Skythia, Thrakia ve Anadolu ile olan ilişkilerine yer vermiştir. Bk. Hdt. II. 59, 63, 83; IV. 59, 62; V. 7; VII. 75-76, 140; VIII. 77.

 Doi: 10.32949/Arkhaia.2021.28

Ares kültüne değinmesi, tanrının Klasik Dönem'de Anadolu'daki varlığını açık bir biçimde doğrular[15]. Hellenistik Dönem'e gelindiğinde Ares hem sikke hem de yazıtlarda -diğer Yunan görünümlü tanrıların artışına koşut bir biçimde- çok daha sık karşılaşılan bir inanç olur[16]. Aşağıda detaylıca ele alınacağı üzere, çalışmamızın çıkış noktasını oluşturan Sillyon antik kenti de tanrının Anadolu'daki yükseliş sürecine dair önemli veriler sunar.

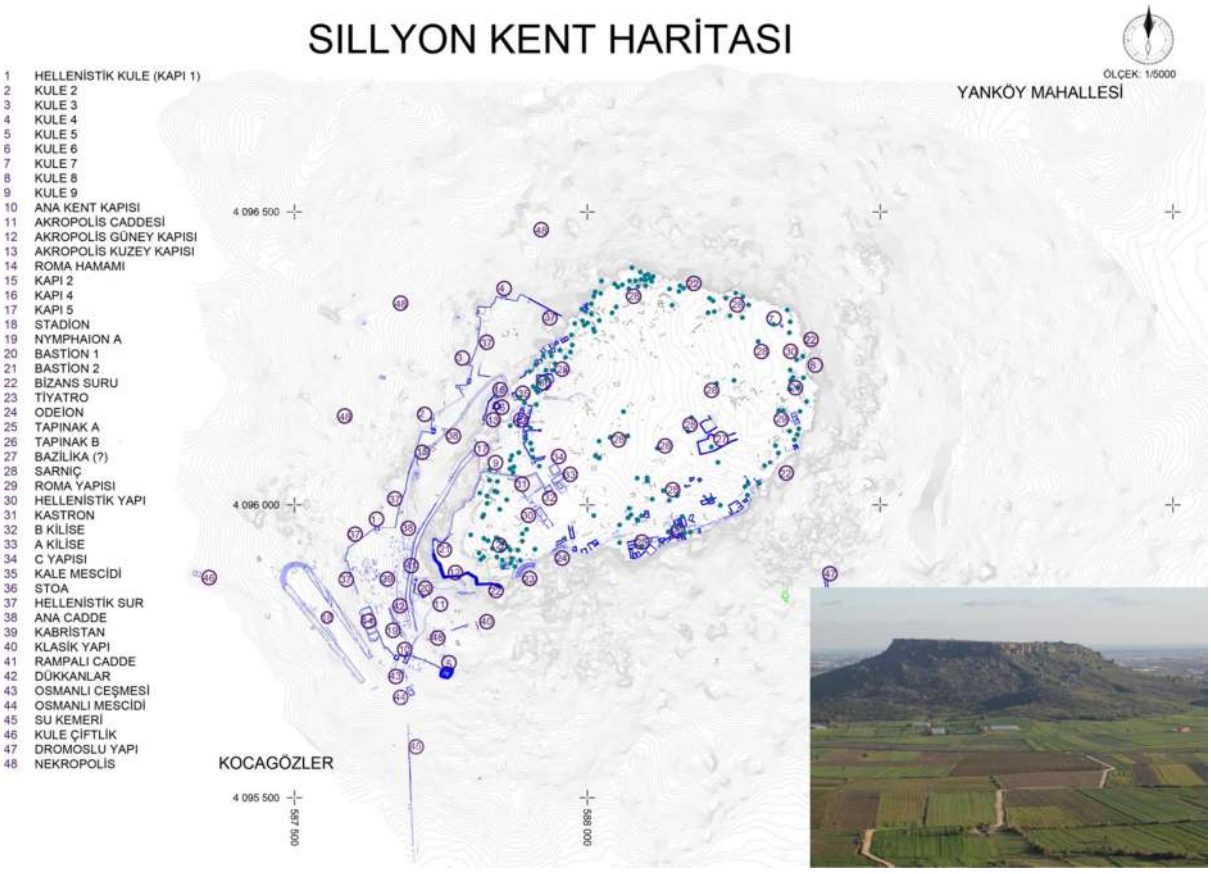

Figür 1: Sillyon kent haritası ve kentin kuzeyden görünümü

Pamphylia Bölgesi, Ares'in Anadolu'da tapınım gördüğü bölgeler arasında verilerin niteliği ve zamansal çeşitliliği bakımından ilk sıralarda yer alır[17]. Tanrının bölgedeki varlığı ilk kez Aspendos sikkeleri üzerinde görülen çıplak, elinde bir kalkan ve kılıç ya da mızrak tutan figür ile sorgulanır[18]. Klasik Dönem'e (MÖ 465-430) tarihlenen bu sikkeler üzerindeki figürün savaş tanrısı Ares yahut yerel bir kahraman olabileceği ihtimali üzerinde durulur[19]. Tanrının bölgedeki varlığı için oldukça erken ancak tartışmalı olan bu erken verileri, Sillyon'un Hellenistik Dönem başlarına tarihlendirilen kent sikkeleri takip eder. Tanrı, MÖ 4.-3. yüzyıllara tarihlenen kent sikkelerinde hem ön yüzlerde miğferli büstüyle hem de arka yüzlerde ayakta kısa askeri kıyafetli ikonografisiyle görülür[20] ve bu sikkeler ile çok daha açık bir biçimde Pamphylia'da Hellenistik Dönem ile birlikte Ares kültünün varlığı da onanmış olur. Zira bu süreçten sonra tanrı bölgedeki pek çok önemli kentte saygı duyulan bir inanca

[15] Hdt. VII. 76. Ayrıca Anadolu'da Ares'in bilici rolüyle bağlantılı olarak bk. Gonzales 2005, 271-283.
[16] Tanrının Anadolu'daki varlığını kanıtlayan veriler için bk. Gonzales 2004, 372-477; Gonzales 2005, 261-271; Köymen 2006, 40-50.
[17] Pamphylia Bölgesi'nde Ares kültünü belgeleyen veriler için bk. Robert 1966, 91-100; Gonzales 2004, 436-454; Dağlı-Dinçer 2020, 246-256.
[18] Söz konusu sikkeler için bk. SNG *France 3*, 1-13.
[19] Gonzales 2004, 374.
[20] SNG *France 3*, 951-955; 960-965; SNG *Pfälzer*, 907-919.

dönüşür. Syedra'da bulunan ve Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen kehanet yazıtı, tanrının adının da içinde bulunduğu ritüel uygulamalarından iz vermesiyle dikkati çeker[21]. Ele geçen verilerden anlaşılan odur ki Ares, Roma İmparatorluk Dönemi ile birlikte bölgede çok daha kurumsal bir inanç halini almıştır. Nitekim tanrının Aspendos, Attaleia ve Perge gibi kentlerde bir rahiple temsil edilmesi[22], Perge'de kent kurucularının ataları arasında anılması ve hem Perge hem de Side de heykel ve kabartmalarda kendini göstermesi, son derece önemlidir[23]. Ayrıca tüm bu önemli verilerin yanı sıra yine bölgenin farklı kentlerinde ele geçen çeşitli adak yazıtları ve sikkelerdeki varlığı da ona duyulan ilgi ve dini saygının bir göstergesidir[24]. Ares'in bölgedeki erken inanç içeriğine baktığımızda ilk göze çarpan, tanrının bölgedeki sikke ikonografilerine de yansıyan savaşçı rolüdür[25]. Bu beklenen rolünün dışında ise tanrı, özellikle Roma Dönemi ile birlikte farklı fonksiyonlarıyla saygı duyulan bir inanca dönüşmüştür. Perge'de ele geçen bir yazıtta tanrının *epekoos* (duaları duyan) *epitheton*uyla anılması[26], Syedra ve Side yazıtlarında ise kehanet ile ilişkilendirilmesi son derece önemlidir[27]. Tüm bunlar göz önüne alındığında Ares'in, Pamphylia'da ilk kez Klasik Dönem'de görülen varlığını, gittikçe çeşitlenen fonksiyonlarıyla güçlendirerek Roma İmparatorluk Dönemi'nin geç evrelerine kadar koruduğunu söylemek mümkündür.

Figür 2: MÖ 4.-3. yüzyıl Sillyon kent sikkesi

Sillyon'da Ares Kültüne Dair Veriler ve Tanrının Ortaya Çıkışına Dair Düşünceler

Sillyon, Ares'in Pamphylia'daki erken kanıtlarına sahip olmasıyla bölge kentleri arasında adı her daim ilk sıralarda anılan bir yerleşimdir. Ancak bu öncü role rağmen, kentte tanrının varlığı -diğer kentlerdeki çeşitliliğin aksine- kısıtlı verilerle temsil edilmektedir ve kült içeriğine dair herhangi bir bilgiyi içermemektedir[28]. Zira tanrı, Sillyon'da şimdilik sadece nümismatik veriler ile belgelenmiştir. Ares kentte ilk kez Hellenistik Dönem'in erken evrelerine tarihlenen (MÖ 4.-3. yüzyıl) sikkelerle (fig. 2-3) birlikte görülmeye başlanmıştır[29]. Tanrı, bu sikkelerin ön yüzünde profilden, sakallı ve başında Korinth miğferiyle betimlenmiştir ve oldukça tipik olan bu tasviriyle *pseudootonom* basımlarla da (fig. 4) Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar varlığını korumuştur[30]. Fakat az örnekle temsil edilen

[21] Robert 1966, 91-100; Gonzales 2004, 379, 436-441; Gonzales 2005, 279-281.
[22] Gonzales 2004, 443-445, 447-448.
[23] *I.Perge*, no. 234-235; İnan 1975, 43-46; Alanyalı 2007, 87; Dağlı-Dinçer 2020, 250, dn. 1585-1586.
[24] Gonzales 2004, 441-442, 445-447, 449-454. Pamphylia Bölgesi kentlerinden Lyrbe ve Syedra'nın Roma Dönemi sikkelerindeki Ares tasvirleri için bk. "RPC IV.3, 9356," 2021; "RPC VII.2, 2650," 2021; "RPC IV.3, 9332," 2021; "RPC VII.2, 2732," 2021.
[25] SNG *France 3*, 1-13, 951-955, 960-965; SNG *Pfälzer*, 907-919.
[26] Ayrıca Gonazales tanrının Perge için koruyucu bir rolü olduğuna da değinmektedir. Gonzales 2004, 446-447; Dağlı-Dinçer 2020, 415. *Epekoos* (duaları duyan) *epitheton*u Perge'nin yanı sıra Phaselis teritoryumunda yer alan Ekizce Ares Kutsal Alanı'nda ele geçen yazıtlarda da tespit edilmiştir. Bk. İplikçioğlu 2001, 129. Ekizce Ares Kutsal Alanı'nda yürütülen güncel çalışmalar için bk. Arslan ve Tüner-Önen 2020, 269-271.
[27] Robert 1966, 91-100; Gonzales 2004, 379-380, 436-441, 450-454; Gonzales 2005, 272-273, 279-281.
[28] Şüphesiz bu durum üzerinde Sillyon'daki bilimsel çalışmaların kısıtlı zamanlarda yapılmış olması ve Perge, Side, Attaleia ile Aspendos kentlerinin aksine kazı çalışmalarının gerçekleşmemesi etkili olmuştur. 2020 yılında ilk kazı çalışmalarının başlandığı Sillyon'da, özellikle kent *pantheon*una ait verilerin artması beklenen bir sonuçtur.
[29] Hill 1897, 165. 1, lev. 29, 5; Imhoof-Blumer 1901, 350-351, lev. XII, 5-8; SNG *von Aulock*, 4865-4867; SNG *France 3*, 951-955; 960-965; SNG *Pfälzer*, 907-919. Ayrıca bk. "Waddington 3509," 2021; "Gorny & Mosch Giessener," 2021a.
[30] Bu görünüm çok az örnekle temsil edilmekte ve yapılan çalışmalarda bu örneklerin İmparatorluk Dönemi'nin

Figür 3: MÖ 4.-3. yüzyıl Sillyon kent sikkesi

bu görünüm, popülaritesini Roma İmparatorluk Dönemi'nin ilerleyen evrelerinde yitirmiş ve yerini yine *pseudootonom* sikkelerde karşılaşılan başka bir tasvire bırakmıştır. Ares'i tanımladığı düşünülen bu tasvirde tanrı, ilk kez arka yüz görüntüsü olarak ayakta, kısa askeri kıyafetli, yukarıya kaldırdığı sağ elinde bir mızrak, sol elinde ise bir kalkanla ileriye doğru hareket eder pozisyonda betimlenmiştir[31] (fig. 5-6). Ares, Roma İmparatorluk Dönemi'nin ilerleyen evrelerine gelindiğinde de çeşitlenen kent *pantheon*u içindeki varlığını korumuştur[32]. Bu süreçte sırasıyla Marcus Aurelius (161-180) (fig. 7), Septimus Severus (MS. 193-211) (fig. 8), Caracalla (MS. 198-217), Elagabalus (MS 218-222) (fig. 9) dönemleri kent sikkelerinin arka yüz betimlerinde tanrıya yer verilmiştir. Buna göre tanrı, Marcus Aurelius Dönemi'nde, bilinen Hellenistik ve *pseudootonom* sikke görünümlerinden farklı, yeni bir ikonografiyle betimlenmeye başlanmıştır. Ares bu yeni tipte; ayakta, miğferli başı profilden, gövdesi 4/3 cepheden, üzerinde pelerini de bulunan askeri bir kıyafetle, yana açılan sağ eliyle yere dayalı mızrağı, sol eliyle ise yerde duran kalkanı tutan bir ikonografiye sahiptir[33] (fig. 7). Doğrudan Mars Ultor kült heykelinin görünümünü yansıtan bu ikonografi, sonrasında Septimus Severus, Caracalla, Elagabalus Dönemi (Julia Cornelia Paula) baskısı kent sikkelerinde de kullanılmaya devam etmiştir[34] (fig. 8-9). Ares ayrıca kentin Septimus Severus Dönemi sikkelerinin bir başka basımında, cepheden, başı sağa dönük, kısa askeri kıyafetli, sağ eliyle yere dayalı mızrak, arkaya götürdüğü sol elinde ise bir *parazonium* tutarken betimlenmiştir[35] (fig. 10). Tanrıyı yine savaşçı özellikleriyle ön plana çıkaran bu betim, onun küçük buluntular üzerindeki tasvirlerinden bilinen, olasılıkla yine Mars Ultor varyasyonu bir kült heykeli görünümünü yansıtmaktadır[36].

Burada sıralanan veriler üzerinden Sillyon'da Ares'in genel görünümüne baktığımızda; tanrının, savaşçı rolü ön planda tutulan ikonografisiyle Hellenistik Dönem'den MS 3. yüzyıl başına kadar kent *pantheon*unda saygı duyulan bir inanç olduğunu söylemek mümkündür. Ancak tanrının kentteki uzun soluklu varlığının yanı sıra üzerinde durulması gereken temel konu, Ares'in Sillyon'daki varlığının nedeni ya da nedenleri olmalıdır.

---

hangi sürecine ait olduğu belirtilmemektedir. Söz konusu örnekler için bk. Hill 1897, 165. 1, lev. 29, 6; SNG *Copenhagen*, 440-441.

31 SNG *Pfälzer*, 917-919.

32 Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri ve yazıtlarından anlaşıldığına göre Sillyon kent *pantheon*unda Apollon, Zeus, Men, Demeter, Tykhe gibi tanrı ve tanrıçalar çok daha ön planda görülür. SNG *Pfälzer*, 862-960; Lanckoroński 2005, 65, 175-177; Gökalp 2001, 76-80, T. 135-138; Taşkıran 2017, 55-57; Özdemir 2020.

33 SNG *France 3*, 969-970.

34 Mars Ultor kült heykeli için bk. Simon 1984, 515, no. 24-24a. Septimus Severus Dönemi kent sikkeleri için bk. SNG *von Aulock*, 4880; SNG *France 3*, 983-984. Caracalla Dönemi kent sikkeleri için bk. Hill 1897, 167, no. 11. G. F. Hill tarafından Caracalla Dönemi olarak tanımlanan kent sikkesinin görüntüsüne ulaşılamamış ancak yapılan tanımlama gereği Marcus Aurelius ve Septimus Severus dönemlerindeki arka yüz betimiyle aynı olduğu anlaşılmıştır. Elagabalus Dönemi'nde eşi Iulia Paula Cornelia'nın ön yüz görünümü olarak bulunduğu sikkeler için bk. SNG *Pfälzer*, 946.

35 SNG *von Aulock*, 4877; "SNG vA 4877," 2021; "Gorny & Mosch Giessener," 2021b.

36 Benzer ikonografi hem *gemme*ler hem de özellikle Augustus Dönemi'nde basılan sikkeler üzerinden tanınmaktadır. Yalnızca bu örneklerde tanrı birebir aynı görünümü yansıtmakla birlikte, çıplak ya da bir pelerin ile betimlenmiştir. *Gemme* örnekleri için bk. Simon 1984, 526, no. 197, 200. Augustus Dönemi sikkesi için bk. Hill 1989, 94, fig. 178.

Tanrının Sillyon'daki erken varlığı nümismatik verilerle MÖ 4.-3. yüzyıla kadar geri gitmekte ve kentin bu süreçte Ares bağlamında öncü bir rol oynadığı görülmektedir. Dolayısıyla her şeyden önce bu süreci anlamlandırmak için Sillyon'un bu zaman dilimindeki siyasi ve kentsel görünümünü ele almak yerinde olacaktır. MÖ 4.-3. yüzyıl öncesi ve devamındaki süreç, tüm Anadolu'da oldukça hareketli ve değişken yaşanan bir zaman dilimini kapsamaktadır. Klasik Dönem'de Perslerin Anadolu'ya hâkim olması, Pamphylia'nın da aktif bir rol oynadığı pek çok siyasi oluşumu beraberinde getirmiştir[37]. Öyle ki bölge, Klasik Dönem içlerinde Ionia Satraplığına bağlı, askeri güçleriyle Pers yönetiminden desteğini esirgemeyen bir garnizon ve donanma üssü olarak ön plana çıkmış[38] ve konu üzerine yürütülen birçok tartışmanın sonucunda, Perslere ait bu garnizonun Sillyon'da olabileceği sonucuna varılmıştır[39]. Çünkü bir garnizonun varlığı bağlamında Sillyon, bölge kentleri arasında topografik yapısı gereği oldukça önemli bir role sahiptir[40]. Kent yüksek bir kayalık üzerine kurulmuştur ve savunma sistemleri olmaksızın dahi korunaklı bir yapı sergilemektedir. Dolayısıyla tüm bu avantajlı özelliklerle Sillyon henüz Klasik Dönem içlerinde bölgenin askeri üssü olabilecek niteliğiyle ön plana çıkmıştır. Ayrıca bu rol Klasik Dönem'deki varlığını onaylarcasına Hellenistik Dönem'de de devam etmiştir. Bu bağlamda İskender'in seferini konu eden Arrianus'un aktarımları son derece dikkate değerdir. Arrianus, İskender'in Sillyon'a gelişini şu cümlelerle anlatmaktadır[41]; "*İskender Side'de bir miktar asker bırakarak Sillyon'a doğru hareket etti. Burası yabancı paralı askerler ve ülkenin yerlilerinden meydana getirilmiş bir kuvvetin savunduğu müstahkem bir yerdi. Sillyon'un ani saldırıyla çabucak alınması olanaksızdı*." Arrianus'un bu aktarımı bir yandan kentteki donanımlı askeri gücü açıkça ortaya koyarken diğer yandan da kentin garnizon olduğu bilgisini de doğrular gözükmektedir. Kaldı ki bu askeri görünüm Hellenistik Dönem ile birlikte kentin sur, kule ve *bastion* gibi savunma yapılarıyla da açıkça takip edilebilmektedir[42]. Dolayısıyla, böylesine güçlü verilerle askeri kimliği vurgulu olan bir yerleşimde doğrudan savaşla ilişkili bir tanrı olan Ares'in karşımıza çıkması da çok şaşırtıcı değildir. Zira kent, belli ki bu süreçteki önemini sahip olduğu askeri güç ile pekiştirmiş ve varlığını bölge kentleri içerisinde de bu misyon ile ön planda tutmuştur. Bundan dolayı siyasi olarak oldukça hareketli olan bir dönemde kent sikkelerinde kentin askeri gücünün sembolü olarak Ares'in tercih edilmesi oldukça akılcıdır. Ayrıca, elbette tanrı bu askeri yapı içerisinde bulunan kişilerce mutlak zaferlerin ve savaş gücünün destekçisi olarak da saygı görmüştür. Birbiriyle ilişkili olan sebeplerle Ares'in kentteki varlığını pekiştiren bu süreç, takip eden dönemlerde tanrının kentteki önemini sürdürmesine kaynaklık etmiştir. Buna göre tanrının başta Roma İmparatorluk Dönemi *pseudootonom* sikke basımlarında, akabinde

Figür 4: MÖ 3.-1. yüzyıl (?) *pseudootonom* Sillyon kent sikkesi

[37] Taşkıran 2020, 6.
[38] Taşkıran 2017, 26-27; Taşkıran 2020, 6-7.
[39] Sillyon'daki Pers garnizonu için bk. Bosch 1957, 19; Brandt 1992, 29; Arslan 2008, 51; Grainger 2009, 73; Taşkıran 2020, 7-8.
[40] Korunaklı yapısıyla Sillyon, Pers askeri sisteminde şehirlerin *akropolis*lerinde konumlanan *phrourionlar* (akra garnizonu) için uygundur. Pers akra garnizonlarının nitelikleri için bk. Xen. *Cyr*. 8.6.7-23; Tuplin 1987, 167-142. Sillyon özelindeki değerlendirmeler için bk. Taşkıran 2017, 26-28; Taşkıran 2020, 7-9.
[41] Arr. *exped. Alex*. I. 26, 5.
[42] Taşkıran 2017, 394-405, 408-412, 417.

ise sırasıyla Marcus Aurelius (161-180), Septimus Severus (MS 193-211), Caracalla (MS 198-217) ve Elagabalus Dönemi (MS 218-222) sikkelerindeki varlığı, onun artık kent için benimsenmiş güçlü bir inanç olduğunu kanıtlamaktadır. Tanrı belli ki Roma İmparatorluk Dönemi kent *pantheon*u içerisinde de önemli bir yer edinmiştir. Üstelik bu durum yalnızca Sillyon ile özdeş bir askeri kimlikle de sınırlı kalmamıştır. Zira tanrının özellikle İmparatorluk Dönemi sikkelerinin arka yüzlerindeki ikonografileri, onun kentteki popülaritesinin yanı sıra imparatorların tanrısal tercihleri arasında bir ilişkiye de işaret etmektedir. Tanrının özellikle Marcus Aurelius Dönemi ile birlikte başlayan, Septimus Severus, Caracalla ile Elegabalus dönemlerinde de devam eden ve doğrudan Mars Ultor'u betimleyen ikonografisi son derece önemlidir[43].

Figür 5: Roma İmparatorluk Dönemi *pseudootonom* Sillyon kent sikkesi

Figür 6: Roma İmparatorluk Dönemi *pseudootonom* Sillyon kent sikkesi

Figür 7: Marcus Aurelius Dönemi Sillyon kent sikkesi

Figür 8: Septimus Severus Dönemi Sillyon kent sikkesi

Figür 9: Elagabalus Dönemi Sillyon kent sikkesi

Figür 10: Septimus Severus Dönemi Sillyon kent sikkesi

Roma'nın mitolojik kurucularının babası olan Mars'ın kökeni erken İtalik halklara dayanır[44]. Tanrı, erken dönemlerde bitkiler ve bahar ile ilişkili tutulur, ancak popüler olduğu süreçte ise daha ziyade Ares ile özdeş bir savaş tanrısı olarak saygı görür[45]. Tapınımı başlangıçta Jüpiter ile yakından ilişkili olsa da ona olan ilgi özellikle İmparatorluk Dönemi ile birlikte bireyselleşir ve o, artık bir ay adıyla da temsil edilerek göksel sembolizmde de kendine yer bulur[46]. Özellikle Augustus Dönemi, Mars tapınımının yükselişe geçtiği yeni bir süreci başlatmış ve bu dönemde tanrı *ultor* (intikamcı) kimliği ile ön plana çıkmıştır[47]. Mars, bu kimlikle her şeyden önce "askeri işlerden sorumlu bir ilah gibi algılanıyor olsa da aslında şahsi olarak imparatorların koruyucusu ve intikamcısı olmasıyla çok daha fazla dikkat çekmiştir[48]. Sonrasında ise özellikle MS 2.-3. yüzyıllarda imparatorluk topraklarındaki savaş politikalarıyla ilgili bir tapınım olarak ön planda tutulmuştur[49]. Dolayısıyla Roma İmparatorluğu söz konusu olduğunda Mars Ultor, bir propaganda aracı olarak hem imparatorun gücünün hem de imparatorluğun egemenlik alanları içindeki zaferlerinin

[43] Tanrı söz konusu ikonografide ayakta, miğferli başı profilden, gövdesi 4/3 cepheden, üzerinde pelerini de bulunan askeri bir kıyafetle, yana açılan sağ eliyle yere dayalı mızrağı, sol eliyle ise yerde duran kalkanı tutarken betimlenmiştir. Mars Ultor kült heykeli için bk. Simon 1984, 515, no. 24-24a. Marcus Aurelius Dönemi kent sikkeleri için bk. SNG *France 3*, 969-970. Septimus Severus Dönemi kent sikkeleri için bk. SNG *von Aulock*, 4880; SNG *France 3*, 983-984. Caracalla Dönemi kent sikkeleri için bk. Hill 1897, 167, no. 11. Elagabalus Dönemi kent sikkeleri için bk. SNG *Pfälzer*, 946.

[44] Kroll 1930, 1919-1920; Grimal 1997, 472, 717.

[45] Mars hakkında genel bilgi için bk. Simon 1984, 505-506; Kroll 1930, 1919-1963; Latte 1960, 114-116; Simon 1990, 135-145; Grimal 1997, 472; Warrior 2006, 30, 59-60.

[46] Latte 1960, 114-116; Simon 1984, 506; Simon 1990, 135, 137; Lipka 2009, 58-60.

[47] Simpson 1977, 91-92; Simon 1984, 506; Simon 1990, 139, 142; Gradel 2002, 131-134; Williams 2007, 156; Lipka 2009, 108-110, 176-177.

[48] Simon 1984, 506-507; Beckmann 2016, 130-142.

[49] Simon 1990, 139-140; Beckmann 2016, 141-142.

temsili olmuştur. Bu açıdan Sillyon'a bakıldığında söylenebilir ki; İmparatorluk Dönemi kent sikkeleri üzerindeki Mars Ultor'un varlığı, tanrının kentte hali hazırda yaklaşık yarım asırdır saygı duyulan özdeş bir inanç olmasının yanı sıra belli ki imparatorluğunun din ve propaganda politikalarıyla da yakından ilişkilidir[50].

Sonuç

Ares hiç şüphesiz Sillyon kent *pantheon*unun en dikkat çeken isimlerinden birisidir. Tanrının kentteki varlığı şimdilik sadece nümismatik veriler ile belgelenmiş olsa da Ares, MÖ 4.-3. yüzyıla kadar geri giden varlığıyla şimdilik kentin en erken tapınımlarından birini oluşturmaktadır. Ayrıca bu erken varlığın MS 3. yüzyılın başlarına kadar sürmesiyle de kentte uzun ve kesintisiz bir biçimde saygı gören bir inanç sisteminin olduğunu göstermektedir. Tanrının kentteki dinsel varlığını kanıtlayan nümismatik veriler üzerinde iki farklı görünümü mevcuttur. Bunlardan ilki, Ares'i profilden, sakallı ve başında miğferiyle betimleyen ve tanrının tipik Hellenistik portre görünümünü yansıtan ikonografisidir ve bu tip varlığını MÖ 4.-3. yüzyıldan Roma İmparatorluk Dönemi'nin erken evrelerine kadar da sürdürmüştür. Tanrıyı betimleyen bir diğer görünüm ise özellikle MS 2. yüzyıl ile MS 3. yüzyılın başı aralığında karşımıza çıkan Mars Ultor ikonografisidir. Tanrı bu yeni tipte; ayakta, miğferli başı profilden, gövdesi 4/3 cepheden, üzerinde pelerini de bulunan askeri bir kıyafetle, yana açılan sağ eliyle yere dayalı mızrağı, sol eliyle ise yerde duran kalkanı ya da bir *parazonium* tutarken betimlenmiştir. Temelde, her iki görünüm de Ares'in kentteki uzun soluklu varlığının geçirdiği değişim sürecinin bir yansımasıdır. Öyle ki bu yansıma, Sillyon'un kentsel avantajlarıyla da yakından ilişkili gibi görünmektedir.

Sillyon, topografyasının ona sağladığı imkanlarla doğal bir kale görünümüne sahiptir. Yerleşim için stratejik açıdan oldukça önemli olan bu görünüm savunma yapıları ile desteklenmiş ve doğal yapıyla savunma sistemleri birleştiğinde, kent ele geçirilmesi oldukça güç olan bir alan haline gelmiştir. Tüm bu özellikleri vesilesiyle Sillyon, henüz Klasik Dönem'de askeri bir üs kimliğini kazanmış ve kabul edilen görüşe göre bir garnizon olarak işlev görmüştür. Bu durum sonraki süreçte Arrianus'un aktarımlarıyla da desteklenmiştir. Zira Arrianus, kenti İskender'in dahi ele geçiremediği, yerli ve yabancı askeri güçlerin bir arada bulunduğu bir yerleşim olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla tüm bu unsurlar bir araya geldiğinde, kentte MÖ 4.-3. yüzyılda Ares'in varlığı, kentin taşıdığı bu askeri rolle yakından ilişkili gözükmektedir. Sillyon'un taşıdığı askeri misyon, Ares'i, hem kent halkı hem de özellikle kentteki askerler için gücüne ve desteğine her daim ihtiyaç duyulan bir inanç yapmış olmalıdır. Diğer yandan ona duyulan saygı ve ilgi, İmparatorluk Dönemi içlerine kadar da (MS 3. yüzyıl başı) devam etmiştir. Bununla birlikte kentin Roma İmparatorluk Dönemi'nde askeri üs rolünü koruyup korumadığı ve dolayısıyla tanrıya duyulan ilgide bu askeri sürekliliğin bir payının olup olmadığı sorusunun cevabı açık değildir[51]. Ancak her

[50] Roma imparatorlarının sikke basımındaki tasvir tercihleri için bk. Williams 2007, 163.

[51] Sillyon'un Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki askeri özellikleriyle ilgili bilgilerimiz şu aşamada oldukça kısıtlıdır. Kaldı ki *Pax Romana* ile birlikte Pamphylia Bölgesi ve kentleri Roma orduları için *inermes provinciae* (korumasız eyalet-içinde asker bulundurulmayan eyalet) olarak anılmıştı. Bk. Tac. *hist*. 1.11; Bennett 2007, 134-5. Bu durum da bölgenin *legionlar* tarafından değil de yardımcı destek güçleri tarafından korunduğunu göstermektedir. Bunun için bk. Onur 2009, 303. Öbür taraftan bölgenin, İmparatorluk Dönemi'nde Roma orduları için hem kışlık karargâh hem de lojistik destek merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *Cohors Apula Civicum Romanum* MS 1. yüzyılda Side'de (Nollé 1993, 94), *Cohors I Flavia Numidarum* MS 2. ve 3. yüzyılda Perge'de (Bennett 2007, 137-139) ve ayrıca *Cohors I Hispanorum*, *Cohors IV Raetorum* ve *Cohors I Musulamiorum* Pamphylia'da konuşlanmıştır (Bennett 2007, 137-140). İmparator Tacitus MS 275–276 yılında Pamphylia'yı, Kilikya'ya kadar ilerleyen Gotlar'a karşı kendi seferi için karargâh olarak kullanmıştır. Bk. Hist. Aug. XIII. 2–3; Zos. *hist*. I. 63. 1. İmparator Probus da muhtemelen Side'yi, Isaurialılar'a karşı yapılan seferde karargâh yapmıştır. Bk. Hist. Aug. XVI. 5; Zos. *hist*. I. 69.

durumda nümismatik verilerle kentin bu dinsel geleneği Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Üstelik bu dönemde Ares ile özdeş olan Mars'ın, imparatorlar nezdinde özel bir ilgiye sahip olması da Sillyon'daki Ares tapınımının varlığı için oldukça dikkat çekicidir. Çünkü kent sikkelerindeki Ares'in erken büst görünümü, MS 2. yüzyıl ile birlikte yerini Mars Ultor'a bırakmıştır. İmparatorluk propagandası için önemli bir dinsel kimlik olan Mars Ultor, kentte bu haliyle bir yandan hem imparatorluğun güç ve zaferlerinin sembolü olmuş diğer yandan da hali hazırda saygı duyulan bir inancın sürekliliğini sağlamıştır. Dolayısıyla Sillyon için Ares, topografyanın kente kazandırdığı kimliğin dinsel imgesi olarak başlayan yolculuğunu, kentin geçirdiği siyasi değişime koşut, imparatorluğun gücü ve zaferlerinin garantörü olan bir tanrıya dönüşerek tamamlamıştır[52].

Figürler Listesi

Figür 1: Sillyon kent haritası ve kentin kuzeyden görünümü
Figür 2: MÖ 4.-3. yüzyıl Sillyon kent sikkesi *(https://www.acsearch.info/search.html?id=677566)*
Figür 3: MÖ 4.-3. yüzyıl Sillyon kent sikkesi
(https://www.wildwinds.com/coins/greece/pamphylia/sillyum/Waddington_3509.jpg)
Figür 4: MÖ 3.-1. yüzyıl (?) *pseudootonom* Sillyon kent sikkesi
(https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2904&lot=215)
Figür 5: Roma İmparatorluk Dönemi *pseudootonom* Sillyon kent sikkesi *(SNG Pfälzer, 917)*
Figür 6: Roma İmparatorluk Dönemi *pseudootonom* Sillyon kent sikkesi *(SNG Pfälzer, 918)*
Figür 7: Marcus Aurelius Dönemi Sillyon kent sikkesi *(SNG France 3, 969)*
Figür 8: Septimus Severus Dönemi Sillyon kent sikkesi
(http://www.wildwinds.com/coins/ric/septimius_severus/_sillyum_Waddington_3529.jpg)
Figür 9: Elagabalus Dönemi Sillyon kent sikkesi *(SNG Pfälzer, 946)*
Figür 10: Septimus Severus Dönemi Sillyon kent sikkesi
(https://www.wildwinds.com/coins/ric/septimius_severus/_sillyum_SNGvA_4877.jpg)

[52] Sillyon'da Ares'in ortaya çıkışına kaynak olarak açıklanan bu unsurların yanı sıra, tanrının kent için taşıdığı bir başka önem daha mevcuttur. Ares, kentin kuruluş efsanesinde adı geçen Mopsos'un da mitolojik soy atası olarak anılır. Ancak bu hikaye Pamphylia söz konusu olduğunda yalnızca Sillyon ile sınırlı değildir ve zamansal olarak da ortaya çıkışı Ares kültünün kentteki varlığından çok daha sonradır (Hadrianus Dönemi). Dolayısıyla Ares'in kentteki inancının ortaya çıkışında, Hadrianus tarafından desteklenen panhellenizm akımı kaynaklı soy atalığı ilişkisinin bir etkisinin olduğu düşünülmemektedir. Kentin kuruluş efsanesi mitosu ve bunun sikkeler üzerindeki varlığı için bk. Köker 2017, 121-137.

Bibliyografya

Antik Kaynaklar

Arr. *exped. Alex.*: Arrian, *De expeditione Alexandri*.
Kullanılan Metin ve Çeviri: F. Arrianus, *İskender'in Seferi (Aleksandrou Anabasis)* (Çev.) Furkan Akderin, İstanbul 2005.

Hdt.: Herodot, *Historiae*.
Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos (Herodot), *Tarih* (Çev). Furkan Akderin, İstanbul 2007.

Hes. *theog.*: Hesiod, *Theogonia*.
Kullanılan Metin ve Çeviri: Hesiodos, *Theogonia. İşler ve Günler* (Çev.) S. Eyuboğlu ve A. Erhat. Ankara 1991.

Hist. Aug.: *Historia Augusta*.
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Scriptores Historiae Augustae I-III.* (Ed.) D. Magie. New York 1921–1932 (The Loeb Classical Library).

Hom. *Il.*: Homer, *Ilias*.
Kullanılan Metin ve Çeviri: Homeros, *İlyada* (Çev.) A. Erhat ve A. Kadir. İstanbul 1993.

Tac. *hist.*: Tacitus, *Historiae.*
Kullanılan Metin ve Çeviri: Tacitus, *Histories* (Çev.) C. H. Moore, London 1968 (The Loeb Classical Library).

Xen. *Cyr.*: Xenophon, *Cyropaedia*.
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Xenophontis opera omnia, vol. IV* (Ed.) E. C. Marchant, Oxford 1970.

Zos. *hist.*: Zosimos, *Historia Nova*.
Kullanılan Metin ve Çeviri: Zosime, *Histoire nouvelle* (Ed.) F. Paschoud, Paris 1971-1989.

Modern Kaynaklar

Alanyalı, H. S. (2007). Gebannte Kentauren und Giganten: Die Friese am Theater von Perge in Kleinasien zeugen vom Nachleben der griechischen Mythologie in römischer Zeit. *AntW*, *38*(1), 85-90.

Arslan, M. (2008). Eurymedon Muharebesi'nden Sonra Aspendos ve Genel Olarak Pamphylia'nın Durumuna Bir Bakış. *Adalya, 11*, 49-61.

Arslan, M. ve Tüner-Önen, N. (2020) Phaselis 2020 Yılı Kazı ve Yüzey Araştırmaları. *Phaselis,* 6, 251-276.

Beckmann, M. (2016). Trajan's Column and Mars Ultor. *JRS*, *106*, 124-146.

Bennett, J. (2007). The Roman Army in Lycia and Pamphylia. *Adalya, 10,* 131-153.

Bosch, E. (1957). *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler, Antalya Bölgesi'nde Araştırmalar 1* (Çev. S. Atlan). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Brandt, H. (1992). Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum. *Asia Minor Studien, 7*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh.

Bruneau, P. (1984). Ares. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, II*(1), 479-492.

Dağlı-Dinçer, İ. (2020). *Cults and Religious Life of Pamphylia from the Archaic to the Antique Period* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Koç Üniversitesi.

Delemen, İ. (1999) Anatolian Rider Gods. *Asia Minor Studien, 35*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh.

Fellows, C. (1855). *Coins of Ancient Lycia before the Reign of Alexander*. London: John Murray.

Gonzales, M. P. (2004). *Cults and Sanctuaries of Ares and Enyalios: A Survey of the Literary, Epigraphic, and Archaeological Evidence* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. University of California.

Gonzales, M. (2005). The Oracle and Cult of Ares in Asia Minor. *GRBS, 45*(3), 261-283.

Gökalp, N. (2001). *Roma İmparatorluk Çağında Likya ve Pamfilya Kentlerinde Ünlü Ailelerin Prosopografyası* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Akdeniz Üniversitesi.

Gradel, I. (2002). *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford: Clarendon Press.

Graf, F. (1985). *Nordionische Kulte: religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulten von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*. Zurich: Schweizerisches Institut in Rom.

Grainger, J. D. (2009). The Cities of Pamphylia, Oxford: Oxbow Books.

Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma*. (Çev. S. Tamgüç). İstanbul: Sosyal Yayınları.

Haas, V. (1994). *Geschichte Der Hethitischen Religion*. Leiden: E. J. Brill.

Hill, G. F. (1897). *Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphylia and Pisidia*. London: The Trustees.

Hill, P. V. (1989). *The Monuments of ancient Rome as Coin Types*. London: B. A. Seaby.

Hutter, M. (2010). Luvi Dininin Nitelikleri. H. C. Melchert (Ed.), *Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı* (ss. 193-243). İstanbul: Kalkedon.

I.Perge: Şahin, S. (1999). Die Inschriften von Perge. Teil I: Vorrömische Zeit, frühe und hohe Kaiserzeit, *Bd. 34*, Bonn: R. Habelt.

Imhoof-Blumer, F. (1902). *Kleinasiatische Münzen, Band II*. Wien: Hölder.

İnan, J. (1975). *Side'nin Roma Devri Heykeltıraşlığı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İplikçioğlu, B. (2001). Doğu ve Kuzeydoğu Lykia Güneybatı Pisidia Epigrafik-Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırmaları 2000 Yılı Çalışmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, *19*(2), 127-132.

Köker, H. (2017). Sillyon Sikkelerinde Kentin Kuruluş Efsanesi. *Colloquium Anatolicum*, *16*, 121-137.

Köymen, C. (2006). *Metropolis Ares Tapınağının Buluntular Işığında Mimari Açıdan Değerlendirilmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Kroll, W. (1930). Mars. *Paulys Real Encyclopadie, XIV*(2), 1919-1963.

Lanckroński, K. G. (2005). *Pamphylia ve Pisidia Kentleri, I: Pamphylia,* (Çev. S. Bulgurlu Gün). Antalya: Akmed.

Latte, K. (1960). *Römische Religiongeschichte*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Lipka, M. (2009). *Roman Gods: A Conceptual Approach. Religions in the Graeco-Roman World, 167*. Leiden/Boston: Brill. https://doi.org/10.1163/ej.9789004175037.i-222

Nollé, J. (1993). *Side im Altertum: Geschischte und Zeugnisse, Band II: Griechische und lateinische Inschriften (5-16), Papyri-Inschriften in sidetischer Schrift und Sprache*. Bonn: Habelt.

Onur, F. (2009). The Roman Army in Pamphylia: From the Third to Sixth Centuries A.D. *Adalya, 12,* 209-318.

Özdemir, Ş. B. (2020). Sillyon'da Men Kültü. M. Taşkıran (Ed.), *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Araştırmaları Çalışmaları I* (ss. 113-125). İstanbul: Ege Yayınları.

Robert, L. (1966). *Documents de l'Asie Mineure méridionale: Inscriptions, monnaies et géographie*. Paris: Centre de Recherches D'histoire et de Philologie.

Robert, L. (1983). Documents d'Asie Mineure. *BCH, 107*(1), 497-599.

Simon, E. (1984). Mars. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, II*(1), 505-580.

Simon, E. (1985). *Die Götter Der Griechen*. München: Hirmer.

Simon, E. (1990). *Die Götter Der Römer*. München: Hirmer.

Simpson, C. J. (1977). The Date of Dedication of the Temple of Mars Ultor. *JRS*, *67*, 91-94.

SNG *Copenhagen* (1955). *Sylloge Nummorum Graecorum: Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, 31. Lycia-Pamphylia*. Copenhagen: E. Munksgaard.

SNG *France 3* (1994). *Sylloge Nummorum Graecorum: France 3. Pamphlyie, Pisidie, Lycanoie, Galatie.* Paris: Bibliotheque Nationale.

SNG *Pfälzer* (1993). *Sylloge Nummorum Graecorum: Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen: 4. Pamphylien.* München: Hirmer.

SNG *von Aulock* (1965). *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Sammlung von Aulock. Heft 11. Pamphylien.* Berlin: Mann.

Taşkıran, M. (2017). *Sillyon Antik Kenti Savunma Sistemi ve Pamphylia Bölgesindeki Konumu* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Pamukkale Üniversitesi.

Taşkıran, M. (2020). Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Sillyon. M. Taşkıran (Ed.), *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Araştırmaları Çalışmaları I* (ss. 1-30). İstanbul: Ege Yayınları.

Tuplin, C. (1987). Xenophon and the Garrisons of the Persian Empire. *AMIran*, *20*, 167-245.

Warrior, V. M. (2006). *Roman Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.

Williams, J. (2007). Religion and Roman Coins. J. Rüpke (Ed.), *A Companion to Roman Religion* (ss. 143-163). Malden: Blackwell.

Wissowa, G. (1895). Ares. *Paulys Real Encyclopadie, II(*1*),* 642-666.

Elektronik Kaynaklar

RPC IV.3, 9356 (2021, Şubat 12)
https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/9356

RPC VII.2, 2650 (2021, Şubat 12)
https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/2650

RPC IV.3, 9332 (2021, Şubat 12)
https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/9332

RPC VII.2, 2732 (2021, Şubat 12)
https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/2732

Waddington 3509 (2021, Ocak 15)
https://www.wildwinds.com/coins/greece/pamphylia/sillyum/Waddington_3509.jpg

Gorny & Mosch Giessener (2021a, Ocak 15)
https://www.acsearch.info/search.html?id=677566

SNG vA 4877 (2021, Ocak 15)
https://www.wildwinds.com/coins/ric/septimius_severus/_sillyum_SNGvA_4877.jpg

Gorny & Mosch Giessener (2021b, Ocak 15)
https://www.acsearch.info/search.html?id=7029806

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesinden Ünik Özellikte İki Siren/Harpi Figürlü Seramik

Two Unique Siren/Harpy Figured Ceramics in the Karatay Madrasah Tile Works Museum

Yurdagül ÖZDEMİR

https://orcid.org/0000-0002-0594-4655

Geliş Tarihi: 12.02.2021 | Kabul Tarihi: 12.03.2021 | Online Yayın Tarihi: 18.03.2021

Makale Künyesi: Özdemir, Y. (2021). Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesinden Ünik Özellikte İki Siren/Harpi Figürlü Seramik. *Arkhaia Anatolika, 4*, 123-140. DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.29

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

Arkhaia Anatolika

ISSN: 2651-4664

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 123-140
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.29

Araştırma Makalesi / Research Article

Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesinden Ünik Özellikte İki Siren/Harpi Figürlü Seramik

Two Unique Siren/Harpy Figured Ceramics in the Karatay Madrasah Tile Works Museum

Yurdagül ÖZDEMİR*

Öz

Çalışmamızın konusunu Konya Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi'nde bulunan, siren/harpi tasvirli kırık durumdaki iki seramik eserin tanıtılması ve bu eserlerin Orta Çağ Anadolusu fantastik figürlü eserler arasındaki özel durumunun belirlenmesi oluşturmaktadır. Anadolu'da Malazgirt Savaşı'ndan sonraki süreçte Bizans ve Anadolu Selçuklu Devletleri arasında gelişen siyasi, askeri, sosyal-ekonomik ilişkiler, kültürel ve sanatsal bir etkileşim ortamı doğurmuştur. Bu durum, üslup farklılıkları olmakla birlikte iki kültürün hakim olduğu ortak coğrafyada, birlikte yaşam pratiklerinin geliştirilmesiyle ortak beğeniye hitap eden sanat eserlerinin üretilmesine olanak sağlamış, bununla ilişkili olarak zamanla oluşan ortak bir görsel repertuvar, her iki kültürün sanat eserlerinde benzer motiflerin kullanımını yaygınlaştırmıştır. Siren/harpi, sfenks ve melekler gibi koruyucu, tılsımlı güçleri olduğuna inanılan fantastik yaratıklar sanatsal etkileşim unsurlarını yansıtan örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'da Bizans ve Anadolu Selçuklu sanatında, mimari süsleme, seramik ve çini gibi farklı türde eserlerde örnekleri bulunan siren/harpi tasvirleri, her iki kültürde de güçlü, kuvvetli, kötülüklerden koruyucu fantastik yaratıklar olarak canlandırılmıştır. Bizans sanatında tasvir edilen bazı siren/harpi figürleri Anadolu Selçuklu sanatı etkisinde değerlendirilmektedir. Bu etki, çoğu zaman eserlerin üretiminde çalışan Rum veya Türk ustaların, her iki kültürün tasvir geleneğini de iyi bilmesinden kaynaklanmaktadır. Çalışmamızda incelediğimiz siren/harpi figürlü eserler, Anadolu'da çok kültürlü bir coğrafyada oluşan ortak bir görsel repertuvardan yararlanılarak üretilen, Bizans-Selçuklu sanatsal etkileşimini günümüze taşıyan maddi kanıtlar olarak önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Siren, Harpi, Fantastik Yaratık, Selçuklu, Sanatsal Etkileşim

Abstract

Making two broken ceramic works with siren/harpy depictions in Konya Karatay Madrasah Tile Works Museum known and determining the special status of these artworks among the medieval Anatolian fantastic figures are the subjects of this study. The political, military, social-economic relations that developed between the Byzantine and Anatolian Seljuk States in the period after the Battle of Malazgirt in Anatolia created an environment of cultural and artistic interaction. This situation, with the development of culture of living together has given chance to produce artworks that appeal to common taste, despite the differences in style, in the geography that is dominated by two cultures. A common visual repertoire formed in this way in the course of time has spread the use of similar motifs in the artworks of both cultures. Fantastic creatures such as siren/harpy, sphinx and angels believed to have protective and magical powers are regarded as examples that reflect the

* Dr. Yurdagül Özdemir, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Konya/TR.
E-mail: yurdagulozdemir@selcuk.edu.tr. / Orcid iD: 0000-0002-0594-4655
Bu çalışma Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2020 yılında, Prof. Dr. Ali Baş danışmalığında tamamlanan "Anadolu'da Bizans-Selçuklu Kültürel Etkileşiminin Sanata Yansımaları" başlıklı doktora tezinden geliştirilerek hazırlanmıştır. Öncelikle, çalışmanın her aşamasında yardımlarını ve desteğini esirmeyen danışmanım Prof. Dr. Ali Baş'a teşekkürlerimi sunarım. Konya Arkeoloji Müzesi, Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi ile İnce Minare Taş ve Ahşap Eserler Müzesi'nde çalışmama izin veren Konya Müzeler Müdürlüğü yetkilerine ve çalışmalarımdaki yardımlarından dolayı müze uzmanlarından Mehmet Ali Çelebi, Sevgi Gürdal ve Mustafa Burak Ermiş'e çok teşekkür ederim.

elements of artistic interaction. The siren/harpy depictions, which have examples in different types of artwork such as architectural decoration, ceramics and tiles in Byzantine and Anatolian Seljuk art in Anatolia, have been portrayed as fantastic creatures that protect against strong evil in both cultures. Some siren/harpy figures depicted in Byzantine art are evaluated under the influence of Anatolian Seljuk art. This is mostly due to the fact that Greek or Turkish masters working on the production of the works know well the depiction traditions of both cultures. The works with siren/harpy figures, which we have examined in our study, are important as material evidences that carry the Byzantine-Seljuk artistic interaction to the present day, produced by using a common visual repertoire formed in a multicultural geography in Anatolia.

Keywords: Byzantine, Siren, Harpy, Fantastic Creature, Seljuk, Artistic Interaction

Giriş

1071 yılında Sultan Alparslan ve İmparator Romanos Diogenes komutasındaki Büyük Selçuklu ve Bizans ordusu arasında gerçekleşen Malazgirt Savaşı, Selçukluların galibiyetiyle sonuçlanmıştır[1]. Malazgirt Savaşı Anadolu tarihinin en önemli olaylarından biridir. Savaş sonrasında Anadolu'ya başlayan yoğun Türk göçleri ve burada Büyük Selçuklu Devleti'nin bir kolu olarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulması, Orta Çağ Anadolusu'nun siyasi, demografik, sosyal-kültürel ve sanatsal ortamında önemli değişikliklere neden olmuştur. Bu süreçte öncelikli olarak askeri, siyasi ve politik ilişkiler kuran Bizans ve Selçuklu Devletleri arasında zamanla kültürel ve sanatsal bir etkileşim ortamı da oluşmuştur.

Malazgirt Savaşı'nı takip eden yıllarda Türkler Anadolu'ya yerleşmeye başlamış ve bu göçler 14. yüzyıla kadar aralıklarla devam etmiştir. Gelenler arasında çoğunluğu Oğuz Türkleri oluşturmakla birlikte, Kıpçaklar, Karluklar, Halaçlar ve hatta Uygurların da bulunduğu bu Türkler, başta Maveraünnehir olmak üzere Harizm, Horasan, Azerbeycan ve İran bölgesinden Anadolu'ya göçmüşlerdir[2]. Bu göç hareketi ve yerleşme süreci ile birlikte 1176 yılında Bizans güçlerine karşı kazanılan Miryokefalon Savaşı, Türklerin Anadolu topraklarına kalıcı olarak yerleşmelerini mümkün kılmıştır[3].

Selçuklu Türkleri, Anadolu'nun fethiyle birlikte yalnızca kendilerine yerleşmek için yeni bir yurt edinmemişler, Anadolu'yu çoğunlukla Müslüman olan İran ve Orta Asya coğrafyasından gelen insanların fikirlerine de açmışlardır. Buna bağlı olarak Roma, Bizans, Gürcü ve Ermeni gibi Anadolu'nun kendilerinden önceki uygarlıklarıyla tanışarak, yeni bir kültürel ve doğal ortam yaratmışlardır. Başlangıçta, yeni gelenler ve yerliler arasında kültür, yaşam biçimi ve dini farklılıklar nedeniyle bir uyumsuzluk süreci yaşansa da zamanla her iki topluluğun uyum içinde yaşadığı koşullar oluşmuştur. Lilie'ye göre "*12. yüzyıl Bizans ile Selçuklu Devletleri arasında bir ortak birliktelik dönemi gibi görünmektedir, bu barış sınır çatışmalarının hatta büyük seferlerin eksik olmadığı bir barıştır. Buradaki en önemli husus her iki tarafın bir diğerinin varlığını kabul etmesidir*"[4]. Bu ortak yaşam süreci, beraberinde kültür alışverişini getirmiş ve bu alışveriş de sanatsal etkileşime kaynak oluşturmuştur.

Bilindiği gibi uygarlıkların sanat ürünleri dönemin kültürel ortamını yansıtırlar. Anadolu'da bu süreçte görülen kültürel çeşitlilik sanat eserlerinde de izlenebilmektedir. Özellikle figürlü süslemede benzer ikonografik temaların, motiflerin kullanımı dikkat çeker. Her iki kültürün eserlerinde görülen siren/harpi, sfenks, çift başlı-tek gövdeli yaratıklar ve melekler gibi koruyucu, tılsımlı güçleri olduğuna inanılan fantastik figürler, karşılıklı olarak sanatsal etkileşim unsurlarını yansıtan örneklerdir. Bu fantastik figürler, "*birden fazla figürün*

[1] Yinanç 1934, 38; Sevim 1993, 223; Dirimtekin 1993, 247; Ostrogorsky 1999, 318-319; Urfalı Mateos 2000, 143; Bryennios 2008, 54.
[2] Ocak 1991, 111.
[3] Savvídīs 1981, 45; Khoniates 1995, 123-133; Ostrogorsky 1999, 361.
[4] Lilie 2005, 199.

doğaya aykırı biçimde tek bir figür olarak verildiği anormal görünümlü kombinasyonlar"[5] olarak tanımlanır. Orta Çağ'da Anadolu'da Bizans ve Anadolu Selçuklu sanatında hem mimari hem de küçük el sanatlarında örnekleri bulunan siren[6]/harpi[7] figürü kuş gövdeli, kadın başlı olarak tasvir edilmektedir. Siren/harpiler, her iki kültürde de güçlü, kuvvetli, koruyucu fantastik yaratıklar olarak canlandırılmışlardır.

Figür 1a: Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, siren/harpi tasvirli kase (env. no. 1254)

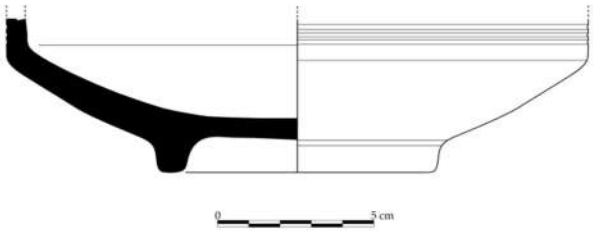

Figür 1b: Siren/harpi tasvirli kasenin çizimi

Figür 1c: Siren/harpi tasvirli kasenin iç yüzeyi

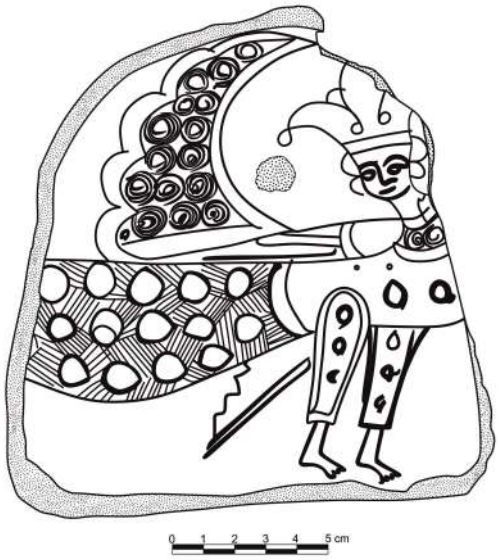

Figür 1d: Kasenin iç yüzeyinin çizimi

[5] Doğer 2004, 79.

[6] Yunan ve Roma mitolojisinde Siren (Seirenler veya Seirenes) yarı kadın yarı kuş deniz daimonlarıdır. Sirenlerin adı ilk defa Odysseia'da geçer. Burada sayıları ikidir. Daha sonraki tradisyonlarda sayıları üç ya da dörttür. Mitograflar tradisyonel olarak bunların değerli birer müzisyen olduklarını söylerler (Grimal 1997, 726-727). M. Önder, Türk mitolojisinde yarı insan yarı hayvan şeklinde esatirî yaratıklar arasında Zümrüd-ü Anka adı verilen Siren veya Simurg'un da olduğunu belirtir. Simurg Farsça bir kelime olup, 'otuz kuş' anlamına gelmektedir. Siren kelimesinin de Farsça 'otuz renk' anlamına gelen 'sireng' kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Simurg'un gövdesi güvercin, doğan, akbaba gibi iri bir kuş olarak resmedilirken, baş kısmı ise dolgun yüzlü, başında tacı olan güzel bir kadın olarak tasvir edilmektedir. Bu fantastik yaratık, Türk masalları ve efsanelerinde Simurg (Zümrüd-ü Anka) adıyla geçer. Anka, uzun boyunlu boynunda bir gerdanlık bulunan, çok yükseklerden uçan bir kuş olarak düşünülmüş ve çok yükseklerden uçan Hüma (Devlet Kuşu) ile Zümrüd-ü Anka'nın çoğu zaman aynı kuş olduğu sanılmıştır (Önder 1967b, 6-7). Siren figürü son zamanlarda Türk sanatı ile ilgili olarak yapılan araştırmalarda Türk mitolojisindeki "Umay" ile ilişkilendirilmektedir.

[7] Yunan ve Roma mitolojisinde 'Harpi'ler (Harpyialar veya Harpyiai) Tahumas ile Okeanos kızı Elektra'nın kızları kanatlı cinler olarak tanımlanır. Olympos öncesi tanrılar kuşağında yer alırlar. Kanatlı kadınlar ya da kadın başlı kuşlar şeklinde temsil edilirler. Keskin pençeleri vardır. Sayıları genellikle ikidir, bazen üç olarak da bilinir. Kasırga (Aello), Hızlı Uçan (Okypete) ve Karanlık (Kelaino) ismindeki harpiler çocukları ve ruhları kaçırırlar (Grimal 1997, 229). Yunanca '*kapmak, çalmak*' anlamına gelen 'harpi' kelimesi ile ilişkili olarak bu fantastik yaratıklar, can alan hayvanlar olarak da düşünülmüşlerdir (Impelluso 2004, 359).

1254 Envanter Numaralı Eser

Konya Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi'nde 1254 envanter numarasıyla kayıtlı, kırık durumdaki kasenin dip kısmında (*tondo*) yer alan siren/harpi figürü, Orta Çağ seramikleri içerisinde üslup açısından ünik bir örnektir (fig. 1a-d). Alçak halka kaideli (Ç.: 9 cm, Y.: 1,1 cm), geniş gövdeli kasenin iç yüzeyi sarı renkte sırlanmış, dışı ve kaidesi sırsız bırakılmıştır. Ölçülebilen genişliği 14,8 cm, yüksekliği 5,1 cm ve cidar kalınlığı 0,8 cm olan kasenin hamuru açık kremit kırmızısı renktedir (fig. 1a-b). Çok renkli *sgraffito* (polychrome sgraffito)[8] tekniğindeki eserde desenler kahverengi ve yeşil renkte boyanmıştır (fig. 1c-d).

Yüzü cepheden, gövdesi profilden verilen siren/harpi figürü, kulak hizasında kıvrımlı saçlar, oval yüzde iri badem gözler, kaş hattı ile birleşen küçük burun ve küçük ağızlı olarak verilmiştir. Başında sivri tepelikli üç dilimli taç bulunmaktadır. İnce, uzun boyunda süslü bir yaka detayı yer alır. Siren/harpi tasvirinin kuyruğu, tavus kuşu şeklinde dairesel ve çizgisel olarak verilen ayrıntılarıyla dikkat çeker. Sırttan çıkarak yukarıya doğru kavisli devam eden ve uç kısmı sivri sonlanan süsleme, ikinci bir kanat olarak düzenlenmiştir. Bu kanatta, birbiri içine dolanan spiraller kazıma çizgilerle verilmiş, kuyrukta ise dairesel motiflerin içleri yeşil ve kahverengi renkte boyanarak, tavus kuşlarının kuyruklarındaki göz detaylarına benzer bir desen oluşturulmuştur. Bu desenlerin çevresine ise yatay ve dikey şekilde paralel çizgiler eklenerek, tüy detayları verilmiştir. Sağ kanat yukarıda ve çizgisel ayrıntılarla belirtilerek kahverengiye boyanmış, sol kanat ise aşağıya doğru sarkıtılarak verilmiş ve yeşil renkte boyanmıştır. Siren/harpinin yeşil renkte boyanan bacakları ile ayakları kuş gibi değil, insan ayağı şeklinde tasvir edilmiş, bacaklara dairesel bezemeler yapılmıştır. Figürün başı ile yukarıya uzanan kanadı arasında, bacakları arasında ve kuyruk üzerinde üçayak izi mevcuttur.

Anadolu Selçuklu sanatında taş, alçı, çini gibi çeşitli malzemelerde görülen siren/harpi tasvirli eserlerin çini sanatında sayıca en fazla örneği Kubadabad Sarayı'nda bulunmaktadır[9]. Kubadabad Büyük ve Küçük Saray yıldız çinilerindeki sirenler, komposizyon şeması açısından birbirine benzerler. Genellikle ortada yer alan siren/harpi figürlerinin şişkin göğüslü gövdeleri profilden, başı ise cepheden resmedilmiştir. Kuyrukları aşağıya veya yukarıya uzananlar olduğu gibi bazılarının kuyrukları, volütlerle biten kıvrımlar şeklinde düzenlenmiştir[10].

Figür 2: Kubadabad Sarayı siren tasvirli çini

Figür 3: Kubadabad Sarayı siren tasvirli çini (Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi)

[8] Teknik, bazı araştırmacılar tarafından "boyalı kazıma" (Acara-Eser 2020, 144; Özkul-Fındık 2001, 92-98; 119-120) olarak da adlandırılmaktadır.
[9] Arık 2000, 120-124, fig. 156-161.
[10] Arık 2000, 120; Arık 2007, 312.

Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi 1254 envanter numaralı eserdeki siren/harpi figürü ile kompozisyonun yerleştirilişi, yüz tipi ve kanatların verilişi açısından yakın örnekler Kubadabad Sarayı çinilerinde görülmektedir. Kubadabad Sarayı buluntusu sekiz kollu yıldız formunda, şeffaf sır altına kobalt mavi, siyah ve patlıcan moru renkte boyanmış çininin merkezinde siren/harpi figürü yer almaktadır (fig. 2). Sağa dönük olarak, başı cepheden, gövdesi profilden verilen figür, oval yüzlü, bitişik yay kaşlı, çekik gözlü ve küçük ağızlı olarak tasvir edilmiştir. Figürün ortadan ikiye ayrılmış düz saçları enseye kadar uzanmaktadır. Sağ kanat kapalı, sol kanat hafif açık ve aşağıya doğru sarkmıştır. Figürün sırtından çıkarak, yukarıya doğru kavisli devam eden yaprak şeklindeki süsleme dikkat çekmektedir. Kuyruğu uzun ve dilimli verilen figürün sağ ayağı yere basar şekilde iken, sol ayağı belirsizdir. Kubadabad Sarayı buluntusu sıraltı tekniğindeki sekiz kollu yıldız çinideki bir diğer siren/harpi figürünün başı cepheden, gövdesi profilden verilmiştir (fig. 3). Başında palmet motifli bir başlık bulunan figür, oval yüzlü, badem gözlü, burun hattı ile birleşen yay kaşlı ve küçük ağızlı olarak betimlenmiştir. Saçlar enseye kadar uzanmakta ve boyunda beyaz bir yaka bulunmaktadır. Sirenin öne doğru uzanan sağ kanadı açık şekilde, sol kanadı ise kapalı olarak verilmiştir. Sırtta ikinci bir kanat şeklinde düzenlenmiş rumi motifi görülmektedir.

Figür 4: Siren tasvirli taş eser (İnce Minare Taş ve Ahşap Eserler Müzesi)

Figür 5: Siren/harpi tasvirli tabak (Dumbarton Oaks Koleksiyonu, env. no: D.O.58.103)

Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi'ndeki siren/harpi tasviri ile sırttan çıkan ikinci kanadın varlığı bakımından benzer bir diğer örnek, Konya Kalesi'nde bulunan, İnce Minare Taş ve Ahşap Eserler Müzesi'nde sergilenen, 886 envanter numaralı siren/harpi figürlü levhadır (fig. 4). Bir kemere ait (kilit taşı) olduğu düşünülen[11] 56x60 cm ölçülerindeki eserin cephesine yüksek kabartma tekniğinde siren/harpi figürü işlenmiş, blok üstte dışbükey kavisli bir profil ile sonlandırılmıştır. Gövdesi, başı ve ayakları profilden verilen siren/harpi figürü ensesine kadar uzanan kıvrımlı saçlar, iri badem gözler, küçük burun ve küçük ağız ile betimlenmiştir. Kanat ayrıntıları çizgisel olarak verilen figürün gövdesinden yukarıya doğru uzanarak, volüt şeklinde sonlanan ikinci bir kanadı bulunur. Ayaklar ve pençeler kabaca işlenmiştir.

1254 numaralı eserdeki siren/harpi tasviri ile üç dilimli taç, gövdesi ve kuyruğunun tavus kuşu şeklinde verilmesi gibi özellikleriyle benzer, Bizans Dönemi siren/harpi tasviri Dumbarton Oaks Koleksiyonundaki D.O.58.103 envanter numaralı tabakta bulunmaktadır

[11] Erdemir 2009, 46.

(fig. 5). Alçak halka kaideli *sgraffito* tekniğindeki çukur tabağın (Ç.: 31,7 cm, Y.: 8,5 cm) iç yüzeyine siren/harpi figürü tasvir edilmiş, koyu yeşil renkte sırlı dış yüzey ise spiral motiflerle bezenmiştir. D. T. Rice figürün, üç dilimli tacı ve kanatlı verilişi gibi özellikleriyle İran sanatı etkisinde olduğunu vurgular ve süsleme özellikleri bakımından eserin 13. yüzyılda (1250 civarında), Chersonese'de üretilmiş olabileceğini önerir[12].

Figür 6: Divriği Kale kazısında bulunan seramik parçası

Anadolu'da, üç dilimli başlık ve yüz tipi bakımından Dumbarton Oaks Koleksiyonunda bulunan eserdeki siren/harpi figürüyle benzer bir örnek, Divriği Kale Kazısı'nda bulunan, boyalı kazıma tekniğinde işlenmiş seramik parçasındaki insan tasviridir[13] (fig. 6). Figür, üç dilimli başlıklı, oval yüzlü, gözleri üçgen şeklinde, burun hattı ile birleşen düz kaşlı ve küçük ağızlı olarak tasvir edilmiştir. Figürün iki yanında bitkisel komposizyon bulunmaktadır. Eser, ithal seramikler arasında yer almaktadır. M. Acara-Eser'e göre "*Figür üç dilimli başlığı ile benzerleri geç Bizans dönemine tarihlenen ve genellikle Hatay ve Çukurova bölgesi üretimi olan seramiklerde*[14] *görülen harpi figürlerine teknik ve üslup açısından benzerlik göstermektedir*"[15].

1254 envanter numaralı eserdeki siren/harpi tasviriyle, üslup açısından ilişkilendirilebilecek fantastik kurgulu bir diğer örnek, İnce Minare Taş ve Ahşap Eserler Müzesi'ndeki 893 envanter numaralı mermer levhada bulunmaktadır (fig. 7a-c). 86 cm yüksekliğinde, korunan genişliği yaklaşık 60 cm olan levhanın ön yüzünde, üç dilimli şeritlerle birbirine bağlanan dairesel madalyonlardan oluşan *antrolak*lı simetrik düzenleme vardır. Levhanın her iki köşesi de kırık durumdadır. Üst sırada yer alan iki *antrolak*ın içerisinde birer *sfenks*, alttaki iki *antrolak* içerisinde ise geyik tasvirleri yer alır (fig. 7a-c). Eser, genel geometrik tasarım özellikleri açısından Bizans sanatı özelliklerini taşırken, *sfenks*lerin farklı üslubu açısından Selçuklu Dönemi özelliklerini yansıtmaktadır.

Müze kayıtlarında satın alma yoluyla müzeye geldiği belirtilen korkuluk levhasının buluntu yeri Konya Rum Kilisesi olarak belirtilmiştir. *Sfenks*lerin başında üç dilimli taçlar yer alırken, kuyrukları ejder başı şeklinde sonlanmaktadır (fig. 7c). Orta Bizans Dönemi levhalarında yaygın olarak kullanılan tasarım içerisine yerleştirilen İslam sanatı özellikleri gösteren bu *sfenks*ler V. M. Tekinalp'e göre, "*Orta Çağ'da özellikle Konya çevresinde Selçuklu*

[12] Rice 1966, 210-211, 217, fig. 1-2.
[13] Acara-Eser 2020, 144, şek. 10b.
[14] Hatay ve Çukurova Bölgesi'nin yerel üretimi olan "Saint Simeon Limanı", "Al-Mina" veya "Haçlı Dönemi Seramiği" adıyla tanınan eserlerin çoğunluğu kazıma ve renkli sır akıtma tekniğinde bezenmiş kaplardan oluşmaktadır. Bölgedeki çeşitli merkezlerde bulunan 12. yüzyılın ortaları 13. yüzyılın ilk yarısı arasında üretilmiş seramiklerde, Türk-İslam sanatı etkilerinin daha belirgin olduğu görülmektedir. Hatay-Çukurava bölgesi üretimlerinde, figürler ve formlarda Türk-İslam sanatı etkileri daha güçlüdür. Bu eserlerin sadece Hristiyan alıcılar için üretilmediği, Müslüman ve farklı dinlere inanan alıcılara da hitap eder şekilde tasarlandıkları düşünülmektedir (Köroğlu 2007, 441-452). Port Saint Symeon kazılarında 'saki' figürlü bir kase bulunmuş ve bu eserin benzerleri daha sonraki yıllarda Adana, Misis, Tarsus, Dörtyol Kinet Höyük kazılarında da ele geçmiştir. S. Redford, türbanları, tirazlı kaftanları ve oturuş şekilleriyle bu figürlerin "şark" kültürlerini temsil ediyor olabileceğini, saki figürlerinin "*hem elit saray mensubu olarak hem de yiyecek içecek getiren olarak sınıf üstünlüğünün ve bolluğun simgesi olduğunu*" vurgular. Ayrıca Port Saint Symeon seramiklerini Haçlı seramiği olarak nitelendirmenin yanlış olduğunu, bu seramiklerin bütün Doğu Akdeniz toplumlarının görsel kültürünün ve ticaretinin ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtir (Redford 2001, 486-488).
[15] Acara-Eser 2020, 144, şek. 10b. Üç dilimli başlık ve figürün göz-kaş yapısı ile benzer bir örnek, Ahlat'ta bulunmuştur. Bk. Karamağaralı 2007, 145, fig. 22a.

sanatı etkisinde gelişen bir Bizans Sanatı örneği"[16] olmaları açısından önemlidir. Y. Demiriz ise "*Levhanın arka yüzü Bizans*[17] *ön yüzü Selçuk işidir*" sözleriyle, eserin her iki kültürle ilişkili olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca yazar, levhanın her iki yüzünün de Konya'nın Selçuklu Dönemi yönetiminde, 13. yüzyılda bir Bizans Kilisesi için yapıldığını düşünmektedir[18]. Y. Erdemir ise daha erken tarihli olan eserin ön yüzünün Selçuklular Dönemi'nde yeniden kompoze edilerek, son şeklini almış olabileceğinin kuvvetle muhtemel olduğunu belirtir[19]. Sonuç olarak, Orta Çağ'da Selçuklu başkentindeki bir kilise için tasarlanan litürjik eserdeki *sfenks* figürlerinde, Anadolu Selçuklu figür geleneğinin izlenmesi, dönemin sanatsal ortamını yansıtması açısından önem kazanmaktadır.

Figür 7a-b: Kabartmalı mermer levhanın ön ve arka cephesi (İnce Minare Taş ve Ahşap Eserler Müzesi, env. no. 893)

Figür 7c: Kabartmalı mermer levhada soldaki sfenks figürü

Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi 1254 envanter numaralı eser ile benzer şekilde, sırttan çıkan ikinci bir kanat ile tasvir edilen hayvan betimleri arasında tavus kuşları da vardır. Bunlardan ilki, 2017 yılında Divriği Kalesi'nde yapılan çalışmalarda[20] Mağara Bölgesi'nde bulunan bir kaidedir. 5,4 cm çapında, iç yüzeyi boyalı kazıma tekniğindeki kaide, yeşil renkte sırlanmıştır (fig. 8). Başı kısmen korunan tavus kuşu uzun boyunlu tasvir edilmiş, sol kanadı kapalı iken, sağ kanadı yukarıya doğru kıvrılan paralel çizgilerle belirtilmiştir. Kuyruğun ucunda ise olasılıkla tüyleri temsil eden kıvrım çizgiler kısmen belirgin olarak verilmiştir. Eser, 13. yüzyıl Bizans tavus kuşu tasvirlerinden farklı olması nedeniyle 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir Selçuklu eseri olarak tanımlanmıştır[21]. Divriği Kalesi'nde bulunan tavus kuşu betimi, boynunun uzun, kanadının sivrilerek

[16] Tekinalp 2006, 111.

[17] Eserin arka yüzünde büyük bir haç ve kırık durumdaki köşesinde sadece bir kolu görülen diğer bir haç kabartması yer alır. Haçların her biri dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmıştır. Tamamı görülen haçın sağında ve solunda, tek kolu görülen haçın ise sağ kolunun altında profilden görülen bir tavus kuşu tasviri yer almaktadır. Haçların her biri Golgota Tepesi'ni sembolize eden dört basamaklı bir piramit üzerine oturtulmuştur (Demiriz 1970, 222). Benzer kompozisyondaki örnekler, Uşak Müzesi'nde, ortada bir haç ve iki yanında tavus kuşu tasvirleri bulunan lahit kapağı üzerinde (Parman 2002, 159; lev. 84, fig. 102a); Konya Koyunoğlu Müzesi'ndeki 13 envanter numaralı taş eserde (Kunduracı ve Mimiroğlu 2011, fig. 16); Konya Arkeoloji Müzesi'nde bulunan, Çumra Alibeyhöyüğü'ndeki kilise kalıntısından getirilen zemin mozaiğinde (Mimiroğlu 2006, 145, fig. 8), 198 ve 1980.12.1 envanter numaralı eserlerde; Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi'nde (env. no. 1394, 1433-34 ve 1500); Seyitgazi Arkeoloji Müzesi'nde (env. no. A.856/85); Uşak Arkeoloji Müzesi'nde (env. no. 13.1.94) ve Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nde (env. no. 102.80 ve 18.80) bulunmaktadır (Kunduracı ve Mimiroğlu 2011).

[18] Demiriz 1970, 221, 229-230.

[19] Erdemir 2009, 56.

[20] Divriği Kale kazısı seramik buluntularının son verilerine göre özellikle 12. yüzyıldan itibaren bölgede hakimiyet kuran Mengücekoğulları ile birlikte Divriği'de sırlı seramik üretiminin söz konusu olduğu, üretimin 13. ve 14. yüzyıllarda da devam ettiği düşünülmektedir (Acara-Eser 2020, 151).

[21] Acara-Eser 2019, 45.

yukarıya doğru uzanması ve kuyruğunun biçimi bakımından 1254 envanter numaralı siren/harpi figürü ile benzerdir. Bir diğer benzer örnek, Kubadabad Sarayı kazılarında bulunan bir çinideki tavus kuşu tasviridir. Sıraltı tekniğinde işlenmiş, sekiz köşeli yıldız formundaki bu çininin merkezinde yer alan tavus kuşu, Selçuklu sanatı tavus kuşu tasvirlerinin en güzel örneklerinden biridir (fig. 9). Tavus kuşunun yukarıya kıvrılan kanadı, açık mavi üzerine koyu mavi yatay çizgilerle doldurulmuştur.

Figür 8: Divriği Kalesi'nde bulunan tavus kuşu bezemeli seramik parçası

Figür 9: Kubadabad Küçük Saray'da bulunan tavus kuşu tasvirli çini

3676 Envanter Numaralı Eser

Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi'nde bulunan siren/harpi figürlü diğer ünik örnek, 3676 envanter numaralı eserdir. Figür, Konya'da 2013 yılında yapılan Selçuk Otel hafriyatı kazısında bulunan bir kasenin dip kısmında (*tondo*) yer alır (fig. 10a-d). Alçak halka kaideli (Ç.: 7,7 cm, Y.: 2,1 cm), ölçülebilir genişliği 14,2 cm, yüksekliği 4,8 cm, cidar kalınlığı 0,7 cm olan eser, çok renkli *sgraffito* (polychrome sgraffito) tekniğindedir. Açık kiremit renkte hamur yapısına sahip eserde desenler, krem renk astar üzerine kahverengi ve yeşil renkte boyanmış ve kap açık sarı renkte sırlanmıştır (fig. 10a-b).

Figür 10a: Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi siren/harpi tasvirli kase parçası (env. no. 3676)

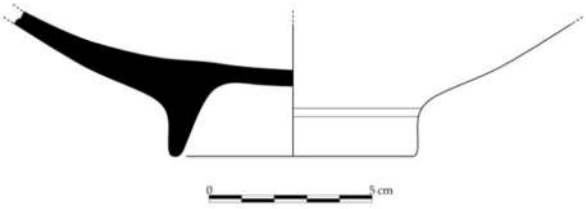

Figür 10b: Siren/harpi tasvirli kase parçasının çizimi

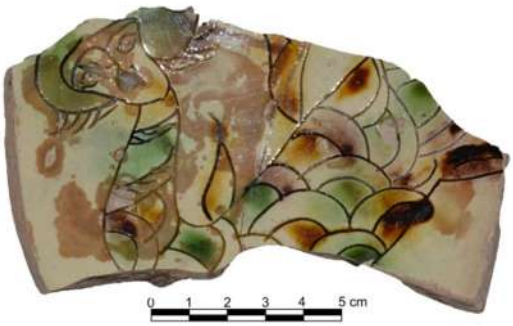

Figür 10c: Kase parçasının iç yüzeyi

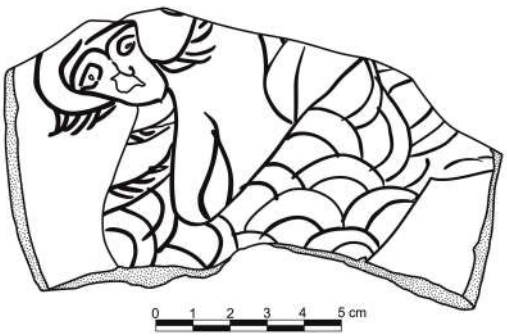

Figür 10d: Kase parçasının iç yüzeyinin çizimi

Oval yüzde düğme şeklinde gözler, burun hattı ile birleşen kaşların betimlenmesi ile eser aceleci bir üslupta, acemi bir elden çıkmış izlenimi vermektedir (fig. 10c-d). Figürün ensesinde sonlanan saçlarının uç kısmı dikey çizgilerle belirtilmiştir. Vücut ve başın yerleştirilişine göre uzun ve orantısız bir boyun kısmına sahip siren/harpi figürünün ayak ve kuyruk kısmı kırık durumdadır. Gövdesi yarım daire şeklinde kazıma çizgilerle hareketlendirilmiş, yeşil ve kahverengiye boyanmıştır. Boyunda spiral şeklinde, başa doğru dolanarak uzanan bir süsleme görülür. Sırtından çıkan kanatlar da basit çizgilerle belirtilmiştir. Renkler büyük oranda dağılmış, sır tahrip olmuş durumdadır. Siren/harpi tasvirinin gövdesi, boyun ve başın veriliş tarzı açısından Selçuklu figür geleneğini yansıtır. Ancak figür, göz, kaş, burun gibi yüzdeki ayrıntılarla Bizans insan figürleri tarzında verilmiştir.

Figür 11: Su kuşu üzerinde siren/harpi ve balık tasvirli kase (Korinth Arkeoloji Müzesi, env. no. C-1931-005)

Siren/harpi figürleri İslam sanatında olduğu gibi Hristiyan sanatında da güçlü, kuvvetli ve koruyucu fantastik yaratıklar olarak canlandırılmışlardır. Bizans sanatında en fazla tanınan ve kullanılan *antropoid* (insan hayvan kombinasyonu) fantastik betimlemeler arasında sirenler/harpiler de yer alır[22]. Siren/harpi tasvirleri 12. yüzyıldan itibaren heykellerde, 13. ve 14. yüzyılda ise seramiklerde görülmektedir[23]. Seramik eserlerde siren/harpi figürlü örnekler az sayıdadır. Ancak bu eserler ünik kompozisyonları ile dikkat çekicidirler[24]. Siren/harpi figürlerinin görüldüğü örnekler arasında, 12. yüzyıla tarihlenen Korinthos buluntusu kırmızı benek boyalı bir kase[25] (fig. 11); Atina Bizans ve Hristiyan Eserleri Müzesi'nde bulunan, 12. yüzyıla tarihlendirilmiş *sgraffito* seramik buhurdan[26] (fig. 12); Dumbarton Oaks Koleksiyonunda bulunan eserlerden, 13. yüzyıla tarihlendirilmiş *sgraffito* tekniğindeki bir masa *amphorası*[27]; 10.-11. yüzyıllara ait kutu kapağı[28] ile 13. yüzyıla tarihlenen D.O.58.103 numaralı seramik tabak[29] (fig. 5); D. T. Rice'ın özel kolleksiyonundaki bir eser (fig. 13) ve Leningrad Hermitage Müzesi'nde bulunan Chersonese'den getirilmiş bir sürahi[30] yer almaktadır.

Figür 12: Siren/harpi tasvirli buhurdan (Atina Bizans ve Hristiyan Eserleri Müzesi, env. no. T 125/BM 1676)

Korinthos buluntusu C-1931-005 envanter numaralı alçak halka kaideli, küresel gövdeli kase (Ç.: 20,6 cm), 1140-

[22] Doğer 2004, 79.
[23] Rice 1966, 210.
[24] Doğer 2004, 83.
[25] Morgan 1942, 94, fig. 70; Papanikola-Bakirtzi 1999, 169, kat. 196; Evans ve Wixom 1997, 267, kat. 189; Doğer 2004, 84, fig. 8.
[26] Papanikola-Bakirtzi 1999, 30, kat. 8; Doğer 2004, 84, fig. 7.
[27] Yeşil ve kahverengi sırla zenginleştirilen masa *amphora*sı siren/harpi figürü ile birlikte tek boynuzlu, çakal suratlı aslan ve kuşların öyküsel çizimlerini içeren bantlar taşır. L. Doğer'e göre eser, "*İslam el yazmalarındaki hayvan hikayelerinin konu ve resimsel anlatımından etkilenmiş bezemesi ile çok zengin bir örnek sunar*" (Doğer 2004, 84).
[28] Doğer 2004, 84, dn. 8.
[29] Rice 1966, 210-211, 217, fig. 1-2.
[30] Öney 1971, 98, fig. 28-29.

1170 yıllarına tarihlenmektedir[31]. Kazıma tekniğindeki eserin merkezinde uzun bacaklı, uzun sivri gagalı, sağa doğru dönük olarak verilen su kuşu figürünün üzerinde siren/harpi figürü yer alır (fig. 11). Gövdesi sağa, başı geriye dönük olarak verilen siren/harpi figürü büyük gözlü, sivri burunlu ve kısa dalgalı saçlı olarak tasvir edilmiştir. Uzun bacaklı, büyük pençeli olan figürün gövdesi benekler ve çizgisel süslemelerle bezenmiştir.

Atina Bizans ve Hristiyan Eserleri Müzesi'nde T 125/BM 1676 envanter numarası ile kayıtlı olan eserin geliş yeri bilinmemektedir (fig. 12). 12. yüzyıla tarihlendirilen, *sgraffito* tekniğindeki 15,6x12,8 cm ölçülerindeki seramik buhurdan[32], yeşilimsi sarı renkte sırlanmıştır. Sola doğru dönük biçimde verilen siren/harpi figürü, büyük gözlü, uzun sivri burunlu ve kısa saçlı olarak tasvir edilmiştir. Kanat içleri ince paralel çizgilerle taranan, pençeleri belirgin olarak verilen figür sol tarafta, ucunda bir yaprakla sonlanan kıvrık dallar üzerinde durur şekilde resmedilmiştir. Atina Bizans ve Hristiyan Eserleri Müzesi'ndeki buhurdan ile Korinthos buluntusu kase üzerindeki siren/harpi tasvirleri, başlarının arkaya dönük olarak verilişi, büyük gözlü, uzun sivri burunlu, saçların dalgalı ve kısa olarak işlenişi gibi benzer özelliklere sahiptir. Siren/harpi figürleri saç ve yüz tipi, uzun bacakları, büyük güçlü pençeleri, saçların, kanatların, tüylerin benekler ve çizgisel ayrıntılarla verilmesi gibi özelliklerle Bizans Dönemi siren/harpi tasvirlerinin genel özelliklerini yansıtmaktadırlar.

Bizans sanatında görülen siren/harpi figürlerinden bazılarının tamamen Anadolu Selçuklu stilinde tasvir edildiği belirtilmektedir. D. T. Rice'ın özel kolleksiyonundaki siren/harpi betimli fragman ile Leningrad Hermitage Müzesi'nde Chersonese'den getirilmiş sürahi üzerindeki çift siren/harpiler bu örnekler arasında yer alır[33]. Rice'ın özel kolleksiyonundaki Bizans Dönemi'ne tarihlenen eserdeki figür oval yüzlü, iri çekik gözlü, kalın kaşlı betimlenmiş ve göz altlarındaki çizgiler, burun hattıyla birleşik olarak verilmiştir (fig. 13). Figürün ense hizasında çizgisel detaylarla verilen saçları ve saçların ucundan başlayarak yukarıya doğru uzanan kurdele şeklindeki bezeme dikkat çeker. Siren/harpi figürü sağ bacağını öne doğru uzatmış, sağ kanadı kapalı, sol kanadı açık olarak betimlenmiştir. Selçuklu sanatı etkisinde değerlendirebileceğimiz siren/harpi tasvirinin üslup açısından yakın örnekleri Konya Kılıçaslan Köşkü alçı kabartmasında görülmektedir (fig. 14). 13. yüzyıla tarihlenen alçı kabartmada, birbirine sırt sırta dönük iki siren/harpi figürü betimlenmiştir. Bu figürlerden soldakinin gövde ve yüzü tahrip olmuş, sağdaki ise daha iyi durumda korunmuştur. Alçı kabartmadaki figürler, başın, gövdenin, kanatların ve kuyruğun veriliş biçimi açısından Rice'ın koleksiyonundaki Bizans Dönemi siren/harpi figürüyle oldukça paralel özellikler gösterirler[34].

Figür 13: D. T. Rice'ın özel koleksiyonunda bulunan siren/harpi figürlü fragman

Figür 14: Konya Kılıçaslan Köşkü'nde bulunan, siren figürlü alçı kabartma (Türk ve İslam Eserleri Müzesi, env. no. 2340-5)

[31] Papanikola-Bakirtzi 1999, 169, kat. 196.
[32] Papanikola-Bakırtzı 1999, 30, kat. 8.
[33] Öney 1971, 98, fig. 28-29.
[34] İran Selçuklu seramiklerinde de benzer üslupta siren tasvirleri bulunmaktadır. Bk. Baer 1965, lev. VIII, 13-14; IX,15; XXXIX,68; XL,69.

Anadolu'da Bizans ve Selçuklu birlikteliğinin yaşandığı 13. yüzyıl tasvirlerinde, ortak bir sanatsal çevrenin ürünü olarak değerlendirilen unsurlar, Kubadabad Sarayı'ndaki bir başka siren/harpi tasvirinin ayrıntılarında görülmektedir (fig. 15a-b). Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi'nde bulunan sekiz köşeli yıldız çinide tasvir edilen bu figür, yüz tipi ile sarayın diğer sekiz kollu yıldız çinilerinde, karakteristik Türk tipinde verilen siren/harpi figürlerinden ayrılmaktadır. Söz konusu figür, kaş ve burnun verilişi bakımından Karatay Müzesi 3676 envanter numaralı eserle benzer özellikler taşır.

Figür 15a: Kubadabad Küçük Saray'da bulunan siren tasvirli çini

Kubadabad Küçük Saray'da bulunan, sıraltı tekniğinde yapılmış sekiz köşeli yıldız biçimdeki çinide desenler siyah, kobalt mavi ve patlıcan moru renkte boyanmıştır. Dışta iki siyah çizgi ile sınırlandırılan kompozisyonun merkezinde siren/harpi figürü verilmiş, çevresindeki alanlar ise hiç boşluk bırakılmaksızın stilize bitki motifleri ve beneklerle doldurulmuştur. Figürün gövdesi cepheden, başı ise profilden işlenmiştir. Oval yüzlü, çekik gözlü, kalın birleşik yay kaşlı, kaş hattı ile birleşen uzun çekme burunlu ve küçük ağızlı betimlenen figürün çene hizasında biten saçları, ortadan ikiye ayrılmıştır. Figür, burun şekli ve kaş yapısıyla Kubadabad Sarayı'nda bulunan diğer siren/harpi tasvirlerinden farklılık gösterir. Arma gibi cepheden görünen figür, küçük bir kuş gövdesine sahiptir. Sırtından ikişer kanat çıkmaktadır. Bu kanatlardan öndekiler daha küçük, arkadakiler ise daha görkemli bir şekilde yukarıya uzanmaktadır. Gövdesinin ortasında büyük bir palmet motifi yer alır. Gövdesi patlıcan moru renkte boyanmış, göğsündeki palmet motifi ise rezerv tekniğinde yapılmıştır. Arka kanatlarda da palmetli bitkisel desenler mevcuttur. R. Arık, siren figürü ile ilgili "*Bu sirenin yüzü diğerlerindeki Asyalı tiplere benzememektedir. Yine minyatür üslubunda ve badem gözlü olmakla birlikte bu tek kaşlı çekme burunlu çehrede daha Anadolu yerlisi bir ifade göze çarpmaktadır*"[35] sözleriyle eserin Anadolu Selçuklu örneklerinden farklılığını vurgulamıştır.

Büyük Selçuklu geleneğini sürdüren Anadolu Selçuklu insan tasvirlerinde, yuvarlak yüzler, belirgin elmacık kemikler ve dolgun yanaklar, yay şeklinde bitişik kaşlar, hafif çekik gözler, genelde düz bazen ise hafif çıkıntılı tasvir edilen burun, genellikle tek yatay çentik ile işaretlenen küçük ağız ve yuvarlak çene, karakteristik özelliklerdir. Alaaddin Tepesi'nde bulunan ve Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi'nde korunan barbutin tekniğindeki insan başı, karakteristik Selçuklu tipini göstermesi açısından önemli bir örnektir (fig. 16). Figür, iri badem gözleri, kaşlarla birleşen yassı burnu, küçük ağzı[36] ve üç dilimli başlığı ile klasik Türk tipindedir. Kubadabad çinisindeki, daha çok Anadolu yerlisi tipinde olan siren/harpinin benzer örneği ise Kapadokya'da I. İzzeddin Keykavus Dönemi'ne tarihlenen Suveş (Şahinefendi) Sebastoslu Kırk Martir Kilisesi'nin (1216-1217) tonozlarında yer alan figürlerden birinde görülmektedir (fig. 17). Tekinalp, tonozdaki bu figür ile ilgili olarak "*Bu*

[35] Arık 2000, 123.

[36] Orta Asya Türk topluluklarından Osmanlı çinilerine kadar neredeyse hiç değişmeden kalan yüz tipinde, çekik gözler, düz hafif çıkıntılı burun ve küçük ağız karakteristik özelliklerdir. 13. yüzyıl Anadolu figürlerinde bu karakteristik özellikler Kubadabad Sarayı sıraltı ve lüster tekniğindeki çinilerdeki insan figürlerinde görülmektedir. Ayrıca yine sarayın buluntuları içerisinde yer alan lüster tekniğindeki siren/harpi tasvirinin (Öney 1967, fig. 11) karakteristik yüz tipinde olduğu dikkat çeker (Baer 2004, 13-15).

figür daha Akdenizli bir görünüme sahip olan Kubadabad çinisindeki siren figürü ile çok benzer fenotiptedir"[37] ifadesini kullanmıştır.

Figür 15b: Kubadabad Sarayı siren tasvirli çiniden detay *(Arık 2000, fig. 162)*

Figür 16: Barbutin tekniğindeki insan başı (Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, env. no. 2604) *(Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi Arşivi)*

Figür 17: Suveş Sebastoslu Kırk Martyr Kilisesi'nin tonozundaki kadın figürü *(Tekinalp 2006, fig. 4)*

Değerlendirme ve Sonuç

Türklerin "tuğrul", "zümrüd-ü anka", İranlıların "simurg" veya "sirenk", Arapların ise "'anka"' olarak adlandırdıkları, insan üstü kuvvetleri olduğuna inanılan, efsaneye göre Kafdağı'nda yaşayan, iyiliği simgeleyen, ihtiyacı olanlara yardım eden siren/harpi[38] tasvirleri İslam sanatında farklı eser türlerinde oldukça yaygın kullanılan bir motif olmuştur. Selçuklu sanatında siren, sfenks, grifon, kanatlı aslan ve melekler gibi doğa üstü güçleri olduğuna inanılan hayali yaratıklar saraylarda, kalelerde, kervansaray yapılarında, koruyucu olarak türbelerde, mezar kültü ve hayat ağacı sembolüyle[39] birlikte yoğun bir şekilde tasvir edilmişlerdir[40]. E. Baer, İslam sanatında siren/harpi tasvirlerinin kökeninin Orta Asya ve Hindistan sanatı olabileceğini önermektedir[41]. Siren/harpi tasvirleri Orta Asya sanatında, Çin sanatında görülmekle birlikte Uygur ve Karahanlı dönemlerine ait İslam sanatı örnekleri de bulunmaktadır[42]. Mezopotamya ve Yunan kültüründe yer alan siren/harpi figürünün Anadolu Selçuklu sanatına Büyük Selçuklu sanatından geçtiği düşünülmektedir. Siren, Anadolu Selçuklu sanatında iyilik ve yardım sembolü olarak karşımıza çıkarken, Konya Kalesi'ndeki siren kabartmasına farklı bir simgesel anlam yüklenerek, adaletli Sultanı temsil ettiği düşünülmektedir[43]. Selçuklu figür sanatında sirenler "*başlarında taçları kanat ve kuyruk uçlarında görülen ejder başları ile Avrasya hayvan üslubunu yansıtırlar. Ölünün ruhunu koruyan ve hayat ağacını bekleyen bu yaratıklar Şaman kültü ile ilgili inanışları da aksettirirler*"[44]. Şamana, yer altı ve gökyüzü seyahatinde refakat eden koruyucu ruhların kuş şeklinde efsanevi yaratıklar olduğu bilinmektedir[45]. L. Avşar, Selçuklu

[37] Tekinalp 2006, 106.
[38] Önder 1967a, 164; Ögel 2010, 108.
[39] Kayseri Karatay Han taç kapısındaki soyut hayat ağacı ekseni altındaki siren çifti, hanı evrenin merkezi olarak belirleyen ve yolcuları koruyup uğur getirdiğine inanılan yaratıklardır. Niğde Hüdavend Hatun Türbesi kabartmalarında yer alan siren, sfenks (?) çift başlı kartal ve maske tasvirleri hayat ağacı kültü ile açıklanan bir anlatım sunmaktadır (Öney 1967, 153-154).
[40] Öney 2008a, 417.
[41] Baer 1965, 25-28.
[42] Karasu ve Özkul-Fındık 2019, 110.
[43] Önder 1967a, 164.
[44] Öney 2008a, 417.
[45] Öney 1967, 151.

siren/harpi motifinin "*Ortak coğrafya veya ortak din çerçevesindeki karşılıklı etkileşim sonucu şekillenen pek çok motif gibi nispeten arkaik ve geç dönem anlam katmanlarını barındırdığını, kabaca bu katmanları İslam öncesi Avrasya ve İslam Dönemi Yakın Doğu ve Anadolu coğrafyalarıyla ilişkilendirmek ne kadar çekici gözükse de simgenin daha Türkistan'dan itibaren Budist, Hıristiyan ve Sasani etkileriyle harmanlandığını*"[46] vurgular.

Son yıllarda Selçuklu sanatı ve arkeolojisiyle ilgili yapılan araştırmalar, Anadolu Selçuklu figür sanatının oldukça zengin olduğunu göstermiştir. İran Selçuklu sanatının bir devamı niteliğinde olan el sanatlarının yanı sıra mimaride de alçı ve taş kabartmalarda görülen bu zengin figür stili, Bizans sanatını da etkilemiştir. Anadolu'da benzer İslam figür tarzını geliştiren Anadolu Selçuklularının Bizans ile benzer ve çağdaş örnekler vermeleri, aynı ana kaynakların etkisiyle olmuştur[47]. Erken dönemlerden itibaren Bizans figür sanatında İslam sanatı etkilerinin görüldüğü bilinmektedir. Rice, bu etkileri özellikle İran'da, Sasani ve Erken İslam sanatına bağlayarak, Bizans seramik sanatında görülen, Mezopotamya ve İran'dan gelen Erken İslam dönemi etkilerini vurgular[48]. G. Öney ise "*Bizans seramik, kumaş, metal işçiliğinde ve mermer kabartmalarında görülen çeşitli figürlerin bazılarını konu stil bakımından kısmen İran Selçuklu ve özellikle Anadolu Selçuklu üslubuna*" bağlar. "*12. yüzyıldan sonra Bizans eserlerindeki İslam sanatı etkilerini kendilerine bölge ve temaslar bakımından çok daha yakın olan Anadolu Selçuklularına bağlamak gerektiği*"[49] görüşündedir.

9. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasındaki dönemde, erken İslam ülkeleri ve Anadolu'da Selçuklu, Bizans, Gürcü, Ermeni, Haçlı yerleşim bölgelerinde çok sayıda bulunan *sgraffito* tekniğinde süslemeye sahip seramikleri bölgelendirmek ve tarihlendirmek oldukça zordur. Figürlü örnekler bu konuda belirleyici olurken, üslup özellikleri ipucu vermektedir[50]. S. Bilici,"*Orta Çağ Bizans coğrafyasında yaygın olarak görülen açık sarı ya da açık yeşil kurşun sırlı ince sgraffito seramikler, 11. yüzyıl ortalarından 13. yüzyılın başlarına kadar uzanan süreçte değerlendirilmektedir. Madalyon ve bantlar içerisinde spiral, sahte küfi yazı, palmet, rumi örgü ya da insan, hayvan gibi figüratif temaların incelikli olarak işlendiği zarif bezemelerde, insan figürleri dışında kuvvetli İslami etkiler dikkati çeker. Bezemelerin kalitesi 12. yy. sonlarında bozulur. Geç 12. ve erken 13. yy. örneklerinde aceleci ve ayrıntısız bir işleniş görülür*"[51] tespitinde bulunmuştur.

13. yüzyıla tarihlenen bazı insan figürlü *sgraffito* tekniğindeki Bizans seramikleri Anadolu Selçuklu sanatı etkisinde değerlendirilmektedir[52]. Anadolu coğrafyasında Orta Çağ sanatsal üretimlerinde özellikle seramik gibi dolaşımı kolay, taşınabilir ürünlerde Bizans ve Selçuklu kültürünün izlerini taşıyan benzer üslup ve ikonografide eserlerle karşılaşılmaktadır. Her iki kültürde de yaygın olarak tasvir edilen figürler içerisinde siren/harpi, *sfenks*, çift başlı tek gövdeli yaratıklar ve melekler gibi koruyucu, tılsımlı güçleri olduğuna inanılan fantastik yaratıklar dikkat çeker. R. Özgan'a göre; "*Yerleşik düzene geçen ve birarada yaşamaya başlayan tüm insan topluluklarında, en eski çağlardan itibaren toplumda öne çıkan seçkin insanlar ve mahiyetindekiler politik propoganda amaçlı olarak doğanın güçlü, kuvvetli, çevik özelliklere sahip olağanüstü hayvanlarına benzetilmiş veya bu tür insanlar, çevresine hükmedebilmek için olağan dışı ve olağanüstü yaratıkları örnek almıştır*"[53].

---

[46] Avşar 2012, 8.
[47] Öney 1971, 103.
[48] Rice 1939, 203-207, lev. 86-98; Rice 1965, 194-236.
[49] Öney 1971, 91, 103.
[50] Öney 2008b, 387.
[51] Bilici 2010, 103. Bu tür seramiklerin örnekleri başta İstanbul, Batı Anadolu'da çeşitli merkezlerde yoğun olarak bulunmuş, Akdeniz'de ise Meydancıkkale, Sillyon, Antakya ve Al-Mina'da daha az örnekleri bulunmuştur (Bilici 2010, 104).
[52] Öney 1971, 101-102, fig. 43-44, 47; Doğer 2016, 66.
[53] Özgan 2020, 99.

Sanat eserlerinin üretiminde bani-usta faktörü ile birlikte coğrafya, üretildiği koşullar ve beslendiği kaynak, üretimi şekillendiren en önemli unsurlar olmuştur. Bu nedenle benzer ihtiyaçları karşılamak üzere üretilen bir çok eserin, birbirine benzer hatta bazen her iki kültürden de izler taşıması olağan bir durumdur. Dönemin siyasi, ekonomik, sosyal ve dini ortamını yansıtan, aynı zamanda da alıcının beğenisine hitap edecek nitelikte üretilen bu eserlerde ortak konu, tasvir ve figür anlayışının nedeni, ortak bir beğeniye hitap etmesiyle de ilgili olmalıdır. Belki de aynı atölyelerde çalışan, aynı pazarlarda karşılaşan bu ustaların, daha çok beğenilen eserleri üretmesi hem ticari hem de estetik bir gereksinmenin sonucudur. Bu durum, aynı coğrafyada zorunlu olarak doğan, ancak zaman içerisinde birlikte yaşam koşullarına uyum sağlayan iki toplumun, ihtiyaçları doğrultusunda sanatsal zevklerinin de zamanla ortak bir anlayış içerisinde şekillendiğini gösterir.

Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi'ndeki 1254 envanter numaralı seramik eserde, gövdesi, ayakların verilişi, boyama stili ile Bizans Dönemi özelliklerini yansıtan siren/harpi figürünün yüzü[54], üç dilimli tacı ve yukarıya doğru kıvrılarak sonlanan kuyruğu Kubadabad Sarayı ve Konya Kalesi siren/harpi örnekleri ile karşılaştırıldığında, Anadolu Selçuklu Dönemi özelliklerini yansıtır. Aynı zamanda siren/harpi tasviri gövdesinin, kuyruğunun kanatlarının verilişi açısından Divriği Kalesi ve Kubadabad Sarayı tavus kuşu tasvirleriyle de paralel özellikler taşıdığı görülmektedir. Selçuklu sirenlerinde tipik olan, sırttan yükselen ikinci kanat[55] ve Türk tipi üç dilimli taç[56] olarak adlandırılan üç sivri tepelikli tacın Anadolu Selçuklu sanatında kullanımı oldukça yaygındır[57]. Ancak, 1254 envanter numaralı eserdeki siren/harpi tasviri, yukarıya doğru kıvrılan kanatlardaki göz ve tüylerin verildiği ayrıntılı süslemeler ile ayakların kuş ayaklarından farklı biçimde betimlenişi açısından Selçuklu örneklerinden ayrılır. Siren/harpi figürünün kuyruk ve kanadındaki çizgisel süsleme, Anadolu'nun yerel üslubunda oldukça yaygın olarak kullanılan kazıma çizgilerle belirginleştirilen bezeme anlayışını yansıtır. Süsleme özellikleriyle ünik olan eserde, siren/harpi figürünün Hristiyan ikonografisinde ölümsüzlük ve cenneti sembolize eden tavus kuşu tarzında işlenişi açısından da Bizans sanatıyla ilişkili olduğu düşünülebilir. Karatay Çini Eserler Müzesi 3676 envanter numaralı eserdeki siren/harpi tasviri de gövdesi, boyun ve başın veriliş tarzı açısından Selçuklu figür geleneğinin etkisini yansıtırken, figürün göz, kaş ve burun gibi yüzdeki ayrıntılarıyla Bizans figürleri tarzında olduğu dikkat çeker.

---

[54] Siren/harpi figürünün oval yüzlü, iri badem gözlü, ortada birleşmiş kemerli kaşları, küçük ağız ve küçük burunlu verilişi gibi özellikleriyle benzer bir örnek, Komana kenti kazı buluntusu *sgraffito* tekniğindeki seramikte yer alır (Karasu ve Özkul-Fındık 2019, 126, kat. 6). Komana buluntusu siren tasviri, Ahlat kazılarında bulunan 13. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen siren tasviri (Karamağaralı 1981, 71, 93, şek. 19) ile birlikte yüz tipi, yanaklardaki benler gibi özelliklerle 13.-14. yüzyıllara tarihlendirilen insan figürleriyle (Karamağaralı 2007, 152-153) benzerlik göstermektedir (Karasu ve Özkul-Fındık 2019, 110).

[55] Öney 1967, 146-147.

[56] "*Bu tip taçlar Moğolistan'da Kudirge Kaya resimlerinde (M.S. 5 yy.) tanrıça figürünün başında, Gazne Sarayı kabartmalarındaki siren, sfenks gibi efsanevi yaratıklarda, Palermo'daki Capella Paletina tavan süslemelerinde yer alan hükümdarların başında, İran Selçuklularında özellikle seramiklerde hükümdar ve masal hayvanları tasvirlerinde görülmektedir*" (Öney 1967, 143-144, dn. 2). Baer'e göre İslam sanatında siren/harpi ve sfenks figürleri çoğunlukla benzer dekoratif şemalarda tasvir edilmektedir. Siren/harpi tasvirlerinin başlarındaki taçlar, inci diademleri kolyeleri ve kanatların kıvrımlı olarak sonlaması gibi özellikler, sfenkslerde olduğu gibi İran sanatı mirasının bir parçasıdır (Baer 1965, 26).

[57] Üç dilimli taç Anadolu'da, Konya İnce Minare Taş ve Ahşap Eserler Müzesi'nde bulunan 893 envanter numaralı korkuluk levhasındaki *sfenks* figürlerinde, yine aynı müzede bulunan Konya Alaaddin Köşkü'nden gelmiş olan 886 envanter numaralı alçı siren kabartmasında, Konya Kalesi'nden getirilen 883 ve 884 envanter numaralı melek kabartmalarında, Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi 2604 envanter numaralı barbutin tekniğindeki sırsız pişmiş toprak insan başında, Niğde Hüdavend Hatun Türbesi siren figürlerinde ve bitkisel süsleme arasında yer alan maske tipi başlarda (Öney 1967, 143-144, 146-147, fig. 1a-b, 2, 7a-c), Kayseri Karatay Han Taç Kapısı'nda (Öney 1968, 24-50) ve Kubadabad Sarayı'nda bulunan çini örneklerinde (Arık 2000, 121) görülmektedir.

Sonuç olarak, farklı malzeme ve teknikteki örneklerle karşılaştırmalı olarak ele aldığımız Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi 1254 ve 3676 envanter numaralı siren/harpi tasvirli eserler, Anadolu Selçuklu sanatı etkisinde üretilen Bizans seramikleri olarak değerlendirilebilir. Eserler, Orta Çağ Anadolusu'nda hem Selçuklu hem de Bizans resim geleneğini iyi bilen Bizanslı bir ustanın üretimi olabileceği gibi Türk bir ustanın yerli bir alıcı için ürettiği, özel kullanıma yönelik bir eşya da olabilir. Eserlerin ana kompozisyonunu oluşturan siren/harpi figürünün güçlü, kuvvetli, koruyucu fantastik figürler olarak taşıdığı ikonografik anlam düşünüldüğünde, belki de saray erkanından biri için hediye gibi özel bir amaçla üretildikleri de düşünülebilir. Her iki kültür ve sanattan izler taşıyan eserler, Orta Çağ Anadolusu çoklu kültürel ortamının özgün bir yaratımı olarak değerlendirilmelidir.

Figürlerin Listesi

Figür 1a: Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, siren/harpi tasvirli kase (env. no. 1254)
Figür 1b: Siren/harpi tasvirli kasenin çizimi
Figür 1c: Siren/harpi tasvirli kasenin iç yüzeyi
Figür 1d: Kasenin iç yüzeyinin çizimi
Figür 2: Kubadabad Sarayı siren tasvirli çini *(Arık 2000, fig. 158)*
Figür 3: Kubadabad Sarayı siren tasvirli çini (Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi)
Figür 4: Siren tasvirli taş eser (İnce Minare Taş ve Ahşap Eserler Müzesi)
Figür 5: Siren/harpi tasvirli tabak (Dumbarton Oaks Koleksiyonu, env. no: D.O.58.103) *(Rice 1966, fig. 1)*
Figür 6: Divriği Kale kazısında bulunan seramik parçası *(Acara-Eser 2020, şek. 10b)*
Figür 7a-b: Kabartmalı mermer levhanın ön ve arka cephesi (İnce Minare Taş ve Ahşap Eserler Müzesi, env. no. 893) *(İnce Minare Taş ve Ahşap Eserler Müzesi Arşivi)*
Figür 7c: Kabartmalı mermer levhada soldaki sfenks figürü *(İnce Minare Taş ve Ahşap Eserler Müzesi Arşivi)*
Figür 8: Divriği Kalesi'nde bulunan tavus kuşu bezemeli seramik parçası *(Acara-Eser 2019, fig. 4)*
Figür 9: Kubadabad Küçük Saray'da bulunan tavus kuşu tasvirli çini *(Arık 2000, fig. 92)*
Figür 10a: Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi siren/harpi tasvirli kase parçası (env. no. 3676)
Figür 10b: Siren/harpi tasvirli kase parçasının çizimi
Figür 10c: Kase parçasının iç yüzeyi
Figür 10d: Kase parçasının iç yüzeyinin çizimi
Figür 11: Su kuşu üzerinde siren/harpi ve balık tasvirli kase (Korinth Arkeoloji Müzesi, env. no. C-1931-005) *(Papanikola-Bakirtzi 1999, kat. 196)*
Figür 12: Siren/harpi tasvirli buhurdan (Atina Bizans ve Hristiyan Eserleri Müzesi, env. no. T 125/BM) *(Papanikola-Bakirtzi 1999, kat. 8)*
Figür 13: D. T. Rice'ın özel koleksiyonunda bulunan siren/harpi figürlü fragman *(Öney 1971, fig. 28)*
Figür 14: Konya Kılıçaslan Köşkü'nde bulunan siren figürlü alçı kabartma (Türk ve İslam Eserleri Müzesi, env. no. 2340-5) *(Arık 2000, fig. 17)*
Figür 15a: Kubadabad Küçük Saray'da bulunan siren tasvirli çini *(Arık 2000, fig. 163)*
Figür 15b: Kubadabad Sarayı siren tasvirli çiniden detay *(Arık 2000, fig. 162)*
Figür 16: Barbutin tekniğindeki insan başı (Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, env. no. 2604) *(Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi Arşivi)*
Figür 17: Suveş Sebastoslu Kırk Martyr Kilisesi'nin tonozundaki kadın figürü *(Tekinalp 2006, fig. 4)*

Bibliyografya

Acara-Eser, M. (2019). Divriği Kale Kazısı Sırlı Seramiklerinden Kuş ve Balık Figürlü Örnekler. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 48*, 41-68.

Acara-Eser, M. (2020). Divriği Kale Kazısı Sırlı Seramik Buluntuları: İlk Sonuçlar ve Yerel Üretim İzleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 37*(1), 136-153.

Arık, R. (2000). *Kubad Abad: Selçuklu Sarayı Çinileri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Arık, R. (2007). Anadolu Selçuklu Saraylarında Çini. R. Arık ve O. Arık (Eds.), *Anadolu Toprağının Hazinesi: Çini, Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri* (ss. 219-399). İstanbul: Kale Grubu Kültür Yayınları.

Avşar, L. (2012). Kubadabad Çinilerindeki Harpi-Siren Figürünün İzini Sürerken. *Akademik Bakış Dergisi, 31*, 2-21.

Baer, E. (1965). *Sphinixes and Harpies in Medieval Islamic Art: And Iconographical Study.* Jerusalem: Israel Oriental Society.

Baer, E. (2004). *The human figure in Islamic art: Inheritances and Islamic transformations.* Costa Mesa: Mazda Publishers.

Bilici, S. (2010). Alanya Kalesi Kazılarında Bulunan Port Saint Symeon Seramikleri ve Ortaçağ'da Akdeniz Seramik Üslubu. M. Dündar, A. Yavaş ve A. O. Uysal (Eds.), *XII. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, 15-17 Ekim 2008* (ss. 365-373). İzmir: Hürriyet Matbaası.

Bryennios, N. (2008). *Tarihin Özü* (Çev. B. Umar). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Demiriz, Y. (1970). Konya Müzesi'nde Özel Durumdaki Bir Kabartma Hakkında. *Sanat Tarihi Yıllığı 3*, 221-230.

Dirimtekin, F. (1993). Selçukluların Anadolu'ya Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer. *Malazgirt Armağanı* (ss. 231-258). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Doğer, L. (2004). Bizans Dönemi Fantastik Kurgulu Betimleme Taşıyan Yeni Bir Seramik Obje. *Sanat Tarihi Dergisi*, *13*(2), 79-98.

Doğer, L. (2016). İnsan Figürlü Bizans Sırlı Seramik Repertuvarına Yeni Bir Örnek. *Sanat Tarihi Dergisi*, *10*, 57-76.

Erdemir, Y. (2009). *İnce Minare Taş ve Ahşap Eserler Müzesi*. Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Evans, H. C. ve Wixom, W. D. (1997). *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261.* New York: The Metropolitan Museum of Art; Harry N. Abrams, Inc. distributor.

Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma* (Çev. S. Tamgüç). İstanbul: Sosyal Yayınları.

Impelluso, L. (2004). *Nature and Its Symbols* (Çev. S. Sartarelli). Los Angeles: J. Paul Getty Museum.

Karamağaralı, B. (1981). Ahlat'ta Bulunan Bir Çini Fırını. *Yıllık Araştırmalar Dergisi, 3*, 67-93.

Karamağaralı, N. (2007). Ahlat Sırlı Seramikleri. G. Öney ve Z. Çobanlı (Eds.). *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı* (ss. 133-153). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Karasu, Y. E. ve Özkul-Fındık, N. (2019). Figured Ceramics Found at Komana (Tokat) Excavations. D. B. Erciyas ve M. Acara-Eser (Eds.), *Komana Small Finds* (ss. 103-130). İstanbul: Ege Yayınları.

Khoniates, N. (1995). "Historia" (Ionnes ve Manuel Komnenos Devirleri) (Çev. F. Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Köroğlu, G. (2007). Glazed Pottery from Cyprus and the Hatay-Çukurova Region in the Mersin-Yumuktepe Excavations. B. Böhlendorf-Arslan, A. O. Uysal ve J. Witte-Orr (Eds.) *Çanak: Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts, Byzas 7.* (ss. 441-456) İstanbul: Ege Yayınları.

Kunduracı, O. ve Mimiroğlu, M. (2011). Byzantine Stone Works in The Private Koyunoğlu City Museum of Konya Metropolitan Municipality. H. Öniz ve E. Aslan (Eds.), *SOMA 2009: Proceedings of the XIIIth Symposium on Mediterranean Archaeology Selçuk University of Konya, Turkey, 23-24 April 2009*. Oxford: Archaeopress.

Lilie, R. J. (2005). XII. Yüzyılda Bizans ve Türk Devletleri (Çev. Y. Ayönü). *Tarih İncelemeleri Dergisi, 20*(1), 197-209.

Mimiroğlu, İ. M. (2006) Konya'nın Bizans Mimarisi. *İpek Yolu Konya Kitabı* IX, 139-171.

Morgan, C. H. (1942). *The Byzantine Pottery. Corinth XI.* Cambridge: Harvard University Press.

Ocak, A. Y. (1991). Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması. *TDV İslam Ansiklopedisi III* (ss. 110-116). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. F. Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi I.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Önder, M. (1967a). Konya Kal'ası ve Figürlü Eserleri. *VI. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri* (ss. 145-169). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Önder, M. (1967b). Kubâd-Âbâd Sarayı Harpi ve Simurg'ları. *Türk Etnografya Dergisi*, *10*, 5-17.

Öney, G. (1967). Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları. *Belleten, XXXI*(122), 143-167.

Öney, G. (1968). Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi. *Belleten, XXXII*(125), 25-36.

Öney, G. (1971). Bizans Figürlerinde Anadolu Selçuklu Etkisi. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, III*, 91-118.

Öney, G. (2008a). Selçuklu Figür Dünyası. D. Kuban (Ed.), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (ss. 411-428). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Öney, G. (2008b). Selçuklu Seramik Sanatı. D. Kuban (Ed.), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (ss. 385-390). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Özgan, R. (2020). Antik Çağ'dan Günümüze Çift Başlı Kartal: Anlamı, Yorumu ve Propogandası. *Arkhaia Anatolika*, *3*, 98-125. https://doi.org/10.32949/arkhaia.2020.17

Özkul-Fındık, N. (2001). *İznik Roma Tiyatrosu Kazı Buluntuları (1980-1995) Arasındaki Osmanlı Seramikleri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Papanikola-Bakirtzi, D. (1999). *Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito*. Athens: Archaeological Receipts Fund.

Parman, E. (2002). *Ortaçağ'da Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Redford, S. (2001). "Port Saint Symeon Seramiği" Denilen Hatay ve Çukurova Bölgesi Seramiği. S. Alpaslan (Ed.). *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, 19-20 Nisan 2001* (ss. 485-490). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Rice, D. T. (1939). Iranian Elements in Byzantine Art. J. Orbeli (Ed.) *IIIe Congrés International d' Art et d' Archéologie Iraniens* (ss. 203-207). Leningrad: Académie des sciences de Russie.

Rice, D. T. (1965). The Pottery in Byzantium and the Islamic World. *Studies in İslamic Art and Architecture in Honour of Professor K. A. C. Creswell* (ss. 194-236). Cairo: American University in Cairo Press.

Rice, D. T. (1966). Late Byzantine Pottery at Dumbarton Oaks. *DOP*, *20*, 207-219. https://doi.org/10.2307/1291246

Savvídīs, A. G. K. (1981). *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor The Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. 1192-1237*. Thessalonikē: Kentron Buzantinōn Ereunōn.

Sevim, A. (1993). Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları. *Malazgirt Armağanı* (ss. 219-230). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekinalp, V. M. (2006). Anadolu Selçuklu Sanatında Bizans Sanatının İzleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 4, 95-125.

Urfalı Mateos. (2000). Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162). (Çev. H. D. Andreasyan). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yinanç, M. H. (1934). *Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri. 1. Cilt: Anadolu'nun Fethi.* İstanbul: Akşam Matbaası.

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

Dionysos İkonografisi Işığında Dört Yontu Başının Değerlendirilmesi

Evaluation of Four Sculpture Heads in the Light of Dionysus Iconography

Ramazan ÖZGAN

https://orcid.org/0000-0001-5322-521X

Geliş Tarihi: 10.02.2021 | Kabul Tarihi: 09.03.2021 | Online Yayın Tarihi: 19.03.2021

Makale Künyesi: Özgan, R. (2021). Dionysos İkonografisi Işığında Dört Yontu Başının Değerlendirilmesi. *Arkhaia Anatolika, 4,* 141-162. DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.30

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

Arkhaia Anatolika

ISSN: 2651-4664

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 141-162
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.30

Araştırma Makalesi / Research Article

Dionysos İkonografisi Işığında Dört Yontu Başının Değerlendirilmesi

Evaluation of Four Sculpture Heads in the Light of Dionysus Iconography

Ramazan ÖZGAN*

Öz

Bu çalışmada, birbirleriyle doğrudan veya dolaylı yönden bağlantılı olduğunu düşündüğümüz dört adet heykel başı ele alınmıştır. Amacımız, bu eserlere biraz daha farklı açılardan bakmak, bunları inceleyip yorumlamak ve sonuçları meslektaşlarımıza sunmaktır. Bu ilginç dört yapıttan biri Atina Akropolisi'nde bulunmuş, diğer üçü ise Anadolu kökenlidir. Söz konusu bu dört eserin iki tanesi çok iyi tanıtılmış, ikisi ise ilk defa burada tanıtılacaktır.

Atina Akropolisi Batı Yamacında bulunan baş, gösterdiği stil özelliklerinden dolayı yakın bir zamana kadar "Ariadne" başı olarak adlandırılmıştır. Ancak 1997 yılında Münih'te yapılan *"Dionysos: "die Locken lang, ein halbes Weib?..." (uzun dalgalı saçlar, yarı kadın)"* başlıklı sergi sonrasında bu başın Dionysos'a ait olabileceği de önerilmiştir. Bu eserin en nitelikli repliği, Berlin Pergamon Müzesi'ndeki bir baştır. Bu çalışmada, tipolojik ve ikonografik etkenler göz önüne alınarak, Atina ve Berlin başlarının hangi tanrı ya da tanrıçayı betimlediği üzerinde durulmuş ve bunların ait olabileceği yontu ya da yontu grubu da tartışılmıştır. Diğer grubu oluşturan başlardan biri Herakleia Pontika'da bulunmuş, Karadeniz Ereğlisi Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu baş ile benzer bir başka örnek 1732 yılında Hollandalı bir konsolos tarafından İzmir'de satın alınmış olup, günümüzde Leiden Rijksmouseum van Oudheden'dedir. Her ikisi de Roma Dönemi'ne ait olan bu başların Hellenistik orijininden kopyalandığı düşünülmektedir. Başların hareketleri ile hatlarının irdelenmesi ve yorumlanması sonucu, bunların ait olabileceği yontu veya yontu grubunun tipolojisi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dionysos, Ariadne, Perge, Herakleia Pontika, Paphlagonia, heykel, yontu sanatı

Abstract

In this study, four statue heads, which we think are directly or indirectly related to each other, are discussed. Our aim is to introduce these works as repetitions of what is known in the literature, to examine and interpret them and to present the result to our colleagues. One of these interesting four heads was found in the Acropolis of Athens, while the other three are of Anatolian origin. Two of these four heads are very well introduced, and two of them will be introduced here for the first time.

The head, located on the West Slope of the Acropolis of Athens, was called the "Ariadne" head until recently due to its stylistic features. However, after the exhibition titled "Dionysos:" die Locken lang, ein halbes Weib? ..." (Long wavy hair, half woman?)" held in Munich in 1997, it was also suggested that this head could belong to Dionysos. The most qualified replica of this work is a head in the Pergamon Museum at Berlin. In this study, considering the typological and iconographic factors, it is focused on the heads of Athens and Berlin might belong to which god or goddess and the groups of sculptures to which they may belong are also discussed. One of the heads that make up the other group was found in Heracleia Pontica and is exhibited in the Ereğli Museum in the Black Sea. Another example was bought in Izmir by the Dutch consul in 1732 and is now exhibited in the Rijksmouseum van Oudheden at Leiden. It is thought that these heads, both belonging to the Roman Period, were copied from the Hellenistic origin. As a result of the examination and interpretation of the movements and lines of the heads, the typology of the sculptures or sculptures group to which they may belong is emphasized.

Keywords: Dionysos, Ariadne, Perge, Heraclea Pontica, Paphlagonia, sculpture, sculpture art

---

* Prof. Dr. Ramazan Özgan, Cihannüma Mahallesi, Akdoğan Sokak, No: 6/1, Beşiktaş, İstanbul / TR.
E-mail: rozgan@hotmail.com / Orcid iD: 0000-0001-5322-521X.
Çalışmanın oluşmasında yardım ve katkılarda bulunan Z. Gider Büyüközer, D. Pastutmaz Sevmen ve Y. Yılmazer'e teşekkür ederim.

Atina Akropolisi Batı Yamacı Başı ve Repliği

Çalışmamızda ele alacağımız ilk eser, Atina Akropolisi'nde sürdürülen arkeolojik kazılarda, *akropolis*in batı yamacında bulunduğu ileri sürülen ve Almanca literatürde *"Der Frauenkopf von Südabhang"* olarak yerini alan bir baştır[1] (fig. 1a-b). Bu eserin tam olarak nerede ve ne zaman bulunduğu bilinmemekle birlikte 19. yüzyılın sonlarında (1874, 1876, 1877, 1878) bulunduğu kesindir. Başın yükseklik ölçüleri yayınlarda 38 cm, 40 cm veya 41 cm olarak geçmektedir. Fakat son çalışmalarda başın boyun ile birlikte yüksekliği 40 cm olarak verilmiştir[2]. Bu da eserin, normal boyutların üzerinde bir yontuya ait olduğunu göstermektedir.

Figür 1a-b: Atina Akropolisi Batı Yamacında bulunan baş

Parlak, cam görünümlü, zengin mikalı Paros mermerinden yontulmuş olan baş, bir gövdeye oturtulacak biçimde ayrı çalışılmıştır. Farklı açılardan fotoğraflanan başın yüz ifadesi şaşırtıcı biçimde değişmekte ve bu nedenle de yüz ifadesinin yorumu da farklı farklı olabilmektedir. Yüz, hareketli ve canlı bir ifadeye sahip olup, baş hafif sağına döndürülmüştür. Söz konusu sağına dönüş, yüz ve boyundaki asimetrinin yanı sıra saçlarda ve alın yapısında da görülebilmektedir. Geniş, dolgun ve yumuşak yüz yapısında, çene sanki biraz öne ve hafif yukarıya kaldırılmıştır. Alnın hemen üzerindeki saçlar, derinlemesine sıkan yumuşak ve gergin bir bantla sınırlandırılmış, böylelikle alın dikdörtgenimsi bir şekil almıştır. Burun ucu ve üst dudağı kopuk olan başta ağız hafif açık, üst diş sıraları belirtilmiş, gözler yuvarlaklaştırılarak, göz akı (*sklera*) hafif yukarıya kaydırılmış biçimde, biraz da kısık olarak betimlenmiştir. Vurgulanmış kaşlar ve özellikle dolgun, yumuşak işlenen göz kapakları hem gözleri korur hem de gölgeler biçimde ele alınmıştır. Yüzdeki ayrıntılı bu

[1] Studniczka 1919, 107-144, fig. 1-2; Lippold 1923, 117; Lippold 1950, 304, lev. 109.3; Laviosa 1960, 351, fig. 7; Himmelman 1975, 5 vd., lev. 1-6, 10; Pochmarski 1975, lev. 52 vd.; Geominy 1984, 246-269, fig. 277; Flashar 1992, 67, dn. 407, fig. 35; Kaltas 2002, 260-261, kat. no. 542, env. no. 182; Bol 2007, 62, 64, 67, 93.

[2] Kaltas 2002, 260-261, kat. no. 542. env. no. 182; Laviosa 1960, 347 vd., fig. 7; Pochmarski 1975, 145-162, lev. 52 vd.

betimlemelerin yanı sıra hafif gölge gibi gösterilmiş *nasolabial* deri hattı ayrıntısıyla da yüze, canlı ve hafif soluklu konuşur ifadesi kazandırılmıştır.

Figür 2: Atina başı (sol) ve Berlin başının (sağ) üst yüzeyindeki işlenmemiş alanlar

Alın üzerindeki saç bandına rağmen, zengin saçın alın ortasında ikiye ayrılarak yanlara tarandığı görülmektedir. Bu kısımdaki saçlar üst üste sıralı, uzun, hareketli, dalgalı, kabarık ve yumuşak bukleler halinde geriye taranarak, ensede büyük bir topuz oluşturmuştur. Çok uzun olan saç bandı, alın üzerinden başı ve saçları sıktıktan sonra, tekrar alın gerisinden ve üstünden dolandırılarak arkada bağlanmış olmalıdır. Böylece alnın gerisindeki bantlarla sıkıştırılmış olan saç bölümü biraz daha kabartılarak belirgin işlenmiştir. Saç kuaförüyle ilgili dikkate değer ayrıntı ise kulak arkalarındaki derin dübel delikleridir. 19. yüzyıl ve sonrasında araştırmacıların vurguladıkları husus[3], söz konusu bu dübel deliklerinin, ayrı işlenerek kulak arkalarından göğüsler üzerine indirilen uzun ve hareketli saç buklelerinin sabitlenmesinde kullanıldığıdır. İleride ele alacağımız ikonografik bir yorumlama için baştaki önemli bir diğer ayrıntı ise başın üst kısmının belli bir bölümünün işlenmeden bırakılmış olmasıdır[4] (fig. 2). F. Studniczka, sağ kulak ve üst arkasındaki saç bukleleri üzerinde sağ el parmağından izler olduğunu yazmıştır ancak bu izler görülememektedir[5].

Literatür tartışmalarından anlaşıldığı üzere Atina Akropolisi Batı Yamacı başının orijinal bir esere ait olduğu ve beyaz mermerinden dolayı bunun, Paros Adası'nın ünlü yontucusu Skopas'ın, bazen de çağdaşı ünlü yontucu Praxiteles'in bir yontusu olduğu ileri sürülmüştür. Gerçekten de bu güzel başta her iki yontucunun da parmak izlerinin olduğu şüphesizdir. Stilistik değerlendirme açısından Atina Akropolisi Batı Yamacı başına dikkatlice bakıldığında, Skopas'ın Tegea'daki ünlü başları[6] ile gösterdiği bazı benzerlikler dikkat çekiyor olsa da Tegea başlarının kübik ve basık ele alınmış olmaları, örneğimizde görülmeyen ve eserleri birbirinden ayıran önemli bir unsurdur. Asıl stilistik farklılık ise Tegea başlarında çok iyi ifade edilmiş olan şiddet, korku, heyecan ve tehlike huzursuzluğunun burada iyice azaltılıp, neredeyse kaybolmuş olmasıdır. Bu değerlendirmenin ters yöndeki akışı da Praxiteles stil özelliği için geçerlidir. Praxiteles'in tatlı, dolgun, yumuşak, sevimli ancak durgun yüz ifadelerinin de açıkça görülmediği, aksine canlı ve hareketli yüz ifadesiyle Atina başının Praxiteles betimlemelerinden uzaklaştığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle söz konusu orijinal eserimiz, daha sonraki bir zaman diliminde, her iki ünlü yontucunun ve eserlerinin etkisinde çalışan bir heykeltıraş veya atölye tarafından yapılmış olmalıdır. Stilistik değerlendirmeler sonucu Atina Akropolisi Batı Yamacı başının MÖ 3. yüzyılın ilk yarısı veya yüzyılın ortalarına doğru yontulmuş olduğu anlaşılmaktadır[7]. Başın, özellikle Ptolemaioslar kraliçesi II. Berenike (MÖ 246-221)

[3] Julius 1876, 270; Studniczka 1919, 108 vd., fig. 20; Lippold 1923, 118; Laviosa 1960, 351-355; Pochmarski 1975, 146, dn. 5.
[4] Studniczka 1919, 124, fig. 22-23.
[5] Studniczka 1919, 123, fig. 19; Pochmarski 1975, 146.
[6] Arias 1952; Lippold 1923, 251; Studniczka 1919, 112 vd.; Geominy 1984, 269-277.
[7] Geominy 1984, 246 vd., 269 vd., fig. 277. Geominy, eseri Aberdeen başı ile karşılaştırarak MÖ 280-270 civarına tarihlemektedir. Flashar 1992, 67, dn. 407, fig. 35; Bol 2007, 62, 64, 67, 93. H.-U. Cain gibi biz de Atina Akropolisi Batı Yamacı başının MÖ 3. yüzyılın ortalarına doğru tarihlenmesi gerektiğine inanmaktayız.

portrelerine stil yakınlığından dolayı[8], MÖ 3. yüzyılın ortalarına doğru yontulduğu kabul edilebilir[9].

Atina Akropolisi Batı Yamacı başının veya bu başın ait olduğu yontunun, bilinen ve kopyalamaya değer bulunan bir eser olduğu şüphe götürmez; zira MÖ 3. yüzyılda yaratılmış olan bu yontu sonraki yıllarda defalarca kopya edilmiştir. Bu eserin en belirgin ve en nitelikli kopya repliği, Berlin Pergamon Müzesi'ndeki bir baştır[10] (fig. 3a-b). Eserimizle yakın benzerliği sayesinde, bu kopya eser, betimlenen figürün kimliği hususunda da daha detaylı bir bilgi edinmemize yardımcı olabilecektir. Oldukça kaliteli ve büyük bir oranda orijinale sadık kalınarak üretilen Berlin kopyasında klasistik görünüm belirgindir[11]. Pürüzsüz yüz hatları, kabartılarak zenginleştirilen temiz görünümlü saç buklelerinin yanı sıra düzenli ve hafif metalimsi keskin hatlarla betimlenen burun duvarları, orbitalden çok iyi ayrılan göz kapak kenarları, klasistik akımın en güzel betimleme anlaşıyıdır. Dalgalı, uzun saç bukleleri geniş zikzaklarla birbirlerinden ayırt edilmiş, düzenli, canlı ve hareketli betimlenen saçlar şakaklar ile kulaklar üzerinden arkaya doğru taranarak, ensede büyük bir topuz oluşturulmuştur. Baştaki hemen hemen tüm ayrıntılar sivri uçlu keski ile yapılmış olup, geç dönemlerin tekniği olan matkapla çalışma yöntemi neredeyse hiç kullanılmamıştır. Bu stil özellikleri, Berlin başının İmparator Hadrianus veya Antoninuslar Dönemi üretimi olamayacağını, aksine daha önceki bir zamanda, yani Julius-Claudiuslar Dönemi'nde üretilen bir kopya olabileceğini düşündürmektedir. Berlin repliğinde, Atina Akropolisi Batı Yamacı başında gördüğümüz, ayrı işlenerek monte edilen saç buklelerine ait dübel deliklerinden vazgeçildiği izlenimi varsa da bunu saptamak zordur. Yani orijinalinde var olduğu düşünülen, omuzlar üzerinden göğüslere kadar indirilen uzun saç buklelerinden burada herhangi bir iz görülememektedir. Ayrıca Berlin repliğinde boyun biraz daha incelip uzamış ve Venüs halkaları denilen ayrıntılar da daha belirgin gösterilmiştir.

Figür 3a-b: Berlin Pergamon Müzesi'ndeki baş

[8] Kyrieleis 1975, 32 vd. c.4. 17-21, lev. 73-80.

[9] Söz konusu başın orijinal stilistik değerlendirilmesi, çalışmamızı da pek doğrudan ilgilendirmemektedir. Bizim için yeterli olan şimdilik başın orijinal bir yontu başı olduğudur.

[10] Y.: 41 cm; G.: 29,8 cm; D.: 36,2 cm; çene ucu-alın kanalı arası: 23,4 cm.

[11] Studniczka 1919, 123 vd., fig. 21; Lippold 1923, 117 vd.; Blümel 1938, 32-33, k.25, lev. 71-72; k.251, lev. 71-81; Karouzou 1969, 170, no. 182; Pochmarski 1975, 147 vd., lev. 54.1-2; Bieber 1977, 27 vd., fig. 24-25; Bernhard ve Daszewski 1986, 1062-1068, fig. 114; Knittlmayer ve Heilmeyer 1988, 181, no. 106.

Çalışmada ele aldığımız orijinal Atina Akropolisi Batı Yamacı başı ve kopyaları dikkatlice irdelendiğinde, yüz yapılarının ovalimsi, hafif dolgun, pürüzsüz, kırışıksız ve kaygan yüzeyli olmalarının yanı sıra, yüz ifadelerinin de kadınımsı verilişi dikkat çekicidir. Zengin, bakımlı, dolgun, kabarık ve dalgalı uzun saç bukleleri, özellikle de kulakları neredeyse kapatacak dolgunluktaki saç kuaförünün uzun ve yumuşak bir saç bandı ile saçı dağıtmadan, toparlayıp sıkan ve başı iki defa dolanan saç bandının varlığına ilaveten yumuşak ve hafif dolgun Venüs halkalarıyla karakterize edilen boyun yapısı da ele aldığımız başın bir kadına ait olabileceğini göstermektedir. Bu düşünceyi kuvvetlendiren bir diğer ayrıntı da orijinalde varlığı kabul edilen, omuzlar üzerinden göğüslere kadar indirilen, hareketli ve uzun saç bukleleridir.

Başın normal boyutlar üzerinde olması ve nitelikli yapısı nedeniyle bunun bir ölümlüye ait olamayacağı düşünülmüş, bu doğrultuda da kime ait olabileceği defalarca tartışılmıştır. Atina Akropolisi Batı Yamacı başının bulunduğu yer tam olarak bilinemediğinden, araştırmacılar da eserin adlandırmasında farklı öneriler sunmuştur. Bazıları bu başın, Asklepios kült alanı yakınında bulunmuş olabileceğinden dolayı sağlık tanrısı Asklepios'un kızı Hygeia'ya, adalet tanrıçası Themis Tapınağı yakınında bulunmuş olabileceğinden dolayı tanrıça Themis'e veya canlı ve hareketli yüz ifadesinden dolayı Dionysos alayından bir Menad'a ait olabileceğini düşünmektedir[12]. Nihayet konuyu ele alan F. Studniczka, eserin kadın başı olduğunu baştan kabul eder ve çok ayrıntılı ele aldığı çalışmasında, başın tepesindeki işlenmemiş alanın varlığını da dikkate alarak, orijinal başın ait olduğu yontunun, Vatikan'daki uyuyan Ariadne olduğunu tüm gayretiyle kanıtlamaya çalışır. Anlaşıldığı kadarıyla Studniczka'nın başın Ariadne'yi betimlediğini baştan kabul edip, bunu kanıtlamaya çalışması biraz zorlama olmuştur. Kendisinin bu husustaki en önemli dayanağı olan detay ise başın üstündeki işlenmemiş alanın varlığı ve buraya bir elin veya kolun konulmuş olabileceğidir[13]. Bugün nitelikli başka replikleri de ele geçmiş ve literatürde tanıtılmış olan uyuyan Ariadne yontusunun orijinalinin de ünlü ve kopyalamaya değer olduğu kesindir. Özellikle Vatikan (fig. 4), Perge (fig. 5) ve Madrid (fig. 6) repliklerine dikkatlice göz atıldığında, hepsinin aynı orijinalden hareketle üretildiği anlaşılmaktadır. Gerek baş gerekse giysi kıvrımlarının stiline göre orijinalinin MÖ 2. yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu düşündüğümüz uyuyan Ariadne yontusu, hiç şüphesiz Ariadne-Dionysos mitolojisinin en önemli ve en nitelikli üretimlerindendir.

Ele geçen repliklere göre, Ariadne yukarıya kaldırıp dirsekten büktüğü sol elini sol yüzüne destek yaparak uyumaktadır. Bu yorgun ve rahat uyuma hareketinde sağ kolunu da yukarıya kaldırarak dirsekten bükmüş ve sağ el bileğini başının üzerine yerleştirmiştir. Böylece Ariadne'nin yorgunluk uykusunun derinliği ve biraz da rahatlığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Studniczka'yı yanlış yönlendiren, uzun saç bukleleri ve sağ el veya bileğin başın üstüne yerleştirilişidir. Çünkü Atina Akropolisi Batı Yamacı başı veya replikleri ile uyuyan Ariadne yontusu arasındaki benzerlikler sadece sağ göğüs üzerine indirilen uzun ve hareketli saç bukleleri, alın-şakak bukleleri ve yerleri farklı olsa da saç bandının biçimidir. Bu az sayıdaki benzerliğe karşın iki eser arasındaki farklar hem çok fazla hem de saptamanın seyrini değiştirecek niteliktedir. Her şeyden önce başın biçimi ve pozisyonunun Atina Akropolisi Batı Yamacı buluntusu olan orijinal başla hiçbir benzerliği yoktur. Sol el-sol yanak ilişkisi diye bir şey olmadığı gibi, uyuyan Ariadne yontularında, gözler ve ağız kapalı olup, Ariadne gerçekten derin uyumaktadır. Çalışmasından anlaşıldığı kadarıyla zaten Studniczka da Atina Akropolisi Batı Yamacı başının uyuyan Ariadne'ye ait olduğunu kanıtlamakta oldukça zorlanmıştır.

---

[12] Studniczka 1919, 107 vd.; Pochmarski 1974, 158 vd.
[13] Studniczka 1919, fig. 22-24.

Figür 4: Vatikan Müzesi'ndeki uyuyan Ariadne

Figür 5: Antalya Müzesi'ndeki uyuyan Ariadne

Figür 6: Madrid Prado Müzesi'ndeki uyuyan Ariadne

A. Furtwängler, Atina Akropolisi Batı Yamacı başının tanrı Dionysos'u betimleyebileceğini ifade etmiştir ancak nedeni konusunda hiçbir gerekçe sunmamıştır[14]. Konuyla ilgili sayısız literatür taraması yapıldığında[15], daha çok kabul gören Ariadne adlandırmasının ise hiç kimsenin itirazı olmadan 1997 yılına kadar kabul edildiği görülmüştür. 1997 yılında, Münih Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde, antik yazar Euripides'in tanımlamasından yola çıkılarak, "*Dionysos: "die Locken lang, ein halbes Weib?..." (uzun dalgalı saçlar, yarı kadın)"* adında özel bir sergi açılmıştır. Bu sergi için Dionysos'un seramik, kabartma ve yontu sanatındaki karakteristik özellikler içeren betimleri seçilmiş ve aynı yıl Hans-UIrich Cain tarafından sergi kataloğu hazırlanmıştır[16]. Gerek söz konusu katalogdaki örneklere gerekse de Geç Klasik ve Hellenistik Dönem heykeltıraşlığı dahilindeki tanrı Dionysos yontularına göz atıldığında, *sadanapal* tipi hariç MÖ Geç 4. yüzyıldan itibaren Dionysos'un, Arkaik Dönem'in aksine sakalsız, genç fakat tanrılık özelliği olarak zengin saç kuaförü, göğüsler üzerine indirilen uzun saç bukleleri ve çoğunlukla da saçı bağlayan, saç veya alın bandı ile betimlendiği görülmektedir. Bu tip yontuların en

[14] Furtwängler 1883.
[15] Pochmarski 1975, 145, dn. 1-2.
[16] Cain 1997.

Figür 7: Delphi Dionysosu

Figür 8: Thasos Dionysosu

tanınmışları Delphi[17] (fig. 7) ve Thasos'da[18] (fig. 8) bulunanlardır. Dionysos yontularıyla ilgili genel literatür taraması ve Münih sergisinde ele alınan karakteristik yontu örneklerinin neredeyse tamamında, tanrı Dionysos ayakta betimlenmiştir[19]. Ayrıca orijinal veya kopya olarak ele geçen Dionysos başlarının ayakta duran mı yoksa oturan yontulara mı ait olduğu ne yazık ki bilinmemektedir[20].

Genç tanrı Dionysos kadınımsı yontularında, zengin saç kuaförü ve göğüslere kadar indirilen saç bukleleriyle ifade edilmesinin yanı sıra toplu ve değişik saç betimlemeleriyle de ön plana çıkmaktadır. Bu hususta Hellenistik Dönem'e ait en güzel örnekler Atina[21] ve Priene'de bulunmuştur[22]. Bugün Berlin'deki Pergamon Müzesi'nde sergilenen Dionysos heykeli[23] neredeyse çıplak olarak cepheden betimlenmiş, yumuşak, dolgun bir vücuda sahiptir ve kalça yumuşakça hafif dışa taşırılmıştır (fig. 9). Tanıdığımız diğer yontulara göre kuaför tamamen farklı olup, neredeyse tanrıça Aphrodite'nin saç betimlemesinin bir tekrarı gibi kadınımsı verilmiştir. Tatlı yüz ifadesi de hem gövde yapısına hem de kuaföre iyi uydurulmuştur. Sol omuzu ve sağ el bileğinde asılı duran *himation*unun alt tarafına dikkatlice bakıldığında, ayaklarının dibinde yer alan panterden dolayı betimlenen yontunun kime ait olduğu açıktır[24].

Konumuz gereği tekrar başa dönersek, Atina Akropolisi Batı Yamacı başının tanrı Dionysos'u betimleyebileceğini öneren H.-U. Cain, ayakta betimlenen Dionysos yontularındaki kadınımsı vücut, yumuşak, hafif dolgun yüz yapısı ve özellikle de göğüslere kadar indirilen zengin saç buklelerinden dolayı (fig. 10), aynı betimlemelere sahip olan Batı Yamacı başının da Dionysos'a ait olduğunu kabul etmiştir. Bu düşüncesini gerekçelendirirken, eserin Atina Akropolisi'nin batı yamacında, Dionysos kült alanına yakın bir yerde bulunmuş olmasını, kadınımsı kuaförü ve yine kadınımsı yüz yapısını dikkate almıştır. Yalnız dikkat edilmesi gereken önemli husus ise örnek gösterilen Dionysos yontularının çoğunun tek başına ayakta betimlenmiş ve elleri ile kollarının da hep aşağıya inik olmalarıdır. Bundan dolayı baş üzerindeki işlenmemiş alanı da unutmayan Cain, Thasos Adası'ndaki Dionysos Tapınağı kült yontusuna ait görkemli torso ile Atina Akropolisi Batı Yamacı başını çizimle birleştirerek, pek doğru görünmeyen zoraki bir rekonstrüksiyon

---

17 Picard ve La Coste-Messeliere 1927, lev. 74; Gasparri 1986, 445, fig. 205; Flashar 1992, 64, dn. 391, lev. 30-31; Maderna 2004, fig. 336.

18 Flashar 1992, 33-34, 67, dn. 150; 407; Pochmarski 1974, 181 vd., fig. 48a; Gasparri 1986, 445-446, fig. 206; Brunet ve Stilp 2019, 118-120, fig. 102.

19 Gasparri 1986, 445-446, fig. 205-206; Cain 1997, lev. 4-9, 16-17.

20 Gasparri 1986, 414-514; Cain 1997, lev. 26-27.

21 Cain 1997, lev. 26.

22 Grassinger ve Scholl 2008, 106, fig. 1-2.

23 Berlin Pergamon Müzesi, SMB, SK. 1532.

24 Bilindiği üzere Dionysos'un yontuları veya diğer betimlemelerinin adlandırılması, tanrının fizyonomisi ve kuaförü dışında çoğunlukla belirteçleri sayesinde yapılabilmektedir. Bunlar; tanrının temsil ettiği şarabın kadehi olan *kantharos*, çoğunlukla elinde taşıdığı *thyrsos*, başını taçlandıran yaprak çelengi, kendisine refakat eden sadık panteri ve Dionysos alaylarında yer alan Satyr ile Menadlar'dır.

önerisi sunmuştur (fig. 11). Bu rekonstrüksiyonu kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Dionysos'un böyle bir yontu tipi şimdiye kadar ele geçmemiştir. Ayrıca pek olası görünmeyen rekonstrüksiyonu da tanrı yontu tipolojisine hiç uymamaktadır.

Figür 9: Priene'de bulunan Aphrodite kuaförlü Dionysos

Figür 10: Kadınımsı vücut ve saçla betimlenen Dionysos

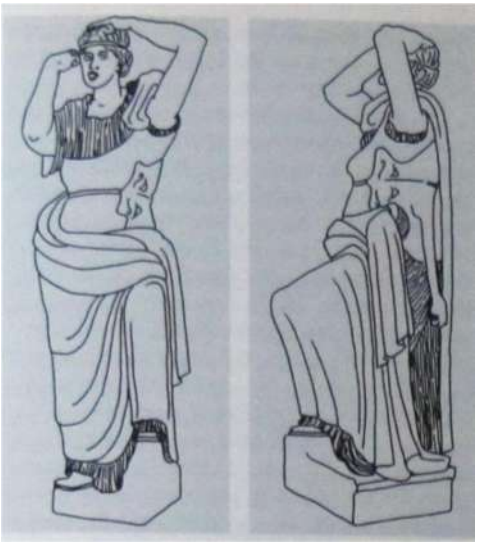

Figür 11: Cain tarafından hazırlanan rekonstrükyon çizimi

Hiç şüphesiz genç tanrı Dionysos'un zengin kuaföre sahip, sağ elini başının üstüne koymuş olarak ayakta betimlendiği sayısız yontusu ele geçmiştir. Ancak bu yontu tipinde Dionysos hiçbir zaman yalnız betimlenmemiş, yanında hep destekçisi, müridi ve can yoldaşı Satyr yer almıştır; zira bu tipolojide, tükenmeyen şarabın etkisinden yalnız yürüyemeyecek hale gelen tanrı ifade edilmiş olmalıdır. Bu tipolojinin en güzel örneklerinden biri Milet Faustina Hamamı'nda bulunmuş ve bugün Berlin'de sergilenmektedir (fig. 12). Dionysos'un betimlendiği yontu grubunda, tanrının solunda genç Satyr, sağ bacağının yanında ise panter yer almaktadır. Söz konusu eser MS 165-170 yıllarına tarihlenen Milet Faustina Hamamı'nın *tepidarium*undaki su havuzunun kenarında bulunmuştur. Eserin buluntu yeri, bu tip yontu gruplarının sadece kült ya da dinsel amaçlı mekanlarda değil, diğer kamusal yapılarda da sergilendiğini göstermektedir. Geç Hellenistik Dönem'de ortaya çıkan bu düşünce Roma Dönemi'nde de devam etmiştir. Yukarıda sözü edilen Priene buluntusu Dionysos heykeli de bunun güzel bir örneğidir. Benzer örneklerden de anlaşıldığı kadarıyla genç ve kadınımsı Dionysos yontuları, dinsel amaçtan daha çok seyir amacıyla ve dekoratif unsur olarak yontulup teşhir edilmişlerdir. Özellikle Geç Hellenistik Dönem'de yoğun olarak üretilen bu yontuların çoğunluğu normal boyutların altındadır.

Figür 12: Milet Faustina Hamamı'nda bulunan Dionysos

Atina Akropolisi'nin batısında yer alan Dionysos Tiyatrosu ile Dionysos kült alanı yakınında bulunan ve Ariadne olarak adlandırılan mermer başın, son yıllarda yapılan çalışmalarda yukarıda sözü edilen genç Dionysos yontularıyla karşılaştırılması sonucu Dionysos'a ait olabileceği de kabul edilmeye başlanmıştır. Zengin kuaförlü, feminen yüz yapısı ve ifadesinin yanı sıra özellikle şarap ve

amphora üretimiyle ünlü Thasos Adası sikkelerinde betimlenen Dionysos başlarının da (fig. 13a-b) Atina Akropolisi Batı Yamacı başına çok yönlü benzerliği şaşırtıcıdır. Bu örnekler, söz konusu başın Ariadne'den çok tanrı Dionysos'a ait olabileceği düşüncesine katkıda bulunmaktadır.

Figür 13a-b: Thasos Hellenistik Dönem sikkelerinde feminen yüz yapılı ve zengin kuaförlü Dionysos başı

Bize göre, Atina Akropolisi Batı Yamacı başının hem ikonografik hem de tipolojik sorunlarını, 1987 yılında Perge Tiyatrosu'nun *portaregia* üstünde bulunan görkemli Dionysos yontusu çözebilecektir (fig. 14). Perge yontuculuğu H. S. Alanyalı[25] tarafından araştırılmakta ve dolayısıyla yapıda ele geçen yontuların yeni kataloğu hazırlanmaktadır. Perge Tiyatrosu kazılarında bulunan tüm yontuculuk eserleri gerek tipolojik gerekse ikonografik açıdan çok değerli olup, Antik Devir yontuculuk sanatına çok büyük katkılarda bulunacakları da şüphesizdir. Dionysos heykeli ilk kez Jale İnan tarafından detaylıca tanımlanmıştır[26]. Arzu Öztürk'ün çalışması ise yapının mimarisinin ve scaenae fronstaki heykel programının ne kadar zengin olduğunu ortaya koymaktadır. Tiyatronun ikinci yapı evresinde, cephe nişlerine yerleştirilen muhteşem yontularla scaenae frons sanki bir "heykel galerisi" görünümü kazanmıştır[27]. Tiyatro binasının bir anlamda sahibi ve patronu olan Dionysos yontusu ise sahne binasının merkezinde yer alan ana giriş kapısının hemen üzerindeki birinci kat merkezi niş içerisine yerleştirilmiştir[28].

Figür 14: Perge Tiyatrosu'nda bulunan Dionysos

Kazı çalışmalarında çok parçalı olarak ele geçen yontu grubu, birçok parçanın birleştirilmesi, onarımı ve restorasyonu sonucu bugünkü halini almışsa da halen daha eksik parçalar vardır. Tanrının alt baldırlarının çevresinde panter, yılan, keçi ve çocuk gibi eşlikçiler yer almakta olup, bu yontularda da eksik parçalar söz konusudur. Tanrının başının üzerine yerleştirdiği sağ eli ile sol kolunun büyük bir kısmı, eliyle birlikte eksiktir. Oturur vaziyette betimlenen Dionysos yontusunun yüksekliği 214 cm olarak müze envanterine geçmiştir[29].

[25] Bu yontuyu değerlendirmemde desteği olan değerli meslektaşım H. S. Alanyalı'ya içtenlikle teşekkür ederim.
[26] İnan 1989, 210-212, fig. 49.
[27] Öztürk 2009, 128, ek 8.
[28] İnan 1989, 210-212; Öztürk 2009, 128.
[29] Y.: 214 cm; çene ucu-alın saç başlama noktası arası 23,5-24 cm. J. İnan, eserin kaidesi ile birlikte yüksekliğini 225 cm, kaidesiz yüksekliğini ise 216,4 cm olarak vermiştir (İnan 1989, 210).

Merkeze yerleştirilen ana yontunun oturur vaziyetteki yüksekliğinin normal boyutlar üzerinde olması, neredeyse çıplak betimlenmesine rağmen üst gövdeye *nebris*[30] giymesi ve yanındaki hayvanların varlığı, bu yontunun tanrı Dionysos'a ait olduğunun göstergesidir[31]. Bunun yanı sıra kadınımsı yüz biçimi ve ifadesi, zengin kuaförü, göğüsler üzerine kadar indirilen uzun, dalgalı saç bukleleri, saç bandı ve başındaki sarmaşık yaprağı ve üzüm salkımlarından oluşan çelenk kalıntısı da tanrıya işaret etmektedir.

a b c

Figür 15a-c: Perge Dionysos başının farklı açılardan görünümü

Yağlı, kalın ve Venüs halkalarıyla karakterize edilen boyun üstündeki yüz oval, yumurta biçimli, dolgun ve yumuşak, kadınımsı bir ifadeye sahiptir (fig. 15a-c). Hafif soluna eğik başın, boyun üzerine oturtuluşu sanki sağlıklı bir onarım gibi görünmemektedir. Ağız hafif aralıklı verilmiş, üst diş sırası belirtilmiştir. Gözler iri badem biçimli, büyük ve göz akı sanki biraz yukarıya döndürülmüş gibidir. Göz kapakları dolgun, yumuşak ve hafif sarkık, orbitalden iyi ayırt edilmiştir. Saçı bağlayan saç bandının alın üstünden geçirilişiyle alın yapısı bölümlenmiş ve oldukça geniş bir görünüme erişmiştir. Alın ortasından ayrılarak eşit biçimde yanlara taranan dolgun, hareketli ve birbirlerinden açık olarak ayrılan uzun ve zengin saç bukleleri, kulaklar üzerinden geçirilerek arkada toplanmıştır. Ensenin her iki yanında yer alan, kulaklar arkasından göğüs üzerine kadar indirilen, dalgalı ve uzun saç bukleleri de genç veya kadınımsı bir görünümün açık tezahürüdür. Yumuşak ve gergin işlenen saç bandı başı iki defa dolaşmaktadır. Saç bandının arkadaki kısmı, sarmaşık yaprakları ve üzüm salkımlarından oluşan çelengi tutuyor olmalıdır. Görüntülere göre, yukarıya kaldırılan dolgun ve yağlı sağ kol dirsekten bükülerek, sağ el başın üzerine konmuştur. Bu hareketin dışında, yüz, göz ve hafif açık ağız da şarap tanrısının içki yorgunluğunun bir ifadesidir. Belki de Dionysos bu haliyle biraz sonra uyuyup kendinden geçecektir (aynı Münih'teki Pergamon kökenli, kayalar üzerinde sere serpe uyuyan ünlü

[30] Bir tür ceylan derisidir. Aslında avcı vb. kimselerin üzerlerine giydikleri kıyafetin bir parçası olan *nebris* sonraları Dionysos ritüellerinde kullanılan bir kıyafet olmuştur.

[31] J. İnan, heykelin arka cephesinin oldukça itinalı işlenmesine karşın sırtın sağ tarafının kaba bırakıldığını, Dionysos'un sağ göğsünün sağ tarafında bir elin parmaklarının kalıntısı olduğunu belirtmekte ve arkada sağ yanda bulunan Pan bacağından dolayı bu elin Pan'a ait olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca İnan, kaba şekillendirilmiş bir ayağın varlığından dolayı Dionysos'un sol tarafında bir Satyr olabileceğini de belirterek, Dionysos'un yalnız tasvir edilmediğini, eserin bir yontu grubuna ait olduğunu ileri sürmektedir. Bk. İnan 1989, 210-212.

Satyr yontusu gibi[32]). Eğer Perge eserinde baş gövdeye doğru oturtulmuşsa, başın hafif soluna eğik betimlenişi dışında genel hatlarıyla bu örnek Atina Akropolisi Batı Yamacı başının bir varyasyonu niteliğindedir. Fazla ayrıntılarıyla benzerliklerini göstermeye gerek kalmadan, Perge yontusunun orijinal bir eser olmadığı, daha önceki bir yontudan esinlendiği ortadadır. Yapılış stili itibariyle, özellikle saç işlenişi açısından, donuk, cansız ve derin kanallarla birbirlerinden ayrılarak, üst üste yerleştirilen saçlar arasındaki ince zayıf geçişler, bağlantı kanallarında yoğun matkap kullanımının sonucudur. Bu nedenle Perge Dionysos'u, hiç şüphesiz Geç Antoninuslar-Erken Severuslar Dönemi'nin yani MS 2. yüzyıl sonlarının stilinde yontulmuş bir eserdir[33]. Özellikle, ifade ettiğimiz betimleme özellikleri ve genel kadınımsı görünümü bakımından Perge Dionysosu ile ilişkilendirdiğimiz ve "Ariadne" başı olarak ün yapmış olan Atina Akropolisi Batı Yamacı başı, stilistik olarak en az 450 yıl önce yontulmuş olduğundan, şüphesiz söz konusu Perge eserinin Atina başının bir tekrarı olmadığını, sadece ondan esinlenmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Gösterdiği tipolojik benzerliklerinden dolayı Atina Akropolisi Batı Yamacı başı, yani "Ariadne" olarak adlandırılan baş, ifade veya iddia edildiği gibi ayakta duran bir yontuya değil daha ziyade oturan bir Dionysos'a ait olmalıdır ve bunu da en iyi biçimde Perge yontusu yansıtmaktadır. Zaten genel Antik Devir yontuculuğu disiplini doğrultusunda, sağ elin başın üzerine konması, tek başına ayakta duran yontulardan ziyade oturan veya yarı uzanmış yontular ve figürler için geçerlidir. Daha evvel de zikrettiğimiz gibi, bu tür el-kol ve baş hareketleri ile ele alınan, yani ayakta duran fakat içki rehaveti ve sarhoşluğundan dolayı yürüyemez haldeki tanrıya bir Satyr destek olmaktadır. Aynı neden, aynı içsel içerik burada da söz konusudur.

Alışılageldiği üzere, normal boyutlar üzerindeki Roma Dönemi mitolojik yapıtlarının hemen hemen hepsi, geçmişin ünlü ve değerli yontularının bir kopyası veya orijinaline dayanılarak yaratılmış varyasyonlarıdır. Bu yolu takip ederek biz de Perge eserinin, MS 2. yüzyılda yeni kurgulanmış ve yontulmuş bir eser olmadığını, geçmişin ünlü bir yapıtının (belki de teşhir yerine daha iyi ve uygun olacağı düşüncesiyle) hafif değiştirilerek yontulduğunu ve bu yapıtın da daha önceki ünlü bir yapıttan etkilenilerek yaratıldığını düşünmekteyiz. Daha açıkçası Perge yontusunun, küçük değişiklerle, geçmişin ünlü bir yontusundan kopya edildiğini düşünmekte ve gösterdiğimiz nedenlerden dolayı da bu orijinal yapıtın, Atina Akropolisi Batı Yamacı başının oturduğu Dionysos yontusu olduğunu önermekteyiz. Dolayısıyla, içerdiği tipolojik özellikler ve gösterdiği çok sayıdaki benzerliklerden dolayı Atina başı da Perge yontusunda olduğu gibi oturan bir Dionysos yontusunun başı olmalıdır.

Figür 16: Paris National Bibliothek'te sergilenen bronz mobilya süsü

Figür 17: Brüksel Musee du Cinquantenaire'de sergilenen bronz mobilya süsü

Figür 18: Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bronz mobilya süsü

[32] Özgan 2018, 231-233, fig. 227a.

[33] J. İnan, Hellenistik orijinli olduğunu düşündüğü eseri olgun Antoninuslar Dönemi'ne tarihlendirmiştir (İnan 1989, 212).

Özgününün çok değerli ve ünlü olduğu şüphesiz olan bu kayıp yontu, Hellenistik Dönem'den itibaren özellikle küçük plastik eserlerde yoğun olarak tekrar edilmiştir. Bunu kanıtlayan örnekler, mobilya süsü olarak kullanılan bronz apliklerdir. Bu örneklerden birisi Paris'teki Bibliothèque Nationale'de[34] (fig. 16) bir diğeri Brüksel'deki Musée du Cinquantenaire'de[35] (fig. 17), üçüncüsü ise Pella çıkışlı olup, Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde[36] (fig. 18) sergilenmektedir. Hepsinde de sağ kol-el hareketi, *nebris*, sol elde tutulan *kantharos* ve baş-yüz yapısı, zengin kuaför, saç bandı ve baştaki çelenk tekrar edilmiştir. Hellenistik Dönem'in tüm bu betimlemeleri hiç şüphesiz kendilerinden önceki ünlü bir eserin küçük tekrarları, küçültülmüş kopyaları olduğu gibi, ana kaynak yontunun da farklı coğrafyalarda ne kadar tanındığının ve takdir edildiğinin arkeolojik belgeleridir. Bu zarif betimlemelerin bir başka versiyonu olabileceğini düşündüğümüz ve aynı amaçla üretilmiş olan Hellenistik Dönem'e ait diğer benzer kabartmalarda da Dionysos, benzer hareketlerle yarı uzanmış şekilde betimlenmiştir. Bunların en güzel örneklerinden birisi Bonn'daki Akademisches Kunstmuseum'da[37] (fig. 19) bulunmaktadır. Şarabın etkisi veya başka bir nedenle ortaya çıkan yorgunluktan sonra bir nevi dinlenme hareketi olarak yorumlanması gereken bu betim, aslında Klasik Dönem yontuculuğunda MÖ 4. yüzyıldan beri bilinmektedir ve Apollon Lykaios yontu tipi de bunun en güzel örneğidir.

Figür 19: Bonn'daki Akademische Kunstmuseum'dan Dionysos

Değerlendirmeye çalıştığımız tüm bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Atina Akropolisi Batı Yamacı buluntusu olan orijinal baş, tanrı Dionysos'a aittir. Bu yontu ya da yontu grubunda tanrı ayakta değil, Perge örneğinde olduğu gibi oturur pozisyonda betimlenmiş olmalıdır.

Herakleia Pontika Başı

Yukarıda sözü edilen eserlerle tipolojik olarak yakınlıklar içeren güzel bir baş Karadeniz Ereğlisi Müzesi'nde korunmaktadır. Herakleia Pontika antik kentinde[38] bulunan bu büst görünümlü baş (fig. 20), 5 Ocak 1999 tarihinde Karadeniz Ereğlisi Belediye Başkanlığından intikal etmiş olup, A.99.1.55 envanter numarası ile kaydedilmiştir[39]. Grimsi-beyaz kaliteli mermerden yontulmuş olan eserin toplam yüksekliği 71 cm, sadece başın yüksekliği ise 32 cm'dir. Bu ölçülerden de açıkça anlaşılacağı gibi eser kolosal denebilecek ölçülerdeki bir yontuya aittir[40]. Bu da başın bir kült yontusuna ait olabileceğine işaret ettiğinden, buluntu yerinin de bu anlama uygun bir kült yeri veya merkezi olması beklenmelidir[41].

---

[34] Himmelman 1975, lev. 6c.

[35] Himmelman 1975, 21, lev. 6d; Barr-Sharrar 1987, 53, kat. C 83, 166-167, kat. D 3, lev. 80; Faust 1989, kat. 63, lev. 62,2.

[36] Himmelman 1975, 6-7, lev. 6a-b; Barr-Sharrar 1987, 7, 53, kat. C 82, lev. 26; Faust 1989, kat. 16, lev. 43,2, 62,1.

[37] Himmelmann 1975, 3vd., lev. 1; Barr-Sharrar 1987, 5, dn. 6a; Faust 1989, kat. 50, lev. 4,1.

[38] Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi) antik kenti hakkında bk. Hoepfner 1966; Hoepfner 1972, 37-46; Burstein 1976; Akkaya 1994; Bittner 1998; Saprykin 2009, 249-277; Öztürk 2010, 36-49.

[39] T. Akkaya, eserin Müzeye gelmeden önce belediye deposunda korunduğunu bildirmektedir (Akkaya 1994, 111, fig. 9).

[40] Belediye kayıtlarından eserin buluntu yerinin tam tespiti ve kazı yapılması şüphesiz ilginç olacaktır.

[41] Herakleia Pontika'da Klasik Dönem'den itibaren yoğun bir Dionysos kültü olduğu tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır. Örneğin MÖ 4. yüzyıl ortalarında kent yöneticisi Tiran Klearkhos'un bir Dionysos Festivali

Figür 20: Herakleia Pontika başı

Küçük kopmalar ve zedelenmeler dışında Herakleia Pontika başı günümüze oldukça iyi durumda ulaşmıştır. Burnun ön üst kısmında önemli bir kırığın yanı sıra çene altında da benzer zedelenmeler vardır. Bunun dışında yüzeyde aşınmalar ve kireçlenme görülmektedir.

Bir gövdeye oturtulacak biçimde ayrı parçadan hazırlanmış olan baş, boyun, sol omuz ve sol göğsün bir bölümünü de içeren, büst biçiminde yontulmuştur. Gövdeye yerleştirilecek alt kısım işlenmeyip kaba bırakılırken, diğer çıplak yüzeyler çok iyi perdahlanmıştır.

Çok hafif sağına döndürülmüş olan başta, yüz hafif uzun ve oval biçimlidir. Yüzde hareketsiz, sakin bir ifade hakimdir. İri, etli dudaklar arası hafif açık, üst diş sırası belirtilmiştir. Göz kapakları oldukça etli, geniş ve göz akından ayırt edilmiş, özellikle üst göz kapakları hafif geniş işlenerek, belirginleştirilen orbital ve kaş kemiğinden iyi tecrit edilmişlerdir. Bu betimleme tarzı ile de yüz ve gözlere hafif dolgun ve hafif de yorgunluk ifadesi kazandırılmıştır. Birbirlerinden derin kanallarla ayrılan zengin ve güçlü saç bukleleri, üçgen alın ortasından ikiye ayrılarak, kulakları da kapatacak biçimde yanlardan geriye doğru taranmış ve ensede toplanarak büyük bir topuz oluşturulmuştur. Görüldüğü kadarıyla kuafördeki dikkat çeken ayrıntı, saçın uzun bir bantla sıkıştırılması ve bu bandın başı iki defa dolanmasıdır. Alın üstündeki bandın önde görünen kısmı arkadakine göre daha geniş ve daha gergin verilmiş, saçı iyice derinlemesine sıkan bantlar arasındaki alın üstü bukleler belirginleştirilmiştir.

Eserimizin omuz ve göğüs bölümlerinin farklı seviyelerde işlenmiş olması, oturduğu yontunun sol omuz ve kolunun aşağıya inik, sağ omuz ve kolunun ise sol tarafa oranla daha yüksek seviyede, belki de sağ kolun yukarıya doğru kaldırılmış olduğuna işaret etmektedir. Gerek başın hafif sağına eğimli verilişi ve gerekse omuz ve kolların farklı pozisyonlarda oluşu, ince-uzun boyun ve çene ilişkilerinde de iyi vurgulanmıştır.

Kolosal yontu başına dikkatlice bakıldığında, özellikle saç ve saç buklelerinin her iki yanda ve tepede farklı işlenişleri dikkat çekmektedir. Saç buklelerinin ve uzun-hareketli bukle ayrım kanallarının işlenişlerinde, başın solundaki özen ve dikkatli çalışma sağ tarafında görülmemektedir, yani başın sağ tarafı kaba ve gelişigüzel betimlenmiştir. Aynı özenli ve dikkatli çalışma, başın sol üstünden aşağıya, bant altına taranan, birbirine neredeyse paralel devam eden dalgalı saç buklelerinde de görülmektedir. Özellikle başın üstünden öne doğru taranan, iki saç bandı arasındaki *fiale* benzeri yüksek ve kabarık bukleler, saçın doğallığını kaybettiğini, çok kaba ve gelişigüzel yarıklar halini aldığını göstermektedir (fig. 21a-c). Başın sol tarafının daha özenli işlenmesi, eserin profilden görülecek şekilde sergilendiğini düşündürmektedir.

---

düzenlediği anlatılmaktadır (Burstein 1976, 10-20). Ayrıca Hellenistik Dönem krallarından VI. Mithridates Eupator'un Dionysos kültüne ve tanrı Dionysos'a verdiği önem çok iyi bilinmektedir (Saprykin 2009, 249-277; Öztürk 2010, 42).

Herakleia Pontika başının normal üstü boyutlarda olması, başın bir tanrı veya tanrıçaya ait olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca yumuşak, ideal yüz yapısı ve herhangi bir fizyonomik portre özelliği taşımadığından, burada ölümlü bir kişinin betimlenmiş olması söz konusu değildir. Hareketsiz, hafif dolgun ve sakin yüz yapısına uyum gösteren dolgun ve zengin saç betimi, esere kadınımsı bir görüntü verildiği izlenimi bırakmaktadır. Bunlara ilaveten yine kadın kuaförüne ait gibi görünen saç bandı da söz konusu izlenimi desteklemektedir.

a b c

Figür 21a-c: Herakleia Pontika başının farklı açılardan görünümü

İlk bölümde sözünü ettiğimiz tüm Dionysos betimlemelerinde üzerinde durduğumuz noktalar bu eser için de geçerlidir. Herakleia Pontika başında da kadınımsı görüntüsüyle, şarabın etkisindeki eğlence yorgunu Dionysos betimlenmiş olmalıdır. Diğer başlarda gördüğümüz kuaför ve saç bantları ile bu yontuda ele alınan bant ve saç işlenişi arasındaki en önemli fark, bandın bir *diadem* gibi yukarıya, saç bukleleri arasına yerleştirilmesi, sıkı ve gergin bağlanmışlıktan dolayı iki bant arasındaki sıkışık buklelerin daha dolgun bir şekilde yüksek betimlenmiş olmasıdır. Tüm bunlara rağmen Herakleia Pontika başının daha önce sözünü ettiğimiz Atina Akropolisi Batı Yamacı başı ve onun bir varyasyonu olduğunu kabul ettiğimiz Perge Dionysos başına olan tipolojik ve fizyonomik benzerliği dikkat çekmektedir. Bu nedenle Herakleia Pontika başının da tanrı Dionysos'u betimlediğini söyleyebiliriz.

Bir gövdeye oturtulacak biçimde ayrı işlenmiş olan başın sahip olduğu gövdenin tipolojik olarak nasıl olduğunu, bunun hangi hareket ve pozisyonda betimlendiğini saptamak pek kolay gözükmemektedir. Bu hususta görülebilen tek önemli ayrıntı, omuzların dolayısıyla kolların pozisyonudur. Herakleia Pontika eserinde sağ kol yukarıya kaldırılmış, sol kol ise aşağıya indirilmiş olmalıdır. Bu detaylar, Dionysos'un hem oturan, hem ayakta duran hem de yarı uzanır pozisyondaki yontu betimlemelerinde görülebilen ve her pozisyona uyan hareketlerdir. Yapıtımızın başının üst kısmının oldukça kaba ve gelişigüzel işlenmiş olmasına rağmen, bazı örneklerde görüldüğü gibi yukarıya kalkan sol elinin başın üzerine konmuş olduğuna dair bir iz görülmemektedir. Eser ile ilgili önemli bir tipolojik sorun da yontunun yalnız mı yoksa karısı Ariadne ya da bir Satyr ile birlikte mi betimlendiğidir.

Leiden Başı

Herakleia Pontika başıyla benzer bir başka ilginç baş[42], 1732 yılında Hollandalı konsolos D. A. de Hochepied tarafından İzmir'de satın alınmış[43] ve Amsterdam'a götürülmüştür (fig. 22a-f). Bu eser daha sonra 1822 yılında Leiden Rijksmouseum van Oudheden tarafından satın alınarak 1822.SmA envanter numarasını almıştır. Anadolu kökenli olan bu eserin bulunduğu yer ne yazık ki tam olarak bilinmemektedir.

Leiden başı 81 cm yükseklikte olup, çene ucu ile alın saç başlangıç arası 50,5 cm, başın genişliği 41,4 cm'dir. Bu ölçüler, eserin Herakleia Pontika başından daha büyük ve kolosal boyutlarda olduğunu göstermektedir. Gövdeye yerleştirilmek üzere ayrı yontulmuş ve günümüze oldukça iyi korunagelmiş olan başın, laboratuvar analizleri sonucu Thasos Adası mermerinden yapıldığı anlaşılmıştır[44]. Leiden başında farklı boyutlarda dübel yuvaları vardır. Bunların en büyüğü başın üstündeki kaba yontulu yuvarlak biçimli oyuktur. Şakaklar ve bant üzerindeki dübel yuvaları, olasılıkla sarmaşık veya üzüm yapraklarından oluşan metal bir çelenk içindir. Ayrıca dikkat çeken başka önemli bir ayrıntı da kuvvetli kalın boynun sağ yanında görülen, yüzeydeki kopuk izidir. Bu iz yontunun hem tipolojisi hem de ikonografisi için önemlidir. İlginç olan diğer detaylar ise başın sağ arka gerisindeki dikdörtgen biçimli yuva (fig. 22e) ile başın arkasında, ortadaki dikey bir alanın işlenmeden kaba bırakılmış olmasıdır (fig. 22d-f). Başın arkasındaki işlenmemiş bu alan ile büyük dübel yuvası, yontunun arkadaki bir duvara veya nişin arka duvarına sabitlenmesiyle ilgili olmalıdır. Bu yöntemle, herhangi bir kuvvetli sarsıntıya karşı yontunun düşmesi engellenmiştir. Bu husus ayrıca yontunun seyir cephesini de tayin etmektedir. Bu da başın ve dolayısıyla da yontunun çok hafif solundan görülebilecek pozisyonda teşhir edildiğine işaret etmektedir. Başın üst noktasındaki (tepe) büyük oyuğun hemen sol arka kenarında, buraya yerleştirilecek parçanın sağlamlaştırılması için kullanılmış kurşun akıtma kanalı vardır.

Oldukça kalın ve kuvvetli bir boyun üzerine oturtulmuş olan baş, soluna dönük ve yukarıya bakar biçimde betimlenmiştir. Ağzı açık, üst diş sırası iyice belirgin verilmiştir. Hareket ve açık ağza uygun olarak da gözler iri, açık ve bakışlar da sanki yukarıya yönlendirilmiştir. Böylelikle yüze hafif gergin ve heyecanlı bir ifade kazandırılmıştır. Zengin kuaförün en abartılı ve dolayısıyla dikkat çeken yönü, cephede alın üzerinde görülen saç düzenlemesidir. Burada saçlar, gergin bağlanan ve yanyana işlenmiş iki bandın altından, doğrudan yukarıya yönlendirilmiş ve birbirlerinden derin yarıklar şeklindeki kanallarla ayrılmış yedi bukle şeklinde ele alınmışlardır ve bu işlenişleri ile yüzdeki ifadeye çok iyi uyum sağlamaktadırlar. Yükselen bu buklelerin hemen sağ ve solunda üzüm salkımları özenle gösterilmiştir. Alındaki saçlara karşın, tepede ve yanlardaki saç bukleleri daha özensiz ele alınmıştır. Başın hafif soluna ve yukarıya döndürülüşü ile yüzde dikkat çeken bir asimetri gözlenebilmektedir ve bundan dolayı da yüzün sağ yanağı daha dışa taşkın ve geniş, sol yanak ise dar, hafif kısa ve düz ele alınmıştır. Söz konusu asimetri gözlerde de görülmektedir.

Yukarıdaki tanımlardan da açıkça anlaşılacağı üzere Leiden'deki bu kolosal baş, tanrı Dionysos'u betimlemektedir. Stilistik özelliklerinden hareketle başın Roma Dönemi'ne ait

---

[42] Anadolu kökenli bu eser, Wolf R. Megow tarafından tekrar ele alınarak yorumlanmıştır. Bk. Megow 1994, 65-78, lev. 34-36.

[43] Söz konusu dönemde İzmir, önemli limanından dolayı Ege bölgesinin antik eser toplama merkezi konumundaydı. Burada toplanan eserler, yabancı gezginler tarafından satın alınarak, dünyanın farklı ülkelerine götürülmüştür. Ne yazık ki bu yöntemle Londra British, Paris Louvre, Berlin Pergamon ve Viyana Sanat Tarihi Müzesi gibi bugün dünyanın sayılı müzeleri arasında yer alan kurumlar, Anadolu kökenli pek çok eseri koleksiyonlarına dahil etmiştir. 17.-18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz tarihi eser bilincinin gelişmemiş olması, bunda büyük etkendir.

[44] Boston'da yapılan mermer analiz sonuçları için bk. Megow 1994, 65.

olduğu kesindir ve daha erken dönemlere ait orijinal bir yontudan esinlenilerek yaratıldığı da şüphesizdir. Eserin kronolojik sorunu ayrıntılı olarak Wolf R. Megow tarafından ele alınmıştır[45]. Bizim de genel anlamıyla kabul ettiğimiz stilistik analize göre katı, doğallıktan uzak, cansız ve metalik betimleme anlayışı ile özellikle saç buklelerinin işlenişindeki yoğun matkap kullanımı, imparator Hadrianus Dönemi'nin betimleme anlayışını yansıtmaktadır. Klasik arkeolojide "ikinci klasistik dönem" olarak adlandırılan, Grek kültürü, felsefe ve sanatı hayranı olan imparator Hadrianus Dönemi'nde geçmişin sayısız ünlü eserleri, yontu ve yontu grupları kopyalanmış veya bunların varyasyonları yaratılmıştır. Leiden'deki Dionysos başının ait olduğu yontu veya yontu grubu da bu düşünce ve anlayışla yaratılmış olmalıdır[46].

Figür 22a-f: Leiden başının farklı açılardan görünümü

[45] Megow 1994, 69-74.
[46] Hadrianus klasizmine ait yontulardan bazılarını "Roma Portre Sanatı" kitabında detaylıca ele aldık. Bk. Özgan 2013, 174-177.

Leiden başının ait olduğu yontu veya yontu grubunun halen meçhul olan tipolojisini saptamak için başın hareket ve hatlarının çok iyi irdelenmesi ve yorumlanması gerekir. Leiden'deki baş ile yukarıda sözü edilen diğer Dionysos başları arasındaki benzerlikler; eserlerin normal boyutların üzerinde ele alınmış olmaları, belli ölçüde kuaförleri ve saç bantlarınıın olmasıdır. Eser, motifsel olarak da en yakın benzerliği, Herakleia Pontika başının alın üzerindeki iki bant arasında sıkışarak yukarıya taşan kabarık saç bukle topluluğu ile göstermektedir. Leiden'deki başta bu motif, cephe görüşüne bağlı olarak iyice abartılmıştır. Uzaktan da olsa bu benzerliklere karşın, gözle görülür farklar da söz konusudur. Bunlar; başın hareketi ile gözlerin bakış istikametidir.

Başın tepesindeki yuvarlak büyük oyuk ve boynun sağ yanındaki mevcut kırık, büyük olasılıkla sağ kolun yukarıya kaldırılarak, sağ bilek ve elin başın üstüne yerleştirildiğine işaret etmektedir. Boynun sağ yanındaki kopuk izi ise kol-boyun arasındaki destek bağlantısı için olmalıdır. Bilindiği üzere Roma yontucularının, ağırlıktan kopma korkusuyla uyguladıkları bu destek tekniğinin, böyle kolosal ölçülerdeki mermer yontularda olması da zaten doğal bir sonuçtur. Bundan dolayı bazı araştırmacılar, Leiden'deki Dionysos başının ait olduğu yontunun tek başına duran bir yontu olmadığını, sağ kol hareketiyle bağlantılı olarak refakatçi bir Satyr ile birlikte yontulmuş olabileceğini ileri sürmüşlerdir[47]. Esere dikkatlice bakıldığında, başın böyle bir yontu grubuna ait olamayacağı düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Söz konusu yontu grubuyla ilgili betimlemelere göz atıldığında ise gerek seramik ve resim sanatında gerekse plastik yontuculuk sanatında tanrı Dionysos ile ilgili en çok tercih edilen konulardan birisi, sarhoşluktan neredeyse yürüyemez hale gelen tanrıya bir Satyr'in eşlik etmesidir[48]. Özellikle küçük yontu grupları ve bilhassa kabartma sanatında bunun çok güzel örnekleri ele geçmiştir[49]. İzmir (fig. 23), Napoli ve Londra kabartmalarında betimlenen bu konu[50], mermer kraterlerde de görülmektedir[51].

Figür 23: İzmir Müzesi'nde bulunan Dionysos kabartması

[47] Megow 1994, 67-69, lev. 30. Bu yontu grubu tipolojisine uygun örnekler için bk. Willers 1986, 137-150; Pochmarski 1990, lev. 67-71, 76, 81.
[48] Örnekler için bk. Pochmarski 1990, lev. 2-7, 9, 11, 14, 29, 30-33, 67-81.
[49] Pochmarski 1990, lev. 9-11, 30-33, 37.1, 61.1.
[50] Pochmarski 1990, lev. 32-33; Cain 1997, 57.
[51] Pochmarski 1990, lev. 31; Grassinger 1991, fig. 1, 5, 11, 27, 83, 84, 244.

Figür 24: Myrina kökenli Dionysos-Ariadne *terracotta* figürin grubu

Ayakta betimlenen Dionysos ve Satyr'den oluşan yontu grupları incelendiğinde, Leiden'deki Dionysos'un mensup olduğu yontunun böyle bir gruba ait olamayacağı açıktır; zira bu yontu gruplarında Dionysos, ikonografi disiplini gereği kendisine yardımcı olan Satyr figürlerinden daha büyük gösterilmiştir. Yani Satyrler çoğunlukla tanrıdan daha küçük boyutlu olup, başları en fazla tanrının omuz hizasına ulaşabilmektedir. Bu nedenle de tanrı çoğunlukla karşıya veya aşağıya, yanındaki küçük boyutlarda verilmiş olan Satyr'e bakmaktadır[52]. Halbuki Leiden'deki Dionysos, başını hafif soluna ve yukarıya çevirmiş, bakışları da aynı şekilde yukarıya yönlendirilmiş ve sanki hafif solundaki komşu figüre bakıyor izlenimi vermektedir. Genç tanrı Dionysos'un bu hareketi ve bakışları bize hemen Myrina kökenli Dionysos-Ariadne grubu pişmiş toprak eserleri anımsatmaktadır. Paris Louvre Müzesi'nde örneği bulunan Myrina kökenli *terracotta* figürin grubunda[53] genç tanrı çok rahat bir biçimde kayaya oturmuş, sağ eli sarmaşık çelenkli başının üzerinde durmakta, aşağıya rahatça bırakılan sol eliyle de içki dolu *kantharos*u tutmaktadır (fig. 24). Üzerinde *himation* ve *nebris* taşıyan tanrı hemen sol yanında, biraz daha yükseğe oturmuş karısı Ariadne'ye muhabbetle bakmaktadır. Her iki aşığın birbirlerine içten, sevgi dolu ve olasılıkla şarabın da etkisiyle yoğunlaşan bakışları, burada çok başarılı bir biçimde ifade edilmiştir. Hellenistik Dönem'e tarihlenen bu ve benzeri kültürel üretimlerin genellikle tanınmış büyük yontu gruplarından etkilenerek yapıldıkları biliniyorsa da büyük plastik yontuculuk eserleri içerisinde, böyle orijinal bir yontu veya yontu grubu ne yazık ki henüz saptanamamıştır. Yalnız kabul etmemiz gereken bir husus varsa o da, Paris'teki Myrina kökenli Dionysos-Ariadne *terracotta* yontu grubunun daha önce, olasılıkla da Erken Hellenistik Dönem başlarında yontulmuş veya bronz dökümle kazanılmış özgün bir yontu grubundan etkilenilerek yaratıldığıdır. Yapılan literatür taramasında, büyük plastik yontuculuk sanatında bir örneğini bulamadığımız Anadolu kökenli Leiden'deki Dionysos'un hem tipolojik hem de ikonografik sorunlarını çözebilecek buluntuların er geç ortaya çıkacağına, çıkarılacağına içtenlikle inanıyoruz.

Sonuç

1870'li yıllarda Atina Akropolisi batı yamacında bulunan ve yakın zamana kadar "Ariadne" olarak adlandırılan mermer baş, MÖ 3. yüzyılın ortalarına doğru yontulmuştur. En yakın benzeri Berlin Pergamon Müzesi'nde yer alan bu başlarda görülen karakteristik özellikler, yüz yapılarının ovalimsi, hafif dolgun, pürüzsüz, kırışıksız ve kaygan yüzeyli ele alınmalarının yanı sıra yüz ifadelerinin de kadınımsı verilmiş olmasıdır. Ayrıca zengin, bakımlı, kabarık, dalgalı ve omuzlar üzerinden göğüslere kadar indirilen, hareketli ve uzun saç bukleleri ile neredeyse kulakları kapatacak dolgunlukta ele alınan saç işlenişleri de benzerdir. Bunlara ilaveten, saçların uzun ve yumuşak bir saç bandı ile dağıtılmadan toparlanıp sıkılması ve bu bandın da başı iki defa dolanması da diğer benzer hususlardır. Bu

[52] Willers 1986, 137-150, lev. 28-30; Pochmarski 1990, lev. 67-81.
[53] Mollard-Besques 1963, 78, kat. MYR 180-181, lev. 94b, 95a; Cain 1997, 12.

özellikler, söz konusu eserlerin bir kadına ait olabileceği izlenimi verse de MÖ Geç 4. yüzyıldan itibaren Dionysos'un sakalsız, genç fakat tanrılık özelliği olarak zengin saç kuaförü, göğüsler üzerine indirilen uzun saç bukleleri ve çoğunlukla da saçı bağlayan, saç veya alın bandı ile betimlendiği bilinmektedir. Başların detaylı irdelenmesi sonucu bunların Ariadne'den ziyade Dionysos'a ait olduğu söylenebilir. Atina Akropolisi Batı Yamacı başının üst kısmında görülen işlenmemiş alan, tanrının sağ elini başının üstüne koyduğunun göstergesidir. Bu detay ve yüzün hareketi, başın iddia edildiği gibi ayakta duran bir yontuya değil daha ziyade oturan bir Dionysos'a ait olduğunu göstermektedir. Bunu da en iyi biçimde Perge yontusu yansıtmaktadır.

Yukarıda sözü edilen eserlerle tipolojik olarak yakınlıklar içeren güzel bir baş Herakleia Pontika antik kentinde bulunmuş olup, Karadeniz Ereğlisi Müzesi'nde korunmaktadır. Herakleia Pontika başında da kadınımsı görüntüsüyle, şarabın etkisi ve eğlence yorgunu Dionysos betimlenmiştir. Diğer başlarda görülen kuaför ve saç bantları ile bu baş arasındaki en önemli fark, bandın bir diadem gibi yukarıya, saç bukleleri arasına yerleştirilmesi, sıkı ve gergin bağlanmışlıktan dolayı iki bant arasına sıkışmış buklelerin daha dolgun şekilde ve yüksekçe betimlenmiş olmasıdır.

Bir gövdeye oturtulacak biçimde ayrı işlenmiş olan başın sahip olduğu gövdenin tipolojik olarak nasıl olduğunu, tanrının hangi hareket ve pozisyonda betimlendiğini saptamak pek kolay değildir. Bu hususta görülebilen tek önemli ayrıntı, omuzların dolayısıyla kolların pozisyonudur. Herakleia Pontika eserinde sağ kol yukarıya kaldırılmış, sol kol ise aşağıya indirilmiş olmalıdır. Bu detaylar, Dionysos'un hem oturan, hem ayakta duran hem de yarı uzanır pozisyondaki yontu betimlemelerinde görülebilen, her pozisyona uyan hareketlerdir.

Herakleia Pontika başıyla benzerlik gösteren bir diğer örnek İzmir'den satın alınmış olup, günümüzde Leiden Rijksmouseum van Oudheden'de sergilenmektedir. Herakleia Pontika başından daha büyük ve kolosal boyutlarda olan Leiden başı, gövdeye yerleştirilmek üzere ayrı yontulmuştur. Oldukça kalın ve kuvvetli bir boyun üzerine oturtulmuş olan baş, soluna dönük ve yukarıya bakar biçimde betimlenmiştir. Zengin kuaförün en abartılı ve dolayısıyla dikkat çeken yönü, cephede alın üzerindeki saç buklelerini gergin bağlayan yan yana işlenmiş iki saç bandının altından, doğrudan yukarıya yönlendirilmiş, birbirlerinden derin kanal yarıklarıyla ayrılan kalın saç bukleleridir. Yükselen bu buklelerin hemen sağ ve solunda üzüm salkımları özenle gösterilmiştir. Bu özellikler, Leiden'deki kolosal başın tanrı Dionysos'a ait olduğunu göstermektedir. Stilistik özelliklerinden hareketle başın Roma Dönemi'ne ait olduğu kesindir ve daha erken dönemlere ait orijinal bir yontudan esinlenilerek yaratıldığı da şüphesizdir.

Başın tepesindeki yuvarlak büyük oyuk ve boynun sağ yanındaki mevcut kırık, büyük olasılıkla sağ kolun yukarıya kaldırılarak, sağ bilek ve elin başın üstüne yerleştirildiğine işaret etmektedir. Baş hafif soluna ve yukarıya çevrilmiş, bakışlar da aynı şekilde yukarıya yönlendirilmiştir. Dionysos'un bu hareketi ve bakışları Myrina kökenli pişmiş toprak bir Ariadne-Dionysos figürin grubunu anımsatmaktadır.

Sonuç olarak vurgulamak istiyoruz ki MÖ Geç 4. yüzyıldan itibaren Antik Devir kültür ve sanatında yoğun bir ilgi ve itibar kazanımına boğulmuş olan Dionysos ve Dionysos kültü, sayılamayacak yoğunlukta ve çeşitlilikte betimlemelere konu olmuştur. Çalışmada ele alınan dört yontu başı da kadınımsı yüz ifadeleri ve şaç betimi bakımından birbirine benzemektedir. Bu nedenle dördünün de tanrı Dionysos'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Atina Akropolisi Batı Yamacı başı orijinal bir eser iken, diğer üçü kendinden önce yaratılan ünlü yontu ya da yontu gruplarından esinlenilerek oluşturulmuştur.

Figürlerin Listesi:

Figür 1a-b: Atina Akropolisi Batı Yamacında bulunan baş
Figür 2: Atina başı (sol) ve Berlin başının (sağ) üst yüzeyindeki işlenmemiş alanlar *(Studniczka 1919, fig. 22-23)*
Figür 3a-b: Berlin Pergamon Müzesi'ndeki baş
Figür 4: Vatikan Müzesi'ndeki uyuyan Ariadne *(https://tr.wikipedia.org/wiki/Ariadne)*
Figür 5: Antalya Müzesi'ndeki uyuyan Ariadne
Figür 6: Madrid Prado Müzesi'ndeki uyuyan Ariadne *(https://www.museodelprado.es/en/the-collection/art-work/ariadne-sleeping/0bde93b6-77f3-4652-95bd-5a40ab444e60)*
Figür 7: Delphi Dionysosu *(Gasparri 1986, fig. 205)*
Figür 8: Thasos Dionysosu *(Gasparri 1986, fig. 206)*
Figür 9: Priene'de bulunan Aphrodite kuaförlü Dionysos *(Grassinger ve Scholl 2008, 106)*
Figür 10: Kadınımsı vücut ve saçla betimlenen Dionysos *(Grassinger ve Scholl 2008, 185)*
Figür 11: Cain tarafından hazırlanan rekonstrükyon çizimi *(Cain 1997, 71)*
Figür 12: Milet Faustina Hamamı'nda bulunan Dionysos *(Grassinger ve Scholl 2008, fig. 7).*
Figür 13a-b: Thasos Hellenistik Dönem sikkelerinde feminen yüz yapılı ve zengin kuaförlü Dionysos başı *(https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=thasos+and+tetradrachme)*
Figür 14: Perge Tiyatrosu'nda bulunan Dionysos *(H. S. Alanyalı)*
Figür 15a-c: Perge Dionysos başının farklı açılardan görünümü *(H. S. Alanyalı)*
Figür 16: Paris National Bibliothek'te sergilenen bronz mobilya süsü *(Himmelman 1975, lev. 6c)*
Figür 17: Brüksel Musee du Cinquantenaire'de sergilenen bronz mobilya süsü *(Himmelman 1975, lev. 6d)*
Figür 18: Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bronz mobilya süsü *(Himmelman 1975, lev. 6a)*
Figür 19: Bonn'daki Akademische Kunstmuseum'dan Dionysos *(Himmelmann 1975, lev. 1).*
Figür 20: Herakleia Pontika başı *(Y. Yılmazer)*
Figür 21a-e: Herakleia Pontika başının farklı açılardan görünümü *(Y. Yılmazer)*
Figür 22a-f: Leiden başının farklı açılardan görünümü *(Megow 1994, lev. 34-36)*
Figür 23: İzmir Müzesi'nde bulunan Dionysos kabartması *(Pochmarski 1990, lev. 33.2)*
Figür 24: Myrina kökenli Dionysos-Ariadne *terracotta* figürin grubu *(https://www.photo.rmn.fr/archive/09-576305-2C6NU0KRW0CQ.html)*

Bibliyografya

Akkaya, T. (1994). *Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi)'nin Tarihi Gelişimi ve Eski Eserleri*. İstanbul: Troya Yayıncılık.

Arias, P.E. (1952). *Skopas.* Roma: L' Erma di Bretschneider.

Barr-Sharrar, B. (1987). *The Hellenistic and Early Imperial Decorative Bust*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Bernhard, M. L. ve Daszewski, W. A. (1986). Ariadne. *LIMC III*(1), 1050-1070.

Bieber, M. (1977). *Ancient Copies. Contributions to the History of Greek and Roman Art*. New York: New York University Press.

Bittner, A. (1998). *Gesellschaft und Wirtschaft in Herakleia Pontike: Eine Polis zwischen Tyrannis und Selbstverwaltung.* Asia Minor Studien 30. Bonn: R. Habelt.

Blümel, C. (1938). *Staatliche Museen zu Berlin Katalog der Sammlung Antiken Skulpturen 5. Romische Kopien emech- Skulpturen des 4. Jhs*. Berlin : H. Schoetz.

Bol, P. C. (2007). *Die Geschichte der Antiken Bildhauerkunst: Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst 3. 1 Text- und 1 Tafelband: Hellenistische Plastik: 2 Bd.* Mainz: Philipp von Zabern.

Brunet, M., ve Stilp, F. (2019). *Thasos: Aufstieg und Niedergang einer griechischen Polis.* Darmstadt: Philipp von Zabern.

Burstein, S. M. (1976). *Outpost of hellenism: the emergence of Heraclea on the Black Sea*. Berkeley: University of California Press.

Cain, H.-U. (1997). *Dionysos "Die Locken lang, ein halbes Weib?...", Euripides; Sonderausstellung Museum für Abgüsse Klassischer Bildwerke München, 10. November 1997 bis 28. Februar 1998*. München: Museum für Abgüsse Klassischer Bildwerke.

Faust, S. (1989). *Fulcra. Figürlicher und ornamentaler Schmuck an antiken Betten*. *RM-EH*. Mainz: Philipp von Zabern.

Flashar, M. (1992). *Apollon Kitharodos. Statuarische Typen des musischen Apollon.* Köln: Böhlau.

Furtwängler, A. (1883). *Die Sammlung Sabouroff I*: Berlin: A. Asher&Co.

Gasparri, C. (1986). Dionysos. *LIMC III*(1), 414-514.

Geominy, W. (1984). *Die Florentiner Niobiden*. 2 Vols. Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn.

Grassinger, D. (1991). *Römische Marmorkratere.* Mainz: Philipp von Zabern.

Grassinger D. ve Scholl, A. (2008). Dionysische Skulptur in der Berliner Antikensammlung. R. Schlesier ve A. Schwarzmeier (Eds.) *Dionysos. Verwandlung und Ekstase* (ss. 106-117). Regensburg: Schnell & Steiner

Himmelman, N. (1975). *Drei hellenistische Bronzen in Bonn: mit e. Anh. über d. Dornauszieher Castellani*. Mainz: Akademie Der Wissenschaften und der Literatur.

Hoepfner, W. (1966). *Herakleia Pontike-Ereğli: Eine baugeschichtliche Untersuchung. Forschungen an der Nordküste Kleinasiens, Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris, Band II, Teil 1.* Wien: Hermann Böhlaus.

Hoepfner, W. (1972). Topographische Forschungen. D. Asheri, W. Hoepfner ve A. Erichsen (Eds.), *Forschungen an der Nordküste Klenasiens, Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris no. 5* (ss. 37-46). Wien: Hermann Böhlaus.

İnan, J. (1989). Perge Kazısı, 1987 Yılı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı 10*(2), 197-245.

Julius, L. (1876). Ueber den Südflügel der Propyläen und den Tempel der Athena Nike zu Athen. *AM, 1*, 216-228.

Kaltas, N. (2002). *Sculpture in the National Archaeological Museum, Athens*. Los Angeles: Getty Publications.

Karouzou, S. (1969). *Archäologisches Nationalmuseum: Antike Skulpturen; beschreibender Katalog.* Athen: Generaldirektion für Altertümer und Denkmalpflege.

Knittlmayer, B. ve Heilmeyer W. D. (1998). *Die Antikensammlung: Altes Museum, Pergamonmuseum. Staatliche Museen zu Berlin*. Mainz: Philipp von Zabern.

Kyrieleis, H. (1975). *Bildnisse der Ptolemäer*. *AF* 2. Berlin: Mann.

Laviosa, C. (1960). Due repliche della «Testa dalle pendici sud dell'Acropoli». *ASAtene, 37/38*, 347-360.

Lippold, G. (1923). *Kopien und Umbildungen griechischer Statuen.* München: Oskar Beck.

Lippold, G. (1950). *Die Griechische Plastik*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Maderna, C. (2004). Die letzten Jahrzehnte der spätklassischen Plastik. P.C. Bol (Ed.) in *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst. Klassische Plastik II* (ss. 303–382). Mainz: Philipp von Zabern.

Megow, W. R. (1994) Zwei Köpfe im Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. *AntP, 23*, 59-79.

Mollard-Besques, S. (1963). *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs et romains, II. Myrina. Musée du Louvre et collections des Universités de France*. Paris: Éditions des Musées Nationaux.

Özgan, R. (2013). *Roma Portre Sanatı II.* İstanbul: Ege Yayınları.

Özgan, R. (2018). *Hellenistik Devir Heykeltraşlığı III. Yüksek Hellenistik.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Öztürk, A. (2009). *Die Architektur Der "scaenae Frons" Des Theaters in Perge*. Denkmaler Antiker Architektur. Berlin: de Gruyter.

Öztürk, B. (2010). Karadenizde Dinsel Yaşam ve Kültler. *Aktüel Arkeoloji, 18*, 36-49.

Picard, C., ve La Coste-Messelière, (1927). *Sculptures grecques de Delphes*. *FdD, 4*. Paris: de Boccard.

Pochmarski, E. (1974). *Das Bild des dionysos in der Rundplastik der klassischen Zeit Griechenlands*. Wien: Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs.

Pochmarski, E. (1975). Zum Kopf vom Südabhang. *AM, 90*, 145-162.

Pochmarski, E. (1990). *Dionysische Gruppen: Eine typologische Untersuchung zur Geschichte des Stützmotivs*. Wien: Selbstverlag des Österreichischen Archäologischen Institutes.

Saprykin, S. J. (2009). The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects. J. M. Hojte (Ed.) *Mithridates VI and the Pontic Kingdom* (ss. 249-277). Aarhus: Aarhus University Press.

Studniczka, F. (1919). Der Frauenkopf vom Südabhang der Burg in Athen. *JdI, 34*, 107–144.

Willers, D. (1986). Typus und Motiv, *AntK, 29*, 137-150.

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

Aizanitis Bölgesi Sınırlarına İlişkin Bir Öneri

A Suggestion on Aizanitis Region Borders

Zerrin ERDİNÇ

https://orcid.org/0000-0002-8377-7354

Geliş Tarihi: 23.03.2021 | Kabul Tarihi: 13.04.2021 | Online Yayın Tarihi: 17.04.2021

Makale Künyesi: Erdinç, Z. (2021). Aizanitis Bölgesi Sınırlarına İlişkin Bir Öneri. *Arkhaia Anatolika*, 4, 163-173. https://doi.org/10.32949/Arkhaia.2021.31

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

Arkhaia Anatolika

ISSN: 2651-4664

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 163-173
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.31

Araştırma Makalesi / Research Article

Aizanitis Bölgesi Sınırlarına İlişkin Bir Öneri

A Suggestion on Aizanitis Region Borders

Zerrin ERDİNÇ*

Öz

Kütahya ili, Çavdarhisar ilçesinde bulunan Aizanoi antik kenti ve çevresinde yapılan çalışmalarda, bölge coğrafyasına ve kentin hâkimiyet alanına dair önemli veriler elde edilmiştir. Aizanoi ve çevresi Roma Dönemi'nde "Aizanitis Bölgesi" olarak anılmakta ve burada yaşayanlar "Aizanitililer" olarak adlandırılmaktadır. Bu isim, kentte bulunan epigrafik veriler ve antik yazarların günümüze ulaşan eserleri ile de sabittir. Genel olarak Örencik Ovası'na lokalize edilen bölgenin antik dönemdeki komşuları arasında kuzeydoğuda Kotiaeion (Kütahya), güneydoğuda Appia (Pınarcık), güneybatıda Kadoi (Gediz) ve kuzeybatıda Tiberiopolis (Hisarcık) kentleri bulunmaktadır. Söz konusu bölgede daha önceki araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar, bölge sınırlarına dair önemli veriler barındırmasına rağmen, bu konuda yeterince ayrıntılı bilgiyi kapsamamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Aizanitis adıyla bilinen bölgenin coğrafi sınırlarını tespit etmek ve Aizanoi antik kentinin territoryumunu belirlemektir. Bu bağlamda, öncelikle Aizanoi kentinin çevresi ve Çavdarhisar ilçesinin sınırlarında yer alan köy yerleşimleri gezilerek, bölge coğrafyası incelenmiş, nehirler, dağlar ve ovalar gibi önemli noktalarda bulunan coğrafi işaretler takip edilmiştir. Ayrıca, yollar ve yerleşmeler hakkında epigrafik veriler sağlayan mil taşları ile bölgede önemli ve ayırıcı arkeolojik veriler sunan mezar stellerinin tipolojisi de değerlendirilmiştir. Bölge sınırlarının tartışmalı olduğu yerlerde ise en yakın sonuçlara ulaşmak için, arkeolojik veriler ile bölge topografyası göz önünde bulundurulmuştur. Bu çalışmada ilk defa, günümüzde Çavdarhisar ilçesi sınırlarında bulunan modern köy yerleşimlerinin isimleri verilerek, Aizanitis Bölgesi için bir sınır önerisi getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aizanoi, Aizanitis, Coğrafya, Phrygia, Roma Dönemi

Abstract

In the studies carried out in and around the ancient city of Aizanoi in Çavdarhisar district of Kütahya province, important data about the geography of the region and the territory of the city were obtained. Aizanoi and its surroundings were referred to as the "Aizanitis Area" in the Roman Period, and the people living here are called "Aizanitians". This name is also fixed by the epigraphic data found in the city and the works of ancient authors that have survived to the present day. Among the ancient neighbors of the region, which is generally localized to the Örencik Plain, are Kotiaeion (Kütahya) in the northeast, Appia (Pınarcık) in the southeast, Kadoi (Gediz) in the southwest and Tiberiopolis (Hisarcık) in the northwest. Although the studies conducted by previous researchers in the region in question contain important data on the borders of the region, they do not contain enough detailed information on this subject. The aim of this study is to determine the geographical borders of the region known as Aizanitis and to determine the territory of the ancient city of Aizanoi. In this context, first of all, the surrounding of the city of Aizanoi and the village settlements located on the borders of Çavdarhisar district were visited, the geography of the region was examined and the geographical signs found in important points such as rivers, mountains and plains were followed. In addition, the typology of the milestones providing epigraphic data on roads and settlements and the tomb steles presenting important and distinctive archaeological data in the region were also evaluated. In places where the boundaries of the region are controversial, the archaeological data and the topography of the region were taken into consideration in order to reach the closest results. In this study, for the first time, a border proposal was made for the Aizanitis Region by giving the names of the modern village settlements within the borders of Çavdarhisar district today.

Keywords: Aizanoi, Aizanitis, Geography, Phrygia, Roman Period

* Dr. Zerrin Erdinç, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kütahya/TR. E-mail zerrin.erdinc@dpu.edu.tr / Orcid iD: 0000-0002-8377-7354

Giriş

Aizanoi günümüzde İç Batı Anadolu'da, Kütahya ilinin 48 km güneybatısında yer alan Çavdarhisar ilçesi sınırlarında, Örencik Ovası platosunda bulunmaktadır. Aizanoi, Roma egemenliği altına girene kadar Pergamon ve Bithynia krallıkları arasındaki mücadele sırasında ilk kez politik anlamda gündeme gelmiştir. Güneye doğru genişlemek isteyen Bithynia Krallığı için Aizanoi stratejik bir noktadadır ve krallık buraya sahip olmak ister[1]. Pergamon ve Bithynia Krallıkları arasındaki mücadeleyi I. Attalos (MÖ 216-213) kazanır ve Aizanoi Pergamon Krallığına dâhil olur[2]. Epigrafik kaynaklara göre I. Attalos, Zeus Ktistes'e Aizanoi topraklarını bağışlar[3]. II. Eumenes'in MÖ 197 yılında tahta çıkışı sırasında, Pergamon Krallığı ciddi bir iç karışıklık yaşar ve bu durum Bithynia için olumlu bir gelişme olarak gerçekleşir[4]. Böylece MÖ 2. yüzyılın başında Bithynia kralı I. Prusias Phrygia Epiktetos'u, Bithynia topraklarına katmıştır. I. Prusias, Aizanitis kutsal alanını genişletir[5]. Tarihi, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olsa da Aizanoi'daki Zeus Tapınağı'nın duvarındaki yazıtlara göre, Pergamon ve Bithynia kralları olan I. Attalos ve I. Prusias'ın kararı sonucunda kentte ekip biçilecek ve gelir elde edilecek *kleros*lar tapınağa ve Aizanoi'a bağışlamıştır[6]. Apameia Barışı (MÖ 188) sonrasında Pergamon ile Bithynia arasındaki düşmanlık, Roma İmparatorluğu'nun arabuluculuğu sayesinde sona ermiş ve Aizanoi tekrar II. Eumenes egemenliğindeki Pergamon kontrolüne verilmiştir. Bu durum, MÖ 129'da Roma İmparatorluğu'nun Pergamon Krallığı topraklarını Asya Eyaletine dönüştürünceye kadar devam etmiştir[7]. Aizanoi, Roma egemenliğine geçene kadar Attaloslar denetiminde kalmış ve Asya Eyaleti'nin bir merkezi olmuştur[8]. Hellenistik Dönem'den itibaren politik, kültürel ve ticari ilişkiler içinde olan Aizanoi ve Pergamon arasındaki yakınlık, Roma egemenliği boyunca da devam etmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Aizanoi'un tapınak-kent statüsü ve Panhellen Birliği'ne kabul edilmesi ile sosyo-politik anlamda ön plana çıktığı görülür[9]. Bunun en önemli nedeni kentteki Zeus ve Meter kültleridir. Zeus Tapınağı'nın sağlamış olduğu avantaj ile kent, çevre kentlere göre daha da gelişmiştir. Aizanoi, Zeus Tapınağı etrafında kendi topraklarına sahip olmuş ve ekip biçilen topraklardan elde edilen gelir, ekonomik açıdan önemli kazançlar sağlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun bölgede egemen olmasından itibaren, yaklaşık olarak MS 3. yüzyılın ortalarına kadar, kentin coğrafi konumu ve dini önemi hep ön planda olmuştur. Bu coğrafi konum ile Aizanoi, özellikle Roma Dönemi'nde hem tarımsal faaliyetlerin hem de ticaretin yoğun olarak yaşandığı bir kent olarak varlığını göstermektedir[10].

Bu çalışmada, Aizanoi territoryumuna verilen isim olan Aizanitis Bölgesi'nin sınırları, öncelikli olarak antik yazarların verdiği bilgiler ışığında arkeolojik veriler değerlendirilerek yeniden ele alınmıştır. Bu bağlamda, bölgenin coğrafyası incelenerek, nehirler, dağlar ve ovalar gibi önemli noktalarda bulunan coğrafi işaretler takip edilmiştir.

---

[1] İznik 2006, 295.
[2] Strab. XII; 8, 12; MAMA IX, xxiii.
[3] Jes 2001, 300.
[4] İznik 2006, 297.
[5] Jes 2001, 300.
[6] Fellows 1839, V, 142-145; MAMA IX, xxiii ve xxvii, no. 10, P5.
[7] Jes 2001, 300.
[8] Strab. XII; 8, 12; MAMA IX, xxiii.
[9] Aizanoi, Hadrianus'un oluşturduğu bu birliğe Antoninus Pius Dönemi'nde katılmıştır. Aizanoi'da bulunan bir yazıt, MS 137'de kentte Panhellenik oyunların yapıldığını söylemektedir. Bu durum Aizanoi'u diğer Epiktetos kentlerinden daha önemli bir duruma getirmekte ve kentin Greko-Romen yapısını ortaya koymaktadır. Bk. Wörrle 1992, 338; Romeo 2002, 21; Burrell 2004, 116; İznik 2006, 303.
[10] Tapınak topraklarının yönetimi ve tarımsal faaliyetlerle ilgili olarak bk. Fellows 1838, V, 142-145; MAMA IX, xxxvi; Ticari faaliyetler için bk. Naumann ve Naumann 1973, 11-27; French 1993, 198.

Arkeolojik veriler, bölgede bulunan mil taşları ve mezar stellerinin tipolojisi üzerinden değerlendirilmiştir. Mezar stellerinin sınır belirlemede değerlendirilmesinin nedeni, bölge içinde tipolojik olarak belirgin bir ayrımı göz önüne sermesinden kaynaklanmaktadır. Özellikle bölge sınırları ile ilgili ayrıntılı çalışma yapan MAMA (Monumenta Asiae Minoris Antiqua) ekibinin bulguları, araştırmamız için önemli bir altlık oluşturmaktadır. Önceki çalışmalarda araştırmacılar, yerleşim yeri ismi zikretmeksizin, bölgenin sınırlarını genel hatlarıyla belirlemişlerdir. Bu çalışmadaki amacımız, Aizanoi kentinin hâkimiyet alanını mümkün olduğunca netleştirmektir. Bu sınırlama Kütahya ili, Çavdarhisar ilçesine bağlı bulunan köy yerleşimlerinin günümüzdeki isimleri kullanılarak yapılacaktır. Bu kapsamda 2016-2019 yılları arasında Aizanoi kazı çalışmaları dahilinde yürütülen Aizanoi Mezar Corpusu Projesi sırasında bölge araştırılmış ve sınırları açısından da değerlendirilmiştir[11].

Strabon, Aizanoi'u Phrygia Epiktetos kentleri arasında göstermiş fakat kesin sınırları konusunda ayrıntılı bilgi vermemiştir[12]. Phrygia Epiktetos Birliği MÖ 133'ten sonra kendi sikkelerini basmıştır. Sikkelerin Aizanoi'da basıldığı düşünülürse, bu gelişme Aizanoi'un MÖ 1. yüzyılın ortalarında polis konumuna geldiğini göstermektedir[13]. Ancak Aizanoi'da büyük kamu binalarının inşası ile kentte başlayan gelişmiş imar faaliyetleri, Erken İmparatorluk Dönemi'nde gerçekleşir[14]. MÖ 2. yüzyılın ortalarına doğru ise kent, daha önce hiç olmadığı kadar gelişme gösterir. Bu gelişme Roma'nın Anadolu'da gücünü hissettirmeye başlaması ve ardından bölgeyi hâkimiyeti altına alması ile ilişkili olmalıdır[15].

Yapılan Araştırmalar

Aizanoi 19. yüzyılın başlarından itibaren birçok seyyah, araştırmacı ve arkeolog tarafından ziyaret edilmiş, konumu, önemi ve hâkimiyet alanı ile ilgili yayınlar verilmiştir. Buna dair ilk veriler 1842'de, W. J. Hamilton'ın "*Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*" adlı kitabında karşımıza çıkmaktadır. Hamilton, Tavşanlı'dan Aizanoi'a yaptığı seyahati anlattığı bölümde, Örencik Ovası'ndan ve antik yerleşimin bu ova üzerinde kurulduğundan bahsederek, Aizanoi'a ulaşana kadar Rhyndakhos Nehri'nin kollarını oluşturan birçok kaynakla karşılaştığını anlatmaktadır[16]. W. M. Ramsay, 1890 yılında yayınlanan "*The Historical Geography of Asia Minor*" adlı çalışmasında, Strabon'dan alıntı yaparak Aizanoi'dan, Epiktetos kentleri arasında bahsetmiş ve Phrygia Bölgesi'nin sınırlarını anlatmıştır[17]. 1897 yılında ise J. G. C. Anderson, Murat Dağı ve Aizanoi arasında kalan bölgede yaptığı araştırmaların sonuçlarını bilim dünyasıyla paylaşmıştır[18]. 19. yüzyıldaki bu araştırmalar, aslında kentin hakimiyet alanını anlamak ve çevresini keşfetmek adına yapılmış ilk çalışmalardır. Ancak 1980'lerde bölgeye gelen MAMA ekibi çalışmamızın altlığını oluşturacak bölge sınırlarını gerçek anlamda araştırıp sunan ilk bilimsel ekiptir. Ardından onar yıllık periyodlarla 1990'larda W. Tabbernee, 2000'lerde ise T. Lochman'ın yaptığı çalışmalar, bölge coğrafyasına ışık tutmaktadır. Ancak Tabbernee ve Lochman, MAMA ekibinin sınırlarını genel olarak kabul etmiş, daha ayrıntılı bir sınır çalışması yapmamış ve bu konuya yeni bir öneri getirmemişlerdir.

---

[11] Bölgede yaptığımız çalışmalarda izin ve destekleri için Aizanoi kazı başkanı Sayın Prof. Dr. Elif Özer ve ekip arkadaşım Arş. Gör. Dr. Ahmet Türkan'a teşekkürlerimi sunarım.

[12] Strab. XII, 8, 12. Strabon"*Aizanoi (Çavdarhisar), Nakoleia (Seyitgazi), Kotiaion (Kütahya), Midaeion (Kara Höyük), Dorylaion (Eskişehir) Phrygia Epiktetos'un kentleridir; keza bazı yazarlara göre Mysia'ya ait olduğu kabul edilen Kadoi de (Gediz) bunlar arasında yer alır.*" demiştir. Epiktetos için bk. Şahin 1986, 265.

[13] Magie 1950, 999; Ramsay 1975, II, xxiii ve xxvii, no. 14; Naumann 1979, 9; MAMA IX, xvii; Tabbernee 1997, 315.

[14] Jes 2001, 301; Rheidt 2008, 118; Rheidt 2009, 1226.

[15] İznik 2006, 295; Rheidt 2008, 1225.

[16] Hamilton 1842, VI, 99-101.

[17] Ramsay 1890, 145, 151.

[18] Anderson 1898, 52-57.

MAMA IX bandında, Aizanitis Bölgesi'ndeki mezar anıtları, mezar stelleri ve *bomos*lar değerlendirilmiştir. Burada MAMA ekibi, çalışma alanını ve bölge sınırlarını belirtirken, genel olarak Örencik Ovası'nı merkez almıştır. Tabbernee ve Lochman ise yine malzemesini değerlendirdikleri bölgenin kapsamından bahsederken, sınırlar hakkında da fikirlerini sunmuşlardır. Buna göre bölgeyi, kuzeyde Çardaklı, kuzeydoğuda Çömlekçi köyü, Kotiaeion, doğuda Pazarcık, Göynükören, Pınarbaşı, güneydoğuda Altıntaş ile Appia sınırı, güneyde Kızıldağ ve Tavşan Dağı, güneybatıda Kadoi sınırı ve Kocadağ, batıda Kırgıl ve son olarak kuzeybatıda Palox (Tavşanlı) ve Mysia Bölgesi ile sınırlamışlardır[19]. MAMA ekibi ayrıca, Aizanoi'un Anadolu'daki ana ulaşım yolları üzerinde olduğuna dair herhangi bir bilginin olmadığını da belirtmiştir[20]. *Antonine Itinerary* veya *Peutinger Tablosu*'nda da Aizanoi'un ön plana çıkarılmaması sebebiyle, Anadolu'da birçok kenti ziyaret eden Hadrianus'un Aizanoi'u ziyaret etmediği öne sürülmüştür[21]. Hadrianus'un, Aizanoi'daki tapınağın inşa ve onarımı hakkındaki ilgisine rağmen, kenti ziyaret edip etmediğine dair kesin bir kanıt elde edilememiştir[22]. Bununla birlikte, bu dönemde Aizanoi çevre kentlerle antik yol ağı kapsamında yoğun ilişkiler içindedir. D. French, bölgede yaptığı çalışmalarda erken Roma yolları ve güzergâhları ile ilgili oldukça yeni veriler tespit etmiş ve Aizanoi'un Anadolu ticaret yol ağı içerisinde önemli bir noktada olduğunu belirtmiştir[23]. French, Aizanoi ve çevresindeki yolların yoğunlukları ve konumlarından yola çıkarak, kentin Anadolu'daki politik ve kültürel durumunun daha da önemli hale geldiğini belirtmektedir[24].

Kentin Konumu ve Bölge Sınırları

Aizanoi, antik dönemdeki konumu ile Kotiaeion'un (Kütahya) 40 km güneybatısında; Kadoi'nin (Gediz) 25 km kuzeydoğusunda; Appia'nın (Pınarcık) yaklaşık 40 km kuzeybatısında yer alıp, Rhyndakos (Orhaneli) Çayı'nın Penkalas (Kocaçay) kolu üzerindedir[25] (fig. 1). Aizanoi territoryumuna verilen Aizanitis ismi ise kentin kuzey ve kuzeybatıda Mysia Bölgesi ile güneybatıda Kadoi, kuzeydoğuda Kotiaeion ve güneydoğuda Appia ile olan sınırını belirtmek için kullanılmıştır.[26] Sınırların kesin olarak belirlenmesinin zor olması ile beraber, çevrede ele geçen mil taşları ve yazıtlar sayesinde bölge sınırlandırması belli bir ölçüde yapılabilmektedir. Buna göre Aizanitis Bölgesi, kuzeydoğuda Çömlekçi, doğuda Pazarcık, Göynükören, Pınarbaşı, güneydoğuda ve güneyde Kızıldağ ve Tavşan Dağı, güneybatıda Kocadağ, batıda Kırgıl ve kuzeyde Çardaklı ile sınırlandırılan bölge için tanımlanmış bir alandır[27]. Genel olarak yapabildiğimiz bu sınırlandırma, doğal sınırları kullanarak elde ettiğimiz verilere dayanmaktadır ve genel hatlarıyla Örencik Ovası'nı kapsamaktadır.

Antik Dönem'de Aizanitis Bölgesi'nin kuzeydoğusunda Kotiaeion kenti yer almaktadır. Bu bölgede Örencik Ovası'nın bittiği yer, Efeler köyü yakınlarına kadar uzanmaktadır. Burada Hacıkebir, Zobu köy, Susuzkaya ve Efeler köyleri, Aizanitis Bölgesi sınırları içine girmektedir. Zobu köyde bulunan bir mil taşı üzerinde dört yazıt vardır. Bunlardan birinci yazıt üzerinde "*Auggg*." ifadesi okunmaktadır. MAMA ekibinin verdiği bilgiye göre bu ifadeden yola çıkılarak, burada üç imparator adının geçtiği düşünülmektedir. Bu imparatorlar; Septimus Severus, Caracalla ve Geta (MS 209-211) ya da Licinius,

[19] Waelkens 1986, 46; MAMA IX, xviii-xx; Tabbernee 1997, 315; Lochman 2003, 26.
[20] MAMA IX, xxv.
[21] MAMA IX, xxv, xxviii, no. 67.
[22] Dürr 1881, 54; MAMA IX, xxv.
[23] French 1993, 198.
[24] French 1993, 199.
[25] Waelkens 1986, 46; MAMA IX, 515.
[26] Waelkens 1986 46; MAMA IX, xviii-xx; Tabbernee 1997, 315.
[27] Lochman 2003, 26.

Maximinus ve Constantine (MS 311-313) olmalıdır. Mil taşının ikinci yazıtında 28 Mart 364-24 Ağustos 367 tarihi ve "*Ölümsüz Sebastuslar; Flavius Valentinianus'u ve Flavia Valenta'yı onurlandırmak için kent dikti. Aizanoi'dan … mil*" ifadesi okunmaktadır[28]. Uzaklık veya yerleşim ismi belirtmese de mil taşının Aizantis'in kuzeydoğu sınırı olarak önerdiğimiz bölgede bulunmuş olması, her ne kadar *in situ* durumda olmasa da öne sürdüğümüz sınır önerisini destekler niteliktedir. Bölgedeki mezar steli tipolojisi değerlendirildiğinde ise kuzeydoğuda Çatköy, Çakmak ve Çömlekçi köylerinde Kotiaeion antik kenti ve Yukarı Tembris (Porsuk) Vadisi'nde görülen farklı tip ve bezeme özellikleri barındıran mezar stelleri karşımıza çıkmaktadır. Burası Kotiaeion kentinin sınırları içinde görülmektedir. Tabbernee, bölgedeki Montanist yazıtlar üzerine yaptığı çalışmada, Çömlekçi köyünde ele geçirilen, MS 304/5 yıllarına tarihlenen ve Kütahya Müzesi'nde bulunan mezar steli yazıtındaki kişi adlarına bakarak, yazıtın Montanist bir yazıt olarak değerlendirildiğini belirtir. Buna bağlı olarak buradaki yerleşimin de büyük olasılıkla Aizanitis sınırları içerisinde yer aldığını veya Aizanitis'e sınır olduğunu vurgular[29]. Tembris Vadisi'nin yukarı kısımlarından Giray Çay geçmektedir ve kuzeydoğu ve doğu yönlerinde bu bölgeyi Porsuk Çayı çevresinde bulunan, kuzeyde Yaylababa, Göynükören, Yalnızsaray, Aslanapa, güneyde Çal ve Gökçeler köylerini kapsayan Yukarı Tembris Vadisi'nden ayırmaktadır. Doğu yönünde ise Aslanapa'ya ulaşmadan *Dyndimos* (Murat Dağı) dağ silsilesi ile sınırlanan bölgede yer alan Hacımahmut, Gökağaç ve Afşar köyleri, Aizanitis sınırlarına girmektedir. Aynı zamanda Gökağaç'ta MS 270/5'e tarihlenen bir mil taşı da bulunmaktadır. Mil taşı üzerindeki yazıtta "*Mithyoion/B Lucius Dometius Aurelianus Sebastos*" ifadesi okunmaktadır[30]. Mithyoion ismi bir yerleşim yeri olmalıdır ancak lokalizasyonu günümüzde henüz saptanamamıştır. MS 306/7'ye tarihlenen ve yine Gökağaç'ta bulunan bir diğer mil taşı üzerinde ise "*Maximianus ve Severus, ölümsüz Augustuslar ve soylu Sezarlar Maximinus ve Constantinus için Aizanoi'dan 5 mil uzakta*" ifadesi okunmaktadır[31]. Bu mil taşının -her ne kadar yerleşim yeri ismi belirtmese de- Aizanoi'dan 5 mil kadar bir uzaklığı ifade etmesi, bölge sınırlarının tespit edilmesi açısından önemli bir veridir. Bölgenin doğusunda yer alan Hacı Mahmut köyünde bulunan ve MS 317-333 yılları arasına tarihlenen mil taşında ise Aizanoi'a muhtemelen 6 mil uzaklıktaki başka bir yerleşimden bahsedilmektedir[32]. Söz konusu alanın büyük bir kısmı MS 2. yüzyılda imparatorluk mülkü haline gelmiştir[33]. Bölgenin Aizanoi ve çevresinden farklı topoğrafik özelliklere sahip olması ve mezar stellerinin tipoloji bakımından benzer örneklerin görüldüğü son yerleşim yerleri olması dolayısıyla, Aizanitis Bölgesi kuzeydoğu yönünde Hacıkebir, Zobu köy, Susuzkaya ve Efeler köylerinin ötesine ulaşmamaktadır. Burada Aizanitis Bölgesi'nin, Örencik Ovası'nın doğusuna doğru neredeyse hiç genişlemediği görülmektedir[34].

Güneydoğu ve güneyde sınır belirleyici olarak karşımıza çıkan en önemli unsur, Murat Dağı silsilesidir. Bu dağ, Batı Anadolu ile İç Anadolu arasındaki bağlantıyı sağlayan bir konumda bulunması açısından önemlidir ve çok sayıda yol ağının birleştiği bir noktada yer alır[35]. Murat Dağı, Sandıklı Dağları (Kumalar Dağı) ve Ahır Dağı ile başlayan dağ silsilesi içinde yer alır ve batıda Şaphane ve Eğrigöz Dağı ile Simav yakınlarındaki Akdağ ile

[28] MAMA IX, no. 6.
[29] Tabbernee 1997, 53: Kütahya Müzesi env. no. 917; Çömlekçi'nin Aizanoi'un sınırları içinde olduğuna ilişkin bk. Waelkens 1986, 87; MAMA IX, xviii-xxi.
[30] MAMA IX, no. 1.
[31] MAMA IX, no. 2a, 2b.
[32] MAMA IX, no. 3.
[33] MAMA IX, xviii, no. 17.
[34] MAMA IX, xvii.
[35] Oy 2018, 292.

birleşmektedir[36]. Güneydoğu'da, Murat Dağı silsilesinin bir parçası olan Tava Dağı, Aizanoi sınırını belirleyen en önemli yeryüzü şeklidir. Tava Dağı, güneydoğu yönünde Aizanoi'u Aslanapa, Tokul ve Aslıhanlar yerleşimlerinden ayırmaktadır. Güneyde ise Kızıl Dağ ve Tavşan Dağ Aizanoi'u, Appia'dan ve Banaz Ovası'ndaki Akmonia (Ahat) ve Dioclea'dan (Ahırhisar) ayırmaktadır. Günümüzde bu bölgenin güneydoğusunda Barağı, Yeşildere, Yenicearmutcuk, güneyinde ise İlicikören, Yeğinler, Yağmurlar ve en güney sınırda Cebrail köyü bulunmaktadır. Güneybatıda Tavşan Dağ ile Koca Dağ arasında yer alan geçit, Hermos (Gediz) Nehri'ne ve Kadoi kentine doğru ilerlemektedir. Bu bölgedeki sınır, Rhyndakos ve Hermos havzası arasındaki bölgede veya yakınında yer almaktaydı[37]. Murat Dağı'ndan kuzey yönüne doğru giden yol Aizanoi'a ulaşmaktadır ve Aizanoi'a ulaşan altı farklı yol bu önemli Roma kentinde birleşmektedir[38]. Ancak bölgenin güney ve güneydoğu sınırı Murat Dağı silsilesi olmalıdır ki Rhyndakos Nehri'nin iki kaynağından birisi Murat Dağı'nın kuzeyinde yer alan Yoncalık mevkiinde bulunmaktadır. Güney sınırda bulunan Samralar, Yağmurlar ve Cebrail köyleri bölgenin güney sınırını oluşturmaktadır.

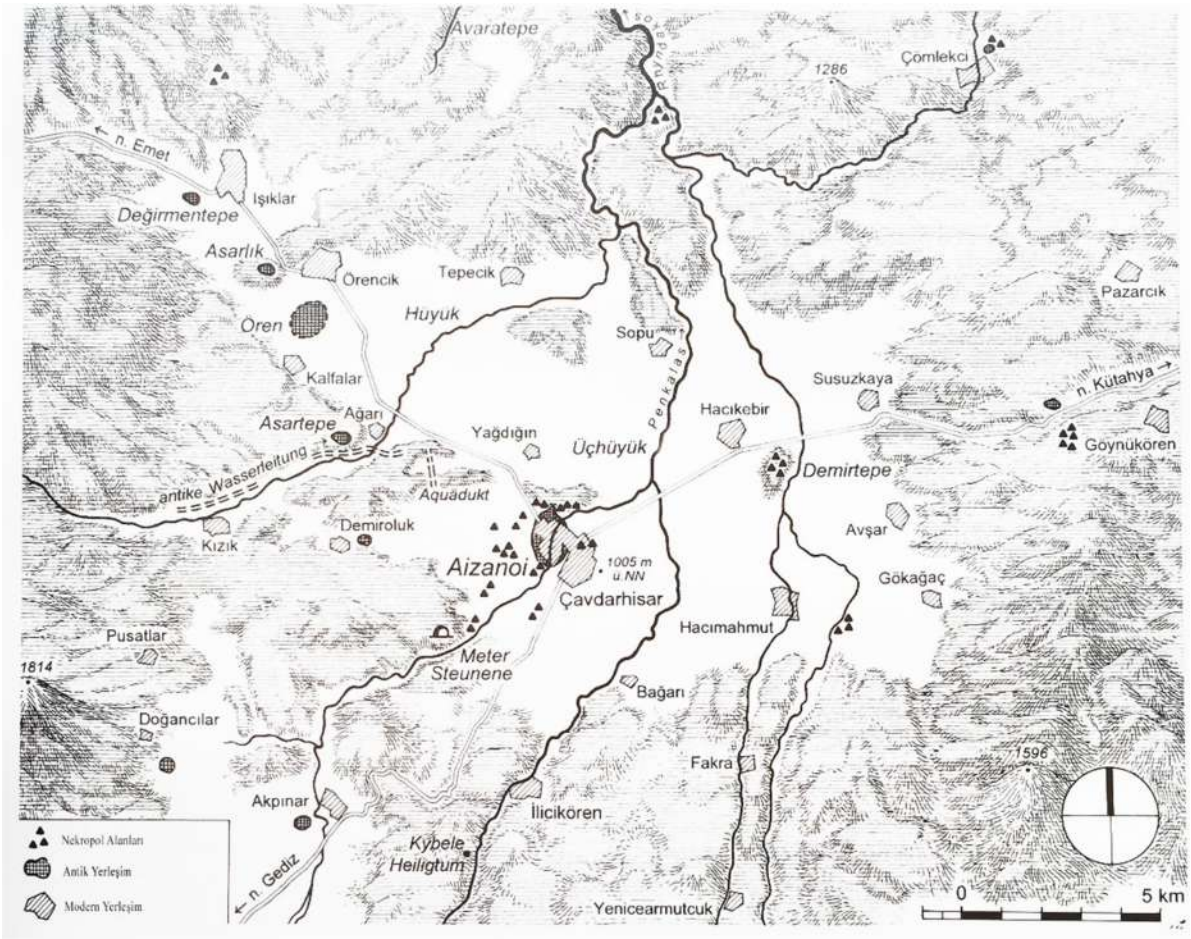

Figür 1: Aizanitis Bölgesi (*Lochner 2010, fig. 10*)

Aizanitis'in batı ve kuzey sınırları hem coğrafi olarak hem de arkeolojik veri açısından daha az belirgin ve tartışmalıdır. Çavdarhisar'ın kuzeybatısında Emet Vadisi yer almaktadır. Tiberiopolis (Hisarcık) kentinin lokalizasyonunun Hisarcık dolaylarında[39]

[36] Darkot ve Tuncel 1988, 11.
[37] MAMA IX, xviii.
[38] French 1993, 200; French 2016, 24.
[39] Munro ve Anthony 1897, 272. Assarlar adı ile lokalize edilen yerleşimin günümüzdeki ismi Hisarcık olarak değişmiştir.

olduğu düşünülse de burada herhangi bir yerleşim alanı henüz tespit edilememiştir[40]. Ancak Aizanitis'in bu vadinin doğu sınırına kadar genişlemiş olduğu da düşünülmektedir[41]. Kırgıl köyüne komşu, Emet'in güneyindeki vadinin doğu tarafı *katoikia alianoi* olarak bilinmektedir. Ankyra ve Aizanoi kentlerinin kurul üyesi Marcus Ulpius'un mezar taşı burada üretilmiştir. Ankyra Sidera (Gölköy), Simav Gölü ötesine, daha da batıya uzanmaktadır[42]. MAMA ekibinin görüşüne göre eğer Ulpius'un mezar taşını hazırlattığı sırada söz konusu kentlerden birinde ikamet ediyorsa, Alianoi kolonisinin (*katoikia*) Aizanoi'a bağlı olduğu söylenebilmektedir[43]. Kırgıl'da da Aizanoi mezar steli tipolojisine yakın stellerin üretilmiş olduğu bilinmektedir. Ancak kimi biçimsel farklılıkların iki bölgeyi bu noktada birbirinden ayırdığı açıktır. Diğer yandan Aizanoi'a özgü mezar taşları bu bölgeye antik dönemde ya da yakın geçmişte başka bir yerden taşınmış olabilir. Bu veriye dayanarak, kesin olmasa da Aizanitis Bölgesi'nin Kırgıl yakınlarındaki Alianoi yerleşmesine kadar uzandığını söylemek mümkün olmakla beraber, bu sınır daha batıya gidemez. Buradan sonra yer alan vadi artık başka bir kente; olasılıkla da Tiberiopolis kentine ait olmalıdır[44]. Diğer yandan eğer Aizanitis Bölgesi'nin batı sınırını Kırgıl köyüne kadar genişletirsek, Tiberiopolis kentinin doğu yönünde sınırına ulaşmış oluruz ki bu da kenti kendi territoryumunun doğusunda bırakır. Bu durumda Aizanitis sınırını kuzeybatıda Ağarı, Abaş, Çerte köylerini kapsayan coğrafya ile sınırlayabiliriz. Böylelikle Örencik Ovası sınırlarını da aşmamış oluruz.

Aizanitis'in kuzey sınırı ise kesinleştirilmesi en güç ve tartışmalı olan bölgedir. Rhyndakos Nehri'nin bir diğer kolu, Çavdarhisar'ın yaklaşık 50 km kuzeyinde bulunan Tavşanlı Ovası'nda ortaya çıkmaktadır. Tavşanlı Ovası, coğrafi özellikler bakımından Örencik Ovası'na benzemektedir. Bu iki ova arasında geniş bataklık alanlar bulunmaktadır ve burası, çevredeki birçok yerleşim için verimli topraklara sahiptir. Bu bölgedeki yazıtların ve stellerin bir kısmı Aizanitis Bölgesi mezar stelleri ile benzerlik göstermektedir. Stellerin birçoğu olasılıkla, farklı zamanlarda Aizanoi'dan Tavşanlı'ya taşınmıştır. Ancak 1836'da Tavşanlı'ya gelen Hamilton, burada başka bir yerleşimin varlığına işaret etmiştir[45]. Tavşanlı'da bulunan stellerin Aizanoi'dan taşınmış olabileceğini, ancak bu kadar fazla sayıda stelin hepsinin Aizanoi'dan getirilmesine imkân olmadığını belirtmiştir[46]. L. Tuğrul'un verdiği bilgiye göre, 1960'larda Tavşanlı'daki bir mezar taşı ilk kez 1830'larda Aizanoi Zeus Tapınağı'nın çevresinde görülmüş ve burada kaydedilmiştir[47]. Mil taşlarına baktığımızda da yine aynı durum söz konusu gibi görünmektedir. Tavşanlı'da bulunan ancak yerleşim ve uzaklık bilgisi vermeyen bir yazıta sahip mil taşı, MS 317-324 yılları arasına tarihlenmektedir. Mil taşı üzerinde "A*ugustus'lar olarak Constantius ve Galerius; Caesar'ler olarak Severus ve Maximinus"*[48] ifadesi okunmaktadır. Tavşanlı çevresinde Roma yolları ile ilgili başka bir verinin bulunmaması nedeniyle, bu yazıtın da diğer birçok yazıt ve mezar steli gibi Çavdarhisar'dan Tavşanlı'ya getirildiği düşünülmektedir[49]. MAMA ekibine göre mezar stelleri ve mil taşlarının yanı sıra diğer arkeolojik veriler de burada bir antik yerleşimin varlığını göstermektedir[50]. Tavşanlı'da bulunan yerleşimin Aizanoi'a bağlı olduğunu destekler nitelikte olan önemli bir kanıt, Kuruçay'da ele geçirilen ve üzerinde

[40] MAMA X, xix.
[41] MAMA IX, xviii, xix.
[42] Drew-Bear ve Eck 1976, 291.
[43] MAMA IX, xix.
[44] MAMA IX, xix. ve C180, C403, C405, C483.
[45] Hamilton 1842, 98.
[46] Hamilton 1842, 99.
[47] Tuğrul 1964, 162.
[48] MAMA IX, no. 5.
[49] MAMA IX, no. 3.
[50] MAMA IX, xix ve no. 57.

boulentes kai neokoros ifadesi geçen yazıttır. *Neokoros*, Aizanoi'da sıklıkla görülen bir terimdir[51] ve metin buradaki bir kurul/komisyon üyesini göstermektedir. Eğer bu yazıt daha önce bahsettiğimiz şekilde buraya başka bir yerden getirilmemişse, komisyon üyesi bu bölgede ikamet ediyor demektir[52].

Diğer yandan Tavşanlı'nın güneyinde bulunan Çardaklı yakınlarındaki bataklık alan için "Palanga" ismi önerilmektedir[53]. M. Waelkens, bu yerleşimin Aizanoi'daki Iulius Claudiuslar Dönemi'ne ait iki yazıtta görülen *paloka* ya da *paloks* sözcüklerinden türediğini belirtmekte ve burayı Aizanitis Bölgesi'ne dâhil etmektedir[54]. Aizanoi'da imparator adına oyunların düzenlendiği ve hayırsever Nannas'ın bu oyunların masraflarını kendi cebinden ödediği, sonrasında ise Aizanoi'a bağlı Palox köyünden elde edilen gelirin kent hazinesine aktarılmasına karar verildiğine dair bir yazıtın varlığı bilinmektedir[55]. Bu durumda Paloks, ekonomik bakımdan kısmen de olsa bağımsızlığını korumuş, kentten uzakta olan önemli bir merkezdir[56].

Değerlendirme ve Sonuç

Aizanitis Bölgesi'nin kuzey yönünde Tavşanlı'ya kadar ilerlemesi epigrafik malzeme göz önüne alındığında mümkün gibi görünse de aslında coğrafi özellikler ve kültürel izler bu görüşü desteklememektedir. Hamilton'a göre de bölge, Mysia Abbiatis, Abrettene veya Phrygia Epiktetos bölgesi içine girmektedir ve burada başka bir yerleşim bulunmaktadır[57]. Coğrafi olarak Örencik ve Tavşanlı ovaları komşudur ve her iki merkez arasında yaklaşık 60 km'lik bir uzaklık söz konusudur. Günümüzde Kayaboğazı Barajı ve çevresinde bataklık arazilerin oluşu nedeniyle, burada antik yerleşimlere rastlanmaması doğaldır. Tavşanlı'da elde edilen veriler ise burada başka bir yerleşim yerinin varlığını göstermektedir. Bu durumda, kuzeyde Orhaneli Çayı'nın, Aizanitis Bölgesi sınırlarına girdiğini ve aynı zamanda Örencik Ovası'nın sınırını oluşturan Esatlar ve Gökler köylerinin de bölgenin kuzeydeki sınırını oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Aizanitis, genel olarak Örencik Ovası olarak lokalize edebileceğimiz bir bölgedir ve özellikle Roma Dönemi'nde geniş bir yayılım alanı göstermektedir. Phrygia Bölgesi'nin en önemli merkezlerinden biri olan Aizanoi, Zeus Tapınağı sayesinde bölgenin dini merkezi haline de gelmiştir. Çevresindeki diğer kentlerin de territoryumlarını düşündüğümüzde ve malzemenin bize verdiği bilgiler dâhilinde; kuzeyde Örencik Ovası sınırında Örencik, Efeler, Tepecik, Zobu, Yağdığın köyleri Aizanitis Bölgesi sınırları dâhilinde bulunmaktadır. Kuzeydoğuda Kotiaeion, Çat, Çakmak, Pazarcık köyleri sınır olmak üzere Aizanitis Bölgesi'ne dâhil olan Susuzkaya, Hacıkebir, Afşar köyleri bulunmaktadır. Doğuda Hacımahmut, Gökağaç, Çamköy, güneydoğuda Appia-Soa, Çamdibi, Çamdırık, Bezirgân köyleri sınır olmak üzere, Aizanitis'e dâhil olan Barağı, Yeşildere, Yenicearmutcuk köyleri bulunmaktadır. Güneyde sınır olarak Murat Dağı, Aizanitis Bölgesi'ne dâhil olan İlicikören, Yeğinler, Samralar, Yağmurlar, Cebrail ve Yenigüney köyleri, güneybatıda Kadoi, Tavşan

[51]Aizanoi'da bulunan ve üzerinde *neokoros* ifadesi bulunan yazıtlar ve sikkelere göre kent Commodus döneminden itibaren Zeus'un *neokoros*u olarak bilinen tek kenttir (Burrell 2004, 116). Sikkeler üzerindeki *neokoros* ifadesi için bk. Burrell 2004, 116; yazıtlarda geçen *neokoros* ifadesi için bk. Le Bas ve Waddington 1847, 875, 988; IGR IV, 567, 581; Burrell 2004, 118.
[52] MAMA IX, xix.
[53] MAMA IX, xix.
[54] Walkens 1986, 48, 83; MAMA IX, xix, no. 58, W205, W206, W207. Iulius Claudiuslar Dönemi yazıtları için bk. Waelkens 1986, 83; MAMA IX, C16, P27.
[55] MAMA IX, xxiii ve xxvii, no. 33 ve P27.
[56] MAMA IX, xix ve P99.
[57] Hamilton 1842, 99; Munro 1897, 280; Texier 2002, 393.

Dağ ve Koca Dağ sınır olmak üzere Polat, Yunuslar, Efendiköprüsü köyleri, Aizanitis Bölgesi içinde bulunmaktadır. Batıda ve kuzeybatıda Tiberiopolis, Kırgıl köyü sınır olmak üzere, bölge sınırları dâhilinde batıda Pusatlar, Demiroluk, Kızık, kuzeybatıda Abaş, Kalfalar, Ağarı köylerini kapsayan bölgeyi Aizanitis Bölgesi olarak tanımlamayı öneriyoruz (fig. 2).

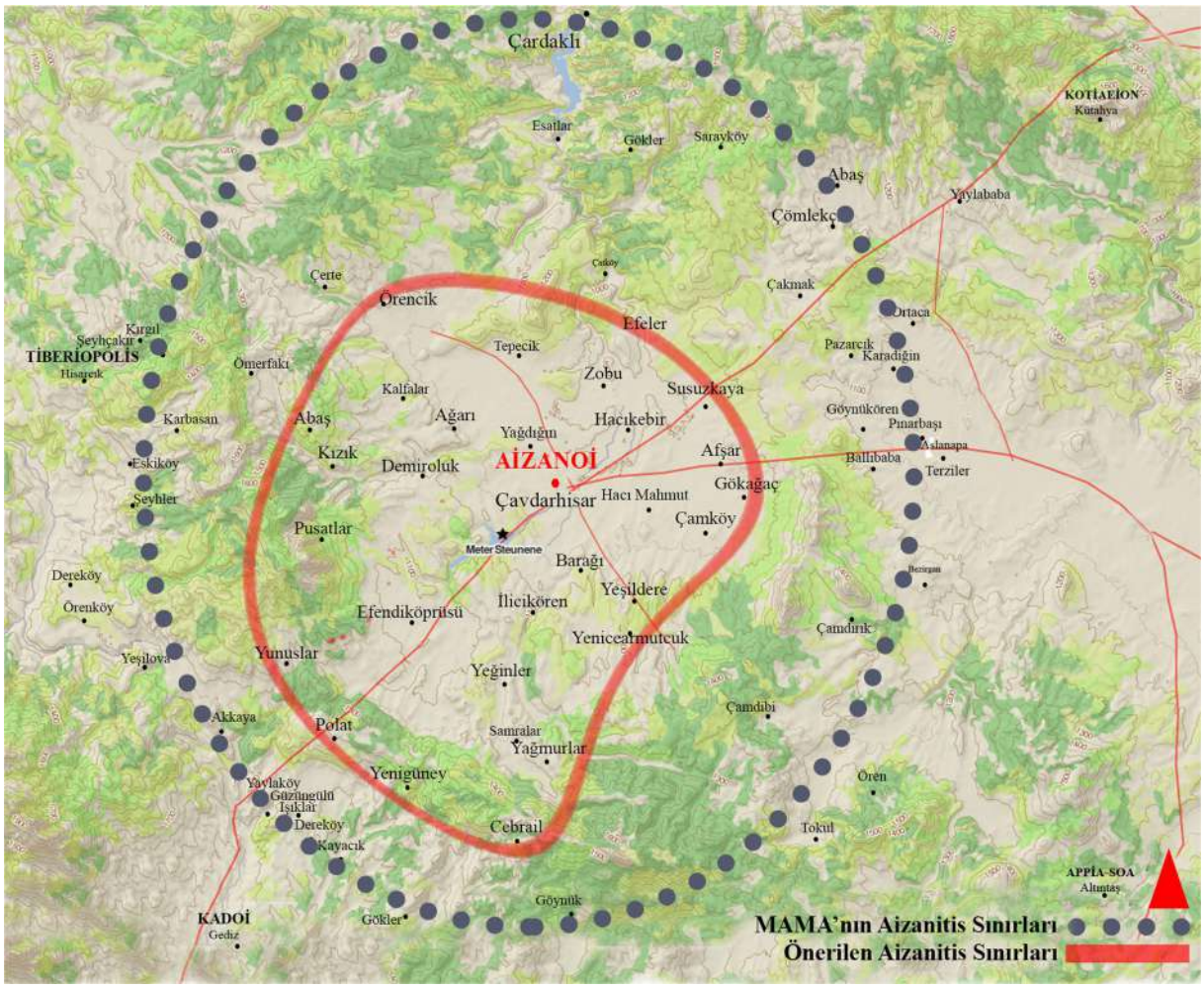

Figür 2: MAMA'ya göre Aizanitis sınırları ile bu çalışmada önerilen Aizanitis sınırları

Bibliyografya

Antik Kaynaklar

Strab.: Strabon, Geographica XII-XIII-XIV. Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*. (Çev. A. Pekman) İstanbul 1992.

Modern Kaynaklar

Anderson, J. G. C. (1898). Exploration in Asia Minor during 1898: First Report. *BSA*, *4*, 49-78. https://doi.org/10.1017/S0068245400001015

Burrell, B. (2003). *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*. Brill.

Darkot, B. ve Tuncel, M. (1988). *Ege Bölgesi Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Drew-Bear, T. ve Eck, W. (1976). Kaiser-, Militär- und Steinbruchinschriften aus Phrygien. *Chiron*, *6*, 289-318.

Dürr, J. (1881). *Die Reisen des Kaisers Hadrian*. Carl Gerold's Sohn.

Fellows, C. (1839). *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor: 1838*. John Murray.

French, D. (1993). 1991 Yılı Roma Yolları, Miltaşları ve Yazıtları Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, *10*, 199-206.

French, D. (2016). *Roman Roads and Milestones of Asia Minor Vol. 4: The Roads, Fasc. 4.1: Notes on the Itineraria*. British Institute of Archaeology.

Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia: With Some Account of their Antiquities and Geology I*. Murray.

IGR IV: *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes IV*.

İznik, E. (2006). *Roma İmparatorluk Döneminde Frigya Epiktetos Merkezlerinde (Dorlaeyon, Nacolea, Midaeum, Cotiaeum, Aezanai) Sosyopolitik, Sosyoekonomik ve Sosyokültürel Yapı* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Anadolu Üniversitesi.

Jes, K. (2001). Ein hochhellenistischer Statuettenkopf aus Aizanoi. *AA*, *2*, 295-301.

Le Bas, P. ve Waddington, W. H. (1847). *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure: Fait par ordre du gouvernement français pendant les années 1843 et 1844*. Firmin Didot frères.

Lochman, T. (2003). *Studien zu kaiserzeitlichen Grab- und Votivreliefs aus Phrygien*. Skulpturhalle Basel.

Lochner, I. (2010). Der Siedlungshügel von Aizanoi in vorrömischer Zeit. K. Rheidt (Ed.), *Aizanoi und Anatolien* (ss. 23-37). Philipp von Zabern.

Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor I-II*. Princeton University Press.

MAMA IX: Levick, B., Mitchell, S., Potter, J. ve Waelkens, M. (1988). *Monumenta Asiae Minoris Antiqua, IX: Monuments From the Aezanitis (JRS Monographs no. 4)*. Society for the Promotion of Roman Studies.

MAMA X: Levick, B., Mitchell, S., Potter, J. ve Waelkens, M. (1993). *Monumenta Asiae Minoris Antiqua, vol. X: Monuments from the Upper Tembris Valley, Cotiaeum, Cadi, Synaus, Ancyra, and Tiberiopolis (JRS Monographs no. 7).* Society for the Promotion of Roman Studies.

Munro, J. A. R. ve Anthony, H. M. (1897). Explorations in Mysia. *The Geographical Journal*, *9*(2), 150-169. https://doi.org/10.2307/1773503

Munro, J. A. R. (1897). Inscriptions from Mysia. *JHS*, *17*, 268-293. https://doi.org/10.2307/623830

Naumann, R. ve Naumann, F. (1973). Der Rundbau in Aezani. *IstMitt-BH,* 10. Verlag Ernst Wasmuth.

Naumann, R. (1979). *Der Zeustempel zu Aizanoi*. Walter de Gruyter.

Oy, H. (2018). İçbatı Anadolu'da Kutsal Bir Dağ: Murat Dağı (Dindymos). *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *40*, 283-296. https://doi.org/10.21497/sefad.515373

Ramsay, W. M. (1890). *The Historical Geography of Asia Minor*. John Murray.

Ramsay, W. M. (1975). *The Cities and Bishoprics of Phrygia,* I-II. Arno Press.

Rheidt, K. (2008). Aizanoi in hellenistischer Zeit. E. Schwertheim ve E. Winter (Ed.), *Neue Funde und Forschungen in Phrygien* (ss. 107-121). *Asia Minor Studien, 61.* Habelt.

Rheidt, K. (2009). Pile Foundation in the Anatolian Mountains – Wrong Technique at the Wrong Place?. K.-E. Kurrer, W. Lorenz ve V. Wetzk (Eds.), *Proceedings of the Third International Congress on Construction History, Vol. 3. Brandenburg University of Technology Cottbus, Germany, 20th-24th May 2009* (ss. 1219-1226). Brandenburg University of Technology.

Romeo, I. (2002). The Panhellenion and Ethnic Identity in Hadrianic Greece. *CP*, *97*(1), 21-40. https://doi.org/10.1086/449565

Şahin, S. (1986). Phrygia Epiktetos. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 4*, 265-268.

Tabbernee, W. (1997). *Montanist Inscriptions and Testimonia: Epigraphic Sources Illustrating the History of Montanism*. Mercer University Press.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya. Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi,* II (Çev. A. Suat). Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Tuğrul, L. (1964). Tavşanlı ve Civarından Buluntular. *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı 11-12,* 162-165.

Waelkens, M. (1986). *Die kleinasiatischen Türsteine: Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür*. Philipp von Zabern.

Wörrle, M. (1992). Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi I. *Chiron*, *22*, 337-376.

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi

The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

Sillyon Territoryumu'nda Bulunan Kepez Yerleşiminin Kırmızı Astarlı Seramikleri Üzerine Ön Değerlendirmeler

Preliminary Evaluations on Red Slipped Wares of Kepez Settlement Located in Sillyon Territorium

Mustafa BİLGİN

https://orcid.org/0000-0002-9069-9614

Geliş Tarihi: 30.03.2021 | Kabul Tarihi: 13.04.2021 | Online Yayın Tarihi: 24.04.2021

Makale Künyesi: Bilgin, M. (2021). Sillyon Territoryumu'nda Bulunan Kepez Yerleşiminin Kırmızı Astarlı Seramikleri Üzerine Ön Değerlendirmeler. *Arkhaia Anatolika, 4*, 174-214. https://doi.org/10.32949/Arkhaia.2021.32

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 174-214
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.32

Araştırma Makalesi / Research Article

Sillyon Territoryumu'nda Bulunan Kepez Yerleşiminin Kırmızı Astarlı Seramikleri Üzerine Ön Değerlendirmeler

Preliminary Evaluations on Red Slipped Wares of Kepez Settlement Located in Sillyon Territorium

Mustafa BİLGİN*

Öz

Pamphylia Ovası'nda, kayalık bir tepenin üzerinde konumlanan Kepez yerleşimi, bölgenin önemli kentlerinden biri olan Sillyon'un 4 km kuzeyinde yer almaktadır ve bu özelliğiyle Sillyon'a bağlı bir *kome* olarak düşünülmektedir. Yerleşmede tespit edilen, konut alanları, işlikler, nekropolis, sarnıçlar, su depoları ve tarım terasları, Kepez'in kendi kendine yetebilen kırsal nitelikli bir yerleşme olduğuna işaret etmektedir. Yüzey araştırmalarında tespit edilen kırmızı astarlı seramiklerin yoğunluğu da bu düşünceyi destekleyecek nitelikteki verilerdir. Araştırmalarda, kırmızı astarlı buluntularla ilişkili olarak, Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen Doğu Sigillatası D grubu seramikleriyle, Geç Antik Dönem'de Akdeniz piyasasına hakim olan Geç Roma D grubu kırmızı astarlı seramikleri tespit edilmiştir. Doğu Sigillatası D grubu içinde, Hayes'in tipolojisiyle ilişkili üç form vardır ve bunların erken örneği MS 1. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Yerleşmenin Geç Antik Dönem ile bağlantılı en önemli kanıtları, literatürde Geç Roma D grubu olarak bilinen kırmızı astarlı seramiklerdir. Kepez'de bu dönemi temsil eden farklı formlara ait örnekler tespit edilmiştir. Bunlardan altı form, Hayes'in sınıflandırması içinde tanımlanmaktadır. Kepez'de bu örneklerin dışında, Hayes'in gruplamasına uymayan ancak Pamphylia ve Pisidia'nın bazı merkezlerinde yerel üretimle ilişkilendirilen örnekler de bulunmuştur. Bunlar, Geç Roma D grubu formlarının farklı çeşitlemeleri olarak tanımlanmıştır. Bu makalede, Kepez yerleşimindeki Doğu Sigillatası D grubu seramikleri ve Geç Roma D grubuna ait seramikler incelenerek tanıtımları yapılacak, bunların tarihlendirme önerileri bilim dünyasıyla paylaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırmızı astarlı seramik, Pamphylia, Doğu Sigillatası D Grubu, Geç Roma D Grubu, Kıbrıs Sigillatası, Kepez

Abstract

Situated on a rocky hill in the Pamphylia Plain, the settlement of Kepez is located 4 km north of Sillyon, one of the important cities of the region, and with this feature it is considered to be a *kome* connected to Sillyon. Residential areas, workshops, necropolis, cisterns, water tanks and agricultural terraces identified in the settlement indicate that Kepez is a self-sufficient rural settlement. The density of red slipped ware detected in the surveys is also the data that supports this idea. In the surveys, among the red slipped wares, Eastern Sigillata D, dated to the Roman Imperial Period and Late Roman D Ware (LRD) dominating Mediterranean market in Late Antiquity were identified. Within the Eastern Sigillata D, there are three forms related to the typology of Hayes and early examples of these are dated to the 1st century AD. The most important evidence of the settlement related to the Late Antiquity is the red slipped wares known as Late Roman D Ware. Examples of different forms representing this period have been identified in Kepez. Of these, six forms are defined within the classification of Hayes. However, in Kepez, apart from these examples, the examples were also found that do not fit into Hayes classification but are associated with local production in some centers of Pamphylia and Pisidia. These have been described as different variations of the forms defined by Hayes as Late Roman D Ware. In this article, Eastern Sigillata D and Late Roman D Ware in Kepez will be promoted by examining and their dating suggestions will be shared with the world of science.

Keywords: Red slipped pottery, Pamphylia, Eastern Sigillata D, Late Roman D, Cyprus Sigillata, Kepez

* Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Bilgin, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, ANS Kampüsü, Afyonkarahisar/TR. E-mail: bilginarkee@gmail.com / Orcid iD: 0000-0002-9069-9614

Giriş

Antik dönemde Pamphylia Bölgesi'nin içinde kalan Kepez yerleşimi, günümüzde Serik ilçesi, Tekkeköy Mahallesi sınırlarındadır[1]. Yerleşmenin güneyinde Sillyon antik kentiyle Pamphylia Ovası yer alırken, kuzeyinde küçük yükseltilerden oluşan ve Toroslara doğru uzanan tepelik bir topografya dikkati çekmektedir (fig. 1-2). Sillyon ile benzer karakterdeki bir kayalık tepe üzerine konumlanan Kepez, Sillyon'un merkezine yaklaşık 4 km uzaklıktadır[2]. Bu konumuyla Sillyon'un territoryumu (egemenlik sahası) içinde kalan yerleşmenin ana kente bağlı bir *kome* olduğu düşünülmektedir[3].

Yerleşme adını, halk arasında Kepez olarak bilinen kayalık tepeden almaktadır. Yaklaşık 245 m yüksekliğindeki tepenin en üst kotundaki düzlükte konumlanan yerleşmenin güneyini yüksek kayalıklar sınırlandırmaktadır (fig. 3-4). Doğal bir sur görünümündeki bu dik kayalık alan, yerleşmenin savunma sisteminin bir parçası olmalıdır. Yüzeyde görülebilen yapılar daha çok bu kayalığın kuzeybatısına doğru hafifçe eğim yapan düzlüktedir (fig. 3-5). Yerleşmede tespit edilen konut alanları, işlikler, *nekropolis*, sarnıçlar, su depoları ve tarım terasları, Kepez'in kendi kendine yetebilen kırsal nitelikli bir yerleşme olduğuna işaret etmektedir (fig. 3-5).

Figür 1: Kepez yerleşimiyle, Sillyon antik kentinin konumu

Figür 2: Pamphylia Ovası, Kepez yerleşimi ve Sillyon antik kenti

[1] Bu çalışmanın ortaya çıkmasında, Sillyon Yüzey Araştırması Başkanı Sayın Dr. Murat Taşkıran'ın verdiği destek hiç şüphesiz bizim için çok önemlidir. Kendisi, araştırmaları kapsamında tespit edilen seramiklerin yayın izni konusunda her türlü kolaylığı sağlamış ve araştırma arşivini bizimle paylaşmıştır. Kendisine bu nazik davranışından dolayı içten teşekkür ederiz. Ayrıca Sayın Prof. Dr. Elif Özer'in daha önceki yıllarda gerçekleştirmiş olduğu yüzey araştırmaları, bu tür çalışmaların temelini oluşturmuştur. Kendisine teşekkür ederiz. Makalede, Sillyon ve territoryumu yüzey araştırmalarında, 2010, 2018 yıllarında çalışılan Kepez yerleşimine ait seramik verileri kullanılmıştır.

[2] Sillyon ile ilgili detaylı bilgi için bk. Taşkıran 2020, 1-30.

[3] Kepez yerleşimi ilk defa, E. Özer başkanlığında yürütülen "Sillyon ve Çevresi Yüzey Araştırması" çalışmaları kapsamında tespit edilmiş olup, daha sonra Dr. M. Taşkıran'ın doktora tezinde Sillyon'un territoryumu içinde değerlendirilen kırsal nitelikli bir yerleşme olarak tanımlanmış ve özellikle kent dokusu üzerinde durulmuştur. Son yıllarda, Dr. Murat Taşkıran başkanlığında yürütülen "Sillyon ve Territoryumu Yüzey Araştırmaları" kapsamında yerleşme tekrar detaylı olarak incelenmiştir. Bk. Özer ve Taşkıran 2010a, 165-169; Özer ve Taşkıran 2010b, 279-297; Özer 2012, 33-48; Taşkıran 2017, 305-307.

Makaleye konu olan kırmızı astarlı seramikler daha çok yerleşmenin doğu-batı aksında uzanan konut alanlarında ve işliklerde tespit edilmiştir (fig. 5). Söz konusu seramikler, yapı ve işlik kalıntıları arasında, yerleşmenin bulunduğu düzlüğün özellikle güney-güneydoğusundaki alt eteklerinde yoğunlaşırken, kuzeybatısında bulunan *nekropolis* alanına doğru gözle görülür derecede azalmaktadır. Bu durum seramiklerin daha çok konut yapılarıyla işliklerde kullanıldığını ve günlük kullanımla ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Kepez'de tespit edilen kırmızı astarlı seramikler, Roma İmparatorluk Dönemi'nde ve Geç Antik Dönem'de Pamphylia Bölgesi'nde oldukça popüler olan Doğu Sigillatası D Grubu (DSD)[4] ile Geç Roma D Grubu'na ait buluntularla temsil edilmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde bu coğrafyada yaygın olarak görülen DSD grubu seramikleri Kepez'de az sayıda örnekle temsil edilirken, Geç Antik Dönem'e tarihlendirilen Geç Roma D türü seramikler daha yoğun görülmektedir.

Bu çalışmada, Kepez yerleşmesindeki DSD ve Geç Roma D grubuna ait seramikler incelenerek tanıtımları yapılacak, tarihlendirme önerileri bilim dünyasıyla paylaşılacaktır.

Figür 3: Kepez yerleşiminin bulunduğu kayalık zirve

Figür 4: Konut ve işliklerin konumlandırıldığı yerleşim alanı

[4] Makalede *Doğu Sigillataları D Grubu* tanımlaması *DSD* olarak kısaltılacaktır.

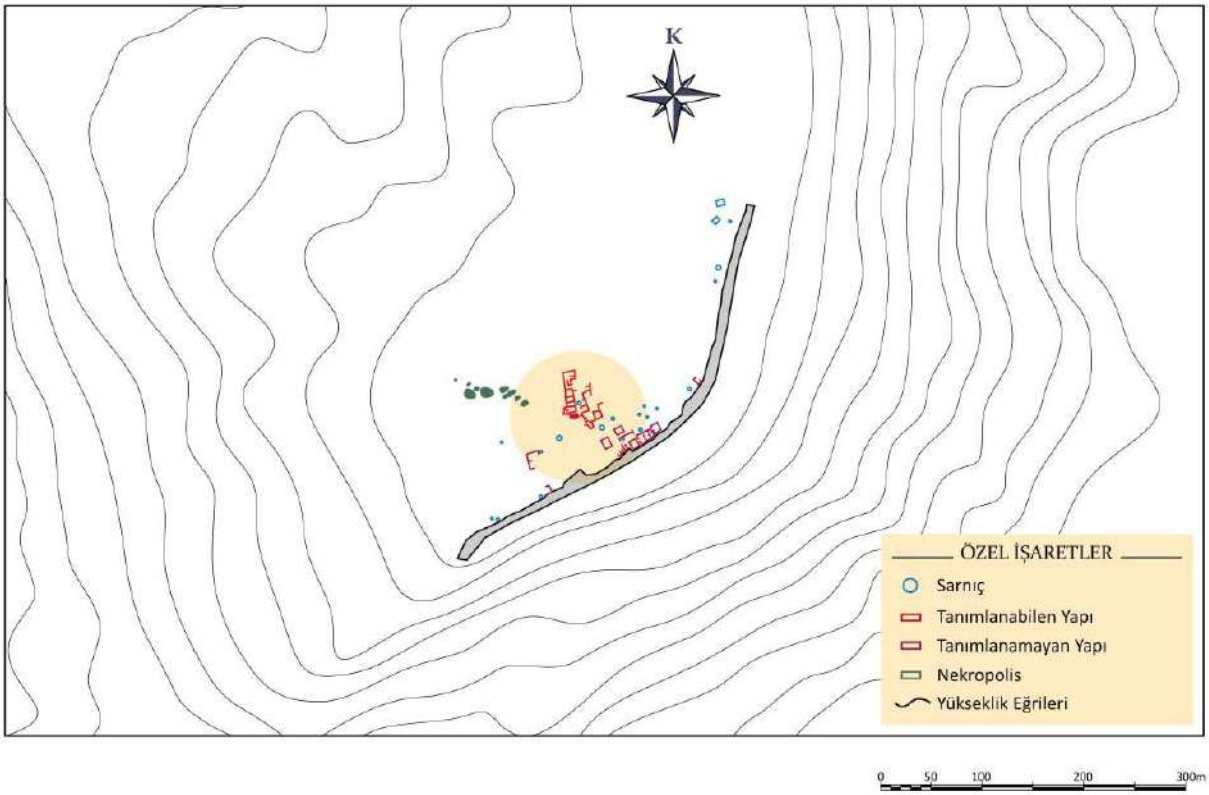

Figür 5: Kepez yerleşim planında seramik buluntu alanları

Doğu Sigillatası D Grubu Seramikleri (Kıbrıs Sigillataları)

Doğu sigillatalarının[5] önemli bir grubunu oluşturan ve literatürde Kıbrıs Sigillataları ya da DSD grubu olarak tanımlanan kırmızı astarlı seramikleri, 1967 yılında ilk kez, J. W. Hayes tarafından bilim dünyasıyla paylaşılmıştır[6]. Hayes'in bu tür seramiği "Kıbrıs Sigillatası" olarak isimlendirmesinde, Kıbrıs Adası'nda Soli Bölgesi'nde üretildiği düşüncesi ağır basmıştır. Sonraki yayınlarda ise Anadolu'nun güney kıyılarında[7] üretilmiş olduğu savlanmıştır. Ancak, Kıbrıs'ta özellikle Palaipaphos Bölgesi'nde Nea Paphos buluntuları üzerine yapılan çalışmalar[8] dikkate alınarak, sigillataların bu türünün Kıbrıs kökenli olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıca, bu tür seramiğin Anadolu'nun güney kıyılarındaki kentlerde yerel taklitlerinin yapıldığı, son dönem çalışmalarıyla netlik kazanmaya başlamıştır[9].

DSD grubu seramiklerinin hamur rengi açık pembemsi kahverengiden koyu kırmızımsı kahverengiye kadar değişen bir renk yelpazesine sahiptir. Düzgün kırılan ince

[5] Literatürde "sigillata" veya "terra sigillata" olarak bilinen kırmızı astarlı seramikler ilk kez İtalya'da bazı merkezlerdeki kazılarda, Roma Geç Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk Dönemi'ne ait tabakalarda ortaya çıkartılan, kaliteli ve kalıpta yapılmış, parlak kırmızı astarlı lüks mutfak kapları için kullanılan bir terim olmuştur. Terra sigillatalar, hamur renklerindeki farklılıklardan dolayı, üretildikleri bölgelere göre; Doğu Sigillataları A, B, C, D (Kıbrıs Sigillataları) Grubu, Pontus Sigillataları, İtalyan Sigillataları, Gallia Sigillataları, Britannica Sigillataları gibi farklı isimlerle tanımlanmıştır. Genel bilgi için bk. Kenyon 1957, 281-288; Hayes 1985, 9-13; Zoroğlu 1986, 61-70; Vapur 2001, 16. Sigillataların imalat yeri ve dağılım sorunlarıyla ilgili yayınlar için bk. Zoroğlu 2003, 121-123; Yıldız 2006, 25.

[6] Hayes 1967, 65-77; yazarın konuyla ilişkili daha kapsamlı yayını için bk. Hayes 1985, 79-91, lev. XVIII-XXII; Pahpos için bk. Hayes 1991, 37-50.

[7] Gunneweg *et al.* 1983, 14-15.

[8] Slane 1989, 222, dn. 20; Lund 1997, 203.

[9] Hayes 1985, 79; Williams 1989, 2; Viaene *et al.* 1995, 249; Fırat 1999, 26-27; Tekocak 2006, 46-48; Uygun 2011, 16-17, 106, lev. 52-61; Oransay 2012, 111; Özdilek 2018, 59.

tanecikli hamuru genellikle iyi arıtılmıştır. Hamurunda az oranda gümüş mika ile küçük beyaz kalker tanecikleri görülür. Kötü üretilmiş örneklerde bu taneciklerin daha iri olduğu göze çarpmaktadır. Astarı, aynı hamurun sulandırılmasıyla elde edilmiştir, bu sebeple rengi çoğu zaman hamurunun birkaç ton koyusudur. İyi pişmiş örneklerin yüzeyi kiremit kırmızısı, kahverengi, bordomsu kırmızı veya koyu kahverengidir. Ancak MS 1. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapların kalitesinde görülen bozulmayla birlikte[10], düşük ısıda pişmiş örneklerin astarı turuncumsu-kırmızıdır. Yüzeyleri fırınlamayla ilişkili olarak metalik bir görünüme sahiptir. Ancak bu görünümün kalitesi ve parlaklığı çoğu zaman ısının derecesiyle ilişkilidir.

MÖ 1. yüzyılın başlarından itibaren MS 2. yüzyıl boyunca üretilen DSD grubu seramikleri[11], MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Doğu Akdeniz pazarında yerini almıştır[12]. Kepez yüzey araştırmalarında tespit edilen kırmızı astarlı buluntular arasında, DSD grubuna ait seramikler az sayıda örnekle temsil edilmektedir. Hayes'in tipolojisi dikkate alındığında Kepez'de bu gruba ait üç farklı form tespit edilmiştir (kat. no. 1-5; lev. 1, 1-5).

DSD Hayes Form P10

DSD grubu içinde değerlendirmeye alınan ilk parça, ağız çapı 12 cm olan bir tabağa aittir (kat. no. 1; lev. 1, 1). Bu tip örnekler, Hayes tarafından Form P10 grubu içinde incelenmiştir[13]. Form P10 tipindeki tabakların ağız kenarı dışa doğru yuvarlatılarak kalınlaştırılmış olup, ağız kenarının hemen altında genellikle bir yiv görülür. Alta doğru daralarak inen sığ profilli gövdesi, çoğu zaman yalancı bir kaide üzerinde yükselmektedir, ancak çok alçak halka kaideli örnekleri de vardır[14].

Hayes, DSA tipoloji içinde Form 12[15] ile ilişkilendirdiği DSD Form P10 tipindeki tabakların Akdeniz pazarındaki tarihini MS 1. yüzyıl olarak önermiştir[16]. Kepez örneği de bu dönemde pazarda yerini almış olmalıdır.

DSD Hayes Form P40

Yerleşmede tespit edilen diğer örnekler DSD kraterlerinin iki ayrı formuna aittir (kat. no. 2-5; lev. 1, 2-5). İlk grup içinde değerlendirilen kat. no. 2-4 numaralı üç örnek (lev. 1, 2-4), ağız kenarı parçası olup, çapları 20 cm ile 30 cm arasında değişmektedir. Hayes'in Form P40 olarak tanımladığı bu tip kraterlerin iki farklı ağız kenarı vardır[17]. Kepez'de kat. no. 2-3 ile temsil edilen birinci tipteki örneklerin ağız kenarı içe-dışa çekilerek şekillendirilmiştir[18] (lev. 1, 2-3). Dışa çekik kenarının alta doğru hafifçe eğimli profili gövde duvarına bitişiktir ve dudağı bir yivle çevrelenmiştir. İkinci tip altında temsil edilen kat. no. 4 numaralı kraterin

---

[10] Hayes 1967, 66.
[11] Sackett 1992, 152.
[12] Bk. Riley 1975, 44-46, no. 88, 46, no. H4037; Adamscheck 1979, 63-64, no. ER 37, 38a-38b, 39-40 ve P.596, lev.16-17, 63; Gunneweg *et al.* 1983; Kenrick 1985; Williams 1989, 1-8; Daszewski *et al.* 1990; Sackett 1992, 152; Hayes 1994, 127-129, fig. 27; Lund 1995, 138-139; Daszewski 1995; Fırat 2000, 35-37; Tekocak 2006, 46-48; Uygun 2011, 80-90, lev. 37-44.
[13] Hayes 1985, 82, lev. XIX, 1.
[14] Alçak halka kaideli örnekleri için bk. Uygun 2011, lev. 38, 569, lev. 39, 576-579.
[15] Hayes 1985, 82, lev. II, 10.
[16] Hayes 1985, 82. Diğer merkezlerdeki benzerleri için bk. Jones 1950, 272, fig. 203, 770-771; Kenrick 1985, 268, fig. 49, 375-376; Fırat 1999, 24, lev. 30, 55-56; Hayes 2008, 202, çiz. 26, 817; Yılmaz 2008, 109, lev. LXIII, 21-22, 24-25; Uygun 2011, 83, lev. 38-39, 560-579; Bilgin *et al.* 2020, 85, çiz. 7, 48; Yener-Marksteiner 2020, lev. 14-16, K1213-246 (Limyra örnekleri kontekstlerine göre MS 1. yüzyıl-2. yüzyıla tarihlendirilmiştir).
[17] Hayes 1985, lev. XXI, 4-5; Uygun 2011, lev. 43, 638, 640.
[18] Hayes 1985, lev. XXI, 4; Uygun 2011, lev. 43, 638; Yıldız 2019, şek. 11, 48-49; Bilgin *et al.* 2020, 86, çiz. 8, 56.

aşağı sarkık ağız kenarı profili ilk tipten farklı olarak gövde duvarından ayrı yapılmıştır (lev. 1, 4). Bu tipin de dudak kenarındaki yiv karakteristik bir özelliktir[19].

DSD grubunda oldukça yaygın olarak görülen Form P40, Hayes tarafından MS 100-150 yılları arasına tarihlendirilmiştir, ancak Hayes, daha yuvarlak karınlı örnekleri için Flaviuslar Dönemi'ni önermektedir[20]. Bu tip kraterler Kepez'de MS 1. yüzyılın son çeyreği-MS 2. yüzyılın ortasına tarihlendirilebilir.

DSD Hayes Form P41

Krater grubu içinde değerlendirmeye alınan kat. no. 5 numaralı son örnek, ağız kenarı parçası olup, ağız çapı 30 cm'dir (lev. 1, 5). Hayes'in Form P41 başlığı altında incelediği[21] bu tip kraterlerin dışa doğru kalınlaştırılmış ağız kenarının üst bölümünde, kenar boyunca devam eden bir yiv vardır. Dışa doğru genişleyerek gelen gövdesi bir dönüşle alta doğru daralmaktadır. Kaide bölümü eksik olduğu için tam olarak yorumlanamamıştır.

Hayes, Form P41 için MS 2. yüzyılı önererek, Form P40'dan biraz daha geç bir döneme ait olduğunu ifade etmektedir[22]. Benzer ağız kenarı profilleri Side ve Sillyon'da ele geçmiştir[23]. Kepez buluntusu, Hayes'in verileri dikkate alınarak MS 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Geç Roma D Kırmızı Astarlı Seramiği (Kıbrıs Kırmızı Astarlı Seramiği)

Geç Antik Dönem kırmızı astarlı seramikleri içinde "Late Roman D" olarak tanımlanan bu grup, literatürde ilk kez F. O. Waagé tarafından Antiokheia buluntuları referans alınarak yayınlanmıştır[24]. Daha sonraki süreçte Hayes, bu kapların Kıbrıs Sigillataları ile benzerliğini dikkate alarak, bunların Kıbrıs'ta üretilmiş olabileceğini düşünmüş ve tanımlama olarak da "Kıbrıs Kırmızı Astarlı Seramikleri" ismini önermiştir[25]. Daha sonra yapılan kimyasal analizler de Hayes'in bu düşüncesini doğrulamıştır[26]. Ancak son yıllarda, hamur ve astar özellikleri farklı olan benzer formlara sahip örneklerin, Anadolu'nun özellikle güney kıyılarında tespit edilmesi, bu tür seramiğin Kıbrıs dışında da üretildiğini göstermiştir[27]. Son verilerden yola çıkarak bilim insanları bu grup için, "Kıbrıs Kırmızı Astarlı Seramiği" yerine "Geç Roma D Kırmızı Astarlı Seramiği (Late Roman D / LRD)" isminde birleşmeye başlamıştır[28].

---

[19] Hayes 1985, lev. XXI, 5; Uygun 2011, lev. 43, 640; Bilgin *et al*. 2020, çiz. 8, 57-58.

[20] Hayes 1991, 45. Diğer buluntu merkezleri için bk. Jones 1950, 272, fig. 203, 773; Kenrick 1985, 270, fig. 49, 385.2; Williams 1989, 7, fig. 3, no. 31; Fırat 1999, 25, lev. 34, 85-87; Fırat 2003, 124, fig. 1, 4; Ferrazzoli 2003, 655; Tekocak 2006, 57, lev. 4, 36-37; Uygun 2011, 88, lev. 42-43, 633-640; Oransay 2012, 115, 125, çiz. 4, 79; Özdilek 2018, 64-65, fig. 2, K16-17; Yıldız 2019, 254-255, şek. 11, 48-49; Yener-Marksteiner 2020, lev. 17-18, K1267-286.

[21] Hayes 1985, 88, lev. XXI, 6; Hayes 1991, 46, fig. XIX, 41.1-41.2.

[22] Hayes 1985, 88; Hayes 1991, 46.

[23] Alanyalı 2014, 106, çiz. 5, 2-3. Side buluntuları, farklı mal gruplarıyla birlikte genel olarak değerlendirilmiş olup, bunlar Erken ve Orta Roma Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Sillyon buluntuları için bk. Bilgin *et al.* 2020, 86, çiz. 8, 59.

[24] Waagé 1948, 52.

[25] Hayes 1972, 371.

[26] Poblome ve Fırat 2011, 51.

[27] Poblome *et al.* 2001, 119-126; Kenkel 2007, 141-143; Meyza 2007, 18-20; Vandeput 2009, 37; Vandeput ve Köse 2010, 186; Poblome ve Fırat 2011, 49-51, 53, 54; Vandeput *et al.* 2011, 79, 80; Jackson *et al.* 2012, 89-91, 111-113; Vandeput ve Köse 2013, 231, 233, 234.

[28] Ergürer 2012, 189. İsim önerileri ve üretim yeri problemleri için bk. Kenkel 2007, 142-143; Poblome ve Fırat 2011, 49-55.

MS 4. yüzyıl sonlarından MS 7. yüzyıl sonlarına kadar üretildiği düşünülen bu kaplar, özellikle Akdeniz kentlerinde servis kabı olarak kullanılmıştır[29]. Hayes tarafından oluşturulan form repertuvarı dikkate alındığında, Geç Roma D grubunun 12 temel formu vardır[30]. Ancak son yıllarda Anadolu'nun güney kıyılarında yürütülen kazılarda bazı yeni formlar da tespit edilmiştir[31].

Çarkta şekillendirilen[32] bu seramiklerin hamuru, pişirme derecesine göre sarı, turuncu, kahverengi ve kırmızının tonlarında olup, iri kireç katkısı en belirgin özelliğidir[33]. İri kireç taneleri zaman zaman yüzeyde boşluklara neden olmuştur. Hamuru ince gözenekli ve serttir. Yüzeye ince bir tabaka halinde uygulanan astar, hamurun birkaç ton koyusudur. Astarı hamuru ile aynı yapıda olup, yüzeyle bir bütünlük içindedir. Düşük ısıda fırınlanan örneklerin yüzeyi mat ve hafif pürüzlüyken, daha yüksek ısıda fırınlanan kaplar metalik bir parlaklığa sahiptir.

Geç Roma D (LRD) seramiklerinde görülen en karakteristik bezeme, kapların dışına ikili, üçlü kombinasyonlar şeklinde uygulanan, özensiz rulet sıralarıdır[34]. Bu rulet sıraları yer yer derin ve belirgin yer yer de siliktir, hatta bazen kaybolmuştur[35]. Afrika ve Phokaia kadar kaliteli olmayan rulet süsleme yanında, kapların ağız bölümüne yapılan yivler ve derin dalgalar da yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır[36]. Bezemeler arasında baskı tekniği ile yapılan ve diğer gruplardaki kadar fazla çeşitliliğe sahip olmayan haç betimlemeleri de görülür[37].

Kepez buluntuları arasında, Hayes'in sınıflandırması dikkate alındığında, Geç Roma D grubuna ait altı form tespit edilmiştir (kat. no. 6-41; lev. 2-7, 6-41). Değerlendirmeye alınan örneklerin çoğunluğu açık kaplara aittir (kat. no. 6-39; lev. 2-7, 6-39), çömleğe ait iki örnek ise yarı kapalıdır (kat. no. 40-41; lev. 7, 40-41). Bunların dışında, Hayes'in sınıflandırmasına girmeyen ama form ve astar özellikleri dikkate alındığında Geç Roma D grubuyla benzer özelliklere sahip olduğu anlaşılan lekane tipinde geniş kaplar da tespit edilmiştir (kat. no. 42-45; lev. 8, 42-45).

GRD Hayes Form 1

Değerlendirmeye alınan kat. no. 6-10 numaralı parçalar, Hayes'in Form 1 olarak tanımladığı tabak örneklerine aittir (lev. 2, 6-10). Tabakların ağız çapları 18 cm ile 33 cm arasında değişmektedir. Bu tip tabaklar, basit ağız kenarlı, iki yana hafifçe genişleyen düz ya da yuvarlatılmış dudaklı, alta doğru daralan gövdeli ve çok alçak halka kaidelidir[38].

---

[29] Hayes 1972, 371. Geç Roma D Kırmızı Astarlı Seramiklerin buluntu yerleri için bk. Waagé 1948, lev. X, no. 948, lev. XI, no. 930 f-u, 932f-k; Jones 1950, fig. 165, J, K, fig. 208, no. 822, U, W; Kenyon 1957, fig. 84, no. 21; Hayes 1972, 375, no. 7; Diederichs 1980, lev. 24, no. 292-295; Landgraf 1980, 51-67; Kenrick 1981, fig. 243, X/55; Williams 1989, fig. 11-17, no. 154-216; Magness 1992, 129-153, fig. 67, no. 17-28; Giudice *et al.* 1993, fig. 9, no. 1-5; Giudice *et al.* 1994, fig. 13, no. 3-7, fig. 14, no. 7; McClellan ve Rautman 1994, fig. 4, no. 1, fig. 6, no. 1; Ustinova ve Nahshoni 1994, 157-177, fig. 7, no. 8-9; Giudice *et al.* 1996, 171-268, fig. 24-25; Sion 1997, 152, no. 4; Giudice *et al.* 1999, 279-314, fig. 4a, 4-5; Nahshoni 1999, 106, no. 3; Stepansky 1999, 82, no. 16; Fırat 2000, 35-38; Eisenmenger 2003, 194, lev. CIX-CX.

[30] Hayes 1972, 372-374.

[31] Williams 1989, 33, fig. 14, 181-184; Fırat 1999, 60-64, lev. 104-115, kat. no. 459-506; Fırat 2000, 37, fig. 3a-b; Adak-Adıbelli 2006, 126; Kenkel 2007, 140-141, fig. 10.

[32] Hayes 1972, 372.

[33] Hayes, 1972, 371.

[34] Hayes 1972, fig. 80-82.

[35] Hayes 1972, 372, fig. 80, F 2; Williams 1989, fig. 11, 160-161, 163-164; Giudice *et al.* 1994, fig. 13, no. 3-4.

[36] Diederichs 1980, lev. 24, 293-295; Williams 1989, fig. 12-13, no. 173, 175, 179; Giudice *et al.* 1994, fig. 13, no. 5; Giudice *et al.* 1996, fig. 25, 4-5; Kenkel 2007, fig. 6, no. 7, 9; fig. 7, no. 4, 5; fig. 8, no. 2, 4, 5.

[37] Hayes 1972, fig. 84.

[38] Hayes 1972, 374, fig. 80, Form 1, 1-2, 4.

Gövdesinin alt bölümüne genellikle bir dirsekle geçilir. Bazı örneklerde bu dirsek kaidenin hemen üstüne yapılmıştır. Geniş kaide profili keskin hatlara sahiptir. Kepez buluntularının ağız kenarı yuvarlatılmış dudaklı ya da hafif içe çekik olarak şekillendirilmiştir[39].

Hayes, Abu Mena, Atina Agorası ve Antiokheia örneklerini referans göstererek bu tip tabakların üretim aralığı için MS geç 4. yüzyıl–5. yüzyılın 3. çeyreği arasını önermektedir[40]. Kepez buluntuları için de söz konusu tarih aralığı kabul edilebilir[41].

GRD Hayes Form 2

Kepez buluntuları arasında değerlendirmeye alınan diğer bir grup, Hayes'in Form 2 başlığı altında incelediği derin tabaklardır[42]. Bu tipin genellikle alta doğru eğimli ağız kenarı, içe-dışa çekik olarak tasarlanmıştır. Eğimli dudak bölümü düzdür ya da yivlerle hareketlendirilmiştir. Alta daralarak şekillendirilen gövde profili, kaidenin üst bölümünde bir dirsek yaparak, Form 1 ile aynı özelliklere sahip alçak halka kaideye bağlanmaktadır. En karakteristik özellikleri arasında, birçok örneğin dış yüzeyine yapılan uzun rulet bezeme gösterilebilir. Hayes, Form 2'nin tipolojik özelliklerini Afrika Kırmızı Astarlı Seramikleri içinde Form 84 ile karşılaştırarak, aralarındaki benzerliğe dikkati çekmektedir[43].

Kepez'de Form 2 başlığı altında beş parça değerlendirmeye alınmış olup, bunların ağız çapları 24 cm ile 36 cm arasında değişmektedir (kat. no. 11-15; lev. 3, 11-15). Kat. no. 11-13'ün dudak bölümü yivli[44] yapılırken, kat. no. 14-15'in yivsizdir[45]. Tama yakın bir profile sahip olan kat. no. 11, halka kaidelidir.

Hayes, Form 2'yi Afrika Kırmızı Astarlı Seramiklerini de dikkate alarak ana üretim dönemi için MS geç 5. yüzyıl-6. yüzyılın başlarını önermektedir[46]. Bu formun Akdeniz pazarındaki sirkülasyonu ve yayılım süreci de dikkate alındığında, Kepez buluntuları için de bu tarih aralığı önerilebilir.

GRD Hayes Form 7

Buluntular içinde, kat. no. 16-21 arasında değerlendirmeye alınan örnekler, Hayes'in Form 7 başlığı altında gruplandırdığı lekanelerdir (lev. 4, 16-21). Ağız çapları 28-39 cm arasında değişen bu geniş kapların farklı çeşitlemelere sahip, üçgen kesitli kenar profili vardır. Bazı örneklerde ağız kenarının iç duvarı düz yapılırken[47], kimi örneklerde bu bölüm içe doğru çekilerek genişletilmiştir[48]. Fazla geniş olmayan tabla bölümü, iki ya da üç yivle hareketlendirilmiştir. Alta doğru daralarak inen gövdeye, sert ve çıkıntılı bir dirsekle geçilmektedir. Dirsek, ağız kenarının hemen altına[49] ya da iç bükey kesitli kısa bir boyundan sonra yapılmıştır[50]. Bazı örneklerin boyun bölümünde yatay tutamak vardır[51]. Ayrıca boyun

---

39 Hayes 1972, 374, fig. 80, Form 1, 4.
40 Hayes 1972, 373.
41 Form 1'in benzer örnekleri için bk. Waagé 1948, lev. X, 928; Williams 1989, fig. 11, 155-156; Fırat 1999, lev. 45-47, 159-174; Fırat 2003, 125, fig. 2, 18; Meyza 2007, lev. 2, H1A/B; Kenkel 2007, 136, fig. 5, 2, 4; Tekocak 2007, 18, lev. 1, 1-4; Tekocak 2009, 135, fig. 8, 1-6; Alanyalı 2011, 104, fig. 4, 1; Jackson *et al.* 2012, 99, fig. 10, 1-2; Alanyalı 2014, 106, çiz. 6, 1; Bilgin *et al.* 2020, 87, çiz. 9, 62.
42 Hayes 1972, 373-376, fig. 80, Form 2. Diğer örnekler için bk. Alanyalı 2011, 104, fig. 4, 2-3 (MS 5. yüzyılın ortası-6. yüzyılın ortası); Jackson *et al.* 2012, fig. 10, 3-7, fig. 11, 1-4; Alanyalı 2014, 106, çiz. 6, 2.
43 Hayes 1972, 373-374.
44 Benzerleri için bk. Hayes 1972, 374, Form 2, 1-2.
45 Benzerleri için bk. Hayes 1972, 374, Form 2, 10, 13-14.
46 Hayes 1972, 375.
47 Hayes 1972, fig. 81, Form 7.1; Jackson *et al.* 2012, fig. 12, 1.
48 Jackson *et al.* 2012, fig. 12, 2-7; Tekocok 2007, 24, lev. 1, 12; Tekocak 2009, fig. 8, 16-17.
49 Hayes 1972, fig. 81, Form 7.1.
50 Jackson *et al.* 2012, fig. 12, 1-7.

ve gövdenin üst bölümüne yapılan rulet bezeme ile dalgalı hat, birçok örnekte karakteristik bir özelliktir.

Buluntular arasında yer alan kat. no. 16-18 ile kat. no. 20-21'in ağız kenarı içe-dışa çekilerek şekillendirilirken, kat. no. 19'un içi düz profillidir. Değerlendirmeye alınan tüm örneklerin ağız kenarı ile gövdeye geçişte yer alan dirsek arasındaki bölüme, dalgalı hat ya da rulet bezeme yapılmıştır. Kısmen daha sağlam bir gövde profiline sahip olan kat. no. 17 numaralı parçanın gövdesi üzerinde rulet bezeme de görülmektedir. Rulet bezemeler genellikle ikili ya da üçlü gruplar halindedir. Kazımayla yapılan dalgalı hatlar da tekli ya da ikili kompozisyonlar şeklindedir.

Hayes, Form 7'nin tipolojik gelişimini, aynı grup içindeki Form 2'ye atıfta bulunarak açıklamaya çalışmıştır[52]. Özellikle her iki formun ağız kenarı profilindeki benzerlik dikkat çekicidir. Hayes, Form 2'den daha geç bir döneme tarihlendirdiği Form 7 için, MS 6. yüzyılın ikinci yarısı-7. yüzyılın başlarını önermiştir. Kepez örneği de söz konusu tarihler arasında Akdeniz pazarındaki yerini almış olmalıdır[53].

GRD Hayes Form 8

Geniş tabaklar sınıfında tanımlanan kat. no. 22-23 numaralı parçaların çapları 28, 32 cm'dir (lev. 4, 22-23). Her iki örneğin ağız kenarı profili dikkate alındığında, bunların Hayes'in Form 8 başlığı altında değerlendirdiği tabaklarla aynı gruba ait olduğu anlaşılmaktadır[54]. Form 8 için geniş ağız kenarı tablası karakteristik bir özellik olup, bu bölüm düz ya da hafif aşağı eğimlidir. Bazı örneklerde rulet bezeme vardır. Kaideye doğru daralarak gelen gövde profili, halka kaideyle sonlanır. Gövdenin dış yüzeyinde çoğu zaman farklı kombinasyonlarda rulet bezemeler yer alır. Kat. no. 22-23, ağız kenarı tablası hafif aşağıya doğru eğimli olan örneklerle aynı özelliklere sahiptir.

Form 8'in MS 6. yüzyıl içinde üretilmiş olabileceğini öneren Hayes, bu tipin Geç Roma D Grubu içinde çok popüler olmadığını ifade etmektedir[55]. Ancak, Perge kazılarında sayısal anlamda önemli bir buluntu grubunu oluşturan Form 8 tipindeki tabaklar için N. Fırat, MS geç 6. yüzyılı önermektedir[56]. Fırat ayrıca bu tipteki tabakları, Hayes'in sınıflandırdığı Form 8'in taklidi olarak yorumlamaktadır[57]. Kepez örnekleri de MS 6. yüzyıla ait olmalıdır.

GRD Hayes Form 9

Kepez buluntuları arasında sayısal anlamda en kalabalık grubu, Hayes'in Form 9 başlığı altında değerlendirdiği derin tabaklar oluşturmaktadır (kat. no. 24-36; lev. 5-6, 24-36).

Örneklerin tamamı ağız kenarı parçası olup, çapları 22-27 cm arasında değişmektedir. Hayes'in Form 9 olarak tanımladığı bu tip tabaklar, ağız kenarı ve kaidesindeki farklılıklar

---

51 Jackson *et al*. 2012, fig. 12, 1, 3.
52 Hayes 1972, 379.
53 Form 7'nin benzer örnekleri için bk. Williams 1989, fig. 15, 195-199; Atik 1995, 163-164, fig. 68-69, 349, 351-353; Fırat 1999, lev. 65-71, 262-286; Kenkel 2007, 138, fig. 6, 7-9; Meyza 2007, lev. 5, H7, 1-5; Tekocak 2007, 18, lev. 1, 12; Tekocak 2009, fig. 8, 16-17; Jackson *et al.* 2012, fig. 12, 1-8; Bilgin *et al.* 2020, çiz. 9, 63.
54 Hayes 1972, 378, Form 8, 1-2.
55 Hayes 1972, 379.
56 Fırat 1999, lev. 71-83, 287-347. Diğer merkezlerdeki benzer örnekleri için bk. Williams 1989, fig. 14, 187-190; Atik 1995, 163, fig. 68, 354; Kenkel 2007, 137, 139, fig. 7, 1; Tekocak 2007, 18-19, 24, lev. 1, 13-14; Tekocak 2009, 135, fig. 8, 18-19; Jackson *et al*. 2012, 96, fig. 13, 1-6, fig. 14, 1-6; Alanyalı 2014, 106, çiz. 6, 4-5; Alanyalı 2016, 146, fig. 8, 9-11; Bilgin *et al*. 2020, çiz. 9, 64.
57 Fırat 1999, 51-52.

dikkate alınarak, üç alt tipe ayrılmıştır[58]. Bunların genel form yapısına bakıldığında, ilk dikkati çeken ağız kenarı profilidir. İçe dönük olarak şekillendirilen ağız kenarı, içe ve dışa çekilerek halka şeklinde genişletilmiş, dudağı uca doğru inceltilmiş, dışa çekik bölümü ise gövde duvarından bir profille ayrılarak, aşağı sarkık görünümde yapılmıştır. Alta doğru daralarak inen gövde yapısı, çok alçak halka kaideyle ya da dip kısmında oluşturulan yalancı bir kaideyle tamamlanmıştır.

Hayes bu grubu, ağız kenarı profillerini dikkate alarak üç alt tipe ayırarak incelemiştir. Tip 9A grubundaki tabakların ağız kenarının içe dönüşü zayıftır ve bu bölümü kısa yapılmıştır. Tip 9B'de ise ağız kenarı belirgin şekilde içe dönüktür ve uzun olarak tasarlanmıştır. Bunlar, Tip 9A'ya oranla daha ince bir ağız kenarına sahiptir. Tip 9C'nin ağız kenarı profili Tip 9B ile benzer özelliklere sahiptir, ancak Tip 9C'nin ağız kenarının dışına yapılan ikili-üçlü yivler, ayırıcı bir özelliktir[59].

Bu tip tabakların en karakteristik özelliklerinden biri de ağız kenarına yapılan kısa dalgalı hatlar ile gövdenin dış yüzeyinde görülen farklı kombinasyonlardaki rulet bezemeleridir. Bazı örneklerin *tondo*sunda haç baskısı görülür.

Kepez'de tespit edilen örneklerin ağız kenarı profili dikkate alındığında, kat. no. 24-30 Tip 9A (lev. 5, 24-30), kat. no. 31-36 ise Tip 9B (lev. 6, 31-36) grubu içinde değerlendirilmiştir. Parçalardan, kat. no. 24-25 bezemesiz olup, kat. no. 26-36'nın dış yüzeyi rulet bezemelidir. Ağız kenarının hemen altından başlayan ve gövdenin altına doğru yayılan bezemeler birer sıra halinde alt alta yapılmıştır. Bu özelliği ile Geç Roma D grubu içinde rulet bezemenin en yoğun görüldüğü tiplerden biri olarak yorumlanabilir. Kat. no. 33 numaralı parçanın ağız kenarında, kazımayla yapılmış bir adet kısa dalgalı hat vardır (lev. 6, 33) ve olasılıkla bu hat, atölye işaretiyle ilişkilidir.

Hayes, Tip 9A'yı MS 550-600, Tip 9B ve Tip 9C'yi MS 580-600 yıllarına tarihlendirmektedir[60]. Kepez buluntuları da Akdeniz pazarında MS 6. yüzyılın ikinci yarısında yerini almış olmalıdır.

GRD Hayes Form 9 Çeşitlemesi

Kepez buluntuları arasında değerlendirmeye alınan kat. no. 37-39 numaralı kaseler (lev. 7, 37-39), tipolojik olarak Hayes'in Geç Roma D grubu içindeki örneklerinden farklıdır. Bu tipin, yüksek olarak tasarlanmış dik ya da hafif içe dönük halka formundaki ağız kenarı oldukça karakteristik bir özelliktir. Tüm örnekler, ağız kenarının hemen altında sert bir dirsek dönüşüyle konik formlu gövdeye bağlanmaktadır. Kepez örneklerinde kaide bölümü eksiktir, ancak benzerleri dikkate alındığında alçak ayaklı ya da halka dipli olduğu düşünülebilir[61].

Ağız çapları 24-30 cm arasında değişen Kepez buluntuları, tipolojik olarak orijinal Form 9'a oranla daha ince cidarlı, yüksek ağız kenarına sahiptir ve daha derindir. Bu sebeple Form 9'un farklı bir çeşitlemesi olarak yorumlanmıştır. Kepez örneklerinin en karakteristik özelliği, Form 9'da olduğu gibi dış yüzeyinin rulet bezemeyle tamamen doldurulmasıdır. Bezeme konusunda Form 9'dan ayrıldığı en önemli noktalardan bir diğeri, bezemelerin

---

[58] Hayes 1972, 379, 381.
[59] Hayes 1972, fig. 81, 1, 5, 7, 9, fig. 82, 10-13.
[60] Hayes 1972, 382. Diğer merkezlerdeki örnekler için bk. Williams 1989, 31-33, fig. 12, 166-173; Fırat 1999, lev. 83, 348-349, 351, lev. 84-91, 350, 352-393; Kenkel 2007, 139, fig. 7, 3-6; fig. 17, 1-2; Meyza 2007, lev. 8, K1/3, 1-2, 3-6; Tekocak 2007, 19, lev. 1-2, 15-23; Tekocak 2009, 135-136, fig. 9, 20-30; Jackson *et al.* 2012, 105-106, fig. 16, 1-9; Alanyalı 2014, 106, çiz. 6; Bilgin *et al.* 2020, çiz. 9, 65-67.
[61] Fırat 1999, 61; lev. 106, 468, lev. 107, 469-470.

gövde dışında, ağız kenarına da yapılmış olmasıdır. Kepez buluntularının kırmızının tonlarındaki, ince ve sulandırılmış astarı ile hamur özellikleri de orijinal Kıbrıs örneklerinden ayrılmaktadır. Bu sebeple söz konusu parçalar, bölgesel üretim kapsamında değerlendirilmelidir.

N. Fırat, Perge'de yapılan çalışmalarda bu tip örneklerin buluntu yoğunluğuna dikkati çekerek, bunların oldukça sevilen bir form olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca hamur-astar özellikleri ile de orijinal Kıbrıs üretimlerinden farklı oluğunu belirterek, bu tipin yerel üretim olabileceğini düşünmektedir[62]. Kıbrıs'ta, Nea Paphos buluntuları arasında benzer ağız kenarına sahip geniş kaseler K5.2 başlığı altında değerlendirilmiştir[63]. Kepez'e yakın bir coğrafyada, Antalya'nın 32 kuzeydoğusundaki Gebiz, Kestros ve onun kolu olan Küçükaksu nehirleri ile çevresindeki seramik üretim merkezlerinde yapılan araştırmalarda tespit edilen benzer tipteki örnekler, H. Meyza Form K5.2 başlığı altında incelenmiştir[64]. Bu tip, diğer merkezlerdeki benzerleri de dikkate alındığında, MS 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir[65].

GRD Hayes Form 12

Hayes'in Geç Roma D grubu içinde, Form 12 olarak tanımladığı[66] örnekle benzer profil özelliklerine sahip olan kat. no. 40-41 numaralı çömleklerin (lev. 7, 40-41) ağız çapları 18, 22 cm'dir. Yakın bir örnek Kıbrıs buluntuları arasında vardır ve Meyza tarafından H12B'nin çeşitlemesi olarak değerlendirilmiştir[67]. Kat. no. 40, dışa kalınlaştırılmış dudaklı olup, ağız kenarı hafif içe dönüktür. Fazla uzun olmayan dış bükey boyun bölümü yivlerle hareketlendirilmiştir. Boyundan net bir dönüşle gövdeye geçilmektedir. Elimize geçen parça, gövdenin başlangıç bölümünden kırılmıştır. Ancak gövdenin dönüşünden, yuvarlatılmış bir profile sahip olduğu düşünülebilir. Form 12'nin tipolojik özellikleri dikkate alındığında, kalan bölümü yalancı kaideli ve iki kulplu olarak yorumlanabilir[68].

Kat. no. 41 numaralı parçanın ağız kenarı bazı noktalarda kat. no. 40'dan ayrılmaktadır. Bu örneğin ağız kenarı hafifçe dışa açılan bir özelliğe sahip olup, yuvarlatılmış dudaklıdır, boyun olarak tanımlayabileceğimiz bölümü de daha kısadır. Gövdeye, kat. no. 40'a oranla daha yumuşak bir kavisle geçilmiştir.

Hayes, yaygın olmayan bu tip çömlekleri Kıbrıs örnekleriyle karşılaştırarak, MS 7. yüzyılın ortalarına tarihlendirmiş ve bunların Geç Roma D grubunun geç üretimi olduğunu vurgulamıştır[69]. Perge buluntuları arasında, MS 7. yüzyıl içinde değerlendirilen ve Form 12'nin taklidi olarak yorumlanan örnekler[70], Kepez buluntularıyla benzer özelliklere sahiptir. Bu veriler dikkate alındığında, Kepez örneği de MS 7. yüzyıla tarihlendirilebilir.

Lekaneler

Kepez'de geniş ağız çaplarıyla dikkati çeken ve Hayes'in Geç Roma D grubu tipolojisi içinde karşılığı tespit edilemeyen örnekler lekane olarak tanımlanmıştır. Ağız çapları 42-55

---

62 Fırat 1999, 61-62.
63 Meyza 2007, lev. 21, K5.2.
64 Jackson *et al.* 2012, 104, fig. 15, 1-7. Pednelissos buluntuları arasında da benzer tipte örnekler tespit edilmiş olup, bu örnekler Hayes Form 9'un varyantı olarak değerlendirilmiştir (Kenkel 2007, 138-139, fig. 8, no. 1-4).
65 Fırat 1999, 62; Kenkel 2007, 138.
66 Hayes 1972, 384, fig. 83, 1.
67 Meyza 2007, 77, lev. 13, H12B, V1.
68 Hayes 1972, fig. 83, Form 12.1.
69 Hayes 1972, 383, 385.
70 Fırat 1999, lev. 121-122, 529-535. Sillyon buluntuları arasında da benzer tipte bir örnek tespit edilmiştir. Bk. Bilgin *et al.* 2020, çiz. 9, 69.

cm olan, kat. no. 42-45 arasındaki lekanelerin kırmızının tonlarındaki hamur ve astar özellikleri dikkate alındığında, bunların oldukça sulandırılmış ve ince bir astara sahip oldukları görülmektedir (lev. 8, 42-45). Bu tipin, belirgin şekilde içe-dışa çekilerek şekillendirilen geniş ağız tablası, kat. no. 42-43 numaralı örneklerde düz, kat. no. 44-45 numaralı örnekler de ise hafif dış bükey profillidir. Ağız kenarından alta doğru daralan bu konik gövdeli örneklerden kat. no. 42-43 numaralı parçaların cidarı daha incedir. Ayrıca bu örneklerin ağız tablası üzerine tarak türü bir aletle, kazıma yöntemiyle dalgalı hat bezemesi yapılmıştır. Kat. no. 45'in dış yüzeyinde, ağız kenarının altında tek sıra dalgalı hat görülmektedir.

Lekanelerin benzer örnekleri, Antalya'nın 32 kuzeydoğusundaki Gebiz, Kestros ve onun kolu olan Küçükaksu nehirleri ile çevresindeki seramik üretim merkezlerinde yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir[71]. Ayrıca Perge'de Geç Roma D grubunun taklidi olarak yorumlanan ve MS 6.–7. yüzyıla tarihlendirilen bir lekanenin ağız kenarı profili de Kepez örneğiyle benzer özelliklere sahiptir[72]. Sillyon buluntuları arasında da bu tiple karşılaştırabileceğimiz bir lekane vardır[73]. Anemurium'da tespit edilen bezemeli bir ağız kenarı parçası da benzer profil özelliklerini göstermektedir ve MS 6.-7. yüzyıla tarihlendirilmiştir[74].

Diğer merkezlerindeki kriterler dikkate alındığında, Kepez buluntularının da üretim aralığı için MS 6.–7. yüzyıl kabul edilebilir.

Sonuç

Pamphylia Ovası'nda, yüksek bir kayalık tepenin zirvesinde konumlanan Kepez yerleşimi konumu gereği, bölgenin önemli kentlerinden biri olan Sillyon'un 4 km kuzeyinde yer almaktadır ve bu özelliğiyle Sillyon'a bağlı bir *kome* olarak düşünülmektedir. Yerleşmede tespit edilen, konut alanları, işlikler, *nekropolis*, sarnıçlar, su depoları ve tarım terasları, Kepez'in kendi kendine yetebilen kırsal nitelikli bir yerleşme olduğuna işaret etmektedir. Yüzey araştırmalarında tespit edilen yoğun seramik buluntusu da bu düşünceyi destekleyecek niteliktedir. Değerlendirmeye alınan DSD grubu Roma İmparatorluk Dönemi seramikleriyle, sonrasında, Geç Antik Dönem'de Akdeniz piyasasına hakim olan Geç Roma D grubu kırmızı astarlı seramikleri[75], antik dönemin mutfak kültüründe, servis kapları olarak kullanılmış ve uzun süre bu kültürün vazgeçilmez bir parçası olmuştur.

DSD grubu içinde en erken tarihli örnek Form 1 başlığı altında değerlendirilen tabak parçasıdır. MS 1. yüzyılda Akdeniz pazarında popüler olan bu tabak formu, Kepez'de bu tarihlerde yerleşimin başlamış olduğuna işaret etmektedir. Aynı grup içinde, MS 1. yüzyılın son çeyreği ile MS 2. yüzyılda yaygın olarak görülen ve kraterler başlığı altında incelenen Form 40 ve Form 41, Kepez yerleşmesinde İmparatorluk Dönemi örneklerini temsil eden diğer buluntulardır.

Yerleşmenin Geç Antik Dönem ile ilişkili en önemli kanıtları, literatürde Geç Roma D grubu olarak bilinen kırmızı astarlı seramikleridir. Yerleşmede Geç Antik Dönem'i temsil eden farklı formlara ait örnekler yer almaktadır. Bunların içinde altı form Hayes'in sınıflandırması içinde tanımlanmaktadır. Kepez'de bu örneklerin dışında, Hayes'in gruplamasına uymayan ancak Pamphylia ve Pisidia'nın bazı merkezlerinde yerel üretimle

[71] Jackson *et al.* 2012, 96, fig. 17, 5-6.
[72] Fırat 1999, lev. 162, 723.
[73] Bilgin *et al.* 2020, 87, çiz. 9, 70.
[74] Williams 1989, 79, 81, fig. 45, 475.
[75] Geç Antik Dönem'de Kıbrıs Kırmızı Astarlı Seramikleriyle birlikte görülen ve bu gruba rakip olan Afrika Kırmızı Astarlı Seramikleri de Akdeniz pazarında oldukça popülerdir.

ilişkilendirilen, Geç Roma D grubu örneklerinin farklı çeşitlemeleri olarak yorumlanan, kırmızı astarlı seramiklerle benzer özelliklere sahip buluntular da tespit edilmiştir. Seramiklerin yüzeyine uygulanan kırmızının tonlarındaki, ince ve sulandırılmış astar ile hamur özellikleri de orijinal Kıbrıs buluntularından ayrılmaktadır. Bu sebeple söz konusu örnekler, bölgesel üretim kapsamında değerlendirilmelidir.

Kepez'de MS geç 4. yüzyıl–5. yüzyılın 3. çeyreği arasına tarihlendirilen Geç Roma D grubuna ait en erken tarihli buluntular, Kepez yerleşmesinin Geç Antik Dönem'de, Akdeniz pazarındaki ticari ilişkilerine ışık tutmaktadır. MS 7. yüzyıla tarihlendirilen bu gruba ait diğer örnekler ise söz konusu ticaretin bu döneme kadar devam ettiğinin en net kanıtlarıdır.

Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait parçaların Geç Roma D grubu örneklerine oranla oldukça az olması, tartışmaya açık bir konudur. Yerleşmenin en üst tabakasını oluşturan Geç Antik Dönem mimari kalıntıları olasılıkla, İmparatorluk Dönemi yapılarının üzerine inşa edilmiş ve bu döneme ait buluntuları kilitlemiştir. Bu konunun tam olarak anlaşılabilmesi için yerleşmede yapılacak bilimsel bir kazının sonuçlarının beklenmesi gerekmektedir.

Buluntuların sayısal oranına bakıldığında, kırmızı astarlı seramikler arasında en yoğun grubu Geç Roma D grubu seramiklerinin oluşturduğu görülmektedir. Bu durum yerleşmedeki mimari buluntuların yoğunluğuyla da orantılı bir sonuçtur. Zira Kepez yerleşmesinde yüzeyde görülebilen yapıların çoğunluğu Geç Antik Dönem'i temsil etmektedir. Bu sebeple Geç Roma D karakterli tüm seramikler, yapı kalıntılarının arasında ya da söz konusu yapıların bulunduğu alanın yamaçlarında akıntı toprak içinde bulunmuştur. Kepez'de tespit edilen mimari kalıntılar arasında işliklerin de gözle görülür açıdan yoğun olması, yerleşim yerinin Geç Antik Dönem'de *kome*si olduğu Sillyon'nun tarımsal üretim merkezlerinden biri olduğunu düşündürmektedir. Bu sebeple, yerleşmede tespit edilen işliklerin yoğunluğu, ancak üretime katkısı olan kalabalık bir popülasyonla açıklanabilir. Doğal olarak bu durum, yerleşmede yaşayan nüfusun mutfak ihtiyacını karşılayacak gerek ithal gerekse yerel üretimle ilişkili kapların yoğun olarak bulunmasına da açıklık getirmektedir.

Kepez'deki işliklerle ilişkili olarak, yüzeyde görülebilen verilerden yola çıkarak yerleşmede bir seramik üretiminin varlığından söz etmek şu an için açık bir yorum olmaz. Ancak, makalenin konusu gereği değerlendirilen kırmızı astarlı seramikler dışında, yüzey buluntuları arasında tespit edilen ve olasılıkla bir matara ya da *oinophoros*a ait olan kalıp parçası, Kepez yerleşmesindeki üretime ilişkin en önemli kanıtlar arasında gösterilebilir (kat. no. 46). Konuyla bağlantılı olarak Hayes'in tipolojisi dışındaki formların varlığı, bölgesel üretime ait ipucu niteliğindeki diğer önemli verilerdir. Ancak üretim konusundaki sorunların tam olarak çözümlenebilmesi için ileride gerçekleştirilecek bilimsel kazılarla, seramikler üzerine yapılacak detaylı analizler ana referans kaynağı olacaktır.

Katalog

Katalog Numarası : 1
Levha/Çizim Numarası : 1/1
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.03
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 12 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızımsı kahverengi (5 YR 4/3 - Reddish Brown) astarlı, hafif pürüzlü ve mattır. İç yüzeyi aşınmıştır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

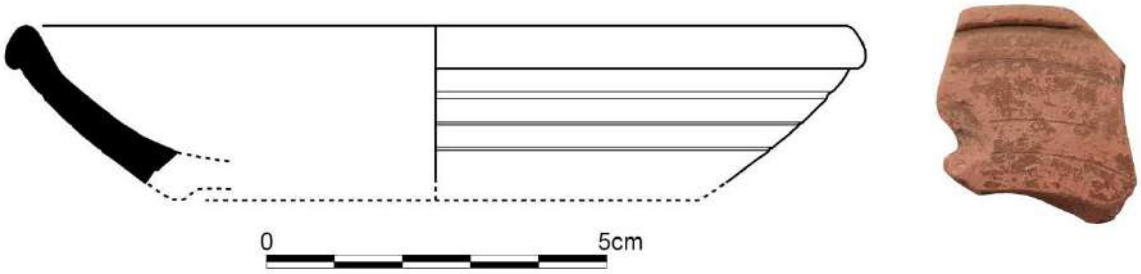

Katalog Numarası : 2
Levha/Çizim Numarası : 1/2
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.01
Buluntu Adı : Krater
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 20 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de açık kırmızımsı kahverengi (5 YR 6/4 - Light Reddish Brown) astarlı, hafif pürüzlü mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

Katalog Numarası : 3
Levha/Çizim Numarası : 1/3
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.02
Buluntu Adı : Krater
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 30 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi kırmızı (10 YR 5/6 - Red) astarlı, pürüzsüz ve mattır. Gövde üzerinde bir sıra rulet bezeme korunabilmiştir. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

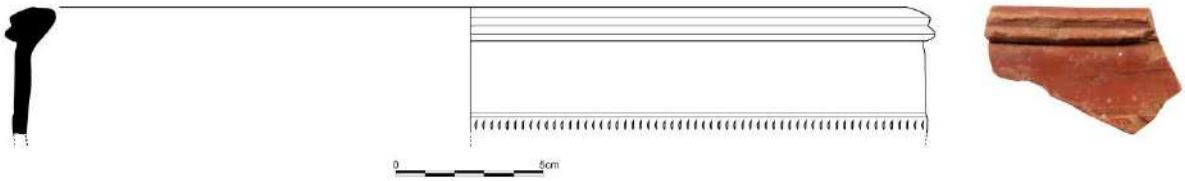

Katalog Numarası : 4
Levha/Çizim Numarası : 1/4
Buluntu Numarası : S10.KPZ.YB.PT.12
Buluntu Adı : Krater
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 30.08.2010
Ölçüler : **A.Ç.:** 32 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. İyi arıtılmış kırmızımsı kahverengi hamuru (2.5 YR 5/4 – Reddish Brown) ince taneli, sık dokulu ve serttir. Dış yüzeyi kırmızı (2.5 YR 5/6 - Red), iç yüzeyi açık kahverengi (7.5 YR 6/4- Light Brown) astarlı, pürüzsüz ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

Katalog Numarası : 5
Levha/Çizim Numarası : 1/5
Buluntu Numarası : S10.KPZ.YB.PT.07
Buluntu Adı : Krater
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 30.08.2010
Ölçüler : **A.Ç.:** 30 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızı hamuru (10R 5/6 - Red) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi kırmızı (7.5 YR 4/6 - Red) astarlı, pürüzsüz ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

Katalog Numarası : 6
Levha/Çizim Numarası : 2/6
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.57
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 18 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/8 - Light Red) mineral, mika ve kireç katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızı (2.5 YR 5/8 - Red), iç yüzeyi kırmızımsı sarı (5 YR 6/6 - Reddish Yellow) astarlıdır. Astarı büyük oranda dökülmüştür. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

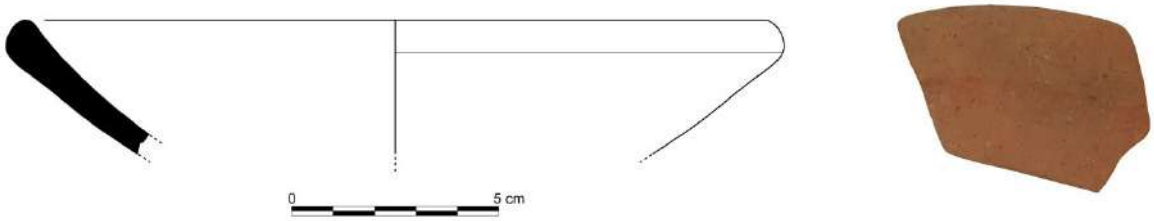

Katalog Numarası : 7
Levha/Çizim Numarası : 2/7
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.62
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 29 cm

Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) az oranda mika, mineral ve kireç katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi kırmızı (2.5 YR 5/6 - Red) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

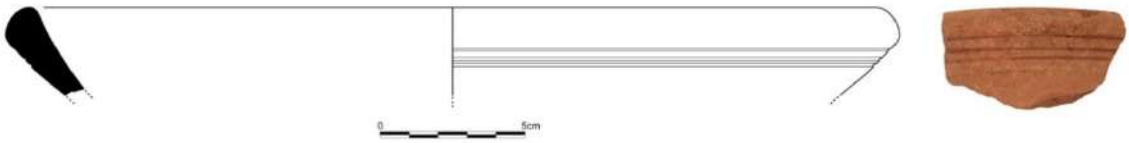

Katalog Numarası : 8
Levha/Çizim Numarası : 2/8
Buluntu Numarası : S10.KPZ.YB.PT.15
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 30.08.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 36 cm
Tanım: Ağız kenarı ve gövde parçası. Kırmızımsı sarı hamuru (5 YR 7/6 – Reddish Yellow) az oranda mineral ve kireç katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi açık kırmızı (2.5 YR 7/8 – Light Red), iç yüzeyin astarı büyük oranda dökülmüştür. Pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

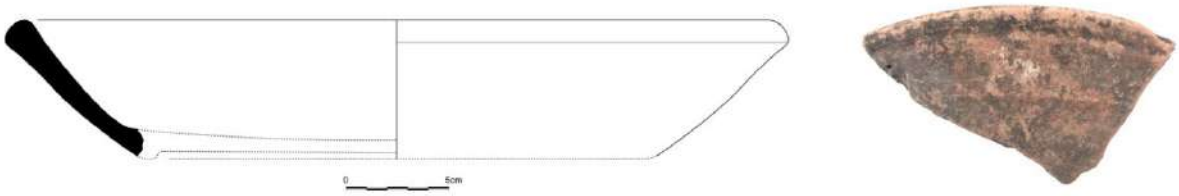

Katalog Numarası : 9
Levha/Çizim Numarası : 2/9
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.59
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 33 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızı hamuru (2.5 YR 5/6 - Red) az oranda mika, mineral ve kireç katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızı (2.5 YR 5/8 - Red) astarlıdır, iç yüzeyinin astarı dökülmüştür. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

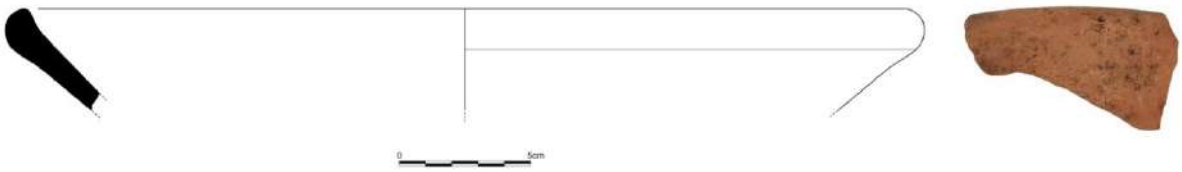

Katalog Numarası : 10
Levha/Çizim Numarası : 2/10
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.60
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 28 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) az oranda mika, mineral ve kireç katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 4/4 - Reddish Brown), iç yüzeyi kırmızı (2.5 YR 5/6 - Red) astarlıdır. Astarı büyük oranda dökülmüştür. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

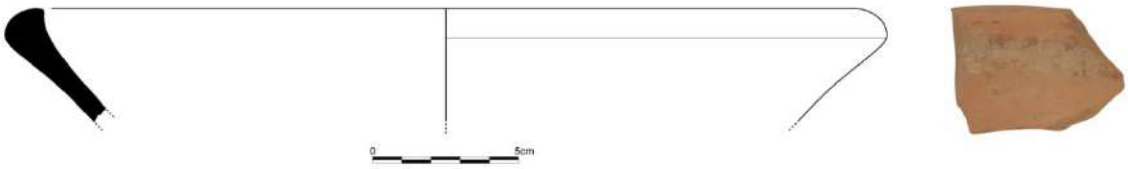

Katalog Numarası : 11
Levha/Çizim Numarası : 3/11
Buluntu Numarası : S10.KPZ.YB.PT.01
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 18.08.2010
Ölçüler : **A.Ç.:** 24,3 cm; **K.Ç.:** 15,5 cm
Tanım: Tama yakın profillidir, ancak eserin büyük bir bölümü eksiktir. Kırmızımsı sarı hamuru (5 YR 6/6 – Reddish Yellow) taşçık, kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi kırmızı (10 YR 5/8 – Red) astarlıdır. Pürüzsüz ve mattır. Ağız kenarının hemen altından başlayan ve dış gövde üzerinde birbiri üzerine bindirilen yoğun rulet bezemesi yer almaktadır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

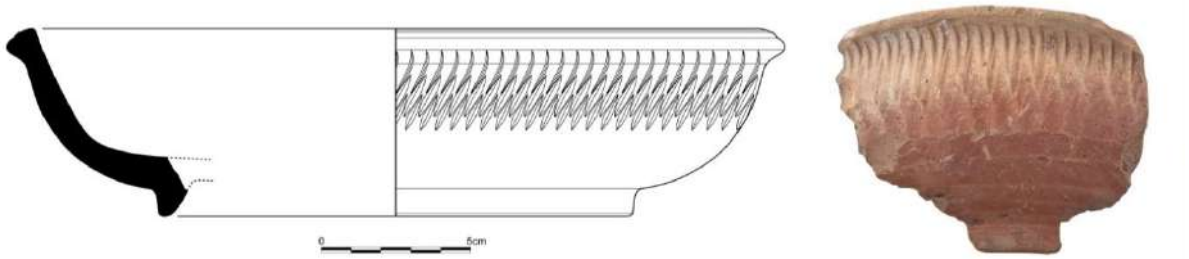

Katalog Numarası : 12
Levha/Çizim Numarası : 3/12
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.31
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 26 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızımsı kahverengi hamuru (5 YR 6/4 - Light Reddish Brown) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızımsı kahverengi (5 YR 5/3 - Reddish Brown) astarlıdır, iç yüzeyinin astarı dökülmüştür. Hafif pürüzlü ve mattır. Ağız kenarının hemen altında bir sıra rulet bezeme vardır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

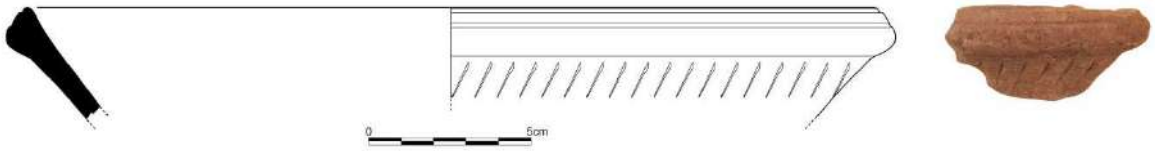

Katalog Numarası : 13
Levha/Çizim Numarası : 3/13
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.32
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 31 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızı (10 R 5/8 - Red), iç yüzeyi hamurunun renginde astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Ağız kenarının hemen altından itibaren, gövde üzerinde üç sıra rulet bezeme vardır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

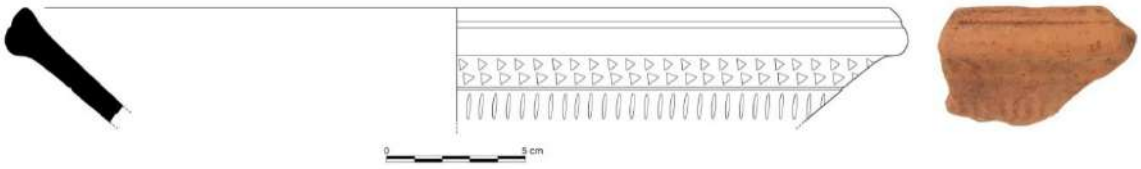

Katalog Numarası : 14
Levha/Çizim Numarası : 3/14
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.58
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 28 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/8 - Light Red) mika ve kireç katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızımsı sarı (7.5 YR 7/6 - Reddish Yellow), iç yüzeyi açık kırmızı (2.5 YR 6/6 - Light Red) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

Katalog Numarası : 15
Levha/Çizim Numarası : 3/15
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.64
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 36 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızımsı sarı hamuru (5 YR 6/6 - Reddish Yellow) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi çok aşınmış olup iç yüzeyi kırmızımsı kahverengi (5 YR 5/4 - Reddish Brown) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

Katalog Numarası : 16
Levha/Çizim Numarası : 4/16
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.20
Buluntu Adı : Çanak/Lekane
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 36 cm
Tanım: Ağız kenar parçası. Açık kırmızımsı kahverengi hamuru (5 YR 6/4 - Light Reddish Brown) gümüş mika, kireç ve mineral katkılı olup ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızımsı kahverengi (5 YR 5/3 - Reddish Brown), iç yüzeyi ise hamurunun renginde astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mat yüzeylidir. Ağız kenarının hemen altında üç sıra rulet bezemesi yer almaktadır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

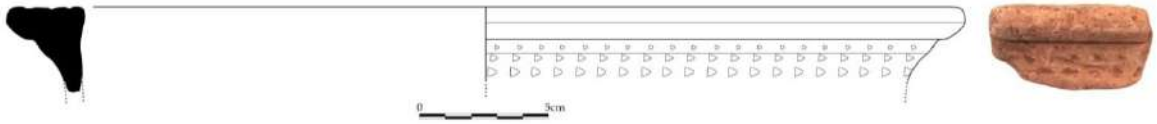

Katalog Numarası : 17
Levha/Çizim Numarası : 4/17
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.21
Buluntu Adı : Çanak/Lekane
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 32 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) az oranda gümüş mika, kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi çok soluk kahverengi astarlıdır (10 YR/2 8/5 - Very Pale Brown), iç yüzeyi ise aşınmıştır. Dışı hafif pürüzlü ve mattır. Ağız kenarının hemen altına kazıma tekniğinde bir sıra dalgalı hat, gövde üzerinde ise bir sıra rulet bezeme yapılmıştır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

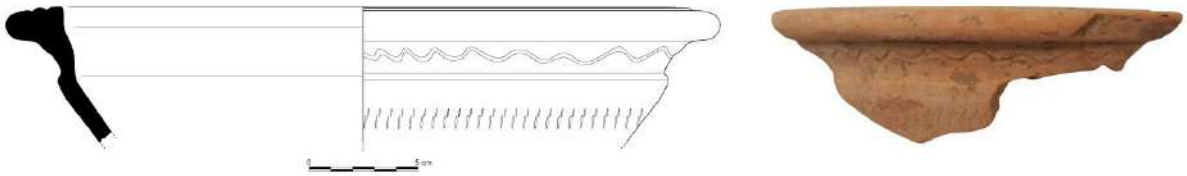

Katalog Numarası : 18
Levha/Çizim Numarası : 4/18
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.22
Buluntu Adı : Çanak/Lekane
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 28 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyinde astar tamamen aşınmıştır. Pürüzlü ve mattır. Ağız kenarından gövdeye geçiş arasındaki bölümde, kazımayla yapılmış, bir sıra dalgalı hat bezemesi vardır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

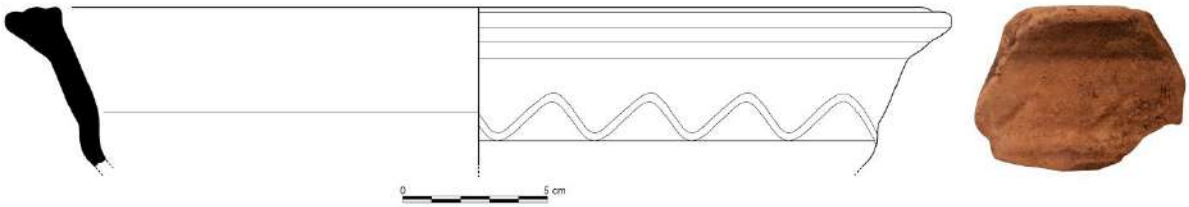

Katalog Numarası : 19
Levha/Çizim Numarası : 4/19
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.13
Buluntu Adı : Çanak/Lekane
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 30 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/8 - Light Red) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyinde astar aşınmıştır. Ağız kenarının hemen altında kazıma tekniğinde iki sıra dalgalı hat vardır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

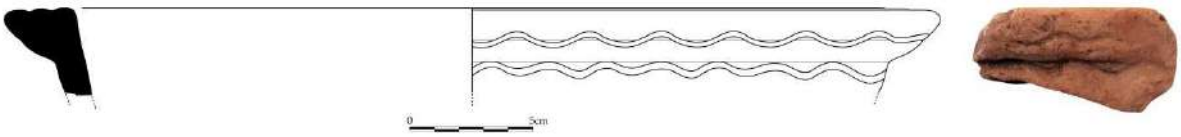

Katalog Numarası : 20
Levha/Çizim Numarası : 4/20
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.19

Buluntu Adı : Çanak/Lekane
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 39 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) az oranda gümüş mika, kireç ve mineral katkılı olup ince taneli, sık dokulu, serttir. Astarı her iki yüzeyde aşınmıştır. Ağız kenarının hemen altında üç sıra rulet bezeme yer almaktadır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

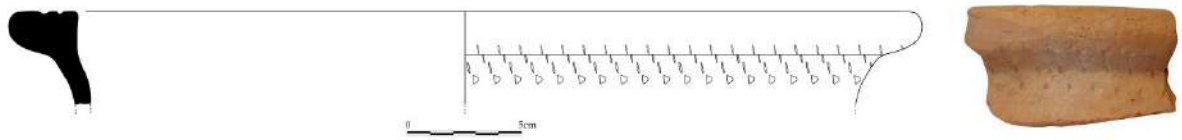

Katalog Numarası : 21
Levha/Çizim Numarası : 4/21
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.12
Buluntu Adı : Çanak/Lekane
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 34 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) çok az oranda mika, kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızı (2.5 YR 5/6 - Red), iç yüzeyi ise açık kırmızımsı kahverengi (5 YR 6/4 - Light Reddish Brown) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Gövde üzerine kazıma tekniğinde iki sıra dalgalı hat yapılmıştır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

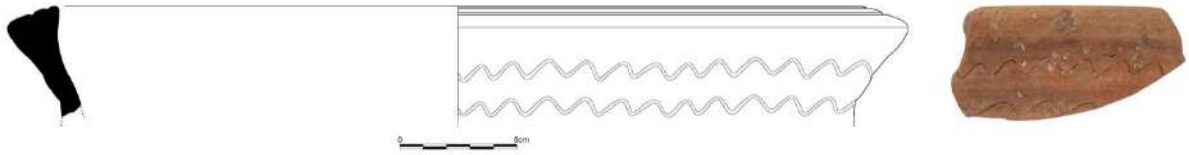

Katalog Numarası : 22
Levha/Çizim Numarası : 4/22
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.69
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 32 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızı hamuru (2.5 YR 4/8 - Red) mika, kireç ve yoğun oranda mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kırmızı (2.5 YR 5/6 - Red) astarlıdır. Astarı büyük oranda dökülmüştür. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

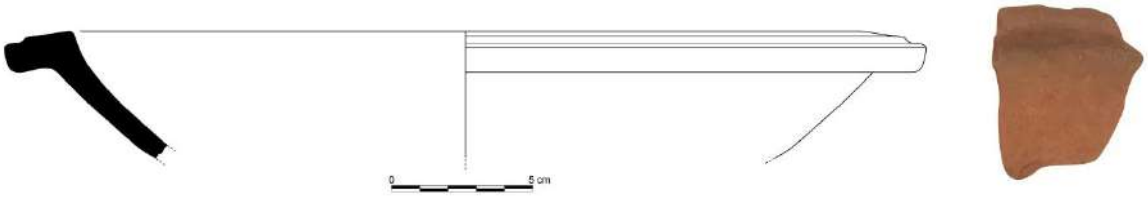

Katalog Numarası : 23
Levha/Çizim Numarası : 4/23
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.71
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 28 cm

Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızı hamuru (2.5 YR 5/6 - Red) az oranda mika, kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kırmızımsı sarı (5 YR 6/6 - Reddish Yellow) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

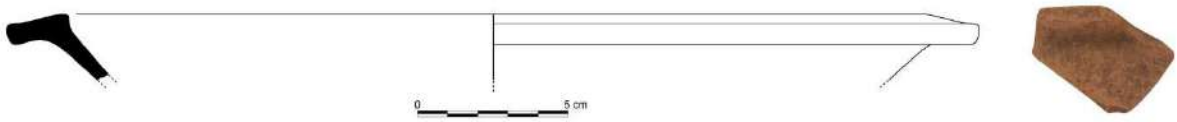

Katalog Numarası : 24
Levha/Çizim Numarası : 5/24
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.39
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 26 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/8 - Light Red) kireç, mineral ve az oranda mika katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kırmızı (2.5 YR 5/8 - Red) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

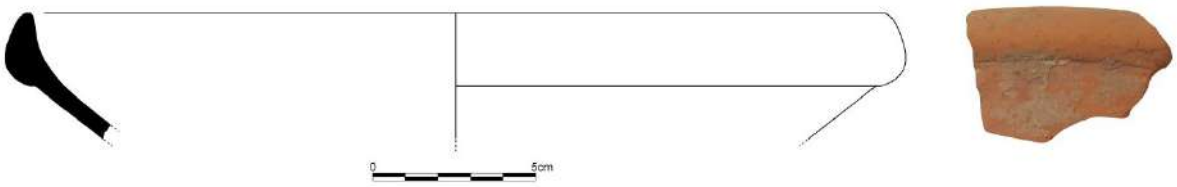

Katalog Numarası : 25
Levha/Çizim Numarası : 5/25
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.53
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 28 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızımsı kahverengi hamuru (2.5 YR 6/4 - Light Reddish Brown) az oranda mika, kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu ve serttir. Her iki yüzeyi de açık kırmızı (2.5 YR 6/6 - Light Red) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

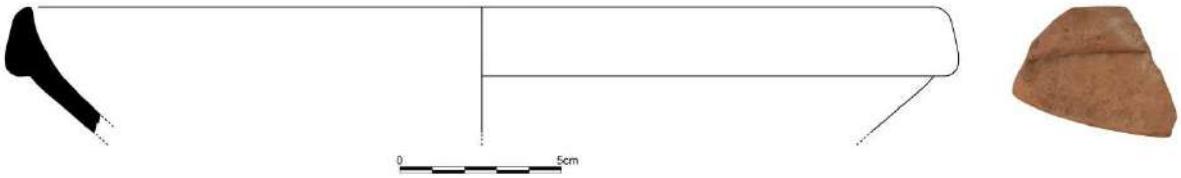

Katalog Numarası : 26
Levha/Çizim Numarası : 5/26
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.42
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 29 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızımsı sarı hamuru (5 YR 6/6 - Reddish Yellow) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızımsı sarı (5 YR 6/6 - Reddish Yellow), iç yüzeyi ise kırmızı (2.5 YR 5/6 - Red) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Gövde üzerinde altı sıra rulet bezeme yer almaktadır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

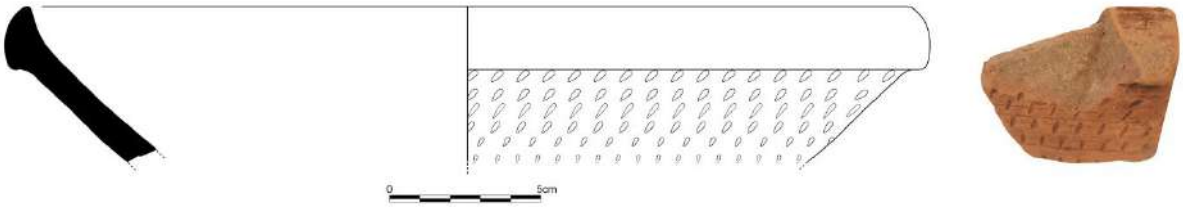

Katalog Numarası : 27
Levha/Çizim Numarası : 5/27
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.37
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 37 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızı hamuru (2.5 YR 5/6 - Red) yoğun oranda kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de koyu kırmızımsı kahverengi (dış: 5 YR 3/2 - Dark Reddish Brown / iç: 5 YR 3/3 - Dark Reddish Brown) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Ağız kenarının hemen altında baskı tekniğiyle yapılmış bir sıra rulet bezeme yer almaktadır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

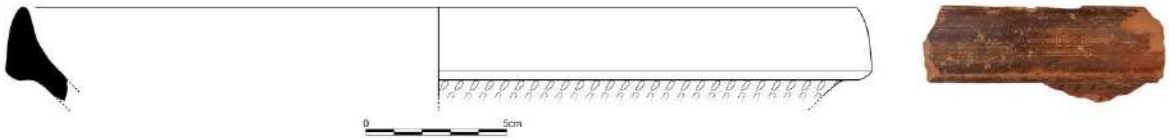

Katalog Numarası : 28
Levha/Çizim Numarası : 5/28
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.36
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 30 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) mika, kireç ve yoğun oranda mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızı (2.5 YR 4/6 - Red), iç yüzeyi kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 4/4 - Reddish Brown) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Gövde bir sıra rulet bezeme yer almaktadır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

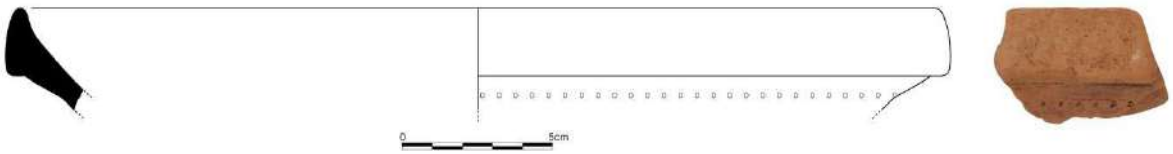

Katalog Numarası : 29
Levha/Çizim Numarası : 5/29
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.38
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 30 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) yoğun oranda kireç, az oranda mika ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kırmızı (dış: 2.5 YR 4/6 - Red / iç: 2.5 YR 5/6 - Red) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Gövde üzerinde iki sıra rulet bezeme yer almaktadır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

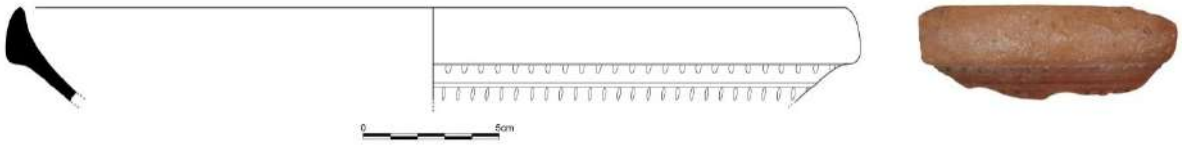

Katalog Numarası : 30
Levha/Çizim Numarası : 5/30
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.47
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 31 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/8 - Light Red) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kırmızı (dış: 2.5 YR 4/8 - Red / iç: 2.5 YR 5/8 - Red) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Gövde üzerinde iki sıra rulet bezeme vardır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

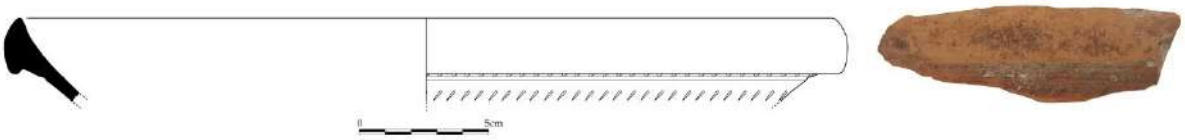

Katalog Numarası : 31
Levha/Çizim Numarası : 6/31
Buluntu Numarası : S10.KPZ.YB.PT.09
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 30.08.2010
Ölçüler : **A.Ç.:** 24 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızı hamuru (10 R 5/6 - Red) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de hamurunun renginde astarlıdır. Pürüzsüz ve mattır. Gövde üzerinde dört sıra birbirini takip eden rulet bezeme vardır. Gövde başlangıcındaki bir sıra rulet hem dikey hem de yatay olarak tasarlanmıştır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

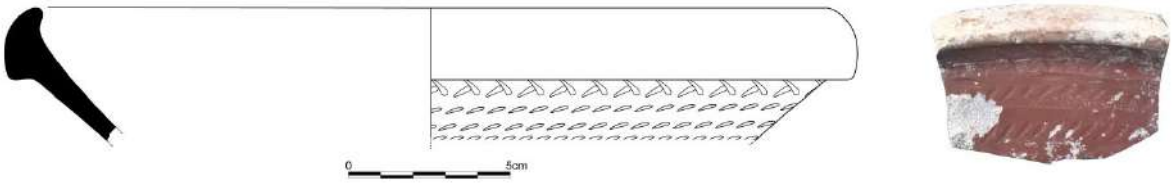

Katalog Numarası : 32
Levha/Çizim Numarası : 6/32
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.51
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 26 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızı hamuru (2.5 YR 5/6 - Red) kireç ve az miktarda mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kırmızı (2.5 YR 5/8 - Red) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Gövde üzerinde iki sıra rulet bezeme vardır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

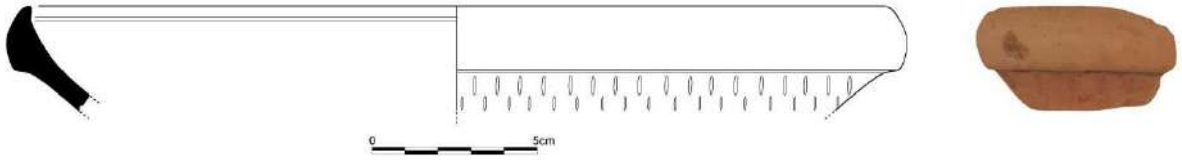

Katalog Numarası : 33
Levha/Çizim Numarası : 6/33
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.45
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 28 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) kireç, mika ve yoğun oranda mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızı (2.5 YR 5/6 - Red), iç yüzeyi kırmızımsı kahverengi (5 YR 5/4 - Reddish Brown) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Ağız kenarı üzerinde atölye işareti olabilecek kazımayla yapılmış kısa dalgalı hat vardır. Gövdenin dış bölümüne, üç sıra rulet bezeme yapılmıştır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

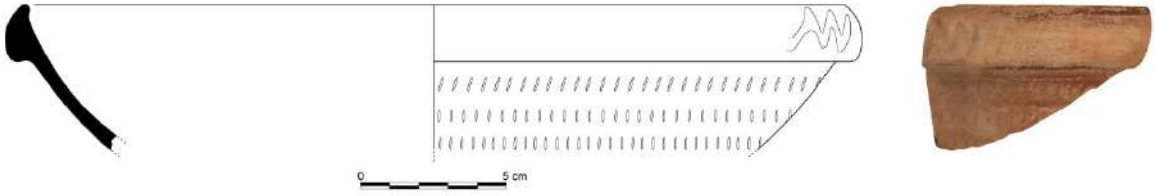

Katalog Numarası : 34
Levha/Çizim Numarası : 6/34
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.35
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 22 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızımsı kahverengi hamurun (5 YR 5/4 -Reddish Brown) çekirdek bölümü fırınlamadan kaynaklı karbonizasyona uğramıştır. Kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kırmızımsı kahverengi (dış: 5 YR 4/3 - Reddish Brown / iç: 5 YR 4/4 - Reddish Brown) astarlıdır. Ağız kenarının altında bir sıra rulet bezeme vardır. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

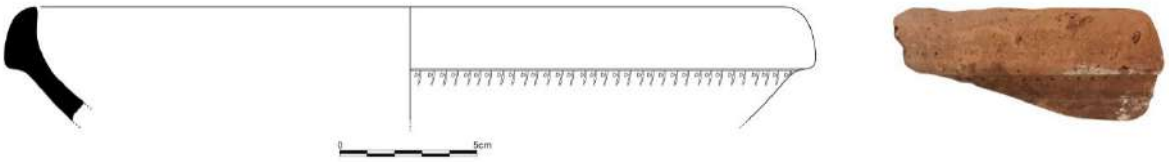

Katalog Numarası : 35
Levha/Çizim Numarası : 6/35
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.43
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 28 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızımsı sarı hamuru (5 YR 7/6 - Reddish Yellow) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kırmızımsı sarı (5 YR 6/6 - Reddish Yellow) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Ağız kenarının altında bir sıra rulet bezeme yer almaktadır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

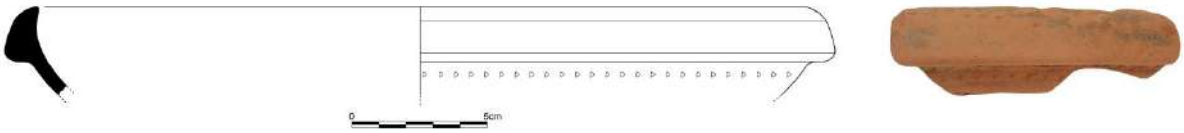

Katalog Numarası : 36
Levha/Çizim Numarası : 6/36

Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.48
Buluntu Adı : Tabak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 28 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/8 - Light Red) az oranda mika ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Dış yüzeyi kırmızı (2.5 YR 5/8 - Red), iç yüzeyi açık kırmızı (2.5 YR 6/6 - Light Red) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Gövde üzerinde üç sıra rulet bezeme bulunmaktadır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

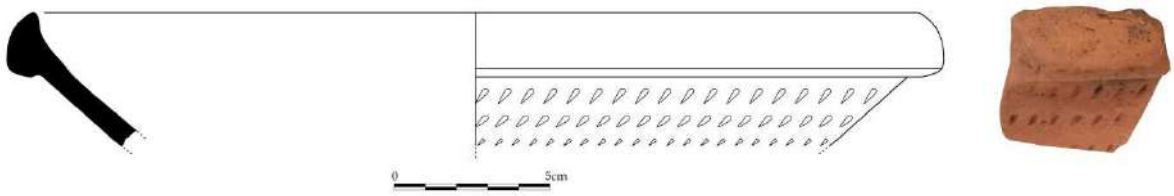

Katalog Numarası : 37
Levha/Çizim Numarası : 7/37
Buluntu Numarası : S10.KPZ.YB.PT.05
Buluntu Adı : Çanak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 30.08.2010
Ölçüler : **A.Ç.:** 24 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızımsı kahverengi hamuru (5 YR 6/4 - Light Reddish Brown) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi kahverengi (7.5 YR 4/2 - Brown) astarlıdır. Pürüzsüz ve mattır. Ağız kenarında iki, gövdenin başlangıcında bir sıra birbirini takip eden rulet bezeme vardır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

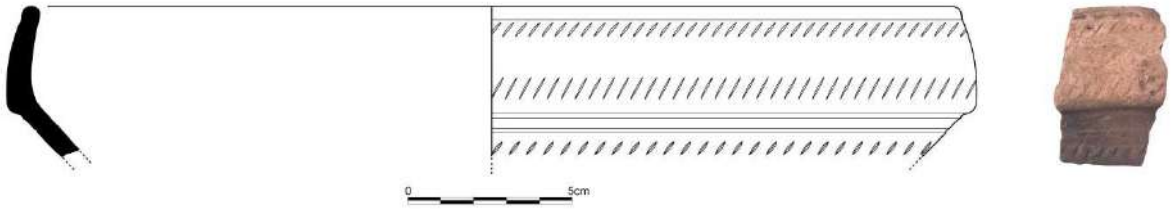

Katalog Numarası : 38
Levha/Çizim Numarası : 7/38
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.66
Buluntu Adı : Çanak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 30 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızımsı kahverengi hamuru (5 YR 6/4 - Light Reddish Brown) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kırmızımsı kahverengi (dış: 5 YR 5/4 - Reddish Brown / iç: 5 YR 5/3 - Reddish Brown) astarlıdır. Pürüzsüz ve mattır. Ağız kenarında iki, gövdenin başlangıcında bir sıra birbirini takip eden rulet bezeme vardır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

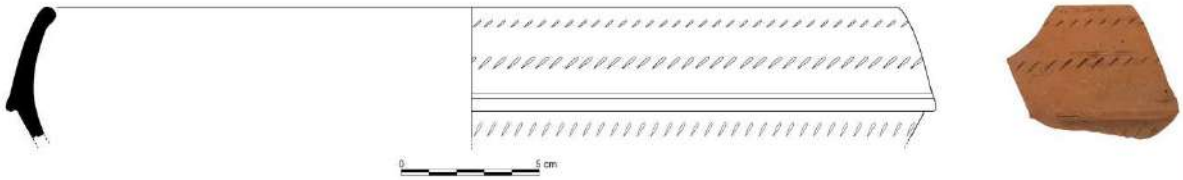

Katalog Numarası : 39
Levha/Çizim Numarası : 7/39
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.67
Buluntu Adı : Çanak
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 30 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kahverengimsi gri hamuru (10 YR 6/2 - Light Brownish Gray) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de soluk kahverengi (10 YR 6/3 - Pale Brown) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Ağız kenarında üç sıra, gövde üzerinde de iki sıra rulet bezeme vardır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

Katalog Numarası : 40
Levha/Çizim Numarası : 7/40
Buluntu Numarası : S.18.KPZ.YB.PT.118
Buluntu Adı : Çömlek
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 18 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kahverengi hamuru (7.5 YR 6/4 - Light Brown) yoğun mineral ve kireç katkılı, ince kumlu, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kahverengi (dış: 7.5 YR 5/4 - Brown / iç: 7.5 YR 5/3 - Brown) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

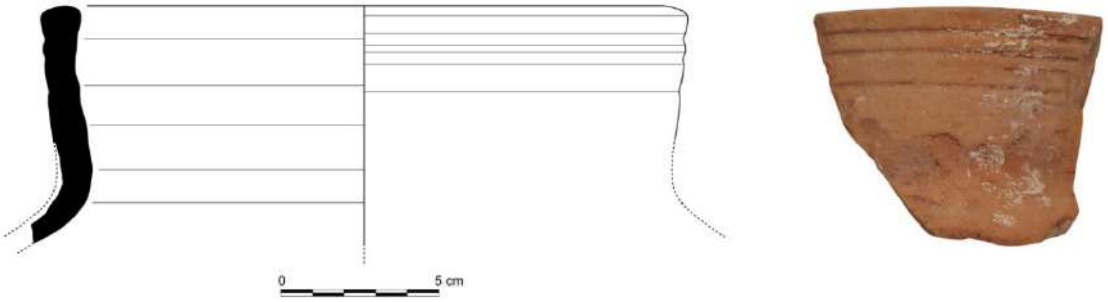

Katalog Numarası : 41
Levha/Çizim Numarası : 7/41
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.108
Buluntu Adı : Çömlek
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 22 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/8 -Light Red) kireç ve mineral katkılı, ince kumlu, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kırmızı (5 YR 5/8 - Red) astarlıdır. Hafif pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

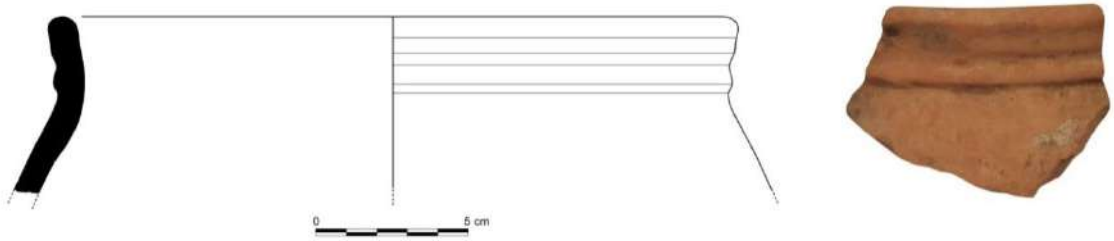

Katalog Numarası : 42
Levha/Çizim Numarası : 8/42
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.07
Buluntu Adı : Lekane
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 42 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızımsı sarı hamuru (5 YR 6/6 - Reddish Yellow) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her ki yüzeyi de hamurunun renginde astarlıdır. Ancak astarı büyük oranda dökülmüştür. Hafif pürüzlü ve mattır. Ağız tablası üzerinde kazıma tekniğinde, tarak yardımıyla yapılmış beş sıra dalgalı hat yer almaktadır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

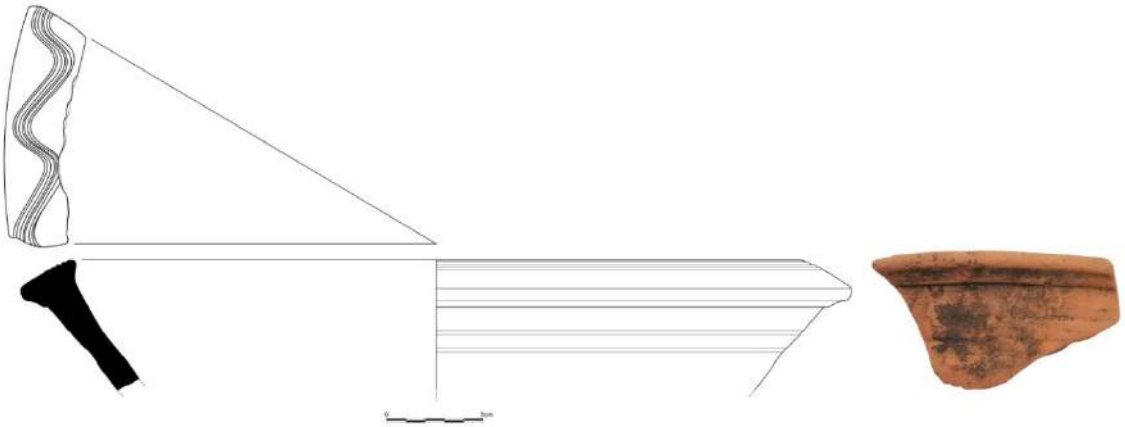

Katalog Numarası : 43
Levha/Çizim Numarası : 8/43
Buluntu Numarası : S10.KPZ.YB.PT.10
Buluntu Adı : Lekane
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 30.08.2010
Ölçüler : **A.Ç.:** 44 cm
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızımsı sarı hamuru (5 YR 6/6 - Reddish Yellow) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her ki yüzeyi de hamurunun renginde astarlıdır. Ancak astarı büyük oranda dökülmüştür. Hafif pürüzlü ve mattır. Ağız tablası üzerinde kazıma tekniğinde, tarak yardımıyla yapılmış beş sıra dalgalı hat yer almaktadır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

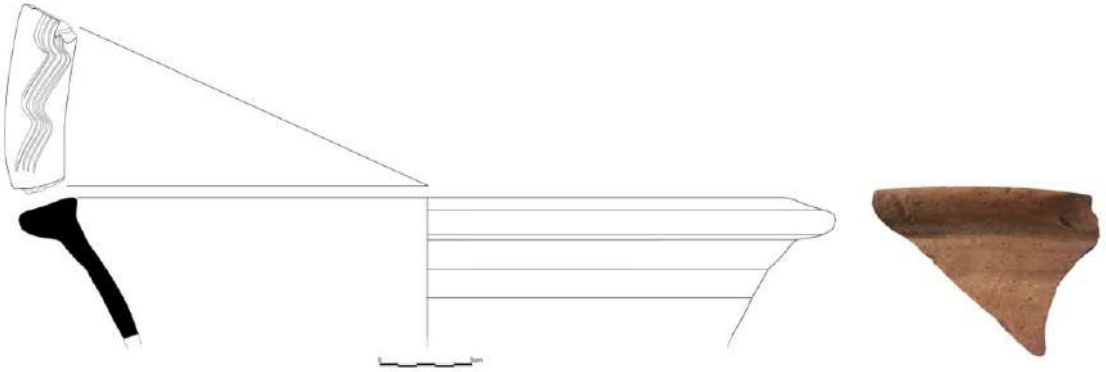

Katalog Numarası : 44
Levha/Çizim Numarası : 8/44
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.101
Buluntu Adı : Lekane
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 47 cm

Tanım: Ağız kenarı parçası. Açık kırmızı hamuru (2.5 YR 6/6 - Light Red) yoğun oranda taşçık, kireç ve mineral katkılı, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kırmızı (dış: 2.5 YR 4/6 - Red / iç: 10 R 4/6 - Red) astarlıdır. Ağız kenarının altında kulpun çıkışı takip edilebilmektedir. Pürüzlü ve mattır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

Katalog Numarası : 45
Levha/Çizim Numarası : 8/45
Buluntu Numarası : S18.KPZ.YB.PT.102
Buluntu Adı : Lekane
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 19.09.2018
Ölçüler : **A.Ç.:** 55
Tanım: Ağız kenarı parçası. Kırmızı hamuru (2.5 YR 5/8 - Red) kireç ve mineral katkılı, ince taneli, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi de kırmızı (dış: 2.5 YR 4/6 - Red / iç: 2.5 YR 5/6 - Red) astarlıdır. Pürüzlü ve mattır. Gövde üzerinde kazıma tekniğinde bir sıra dalga hat vardır. Çark yapımıdır, iyi fırınlanmıştır.

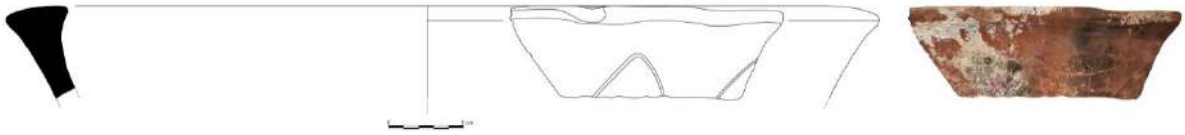

Katalog Numarası : 46
Çizim/Sıra Numarası : 8/46
Buluntu Numarası : S10.KPZ.YB.PT.17
Buluntu Adı : Kalıp / Matara
Buluntu Konumu / Kotu : Yerleşme çevresi / yüzey
Buluntu Tarihi : 30.08.2010
Tanım: Gövde parçası. Çok soluk kahverengi hamuru (10 YR 8/3 - Very Pale Brown) kireç, mineral ve yoğun oranda taşçık katkılı, ince kumlu, sık dokulu, serttir. Her iki yüzeyi hamurunun renginde astarlıdır. Pürüzsüz ve mattır. Mataranın çevresini sınırlandıran alanda, birbirini takip eden kabartma nokta bezemelerin negatif yuvaları yer almaktadır. Merkezde yer alan negatif bezeme kırık ve aşınmış olduğu için tam olarak yorumlanamamaktadır. Ancak bitkisel bezemeye ait yaprak motifi olarak yorumlanabilir. İyi fırınlanmıştır.

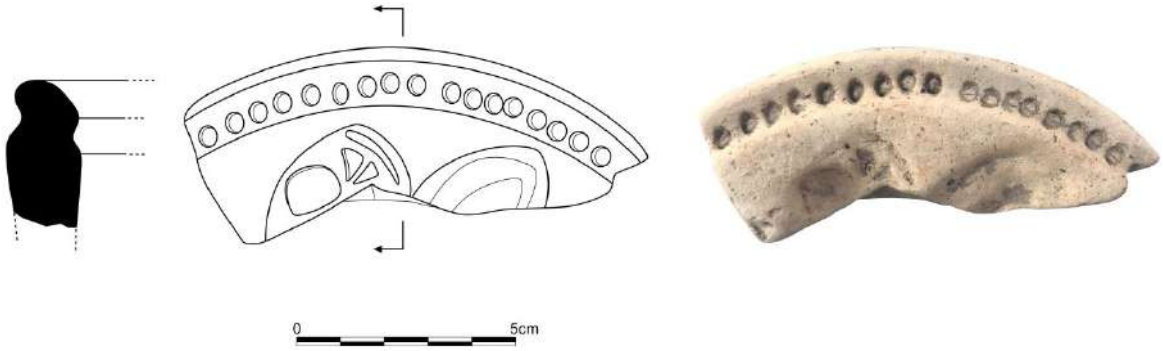

Figürlerin Listesi
Figür 1: Kepez yerleşimiyle, Sillyon antik kentinin konumu
Figür 2: Pamphylia Ovası, Kepez yerleşimi ve Sillyon antik kenti
Figür 3: Kepez yerleşiminin bulunduğu kayalık zirve
Figür 4: Konut ve işliklerin konumlandırıldığı yerleşim alanı
Figür 5: Kepez yerleşim planında seramik buluntu alanları

Bibliyografya

Adak-Adıbelli, I (2006). *Tarsus Geç Roma Seramiği* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Adamscheck, B. (1979). *Kenchreai: The Pottery: Eastern Port of Corinth*. Brill.

Alanyalı, H. S. (2011). Side 2010. *ANMED, 19,* 100-112.

Alanyalı, H. S. (2014). Side 2013 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *ANMED*, *12*, 94-108.

Alanyalı, H. S. (2016). Side 2015 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *ANMED, 14,* 137-147.

Atik, N. (1995). Die Keramik aus den Südthermen von Perge. *IstMitt-BH, 40*. Verlag Ernst Wasmuth.

Bilgin, M., Kızıltepe-Bilgin, P. ve Özdemir, E. (2020). Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon Seramikleri Üzerine Ön Değerlendirmeler. M. Taşkıran (Ed.), *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi*, *Sillyon Çalışmaları I* (ss. 33-90). Ege Yayınları.

Daszewski, W. A., Majcherek, G., Sztetyllo, Z ve Zych, I. (1990). Excavations at Marina al-Alamein 1987-1988, *MDIK, 46*, 15-51.

Daszewski, W. A., Majcherek, G., Sztetyllo, Z. ve Zych, I. (1995). Cypriot Sigillata in Marina el-Alamein. H. Meyza ve J. Mlynarczyk (Eds.), *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean – Advances in Scientific Studies, Acts of the II Nieborów Pottery Workshop 18-20 December 1993* (ss. 27-39). Research Center for Mediterranean Archaeology.

Diederichs, C. (1980). *Céramiques Hellénistiques, Romaines et Byzantines, Salamine de Chypre IX*. Diffusion de Boccard.

Eisenmenger. U. (2003). Late Roman Pottery in Limyra (Lycia). C. Abadie–Reynal (Ed.), *Les céramiques en Anatolie aux Epoques Hellenistique et Romaine: Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 22-24 mai 1996, Varia Anatolica XV,* 193-196.

Ergürer, H. E. (2012). *Parion Roma Dönemi Seramiği* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.

Ferrazzoli, A. F. (2003). Instrumentum domesticum. Tipologia dei reperti ceramici e aspetti delle produzioni e della circolazione dei materiali. E. E. Schneider (Ed.), *Elaiussa Sebate II: Un Porto tra Oriente e Occidente* (ss. 649-661). Roma: L'Erma di Bretschneider.

Fırat, N. (1999). *Perge Konut Alanı Keramiği* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Fırat, N. (2000). So-called "Cypriote Red Slip Ware" from the habitation area of Perge (Pamphylia). *RCRFActa, 36*, 35-38.

Fırat, N. (2003). Roman Period Ceramics. H. Abbasoğlu ve W. Martini (Eds.), *Die Akropolis von Perge*: *Survey und Sondagen 1994−1997* (ss. 123-130). Philipp von Zabern.

Giudice, F., Pafumi, S. P., Malfitana, D., Sgarlata, M. ve Guzzetta, G. (1993). Paphos, Garrison's Camp. Campagna 1989. *RDAC*, 279-327.

Giudice, F., Pafumi, S. P., Malfitana, D., Bruno, G. A. ve Guzzetta, G. (1994). Paphos, Garrison's Camp. Campagna 1990. *RDAC*, 215-268.

Giudice, F., Oliveri, R. A., Pafumi, S. P., Privitera, A., Giudice, E., Malfitana, D., Narbone, G., Bruno, G. A. ve Guzzetta, G. (1996). Paphos, Garrison's Camp. Campagna 1991. *RDAC*, 171-267.

Giudice, F., Giudice, G., Giudice, E., Guzzetta, G., Malfitana, D., Narbone, G., Oliveri, R. A., Privitera, A., Puppo, P. ve Rizzone, V. G. (1999). Paphos, Garrison's Camp. VIa campagna. *RDAC*, 279-313.

Gunneweg, J. ve Perlman, I. ve Yellin, J. (1983). The Provenience, Typology and Chronology of Eastern Terra Sigillata, *QEDEM, 17.* Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem.

Hayes, J. W. (1967). Cypriot Sigillata. *RDAC*, 65-77.

Hayes, J. W. (1972). *Late Roman Pottery*. British School at Rome.

Hayes, J. W. (1985). Sigillate Orientali. G. Pugliese-Carratelli (Ed.), *Atlante delle Forme Ceramiche II. Ceramica Fine Romana nel Bacino Mediterraneo (Tardo Ellenismo e Primo Impero). Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale* (ss. 1-96). Istituto della Enciclopedia italiana.

Hayes, J. W. (1991). *Paphos III: The Hellenistic and Roman Pottery*. Department of Antiquities.

Hayes, J. W. (1994). Other Finewares. M. Fulford ve R. Tomber (Eds.), *Excavations at Sabratha 1948-1951, Vol. II, The Finds. Part 2. The Finewares and Lamps* (ss. 119-144). Libyan Department of Antiquities.

Hayes, J. W. (2008). Roman Pottery. Fine Ware Imports. *Agora*, *XXXII*, The American School of Classical Studies at Athens.

Jackson, M., Zelle, M., Vandeput, L. ve Köse, V. (2012). Primary Evidence for Late Roman D Ware Production in Southern Asia Minor: A Challenge 'To Cypriot Red Slip Ware', *AnatSt*, *62*, 89-114. https://doi.org/10.1017/S0066154612000051

Jones, F. F. (1950). The Pottery. H. Goldman (Ed.), *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. The Hellenistic and Roman Periods* (ss. 149-296). Princeton University Press.

Kenkel, F. (2007). Cypriot Red Slip Ware and Its Derivatives from Pednelissos. B. Böhlendorf-Arslan, A. O. Uysal ve J. Witte-Orr (Eds.), *Akdeniz ve Çevresindeki Arkeolojik Kazılarda Ele Geçen Geç Antik ve Ortaçağ Seramiği ve Mimari Seramiği, Byzas, 7* (ss. 131-146). Ege Yayınları.

Kenrick, P. M. (1981). Fine Ware of Hellenistic and Roman Periods. J. Matthers (Ed.), *The River Qoueiq, Norhern Syria, and its Catchment. Studies Arising from the Tell Rifa'at Survey 1977-79. BAR International Series 98* (ss. 439-458). BAR Publishing.

Kenrick, P. M. (1985). *Sidi Khrebish. Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice) III(1): The Fine Pottery. Libya Antiqua, V*. Department of Antiquities.

Kenyon, K. M. (1957). Terra Sigillata. J. W. Crowfoot, G. M. Crowfoot ve K. M. Kenyon (Eds.), *Samaria-Sebaste 3*: *The Objects from Samaria* (ss. 281-306). Palestine Exploration Fund.

Landgraf, J. (1980). Keisan's Byzantine Pottery. J. Briend ve J. B. Humbert (Eds.), *Tell Keisan (1971-1976): une cité phénicienne en Galilée* (ss. 51-99). Vandenhoeck & Ruprech.

Lund, J. (1995). A Fresh Look at the Roman Fine Wares from the Danish Excavations at Hama, Syria. H. Meyza ve J. Mlynarczyk (Eds.), *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean – Advances in Scientific Studies, Acts of the II Nieborów Pottery Workshop 18-20 December 1993* (ss. 135-161). Research Center for Mediterranean Archaeology.

Lund, J. (1997). The Distribution of Cypriot Sigillata as Evidence of Sea-trade involving Cyprus. S. Swiny, R. L. Hohlfelder ve H. Wylde-Swiny (Eds.), *Res maritimae: Cyprus and the eastern Mediterranean from prehistory to late antiquity: proceedings of the Second International Symposium "Cities on the Sea", Nicosia, Cyprus, October 18-22, 1994* (ss. 201-215). Scholars Press.

Magness, J. (1992). Late Roman and Byzantine Pottery, Preliminary Report, 1990. R. L. Vann (Ed.), *Caesarea Papers: Straton's Tower, Herod's Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea* (ss. 129-153). Journal of Roman Archaeology.

McClellan, M. C. ve Rautman, M. L. (1994). The 1991–1993 Field Seasons at Kalavasos-Kopetra. *RDAC*, 289-308.

Meyza, H. (2007). *NEA Paphos V: Cypriot Red Slip Ware. Studies on a Late Roman Levantine Fine Ware*. Archeobooks.

Nahshoni, P. (1999). A Byzantine site in the Migdal Neigbourhood, Ashqelon, *'Atiqot, 37*, 99-111.

Oransay, B. S. A. (2012). Side 2009-2011 Yılı Kazılarında Ele Geçen Doğu Sigillatası D (Kıbrıs Sigillatası) Seramikleri. *Anadolu/Anatolia, 28*, 109-138. https://10.1501/andl_0000000396

Özdilek, B. (2018). Andriake Limanından Ele Geçen DSD Grubu/Kıbrıs Sigillataları Işığında Lykia'nın Doğu Akdeniz ile Deniz Ticareti. *Phaselis, IV*, 55-77. https://doi.org/10.18367/Pha.18004

Özer, E. (2012). 2010 Yılı Sillyon Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, 29*(3), 33-48.

Özer, E. ve Taşkıran, M. (2010a). Sillyon Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması 2009. *ANMED, 8*, 165-169.

Özer, E. ve Taşkıran, M. (2010b). 2009 Yılı Sillyon Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, *28*(2) 279-296.

Poblome, J., Degryse, P., Cottica, D. ve Fırat, N. (2001). A New Early Byzantine Production Centre in Western Asia Minor. A Petrographical and Geochemical Study of Red Slip Ware From Hierapolis, Perge and Sagalassos. *RCRFActa, 37,* 119–126.

Poblome, J. ve Fırat, N. (2011). Late Roman D. A Matter of Open(ing) or Closed Horizons?. M. Cau, P. Reynolds, ve M. Bonifay (Eds.), *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving problems of typology and chronology: A review of the evidence, debate and new contexts* (ss. 49-56). Archaeopress.

Riley, J. A. (1975). The Pottery from the First Session of Excavations in the Caesarea Hippodrome, *BASOR, 218*, 25-63. https://doi.org/10.2307/1356166

Sackett, L. H. (1992). The Roman Pottery. L. H. Sackett (Ed.), *Knossos from Greek City to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion II. BSA, Suppl. 21,* 147-256.

Sion, O. (1997). Mishor Adummim (Khirbet Handoma). *'Atiqot, 32*, 149-158.

Slane, K. W. (1989). Corinthian Ceramic imports: the Changing Pattern of Provincial Trade in the First and Second Centuries A.D. S. Walker ve A. Cameron (Eds.), *The Greeks Renaissance in the Roman Empire. Papers from the Tenth British Museum Classical* (ss. 219-225). Oxford University Press.

Stepansky, Y. (1999). Two Mausolea on the Fringes of the Roman-Period Cemetery of Tiberias. *'Atiqot, 37*, 73-90.

Taşkıran, M. (2017). *Sillyon Antik Kenti Savunma Sistemi ve Pamphylia Bölgesindeki Konumu* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Pamukkale Üniversitesi.

Taşkıran, M. (2020). Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Sillyon. M. Taşkıran (Ed.), *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I* (ss. 1-30). Ege Yayınları.

Tekocak, M. (2006). *Kelenderis Roma Çağı Seramiği* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.

Tekocak, M. (2007). Kelenderis Aşağı Şehir Sondajında Bulunan Kıbrıs Kırmızı Astarlı (Geç Roma D) Kapları. *İDOL, 33*, 16-25.

Tekocak, M. (2009). African and Cypriot Red slip wares from Kelenderis. H. Öniz (Ed.), *Proceedings of the 12th Symposium on Mediterranean Archaeology (SOMA): Famagusta, North Cyprus, 5-8 March 2008. BAR International Series 2009* (ss. 132-142). Archaeopress.

Ustinova, Y. ve Nahshoni, P. (1994). Salvage Excavation in Ramat Nof, Be'er Sheva. *'Atiqot, 25*, 157-177.

Uygun, Ç. (2011). *Patara IV.2. Tepecik Kırmızı Astarlı Seramikleri (İ.Ö. 2. yy – İ.S. 4. yy)*. Ege Yayınları.

Vandeput, L. (2009). Late Antiquity in the Taurus Mountains Remains in Pednelissos and its Territory. *Colloquium Anatolicum, 8,* 23-44.

Vandeput, L. ve Köse, V. (2010). Pisidia Survey Project: Research in the territorium of Pednelissos. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, 27*(2), 179–194.

Vandeput, L. ve Köse, V. (2013). Survey in the Taurus Mountain: Methodologies of the Psidia Survey Project. L. Lavan ve M. Mulryan (Eds.), *Field Method's and Post-Excavation Techniques in Late Antique Archaeology* (ss. 205-248). Brill.

Vandeput, L., Köse, V. ve Jackson, M. (2011). Psidia Survey Project 2011: Research in the Territory of Pednelisos, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, *28*(3), 75-90.

Vapur, Ö. (2001). Roma Dönemi'nde Kırmızı Astarlı Bir Seramik Geleneği, *I. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı (5 Ağustos-5 Eylül*) (ss. 16-22). Eskişehir Tepebaşı Belediyesi.

Viaene, W., Poblome, J., Ottenburgs, R., Kucha, H., Hertongen, J. V. C., Waelkens, M. ve Laduron, D. (1995). Geochemical distribution of trace elements in Sagalassos Red Slip Ware. M. Waelkens ve J. Poblome (Eds.), *Sagalassos III* (ss. 245-270). Leuven University Press.

Waagé, F. O., (1948), Hellenistic and Roman Tableware of Nort Syria. F. O. Waage (Ed.), *Antioch on the Orontes IV. 1: Ceramic and Islamic Coins* (ss. 1–60). Princeton University Press.

Williams, C. (1989). *Anemurium. The Roman and Early Byzantine Pottery*. Pontificial Institute of Mediaeval Studies.

Yener-Marksteiner, B. (2020). Studien zum kaiserzeitlichen Tafelgeschirr aus Limyra. *Forschungen in Limyra, 8*. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Yıldız, V. (2006). *Tarsus Cumhuriyet Alanı Kazısında Bulunan Doğu Sigillataları A Grubu Seramikleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.

Yıldız, V. (2019). Soli Pompeiopolis Sütunlu Caddesi'nde Bulunan Doğu Sigillatası D Grubu Seramikleri. *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, 42*, 245-274.

Yılmaz, Z. (2008). Die Keramik der späthellenistischen, kaiserzeitlichen, spätantiken und frühbyzantinischen Epochen (Ende 2. Jh. v. - 7. Jh. n. Chr.). F. Kolb (Ed.), *Lykische Studien 8: Keramik, Münzen, Kirchen und Wirtschaftskomplexe des zentrallykischen Yavu-Berglandes (Gebiet von Kyaneai). Tübinger Althistorische Studien 4* (ss. 105-171). R. Habelt.

Zoroğlu, L. (1986). Samsat'da Bulunan Doğu Sigillitaları, İlk Rapor. *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, *3*, 61-100.

Zoroğlu, L. (2003). Doğu Sigillataların İmalat Yerleri ve Dağılım Sorunu. C. Abadie-Reynal (Ed.), *Les Ceramiques en Anatolia Aux Epoques Hellenistique Et Romaine. Varia Anatolica*, *XV*, 121-123.

Levha 1

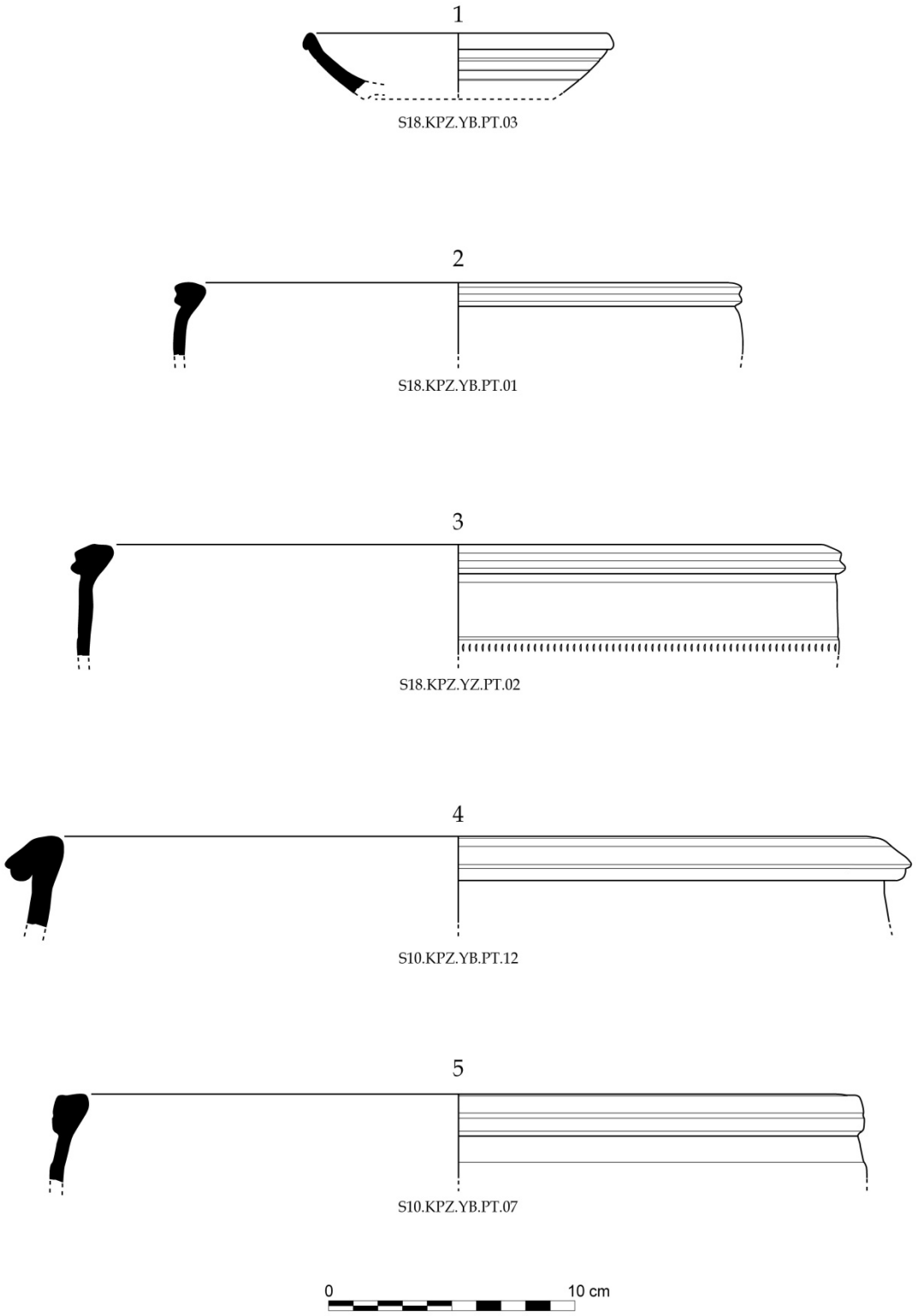

1 DSD Hayes Form 10; 2-4 DSD Hayes Form 40; 5 DSD Hayes Form 41

Levha 2

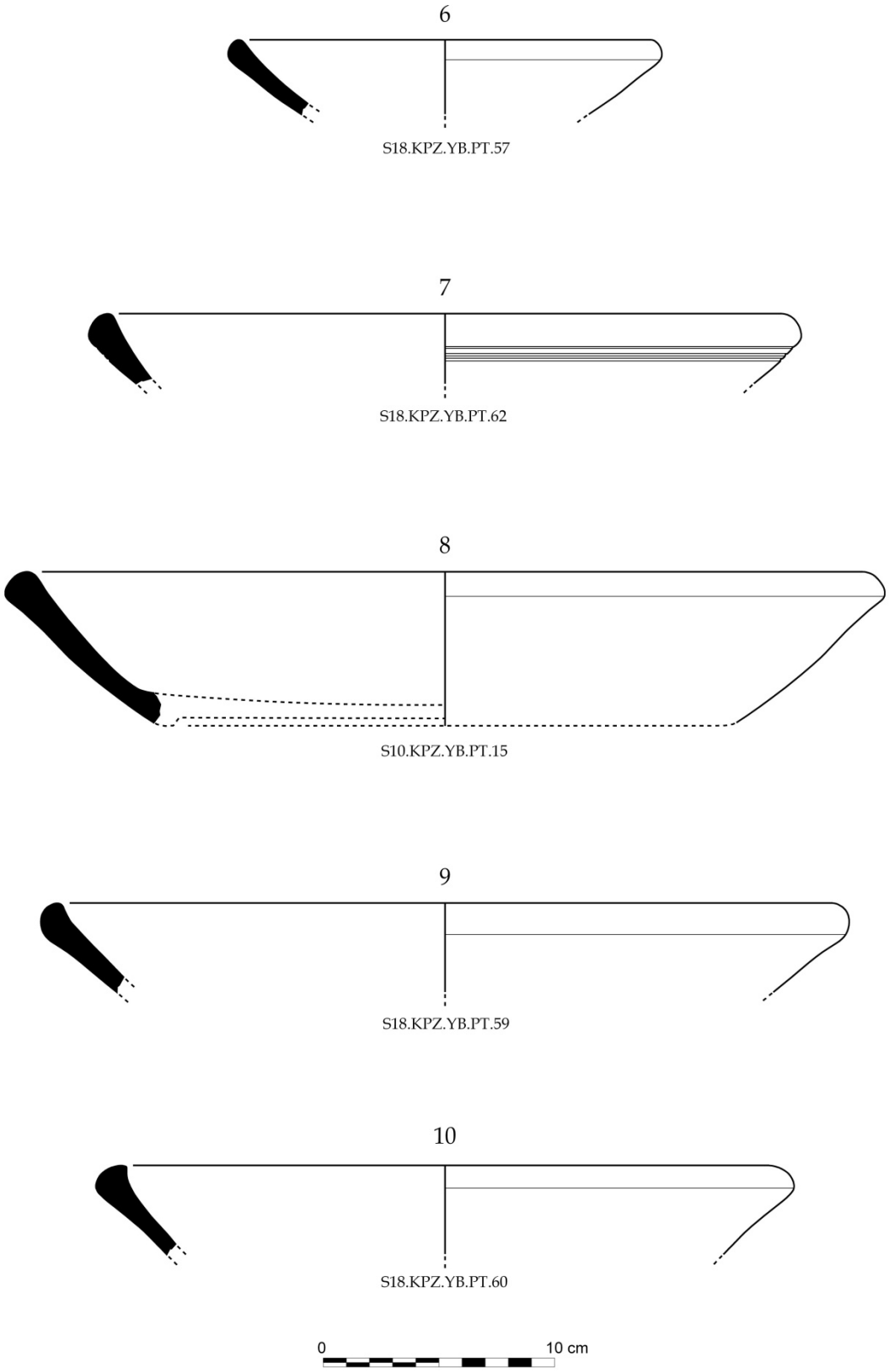

6-10 Geç Roma D Hayes Form 1

Levha 3

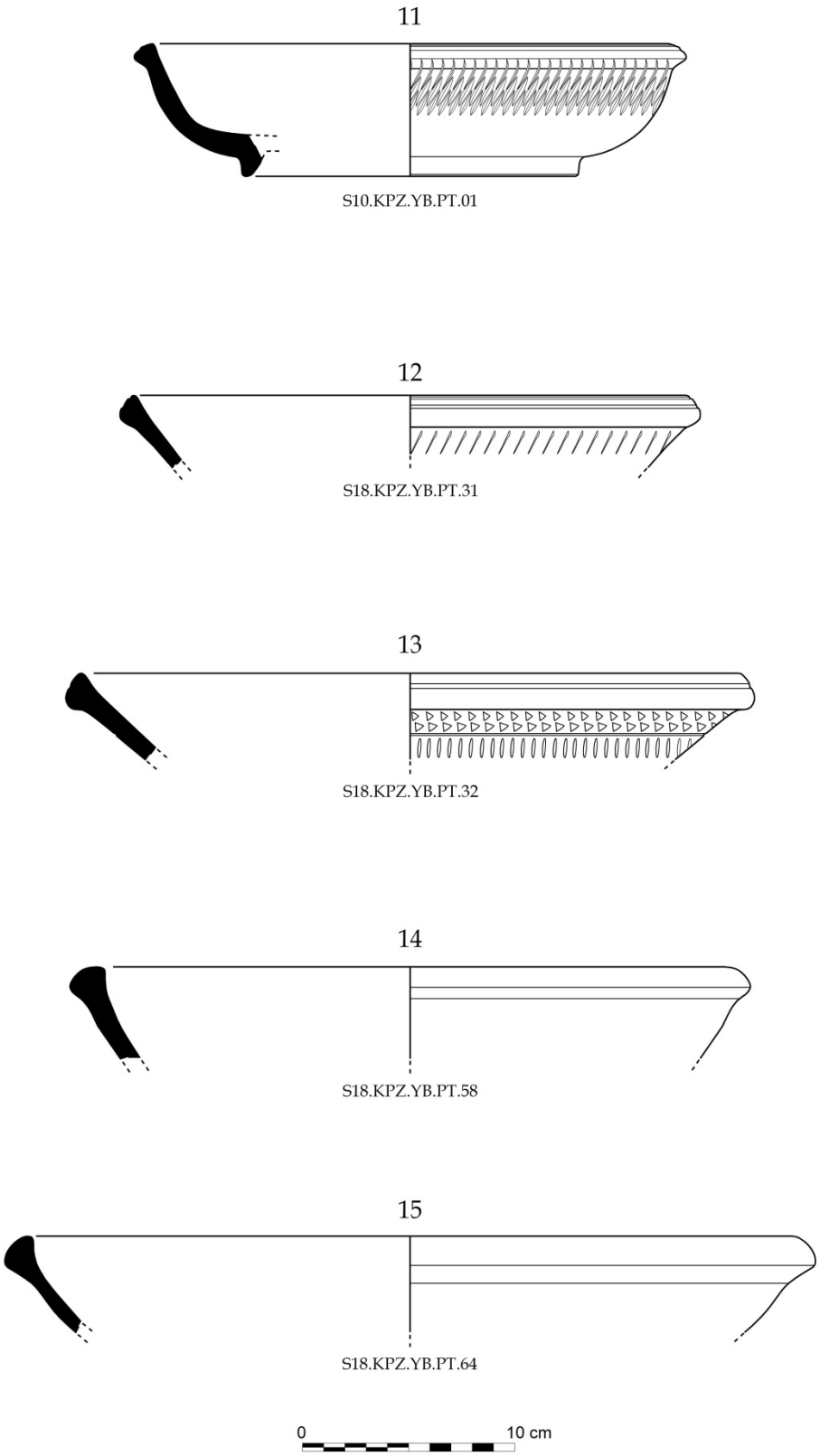

11-15 Geç Roma D Hayes Form 2

Levha 4

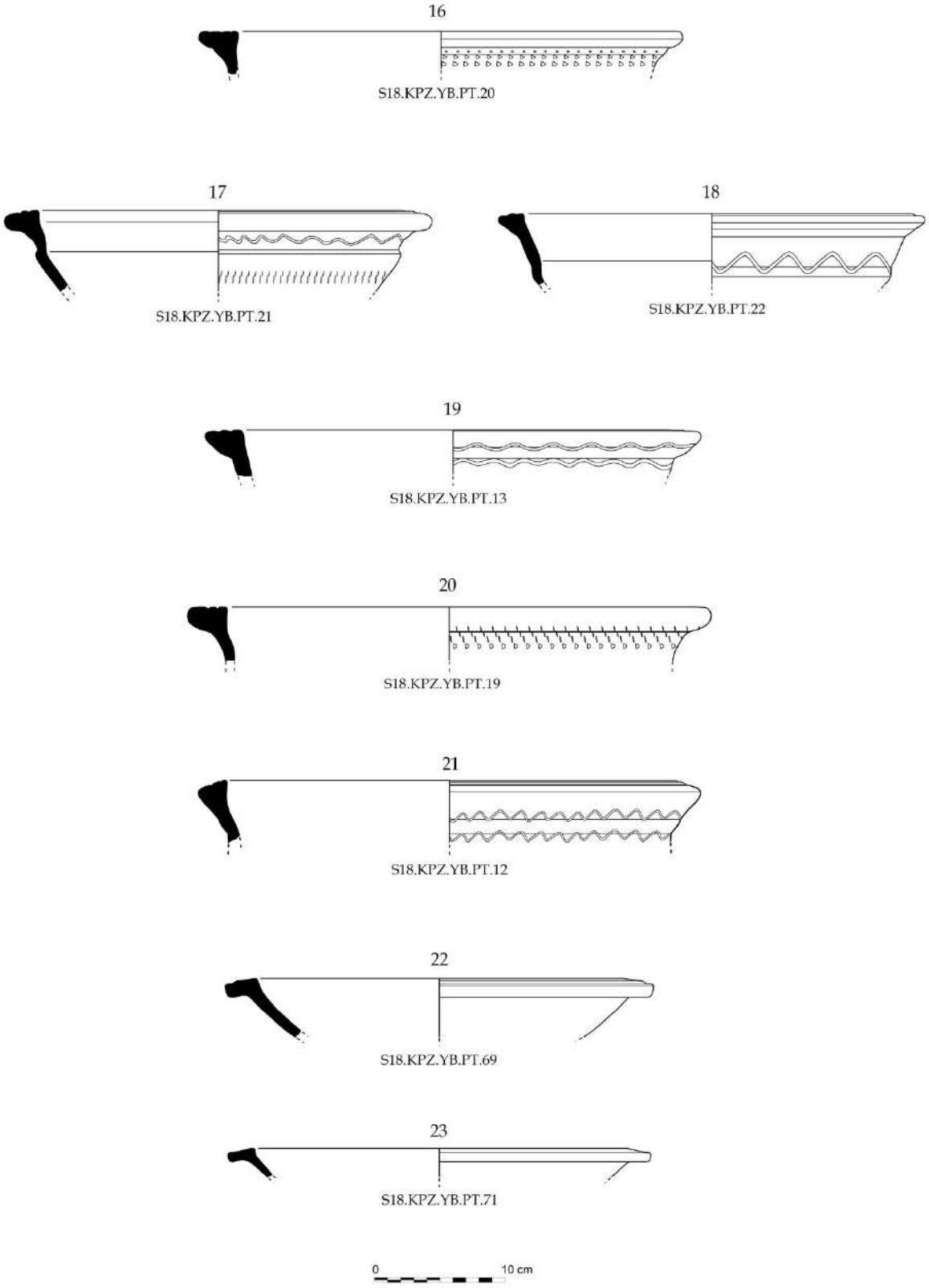

16-21 Geç Roma D Hayes Form 7; 22-23 Geç Roma D Hayes Form 8

Levha 5

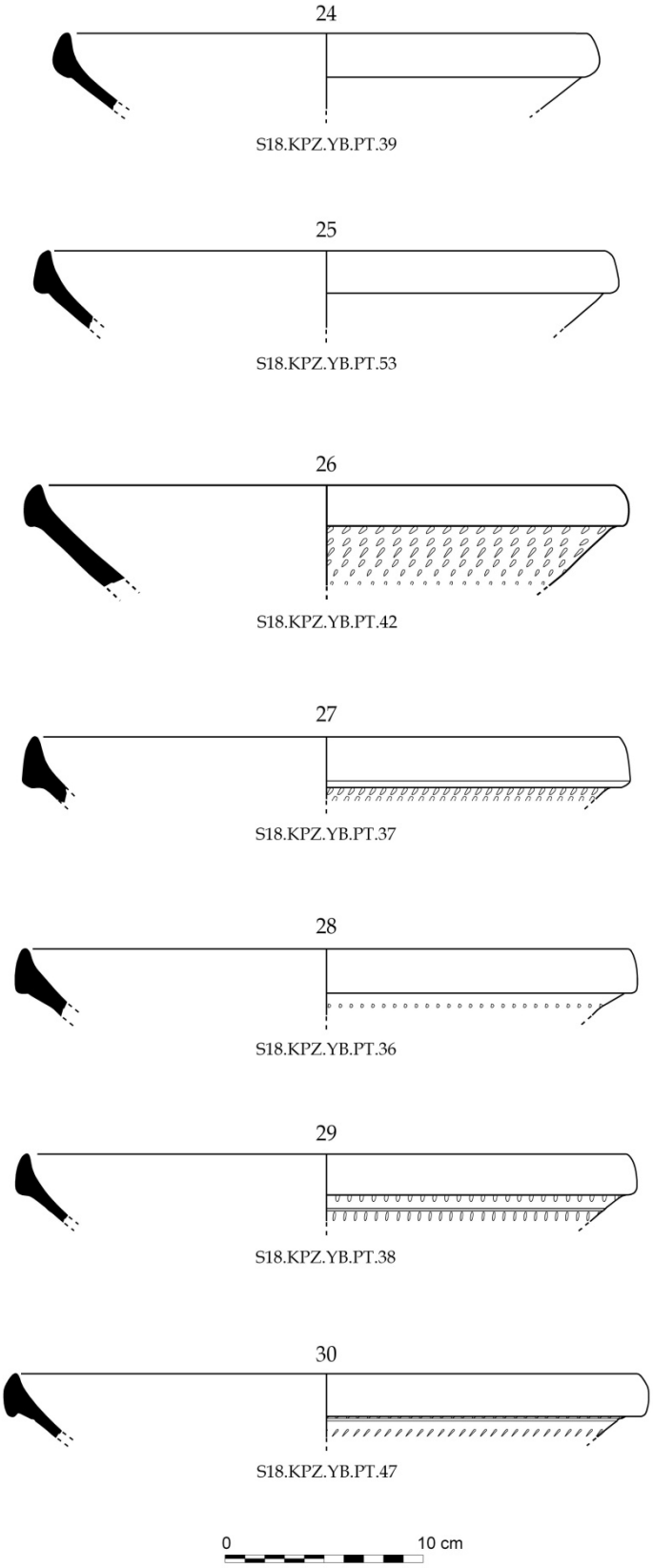

24-30 Geç Roma D Hayes Form 9

Levha 6

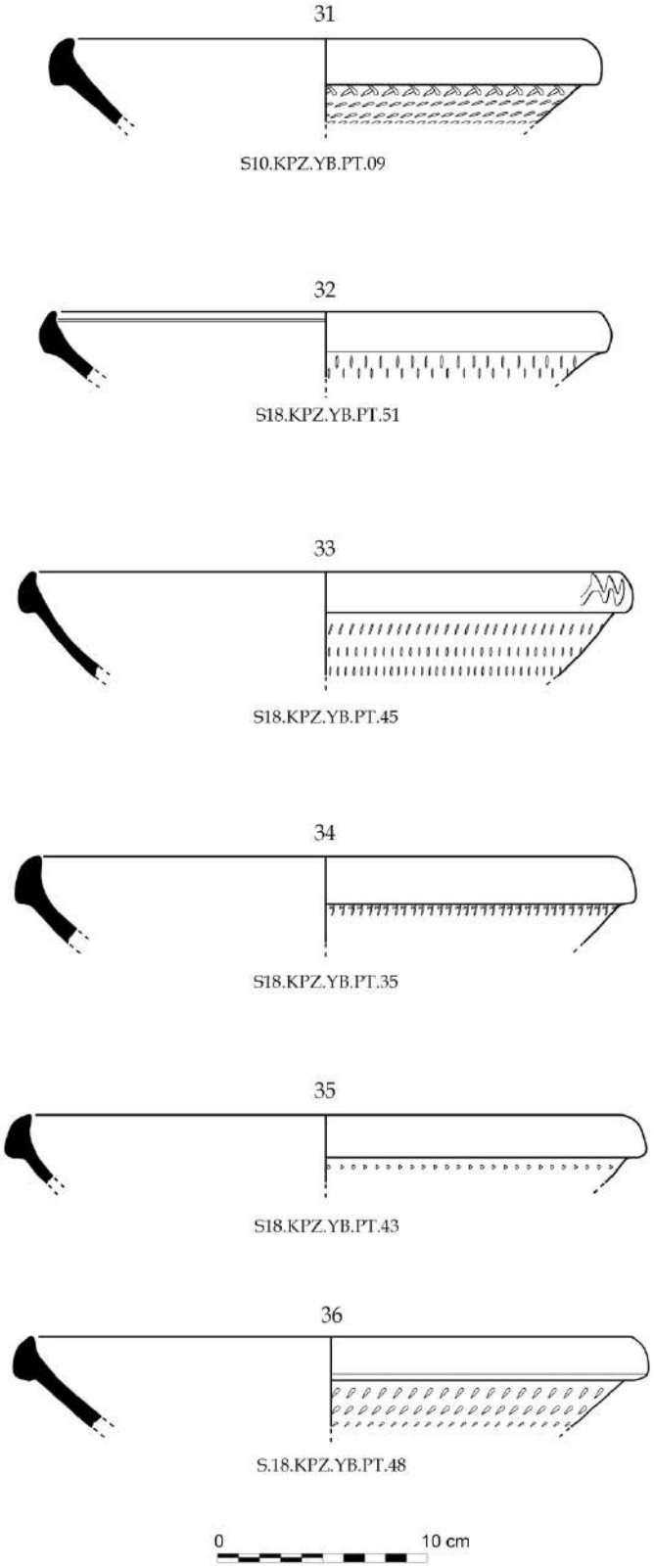

31-36 Geç Roma D Hayes Form 9

Levha 7

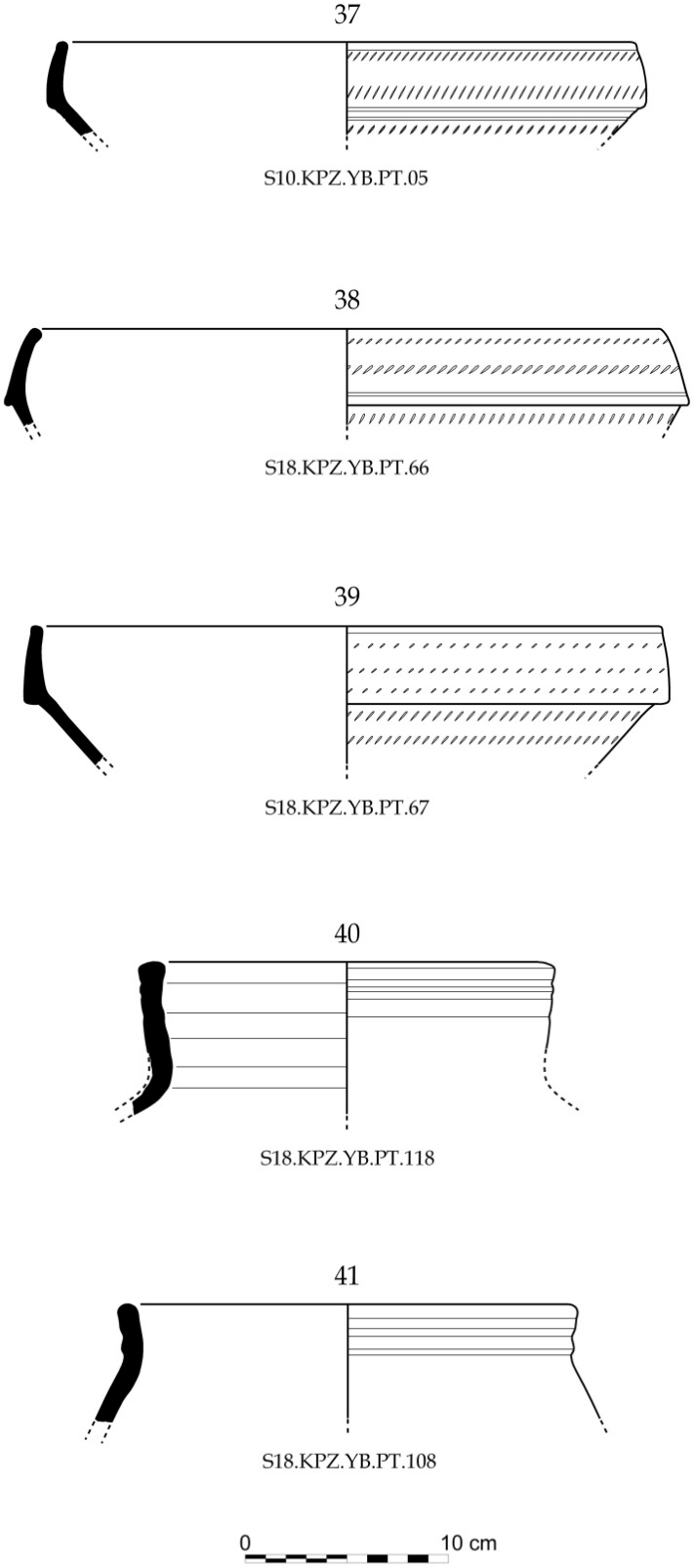

37-39 Geç Roma D Hayes Form 9 Çeşitlemesi; 40-41 Geç Roma D Hayes Form 12

Levha 8

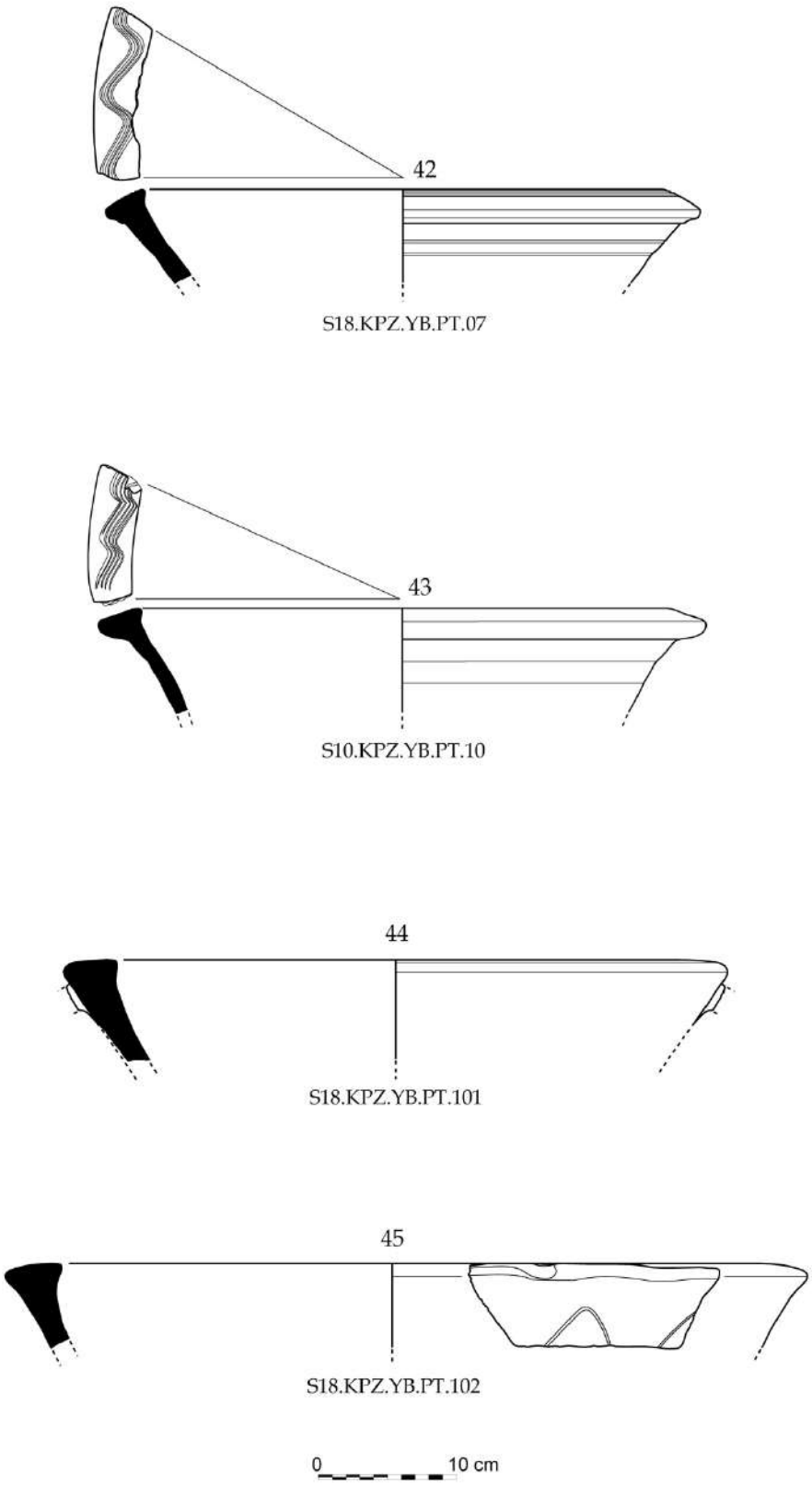

42-45 Geç Roma D, Lekane

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

The Colourful Look of the Maussolleion at Halikarnassos

Halikarnassos Maussolleionu'nun Renkli Görünümü

Gürol AYTEPE
https://orcid.org/0000-0003-1385-135X

Abdulkadir BARAN
https://orcid.org/0000-0001-5226-9616

Geliş Tarihi: 11.05.2021 | Kabul Tarihi: 17.06.2021 | Online Yayın Tarihi: 20.06.2021

Makale Künyesi: Aytepe, G. ve Baran, A. (2021). The Colourful Look of the Maussolleion at Halikarnassos. *Arkhaia Anatolika, 4*, 215-236. https://doi.org/10.32949/Arkhaia.2021.33

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

Arkhaia Anatolika

ISSN: 2651-4664

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 215-236
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.33

Araştırma Makalesi / Research Article

The Colourful Look of the Maussolleion at Halikarnassos

Halikarnassos Maussolleionu'nun Renkli Görünümü

Gürol AYTEPE*

Abdulkadir BARAN**

Abstract

This paper aims to investigate the painting remains and with the help of parallel examples to propose a restitution of the original colourful look of the Maussolleion at Halikarnassos which is the monumental tomb of Karian satrap Maussollos who died in 353/352 BC. It is known that the Maussolleion stood intact at Halikarnassos until an earthquake in the 12th century AD. The monumentality and artistic effect of the building influenced many architects of its time who later constructed several monumental buildings and it was listed as one of "the Seven Wonders of the World" by the ancient writers. It is well known that ancient builders coloured all the building parts including sculptures, and the Maussolleion was originally richly coloured. The colouring was not only for visual effect but it also created protection layers for the monument as we know stood intact more than fifteen centuries. Newton reported that he had observed parts of the colours were still visible on the newly excavated fragments but he also mentioned that they quickly disappeared after the exposure. A coat of varnish should have protected these colours, which were mostly organic based. The polychromy of the ancient buildings and sculptures has long been in discussion because of the remains of organic colours are scarce and not easily visible by naked eye but the advanced technics applied on the remains in recent times proved that the use of colour in antiquity was extensively common. The investigations and analyses on the existing remains of the Maussolleion also point to the colourful look. Blue, red and creamy white varnish were the dominant colours used especially on the architectural details of the monument, but yellow, brown, light blue, purple and green were also used on the mouldings and sculpture. The technique of gilding and attachments from bronze, precious stones, gold etc. were also employed for the decoration. The use of bluish limestone on the lower parts of the cella, podium, plinthoi and probably for chamber walls was also for decorative purpose and this enriched the look of the monument. All of the evidence helps us to propose the best possible reconstruction on colouring of the monument. Further investigations in the future might reveal more evidence but for now, it seems this colourful look is quite acceptable and it is more than a hypothetical reconstruction for the most parts. The examples from Halikarnassos, Labraunda and Priene indicate the usage of a standard way of painting and point to the unity of the Hekatomnids' architectural decoration as seen on many parts of the architectural progress of the region.

Keywords: Karia, Halikarnassos, Maussolleion, Polychromy, Painting, Architecture

Öz

Bu çalışmada MÖ 353/352 yıllarında ölen Karia satrapı Maussollos'un anıtsal mezarı olan Mausolleion'un parçalarında tespit edilebilen boya kalıntıları ve paralellik gösteren diğer örnekler ışığında anıtın orijinalindeki renkli görünümünün ortaya konulması amaçlanmaktadır. Halikarnassos antik kentindeki Maussolleion'un MS 12. yüzyıldaki bir depremle yıkılmasına değin sağlam olduğu bilinmektedir. Yapının anıtsallığı ve sanatsal etkisi kendisinden sonraki pek çok mimarı etkilemiş ve anıt Dünya'nın Yedi Harikasından

* Gürol Aytepe, Muğla Sıtkı Koçman University, Institute of Social Sciences, Department of Archaeology, Muğla/TR. E-mail: gurol_aytepe@hotmail.com / Orcid iD: 0000-0003-1385-135X

** Assoc. Prof. Dr. Abdulkadir Baran, Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Letters, Department of Archaeology, Muğla/TR. E-mail: kadirbaran@yahoo.com / Orcid iD: 0000-0001-5226-9616

"This paper based on the master thesis "Halikarnassos Maussolleion'unda Çokrenklilik" completed in the Department of Archaeology at the Muğla Sıtkı Koçman University and was supported by Muğla Sıtkı Koçman University Scientific Research Project number 13/75".

birisi olarak tanımlanmıştır. Antik dönemde yapıların heykeltıraşlık eserleri de dahil olmak üzere farklı renklerle tamamen boyandıkları bilinmektedir ve Maussolleion da orijinalinde oldukça renkli bir görünüme sahipti. Bu boyama işleminin sadece görsel olmadığı, aynı zamanda yapının elemanlarını da koruduğu yaklaşık 1500 yıl ayakta durduğu bilinen yapının parçalarının iyi korunmuş durumlarından da anlaşılmaktadır. Newton, kazılar sırasında açığa çıkartılan mimari elemanların üzerinde boya kalıntıları gördüğünü ancak bir müddet sonra bu boyaların yok olduklarını aktarır. Çoğunlukla organik temelli olan boyaların orijinalinde cila gibi bir kaplama ile korunmuş oldukları büyük olasılıktır. Boya kalıntılarının çoğu zaman çıplak gözle görülemeyişleri, antik dönem eserlerinde boya kullanımının boyutunu anlamamızı sınırlandırmakla birlikte son dönemlerde teknik analizlerdeki gelişmeler, boya kullanımının oldukça yaygın olduğunu göstermiştir. Halikarnassos Maussolleionu'nun parçaları üzerinde yapılan incelemeler ve analizler de yapının orijinalinde renkli bir görünüme sahip olduğunu kanıtlamıştır. Mavi, kırmızı ve cila olarak da kullanılan krem beyaz renkler yapıda özellikle mimari detaylarda yoğun olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda sarı, kahverengi, açık mavi, mor ve yeşil de bezemelerde ve heykeltıraşlık eserlerinde kullanılan renklerdendir. Yaldız kaplama, bronz, altın ya da değerli taşlardan eklentiler de yapıda görülmektedir. Mavimsi kireçtaşının cella, podyum, plinthos ve mezar odası duvarında kullanımı da dekoratif amaçladır ve anıtın görünümünü zenginleştirmiştir. Mevcut veriler ışığında yapının orijinal renkli görünümüne ilişkin oldukça kabul edilebilir bir öneri sunulabilmesi mümkün olabilmektedir. İlerleyen evrelerde yeni çalışmalarla daha fazla veri sunulabilecek olmakla birlikte, şu an yapının büyük bölümü için varsayımdan öte bir öneri olduğu söylenebilmektedir. Halikarnassos, Labraunda ve Priene'de tespit edilen benzer boya kullanımı izleri ortak bir uygulama olduğuna işaret etmektedir ve Hekatomnidler döneminde mimaride görüldüğü gibi boya bezemelerinde de bir birliktelik olabileceği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karia, Halikarnassos, Maussolleion, Çokrenklilik, Boyama, Mimari

This paper aims to investigate the painting remains and to propose a restitution of the original colourful look of the Maussolleion at Halikarnassos, which is the monumental tomb of Karian satrap Maussollos who died in 353-352 BC. It was built in the centre of Halikarnassos at modern Bodrum in the southwest corner of Anatolia. It is known that the Maussolleion stood intact until an earthquake in the 12th century AD and the monumentality and artistic effect of the building influenced many architects who later constructed several monumental buildings and it was listed as one of "the Seven Wonders of the World" by the ancient writers. The knights of St. John caused the major damage to the building after its collapse by using most of its remains as spolia for construction of the Castle at Bodrum, which was built in between 1492-1522 AD. They carried away many blocks for the walls, and during these activities, the burial chamber was also looted. European researches have noticed the remains of the Maussolleion in the 18th century and carried some of the reliefs in the walls of the castle to the British Museum. C. T. Newton excavated the building in 1852 and he carried some of the remains to London[1]. The scientific researches started with K. Jeppesen from Denmark in 1966 and continued by his team.

Pliny the Elder in his book *Naturalis Historia* gives the most detailed information about the building. Even though the description given by Pliny sets the basis for a reconstruction, the debates on the building continue due to the lack of sufficient building remains. It is well known[2] that ancient builders coloured all the building parts including sculptures, and the Maussolleion was originally richly coloured. Newton reported that he had observed parts of the colours were still visible on the newly excavated fragments but he also mentioned that they quickly disappeared after the exposure[3]. A coat of varnish should have protected these colours, which were mostly organic based. I. Jenkins and his colleagues studied the painting remains on the building for the first time and the results were published in "The Polychromy of the Mausoleum" paper in 1997. This paper and other excavation reports of the Maussolleion and visual inspections on the site set the basic for this paper. In

[1] Newton 1862; Newton 1865.
[2] Fenger 1886; Neils 2016, 164-176.
[3] Jenkins et al. 1997, 35.

addition, the published parallel examples elsewhere will be used for comparisons especially for unknown parts. After all, concluding suggestions will be made on the original look of the Maussolleion at Halikarnassos (fig. 1).

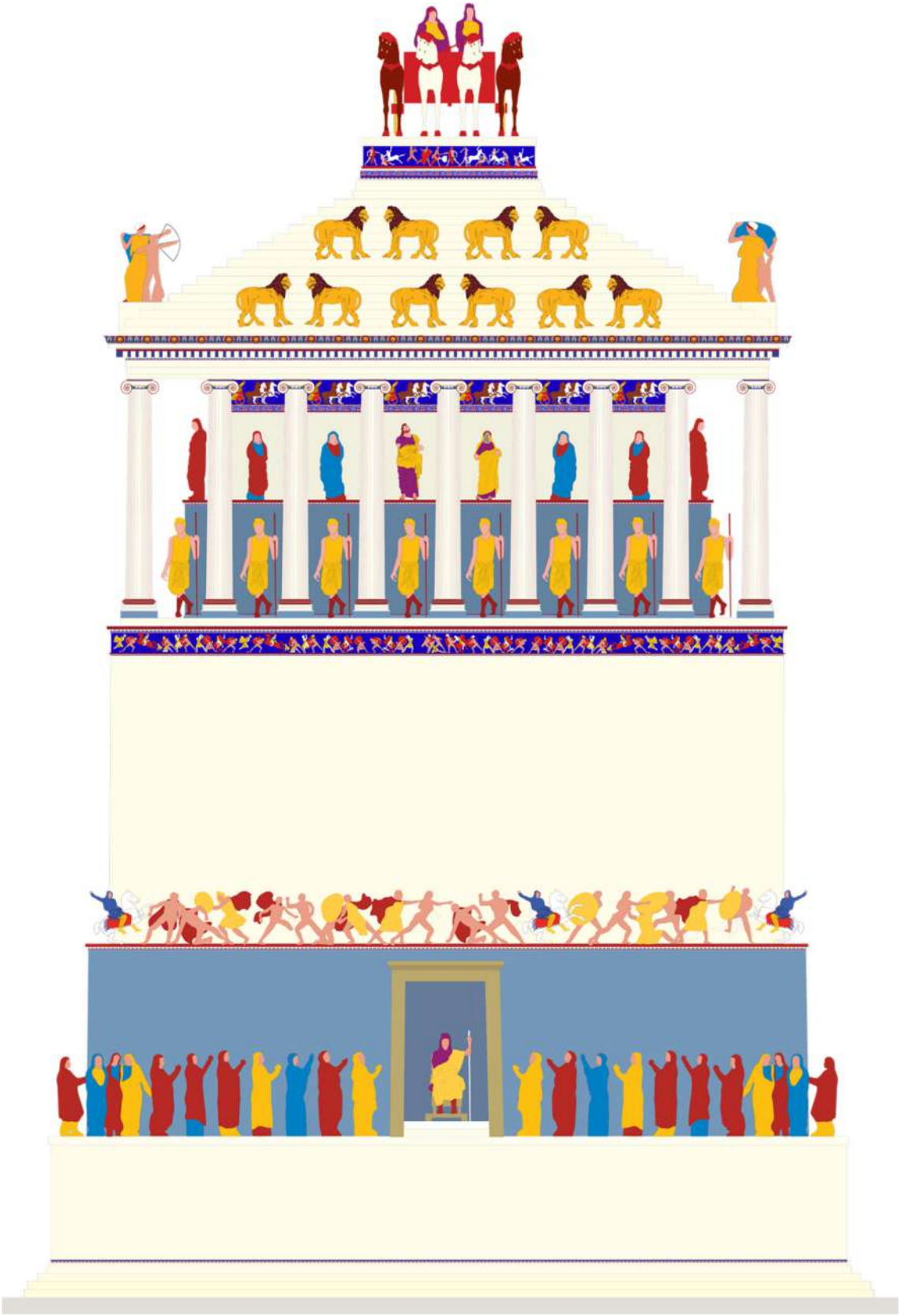

Figure 1: Coloured restitution of the Maussolleion at Halikarnassos

 Doi: 10.32949/Arkhaia.2021.33

Quadriga

The monument has a pyramidal roof carrying a quadriga, which was made by Pytheos, probably together with Satyros. Many fragments of this chariot with four horses had been found outside of northern *peribolos* wall during the excavations conducted by Newton[4]. Newton reported red colour remains on the chest parts and on a tongue of one of the horses. This red colour is based on iron oxide pigment and probably indicates that the details of the horses were painted in red. Some of the fragments of the second horse carry thick brown coating on the front part, on the right leg and on the band of harness. After the detailed investigation by Jenkins[5] and his colleagues, it appeared that this coating was made of lead and was used as a lamina on the purposely left rough-worked surface of the horse. An archaic column capital from Ephesos with lead gilding and gold-leaf remains might be comparable[6] to this practise. It is also known that gold-leaf and tin sheets were used for coating of the sculptures in order to obtain metallic appearances[7]. Pliny (*nat.* XXXIII.20) informs us on using gold-leaf attached with glair to marble surfaces. The use of lead lamina below the painting of the horses seems to be used also for protection and even though there is no more evidence, the possibility of using similar technique on the other parts of the monument might be suggested. The marble fragments of the monument are quite well-preserved comparing to at least 1500 years of exposure to the weather conditions and this kind of lead gilding and/or varnish coating should have been employed. The parallel examples might help us to understand the colouring scheme of quadriga. Traces of red colour on the mouth, blue on the ear fragments of one horse and red on the mane of another horse from the pediments of Delphian Apollo[8] (510 BC) are examples for colouring of the horses. Traces of red colour were also reported on the mane and harness of one of the horses from the sanctuary of Athena at Delphi from the end of the sixth century BC[9].

Figure 2: Coloured restitution of quadriga and basis from east

Figure 3: Coloured restitution of quadriga and basis from north

[4] Newton 1862, 129.
[5] Jenkins et al. 1997, 36-37.
[6] Jenkins et al. 1997, 38.
[7] Brinkmann 2006e, 150, fig. 282.
[8] Picard and De La Coste-Messeliere 1928, 24, figs. 7-8; Boardman 2005, 172, figs. 142, 230.1; Neer 2010, 96, fig. 54.
[9] Picard and De La Coste-Messeliere 1928, 3-5, Horse text, fig. 2. XIVa.

Amazon Sarcophagus (400-340 BC) from Etruria is another example of using colour on the horses. The quadriga scene on the sarcophagus is on pink background and while the wagon is red with yellow wheels, four of the horses are white with red harnesses[10]. Using different colours for the horses is seen on the back of the throne from the tomb of Eurydice at Vergina (344-343 BC) on which the horses on the sides are chestnut with white harness, but the middle ones are white with red harnesses[11]. Similarly, the horses on the Alexander Sarcophagus from Sidon were painted with white and brown[12].

After examining the parallels and the actual remains of the Maussolleion, it seems that the best colour composition for the quadriga is red for wagon, ochre for the wheels, brown with red tails and manes for the side horses and white with red tails and manes for the middle horses. It also has remains of bronze harness attachments, which should be in bronze colour originally (figs. 2-3).

The Basis of Quadriga

The Centaurs and meander friezes[13] with a reversed Lesbian cymatium below surround the basis of quadriga. The centaur frieze is very fragmentary and full composition is not understandable. Although, there is no colour reported on the fragments, the painting scheme should be similar to the other parts of the monument. The use of Centaurs on the *metopes*, is seen on the Temple of Athena at Assos[14] and Parthenon at Athens[15]. The backgrounds of the *metopes* of Parthenon were painted in bright red and blue but the rest has no colour remains. The friezes of Hephaisteion at Athens[16] and Temple of Apollo at Bassae[17] have also Centaurs but colour remains are scarce. It is only known that the background of western frieze of Hephaisteion was painted in blue[18]. A similar composition of the Parthenon is seen on the *metopes* of the great tomb at Lefkadia where the Lapiths were painted in earth colour on white background. As seen, there are not enough parallels for the painting scheme of the centaur frieze of the Maussolleion, but the most acceptable reconstruction seems to be earth colour for the Lapiths, white for centaurs, red for draperies and Egyptian blue for the background (figs. 2-3).

Jeppesen[19] restored the lower part of the centaur frieze with a painted meander frieze similar to the meander frieze below the Chariot frieze (fig. 4). Therefore, it should also have similar painting scheme, which will be discussed in the Chariot frieze part below.

The lowest part of the basis has a cyma reversa moulding and still traces of red and blue colours are visible[20] (fig. 5). The Lesbian cymatium had white leaves with red edges on blue background (fig. 4). Similar scheme is seen on Labraunda Zeus and Priene Athena temples[21].

---

[10] Pallatino 1952, 94.
[11] Tsibidou-Avloniti 2002, 91-98, pl. 15D.
[12] Brinkmann 2006d, 121-132.
[13] Tarbell 1920, 226-231; Jeppesen 1998, 175; Boardman 2005, 36-37, 136, 148, 155, 164; Er 2006, 207; Erhat 2008, 170; Sporleder 2015, 23.
[14] Ridgway 1999, 151; Boardman 2005, 227, fig. 216.1; Wescoat 2012, 151, 176, fig. 84.
[15] Bruno 1981, 3; Palagia 2006, 128.
[16] Palagia 2006, 137.
[17] Sporleder 2015, 23-33.
[18] Palagia 2006, 137. The eastern frieze has also green and red paint remains but the composition is unknown.
[19] Jeppesen 2002, 76, figs. 5-6, 15.3,
[20] Jenkins 2006, 39, fig. 20.
[21] Koenigs 2015, 41-43; Blid 2019, 115, fig. 4.

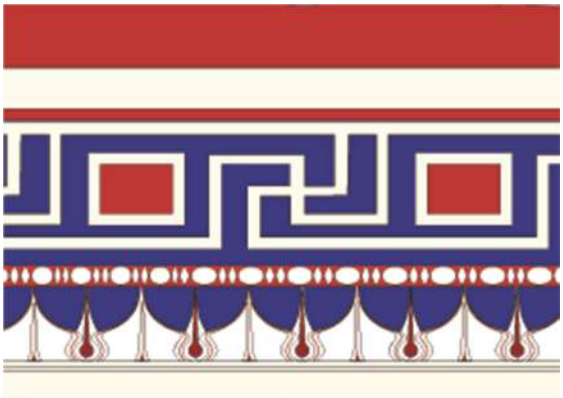

Figure 4: Coloured restitution of maeander from quadriga basis

Figure 5: Lesbian cymatium block with colour trace

Sima

Unfortunately there is no colour remains on the *sima*[22] but red and blue should also be the main colours as the other parts of the monument. Similar arrangement is seen on the sima of the Parthenon, where blue and red are used alternatively for lotus and palmette with white background[23]. The Temple of Aphaia at Aegina has also colour remains on the sima, which has white background and alternatively used blue, red and green for lotus and palmette[24]. The oikoi at Labraunda was published with red lotus and palmette on the *sima*[25] but most probably, it had more colours originally. The tomb of Eurydice at Vergina[26] is another example with painting on *sima*, which is blue for background, white for lotus and palmette and red and green for the details of calyxes. The lotus and palmette on the top of *architrave* of the Mausoleum at Belevi might be comparable with blue background and white lotus and palmette, below which the spirals are red in some details[27]. The general painting scheme of the Maussolleion and the parallel examples help us to reconstruct the colours of *sima* as blue background, white palmettes and red lotuses with green calyxes. Although there are no parallels for lion spouts, ochre faces, red tongues and manes might be proposed (fig. 6).

Geison

The ovolo moulding top of *geison* should have been painted according to Jeppesen[28] but no painting has survived. The colouring scheme of the monument help us to propose three colours for the cymatium as blue background, white eggs with red edges (fig. 6). The only parallel example is the cymatium on the *geison* of Belevi Mausoleum[29], but it differs from the Maussolleion scheme with blue eggs, red background, white darts and red strip above. On the other hand, three-coloured scheme is seen on the crowning moulding of the *architrave* of South Propylon at Labraunda. Red colour is visible on the bead and reel and faintly on the edge of eggs, but the infrared photography showed the existence of Aegyptian blue on the background of egg and dart ornament[30]. Blue background for Ionic cymatium is

[22] Jeppesen 2002, 125, fig. 13.6b; Jeppesen 2007, 245-246.
[23] Fenger 1886, pl. 2.
[24] Brinkmann 2003, 85-108, fig. 179; Brinkmann 2006c, 61-87, fig. 128.
[25] Hellström 2007, 121.
[26] Summit 2000, 265.
[27] Praschniker and Theuer 1979, 68, fig. 49.
[28] Jeppesen 2002, 133; Jeppesen 2007, 245.
[29] Praschniker and Theuer 1979, 68, fig. 49.
[30] Blid 2019, 116, figs. 5-6.

also seen on the *architrave* crowns of Temple of Athena at Priene[31] and on Ionic cymatium possibly belonging to the third phase of Temple of Artemis at Ephesos[32].

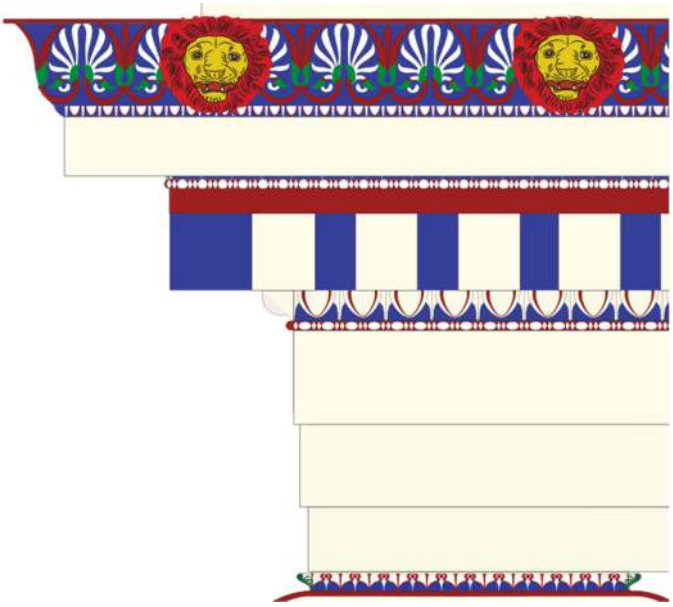

Figure 6: Coloured restitution of entablature

Dentils

The cyma reversa moulding top of the dentils has a painted Lesbian cyma with red and blue colours which are still visible[33]. It might be reconstructed as having white leaves with red edges on blue background. No paint has survived on the dentils but it might have had blue paint on the interspaces between white dentils according to contrast effect seen on the other parts of the monument (fig. 6). The parallels are the Tomb of Palmettes at Lefkadia[34], which has white dentils with blue interspaces and the Tomb of Eurydice[35] with red interspaces between the white dentils.

Architrave

There is no colour residue on the *architrave*[36] and it should have had creamy white varnish. The crown mouldings on the outer and inner *architrave*s have Ionic cymatium painted in red and white on blue background as the other cymatium of the monument (fig. 6). The soffits of the *architrave* have rectangular panels and no colour has survived[37]. On the other hand, if one looks at the Temple of Athena at Priene where the soffits have blue panels encircled with white bead and reel ornaments on red background[38], might suppose the Maussolleion had also painted ornaments. Similar colouring scheme on bead and reel is seen on the *geison* of the Temple of Zeus Labraundeus[39]. There is no moulding along the sides of the soffit panels of the Maussolleion's *architrave* but it is quite possible that the soffits had painted bead and reel ornaments encircling the blue panels (fig. 7).

Coffers

The coffers have three layered frames with three mouldings, which are bead and reel, egg and dart and Lesbian cymatium[40]. The slabs of the coffers with reliefs about Theseus, have survived fragmentarily and they have blue colour remains on background[41]. The

[31] Koenigs 2015, 41-43, pl. 40.
[32] Ohnesorg 2007, 125.
[33] Jenkins et al. 1997, fig. 1.
[34] Ρωμιοπούλου 1997, 30-35, figs. 26-27.
[35] Kottaridi 2011, 146, fig. 165.
[36] Jenkins et al. 1997, fig. 1; Jeppesen 2002, 136, fig. 13.13.
[37] Jeppesen 2002, 136, fig. 13.13. Ff.h 1-5.
[38] Rayet 1880, 22; Lethaby 1908, 68.
[39] Blid 2019, 115-116, fig. 4. J. Blid thinks the red paint on some of the beads was miscolouring or later repair because it does not help necessary contrast effect.
[40] Jeppesen 2002, 81-82, 93, figs. 9.5, 9.7, 9.8, 9.18.
[41] Newton 1862, 89; Rigdway 1999, 120.

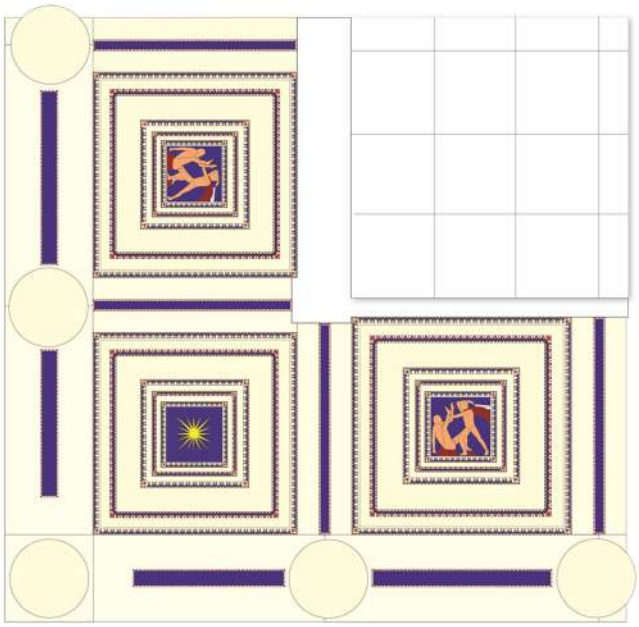

Figure 7: Coloured restitution of *architrave* soffits and coffers

similar examples might help us to understand the colouring scheme. The coffers of the Temple of Athena at Priene have remains of red and blue colours[42]. The coffers of Caryatid hall of Erectheion at Athens have remains of Aegyptian blue colour on the cymatium and palmette details[43]. The coffer frames of the Mausoleum at Belevi have white eggs and leaves with red details on blue background and the corner palmettes are white on red background[44]. The coffers of Ptolemaion at Limyra have Lesbian cymatium painted with yellow, blue and red[45]. Although there is no colour residue on the coffer frames of the Maussolleion, the other parts and parallel examples help us to propose reconstruction. The panels have a blue background, men might have been painted with dark reddish-brown skin, women with pale yellow-white skin and they had red draperies or details. The other ornaments on the panels are possibly in gold colours on blue backgrounds. The cymatium on the frames should have blue background, white eggs and leaves with red details. The bead and reel should be white on red background (fig. 7).

Chariot Frieze on Cella

The chariot frieze on the top of *cella* wall has an ovolo crown decorated with egg and dart, which should have been painted as the other examples. The background of the frieze has blue colour residue as the Amazon frieze[46]. The draperies of one of the charioteers and one of the horses have yellowish patina and red colour is seen on harness strap. The figures had colours but no pigment has survived on the fragments[47]. A grave stele from 535-525 BC found in Athens has a painted chariot scene. The wagon of the chariot is red with two red and two white horses on black background. Although the figures have not colour remains, white for skins and red for details are likely[48]. The stele of Aristion from Attica has red hair, blue helmet and body armour on red background[49]. The blue background is also seen on the frieze of Siphnian Treasury[50]. The possible reconstruction of the chariots at the Maussolleion seems to be two white and two brown horses with red manes as seen on the quadriga on top. The wagon should be red and the wheels in gold colour with red details. The background of the frieze is known to be blue and the drapery of the charioteer is yellowish. The charioteer

[42] Carter 1983, 61; Cook et al. 2005, 29-30.
[43] Frantzi et al. 2013, 91, fig. 1.
[44] Praschniker and Theuer 1979, 1979, 64, fig. 28.
[45] Stanzl 1999, 161; Stanzl 2003, 9.
[46] Newton 1862, 246; Smith 1900, 119–120, 1036; Jenkins et al. 1997, 37.
[47] Jenkins et al. 1997, 37.
[48] Richter and Hall 1944, 233-240, pl. II.
[49] Brinkmann 2006b, 61-65, figs. 85-86; Boardman 2013, fig. 235.
[50] Cook 1981, 128; Castriota 1992, 203, 228, 309; Ridgway 1993, 487, fig. 9. 136-138; Childs 1993, 409-410; Karageorghis 1998, 291; Marconi 2007, 21.

should have skin colour and red hair (fig. 8). The bottom of the chariot frieze has a painted Lesbian cymatium[51] but no colour has survived. The meander frieze below has certain signs of painting but also no colour has survived[52]. The parallel examples might help us to propose a reconstruction. The meander on the clothes of Teukros figure on the west pediment of the Temple of Aphaia at Aegina has blue, red and green colours[53]. The meander in the fresco of Vulci Francois Tomb Chamber is white with blue lines on red background[54]. The meander frieze on the corridor of the Temple of Apollo at Didyma has slight red paint remains[55]. The parallels and the general colouring scheme of the Maussolleion with red, blue and white make the most possible suggestion as having blue background, white lines and red meander eyes (fig. 8).

The using of contrast effect is seen on *cella* wall and while the upper part is from white marble, the lower part was constructed with bluish limestone[56] as seen on *plinthoi* and lower podium (fig. 1).

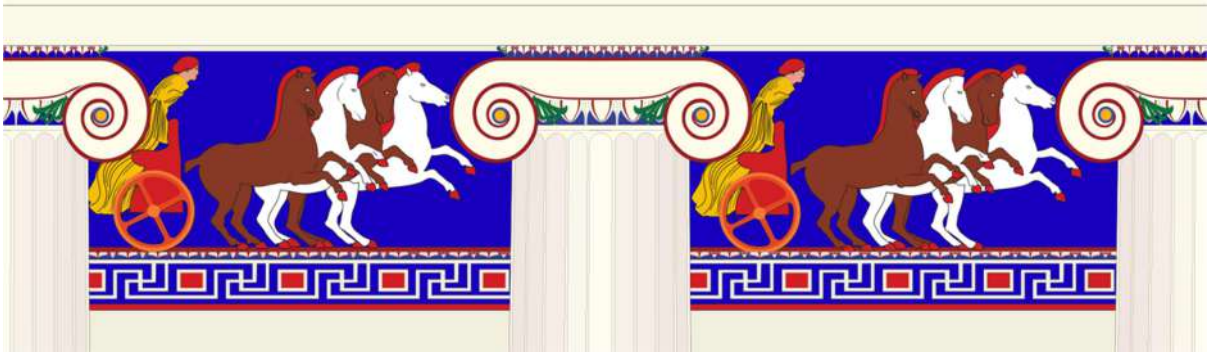

Figure 8: Coloured restitution of chariot frieze in *pteroma*

Column Capitals

The column capitals of the Maussolleion, were also painted colourfully (fig. 9). The remains of colour are seen on the Lesbian cymatium of *abacus* of a capital in the British Museum[57] and the leaves of the *balteus* of one unpublished capital in the Maussolleion Museum (fig. 10). The background of Lesbian cymatium had been painted in blue but no other colour survived. On the other hand, the rows of the leaves in the *balteus* had been painted with blue and red alternatively. The using of painted details or paintings of the ornaments on the capitals are quite common since Archaic period especially in Attika and, the ones affected by Attic examples. The common colours are blue, red, green and yellow and metal additions might also be seen. One of the closest parallel for the capitals of the Maussolleion might be Akr.3776[58] found at Athenian Acropolis. The background of the Lesbian cymatium of the *abacus* is blue, *canalis* is red and white, corner palmettes have green calyx, white leaves and red background, *echinus* has blue, green and red and the *polster* is blue with green and red lotus ornament. Another example is the capital 14a[59] found in Athenian Agora. The sides of *abacus* have eggs and darts painted in blue with yellow borders

[51] Jeppesen 2002, 148, fig. 15.1.
[52] Jeppesen 2002, 151, 154, fig. 15.5, Hd 1–2; fig. 15.6.
[53] Brinkmann 2006c, 80–81, figs. 130-131.
[54] Pallatino 1952, 115.
[55] Anabolu 1991, 4.
[56] Jeppesen 2002, 155-165.
[57] Jenkins et al. 1997, 36, figs. 6-7; Hoepfner 2013, fig. 51.
[58] McGowan 1997, 209-233, pl. 55a, 55c, 56a.
[59] Meritt 1996, 154, fig. 20, pl. 40, 41.

on red background. The edges of volute bands are blue and volute eyes are red with blue circle. The existing remains and parallel examples help us to propose a reconstruction for the original appearances of the capitals of the Maussolleion. The background of the Lesbian cymatium on the sides of *abacus* is blue, the leaves are white with red lines and palmettes on the corners of *abacus* are green. The edges of *canalis* and volute bands are red and the eyes are gold or yellow with blue circles. The cymatium on the *echinus* is white with red lines on blue background. The corner palmettes should also be green. The edges of *polster* are red and the rows of leaves on *balteus* are red and blue alternatively (fig. 9).

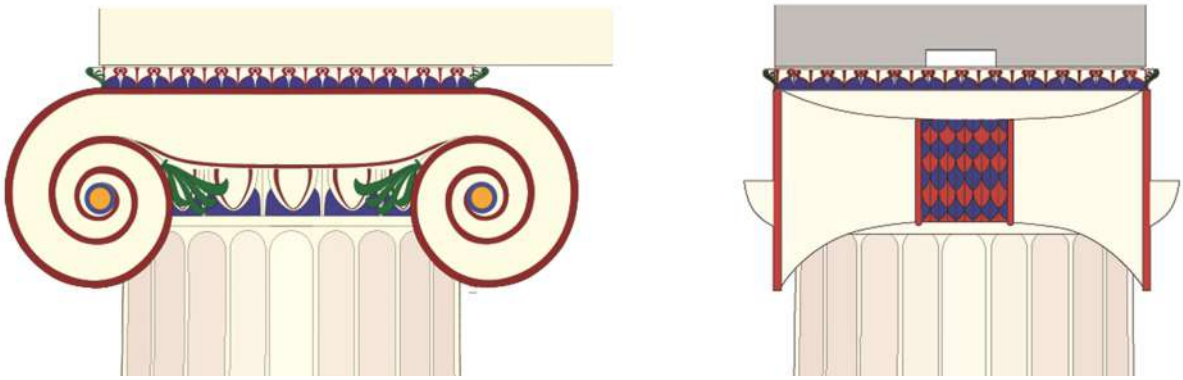

Figure 9: Coloured restitution of Ionic capital and *polster*

Figure 10: Ionic capital *polster* with red and blue colour trace

Figure 11: Coloured restitution of anta capital

The capitals of antae have no evidence for painting and there is not any parallel example to compare, but the painting scheme of the building might help us to propose a hypothetical reconstruction. The background of the capital might be blue with red edges, anthemion is red, white and green, the cymatium is white with red details and the bead and reel is white on red background. The rosettes might be red, white and gold (fig. 11).

The columns have also no traces of painting but most probably, they were varnished and the white marbles had a darker creamy tone[60]. The bases of the columns have no colour traces reported but the *plinthoi* have been made from blue limestone[61], which might point to the decorative purpose[62]. One of the tori in the Maussolleion Museum has a slight orange residue between the fillets, which might be remaining of red colour. It seems quite possible

[60] Jenkins et al. 1997, 39.
[61] Jeppesen 2002, 145-146.
[62] Shoe 1949, 341.

that the torus has red colour between the fillets and the rest varnished creamy white and had contrasting affect by using blue limestone *plinthoi* (fig. 12).

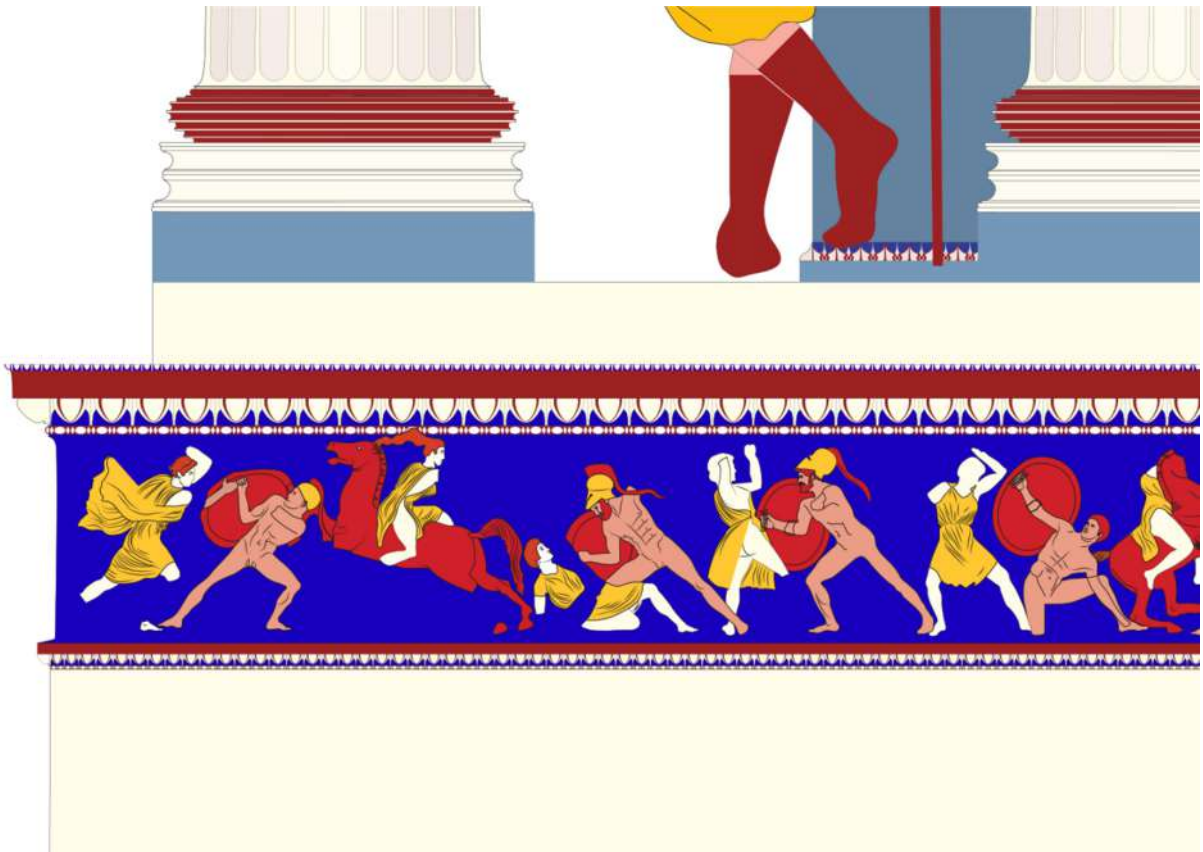

Figure 12: Coloured restitution of column bases and upper podium

Podium

The podium has a cornice above the Amazon frieze. It has a tiny ovolo and concave curve on the top and carved with egg and dart and bead and reel ornaments[63]. The tiny ovolo on top should have been painted as blue background, white eggs and darts with red details as the other cymatia. The concave curve has no painting remains but for the purpose of harmony of colours, it should be red. The egg and dart and bead and reel ornaments should also have been painted according to the general colouring scheme (fig. 12).

The use of contrast effect is seen on the body of podium and while the upper part is from white marble, the lower part was constructed with bluish limestone[64] (fig. 1). Most probably, these parts had only creamy white varnish. The existence of the niche with seated figure, which has purple paint remains on drapery[65] and freestanding sculptures in front of this bluish lower podium most probably, was the reflection of blue background seen on the friezes. The frame of the niche might be bronze coated or in bronze colour for contrasting effect as proposed on andrones and oikoi at Labraunda[66]. On the other hand, upper podium had freestanding sculptures in front of white background. This might have influenced the white background seen on the Alexander Sarcophagus[67]. The freestanding sculptures, which

[63] Jeppesen 1998, 176; Jeppesen 2002, 183-7, fig. 19.3.
[64] Jeppesen 2002, 194.
[65] Jenkins et al. 1997, 39.
[66] Blid 2019, 118-119, figs. 8, 11.
[67] Ridgway 1999, 122.

will be discussed below, adorned upper and lower podia make vivid compositions, and all were painted. The base of podium has a reversed Lesbian cymatium. Even though there are no remains of colour, it should have blue background and white leaves with red edges.

Amazon Frieze

The Amazon frieze was placed above the *architrave* by the early researcher but most of the researchers place it to the uppermost level of the podium[68]. Eleven of the Amazon frieze slabs had been removed from the Bodrum Castle and four slabs had been found during the excavations by Newton[69]. A brownish orange coating is visible on the slabs 1012 and 1021 and this was most probably the remains of ancient coating for preservation[70]. The general scheme of the painting on the friezes with blue background and red details is also seen on Amazon frieze. Red colour has been detected on the arm of an Amazon on slab 1007[71], on the inner side of shield[72] and on the armpit of a Greek soldier on slab 1014, on the drape of an Amazon on slab 1018, on the thigh and crest of the helmet of a Greek soldier on slab 1020[73]. The VIL image also revealed Egyptian blue in the recesses of folds of the drape of Amazon figure on slab 1018[74]. Blue colour has been detected on the background of slab 1019 and on the painted sword in the hand of a soldier on slab 1018. This blue colour of the sword should have belonged to background originally because the sword was made by gilding and kept blue under it[75]. The battle scene on the frieze indicates the existence of many additions like swords or spears, but because there are no jointing holes on the slabs, most of them had been made by painting instead of adding metals[76]. The blue background on Amazon frieze is evident with the remains reported by Pullan and analysed by Jenkins[77]. Two of the slabs in the Maussolleion area still preserve blue paint remains. As mentioned above, the background of western frieze of the Hephaisteion was painted in blue[78] and also the blue background and red figure details on the eastern side of the tomb of Kybernis at Xanthos[79] might be comparable. Red colour on the inner side of shield on slab 1014 might indicate all shields had red colours on inner faces as seen on the Alexander Sarcophagus[80]. Red colour on the inner side of the shield on the east frieze of Siphnian Treasury[81] is also comparable. The outer sides of the shields had been reconstructed with yellow colour on the Alexander Sarcophagus[82] and this should be similar for Amazon Frieze. Red colour obtained from iron oxide is seen on many parts of the figures. A. H. Smith[83] previously proposed that the skin of the figures was red because of red colour remains on the arm of Amazon on slab 1007 and clothes were in different colour. B. Ashmole[84] also agreed that Amazons and Greeks were in

[68] Newton 1862, 100; Dinsmoor 1973, pl. LV; Jeppesen 1989, 21; Hoepfner 2013, fig. 39.
[69] Newton 1862, 100; Jenkins et al. 1997, 38; Cook et al. 2005, 3-6.
[70] Jenkins and Middleton 1988, 196-197; Cook et al. 2005, 30.
[71] Smith 1900, 100.
[72] Smith 1900, 106; Lethaby 1908, 183; Jenkins 2006, 38, figs. 17–18.
[73] Jenkins and Middleton 1988, 196; Jenkins et al. 1997, 38. The extensive use of red was questioned by Jenkins for the possibility of later repairs.
[74] Merchán and Merchán 2013, 1282, fig.1
[75] Merchán and Merchán 2013, 1282, fig.1
[76] Smith 1900, 96; Smith 1920, 63; Cook 1976, 52.
[77] Newton 1862, 185; Smith 1900, 97; Frantz 1954, 244-248; Jenkins et al. 1997, 38, Col. pl. 15; Ridgway 1999, 120; Palagia 2012, 156-157.
[78] Palagia 2006, 137. The eastern frieze has also green and red colour remains but the composition is unknown.
[79] Waywell 1978, 66; Jenkins 2006, 164, fig. 154.
[80] Smith 1900, 106; Lethaby 1908, 183; Ridgway 1999, 122; Smith 2002, 194-195; Jenkins 2006, 38, figs. 17–18.
[81] Shapiro 1988, 4; Schefold and Giuliani 1992, 59.
[82] Brinkmann 2006d, 121-132, figs. 218-229, 236; Brinkmann 2008, 34-35, fig. 27.
[83] Smith 1900, 100.
[84] Ashmole 1972, 165.

different colours in order to make a contrast impression, but he proposed the skins of Amazons were white and the skins of Greeks were brown. B. S. Ridgway[85] also agreed to this contrast and published the skins of the figures as white or red-brown with green or yellow drapery. After all, the most probable reconstruction of Amazon figures might be white skins and yellow or green drapery with red details like hairs. The skins of naked Greek warriors should be lighter brown or most probably like skin colours. Hairs, beards and crests of yellow helmets might be red (fig. 12).

The Tomb Chamber

Jeppesen informs us that the knowledge on chamber came from the reports of Commander de la Tourette[86]. It had been richly decorated and had Ionic architectural façade in relief[87]. Despite of having no actual remains Jeppesen[88] reconstructed the chamber similar to the architecture of *pteroma*. It had statues on a higher level between Ionic columns and Ionic entablature in relief. This arrangement is comparable with the Mourning Women Sarcophagus[89]. On the other hand, W. Hoepfner[90] reconstructed the chamber with only painted Chariot frieze on the upper part of walls. The tomb chamber of the Uzunyuva at Mylasa[91] has richly painted decorations and probably chamber of the Maussolleion was richer in decoration. For this reason, the reconstruction of the chamber with architectural façade in relief and Chariot frieze seems logical even though there is not enough evidence for the chamber. The colours blue and red should be the main colours in the decoration with creamy white varnished marble parts according to general colouring scheme of the Maussolleion (fig. 13).

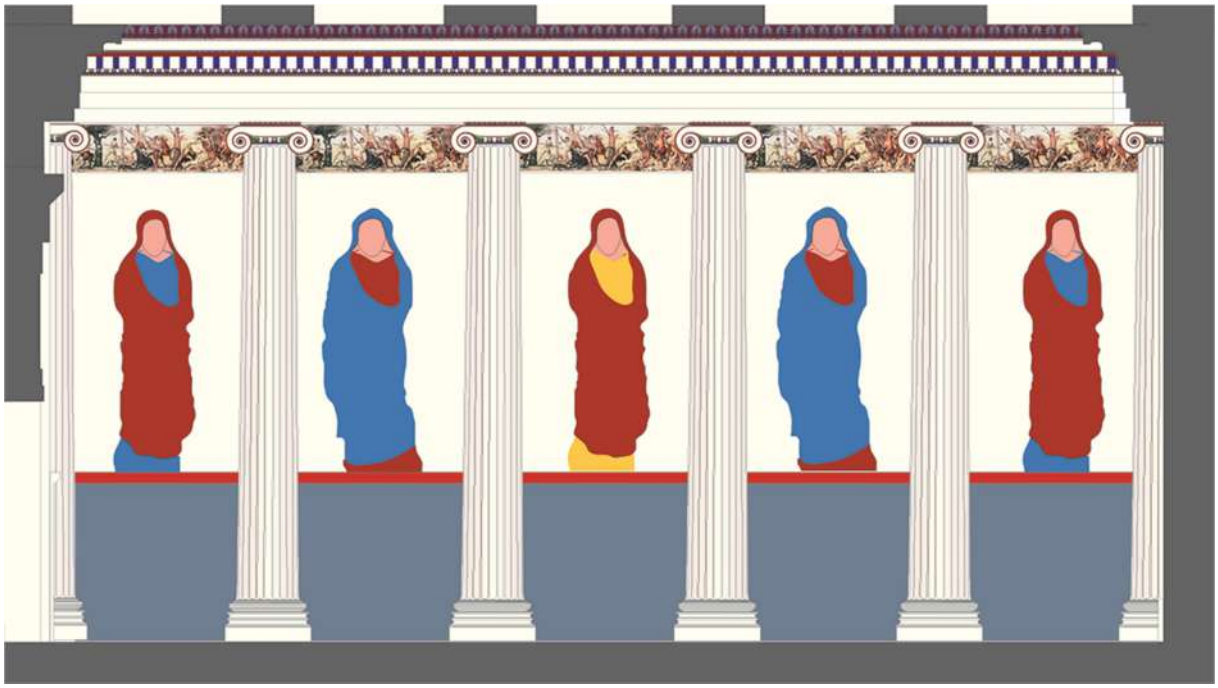

Figure 13: Coloured restitution of tomb chamber

[85] Ridgway 1999, 120.
[86] Jeppesen 2000, 155.
[87] Stark 2011, 55; Brain 2012, 77.
[88] Jeppesen 2000, 165; Jeppesen 2002, 204, fig. 24.3
[89] Osman Hamdi Bey and Reinach 1892, pl. VI-XI; Weller 1970, 219-227, pl. 1-4; Ridgway 1999, 119-120.
[90] Hoepfner 1996, 109-110, fig. 10; Hoepfner 2013, fig. 39.
[91] Işık 2019.

Free Standing Sculptures

The evidence on painting indicates all sculptures in the Maussolleion were colourful[92] (fig. 1). As mentioned above, the quadriga has red, brown, yellow and white colours. The lions on the pyramid roof have also colour remains. Brownish yellow or dark yellow colour remains are visible on various parts of the fragments 402, 407, 411, 413, 416 and 460[93]. Brownish colour is on upper forelegs on the fragment 466[94]. Red colour on the tongue of number 401 was reported by Newton but it has disappeared since then[95]. The painting of tongues in red as original appearance similar to a horse from the quadriga is also common on other examples as seen on an Etruscan winged lion[96]. There are some examples of painted lion statues as twin lions from Loutraki, Corinth[97] (550 BC) which was restored after the pigment analyses with dark yellow body, blue manes and red details on faces. A lion from the eastern pediment of Temple of Apollo at Delphi[98] has red on its mane with yellow endings and red on its mouth and paw that might indicate blood of its hunting. The best probable reconstruction for the lions of the Maussolleion seems to be dark yellow bodies with brownish manes (fig. 1).

The colour remains on the human statues also point to the full painting program. The so-called Maussollos statue had colour remains on his nostril and corner of eye, this unspecified colour was probably red or rose[99]. The purple colour on the surface of the fragment 33 and on the drapery fold of the fragment 42 has been taught as a symbol of royalty[100]. The light blue colour is on the drapery fold of the fragments 244 and 303[101]. The rose-red is on the drapery fold of the fragment 245[102]. Red is on the beard and red-brown is on the back of hair on the fragment 47[103]. A red-brown deposit below the eye of a boar on fragment 367[104] and on the surface of slipper on the fragment 208[105] are taught to be colour remains. The missing plastic straps of the sandals on the fragments 27, 28, 207, 209, 210 and 228 indicate that the straps were made by painting[106] but no trace has survived. Blue and red colours and remains of gilding are visible on the right flank of the horse close to the lower right leg of the rider on fragment 34. These seem to be the remnants of the painted saddlecloth of the Persian rider[107]. The horse might be white as seen on the Alexander Sarcophagus[108] because of contrasting effect with red saddlecloth (fig. 14).

The so-called Maussollos and Artemisia statues are the most interesting examples but no colour has survived from their bodies. The details on the face of Maussollos seem to be red but exact restoration is not possible. Both figures are wearing *chiton* and *himation,* which have been richly decorated. The purple colour remains on the fragments 33 and 42 were

[92] Waywell 1978, 66.
[93] Waywell 1978, 66.
[94] Waywell 1978, 197
[95] Newton 1865, 102; Waywell 1978, 180-181.
[96] Vermeule 1961, 19, fig. 6.
[97] Brinkmann 2006a, 31, figs. 30-32.
[98] Picard and De La Coste-Messeliere 1928, 35.
[99] Waywell 1978, 98.
[100] Waywell 1978, 66, 113-114.
[101] Waywell 1978, 66, 157, 163.
[102] Waywell 1978, 66, 157.
[103] Waywell 1978, 66, 117.
[104] Waywell 1978, 66, 172.
[105] Waywell 1978, 66, 150.
[106] Waywell 1978, 41, 66.
[107] Waywell 1978, 66, 111, fig. 19; Jenkins et al. 1997, 36; Jenkins 2006, 38; Brinkmann 2008, 34, fig. 27.
[108] Brinkmann 2006d, 121-132, figs. 218-229, 236; Brinkmann 2008, 34-35, fig. 27.

connected to the royalty and this might be valid for Maussollos and Artemisia statues. A parallel for using purple on *chiton* is the statue of Artemis of Artemis and Iphigeneia group dated to the 3rd-1st c. BC from Ny Carlsberg Glyptotek Museum[109]. Therefore, they might be reconstructed with purple *chiton* under yellow or gold *himation*, which creates contrast, and red sandals. Their hairs and Maussollos's beard might be red or red-brown similar to the fragment 47. The use of red or brown on red for hair is seen on a kouros head from late Archaic period[110]. The skins should be painted in skin colour as seen on the friezes and coffers (fig. 15).

The colours light blue and rose-red of the clothes on the fragments 244, 245 and 303 which belonged to female statues, indicate the existence of rich colourful look and also to a probable class difference. The evidence is not much but yellow or gold, red, brown and light blue should be the dominant colours for the free-standing sculptures of the Maussolleion (figs. 1, 15).

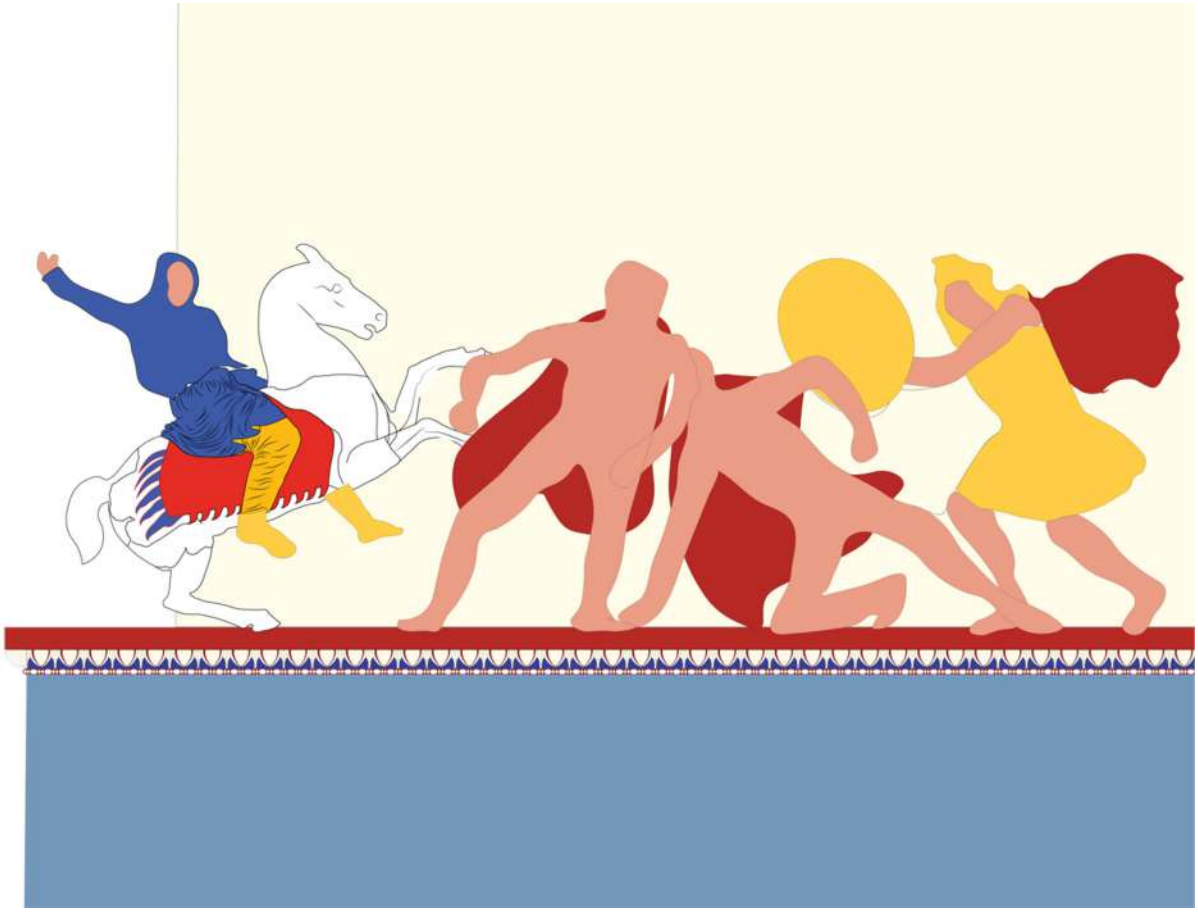

Figure 14: Coloured restitution of freestanding sculptures top of lower podium

Conclusions

The polychromy of ancient buildings and sculptures has long been in discussion because of the remains of organic colours are scarce and these colours are not easily visible to the naked eye[111]. The advanced techniques applied on the remains in recent years proved

[109] Newby 2016, 124, fig. 2.18; Sargent and Therkildsen 2010, 14, figs. 5-6; Copenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek Inv. no. 481-482. https://www.trackingcolour.com/objects/22 (22.08.2018)

[110] Hurwit 1999, 147, fig. 118; Brinkmann 2006a, figs. 23-24.

[111] For example, the Temple of Artemis at Magnesia on the Maeander was known as having no painting but improved analyses proved the use of colour on the architectural members (Zink et al. 2019, 15).

that the use of colour in antiquity was extensively common. The investigations and analyses on the existing remains of the Maussolleion also attest to the colourful look (fig. 1). Blue, red and creamy white varnish were the dominant colours used especially on the architectural details of the monument, but yellow, brown, light blue, purple and green were also used on the mouldings and sculptures. Additionally, all the paintings should have had colourless varnish for extra protection. The technique of gilding and attachments from bronze, precious stones, gold etc. were also employed for the decoration. The use of bluish limestone on the lower parts of the *cella*, podium, *plinthoi* and probably for chamber walls was also for decorative purpose and this enriched the appearance of the monument. All the evidence indicates that the Maussolleion at Halikarnassos had a very colourful look and this painting procedure also helped to protect the marbles of the monument from weather conditions.

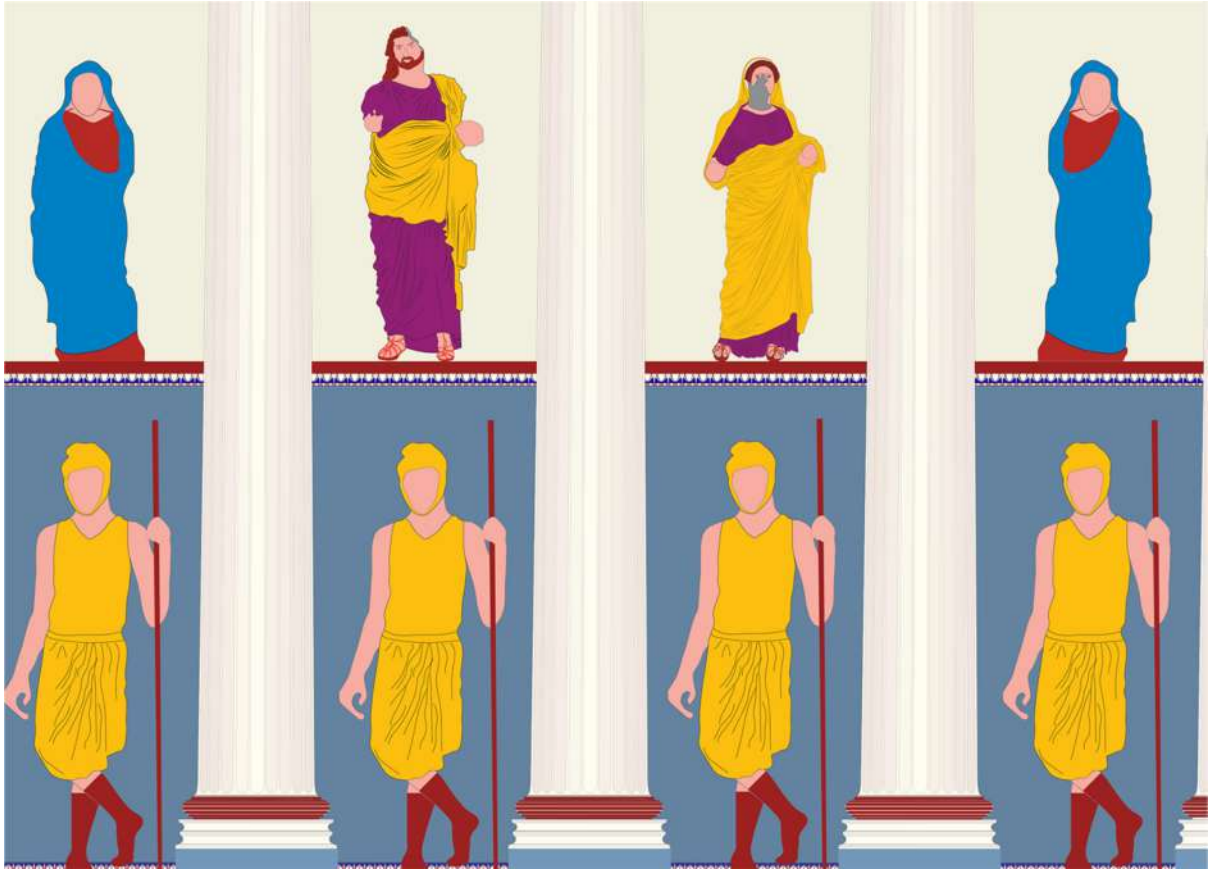

Figure 15: Coloured restitution of freestanding sculptures in *pteroma*

The use of blue background, red details and varnished creamy white is seen on moulded or painted Lesbian and Ionic cymatia and painted meander friezes of the Maussolleion. These three colours were perhaps also used for anta and column capitals with addition of green and gold colours for some details. The sculptural parts of the monument should have had a painting design. Probably, the backgrounds were blue, the Greek soldiers and Centaurs with tanned skin but the skins of Amazons were white. The cloaks, crests and inner faces of shields were painted in red. The draperies of Amazons were yellow. According to the examples, we can say that it was painted red if there was only one horse and white and brown if there was more than one horse and also the horses had red details. Only the horse of Persian rider on the podium might be white because of contrasting effect with red saddlecloth. The quadriga had bronze attachments but the other parts of the Maussolleion should have painted details because no joint holes for any possible attachments on the blocks

are visible. The wagon of the quadriga and wagons in the Chariot frieze were red with ochre wheels. Ochre colour should be seen on the drapery of the soldiers set among the columns and in some of the friezes. The use of purple as a nobility sign is attested on the sculptures and it should be employed for the so-called Maussollos and Artemisia statues, seating figure in the niche and probable ruling couple in the quadriga together with ochre, which makes contrast. Brownish yellow is seen on the lions and *acroteria* with red details on the pyramid. Blue and red are seen on the saddlecloth of the horse of the Persian rider. Light blue on the *himation* might also be used for some of the draperies of the figures. There is not enough information for the tomb chamber but the reports and parallel features in the tomb chamber of Uzunyuva at Mylasa allow us to propose a hypothetical reconstruction.

As investigated in detail above, the scanty remains of painting on different parts of the Maussolleion at Halikarnassos attest to the colourful original look. All evidence helps us to propose the best possible reconstruction of painting of the monument. Further investigations in the future might reveal more evidence but for the time being, this colourful look presents a hypothetical reconstruction based on comparative data. As already suggested by J. Blid[112], the examples from Halikarnassos, Labraunda and Priene indicate the use of a standard way of painting and point to the unity of the Hekatomnids' architectural decoration as seen on many parts of the architectural progress of the region.

List of the Figures

Figure 1: Coloured restitution of the Maussolleion at Halikarnassos *(based on Jeppesen 2002, figs. 6.3b, 25.5)*
Figure 2: Coloured restitution of quadriga and basis from east *(based on Jeppesen 2002, fig. 8.15c)*
Figure 3: Coloured restitution of quadriga and basis from north *(based on Jeppesen 2002, fig. 8.15a)*
Figure 4: Coloured restitution of maeander from quadriga basis *(based on Jeppesen 2002, figs. 8.9, 15.3)*
Figure 5: Lesbian cymatium block with colour trace *(Maussolleion Museum, G. Aytepe)*
Figure 6: Coloured restitution of entablature *(based on Jeppesen 2002, fig. 13.6)*
Figure 7: Coloured restitution of *architrave* soffits and coffers *(based on Jeppesen 2002, fig. 9.8)*
Figure 8: Coloured restitution of chariot frieze in *pteroma (based on Jeppesen 2002, fig. 6.3b)*
Figure 9: Coloured restitution of Ionic capital and *polster (based on Hoepfner 2013, fig. 52)*
Figure 10: Ionic capital *polster* with red and blue colour trace *(Maussolleion Museum, G. Aytepe)*
Figure 11: Coloured restitution of anta capital *(Lethaby 1908, fig. 40)*
Figure 12: Coloured restitution of column bases and upper podium *(based on Jeppesen 2002, figs. 6.3, 14.5, 19.3)*
Figure 13: Coloured restitution of tomb chamber *(based on Jeppesen 2002, fig. 24.3)*
Figure 14: Coloured restitution of freestanding sculptures top of lower podium *(based on Jeppesen 2002, figs. 6.3b, 25.5)*
Figure 15: Coloured restitution of freestanding sculptures in *pteroma (based on Jeppesen 2002, fig. 6.3b)*

[112] Blid 2019, 116-117.

Bibliography

Ancient Literature

Plin. *nat.*: Plinius, *Naturalis Historia*. Vol. IX, Books XXXIII-XXXV (H. Rackham Trans.). Harvard University Press 1968.

Modern Literature

Anabolu, M. (1991). Batı Anadolu'nun Hellenistik ve Roma Devri Mimarlığında Meander Motifi. *Arkeoloji Dergisi, 1*, 3-6.

Ashmole, B. (1972). *Architect and Sculptor in Classical Grece*. Phaidon Press.

Blid, J. (2019). Architectural Polychromy at Hekatomnid Labraunda. In M. Mulliez (Ed.) Restituer les couleurs: Le rôle de la restitution dans les recherches sur la polychromie, en sculpture, architecture et peinture murale: actes du colloque 29-30 Novembre et 1er Décembre 2017 (pp. 113-121). Ausonius.

Boardman, J. (2005). *Yunan Heykeli*, *Klasik Dönem*. (G. Ergin, Trans.). Homer Kitabevi.

Boardman, J. (2013). *Yunan Heykeli, Arkaik Dönem*. (Y. Ersoy, Trans.). Homer Kitabevi.

Brain, S. (2012). *South from Ephesus: Travels through Aegean Turkey*. Tauris Parke Paperbacks.

Brinkmann, V. (2003). *Die Polychromie der archaischen und frühklassischen Skulptur*. Biering & Brinkmann.

Brinkmann, V. (2006a). Arkaik ve Klasik Dönem Heykellerinde Renk. In B. Buchwalter (Ed.) *Renkli Tanrılar: Antik Heykel Sanatında Çokrenklilik* (pp. 22-39). Ege Yayınları.

Brinkmann, V. (2006b). Aristion Mezar Anıtı. In B. Buchwalter (Ed.) *Renkli Tanrılar: Antik Heykel Sanatında Çokrenklilik* (pp. 50-59). Ege Yayınları.

Brinkmann, V. (2006c). Prens ve Tanrıça, Aphaia Tapınağı Alınlık Heykellerinin Yeniden Keşfedilen Renkleri. In B. Buchwalter (Ed.) *Renkli Tanrılar: Antik Heykel Sanatında Çokrenklilik* (pp. 61-87). Ege Yayınları.

Brinkmann, V. (2006d). Perslerin Mavi Gözleri, Büyük İskender Dönemi ve Hellenistik Dönem Heykel Sanatında Çokrenklilik. In B. Buchwalter (Ed.) *Renkli Tanrılar: Antik Heykel Sanatında Çokrenklilik* (pp. 121-132). Ege Yayınları.

Brinkmann, V. (2006e). Boyalar ve Boyama Teknikleri. In B. Buchwalter (Ed.) *Renkli Tanrılar: Antik Heykel Sanatında Çokrenklilik* (pp. 149-153). Ege Yayınları.

Brinkmann, V. (2008). The Polychromy of Ancient Greek Sculpture. In R. Panzanelli, E. D. Schmidt & K. Lapatin (Eds.) *The Color of Life: Polychromy in Sculpture from Antiquity to the Present* (pp. 18-39). J. Paul Getty Museum.

Bruno, V. J. (1981). The Painted Metopes at Lefkadia and the Problem of Color in Doric Sculptured Metopes. *AJA, 85*, 3-11. https://doi.org/10.2307/504961

Carter, J. C. (1983). *The Sculptures of the Sanctuary of Athena Polias at Priene*. Society of Antiquaries of London.

Castriota, D. (1992). *Myth, Ethos and Actuality Official Art in Fifth-Century B.C. Athens*. Wisconsin University Press.

Childs, W. A. P. (1993). Herodotos, Archaic Chronology, and the Temple of Apollo at Delphi. *JdI*, *108*, 399-441.

Cook, B. F. (1976). The Mausoleum Frieze: Membra Disjectanda. *BSA, 71*, 49-54. https://doi.org/10.1017/S0068245400005773

Cook, R. M. (1981). *Clazomenian Sarcophagi*. Philipp von Zabern.

Cook, B. F., Ashmole, B. & Strong, D. E. (2005). *Relief Sculpture of the Mausoleum at Halicarnassus*. Oxford University Press.

Dinsmoor, W. B. (1973). *The Architecture of Ancient Greece: An Account of its Historic Development*. Biblo and Tannen.

Er, Y. (2006). *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*. Phoenix.

Erhat, A. (2008). *Mitoloji Sözlüğü.* Remzi Kitabevi Yayınları.

Fenger, L. (1886). *Dorische Polychromie, Untersuchungen über Die Anwendung Der Farbe Auf Dem Dorischen Tempel*. Berlin: A. Asher & Co.

Frantz, A. (1954). The Hephaisteion Revisited. *Archaeology, 7*, 244-248.

Frantzi, G. G., Maridaki, A. M., Papakonstantinou, E. Ch., Verri, G., Sotiropoulou, S., & Brecoulaki, H. (2013). The revelation of the decorative pattern of the coffered ceiling on the Porch of the Maidens in the Erechteion. In J. S. Østergaard (Ed.) *Tracking Colour The polychromy of Greek and Roman sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek Preliminary Report 5* (pp. 89-90). Ny Carlsberg Glyptotek.

Hellström, P. (2007). *Labraunda: A Guide to the Karian Sanctuary of Zeus Labraundos*. Ege Yayınları.

Hoepfner, W. (1996). Zum Maussolleion von Halikarnassos. *AA,* 95-114.

Hoepfner, W. (2013). *Halikarnassos und das Maussolleion: Die Modernste Stadtanlage und der als Weltwunder Gefeierte Grabtempel des Karischen Königs Maussollos*. Philipp von Zabern.

Hurwit, J. M. (1999). *The Athenian Acropolis: History, Mythology and Archeology from the Neolithic Era to the Present*. Cambridge University Press.

Işık, C. (2019). *Die Wandmalereien in der Grabkammer des Hekatomneions, Beobachtungen zu Figurentypen, zur Komposition, Ikonographie und zum Stil.* Asia Minor Studien 91. Habelt-Verlag.

Jenkins, I. (2006). *Greek Architecture and its Sculpture in the British Museum.* British Museum Press.

Jenkins, I. & Middleton, A. P. (1988). Paint on the Parthenon Sculptures. *BSA, 83*, 183-207.

Jenkins, I., Gratziu, C. & Middleton, A. P. (1997). The Polychromy of the Mausoleum. In I. Jenkins & G. B Waywell (Eds.) *Sculptors and Sculptures of Caria and the Dodecanese* (pp. 35-40). British Museum Press.

Jeppesen, K. (1989). What did the Maussolleion look like?. In T. Linder & P. Hellström (Eds.) *Architecture and the Society in Hekatomnid Caria: Proceeding of the Uppsala Symposium 1987* (pp. 15-22). S. Academiae Upsaliensis.

Jeppesen, K. (1998). Das Maussolleion von Halikarnass: Forschungsbericht 1997. *Proceedings of the Danish Institute at Athens, 2*(2), 161-231.

Jeppesen, K. (2000). *The Maussolleion at Halikarnassos, Vol. 4, The Quadrangle.* Aarhus University Press.

Jeppesen, K. (2002). *The Maussolleion at Halikarnassos, Vol. 5, Superstructure*. Aarhus University Press.

Jeppesen, K. (2007). A fresh approach to the problems of the Parthenon Frieze. *Proceedings of the Danish Institute at Athens, 5*, 101-172.

Karageorghis, V. (1998). *Greek Gods and Heroes in Ancient Cyprus*. Commercial Bank of Greece.

Koenigs, W. (2015). *Der Athenatempel von Priene*. Reichert Verlag.

Kottaridi, A. (2011). Burial Customs and Belief in the Royal Necropolis of Aegae. In A. Kottaridi & S. Walker (Eds.) *From Heracles to Alexander the Great, Treasures from the Royal Capital of Macedon, A Hellenic Kingdom in the Age of Democracy* (pp. 131-152). Ashmolean Museum.

Lethaby, W. R. (1908). *Greek Buildings Represented by Fragments in the British Museum*. Batsford.

Marconi, C. (2007). *Temple Decoration and Cultural Identity in the Archaic Greek World: The Metopes of Selinus*. Cambridge University Press

McGowan, E. P. (1997). The Origins of the Athenian Ionic Capital. *Hesperia, 66*, 209-33. https://doi.org/10.2307/148483

Merchán, M. J. & Merchán, P. (2013). Methods and Techniques to Retrieve Ancient, An Overview. In L. Gómez Chova, A. López Martínez and I. Candel Torres (Eds.) *Proceedings of INTED 2013 Conference 4th-6th March 2013, Valencia-Spain* (pp. 1278-1284). Inted.

Meritt, L. S. (1996). Athenian Ionic Capitals in the Athenian Agora. *Hesperia, 65*, 121-174. https://doi.org/10.2307/148455

Neer, R. (2010). *The Emergence of the Classical Style in Greek Sculpture*. University of Chicago Press.

Neils, J. (2016). Color and Carving: Architectural Decoration in Mainland Greece. In M. M. Miles (Ed.) *A Companion to Greek Architecture Blackwell Companions to the Ancient World* (pp. 164-176). Wiley Blackwell.

Newby, Z. (2016). *Greek Myths in Roman Art and Culture, Imagery, Values and Identity in Italy, 50 BC-AD 250*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139680387

Newton, C. T. (1862). *A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae*. Day & So.

Newton, C. T. (1865). *Travels and Discoveries in the Levant*. Day & So.

Ohnesorg, A. (2007). *Der Kroisos-Tempel: Neue Forschungen zum archaischen Dipteros der Artemis von Ephesos.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Osman Hamdi Bey & Reinach, T. (1892). *Une Necropole Royale a Sidon, Fouilles de Hamdi Bey*. Ernest Leroux.

Palagia, O. (2006). *Function, Materials, and Techniques in the Archaic and Classical Periods*. Cambridge University Press.

Palagia, O. (2012). Architectural Sculpture. In T. J. Smith & D. Plantzos (Eds.) *A Companion to Greek Art* (pp. 153-170). Wiley-Blackwell.

Pallatino, M. (1952). *La Peinture Etrusque*. Albert Skira.

Picard, C. & De La Coste-Messeliere, P. (1928). *Fouilles de Delphes 4/3, Monuments Figures Sculpture, Art Archaique, Sculptures des temples*. De Boccard.

Praschniker, C. & Theuer, M. (1979). *Das Mausoleum von Belevi: Archäologische Untersuchungen zu Chronologie, Ausstattung und Stiftung.* Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Rayet, O. & Thomas, A. (1880). *Milet et le Golfe Latmique, Tralles, Magnesie du Meandre, Priene, Milet, Didymes, Heraclee du Latmos, Fouilles et Explorations Archeologiques, Tome Deuxieme*. J. Baudry.

Ρωμιοπούλου, Κ. (1997). *Λευκάδια Αρχαία Μιέζα*. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.

Richter, G. M. A. & Hall, L. F. (1944). Polychromy in Greek Sculpture. *BMMA, 2*, 233-240.

Ridgway, B. S. (1993). *The Archaic Style in Greek Sculpture*. Ares Publisher.

Ridgway, B. S. (1999). *Prayers in Stone, Greek Architectural Sculpture (600-100 B.C.E)*. University of California Press.

Sargent, M. L. & Therkildsen, R. H. (2010). The Technical Investigation of Sculptural Polychromy at the Ny Carlsberg Glyptotek 2009–2010 – An Outline. In J. S. Østergaard (Ed.) *Tracking Colour – The Polychromy of Greek and Roman Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek Preliminary Report 2* (pp. 11-26). Ny Carlsberg Glyptotek.

Schefold, K. & Giuliani, L. (1992). *Gods and Heroes in Late Archaic Greek Art.* Cambridge University Press.

Shapiro, B. K. D. (1988). Ymnon thesauros: Pindar's Sixth Pythian Ode and the Treasury of the Siphnians at Delphi. *MusHelv, 45*, 1-5. http://doi.org/10.5169/seals-35134

Shoe, L. T. (1949). Dark Stone in Greek Architecture. *Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear* (pp. 341-352). American School of Classical Studies at Athens.

Smith, A. H. (1900). *The Mausoleum and Sculptures of Halicarnassos and Priene in the British Museum.* British Museum.

Smith, A. H. (1920). *Guide to the Department Greek and Roman Antiquities in the British Museum*. British Museum.

Smith, R. R. (2002). *Hellenistik Heykel.* (A. Y. Yıldırım, Trans.). Homer Kitabevi.

Sporleder, R. F. (2015). The Bassae-Frieze: 200 Years of Guesswork. In C. Klose, L. C. Bossert & W. Leveritt (Eds.) *Fresh Perspectives on Graeco-Roman Visual Culture. Proceedings of an International Conference at Humboldt-Universität, Berlin, 2nd–3rd September 2013* (pp. 23-33). Humbolt.

Stanzl, G. (1999). The Ptolemaion at Limyra and its Recently Discovered Curvature. In L. Haselberger (Ed.) *Appearance and Essence: Refinements of Classical Architecture: Curvature*. (pp. 155-171). University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

Stanzl, G. (2003). Das Ptolemaion von Limyra: Vom Entstehen eines antiken Bauwerks. *AntW 34*, 3-14.

Stark, F. (2011). *The Lycian Shore*. John Murray.

Summit, J. B. (2000). *Greek Architectural Polychromy from the Seventh to Second Centuries BC: History and Significance* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Michigan.

Tarbell, F. B. (1920). Centauromachy and Amazonomachy in Greek Art: The Reasons for their Popularity. *AJA, 24*(3), 226-31. https://doi.org/10.2307/497687

Tsibidou-Avloniti, M. (2002).Excavating a painted Macedonian tomb near Thessaloniki. An astonishing discovery. In M. Stamatopoulou & M. Yeroulanou (Eds.) *Excavating Classical Culture Recent Archaeological Discoveries in Greece* (pp. 91-98). Beazley Archive and Archaeopres.

Waywell, G. B. (1978). *The free-standing sculptures of the Mausoleum at Halicarnassus in the British Museum: a catalogue.* British Museum Publications.

Weller, M. E. (1970). The Procession on the Sarcophagus of the Mourning Women. *CSCA, 3*, 219-227.

Westcoat, B. D. (2012). *The Temple of Athena at Assos*. Oxford University Press.

Vermeule, C. (1961). Etruscan Leopards and Lion. *BMFA, 59*, 13-21.

Zink, S., Taschner, M., Reiche, I., Alfeld, M., Aibéo, C., Egel, E., Müller, K., Ristau, A., Neuhaus, B. & Massmann, W. (2019). Tracing the colours of Hermogenes temple of Artemis: architectural surface analysis in the Antikensammlung Berlin. In B. Bourgeois (Ed.) *Les couleurs de l'Antique (Actes de la 8e table ronde sur la polychromie de la sculpture et de l'architecture antique) Technè 48* (pp. 15-26). https://doi.org/10.4000/techne.1791

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

Hellespontus Kıyılarından Bir Grup Ticari Amphora

A Group of Commercial Amphorae from the Shores of Hellespont

Oğuz KOÇYİĞİT
https://orcid.org/0000-0002-1582-0402

Kemal ÇİBUK
https://orcid.org/0000-0002-4188-5963

Rıdvan GÖLCÜK
https://orcid.org/0000-0001-8683-0707

Geliş Tarihi: 23.06.2021 | Kabul Tarihi: 07.07.2021 | Online Yayın Tarihi: 11.07.2021

Makale Künyesi: Koçyiğit, O., Çibuk, K. ve Gölcük, R. (2021). Hellespontus Kıyılarından Bir Grup Ticari Amphora. *Arkhaia Anatolika, 4*, 237-255. https://doi.org/10.32949/Arkhaia.2021.34

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

Arkhaia Anatolika

ISSN: 2651-4664

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 237-255
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.34

Araştırma Makalesi / Research Article

Hellespontus Kıyılarından Bir Grup Ticari Amphora

A Group of Commercial Amphorae from the Shores of Hellespont

Oğuz KOÇYİĞİT*
Kemal ÇİBUK**
Rıdvan GÖLCÜK***

Öz

Troya Müzesi'nde yer alan ve tamamı korunmuş bir grup ticari amphora, bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Klasik ve Hellenistik Dönem'den Bizans'ın sonlarına kadarki uzunca bir süreç içerisinde değerlendirilebilecek farklı kökenlere sahip bu amphoralar, 2020 yılında koleksiyoner Mehmet Uzuner tarafından müzeye hibe edilmiştir. Amphoraların yüzeyleri ve iç kısımlarındaki omurgasız canlı ve yosun kalıntıları, aşınma, kum ve tuz gibi veriler, tamamının sualtı buluntusu olduklarını göstermektedir. Her ne kadar arkeolojik bir kontekst ya da stratigrafik bir tabakaya ait olmasalar da bilimsel kazı ve araştırmalar sonrası ortaya çıkarılan benzer tip ve biçimdeki örneklerden yola çıkarak, tamamının köken özellikleri net bir şekilde belirlenerek, tarihleri ortaya konulabilmiştir. Koleksiyona ait kayıtlarda amphoraların açığa çıktıkları bölge olarak Gelibolu kıyıları belirtilmiştir. Bu nedenle, mevcut eserlerin Hellespontus (Çanakkale Boğazı) kıyıları başta olmak üzere, Troas bölgesinin de ticari faaliyetlerinin belgelenmesi bakımından önemli oldukları söylenebilir. Zira Hellespontus kıyılarında ele geçen bu amphoralar, Çanakkale Boğazı'nı transit olarak kullanan kargo gemilerine ait olabilecekleri gibi, boğaz kıyısındaki liman kentlerini durak olarak kullanan ve burada mal alışverişi yapan kargo gemilerine de ait olabilirler. Sestos, Abydos, Madytos, Lampsakos ve Gallipolis gibi önemli liman kentleri başta olmak üzere, boğaz kıyısında küçük bir limana veya uygun bir koya sahip irili ufaklı çok sayıdaki yerleşim yeri, deniz aşırı ticarette kullanılan gemiler için bir durak ve ürünler için de bir aktarma noktası olarak kullanılmış olabilir. Dolayısıyla, söz konusu amphoraların bölge yerleşimlerindeki üretim–tüketim ve alım-satım gibi ticari faaliyetlerle doğrudan ilişkili olma ihtimali de vardır.

Anahtar Kelimeler: Troya Müzesi, Hellespontus, şarap üretimi ve tüketimi, ticari amphora

Abstract

A group of commercial amphorae, from the Troy Museum is the subject of this article. These amphoras, which are completely preserved and have different origins that can be evaluated in a long process from the Hellenistic to the end of the Byzantine era and they were donated to the museum by collector Mehmet Uzuner in 2020. The invertebrate and algae remains, sands and salts on the surfaces and interiors of the amphorae show that they are all underwater finds. Although they do not belong to an archaeological context or a stratigraphic layer, based on the samples of similar type and shape unearthed after scientific excavations and research, the origins of all of them could be determined clearly and their dates could be revealed. In addition, we can accept that the coasts of Gallipoli are mentioned as the region where they were revealed in the records of the collection, and that the existing artifacts are important in terms of documenting the commercial activities of the Troas region, especially the Hellespontus (Çanakkale Strait) coasts. Because of these amphorae found on the shores of Hellespontus may belong to cargo ships that use the Dardanelles as a transit route, as well as to cargo ships that use the port cities on the shores of the Bosphorus as stops and trade goods there. Numerous settlements, large

* Doç. Dr. Oğuz Koçyiğit, 18 Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Çanakkale/TR. E-mail: ogzkcygt@yahoo.com / Orcid iD: 0000-0002-1582-0402

** Arkeolog Kemal Çibuk, Troya Müzesi, Çanakkale/TR. E-mail: kemal.cibuk@ktb.gov.tr / Orcid iD: 0000-0002-4188-5963

*** Arkeolog Rıdvan Gölcük, Troya Müzesi, Çanakkale/TR. E-mail: ridvan.golcuk@ktb.gov.tr / Orcid iD: 0000-0001-8683-0707

and small, with a small port or a suitable cove on the Bosphorus coast, especially important port cities such as Sestos, Abydos, Madytos, Lampsakos and Gallipolis, serve as a stop for ships used in overseas trade and a transit point for products. Therefore, it is possible that the amphoras in question are directly related to commercial activities such as production, consumption and buying and selling in the regional settlements.

Keywords: Troy Museum, Hellespont, wine production and consumption, trade amphorae

Giriş

Antik Çağ'da ticaret gemilerinin yükünü başta gıda maddeleri olmak üzere, işlenmiş ya da işlenmemiş bazı madenler, çeşitli seramik, cam veya metal eşyalar oluşturmaktaydı. Bu ürünler arasında en çok ihtiyaç duyulan ve taşınanlarsa, şüphesiz zeytinyağı ve şarapla birlikte bölgesel üretime dayalı bazı gıda maddeleri idi. Akdeniz coğrafyasında üretimi kadar ticareti de oldukça önemli olan bu tarımsal ürünlerin ve benzeri pek çok gıda maddesinin taşınmasındaysa daha çok amphoraların kullanıldığını söyleyebiliriz.

Deniz ticaretinde kullanılan bu amphoralar genel olarak tip ve biçimlerinin yanı sıra taşıdıkları malzemelere bağlı olarak boyut ve hacimleri bakımından da oldukça farklıdır. Gerek nakliyede ve gerekse doldurulup-boşaltmada oldukça işlevsel formlardan olan amphoralar, deniz ticaretinde çok daha fazla tercih edilmişler, özellikle de sivri dipleri ile gemilerin kargo kısımlarında depolama kolaylığı sağlamışlardır[1].

Ticari amphora adı altında genellenen bu kaplar, bugün araştırmacılar tarafından üretildikleri kent, bölge ya da dönem dikkate alınarak çeşitli tiplere ve gruplara ayrılmakta ve bunlar tarihsel süreç içerisinde gerçekleşen ticari ilişkileri ortaya koymada önemli bir veri olarak kabul edilmektedir. Bu kapların tarihlerinin ve üretim alanlarının belirlenmesinin yanında, içerisinde taşınan malların ve bu mallara ait özelliklerin tespiti de bizlere geçmiş dönemlerdeki ticaret ilişkilerinin muhtevasıyla ilgili önemli katkılar sağlamaktadır. Bunun sonucunda, ithalat-ihracat ilişkileri, üretimin niteliği ve boyutlarının yanında, ticaret hacmi, deniz yolları ve limanlar gibi daha birçok önemli ilişki irdelenebilmektedir[2].

Geçtiğimiz yıllarda Troya Müzesi envanterine giren ve bu makaleye konu edilen değişik tip ve kökenlere sahip toplam on amphoranın da bu şekilde ait oldukları döneme ve ele geçtikleri Hellespontus'un (Çanakkale Boğazı) ticaret hayatına ilişkin önemli katkılar sunacağı kanaatindeyiz. Anadolu'nun kuzeybatısında, Ege ve Karadeniz arasında doğal bir su yolu olarak tanımlayabileceğimiz Hellespontus, neredeyse her dönem önemini koruyan bir geçiş rotasıdır. Dolayısıyla, zaman içerisinde bu doğal geçiş rotasının gerek Anadolu gerekse Trakya'daki kıyıları boyunca çok sayıda önemli liman kenti kurulmuş ve bu kentler boğazın sağladığı avantajlar ile büyük önem kazanmışlardır (fig. 1). Ayrıca bazıları, hem boğazın stratejik konumuna uygun olarak önemli birer kontrol noktası hem de boğaz kıyısı boyunca uzanan verimli topraklardan elde edilen ürünler için önemli birer pazar merkezi olmuşlardır.

Son yıllarda özellikle bu merkezlerin bazılarında ve boğaz kıyısındaki kırsal alanlarda sürdürülen çalışmalarda ele geçen ticari amphora örnekleri, bölgenin tarihsel süreç içerisinde çevre kültürlerle olan ilişkileri hakkında bizlere bazı ipuçları vermekte, konuya ilişkin bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla makaleye konu ettiğimiz amphoraların, ait oldukları dönemler göz önünde tutularak, bu konuda küçük de olsa bilgilerimizin artmasına imkan sağlayacaklarını var sayabiliriz. Her ne kadar münferit su altı buluntusu oldukları için bölgeler arası ticari ilişkilerle doğrudan ilişkilendirilemeyecek durumda olsalar da konu ile ilgili hipotezlere ve varsayımlara katkı sunabileceklerini söyleyebiliriz. Ayrıca, son dönemde

[1] Doğer 1991, 52 vd.
[2] Doğer 1991, 5; Şenol 2009, 24-26.

gerek Hellespontus gerekse Troas kıyılarında ele geçen ticari amphoraların bilimsel yöntemlerle ele alınıp değerlendirildikleri, bölgenin batık potansiyeli ve ticari ilişkilerine ilişkin geniş bir envanterin ortaya çıkarıldığı düşünüldüğünde, ele aldığımız amphoraların bu envantere küçük bir katkı sağlayacağı da söylenebilir.

Yakın zamanda su altından çıkarılarak kayıt altına alınan ve biri ağız diğeri de kaide kısmındaki küçük bir kırık dışında neredeyse tamamı sağlam durumda olan bu amphoraların üçü Klasik-Hellenistik, yedisi ise Geç Antik-Bizans Dönemi'ne aittir. Dolayısıyla amphoraları Klasik-Hellenistik ve Bizans Dönemi amphoraları olarak iki genel başlık altında toplayabilir ve bölgenin bu dönemlere ilişkin ticaret yaşamı ile ilişkilendirebiliriz. Ancak, derinlemesine baktığımızda, amphoraların köken olarak oldukça farklı bölgelere ve farklı zaman aralıklarına işaret ettikleri, kendi içlerinde farklılıklar gösterdikleri anlaşılır. Bundan dolayı da eserlerin uzunca bir tarih aralığında bölgeler arası ticari ilişkiler ve üretim organizasyonları da göz önünde bulundurularak değerlendirilmeleri uygun olacaktır.

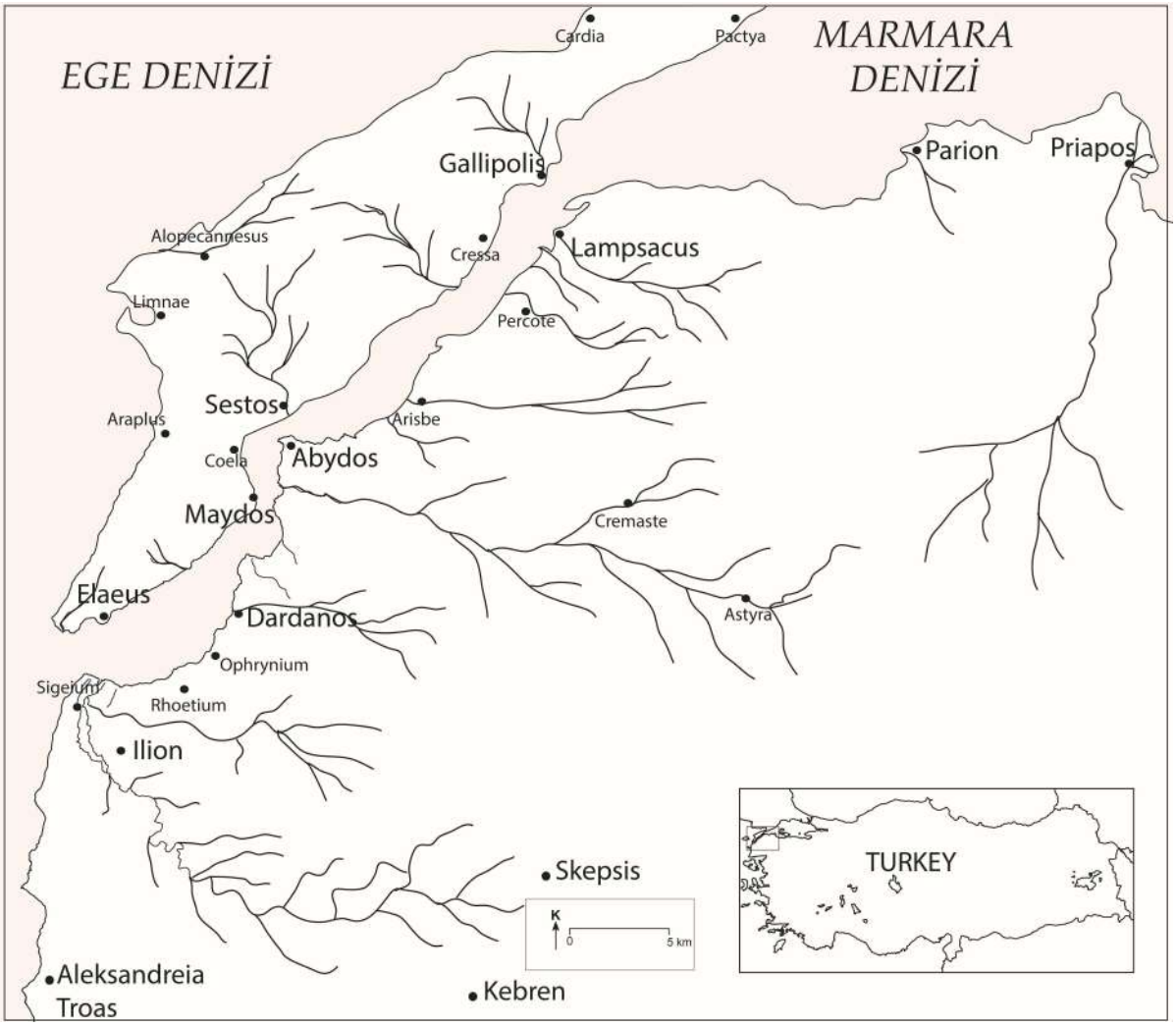

Figür 1: Hellenistik ve Bizans dönemlerinde Hellespontus kıyıları ve yerleşim yerleri

Mende Amphorası (kat. no. 1; fig. 2)

MÖ 5. yüzyıl Khios, Samos, Lesbos ve Thasos gibi önemli Ege adalarında şarap ve amphora üretiminin oldukça yoğun olduğu bir dönemdir. Nitekim dönemin en büyük şarap ve amphora üretim merkezlerinden biri de Kuzey Ege'de yer alan Mende Adası'dır. Burada

bir Eretria kolonisi olarak kurulan ve limanı sayesinde öne çıkan kent, MÖ 5. yüzyıldan itibaren önemli bir şarap ihracatçısı, buna bağlı olarak da amphora üretim merkezi olmuştur[3]. Her ne kadar Mende amphoraları olarak tanımlansalar da yöredeki birden fazla merkezde üretildikleri düşünülen ve uzunca bir dönem Khalkidikia Yarımadası'nda üretilen şarabı taşımada kullanılan bu amphoraların, Karadeniz kıyıları başta olmak üzere, Güney Ege ve Akdeniz'e dek uzanan geniş bir alana yayıldıkları görülür[4].

Özellikle MÖ 5. yüzyıl sonu ile 4. yüzyıl başlarına tarihlenen Porticello batığında ele geçen amphoralar, bu tipin kronolojisinin ortaya konmasında işlevsel olmuşlardır. Burada ele geçen örneklerden bu tipin karakteristik özelliğinin keskin omuzlu, yüksek boyunlu ve ayaklı kapların olduğu anlaşılmıştır[5]. Bununla birlikte, bu tipteki amphoraların dışa çekik ve köşeli ağız kenarlarına, baston şeklindeki çift kulplara ve uzun tutamak biçimindeki kaidelere sahip olduklarını söylemeliyiz.

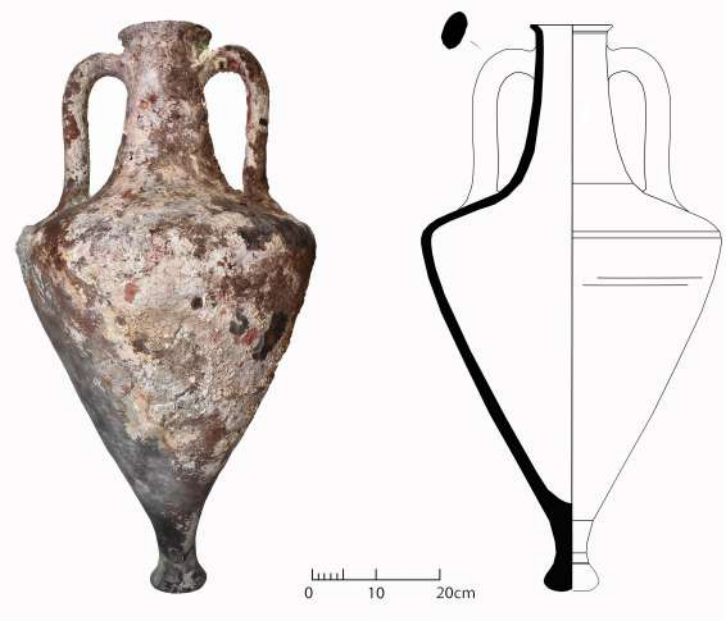

Figür 2: Mende amphorası

Yakın zamanda Troya Müzesi envanterine kaydedilen ve yaptığımız değerlendirmeler sonrası bir Mende amphorası olduğu anlaşılan 14900 envanter numaralı amphoranın, uzun silindirik bir boyunla birlikte dışa çekik bir ağız kenarı ve bu ağız kenarının hemen altından başlayarak, omuza kadar ulaşan baston şeklinde kulpları vardır. Ayrıca omuz hizasında genişleyen, kaideye doğru daralan bir gövdeye sahip olduğu görülür. Kapasitesi 19,81 litre olarak ölçülmüş eserin[6], koyu kahverengi (7.5 YR 5/8), sert dokulu, ince kum ve kalker katkılı hamur yapısı ve bahsettiğimiz form özellikleri, bu tipin en belirgin örneklerinden biri olduğunu ortaya koyar. Porticello batığındaki benzer örneklerin MÖ 4. yüzyılın başlarına tarihlendirildiklerini söylemiştik[7]. Atina Agora'sında ele geçen benzer formlar ise MÖ 5. yüzyılın son çeyreğine tarihlenirler[8]. Ayrıca, bugün Kocaeli Müzesi'nde yer alan[9] ve Karadeniz kıyılarından getirildiği aktarılan benzer bir örnek ile Samsun Müzesi'nde bulunan örneklerin[10] de yine MÖ 5. yüzyıl sonları-4. yüzyıl başlarına verildikleri görülür. Dolayısıyla koleksiyonumuzda bulunan bu eseri, benzer örnekler ışığında MÖ 5. yüzyıl sonları ya da 4. yüzyıl başlarına tarihleyebiliriz.

---

[3] Hadjidaki 1996, 561-562.
[4] Hadjidaki 1996, 563-564; Papadopoulos ve Paspalas 1998, 161-165.
[5] Lawall 1998, 17-21.
[6] Amphoraların hacimleri www.amphoralex.org sitesinde yer alan amphora iç hacim hesaplama sistemi kullanılarak hesaplanmıştır. Bu konudaki yardımları ve destekleri nedeniyle Prof. Dr. Ahmet Kaan Şenol'a teşekkür ederiz.
[7] Lawall 1998, 17.
[8] Papadopoulos ve Paspalas, 1999, 165.
[9] Çibuk 2019, 33, kat. no. 5.
[10] Temur ve Yeniay 2021, 25, kat. no. 11.

Thasos Amphoraları (kat. no. 2-3; fig. 3a-b)

Tıpkı Mende Adası gibi Kuzeybatı Ege'de yer alan Thasos Adası, MÖ 5. yüzyıldan 2. yüzyıla kadar, özellikle de MÖ 4. yüzyıl boyunca antik dönemin en önemli şarap üretim merkezlerinden biri olarak tanınmıştır. Antik yazarlar tarafından hem kalitesine hem de çeşitliliğine sıklıkla vurgu yapılan şarap, Thasos Adası'nın en önemli üretim maddesidir. Bundan dolayı Thasosluların şarap üretim ve satışını kontrol altında tuttukları, bu konuda sıkı denetimler getirdikleri bilinmektedir[11].

Thasos Adası'nda büyük kapasiteli şarap üretimine ait ilk yazılı kanıtlar, MÖ 5. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Ada'da gelişen üretim, sıkı bir kontrolü de beraberinde getirmiştir. Thasos'da gerçekleştirilen kazılarda çeyrek ve yarım amphoraların kapasitelerinin ölçülmesi için yapılmış oyuklardan oluşan standart şarap ölçekleri ve şarap kanununun kayıtlı olduğu bir yazıt da ele geçmiştir. Thasos amphoralarının Akdeniz'in birçok noktasına dağılmasında bu sistemli disiplinin payı büyüktür[12].

Bu gelişkin üretimden dolayı Thasos üretimi amphoralar MÖ 5. ve MÖ 3. yüzyıllar arasında Akdeniz ve tüm Ege kıyılarında görülmelerinin yanında özellikle Karadeniz kıyılarındaki kentlere de ihraç edilmişlerdir. Bu yüzden Thasos amphoralarının Karadeniz kıyılarında üretilen bazı yerli amphora tiplerine esin kaynağı oldukları düşünülür[13].

Antik tüketim pazarlarında daha çok ince ve uzun formlu yapıları ile dikkati çeken Thasos amphoralarının gövdeden ağıza doğru dikine uzanan oldukça uzun kulpları ile tutamak görevine sahip uzun silindirik dipleri vardır. Ağız kenarları ise keskin ve köşelidir. Bu amphoraların 7.00-12.00 litrelik küçük kapasiteleri ile tüketim pazarlarında avantajlı duruma geçtikleri, üretimlerindeki artıştan kolaylıkla anlaşılabilir[14]. Koleksiyonumuzdaki Thasos üretimi oldukları anlaşılan 14892 ve 14901 envanter numaralı iki amphoranın da bu şekilde düşük kapasiteli oldukları görülür. Nitekim, 14892 envanter numaralı eserin kapasitesi 9,13 litre, 14901 envanter numaralı eserin kapasitesi ise 9,56 litre olarak hesaplanmıştır.

Troya Müzesi'nde yer alan ve birbirlerine oldukça benzeyen, adeta aynı ustanın elinden çıkmış gibi duran Thasos amphoralarının keskin köşeli ağız kenarları, ince-uzun merkeze doğru genişleyen gövdeleri ve uzun silindirik dipleri ile bu tipin genel form özelliklerini yansıttıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca, hamur özelliklerinin bu tipin genel karakterine uygun olarak kırmızımsı sarı (5 YR 6/8) renkte olduğu ve iki amphorada da katkı maddesi olarak mika, kum ve kalker kullanıldığı görülür.

Bu tip Thasos amphoralarının MÖ 4. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak form bakımından biraz daha incelip uzayarak MÖ 4. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar üretildikleri kabul edilebilir. Hellenistik Dönem'e ait bir batıkta bulunan benzer amphoralar V. R. Grace tarafından MÖ 4. yüzyıl ortalarına[15], Y. Garlan tarafından ise MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir[16]. Çok sayıdaki benzerini Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılmış olarak görebileceğimiz bu tip amphoralar içinde, koleksiyonumuzda yer alan eserlere oldukça yakın iki örneğin Bandırma Müzesi'nde bulunduğunu ve MÖ 5. yüzyılın ilk yarısı ile 4. yüzyılın üçüncü çeyreği arasına tarihlendiğini söyleyelim[17]. Ayrıca, benzer biçimdeki Thasos

[11] Cankardeş-Şenol 2006, 84.
[12] Şenol 2009, 114.
[13] Doğer 1991, 112.
[14] Doğer 1991, 111.
[15] Grace 1986, 556, fig. 3, no. 11.
[16] Garlan 1988, 12, fig. 10.
[17] Atila 2005, 72-73, kat. no. 8-9.

amphoralarının bugün için Troya Müzesi'nin amphora koleksiyonunda en yüksek oranda temsil edilen tiplerden biri olduğunu da ifade edebiliriz. Nitekim, son yıllarda Troya Müzesi'nde yer alan amphoraları derleyerek, toplu bir şekilde ele alan ve Troas bölgesi ticaret faaliyetlerine katkılar sağlayan önemli bir çalışmada, müze envanterine kayıtlı amphoralar arasında, Thasos'un dahil olduğu Kuzeydoğu Yunanistan ve Makedonya kıyılarının üretim merkezlerini içine alan Kuzey-Kuzeybatı Ege üretimi amphoraların oldukça yoğun oldukları belirtilmiştir[18]. Troya Müzesi'ndeki bu amphoralardan özellikle biri, ele aldığımız örneklere benzer form özellikleri ile öne çıkar ve MÖ 4. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenir[19].

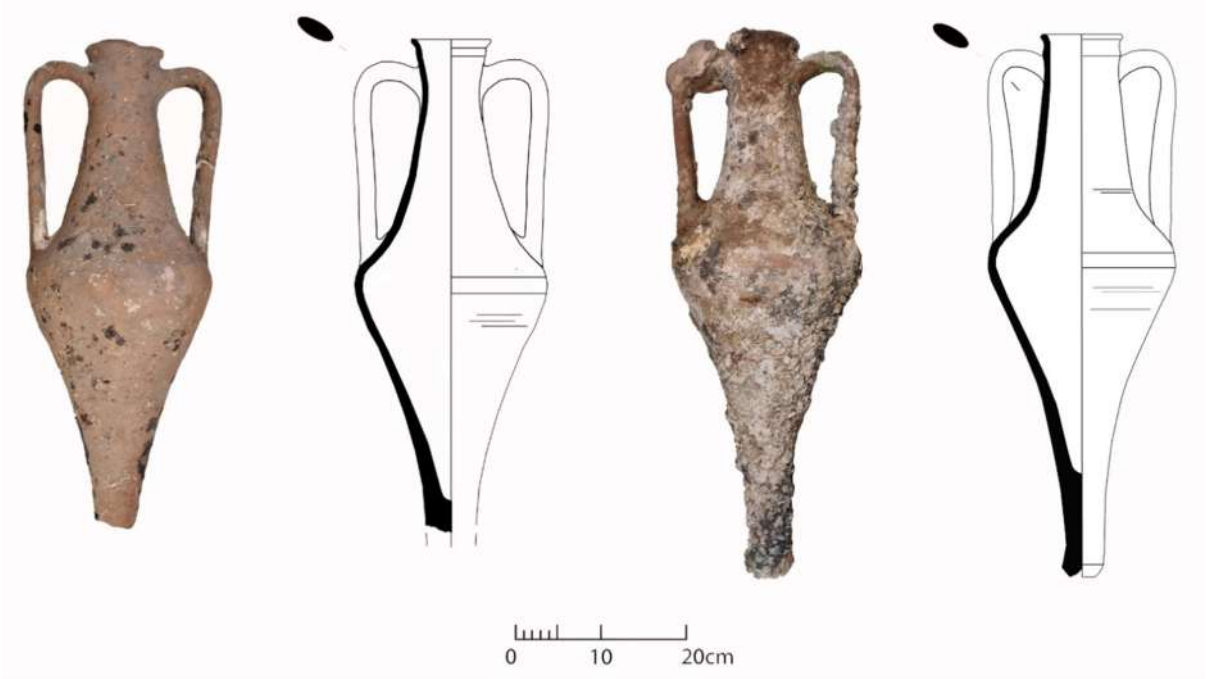

Figür 3: Thasos amphoraları

LR2 Amphoraları (kat. no. 4-5; fig. 4a-b)

LR2 olarak adlandırılan ve çoğunlukla dışa çekik, huni formlu bir ağız kenarına sahip, geniş omuzlu ve küresel gövdeli amphoralar, Geç Antik Çağ-Erken Bizans Dönemi'nin en popüler kapları arasında olup, Britanya adalarından Karadeniz kıyılarına, Ege'den Doğu Akdeniz'e kadar çok geniş bir alana dağılmışlardır. Ancak, küresel formlu ve oldukça büyük boyutlarda tasarlanan bu amphoraların, her ne kadar Britanya gibi uzak merkezlere kadar ulaşsalar da buralarda kısıtlı sayıda ele geçtiklerinden dolayı, daha çok kısa mesafeli nakliyatlar için tasarlandığı kabul edilir[20].

Genellikle MS 4. yüzyıl ile MS 6. yüzyıl sonu-7. yüzyıl arasına tarihlenen, ancak Karadeniz'in kuzeyinde yapılan araştırmalarda prototiplerinin MS 1. ve 2. yüzyıl gibi oldukça erken diyebileceğimiz bir dönemde üretildikleri düşünülen[21] LR2 amphoralarının dip kısmı yuvarlıktır ve oval kesitli kulplar, dikey olarak boyundan omuza doğru uzanırlar[22]. Üzerlerinde zaman zaman Yunanca yazıtlarla da karşılaşılabilen bu tipteki amphoralarda, gövdenin tamamının, ama özellikle de omuz kısmının dalgalı biçimde

[18] Başdemir 2019, 56, tab. 2.10 ve 11.
[19] Başdemir 2019, kat. no. ÇM.022.
[20] Peacock ve Williams 1986, 182-184; Şenol 2009, 149-152. Ayrıca bk. Pieri 2005, 86-89.
[21] Opait 2004, 295-298.
[22] Vroom 2019, 57.

yivlendirilmiş olduğu görülmektedir[23]. Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki merkezlerde yoğun olarak ele geçtiği görülen LR2 amphoralarının, özellikle Ege'de bulunan merkezlerde MS 4.-7. yüzyıllara tarihlendirilen tabakalarda sayıca üstün oldukları dikkati çekmektedir.

Doğu Akdeniz'de, farklı atölyelerde üretildiği bilinen LR2 amphoraları, D. Pieri tarafından üç grup altında incelenmiş ve farklı zaman aralıklarına tarihlendirilmişlerdir. Buna göre LR2 A grubu MS 5. yüzyılın ortası-6. yüzyılın ortasına, LR2 B grubu, MS 6. yüzyılın ikinci yarısı-7. yüzyıl arasına ve LR2 C grubu ise MS 7. yüzyılın başı-9. yüzyıl arasına verilir[24]. Ağırlıklı olarak Anadolu'nun güneyinde, Kıbrıs ve Doğu Akdeniz kıyılarında üretildiği düşünülen bu formun çok sayıdaki benzeri Kıbrıs Paphos'ta ele geçmiştir[25]. Ancak son zamanlarda yapılan kil analizleri sonrası bu amphoraların Kuzey Ege civarı ve Halikarnassos Yarımadası'nda üretildikleri düşünülür[26].

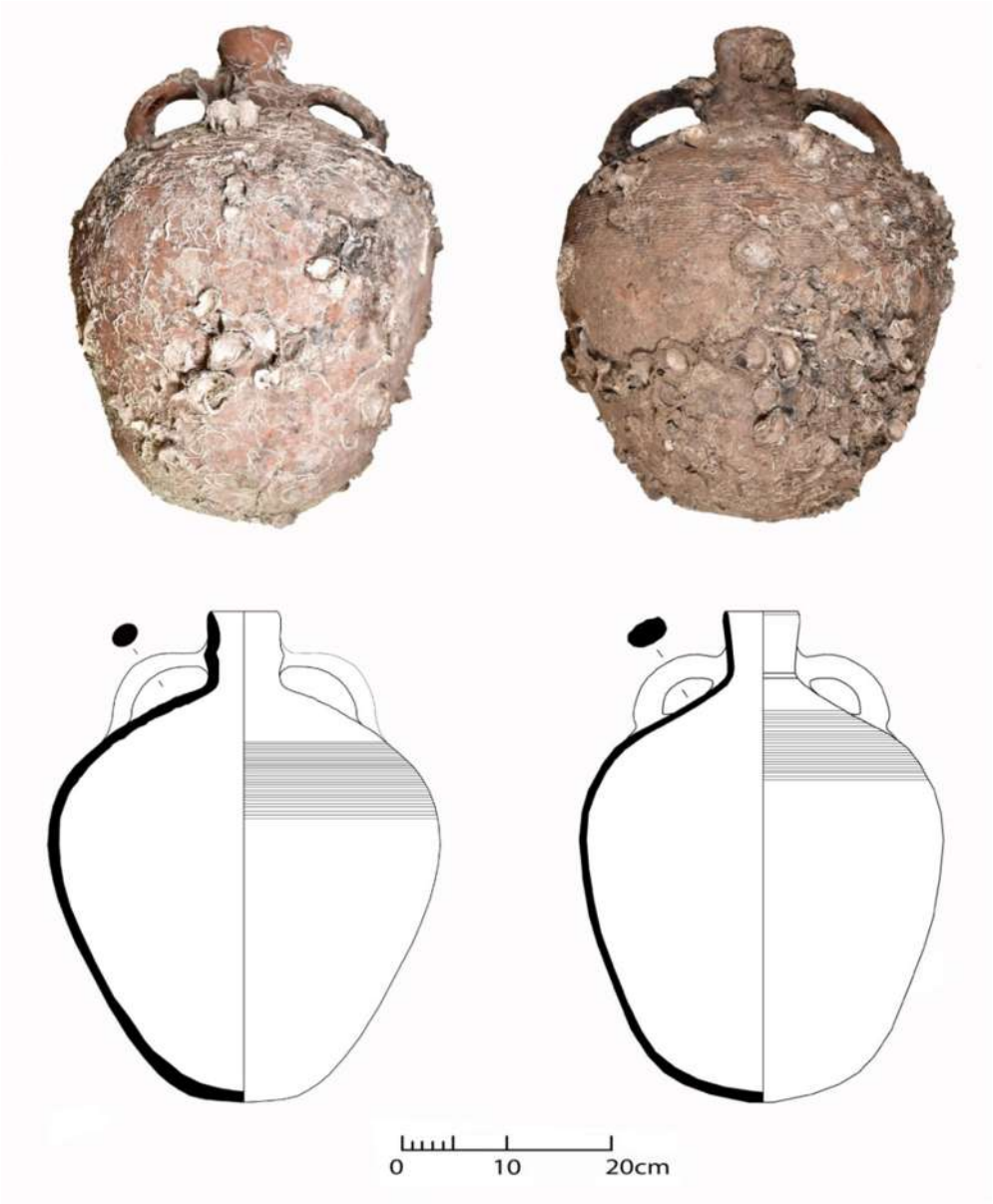

Figür 4: LR2 amphoraları

[23] Vroom 2019, 57, fig. 12.1-12.2.
[24] Pieri 1998, 100; Pieri 2005, 85-93, fig. 45.
[25] Şenol 2009, 250.
[26] Pieri 2005, 90.

Bu çalışmada ele aldığımız ve koleksiyonumuza 14894 ve 14896 envanter numarası ile kaydedilen iki farklı LR2 amphorasının da gerek hamur yapısı ve gerekse form özellikleri ile bu tipin C grubunda değerlendirilebilecekleri, 14894 envanter numaralı eserin 32,21 litre, 14896 envanter numaralı eserin ise 31,73 litre kapasitesinde oldukları anlaşılmıştır.

Bu amphoraların birçok benzeri Saraçhane kazılarında, MS 6. yüzyılın başları ile 7. yüzyılın ortalarına tarihlenen tabakalarda ele geçmiştir[27]. Yine bu tipin bugün için Marmaris Müzesi'nde yer alan çok güzel bir temsilcisi MS 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir[28]. Marmara Denizi'nin doğu kıyılarında, antik Helenapolis/Karamürsel açıklarında ortaya çıkarılan ve bugün için Kocaeli Arkeoloji Müzesi'nde yer alan sağlam bir LR2 amphorasının da MS 7. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirildiğini belirtelim[29]. Troas kıyıları ve yakın çevresinden geldikleri bilinen, Troya Müzesi envanterine kayıtlı çok sayıdaki sağlam ve tam form veren LR2 amphorasının ise MS 2. yüzyılın ikinci yarısından MS 9. yüzyıl arasındaki oldukça geniş bir zaman aralığında değerlendirildikleri görülür[30]. Bununla birlikte, bölge kıyılarındaki kazı ve araştırmalarda da LR2 amphoralarına ait çok sayıda veri tespit edilmiş olup, Troya'da[31] ve Lampsakos kırsalında[32] bu tipe ait örnekler benzer tarih aralığına verilirler. Yine Troas'ın kuzey kıyılarındaki Parion Yamaç Hamamı kazılarında ele geçen LR2 amphoralarının C grubuna ait örnekler, MS 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir[33].

LR7/AE7 Amphorası (kat. no. 6; fig. 5)

MS 4. yüzyıldan başlayarak 7. yüzyıla kadar yoğun biçimde üretilen ve bu dönemde Akdeniz seramik pazarında oldukça etkin olduğu anlaşılan AE7 amphoralarıyla Mısır'da üretilen şarabın, deniz aşırı nakliyeler sonrası uzak bölgelere taşındığı düşünülmektedir[34]. Nitekim bu tipteki amphoraların Doğu Akdeniz'deki merkezler başta olmak üzere, Kartaca ve İtalya'daki bazı merkezlerde de ele geçmiş olması, bunların oldukça geniş bir yayılıma sahip olduğunu göstermektedir[35]. LR7 ya da AE7 olarak adlandırılan bu formlar, ucu yuvarlaklaştırılmış dışa çekik ağız kenarına, dar ve uzun bir boyuna, kalın-kısa dikey kulplara ve içi dolu sivri bir kaideyle son bulan, kalın yivlerle kaplı bir dış yüzeye sahiptir. Bu ince uzun, az kapasiteli formların Orta Mısır'da birçok atölyede ve uzun süre üretilmeleri sonucu alt gruplarındaki çeşitlilik dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır[36].

Kalın cidara sahip olan LR7/AE7 amphoralarının kil yapısı ve renkleri, Nil siltinden üretildikleri için oldukça karakteristiktir. Şarap ticaretinde kullanıldıkları bilinen AE7 amphoralarının çeşitli atölyelerde farklı versiyonlarının üretildiği izlenmektedir. Oldukça küçük kapasiteli bu amphoraların Mısır içi şarap ticaretinin yanında, Batı Akdeniz'in uzak noktalarına ve Britanya'ya kadar uzanan geniş pazarlarda alıcı bulması, Mısır dış ticaretinin MS 6. yüzyılda geniş boyutta bir üretimi desteklediğini göstermektedir. Bu amphoraların geç örnekleri, Mısır'ın güneyinde bulunan atölyelerde MS 9. yüzyıla kadar üretilmiştir[37].

Koleksiyonumuzda 14893 envanter numarası ile kayıtlı olan ve bu tipte değerlendirdiğimiz amphoranın, kırmızımsı sarı renk (7.5 YR 7/6), sert dokulu, az miktarda

---

[27] Hayes 1992, 66, fig. 8, 10, 11.
[28] Şenol 2003, 96-99, kat. no. 34.
[29] Çibuk 2019, 63, kat. no. 32.
[30] Başdemir 2019, kat. no. ÇM046-ÇM054; ayrıca bk. 57, tab. 2.11.
[31] Heath ve Tekkök 2006-2009, kat. no. 29-30.
[32] Koçyiğit ve Esirgemez 2016, 464, fig. 14.
[33] Akkaş 2020, 198, kat. no. 36, fig. 11.
[34] Peacock ve Williams 1986, 204.
[35] Şenol 2000, 259-260; Tomber ve Williams 2000, 45-46; Şenol 2009, 172.
[36] Şenol 2009, 171-172.
[37] Şenol 2009, 172.

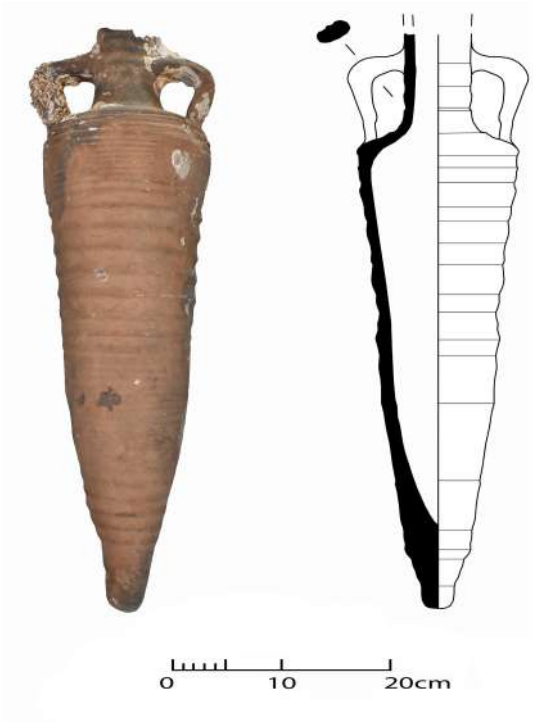

Figür 5: LR7/AE7 (Mısır) amphorası

kum-kireç katkılı bir hamura ve üzerinde geniş yivler bulunan, dar ve uzun boyunlu bir forma sahip olduğu görülür. Omuzdan kaideye doğru sürekli daralan ve geniş yivlerle kaplı gövdenin hemen üzerinde, boynun alt kısmından çıkarak omuzla birleşen kısa kulplar yer alır. Ayrıca, 14893 envanter numaralı bu amphoranın kapasitesi, genel karakterine uygun olarak 4,3 litre olarak ölçülmüştür.

Bu amphoralar, Mısır Kellia'da MS 4. yüzyıl ile 7. yüzyıl arasına[38], İskenderiye'de MS 6. yüzyılın sonu ile 7. yüzyılın başlarına[39], Arles ve Marsilya'da ise MS 5. yüzyıl ile 7. yüzyıl arasına[40] tarihlendirilmişlerdir. Havuç biçimli ve sivri dipli, Mısır kökenli bu amphora örneklerinin Karadeniz kıyılarında da yoğun olarak ele geçen formlardan biri olduğunu ve bunların da genellikle MS 4.-5. yüzyıllara tarihlendiklerini belirtelim[41]. Ancak, koleksiyonumuzda yer alan ve burada değerlendirdiğimiz Mısır kökenli amphoraya oldukça yakın bir örnek, bugün Bandırma Müzesi'nde korunmakta olup, MS 4. yüzyıl sonu-6. yüzyıl aralığına verilmiştir[42].

Mısır'a özgü olan LR7/AE7 amphoralarından bir örneğin Hellespontus olarak bilinen, Anadolu'nun kuzeybatı kıyılarından açığa çıkarılarak Troya Müzesi envanterinde kayda alınmış olması, bölgeler arası ticari ilişkiler açısından oldukça önemli bir durumdur. Bu eser Mısır ile Hellespontus'un Geç Antik Çağ-Erken Bizans Dönemi'nde doğrudan ya da dolaylı yoldan ilişkisinin ve iki ayrı bölgenin kentleri arasındaki ticaret ağının günümüze ulaşabilmiş önemli bir kanıtı durumundadır.

Günsenin Tip I (kat. no. 7, 8, 9; fig. 6a, b, c)

Bizans Dönemi'nde Marmara Denizi'nin (Propontis) kuzeybatı kıyılarında büyük ve güçlü bir manastır merkezi olan Ganos, bereketli ve sulak toprakları ile bağcılık faaliyetlerinde öne çıkan bir bölgedeydi. Burada manastırlar gelirlerinin önemli bir bölümünü şarap üretiminden elde ediyor, bölgenin bağcılığa elverişli ikliminin yanında, kıyıya olan yakınlığı da üretimin nakliyesi için kolaylık sağlıyordu. Ayrıca, kıyı şeridindeki derin kil yatakları, burada elde edilen şarabın nakliyesi için gereken ham maddenin üreticiler tarafından doğrudan elde edilmesi kolaylığını da sağlamaktaydı. Bununla birlikte, yazılı kaynaklardan Ganos'daki manastırların kendi gemilerine sahip oldukları ve çevredeki köylüler arasında gemi yapımını bilen nitelikli ustaların olduğu da anlaşılmaktadır[43].

Ganos ve çevresindeki manastırlara ait şarabın nakliyesi için üretilen ve Bizans Dönemi deniz ticaretinin en önemli kanıtları olarak bilinen amphoralar ise bölgedeki kil

[38] Peacock ve Williams 1986, 204, fig. 122b.
[39] Şenol 2000, kat. no. 134-138, 224.
[40] Pieri 1998, 104.
[41] Opait 2004, 297; Opait *et al*. 2019, 81.
[42] Atila 2005, 74-75, kat. no. 12.
[43] Günsenin 2016, 402.

yatakları ile doğrudan ilişkili olarak, Marmara Denizi'nin kuzey kıyılarında yer alan Gaziköy (Ganos) ve Hoşköy (Hora) civarındaki atölyelerde üretilmişlerdir[44]. Ganos'ta üretilen şarabın kalitesinden ötürü üretildikleri dönemde oldukça popüler olan ve geniş bir coğrafyaya dağılan bu eserler, ilk defa Nergis Günsenin tarafından detaylıca çalışılarak, tiplere ayrılmış ve her tipin kronolojik gelişimleri belirlenmiştir[45].

Buna göre; koleksiyonumuza 14897, 14898 ve 14899 numara ile kayıtlı üç amphoranın tipolojik özellikleri göz önüne alındığında, N. Günsenin tarafından belirlenen ve Günsenin Tip I olarak adlandırılan gruba dahil edilebilecekleri anlaşılır. Kronolojik olarak MS 10. ve 11. yüzyıllara tarihlenen bu gruptaki amphoraların yuvarlak gövdeli, kısa geniş boyunlu ve düz ağız kenarlı olduklarını söyleyebiliriz. Ağız kenarına ve geniş omuzlara yerleştirilmiş olan kısa ve dik kulplar karakteristiktir. Kalın cidarlı gövdenin alt kısmı yuvarlatılmış dibe doğru daralır. Zaman zaman kulp ve omuzlarda damgalara rastlanan, gövdenin ise sık yivli ve sağlam görünümlü olduğu bu kaplarda, hamur yapısının turuncu-kırmızı ya da kahverenginin tonlarında, oldukça yumuşak yapıda, bol katkılı olduğu görülür[46]. Üretim atölyelerinin ise sadece Ganos ve çevresi değil, Tekirdağ'dan Gelibolu'ya kadar uzanan kıyı şeridine, hatta Marmara Adası'na dek yayıldığı söylenebilir[47]. Son yıllarda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda, Marmara Adası'nın kuzeyinde yer alan saraylar ve güneyindeki Topağaç'ta, Ganos amphoraları üreten bazı fırınlar saptanmış olup, adada kil yataklarının olmayışı göz önüne alındığında, kilin buralara Ganos'tan taşındığı fikri akla yatkın gelmiştir[48].

Yükseklikleri 30-50 cm, gövde çapları ise 25-40 cm arasında değişen, düşük kapasiteli bu amphoraların Doğu Akdeniz kıyılarında Karadeniz'in kuzeyine kadar oldukça geniş bir alana yayılmış oldukları bilinir. Özellikle Karadeniz'in batısında bulunan merkezlerde yapılan kazı ve sualtı yüzey araştırmaları, bu amphoraların Tuna Irmağı'nın kıyısında bulunan yerleşimlerde daha yoğun olarak kullanıldıklarını göstermektedir[49].

Koleksiyonumuzdaki Ganos üretimi Günsenin Tip I amphoraları, açık kahverengi ile soluk kahverengi arasında değişen bir kil rengine sahiptir. Katkı maddesi olarak bol miktarda kalker ve taşçık kullanılmıştır. Form özellikleri bakımından ise bu grubun karakteristiğine uygun olarak yuvarlak gövdeli, kısa geniş boyunlu ve düz ağız kenarlı oldukları, bu ağız kenarı ile geniş omuzlar arasına yerleştirilmiş olan kısa ve dik kulplarının bulunduğu görülür. Yüzeyleri tamamen deniz kabukları ve yumuşakçalardan oluşan bir tabaka ile kaplanmış olmasına rağmen, her üç amphoranın da gövdeleri üzerindeki sık ve kalın yivler seçilebilmektedir. Genellikle düşük kapasiteli olan bu tipin örneklerine benzer biçimde, 14897 envanter numaralı amphoranın kapasitesi 10,52 litre, 14898 envanter numaralı amphoranın kapasitesi 6,12 litre ve 14899 envanter numaralı eserin kapasitesi ise 10,46 litre olarak ölçülmüştür.

Benzer özelliklere sahip Günsenin Tip I amphoraları Marmaris Müzesi'nde MS 10. yüzyıl sonu-12. yüzyıl başlarına[50], Kocaeli Müzesi'nde MS 9.–11. yüzyıllar arasına[51] tarihlendirilmişlerdir. Yine benzer tipteki amphoraların Saraçhane'de MS 10. ve 11. yüzyıllara[52], Kadıkalesi-Anaia'da MS 10. yüzyıl ile 13. yüzyıllar arasına[53], Serçe Limanı

[44] Günsenin 1990, 47-53; Günsenin 1993, 193-198.
[45] Günsenin 1989.
[46] Vroom 2019, 97.
[47] Şenol 2009, 162; Vroom 2019, 97.
[48] Günsenin 2016, 401-402.
[49] Günsenin 1999, 19, fig. 3.
[50] Şenol 2003, kat. no. 45.
[51] Çibuk 2019, 73, kat. no. 44-45.
[52] Hayes 1992, fig. 24.1.

batığındaysa MS 11. yüzyıla[54] tarihlendirildiklerini görürüz. Bu tipin Troya Müzesi'nde bulunan daha önceki örnekleri MS 9. yüzyıl ile 11. yüzyıllar arasına verilir[55]. Ayrıca çeşitli kazı ve yüzey araştırmaları sonrası Hellespontus kıyılarında, başta Gelibolu/Gallipolis olmak üzere[56], Eceabat/Maydos[57], Kepez[58], Sestos, Kabatepe ve Kilitbahir gibi Gelibolu Yarımadası'nın çeşitli yerlerinde[59] bu tipin örnekleri tespit edilmiştir.

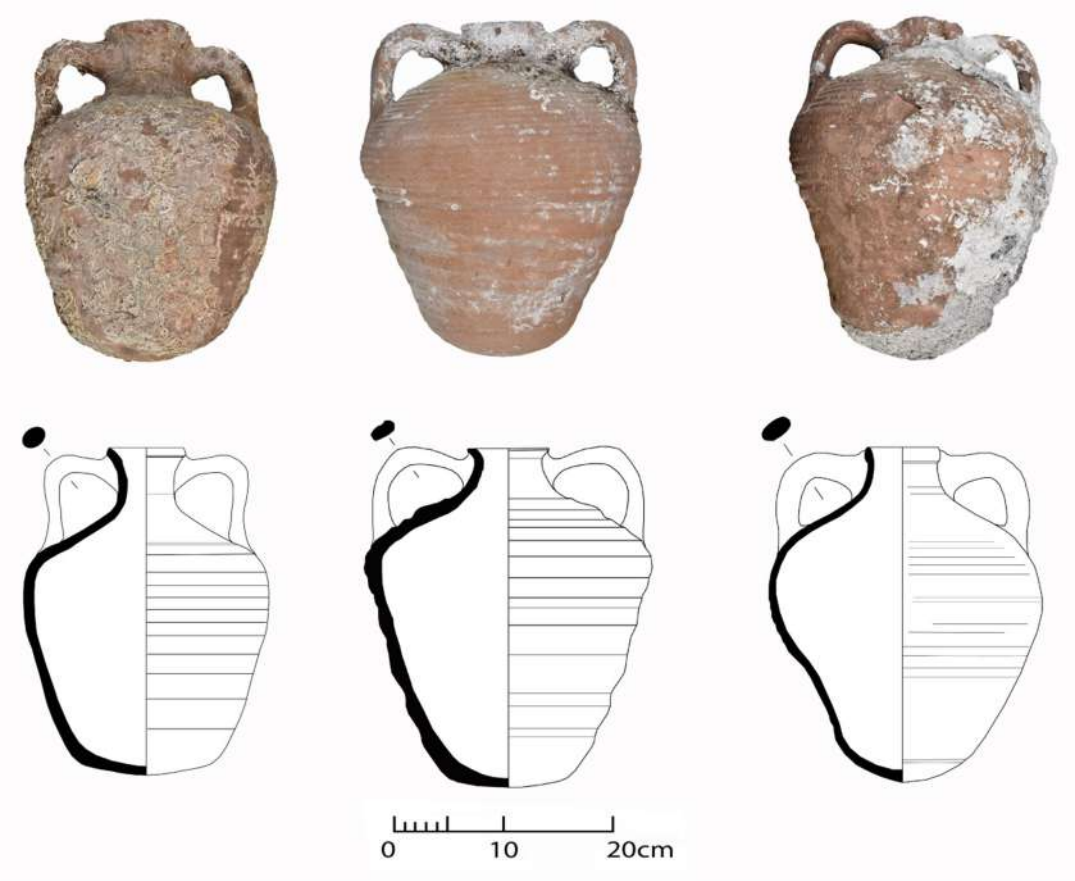

Figür 6: Günsenin Tip I amphoraları

Günsenin Tip IV (kat. no. 10; fig. 7)

Ganos üretimi olarak kabul edilen ve koleksiyonumuzdaki amphoralar arasında yer alan bir diğer amphora tipi de Günsenin Tip IV olarak tanımlanan amphoralardır. Bu tip amphoralar ilk olarak MS 11. ve 12. yüzyılda üretilmeye başlamış, MS 12. yüzyılın sonları ile 13. yüzyılda yoğun olarak üretilmişlerdir[60]. Bu tipin amphoraları dış bükey omuzlu, büyük hacimli ve geniş, konik gövdeleri ile karakteristiklerdir. Kısa, dar boyunlu ve yuvarlak, içe çekik dudak kenarlı olup, boynun ortasından başlayarak yukarıya doğru hafifçe kıvrılan ve ağızla birleşen oval kesitli kalın kulplara sahiptirler. Genellikle 42-70 cm yüksekliğinde ve 33-66 cm çapındaki yivli küresel gövdelerinin, alta doğru daralarak yuvarlak bir kaide oluşturduğu görülür[61].

---

53 Mimaroğlu 2011, 73.
54 Bass 1986, 247-257.
55 Başdemir 2019, kat. no. ÇM. 093-143.
56 Türker 2005, 95-98, çiz. 4.
57 Türker 2006, 616; Koçyiğit 2019, 709, fig. 8.
58 Türker 2014, 72, dn. 15.
59 Türker 2009, 54, 58, fig. 43; Türker 2010, 320.
60 van Doorninck 1989, 253.
61 Vroom 2019, 101-103, fig. 16.2-3.

Koleksiyonumuzda yer alan ve ağız kısmındaki küçük bir kırık dışında tam form veren 14895 envanter numaralı amphora, gerek form gerekse hamur özellikleri bakımından bu tipin karakterine uygun özelliklere sahiptir. Büyük hacimli ve geniş, konik biçimli gövdesinin omuz kısmında yer alan ince yivler ise bu tipteki amphoraların bir diğer önemli özelliği olarak bilinir. Bu amphoranın kapasitesi 29,26 litre olarak ölçülmüştür.

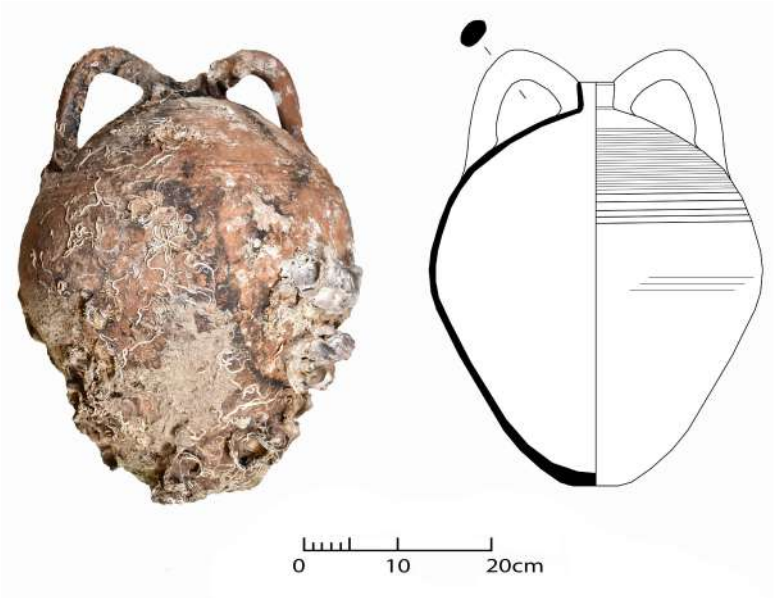

Figür 7: Günsenin Tip IV amphorası

Bununla birlikte, bu tipin bilinen en iyi örnekleri ise MS 13. yüzyıla tarihlenen Çamaltı I Burnu batığında[62] tespit edilmiştir. Yine, İstanbul Saraçhane kazılarındaki stratigrafik tabakalarda da bu tipe ait çok sayıda amphora ele geçmiş olup, bunlar MS 12. ve 13. yüzyıla tarihlenirler[63]. Bandırma Müzesi'nde yer alan oldukça iyi durumdaki iki örnek, benzerleri ile yapılan değerlendirmeler sonrası MS 12. ve 13. yüzyıllara tarihlenir[64]. Hellespontus kıyılarında da başta Kepez ve Eceabat/Maydos olmak üzere, boğaz kıyısındaki önemli bazı yerleşim yerlerinde bu tipe ait örneklerin, MS 12.-13. yüzyıllara tarihlendikleri görülür[65]. Çanakkale Troya Müzesi envanterine kayıtlı Ganos amphoraları arasında da bu tipin örneklerinin bulunduğunu söyleyebiliriz[66]. Az sayıda olsa da bu örnekler de diğerleri gibi MS 12.-13. yüzyıllara tarihlenirler[67].

Sonuç

Koleksiyoner Mehmet Uzuner tarafından Troya Müzesi'ne hibe edilen ve bu çalışmaya konu edilen amphoraların tarihsel ve köken farklılıkları, bu eserlerin birkaç farklı batıktan ya da noktadan müzeye kazandırıldığı görüşünü desteklemektedir. Buna göre, toplam on amphoranın üçü Klasik ve Hellenistik diyebileceğimiz oldukça erken bir döneme tarihlenirken, diğer yedisi Geç Antik-Erken Bizans ve Geç Bizans Dönemi'ne aittirler.

Buna göre, koleksiyonumuzdaki amphoralardan kronolojik olarak en erkeni Mende kökenli olup, MÖ 5. yüzyılın sonu ya da 4. yüzyılın başlarına (kat. no. 1), ikisi de Thasos kökenli olup MÖ 4. yüzyıl sonu ile 3. yüzyıl arasındaki bir zaman dilimine tarihlenirler (kat. no. 2-3). Diğer yedi amphoranın ise üçü MS 7. yüzyıl başları ya da ilk çeyreği diyebileceğimiz bir zamana tarihlenen Erken Bizans Dönemi amphoralarıdır (kat. no. 4-6). Bu Erken Bizans amphoralarından ikisi, dönemin en sık karşılaşılan tiplerinden ve Doğu Akdeniz kökenli olan LR2 grubuna, biri de Mısır kökenli olup LR7/AE7 grubuna aittir (kat. no. 6). Geri kalan amphoralar ise Ganos kökenli olup, üçü MS 9. yüzyıla tarihlenen Günsenin

[62] Günsenin 2001, 118.
[63] Hayes 1992, fig. 24,12.
[64] Atila 2005, 75, kat. no. 13-14.
[65] Türker 2006, 616; Türker 2014, 72, kat. no. 5-6; Koçyiğit 2019, 708-709, fig. 8.
[66] Başdemir 2019, 46 vd. tab. 2.8.
[67] Başdemir 2019, kat. no. ÇM. 153-154.

Tip I amphorası (kat. no. 7-9), biri de MS 12.-13. yüzyıllara ait bir Geç Bizans Dönemi, Günsenin Tip IV amphorasıdır (kat. no. 10).

Amphoraların MÖ 4. yüzyıldan başlayarak MS 12. ve 13. yüzyıla kadar uzanan geniş bir zaman dilimi içerisinde farklı batıklardan ele geçmiş olması, Hellespontus'taki batık potansiyelini ortaya koyan önemli verilerden biri olarak kabul edilebilir. Fakat bu amphoraların münferit buluntular oldukları göz önüne alındığında, tesadüf eseri denize düşmüş olabilecekleri ya da başka bir yerden buraya taşınmış olabilecekleri de akılda tutulmalıdır. Dolayısıyla, eserlerin tıpkı günümüzde olduğu gibi, Antik Çağ'da ve Bizans Dönemi boyunca da önemli bir deniz ticaret rotası olan ve Ege ile Karadeniz'i birbirine bağlayan bu doğal su yolunu kullanan gemilere ait olabilecekleri ihtimali bulunmaktadır.

Fakat ele geçen eserleri bölge ile doğrudan ilişkilendirerek mevcut bazı varsayımlarda bulunabiliriz. Nitekim böyle bir durumda söylenecek ilk şey, amphoralar arasındaki tarihsel ve köken farklılıklarının, Hellespontus'un bölgeler arası ilişkilerde oynadığı ticari role vurgu yaptığıdır. Hellespontus kıyılarında ele geçen bu amphoralar, biraz önce de bahsettiğimiz gibi boğazı transit olarak kullanan kargo gemilerine ait olabilecekleri gibi, boğaz kıyısındaki liman kentlerini durak olarak kullanan ve burada mal alışverişi yapan kargo gemilerine de ait olabilirler. Nitekim Sestos, Abydos, Madytos, Lampsakos ve Gallipolis gibi önemli liman kentleri başta olmak üzere, boğaz kıyısında küçük bir limana veya uygun bir koya sahip irili ufaklı çok sayıdaki yerleşim yeri, deniz aşırı ticarette kullanılan gemiler için bir durak ve ürünler için de bir aktarma noktası olarak kullanılmış olmalıdır. Dolayısıyla, söz konusu amphoraların bölge yerleşimlerindeki üretim-tüketim ve alım-satım gibi ticari faaliyetlerle doğrudan ilişkili olma ihtimalleri bulunmaktadır. Örneğin, Mende ve Thasos adalarına ait, Kuzey Ege kökenli ticari amphoraların Hellespontus kıyılarındaki bir batıktan çıkarılarak, Troya Müzesi envanterinde kayda alınmış olması, bölgenin Klasik ve Hellenistik dönemlerindeki ticari ilişkileri için önemli bir veri kaynağıdır. Benzer şekilde, Erken Bizans Dönemi'nde Akdeniz kültür coğrafyası için önemli bir tarımsal üretim ve pazar merkezi olan Mısır'a özgü LR7/AE7 amphoralarından bir örneğin boğaz kıyılarında açığa çıkarılması, Erken Bizans Dönemi için Hellespontus ve çevresinin bölgeler arası ticari ilişkileri hakkında fikir veren önemli bir örnektir.

Dolayısıyla, bu amphoralar Hellespontus kıyıları özelinde, Troas bölgesi ve Thrakia Chersonessosu'nun (Gelibolu Yarımadası) Hellenistik ve Bizans Dönemi ticaret tarihine katkı sunacak nitelikte eserlerdir. Bunlar, bölgede yer alan kentlere deniz yolu ile ulaşan ürünlerin çıkış noktalarını ve üretim merkezlerini göstermesi açısından önem taşımaktadırlar. Ayrıca, bu amphoralarda taşınan ürünlerin Hellespontus kıyılarındaki liman kentleri ile birlikte kıyıdan uzakta, iç kesimlerde yer alan kentlere de sevk edilmiş olma ihtimallerini de göz önünde bulundurmalıyız. Zira son yıllarda yapılan yüzey araştırmalarında elde edilen veriler ışığında, sadece boğaz kıyısındaki önemli liman kentleri ve pazarlar değil, aynı zamanda doğal vadilerle ulaşımın sağlandığı iç kısımdaki yerleşim yerleri ve kırsal bölgelerde de bu tür amphora parçaları tespit edilmiş ve bu amphoralar ile nakliyesi yapılan türden tarımsal ürünlerin üretilip-tüketildiği net olarak ortaya konmuştur.

Bununla birlikte, tip ve hacim özellikleri gibi benzer örneklerden yola çıkarak, makaleye konu edilen amphoraların şarap taşımada kullanıldıkları açıktır. Özellikle bölge dışından önemli şarap üretim merkezlerine ait amphoraların tespiti, Hellespontus kıyıları ve çevresi için şarabın önemli bir ithalat ürünü olduğunu gösterir. Ancak, bu farklı kökenlere ait amphoralar ile sadece ithal ürünlerin taşınmadığı, Hellespontus ve çevresinde üretilen şarabın da bu amphoralar ile başka noktalara nakliye edildiklerini kabul etmeliyiz. Nitekim şarap, amphoraların ele geçtiği Hellespontos ve çevresinde, Antik Çağ'dan bu yana sıklıkla

üretimi yapılan ve uzak bölgelere ihraç edilen önemli bir tarımsal ürün olarak bilinir. Pek çok antik kaynak Hellespontus kıyılarında ve Troas bölgesinde yetişen ürünlerin başında asma meyvesinin geldiğini belirtir (Strab. 13.1.12; Thuk. I. 138).

MÖ 3. binyıldan bu yana bağcılık faaliyetlerinin yapıldığı Hellespontus kıyıları ile birlikte özellikle de antik dönemde Parion ve Lampsakos'un yörede öne çıktığı, günümüzde dahi bu bölgelerde bağcılığın önemli bir ekonomik faaliyet olduğu görülür. Bunun dışında, nümismatik verilere göre Troas ve Thracia Chersonessososu'nda yaklaşık 20 ayrı kentte veya yakın çevresinde bağcılık yapıldığı söylenebilir. Zira Hellespontus'un girişinde yer alan Lampsakos, Parion ve Priapos gibi bazı kentlerin sikkeleri üzerinde üzüm salkımı, Hellespontus kıyılarında yer alan Abydos, Madytos, Sestos ve Khersonessos gibi kentlerin sikkeleri üzerinde ise amphora ve içki kaplarının betimlenmesi, boğaz kıyılarında ve çevresinde bağcılığın önemli bir uğraş olduğunu gösterir[68].

Tüm bunlardan Hellespontus'un sadece ticari ve askeri değil, aynı zamanda Trakya ve Anadolu kıyılarındaki tarımsal üretime yönelik ekonomik kaynaklarıyla da hayli önemli olduğu anlaşılır. Bölgenin bu üretim potansiyelini uzun süre koruduğu, tıpkı antik dönemde olduğu gibi, Bizans Dönemi'nde de tarımsal üretime yönelik kaynakların başında şarap üretimi ve bağcılık faaliyetlerinin geldiği anlaşılır. Öyle ki, başkentteki büyük bazı manastırların dahi bu bölgede elde edilen şarapların bir kısmının sahipleri olması, bunun açık bir göstergesidir[69]. Bu dönemde, Hellespontus'a oldukça yakın konumda, boğazın hemen çıkışında yer alan Kuzeybatı Marmara kıyılarındaki Ganos'un şarap üretimi konusunda lider pozisyonda olduğu ve çevresi ile birlikte adeta bir tekel durumuna geldiği göz önüne alındığında, bağcılık faaliyetlerinin bölgede gelişmiş bir ekonomi oluşturması gayet makul kabul edilebilir. Son yıllarda bölgede Bizans Dönemi boyunca faaliyette bulundukları anlaşılan önemli bazı şarap üretim işliklerinin ve üretime yönelik arkeolojik verilerin tespiti, Hellespontus kıyıları için bu uğraşın kayda değer bir gelir kaynağı olduğunu kesin olarak ortaya koymuştur. Zira bu işlikler, gerek konumları ve gerekse boyutları bakımından sıradan işliklerden farklı olarak, ticari amaçlarla kurulmuş ve oldukça gelişkin donanımlara sahip olan yapılardır[70].

Son olarak, bu çalışmada ele alınan ve kökenleri belirlenerek, tarihlendirme önerileri sunulan amphoraların literatüre kazandırılmalarının, bölge arkeolojisi için ileride yapılacak benzer çalışmalara bir katkı sunacağı kanaatindeyiz. İlerleyen yıllarda gerek sistemli olarak sürdürülen bilimsel kazılarda gerekse yüzey araştırmalarında elde edilen verilerin bu konudaki bilgilerimizi arttırarak pekiştireceği kesindir.

---

[68] Körpe 2011, 119.
[69] Koçyiğit 2017, 223-224.
[70] Koçyiğit ve Esirgemez 2016, 451-477; Koçyiğit 2017, 223-233.

Katalog

Katalog No: 1, fig. 2
Envanter No: 14900
Tip: Mende amphorası
Ölçüleri: Y.: 72,3 cm, A.Ç.: 11,6 cm, K.Ç.: 9,8 cm.
Tanım: Bant formunda, dışa hafif çekik kalın ağız kenarı. Geniş, küresel bir gövde, silindirik bir boyun ve omuz üzerine oturan baston biçimli kulplara sahiptir.
Hamur: Koyu kahverengi (7.5 YR 5/8); sert dokulu, ince kum ve kalker katkılı.
Tarihi: MÖ 5. yüzyılın sonu-4. yüzyılın başları

Katalog No: 2, fig. 3a
Envanter No: 14892
Tip: Thasos amphorası
Ölçüleri: Y.: 60,4 cm, A.Ç.: 9,6 cm.
Tanım: Dışa çekik üçgen formunda ağız kenarı. Omza doğru genişleyen uzun, silindirik boyun. Boynun üst kısmından başlayan baston formunda, uzun kulplar. Omuzdan gövdeye sert geçiş. Düz cidarlı, "V" harfi şeklinde gövde. Kaide, dip kısmından kırıktır.
Hamur: Kırmızımsı sarı renk (5 YR 6/8); sert dokulu, yoğun taşçık, kum, kalker ve bol mika katkılı.
Tarihi: MÖ 3. yüzyıl

Katalog No: 3, fig. 3b
Envanter No: 14901
Tip: Thasos amphorası
Ölçüleri: Y.: 66 cm, A.Ç.: 9,6 cm, K.Ç.: 2,4 cm.
Tanım: Dışa çekik üçgen formunda ağız kenarı. Omza doğru genişleyen uzun, silindirik boyun. Boynun üst kısmından başlayan baston formunda, uzun kulplar. Omuzdan gövdeye sert geçiş. Düz cidarlı, "V" harfi şeklinde gövde. Bir tutamak vazifesi gören alçak oyuklu dip-kaide.
Hamur: Kırmızımsı sarı renk (5 YR 6/8); sert dokulu, yoğun taşçık, kum, kalker ve bol mika katkılı.
Tarihi: MÖ 3. yüzyıl

Katalog No: 4, fig. 4a
Envanter No: 14894
Tip: LR2 amphorası
Ölçüleri: Y.: 60 cm, A.Ç.: 9 cm.
Tanım: Ucu yuvarlaklaştırılmış huni formlu dışa çekik ağız kenarına, konik bir boyna, boynun üst bölümüyle omuz arasında oval kesitli kulplara, içi dolu küçük bir çıkıntıyla belirlenen kaideye ovoidal gövdeye sahiptir. Gövdenin üst bölümü ince yivlerle kaplıdır.
Hamur: Kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 5/4); orta sert dokuda, az sayıda kuvars ve taşçık ile bol miktarda ince kum ve mika katkılı.
Tarihi: MS 7. yüzyılın ilk çeyreği

Katalog No: 5, fig. 4b
Envanter No: 14896
Tip: LR2 amphorası
Ölçüleri: Y.: 60,4 cm, A.Ç.: 9,2 cm.
Tanım: Ucu yuvarlaklaştırılmış huni formlu dışa çekik ağız kenarına, konik bir boyna, boynun üst bölümüyle omuz arasında oval kesitli kulplara, içi dolu küçük bir çıkıntıyla belirlenen kaideye ovoidal gövdeye sahiptir. Gövdenin üst bölümü ince yivlerle kaplıdır.
Hamur: Sarımsı kırmızı renk (5 YR 4/6); orta sert dokuda, az sayıda taşçık ile bol miktarda ince kum ve mika katkılı.
Tarihi: MS 7. yüzyılın ilk çeyreği

Katalog No: 6, fig. 5
Envanter No: 14893
Tip: LR7/AE7 amphorası
Ölçüleri: Y.: 58,2 cm, A.Ç.: 6,8 cm, K.Ç.: 2,6 cm.
Tanım: Kısmen kırık olmasına rağmen, ince bilezik formunda olduğu anlaşılan ağız kenarı. Üzerinde geniş yivler bulunan, dar ve uzun boyun. Boynun alt kısmından çıkan ve omuzla birleşen, yay formunda, elips kesitli kısa

kulplar. Geniş omuz. Omuzdan kaideye doğru sürekli daralan, üzeri geniş yivli gövde. Gövde ile kesintisiz birleşen, içi dolu, basit dip-kaide.
Hamur: Kırmızımsı sarı renk (7.5 YR 7/6); sert dokulu, az miktarda kum ve kireç katkılı.
Tarihi: MS 7. yüzyıl başları

Katalog No: 7, fig. 6a
Envanter No: 14897
Tip: Günsenin Tip I amphorası
Ölçüleri: Y.: 36,2 cm, A.Ç.: 9,2 cm.
Tanım: Ucu yuvarlaklaştırılmış ağız kenarına, kısa, dar ve konik bir boyna, boyun üzeri ile omuz arasında oval kesitli kalın kulplara, üzeri yivlerle kaplı omuzda genişleyen kısa, ovoidal gövdeye ve düz dibe sahiptir.
Hamur: Açık kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 6/4); orta sert dokuda, ince kum, kalker, taşçık ve bol mika katkılı.
Tarihi: MS 9. yüzyıl

Katalog No: 8, fig. 6b
Envanter No: 14898
Tip: Günsenin Tip I amphorası
Ölçüleri: Y.: 30,8 cm, A.Ç.: 7,4 cm.
Tanım: Ucu yuvarlaklaştırılmış ağız kenarına, kısa, dar ve konik bir boyna, boyun üzeri ile omuz arasında oval kesitli kalın kulplara, üzeri yivlerle kaplı omuzda genişleyen kısa, ovoidal gövdeye ve düz dibe sahiptir.
Hamur: Kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 4/4); orta sert dokuda, ince kum, kalker, taşçık ve bol mika katkılı.
Tarihi: MS 9. yüzyıl

Katalog No: 9, fig. 6c
Envanter No: 14899
Tip: Günsenin Tip I amphorası
Ölçüleri: Y.: 39,6 cm, A.Ç.: 8,4 cm.
Tanım: Ucu yuvarlaklaştırılmış ağız kenarına, kısa, dar ve konik bir boyna, boyun üzeri ile omuz arasında oval kesitli kalın kulplara, üzeri yivlerle kaplı omuzda genişleyen kısa, ovoidal gövdeye ve düz dibe sahiptir.
Hamur: Açık kırmızımsı kahverengi (2.5 YR 7/4); orta sert dokuda, ince kum, kalker, taşçık ve bol mika katkılı.
Tarihi: MS 9. yüzyıl

Katalog No: 10, fig. 7
Envanter No: 14895
Tip: Günsenin Tip IV amphorası
Ölçüleri: Y.: 52,2 cm, A.Ç.: 6,4 cm.
Tanım: Kalınlaştırılmış dar ağız kenarı, ağız kenarının hemen altından başlayan omuz. Şişkin, armudî gövde, gövde ile kesintisiz birleşen, basit düz dip. Dudaktan başlayan, hafif yükseldikten sonra yay çizerek omuzla birleşen elips kesitli kulplar. Dudağın hemen altından başlayan ve bütün gövdeyi kaplayan alçak yiv bezeme.
Hamur: Koyu kırmızımsı kahverengi (5 YR 3/4), sert dokulu, ince kum, kuvarts, taşçık ve kireç katkılı.
Tarihi: MS 12.-13. yüzyıl

Figürlerin Listesi

Figür 1: Hellenistik ve Bizans dönemlerinde Hellespontus kıyıları ve yerleşim yerleri
Figür 2: Thasos amphoraları
Figür 3: Proto Rhodos amphorası
Figür 4: LR2 amphoraları
Figür 5: LR7/AE7 (Mısır) amphorası
Figür 6: Günsenin Tip I amphoraları
Figür 7: Günsenin Tip IV amphorası

Bibliyografya

Antik Kaynaklar

Strab.: Strabon, *Geographica XII-XIII-XIV*; Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV). (Çev. A. Pekman). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

Thuk.: Thukydides, *The Peloponnesian War*; Kullanılan Metin ve Çeviri: Thukydides, Peloponnesos Savaşları. (Çev. F. Akderin). Belge Yayınları, 2010.

Modern Kaynaklar

Akkaş, İ. (2020). Parion Yamaç Hamamı Ticari Amphora Buluntuları (MÖ 1. yüzyıl - MS 7. yüzyıl). *Arkhaia Anatolika, 3*. 178-243. https://doi.org/10.32949/Arkhaia.2020.21

Atila, C. (2005). Bandırma Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Ticari Amphora. *Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 22(1), 69-80.

Bass, G. F. (1986). A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign. *AJA, 90*, 269-296. https://doi.org/10.2307/505687

Başdemir, B. (2019). *Troas Bölgesi Buluntusu Ticari Amphoralar: Tipolojik ve Fonksiyonel Bir Analiz*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi] Çanakkale 18 Mart Üniversitesi.

Cankardeş-Şenol, G. (2006). *Klasik ve Helenistik Dönemde Mühürlü Amphora Üreten Merkezler ve Mühürleme Sistemleri*. Ege Yayınları.

Çibuk, K. (2019). *Kocaeli Müzesi Amphora Kolleksiyonu.* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi] Kocaeli Üniversitesi.

Doğer, E. (1991). *Antik Çağda Amphoralar*. Sergi Yayınevi.

Garlan, Y. (1988). Vin et Amphores de Thasos. *Ecole Française d'Athens. Sites et Monuments* 5. Diffusion de Boccard.

Grace, V. (1986). Some Amphoras from a Hellenistic Wreck. J.-Y. Empereur ve Y. Garlan (Eds.) *Recherches sur les Amphores Grecques. BCH* Suppl. XIII (ss. 551-565). École française d'Athènes.

Günsenin, N. (1989). Recherches sur les Amphores Byzantines dans les Musées Turcs. V. Deroche ve J.-M. Spieser (Ed.) *Recherches sur la Céramique Byzantine. BCH* Suppl.XVIII (ss. 267-276). École française d'Athènes.

Günsenin, N. (1990). *Les Amphores Byzantines (Xe-XIIIe siècles): Typologie, Production, Circulation D'après Les Collections Turques.* [Unpublished doctoral dissertation]. Université Paris I.

Günsenin, N. (1993) Ganos: Centre de Production d'Amphores a l'Epoque Byzantine. *Anatolia Antiqua*, II, 193-201. https://doi.org/10.3406/anata.1993.859

Günsenin, N. (1999). From Ganos to Serçe Limanı. *The INA Quarterly*, 26(3), 18-21.

Günsenin, N. (2001). L'épave de Çamaltı Burnu I (Île de Marmara, Proconnèse): résultats des campagnes 1998-2000. *Anatolia Antiqua*, IX, 117-133. https://doi.org/10.3406/anata.2001.963

Günsenin, N. (2016). Ganos Lımanı'ndan Portus Theodosiacus'a. P. Magdalino ve N. Necipoğlu (Eds.) *Trade in Byzantium, 3. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu* (ss. 399-402). ANAMED.

Hadjidaki, E., (1996). Underwater Excavations of a Late Fifth Century Merchant Ship at Alonnesos, Greece: the 1991-1993 Seasons. *BCH* 120(2), 561-593.

Hayes, J. W. (1992). *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, 2: *The Pottery*. Princeton University Press.

Koçyiğit, O. (2017). Bizans Döneminde Hellespont Kıyılarında Şarap Üretimi. *TUBA-AR*, 20, 221-233. https://doi.org/10.22520/tubaar.2017.20.013

Koçyiğit, O. (2019). Eceabat - Maydos'ta Tespit Edilen Bizans Şarap İşliği. C. Ünal ve C. Gürbıyık (Eds.), *19. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 21-24 Ekim 2015* (ss. 695-719). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Koçyiğit, O. ve Esirgemez, Ç. (2016). Lampsacus'da Geç Antik Bir Kırsal Yerleşim ve Şarap Üretim Atölyesi. *OLBA*, XXIV, 451-477.

Körpe, R. (2011). Antik Çağlarda Çanakkale Bölgesinde Tarım. U. Gözel (Ed.), *Çanakkale Tarım Sempozyumu, Dünü, Bugünü, Geleceği* (ss. 113-129). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

Lawall, M. L. (1998). Bolsals, Mendean Amphoras and the date of Portcello Shipwreck. *IJNA* 28/1. 16-23.

Mimaroğlu, S. (2011). Kadıkalesi /Anaia Bizans Dönemi Amphoraları. *Sanat Tarihi Dergisi, XX*(1), 63-92.

Opaiţ, A. (2004). The Eastern Mediterranean Amphorae in the Province of Scythia. J. Eiring ve J. Lund (Eds.), *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, Monographs of the Danish Institute at Athens* 5 (ss. 293-308). Aarhus University Press.

Opaiţ, A., Davis, D., Brennan, M. L. ve Kofahl, M. (2019). The Sinop F Shipwreck in the Black Sea: An International Cargo from Late Antiquity. H. Kaba, G. Kan-Şahin, B. M. Akarsu ve O. Bozoğlan (Eds.), *Uluslararası Sinope ve Karadeniz Arkeolojisi Sempozyumu,* 13-15 Ekim 2017 (ss. 77-89). Sinop Üniversitesi Yayınları.

Papadopoulos, J. K. ve Paspalas, S. A. (1998). Mendaian as Chalkidian Wine. *Hesperia* 68(2), 161-188.

Peacock, D. P. S ve Williams D. F. (1986). *Amphorae and Roman Economy*. Addison-Wesley Longman.

Pieri, D. (1998). Les importations d'amphores orientales en Gaule méridionale durant l'Antiquité tardive et le haut Moyen Age (IVe-VIIe s. apr. J.-C.). Typologie, chronologie et contenu. L. Rivet ve S. Saulnier (Eds.), *SFECAG, Importations d'amphores en Gaule du Sud, du r`eğne d'Auguste`a l'Antiquit´e tardive, Jun 1998* (ss. 97-105). SFECAG.

Pieri, D. (2005). *Le commerce du vin oriental à l'époque Byzantine*. Institute Français du Proche-Orient.

Şenol, A. K. (2000). *İskenderiye Kazılarında Ele Geçen Amphoralar Işığında Kentin Roma Dönemi Şarap, Zeytinyağı, Salamura Balık ve Sos Ticareti*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi] Ege Üniversitesi.

Şenol, A. K. (2003). *Marmaris Müzesi Ticari Amphoraları*. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Şenol, A. K. (2009). AETAM'da Bulunan Amphoraların Tipolojisi. A. K. Şenol (Ed.) *ETAM Arslan Eyce Taşucu Amphora Müzesi'nde Bulunan Ticari Amphoralar ve Akdeniz Ticareti* (ss. 100-174). Taşeli Matbaacılık.

Temur, A. ve Yeniay, G. (2021). Samsun Müzesi'nden Bir Grup Amphora. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 7(12), 19-37.

Tomber, R. ve Williams, D. (2000). Egyptian Amphorae in Britain and the Western Provinces. *Britannia, XXXI*, 41-54. https://doi.org/10.2307/526918

Türker, A. Ç. (2005). Gelibolu'da Bizans Seramikleri ve Ökaristik Ekmek Damgası. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 22*(2), 87-104.

Türker, A. Ç. (2006). Bizans Döneminde Orta Boğaz Bölgesi ve Madytos. E. Karabacak (Ed.) *I. Uluslararası Çanakkale Kongresi* (ss. 613-625). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

Türker, A. Ç (2009). Early Christian and Byzantine Archaeology on the Valleys around Madytos. *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ, 3*. 51-74.

Türker, A. Ç. (2010). Hellespont in the Twelfth and Thirteenth Centuries. A. Ödekan, E. Akyürek ve N. Necipoğlu (Eds.), *First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Researches, Proceedings* (ss. 312-323). ANAMED.

Türker, A. Ç. (2014). A Byzantine Settlement in Kalabaklı Valley in the Hellespontus: Kepez. *HÖYÜK, 5*, 69-82.

van Doorninck, F. H. (1989). The Cargo Amphoras on the 7th Century Yassı Ada and 11th Century Serçe Limanı Shipwrecks: Two Examples of a Reuse of Byzantine Amphoras as Transport Jars. V. Deroche ve J.-M. Spieser (Eds.), *Recherches sur la Céramique Byzantine*. *BCH* Suppl. XVIII (ss. 249- 257). École française d'Athènes.

Vroom, J. (2019). *Bizans'tan Modern Döneme Ege'de Seramik, 7.-20. Yüzyıllar* (Çev. Y. Bağcı). ANAMED.

Online Kaynaklar

Heath, S. ve Tekkök, B. (Eds.*), Greek, Roman and Byzantine Pottery at Ilion (Troia), (2006-2009)*. (2021, Haziran 4). http://classics.uc.edu/troy/grbpottery/

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies
Volume 4 (2021)

Aydın Arkeoloji Müzesi'ndeki Menderes Antiokheiası Buluntusu Heykeltıraşlık Eserleri

Sculpture Artifacts from Antioch on the Maeander in the Aydın Archaeological Museum

Umut KAPUCİ

https://orcid.org/0000-0001-8550-6091

Geliş Tarihi: 06.06.2021 | Kabul Tarihi: 04.07.2021 | Online Yayın Tarihi: 11.07.2021

Makale Künyesi: Kapuci, U. (2021). Aydın Arkeoloji Müzesi'ndeki Menderes Antiokheiası Buluntusu Heykeltıraşlık Eserleri. *Arkhaia Anatolika, 4*, 256-268. https://doi.org/10.32949/Arkhaia.2021.35

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 256-268
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.35

Araştırma Makalesi / Research Article

Aydın Arkeoloji Müzesi'ndeki Menderes Antiokheiası Buluntusu Heykeltıraşlık Eserleri

Sculpture Artifacts from Antioch on the Maeander in the Aydın Archaeological Museum

Umut KAPUCİ*

Öz

Bu çalışmada, günümüzde Aydın Arkeoloji Müzesi Taş Eserler Deposu'nda korunan ve müzeye satın alma yoluyla kazandırılan iki büst ve bir kabartma parçası ele alınmıştır. Amaç, Karia Bölgesi'nin Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi heykeltıraşlık literatürüne katkı sağlayarak, eserleri bilim dünyasına sunmaktır. Bu doğrultuda Menderes Antiokheiası'nda bulunan plastik eserlerin tipoloji ve stil özellikleriyle birlikte, buluntuların ait olduğu dönem özellikleri ve heykeltıraşlık merkezleri belirlenmeye çalışılmıştır. Daha önce Menderes Antiokheiası antik kenti ile ilgili Aydın Arkeoloji Müzesi'nde korunan ve araştırmacılar tarafından Aphrodisias antik kenti *girland*lı lahitler grubu içerisinde değerlendirilen ve *girland* taşıyıcısı olarak Herakles *Herme*sinin betimlendiği bir lahit parçası dışında herhangi bir heykeltıraşlık eserinin yayınlanmamış olması, bu çalışmanın özgünlüğünü göstermektedir. Eserler kazı malzemesi olmaması ve buluntu durumu ile ilgili envanter kayıtlarında bilgi bulunmaması nedeniyle genel olarak Karia Bölgesi ve yakın coğrafyadaki Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi heykeltıraşlık eserleriyle analoji yoluyla tarihlenebilmiştir. Araştırma içeriğini oluşturan iki büst parçasından ilk örnek Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde MS 1. yüzyılın ikinci yarısının dönem modasını, ikinci örnek MS 2. yüzyıl sonlarının stil özelliklerini yansıtmaktadır. Üçüncü ve son örneği oluşturan kabartma parçası için ise Hellenistik Dönem Pergamon ekolü etkisi altında MÖ 2. yüzyılın ilk yarısı önerilmektedir. Yapılan karşılaştırmalar sonucunda buluntuların Pergamon, Aphrodisias, Tralleis ve Stratonikeia gibi yakın merkezlerdeki eserlerin stil özelliklerini yansıttığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karia Bölgesi, Menderes Antiokheiası, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi, Heykeltıraşlık, Büst, Kabartma

Abstract

In this study, two busts and a relief fragment, which are preserved in the Stone Artifacts Warehouse of Aydın Archaeological Museum and brought to the museum through purchase, are discussed. The study aims to bring these artifacts into discussion and thereby contribute to the sculpture literature of the Hellenistic and Roman Imperial Periods of the Caria Region. To this end, the researchers determined the typology and style features of the plastic works found in Antioch on the Maeander, as well as the period features and sculpture centers of the finds. The originality of the study is reified by the fact that no studies on sculptural works have been published, except for a sarcophagus fragment depicting the Heracles *Herme* as the bearer of the garland, which was previously preserved in the Aydın Archaeological Museum related to the ancient city of Antioch on the Maeander and evaluated by the researchers in the group of sarcophagi with garland of the ancient city of

* Arkeolog Umut Kapuci, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Programı, Aydın/TR. E-mail: ukapuci@gmail.com / Orcid iD: 0000-0001-8550-6091

Bu çalışma, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Doktora programında, Doç. Dr. Murat Çekilmez danışmanlığında yürütülen "Aydın Arkeoloji Müzesi Örnekleriyle Karia Bölgesi Heykeltıraşlığı" adlı Doktora Tezinden türetilmiştir. Söz konusu tez çalışması, FEF-19015 numaralı proje ile ADU Bilimsel Araştırma Projeleri birimi tarafından desteklenmiştir. Destekleri için Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Rektörlüğü'ne ve ADU BAP Birimine teşekkür ederim. Aydın Arkeoloji Müzesi'ndeki eserlerin izin ve destekleri nedeniyle Müze Müdürü Arkeolog Abdülbari Yıldız, Arkeolog Yılmaz Akkan, Arkeolog Funda Ertuğrul ve Arkeolog Şenay Çekilmez'e, çalışmalar sırasındaki yardımları nedeniyle Arş. Gör. Emrah Özdemir, Arkeolog Kemal Ersavaş ve Arkeolog Fevzi Özcan'a teşekkür ederim.

Aphrodisias. Since the artifacts are not excavated materials and there is no information in the inventory records about the find context, they were dated by analogy with the Hellenistic and Roman Imperial Period sculpture works in the Caria Region and the nearby geography. The first example of the two bust fragments that make up the research content reflects the fashion of the second half of the 1st century AD in the Roman Imperial Period, and the second example reflects the style characteristics of the end of the 2nd century AD. The first half of the 2nd century BC, under the influence of the Hellenistic Period Pergamon School, is suggested for the relief fragment, which constitutes the third and final example. As a result of the comparisons, it is seen that the finds reflect the stylistic features of the works in nearby centers such as Pergamon, Aphrodisias, Tralleis and Stratonikeia.

Keywords: Caria Region, Antioch on the Maeander, Hellenistic and Roman Imperial Period, Sculpture, Bust, Relief

Giriş

Karia Bölgesi sınırları içerisinde yer alan Menderes Antiokheiası yerleşiminde şimdiye kadar, kısa süreli arkeolojik yüzey araştırmaları dışında herhangi bir kazı çalışması yapılmamıştır. İlk olarak 1775 yılında R. Chandler, Ephesos'tan doğuya, Antiokheia'ya kadar uzanan büyük bir yoldan bahsetmiştir[1]. Bu yol özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde doğudan batıya uzanan ticari ve askerî açıdan stratejik bir konum üzerinde yer almaktadır. Daha sonra 1824 yılında W. M. Leake, kentin coğrafi konumunun yanı sıra Ephesos'tan başlayıp Mazuka'ya giden "*Büyük Doğu Yolu*"ndan bahsettiği çalışmasında, söz konusu yolun Morsynos Nehri üzerindeki antik köprüden ve bu köprü üzerinden Antiokheia'dan geçerek Karoura ve Laodikeia'ya ulaştığını aktarmaktadır[2]. Araştırmacı, R. Chandler'in belirttiği bu rotayla ilgili daha kapsamlı bilgiler vermiştir. 1842 yılında W. J. Hamilton, Menderes Antiokheiası kalıntıları arasında, *akropolis* surları, iç kale, stadion ve küçük ölçekli tiyatronun *skene* ve *proskene* bölümlerinden bahsetmektedir[3]. Bu nedenle kentin kalıntılarını tanımlama açısından W. J. Hamilton'un verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Bu bölgede uzun yıllardır araştırmalar yürüten Aphrodisias kazısı başkanı R. R. R. Smith ile C. Ratté, 1994 yılında Menderes Antiokheiası'nda arkeolojik yüzey araştırmaları gerçekleştirmiştir[4]. Araştırmacılar, yüzey araştırmasının sonuçlarını içeren çalışmada; Roma İmparatorluk Dönemi savunma mimarisi ve doğu-batı doğrultulu, yaklaşık 200 m uzunluğundaki stadion ile ilgili bilgiler aktarmaktadır. Özellikle son yıllardaki arkeolojik gelişmelerle birlikte kentin yeniden ele alınması, yerleşim hakkındaki bilgilerimizin artmasını sağlamıştır. 2011 yılında R. Dinç, Menderes Antiokheiası antik kenti yakınındaki Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen köprüyü, topografik ve jeo-stratejik konumu açısından değerlendirmiştir[5]. Bu çalışmayla kentin stratejik konumu ve Roma İmparatorluk Dönemi yapıları konusundaki bilgilerimiz artmıştır. 2012 yılında ise A. Saraçoğlu ve H. Üreten, kentin tarihsel coğrafyasına değindikleri çalışmalarında *akropolis* ve yamaç yerleşimlerine ait yapı kalıntıları ile ilgili bilgiler aktarmışlardır[6]. 2017 yılında R. H. Söner, kentin tarihi coğrafyasının yanı sıra sikke darbı, sur, tiyatro, stadion ve köprü gibi mimari kalıntıları ve *nekropolis* alanını içeren bir çalışma gerçekleştirmiştir[7]. Sözü edilen bu çalışma son yıllarda kentle ilgili en kapsamlı yayındır. Kuruluşu Hellenistik Dönem'e dayanan kentin bu dönemi ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamasına karşın, burada değerlendirilen kabartma parçası, kentte Hellenistik Dönem'de plastik buluntuların var olduğunu göstermiştir.

---

[1] Chandler 1775, 207-210.
[2] Leake 1824, 249.
[3] Hamilton 1842, 529-530.
[4] Smith ve Ratté 1996, 21-24.
[5] Dinç 2011, 111-128.
[6] Saraçoğlu ve Üreten 2012, 88-89.
[7] Söner 2017, 139-153.

Bu çalışmada ele alınan üç plastik eser dışında günümüzde Aydın Arkeoloji Müzesi'nde korunan, 2656 envanter numaralı, *girland* taşıyıcısı olarak Herakles *Herme*si betimlenen bir lahit parçası yer almaktadır (fig. 1). Söz konusu eserin müze envanter kayıtlarında Aydın ili, Kuyucak ilçesi, Başaran mahallesinden 16.05.1981 tarihinde müzeye getirildiği belirtilmektedir. Menderes Antiokheiası buluntusu olan bu lahit parçası, 1996 yılında V. M. Strocka[8] ve 2007 yılında F. Işık[9] tarafından Aphrodisias *girland*lı lahitler grubunda incelenmiştir. Aynı eser, 2012 yılında N. Yıldırım[10] tarafından Herakles *Herme*leri öznelinde değerlendirilmiştir. Lahit parçası dışında kentin plastik eserleriyle ilgili herhangi bir araştırma bulunmamaktadır.

Figür 1: Aydın Arkeoloji Müzesi'nden Menderes Antiokheiası buluntusu lahit parçası

Tipoloji ve İkonografi

Büst 1

Çalışma kapsamında ele alınan ilk eser, bir erkek büstü parçasıdır. Menderes Antiokheiası buluntusu 1854 envanter numaralı örnek, Aydın ili, Kuyucak ilçesi, Başaran mahallesinde bulunmuş ve 20.05.1976 tarihinde satın alma yoluyla Aydın Arkeoloji Müzesi'ne kazandırılmıştır[11]. Orta grenli beyaz mermerden, dairesel kaide üzerinde, hafif sağına dönük, gövdenin üst kısmında köprücük kemiğine, alt kısmında ise göğüs altına kadar işlenmiş giysisiz büst, baş ve kaideyle birlikte tek bloktan yontulmuştur (fig. 2a-d). Baş, boynun biraz üzerinden kırık ve eksiktir. Sağ omuz ve göğsün kaide ile birleştiği nokta onarılmıştır. Gövde ve kaide üzerinde *patina* görülmektedir. Kolların işlenmediği büst; altta dairesel formlu, iki *torus* arasında derin bir *trokhilos* bulunan *Ionik* formda, *tabula*sız ve yazıtsız kaide üzerinde yer almaktadır.

Menderes Antiokheiası buluntusu, imparator büstlerinde erken örneklerden bilinen kılıç kayışı ve *paludamentum*[12] ile betimlenmemiş olup, giysisiz olması nedeniyle imparator büstlerinin yanı sıra *privat* portre olarak gruplandırılan erkek büstleri içerisinde değerlendirilmiştir. Ayrıca kaide öznelinde değerlendirildiğinde; cephe ve profil teşhiri düşüncesini yansıtan biçimde ön kısımda izlenen *torus* silmelerinin yanlarda, gövde düzleminde yarı çapta kesilerek arka kısımda işlenmediği görülmektedir.

Lucius Cornelius Sulla[13], Gaius Marius[14] ve Augustus[15] büstleri, köprücük kemiklerinin işlendiği erken örneklerdendir. Iulius Claudiuslar Dönemi büstleri, genellikle omuz başı ve kollar işlenmeden köprücük kemiklerine kadar betimlenmiştir[16]. Flaviuslar[17] ve Traianus Dönemi[18] büstlerinde köprücük kemiklerine kadar işlenen örnekler bulunsa da

[8] Strocka 1996, 467, fig. 29.
[9] Işık 2007, kat. no. 28f, lev. 28-8.
[10] Yıldırım 2012, 232, fig. 14.
[11] Ölçüler: Y.: 43 cm, G.: 33 cm, K.: 12 cm, Kaide Y.: 12 cm, Kaide Ç.: 23 cm.
[12] Smith 2008, 234-235.
[13] Wünsche 2007, 126.
[14] Wünsche 2007, 127.
[15] Wünsche 2007, 132.
[16] Pozzi 1989, 98, kat. no. 13; Smith 2008, 232-233.
[17] Stuart-Jones 1912, 140, kat. no. 5; Smith 2008, 234-235; Fittschen *et al.* 2010, 65-66, kat. no. 60.
[18] Wünsche 2007, 136, 137; Özgan 2013, 74, fig. 60.

genel tipolojide omuzlarla birlikte gelişkin biçimde göğüs işlenişi görülmektedir. Bu tipoloji Hadrianus Dönemi'nde[19] de sürdürülürken Antoninuslar Dönemi ve sonrasında büstler, genel olarak Hadrianus Dönemi özellikleri göstermesine rağmen, Commodus[20] ve Gallienus Dönemi[21] örneğinde olduğu gibi bel kısmına kadar kollar ile birlikte işlenen örnekler de bulunmaktadır. Tüm bu değerlendirmeler ışığında Menderes Antiokheiası buluntusu, Iulius Claudiuslar Dönemi erken büst örneklerinin genellikle bir portre yontusuna seperat yapılacak düzeyde omuzlardan aşağıya dar açılı inen konturu nedeniyle daralan kısa üst gövde ve yuvarlatılmış göğüs yapısının yanı sıra arka kısımlarının oyulmadan bırakılması[22] geleneğine karşıt biçimde yüzyılın ikinci yarısında görülen biraz daha yükselmiş üst gövde ile nispeten gelişkin ve öne taşkın göğüs yapısı nedeniyle MS 1. yüzyılın ikinci yarısına ait olmalıdır. Benzer tipteki Aphrodisias Müzesi'nde yer alan ve MS 1. yüzyıl başlarına tarihlenen 5756 envanter numaralı *Atrium* Evi buluntusu Germanicus büstü[23], Smith'in[24] değindiği üzere Iulius Claudiuslar Dönemi erken büst örneklerinin temsili biçiminde dar tutulan omuz ve kısa üst gövde işlenişinin yanı sıra, arka kısmının oyulmadan bırakılması ve cepheden görülebilen destek nedeniyle Menderes Antiokheiası örneğine göre erken tarihli olmalıdır. Aphrodisias Müzesi'nde korunan ve MS 1. yüzyılın sonuna tarihlenen 79/10/156 envanter numaralı Hadrianus Hamamları buluntusu kılıç kayışlı büst[25], omuzlardan göğüs altına kadar işlenen üst gövde yapısı, göğsün yatay düzlemde arada bir *tabula* bulunmadan doğrudan *Ionik* formlu bir kaideye oturması ve diyagonal biçimde arkaya eğimli[26] omurga desteğinin formu nedeniyle Menderes Antiokheiası yontusu ile çağdaş olmalıdır. Bodrum Arkeoloji Müzesi'nde yer alan ve MS 2. yüzyıla tarihlenen 4.4.78 envanter numaralı Stratonikeia buluntusu erkek büstü[27], omuzların yanı sıra kolların üst kısmının da işlenmesi ve göğüs ile kaide arasında bulunan *tabula* ile Menderes Antiokheiası örneğinden daha geç olmalıdır.

Figür 2a: Büst 1, ön yüz

Figür 2b: Büst 1, sağ profil

[19] Lippold 1936, 207, kat. no. 593; Helbig 1963, kat. no. 27.
[20] Fittschen ve Zanker 1985, 85 vd., kat. no. 78.
[21] İnan ve Rosenbaum 1966, 188, lev. CXL, 1-2.
[22] Smith 2008, 232.
[23] Smith 2008, 232-233.
[24] Smith 2008, 232.
[25] Smith 2008, 234-235.
[26] Smith 2008, 234.
[27] Özgan 1999, 134-135, kat. no. K50.

Figür 2c: Büst 1, sol profil

Figür 2d: Büst 1, arka yüz

Büst 2

Menderes Antiokheiası'ndan 2948 envanter numaralı ikinci buluntu[28] Aydın ili, Kuyucak ilçesi, Başaran mahallesinde bulunmuş, 07.05.1987 yılında satın alma yoluyla Aydın Arkeoloji Müzesi'ne kazandırılmıştır. Kalın grenli beyaz mermerden dairesel kaide üzerinde, omuzlardan göğüs altına kadar işlenmiş deri zırhlı erkek büstü, gövde ve kaideyle birlikte tek bloktan yontulmuştur (fig. 3a-c). Gövdeye sonradan eklenen portre eksiktir. Boyun çukurunda kırık ve çatlak izleri yer alırken, sağ omuz ve kaideden bir parça kırık ve eksiktir. Yüzey geneline yayılan *patina* görülebilmektedir. Bir tunik üzerine, merkezinde Medusa başı bulunan *lorica* giyimli büstün sol omzu üzerinden göğüs üzerine bir *epomides* sarkmaktadır. Büst, dairesel formlu, iki *torus* arasında derin bir *trokhilos* bulunan *Ionik* kaide ile taşınmaktadır. Kaide ile göğüs arasında yazıtsız *tabula* yer almaktadır. Menderes Antiokheiası buluntusu büst parçası, *lorica* giyimli olmasının yanı sıra, göğüs üzerinde Medusa başı betimlenmesi nedeniyle bir imparator büstüne ait olmalıdır.

Figür 3a: Büst 2, ön yüz

Figür 3b: Büst 2, sol profil

Figür 3c: Büst 2, arka yüz

[28] Ölçüler: Y.: 44,5 cm, G.: 40 cm, K.: 25 cm, Kaide Y.: 10 cm, Kaide Ç.: 18 cm.

Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde Iulius Claudiuslar Dönemi'nden itibaren imparator zırhlı yontu ve büstlerinde Medusa başı betimlemesi bulunmaktadır[29]. Bu gelenek, Flaviuslar Dönemi zırhlı portre yontularında sürdürülmüş[30], Traianus Dönemi büst ve zırhlı heykellerinde ise yine göğüs kısmında *lorica* üzerinde Medusa başı, altında *antitetik* biçimde *griphon*lar betimlenmiştir[31]. Hadrianus Dönemi büst ve zırhlı heykellerinde de yine göğüs kısmında *lorica* üzerinde Medusa başı ve Pallas Athena ile her iki yanında Victoria betimlenmektedir[32]. Hadrianus Dönemi'nde bazı örneklerde Traianus Dönemi ile benzer biçimde Medusa başı altında *antitetik griphon*lar yer almaktadır[33]. Antoninuslar Dönemi'nde de göğüs üzerinde *antitetik* biçimde konumlandırılan *griphon*lar ve Medusa başı betimlemeleri yoğun olarak kullanılmıştır[34]. Iulius Claudiuslar Dönemi'nden itibaren zırhlı portre yontusu ve büstler üzerinde betimlenen Medusa başları MS 4. yüzyıla kadar[35] çok sayıda zırhlı yontu üzerinde farklı biçemlerde görülmektedir. Söz konusu dönemler içerisinde ayırt edici belirteç ise Medusa başlarının betimlenme biçimidir. Antik çağ sanatında bedeni olmadan sadece başı ile betimlenen Medusa örnekleri MÖ 5. yüzyılın ortalarından itibaren görülmektedir[36]. Menderes Antiokheiası buluntusu ikinci örnek üzerinde betimlenmiş Medusa başı, dolgun yüz hatlarından ve *patetik* ifadeden uzak, durağan yapısı ile Roma İmparatorluk Dönemi büst gelişim şeması içerisinde Traianus Dönemi'nde görülen dolgun ve keskin hatlara sahip Medusa başı[37] tasvirlerine karşıt biçimde Hadrianus Dönemi[38] ile başlayan ve Antoninuslar Dönemi'nde[39] sürdürülen tipolojiye yakın özelliktedir. Menderes Antiokheiası buluntusu, değinilen özelliklere ek olarak etli ve ağır göz kapakları işlenişiyle Antoninuslar Dönemi özellikleri göstermesine rağmen, Hadrianus[40] ve Geç Antoninuslar Dönemi[41] örneklerinde Medusa saçları uzun verilse de yanlarda birbirine dolanan hacimli bukleler "S" formunda dalgalanarak aşağıya uzanmakta ve çene hizasında sonlanmaktadır. İncelediğimiz örnek ise aşağıya sarkmadan yatay düzlemde her iki yana yönlenen ve özellikle sol tarafındaki buklelerde görülen derin ve köprülü matkap kanalları ile ayrılarak alev görünümünde[42] uçuşan, hareketli ve dalgalı uzun saç düzenlemesiyle, örnekleri Hierapolis tiyatrosu frizlerinde[43] izlenebilen Severuslar Dönemi stil özelliklerini yansıtmaktadır. Ayrıca Hadrianus[44] ve Antoninuslar Dönemi'nde[45] büst kaidelerinin yükselen *trokhilos* bölümünün Severuslar Dönemi'nde[46] alçalan formu, Menderes Antiokheiası buluntusu yontu ile benzer yapıdadır. Dolayısıyla incelenen büst parçasının tarihi için Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde MS 2. yüzyıl sonları-Erken Severuslar Dönemi- önerilmektedir. Benzer tipteki İzmir Arkeoloji Müzesi'nde yer alan ve Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenen 21516 envanter numaralı Metropolis buluntusu zırhlı

[29] Özgan 2013, 217, fig. 140a-b.
[30] Stemmer 1978, 62, kat. no. V 10.
[31] Vermeule 1981, 302, kat. no. 258.
[32] Mendel 1914, 316 vd., kat. no. 585.
[33] İnan 1974, 649, no. 2, lev. 198-199.
[34] Niemeyer 1968, 98, kat. no. 60, lev. 21,1.
[35] İnan ve Rosenbaum 1966, 86-87, lev. XLI, no. 3.
[36] Dinç ve Durugönül 2015, 167.
[37] Poulsen 1974, 65, no. 35, lev. 58-61.
[38] İnan ve Rosenbaum 1966, 68-69, no. 29, lev. XIX; Özgür 1996, no. 35.
[39] Rosenbaum 1960, 57, kat. no. 47, lev. 34, 3-4.
[40] Fittschen ve Zanker 1985, 52, kat. no. 50.
[41] Wegner 1979, 115.
[42] Koch 2001, 50.
[43] Çubuk 2008, 132-134, fig. 3.1, 3.2.
[44] Lippold 1936, 207, kat. no. 593; Helbig 1963, kat. no. 27.
[45] Hinks 1935, 73, fig. 62.
[46] İnan ve Rosenbaum 1966, 84, no. 59, lev. XXXVII, 1.

yontu[47], herhangi bir motif betimlenmemiş detaylı *lorica* işlenişi nedeniyle Menderes Antiokheiası örneğine göre erken tarihli olmalıdır. Roma Kapitol Müzesi'nde korunan ve MS 2. yüzyıl sonlarına tarihlenen 463 envanter numaralı Decimus Clodius Septimus Albinus[48] ve St. Raymond Müzesi'nde yer alan 30113 envanter numaralı Septimus Severus zırhlı büstü[49], *lorica* üzerinde betimlenen Medusa başının dolgun ve yuvarlatılmış hatlardan uzak oval formu, derin kanallı köprülü matkap uygulaması ile birbirinden ayrılan buklelerin yanlara açılarak uçuşan, hareketli ve dalgalı saç düzenlemesi nedeniyle incelediğimiz yontu ile çağdaş olmalıdır. Side Müzesi'nde yer alan ve MS 4. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen 35 envanter numaralı Side buluntusu Licinius yontusu[50], *lorica* üzerinde betimlenen Medusa başının stilize ve şematik yapısının yanı sıra göğsün daha aşağısında konumlandırılmış olmasıyla Menderes Antiokheiası buluntusundan daha geç olmalıdır.

Büst üzerinde betimlenen Medusa tasvirleri, zırhlı yontuların motifi olmalarının yanı sıra ikonografik açıdan Roma İmparatorluk Dönemi'nde imparatorluğun koruyucusu ve sürekliliğinin güvencesi olarak görülmüştür[51]. Bu nedenle Medusa tasvirleri dönem modasında sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Kabartma Parçası

Menderes Antiokheiası'ndan 2632 envanter numaralı üçüncü ve son örnek[52], bir kabartma parçasıdır. Eser, Aydın ili, Kuyucak ilçesi, Başaran mahallesinde bulunmuş ve 20.01.1981 tarihinde satın alma yoluyla Aydın Arkeoloji Müzesi'ne kazandırılmıştır. Kalın grenli beyaz mermerden yapılmış eser yüksek bir kabartmaya ait olmalıdır (fig. 4). Sadece dış yüzeyinden bir parça korunmuş, diğer kısımlar kırık ve eksiktir. Korunan kısımda boynun solunda el parçası bulunan yüksek kabartma bir erkek başı betimlenmiştir. Gövde, boyundan itibaren kırık ve eksiktir. Yüzey geneline yayılan *patina* görülmektedir. Dalgalı saçlar alın üzerinde ortadan ikiye ayrıldıktan sonra yanlardan kulakların üst kısmını kapatarak arkaya yönlenmektedir. Yüz, yuvarlak hatlı ve dolgun, alın geniş ve yüksektir, göz kapakları etli verilirken *iris* ve *pupilis* işlenmemiştir. Yanaklar dolgun, burun geniş, ağız kapalı, dudaklar dolgun ve çene yuvarlatılmıştır.

Figür 4: Kabartma parçası

Başın doğal yapıda hafifçe dönüşü, uzun ve dalgalı saç modeli, saç-deri geçişinin yumuşak bir hatla işlenmesi, yanakların yumuşak ve dolgun verilmesi, saçların sınırlandırdığı üçgen formlu alın, dolgun ve hareketli dudaklar ve henüz hacmini yitirmemiş saç buklelerinin yanı sıra karşılaştırma örnekleriyle Menderes Antiokheiası buluntusu kabartma, MÖ 2. yüzyılın ilk yarısının özelliklerini göstermektedir. Berlin Pergamon

[47] Aybek 2009, 62 vd., no. 46, lev. 26.
[48] Özgan 2015, 33, fig. 13a.
[49] Fittschen ve Zanker 1985, 92, kat. no. 80.
[50] İnan ve Rosenbaum 1966, 86-87, lev. XLI, no. 3.
[51] Özgan 2013, 195.
[52] Ölçüler: Y.: 11 cm, G.: 10 cm, Göz Y.: 1,5 cm, Göz G.: 2 cm, Kab. Y.: 8 cm.

Müzesi'nde korunan ve MÖ 2. yüzyılın başlarına tarihlenen 135 envanter numaralı Pergamon buluntusu genç erkek portresinin[53] geniş ve yüksek alın yapısı, büyük ve açık gözlerde dışa taşkın göz küresi ve etli göz kapakları, geniş ve dolgun yanakları ile şişkin ve belirgin elmacık kemiklerinin yanı sıra dolgun dudak yapısı, Antiokheia yontusu ile benzerlik göstermektedir. Ancak Pergamon portresi, III. Alexandros etkisiyle *Diadokhlar* ve sonrasının dönem modasını[54] yansıtan biçimde *anastole* ve ince kanallarla ayrılarak yüz dokusu ile kontrast oluşturacak düzeyde hareketli ve hacimli bukleler, kırışıklıklar ile hareketlendirilen alın, korunan sol kulağın dışa taşkın yapısı ve sol gözün sağına oranla daha yükseğe yerleştirilmesi ile vurgulanan asimetrik yüz hatlarının yansıttığı *patetik* ifade nedeniyle Antiokheia yontusundan erken tarihli olmalıdır. Aydın Arkeoloji Müzesi'nde korunan ve MÖ 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen 37 envanter numaralı yayınlanmamış Apollon Kitharodos tipindeki yontu[55], saç-deri geçişinin yumuşak işlendiği, alın üzerinde ortadan ikiye ayrılan uzun, dalgalı ve hacimli saçların kulakların üst kısmını kapatarak arkaya yönlenen yapısı, saçların sınırlandırdığı üçgen formlu geniş ve yüksek alın, geniş ve dolgun yanaklarda şişkin ve belirgin elmacık kemikleri, badem formlu gözlerde göz küresinin dışa taşkın biçimde belirgin yapısı, hareketli ve dolgun dudak yapısına sahip küçük ve kapalı ağzı ile yumuşak hatlı verilen yuvarlatılmış dolgun ve geniş çene yapısı bakımından Menderes Antiokheiası buluntusu örnekle oldukça benzer özellikler göstermekte, dolayısıyla bu iki eser çağdaş olmalıdır. Berlin Pergamon Müzesi'nde korunan ve MÖ 2. yüzyıla tarihlenen 784 envanter numaralı Halikarnassos buluntusu mezar stelinde betimlenen erkek yontusu başı[56], Geç Hellenistik Dönem özellikleri yansıtan durağan ifade, kısa saç modeli ve dışa taşkın alın yapısının yanı sıra küçük ve kısık göz işlenişi nedeniyle Menderes Antiokheiası örneğinden daha geç olmalıdır.

Değerlendirme ve Sonuç

Büyük Menderes Vadisi yerleşimlerinden Menderes Antiokheiası, Plinius'un aktardığı bilgilere göre Symmathios ve Kranaos'un birleşimi ile -*synoikismos*- oluşturulmuştur (Plin. *nat.* V, 108). Özellikle bu bölgede MÖ 3. yüzyıldaki Seleukhosların hâkimiyetiyle birlikte başlayan sanat gelişimi daha sonra MÖ 2. yüzyılda da devam etmiştir[57]. MÖ 190 yılında Seleukhoslar ile Pergamon desteğindeki Roma Cumhuriyeti güçlerinin Sipylum Magnesiası'nda gerçekleşen Magnesia Savaşı[58] ve sonrasında MÖ 188 yılında imzalanan Apameia Barış Antlaşması'yla birlikte Batı Anadolu'nun büyük bir kısmı Attalos Krallığı'nın idaresi altına girmiştir[59]. Bu kapsamda özellikle II. Eumenes Dönemi'ndeki II. Pergamon Heykeltıraşlık Okulu'nun etkisiyle Batı Anadolu ve adalardaki heykeltıraşlık üretiminde Pergamon ekolüne bağlı olarak bir gelişim ve artış görülmektedir[60]. Bu ekolün Karia Bölgesi'ndeki en belirgin etkisi Menderes Magnesiası[61] ve Tralleis[62] antik kenti heykeltıraşlık eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Menderes Antiokheiası buluntusu kabartma parçasının yüksekliği, II. Eumenes Dönemi'ndeki friz geleneğine[63] yakın görünmektedir. Erkek figürü, uzun ve dalgalı saçlarının yanlara doğru taranması nedeniyle Pergamon ekolünde, daha çok II. Eumenes Dönemi özelliklerini

[53] Winter 1908, 154, no. 135.
[54] Özgan 2016a, 39.
[55] Apollon Kitharodos tipinde yontu üst gövde parçası, Aydın Arkeoloji Müzesi Taş Eserler Deposu, env. no. 37.
[56] Pfuhl ve Möbius 1977, 86, no. 141, lev. 32.
[57] Özgan 1982a, 3.
[58] Ruge 1937, 2102; Üreten 2005, 201-202.
[59] Kaya 2016, 241-242.
[60] Özgan 2016b, 10.
[61] Özgan 1982b, 197 vd.
[62] Özgan 1982a, 1 vd.; Şahan 2006, 1 vd.; Dinç 2013, 1 vd.; Dinç 2019, 127-132; Çekilmez 2016, 297-322.
[63] Smith 2013, 161 vd.; Özgan 2018, 155 vd.

göstermektedir. Menderes Antiokheiası kabartmasındaki figür, saçlarının uzun ve dalgalı işlenmesi nedeniyle MÖ 160/150 civarına tarihlenen Telephos Frizi[64] kabartmalarındaki erkek figürlerinden daha erken özellikler göstermektedir. Bunun yanında figürün yuvarlak yüz yapısı, büyük ve açık gözleri, etli göz kapakları, şişkin elmacık kemikleri ve küçük kapalı ağız yapısıyla birlikte yuvarlak formlu çenesi, II. Eumenes Dönemi'ndeki Pergamon ekolünün devam ettiğini gösteren özellikleridir.

MÖ 126 yılındaki Aristonikos Ayaklanması[65] ve MÖ 88 yılındaki Pontus Kralı VI. Mithridates Eupator'un Roma Cumhuriyeti'ne karşı başlattığı ayaklanmalar[66] nedeniyle MÖ 2. yüzyılın son çeyreğinden MÖ 1. yüzyılın ilk yarısına kadar bölgedeki heykeltıraşlık eserlerinde azalma görülmüştür[67]. Daha sonra Iulius Claudiuslar Dönemi ve sonrasında gelişen ekonomiyle birlikte heykeltıraşlık eserlerinde de artış gözlenmektedir[68]. R. Özgan, Tralleis heykeltıraşlık eserlerini ele aldığı çalışmasında, Tralleis ekolünün Flaviuslar Dönemi sonuyla birlikte etkisini yitirmeye başladığını ve Aphrodisias'ın gölgesinde kalarak, Karia Bölgesi heykeltıraşlığının Aphrodisias'ın egemenliğinde sürdürüldüğünü aktarmaktadır[69]. H. P. Laubscher, Hellenistik Dönem boyunca süreklilik gösteren Tralleis ekolünün, Roma İmparatorluk Dönemi'nde gelişen Aphrodisias ekolünün kuruluşuna yardımcı olduğu ve bu ekolün ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadığı düşüncesindedir[70]. Aphrodisias atölyelerinde Roma İmparatorluk Dönemi'nde -MS 1. yüzyıldan Geç Antik Çağ içlerine kadar- çok sayıda portre heykeli yanında kamusal alanlar, konutlar ve mezar odalarında sergilenmek üzere imparator, rahip, filozof ve *privat* portre temsili olarak erkek ve kadın büst yontuları da üretilmiştir[71]. Genel büst tipolojisinde olduğu gibi Aphrodisias atölyelerinde de büstler, prestij sembolü olarak bireyin imajını yansıtan biçimde sergileme alanlarında genellikle göz düzleminde konumlandırıldıkları için ayrıntıları vurgulanan biçimde işlenirken, üst gövdenin arkasında derin bir girintiyle oluşturulan omurga işlevinde destek yer almaktadır[72]. Menderes Antiokheiası buluntusu iki büst parçası; lokalizasyon olarak oldukça yakınında yer alan ve özellikle incelenen ilk büst parçasında görüldüğü üzere yoğun raspa uygulaması sonrasında pürüzsüzleştirilerek parlatılan cilalı görünümlü üst gövdede boyun başlangıcında izlenen detaylı köprücük kemiği işçiliği ile Aphrodisias Hadrianus Hamamları ve *Atrium* Evi buluntusu büst örnekleriyle[73] benzer özelliktedir. Ayrıca Menderes Antiokheiası buluntusu ikinci büst üzerinde betimlenen Medusa başı, buklelerinin başın sol tarafında düzenli biçimde birbirinden ayrılması, sağ tarafında ise kulak düzleminden çene kısmına uzanan kalın ve geniş yüzeyli buklelerin çatallanarak sivrilen uçları, Aphrodisias Batı *Nekropolis*i buluntusu *girland*lı bir lahit[74] ile Aydın Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen ve Aphrodisias atölyesine atfedilen 1489 envanter numaralı Harpasa Lahdi[75] üzerinde yer alan Medusa başının saç düzenlemesi ile benzer stil özelliği yansıtmaktadır. Dolayısıyla Menderes Antiokheiası buluntusu iki büst parçası, çok sayıda büst üretimiyle bilinen Roma İmparatorluk Dönemi Aphrodisias heykeltıraşlık atölyeleri ekolüne ait olmalıdır. Bu düşünceyi destekler şekilde Menderes Antiokheiası buluntusu olan

[64] Smith 2013, 168 vd.
[65] Ruge 1937, 2104.
[66] Ruge 1937, 2104.
[67] Özgan 1990, 251 vd.
[68] Özgan 2013, 147 vd.
[69] Özgan 1982a, 3, 165.
[70] Laubscher 1966, 127; Özgan 1982a, 165.
[71] Smith, 2008, 11 vd.
[72] Smith 2008, 13.
[73] Smith 2008, 11, 20, no. 3, 22.
[74] Erim 2000, 69, no. 100.
[75] Strocka 1996, 473, fig. 45.

Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait lahit parçası (fig. 1), Strocka[76] ve Işık[77] tarafından, Aphrodisias ekolü içerisinde *girland*lı lahitler grubunda incelenmiştir. Sonuç olarak bu çalışmada üç örnek değerlendirilmiş ve bu doğrultuda kentin Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi heykeltıraşlık eserleri öznelinde bölge arkeolojisi literatürüne katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Ancak Menderes Antiokheiası buluntusu heykeltıraşlık eserlerinin stil özeliklerinin belirlenebilmesi için kazı buluntusu olan ve konteksti bilinen daha çok plastik buluntu, bu konuda bilgilerimizin artmasını sağlayacaktır.

Figürlerin Listesi:

Figür 1: Aydın Arkeoloji Müzesi'nden Menderes Antiokheiası buluntusu lahit parçası *(U. Kapuci)*
Figür 2a: Büst 1, ön yüz *(U. Kapuci)*
Figür 2b: Büst 1, sağ profil *(U. Kapuci)*
Figür 2c: Büst 1, sol profil *(U. Kapuci)*
Figür 2d: Büst 1, arka yüz *(U. Kapuci)*
Figür 3a: Büst 2, ön yüz *(U. Kapuci)*
Figür 3b: Büst 2, sol profil *(U. Kapuci)*
Figür 3c: Büst 2, arka yüz *(U. Kapuci)*
Figür 4: Kabartma parçası *(U. Kapuci)*

[76] Strocka 1996, 467, fig. 29.
[77] Işık 2007, kat. no. 28f, lev. 28-8.

Bibliyografya

Aybek, S. (2009). *Metropolis İonia I-Heykel. Metropolis'de Hellenistik ve Roma Dönemi Heykeltıraşlığı*. Homer Kitabevi ve Yayıncılık.

Chandler, R. (1775). *Travels in Asia Minor: or An Account of a Tour Made at the Expense of the Society of Dilettanti.* Clarendon Press.

Çekilmez, M. (2016). Tralleis'ten Bir Eros Yontusu. *OLBA, XXIV*, 297-322.

Çubuk, N. (2008). *Hierapolis Tiyatro Kabartmaları.* Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Dinç, R. (2011). Antiokheia Ad Maeandrum Yakınındaki Roma Köprüsü. A. Öztan ve Ş. Dönmez (Ed.) *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri, Önder Bilgi'ye Armağan Yazıları*. (ss. 111-128). Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Dinç, M. (2013). *Tralleis Heykeltıraşlık Eserleri 1996-2002 Kazılarında Ele Geçen Hellenistik ve Roma Dönemi Mermer Heykeltıraşlık Buluntuları*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Mersin Üniversitesi.

Dinç, M. (2019). Tralleis'ten Grotesk Figürlü Masa Ayakları. T. Demir, M. Ekici, M. Şahan-Dinç ve Ç. M. Tarhan (Eds.), *Rifat Ergeç Armağanı* (ss. 127-132). Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Dinç, M. ve Durugönül, S. (2015). Manisa Müzesi'ndeki Hermeler ve Bir Duvar Aplik'i. S. Durugönül (Ed.) *Manisa Müzesi Heykeltıraşlık Eserleri* (ss. 157-162). Oksijen Basım ve Matbaacılık.

Erim, K. T. (2000). *Aphrodisias*. Net Yayın.

Fittschen, K. ve Zanker, P. (1985). *Katalog der romischen Portrats in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom 1. Kaiser- und Prinzenbildnisse*. BeitrESkAr 3. Philipp von Zabern.

Fittschen, K., Zanker, P. ve Cain, P. (2010). *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Die mannlichen Privatportrats 2*. BeitrESkAr 4. Philipp von Zabern.

Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, with Some Account of Their Antiquities and Geology, Vol. 1-2.* John Murray.

Helbig, W. (1963). *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom*. E. Wasmuth.

Hinks, R. P. (1935). *Greek and Roman Portrait Sculpture*. British Museum.

Işık, F. (2007). *Girlanden- Sarkophage aus Aphrodisias*. Sarkophag-Studien 5, Philipp von Zabern.

İnan, J. (1974). Neue Porträtstatuen aus Perge. *Mansel'e Armağan II* (ss. 643-661). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İnan, J. ve Rosenbaum, E. (1966). *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor.* Oxford University Press.

Kaya, M. A. (2016). *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*. Pegem Akademi.

Koch, G. (2001). *Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Laubscher, H. P. (1966). Skulpturen aus Tralles, Zu einem neuen Zweifigurenrelief. *IstMitt 16*, 115–129.

Leake W. M. (1824). *A Journal of a Tour in Asia Minor, with Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*. John Murray.

Lippold, G. (1936). *Die Skulpturen des Vaticanischen Museums 3, 1.* De Gruyter.

Mendel, G. (1914). *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines II*, İstanbul.

Niemeyer, H. G. (1968). *Studien zur Statuarischen Darstellung der Romischen Kaiser*. Gebr. Mann Verlag.

Özgan, R. (1982a). *Yunan ve Roma Devri Tralleis Heykeltıraşlığı*. [Doçentlik Tezi]. Selçuk Üniversitesi, Konya.

Özgan, R. (1982b). Zur Datierung des Artemisaltars in Magnesia am Maeander. *IstMitt, 32*, 196-209.

Özgan, R. (1990). İ.S. 1. Yüzyıl Tralleis Yontuculuğu. *X. Türk Tarih Kongresi* (ss. 247-284). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özgan, R. (1999). *Die Skulpturen von Stratonikeia. Asia Minor Studien* 32, R. Habelt.

Özgan, R. (2013). *Roma Portre Sanatı II*. Ege Yayınları.

Özgan, R. (2015). *Roma Portre Sanatı III*. Ege Yayınları.

Özgan, R. (2016a). *Hellenistik Devir Heykeltıraşlığı I. Büyük İskender'den Diadochlar Sonrasına*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özgan, R. (2016b). *Hellenistik Devir Heykeltıraşlığı II. Erken Hellenistikten Yüksek Hellenistiğe*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özgan, R. (2018). *Hellenistik Devir Heykeltıraşlığı III. Yüksek Hellenistik.* Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özgür, M. E. (1996). *Skulpturen des Museums von Antalya I.* Dönmez Offset Basımevi.

Pfuhl, E. ve Möbius, H. (1977). *Die Ostgriechischen Grabreliefs I*. Von Zabern.

Poulsen, V. (1974). *Les Portraits Romains II. De Vespasien a la Basse-Antiquite*, Glyptotheque Ny Carlsberg.

Pozzi, E. (1989). *Le Collezioni del Museo Nazionale di Napoli I 2. La scultura greco-romana, le sculture antiche della collezione Farnese, le collezioni monetali, le oreficerie, la collezione glittica,* De Luca.

Rosenbaum, E. (1960). *Cyrenaican Portrait Sculpture*. British Academy.

Ruge, W. (1937). Tralleis. *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, 6*, 2094-2128.

Saraçoğlu A. ve Üreten, H. (2012). Antik Dönemde Aydın ve Çevresindeki Kentler. S. Yaylalı (Ed.) *Aydın İl Tarihi* (ss. 57-98). Özyurt Matbaacılık.

Smith, R. R. R. (2008). Aphrodisias'ta Yapılan Roma Portreleri ve Mermer Heykeltıraşlık. R.R.R. Smith ve J. L. Lenaghan (Eds.) *Aphrodisias'tan Roma Portreleri* (ss. 9-33). Yapı Kredi Yayınları.

Smith, R. R. R. (2013). *Hellenistik Heykel.* Homer Kitabevi ve Yayıncılık.

Smith, R. R. R. ve Ratté, C. (1996). Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, 1994. *AJA, 100*(1), 5-33. https://doi.org/10.2307/506295

Söner, R. H. (2017). Antiokheia ad Maeandrum Antik Kenti. *Humanitas, 5*(9), 139-153. https://doi.org/10.20304/humanitas.318518

Stemmer, K. (1978). *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, AF 4, Mann.

Strocka, V. M. (1996). Datierungskritierien kleinasiatischer Girlandensarkophage. *AA, 3*, 455-473.

Stuart-Jones, H. (1912). *A Catalogue of the Ancient Sculptures preserved in the Municipal Collections of Rome, The Sculptures of the Museo Capitolino*. Clarendon Press.

Şahan, M. (2006). *Yeni Tralleis Kazılarından Bulunan Hamam Rölyefleri*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Adnan Menderes Üniversitesi.

Üreten, H. (2005). Roma Dönemi'ne Kadar Tralleis Tarihi ve Attaloslar ile İlişkileri. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 24*(38), 195-212. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000241

Vermeule, C. C. (1981). *Greek and Roman Sculpture in America*, University of California Press.

Wegner, M. (1979). Verzeichnis der Kaiserbildnisse von Antoninus Pius bis Commodus. *Boreas, 2*, 87–181.

Winter, F. (1908). *Die Skulpturen mit Ausnahme der Altarreliefs*. AvP VII.I. Verlag von Georg Reimer.

Wünsche, R. (2007). *Glyptothek, Munich, Masterpieces of Greek and Roman Sculpture.* Beck C. H.

Yıldırım, N. (2012). Herakles Hermelerinin Anlamı ve Kullanımı. *Mediterranean Journal of Humanities 2*(1), 229-237.

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies
Volume 4 (2021)

Modern Dünya Sistemi, Emperyalizm ve Mesafe-Değişim Oranı Teorilerinin Uyarlama Örnekleri Işığında Yeni Bir Öneri: Tabal-Yeni Asur İlişkisi

A New Proposal in the Light of Adaptation Examples of the Modern World System, Imperialism, and Distance-Parity Theories: The Tabal-Neo-Assyrian Relation

Zafer KORKMAZ

https://orcid.org/0000-0002-6018-9533

Geliş Tarihi: 21.04.2021 | Kabul Tarihi: 08.07.2021 | Online Yayın Tarihi: 27.07.2021

Makale Künyesi: Korkmaz, Z. (2021). Modern Dünya Sistemi, Emperyalizm ve Mesafe-Değişim Oranı Teorilerinin Uyarlama Örnekleri Işığında Yeni Bir Öneri: Tabal-Yeni Asur İlişkisi. *Arkhaia Anatolika,* 4, 269-313. https://doi.org/10.32949/Arkhaia.2021.36

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

Arkhaia Anatolika

ISSN: 2651-4664

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 269-313
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.36

Araştırma Makalesi / Research Article

Modern Dünya Sistemi, Emperyalizm ve Mesafe-Değişim Oranı Teorilerinin Uyarlama Örnekleri Işığında Yeni Bir Öneri: Tabal-Yeni Asur İlişkisi

A New Proposal in the Light of Adaptation Examples of the Modern World System, Imperialism, and Distance-Parity Theories: The Tabal-Neo-Assyrian Relation

Zafer KORKMAZ*

Öz

Yazıda, Erken Demir Çağı'nda ve devamında Orta Demir Çağı ile birlikte tarih sahnesine çıkan Tabal-Yeni Asur İmparatorluğu ilişkileri Modern Dünya Sistemi, Emperyalizm, Mesafe-Değişim Oranı ve Ticaret Diasporası teorilerinin düşünce kalıplarına uyarlanarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, teorilerin düşünce kalıplarının daha önceki uyarlama örneklerine yer verilmiştir. Erken Demir Çağı'na ait Orta Anadolu'da tespit edilen bulgular üzerinden, devlet yapılanmasının nitelikleri üzerine sağlıklı değerlendirme yapmak mümkün değildir. Buna karşın, Geç Hitit coğrafyasında arkeolojik bulgular ve kısmen yazılı belgeler devlet yapılanmasına dair bir takım düşüncelerin oluşmasına yardımcı olmaktadır. Bu bulgulara göre Güney Anadolu'da "taşra ya da perifer modeli imparatorluk" yönetimi uygulanmıştır. Yeni Asur Krallığı'nın MÖ 9. yüzyılın ortalarından MÖ 8. yüzyılın ortalarına kadar olan sürede Tabal Ülkesi'ne yaklaşımı, modern dünya sistemi teorisine göre eşitsiz değişime dayalı, periferine hâkim olan çekirdek devlet tanımı ile uyumludur. MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Asur-Urartu rekabeti sebebi ile Asur, Tabal Ülkesi'nin yönetiminde gayriresmi imparatorluk sistemine geçtiğini göstermektedir. II. Sargon Dönemi'nde daha önceki Tabal krallarına yapılmayan bir muamele yapılarak, Tabal kralının oğlu Ambaris, Asur sarayına damat olmuştur. Ayrıca aynı kral döneminde çeyiz yolu ile ülkenin toprakları genişletilmiştir. Ancak tüm bu el üstünde tutmaya rağmen, MÖ 8. yüzyılın sonlarına doğru Tabal Ülkesi Yeni Asur Krallığı'nın eyaleti olur. Tabal Ülkesi'nin eyalet olmasına kadar geçen sürede sorunların çözümü için Yeni Asur Krallığı, askeri faaliyetlerin yanında seçeneklerin tümünü uygulamıştır. Bu uygulamalar, mesafe-değişim oranı teorisine göre Yeni Asur Krallığı'nın diplomasinin tüm seçeneklerini kullandığını ve maliyet unsurundan kaçındığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tabal, Yeni Asur, modern dünya sistemi, mesafe-değişim oranı, gayriresmi imparatorluk, ticaret diasporası, teorik arkeoloji

Abstract

In this paper, Tabal-New Assyrian Empire relations, which emerged on the stage of history with the Early Iron Age and the Middle Iron Age, were evaluated by adapting them to the thought patterns of the Modern World System, Imperialism, Distance-Parity and Trade Diaspora theories. In the article, previous adaptation examples of the thought patterns of the theories are given. It is not possible to make a sound evaluation on the characteristics of the state structure based on the findings found in Central Anatolia belonging to the Early Iron Age. On the other hand, archaeological findings and partially written documents in the Late Hittite geography help to form some ideas about state structure. According to these findings, the "provincial or peripheral model empire" administration was applied in southern Anatolia. The approach of the Neo-Assyrian Kingdom on the Land of Tabal from the middle of the 9th century BC to the middle of the 8th century BC is compatible with the definition of a core state that dominates its periphery, based on unequal change, according to the modern world system theory. Due to the Assyrian-Urartian rivalry that emerged in the second half of the 8th century BC, Assyria shows that the Tabal Country has passed into the unofficial imperial system. During the Sargon II Period,

* Dr. Öğr. Üyesi Zafer Korkmaz, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Konya/TR.
E-mail: zaferkorkmaz@selcuk.edu.tr / Orcid iD: 0000-0002-6018-9533

Söz konusu çalışma, Selçuk Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri biriminin 14401073 proje numaralı "Doğu Kapadokya Demir Çağları ve Hellenistik Dönem Arkeolojik Araştırmaları" konusu ile ilgili olup, ilgili birimce desteklenmiştir.

the Tabal king's son Ambaris became a groom to the Assyrian palace, a treatment that was not done to the previous Tabal kings. In addition, during the same king period, its lands were expanded by dowry. However, despite all this esteem, Tabal became a province of the Neo-Assyrian Kingdom towards the end of the 8th century BC. In order to solve the problems until the Tabal Country became a state, the New Assyrian Kingdom applied all options besides military activities. These applications show that according to the distance-rate of change theory, the Neo-Assyrian Kingdom used all the options of diplomacy and avoided the cost factor.

Keywords: Tabal, Neo-Assyrian, modern world system, distance-parity model, informal empire, trade diaspora, theoretical archeology

Giriş

Modern Dünya Sistemi, Emperyalizm, Mesafe-Değişim Oranı ve Ticaret Diasporası teorilerinin tümü Dünya'nın farklı coğrafyalarındaki farklı modern ve antik kültürler için uyarlanmıştır. Çalışılan konunun veri dağarcığının nitelikleri, uyarlamanın kurgulanmasında ana hat planını meydana getirmiştir. Örneğin, Anadolu'nun Prehistorik Dönemi'ni konu alan teorik uyarlamada, çekirdek ve perifere ait nitelikleri doğrudan yansıtan arkeolojik veri setleri kullanılmıştır. Protohistorik Dönemi konu alan uyarlamada ise arkeolojik ve yazılı belgelerin bir arada kullanıldığı görülür. Bu teoriler, Yakındoğu'nun diğer coğrafyalarında olduğu gibi Anadolu'nun Prehistorik ve Protohistorik dönemlerinin kültürel kimliğinin tanımlanması için oldukça faydalı araçlardır.

Erken Demir Çağı'ndan itibaren Geç Hitit coğrafyasında kurulmuş olan beylik ve krallıkların tümü Yeni Asur kralları ve ordusu ile önce mücadele etmek, sonrasında anlaşmak zorunda kalmış ve nihayetinde Asur Krallığı'nın eyaleti olmaktan kurtulamamışlardır. Bu bağlamda Doğu Akdeniz ve Kuzey Suriye'deki Asur hegemonyasının en batı noktasını Tabal Ülkesi oluşturmaktadır. Bu yazıda, Tabal Ülkesi'nin Asur Ülkesi'ne en uzak bölge olması sebebi ile burada kurulmuş olan Asur hegemonyasının oluşum ve uygulama süreçleri değerlendirilmek istenmiştir. Tabal Ülkesi'nde doğrudan Asur üretimi olarak tanımlanacak çok az sayıda arkeolojik malzeme tespit edilmiştir. Bunun yanında Tabal Ülkesi'nde, Asur sanatı ve kültürüne ait ögeler en çok, diğer Geç Hitit Beyliklerinin yayıldığı coğrafyada da olduğu gibi, heykeltraşlık eserlerinde görülür. Verilerdeki bu hem genel hem de kısıtlı durum, doğrudan Tabal-Yeni Asur ilişkisini açıklayan arkeolojik bir referans kaynağı oluşturmaktan uzaktır. Bu sebeple yazıda, yazılı belgeler üzerinden elde edilen sonuçlardan uyarlama yapılmaya çalışılmıştır. Tabal-Yeni Asur ilişkilerinin anlatıldığı bölümünde ise, idari ve siyasi durum tanıtılarak, Tabal Ülkesi ilgili teorilere uyarlanmıştır.

Teorilerin Ortaya Çıkışı

Batı dünyasında eski eserlerin arkeoloji disiplini içinde değerlendirilmesi, 18. yüzyılın son 30 yılına kadar uzanır. Bu dönemden Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan süreçte arkeolojinin değerlendirme metotları, arkeolojik nesne ve olguların değişim ya da gelişim aşamaları genel hatları ile tanımlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan 1970'li yıllara kadar olan süreçte, arkeolojinin konuları arasında iki bilgiye ulaşmak önem kazanmıştır. Bu bilgilerden ilki bir kentin, bölgenin, ülkenin veya halkın diğer yerler ile olan siyasi ve kültürel ilişkileri ile ekonomik etkinliğinin sınırları hakkında bilgi edinmek, sosyal ve ekonomik olguların çıktısını almaktır[1]. İkinci amaç ise yapılan çalışmalarda daha önceki dönemlerde elde edilmiş bilgilerin arasında kalan bilgi boşluklarının giderilmesi olmuştur. Bu amaç doğrultusunda, 20. yüzyılın son 40 yılı boyunca ve 21. yüzyılın ilk on yılında, on iki farklı arkeolojik yaklaşım ortaya konulmuştur[2]. Bunlardan Sovyetler Birliği, Batı Avrupa,

[1] Morrison 2009, 7-8.
[2] McGuire 1992, 5.

ABD ve ülkemizde, 1930'lu ve 1960'lı yıllardaki siyasi atmosferin de etkisi ile arkeolojik nesne ve olguların değerlendirilmesinde temelini felsefe, sosyoloji, iktisat ve siyaset bilimi gibi alanlardan alan "Marksist arkeoloji"[3], "yeni/süreçsel arkeoloji"[4] ve ülkemizde de olmak üzere "analitik arkeoloji"[5] teorileri öne sürülmüştür.

Yeni arkeoloji ya da süreçsel arkeoloji teorisinde, kültürün tüm kademeleri ve farklılıkları ile anlaşılması amaçlanmış, kültürü açıklamada arkeolojinin antropolojiyle birlikte çalışması gerekliliği vurgulanmıştır. Teori, materyal kültürünün üç temel işlevsel alt sınıfını tartışırak (teknomik, sosyo-teknik ve ideo-teknik), üretimde ihtiyacın giderilmesinden statü kazanmaya doğru gerçekleşen aşamaları incelemiştir[6]. 1970'li ve 1980'li yıllarda geliştirilen teoriler, göstergebilim ışığında gelişen post-süreçsel ve bilişsel arkeoloji fikirlerinden referans alarak, değişikliklere uğramıştır[7]. Bu değişimin 2000'li yıllardan günümüze kadar olan tüm yansımaları I. Hooder tarafından "Dolanıklık Teorisi" olarak adlandırılmaktadır[8]. Teori, buluntu varlığı ve/veya niteliğine bakılmaksızın, bir yönetici kişi ya da grubun düzenlemesinin olup olmadığının bilinmediği veya düzenlemelerin ancak bir bölümünün tespit edilebildiği yerleşim yerlerinin birey merkezli izahını yapmayı amaçlar. Buna karşın yönetici mekanizmanın işlediği, yaşama dair düzenlemelerin bilindiği ve bu düzenlemelerin arkeolojik karşılıklarının tespit edildiği bir yerleşim yerinin veya dönemin izahı için tüm unsurları kapsayacak teoriler öne sürülmüştür. Bu ihtiyacın karşılanması doğrultusunda sosyoloji ve siyaset bilimi gibi bilim dallarında ortaya atılmış modern, politik ve ekonomik sistemlerin kurgusu ve işleyişini anlamaya yönelik kuramlar arkeolojiye uyarlanmıştır.

Teoriler arasında, I. Wallerstein'ın geliştirdiği modern dünya sistemi ile M. Doyle tarafından ortaya atılan imparatorluk sistemlerinin incelendiği kuramlar, en çok öne çıkanlardır. Bunlardan modern dünya sistemi teorisi Marksist düşünceden etkilenmiştir. Teorinin temelindeki bölgeler veya devletlerarası ilişkilere yaklaşımı; çekirdek "bölge" veya "devlet", perifer "bölge" veya "devlete" hâkimdir. Çekirdek, uzun mesafeli ticareti-değişimi kontrol eder ve bölgeler arasındaki değişimleri de çekirdek politikaları yapılandırır şeklinde özetlenebilecek bir ön kabuller zincirinden oluşur. Burada tanıtmaya çalışacağımız modern dünya sistemi teorisi, Marksist düşünceden etkilenmiş olsa da, yine bu düşünceden çıkmış arkeoloji teorisi ise tamamen farklı bir ortaya çıkış öyküsüne sahip olup, farklı bir gelişim sergilemiştir[9]. Eski Doğu Bloku ülkeleri dışında 1970'li yılların sonunda gelişen Neo-Marksist arkeoloji ise Marksizm'in düşünce sistemine bağlı kalmış ve Batı demokrasilerinin etkisi ile olsa gerek, bireye dair özellikle sosyal ilişkilerin incelenmesi alanında bir takım yeni

[3] McGuire 1992.
[4] Trigger 2008, 431-435.
[5] 1960'lı yıllarda Türkiye'de de çalışmalar başlar (Dinçol ve Kantman 1968; Dinçol ve Kantman 1969). 2000'li yıllardaki çalışmalar tematik arkeoloji serisi ile sürmektedir (Duru ve Özbaşaran 2014, 124-130; Preucel 2019, 5-6; Özbilen 2020). Metod için bk. Ökse 2019, 82, şek. 1.
[6] Binford 1962, 217-225; Özbilen 2020, 55-56.
[7] Hodder 1979; Hodder 1985; Ericson ve Earle 1982; Trigger 2008, 450-459; Hodder 2018.
[8] Fikrin temelinde, bireyin diğer birey ile ve bireyin çevresindeki diğer her şey ile kurduğu ilişki sonucu ortaya çıkan, herhangi bir işlem sürecine dayanan veya dayanmayan şeylerden oluşan bütünün, bireyden topluma doğru genişleyecek şekilde yorumlanması isteği bulunmaktadır (Hodder 2015, 154-158, 165-177). Bu teoriye dayalı çalışma biçiminde mekan bütünlüğü ve mekan içinde birey davranışının tespiti amaçlandığı için kazının başlangıcı hariç, açma ya da plankare oluşturma tercih edilmez. Bilgilerin kıymetlendirilmesinde arkeometri yöntemlerinin işin içine daha çok dahil edilmesi gereklidir. Bu konunun diğer görüşler ile karşılaştırmalı irdelemesi hakkında bk. Duru 2017.
[9] Marx, zaman aralığı açıkça zikredilmeden, antik ekonomilerin incelenmesine yönelik basit ve yüzeysel fikirler beyan etmiştir (Marx 2011, 182-185). Ayrıca bk. Trigger 1984; Sherratt 1990; McGuire 1992; McGuire 1993; Childe 2006; McGuire 2008; Trigger 2008; Renfrew ve Bahn 2017.

yaklaşımlar geliştirmiştir[10]. Ancak yine de fikrin temelinde toplumsal varlık üzerinde durulmuş, yaşam felsefesi ve ideoloji ile ilgili bir takım ön kabuller ile çalışılmıştır[11]. Ön kabullere dayalı yaklaşımın arkeoloji teorileri içindeki Anadolu'ya yönelik uygulamaları önce Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinin Güney Mezopotamya ile kurduğu ilişkinin niteliklerinin anlaşılmasına yönelik gerçekleşir. Söz konusu bölgeler arasındaki ilişkiler kültür tarihçiliğine ve "eserlerin" sanat tarihi yaklaşımı ile değerlendirilmesine alternatif olarak geliştirilen modern dünya sistemi teorisi temelinde anlaşılmak istenmiştir[12].

Prehistorik Dönem Hakkındaki Teorilerin Uyarlama Örnekleri ve İlgili Tartışmalar

Modern dünya sistemi teorisi 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Batı Avrupalı devletlerin sıklıkla uyguladığı kolonicilik olgusunu bir düşünce sistemine kavuşturmak adına Wallerstein tarafından geliştirilen teoridir. Bu teori, kolonicilik faaliyeti, çekirdek-perifer ilişkisi temelinde 16. yüzyıldan günümüze kadar olan sürede Dünya'yı ekonomi ve siyaset perspektifinden incelemektedir[13]. Wallerstein, teorisini İkinci Dünya Savaşı öncesi askeri güce dayalı sömürge imparatorluklarının, kaynak zengini koloniler üzerindeki egemenliğinin mekanizmalarını anlama çabasından yola çıkarak geliştirmiştir. Bu sebeple söz konusu teoride ticaret olgusu, özgür iradeyle hareket edemeyen zayıf nüfusların az ya da çok sömürülmesi olarak anlaşılmıştır.

Modern dünya sistemi analizine göre ekonomi ve siyaset, çekirdek, çevre ve yarı çevre olmak üzere üç kategoriden oluşmaktadır[14]. Bu teoride 16. yüzyıldan önce kurulan dünya imparatorlukları, eyaletlerden oluşan büyük bir yapı olarak tanımlanmıştır. Bu devletlerin ekonomilerinin de devletin siyaset kurumlarından ayrılmadan sürdürülen bağımlı üretim modeline dayandığını savunur. Bağımlı üretim modelinde, çevreden merkeze doğru düzenli haraç ödenmesi ekonomik sistemin temelini oluşturmakta ve bölgeler arası ticaret toplam ekonominin bir kısmını meydana getirmektedir[15]. Bu sistemdeki mekanizmalar; çevrenin çekirdeğe iş gücü, maden ve tarım ürünlerini yollamasına, çekirdeğin de çevreye işlenmiş ürün göndermesine dayalıdır. Bağımlı üretim sisteminde uzak mesafe ticaretinde farklı çekirdekler ya da tekeller yararına biriken sermayenin eşitsiz dağılımı da görülür. Bu mekanizmalara sahip olan devletler uzun süre ayakta kalmıştır[16]. Bu sistemin en iyi örnekleri arasında; Hitit İmparatorluğu, Yeni Asur İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu ve İngiliz İmparatorluğu sayılabilir. Tersine bir durumda yani sermayenin işbölümünde ortak paydalar arasında pay edildiği ekonomiler imparatorluklara göre çok daha kısa ömürlü olmuştur[17]. Bu teoride toplumsal yapıların oluşumu ile ulusal ekonomilerin ilişkisinin bulunduğu ve bu ilişkinin gelişmesi için toplumlararası etkileşimlerin gerekli olduğu tespiti yapılmıştır. Bu durumda modern dünya sistemi teorisinin, toplumlararası etkileşimler ile ulusal ekonominin gelişimi arasındaki ilişkiyi açıklamada yardımcı olduğu görülmektedir.

---

[10] Trigger 1993, 171-175; Trigger 2008, 445-446.
[11] Trigger 1993, 176; Özdoğan 2012, 140; Akın 2015, 34.
[12] Her ne kadar kültür tarihçiliğinde 1950'lerden sonra arayışlara girilmiş olsa da yerel kültürlerin üzerinde yeterince durulmadığı için yeni fikirlerin kültür tarihçi yaklaşımın içinde gelişmesi mümkün olmadı (Trigger 2008, 310-311).
[13] Wallerstein 1974, 7-11; Wallerstein kuramında "Dünya" sözcüğünü sınırları belirli, birbirleri ile politik ve ekonomik ilişkisi olan bölgeleri tanımlamak ve değerlendirmek için kullanmıştır.
[14] Wallerstein 2005, 43-52.
[15] Wallerstein 1979, 5-7; Modern dünya sistemi analizlerinin arkeolojide kullanımı hakkında bk. Hall *et al.* 2011, 236-238.
[16] Wallerstein 2005, 159-160.
[17] Wallerstein 1999, 11-16.

Teorinin öne sürüldüğü tarihlerde Mezopotamya kültürünün ticari ilişkiler temelinde araştırılması devam etmektedir[18]. Teorinin arkeolojide kullanımı ilk kez J. Schneider tarafından gerçekleştirilmiştir[19]. Daha sonra P. L. Kohl[20], K. Ekholm ve J. Friedman[21] gibi araştırmacılar teorinin arkeolojiye uyarlanması yönünde çalışmalar yapmıştır[22]. M. J. Allen[23], G. Algaze[24], P. L. Kohl[25] ve S. Pollock[26] ise ticaret, sermaye, devlet ve kültür yayılımının mekanizmalarını, modern dünya sistemi teorisinin çekirdek-perifer ilişkisi perspektifinden izah ederek, Mezopotamya bölgesinin bilimsel tartışma zeminini genişletmişlerdir.

Modern dünya sistemi teorisini temel alarak teori geliştirmiş araştırmacılardan birisi Algaze'dir. Algaze, teorisinde bağımlılık ve emperyalizm kavramları üzerinden Suriye, İran ve Anadolu'daki Uruk yerleşimlerinin niteliğini değerlendirir[27]. Bu yerleşimlerin Uruklu ekonomik, idari ve politik anlayışı yansıttığını belirterek, bu olguyu modern dünya sistemi teorisinin kolonizasyon ile bağlantılı olarak öne sürdüğü "gayriresmi imparatorluk" dahilinde yorumlamıştır[28].

G. Stein, hem Uruk dünya sistemi teorisine hem de akültürasyon kavramına[29] yönelik eleştirilerde bulunmuştur[30]. Eleştirinin temelinde coğrafi mesafenin etkilerinin modern

---

[18] Crawford 1973, 238-239; Kohl 1978, 468-469, 475.
[19] Schneider 1977.
[20] Kohl 1978.
[21] Ekholm ve Friedman 1982.
[22] Trigger 2008, 438-439.
[23] Allen 1992, 456.
[24] Algaze *et al.* 1989; Algaze 1993a, Algaze 1993b.
[25] Kohl 1987, 13-18.
[26] Pollock 1994, 1481.
[27] Algaze *et al.* 1989; Algaze 1993a. Teori, Uruk dünya sisteminin kuruluşunu, işleyişini, çöküşünü ve periferdeki ikincil devletlerin doğuşunu açıklamayı amaçlar. Bu görüşte; Güney Mezopotamya kent devletlerinde (çekirdekte) önce metanın yoğunlaşması hadisesi görülür. Daha sonra, Uruk'un "Suriye, İran ve Anadolu'ya olan ilgisi Güney Mezopotamya'da bulunmayan kereste, değerli taş ve çeşitli madenlerin temin edilmesine yönelir. Bu olguyu üretimde artış takip eder. Uruk ile diğer bölge kent devletlerinin temin talebini karşılamak için kuzeyde bulunan bölgelerde (periferde) Uruk'un bir dizi yerleşim (koloniler) kurması ile süreç devam eder. Kolonilerin kuruluş gayesinin, eski ticaret ağları vasıtasıyla ticari ilişkileri geliştirme amacına yönelik olduğu savunulur. Periferde yerli Kalkolitik Çağ kültürüne sahip toplumlar ile gelişmiş ve örgütlü Uruk kültürü temsilcilerinin buluşması sonucunda kültürler arasında denk olmayan bir yapının ortaya çıktığı savunulur. Bu durumun perifere ait Kalkolitik kültürün Uruk kültürüne karşı bağımlılığa sebep olduğu bildirilir. Çekirdeğe karşı bağımlılığın, periferin ekonomisinin çekirdeğin talebi doğrultusunda şekillendiğini ortaya koyar. Algaze, çekirdek içinde bulunan birbirlerine rakip kentlerin ticari nüfuz alanlarını genişletme istekleri olduğunu öne sürer (Algaze *et al.* 1989, 590). Rekabete dayalı olan nüfuz alanı denetiminin çekirdek-perifer karşıtlığı ve asimetrik ekonomik ilişkiler üzerinden yürütüldüğü kabul edilmiş ve bu doğrultuda çevre ile periferin homojen yapılar olarak görülmemeleri gerektiği söylenerek, kurama yönelik redüksiyonizm eleştirisi savuşturulmuştur (Algaze 1993a, 25-29, 70-90; Algaze 1993b, 306-309; Algaze 2001, 199). Uruk periferindeki yerel güçler, statülerini korumak adına Güney Mezopotamya ile olan ticari ilişkilere bel bağlamışlardır (Allen 1997, 102-103; Helms 1992, 159-164; McMahon 2020, 293). Kuzeyin bağımlılığına ve emeğe dayalı yoğun üretimine karşılık, çekirdeğin perifere tekstil gibi mamul mal göndermesinin, ekonomide çekirdeğin merkezi kontrolünü güçlendirdiği ve periferdeki ekonomik çeşitliliği baltaladığı ve bu sebeple de Uruk tahakkümünün emperyal olmaktan ziyade ekonomik olduğu belirtilir. Sonuçta, bu yerleşim yerlerinin Uruk dünya sisteminin ve Uruk emperyalizminin bir parçası haline geldiği ve bu yerleşimlerden de yakınlarında bulunan diğer yerleşimlere kültürün taşınmasının gerçekleştiği savunulmuştur. Geç Kalkolitik Çağ kuzey yerleşimlerinin üretim artışının, sosyoekonomik gelişmeyi beraberinde getirdiği belirtilir. Yerel güçler Uruk'tan öğrendikleri yönetim metotları ile mal değiş-tokuşu üzerinde daha fazla kontrol uygulamaya başlar. Algaze, bu noktadan sonra lüks tüketime olan talebin artışı ile birlikte güneye kaynak akışını kesintiye uğratarak, Geç Uruk Dönemi'nin çöktüğünü ortaya koyar.
[28] Algaze *et al.* 1989, 572.
[29] Akültürasyon kavramına dair yapılan ilk çalışmalarda "geleneksel" ya da "alıcı kültürler" olarak tanımlanan toplumların "kaynak kültürün" farklı unsurlarını doğrudan benimsemeye yönelik isteği sonucunda gerçekleşen olguların bütününü anlamak amaçlanır (Barnett *et al.* 1954; Cusick 1998, 123-127, 132). Bu bakış açısının temelinde, çekirdekte yer alan kültürü yeniliklerin kaynağı, çevrede yer alan kültürü ise yeniliklerin alıcısı olarak

devletlerde olduğu gibi kolaylıkla bertaraf edilemeyeceği düşüncesi vardır. Kolonilerin iç bölgelere doğru genişlemesinin Uruk kültürü etkisini azaltacağını öne sürer. Uruk'un tek başına uzun mesafeler üzerinde politik ve ekonomik kontrol sağlamaya gücünün yetmediği ve Uruk kültürel unsurlarının oluşumunda perifere ait unsurların göz ardı edilmemesi gerektiği savunulmuştur[31]. Stein, çevre olarak tanımlanan bölgelerde görülen devlet veya yerel güçlerin etkinliğinin minimize edilerek değerlendirildiğini, bölge içi üretim, alışveriş ve teknik gelişmelerin göz ardı edildiğini belirterek, Mezopotamya'nın çekirdek-perifer ilişkisi temelinde şekillenen görüşlere eleştiri yöneltmiştir[32]. Stein görüşlerini, modern dünya sistemi teorisinin çekirdek ve perifer etkileşimi yaklaşımına daha iyi bir alternatif olarak gördüğü "mesafe-değişim oranı ve ticaret diasporası" teorisine dayandırmıştır[33].

Hacinebi Höyüğü'nden elde edilen bilgilerin temel alındığı[34] bu teoride, iki kültür arasındaki etkileşimi yansıtan özelliklerin aranması ve etkileşime dair üç unsur bulunması gerektiği öne sürülmüştür[35]. Stein, çekirdeğin kültürel alanda baskın olduğunu varsaymadan ticaret diasporası[36] ve mesafe-değişim oranı teorisinin, özellikle farklı büyüklükteki beylikler arasında güç ilişkilerinin ve etkileşimin doğasını tanımlamada modern dünya sistemi

---

görmek vardır (Okun 1989, 42-48). Akültürasyon sonucunda alıcı kültür gruplarının büyük oranda kültür erozyonuna uğradığı düşünülür. Bu bakış açısı Akdeniz dünyasında Hellenleşme ve Romalılaşma ile ilgili çalışmalarda daha belirgin bir şekilde gözlenir. Düşünsel anlamda kabul edilebilir gibi görünen akültürasyon olgusunun arkeolojinin kanıta dayalı uygulamalarında da kontrol edilmesi gereklidir (Bu konuda birçok değişken bulunmaktadır. Bk. Stein 1998, 213-214). Bu noktada karşılaşılan en büyük zorluk "alıcı kültüre" ait öğelerin "donör kültüre" ait öğelerin ne kadarını aldığının tespit edilmesidir.

[30] Stein 2002, 905.

[31] Stein 1998, 209; Stein 1999b, 172.

[32] Stein 2002, 904.

[33] Stein 1998, 210; Stein 1999b, 45-64. Stein, yukarıda söz ettiğimiz modern dünya sistemi teorisinin üç ön kabulünün geçerliliğini sorgular ve çekirdeğin hem yerel hem de makro düzeyde ana yapılandırma unsuru olarak görülmesine karşı çıkar. Bu teoriye dayalı geliştirilen teorilerin iç dinamiklerin rolünün en aza indirilmesini eleştirerek, "mesafe-değişim oranı ve ticaret diasporası" teorilerini birleştirerek, bir teori önerisinde bulunur.

[34] Stein *et al.* 1996, 211- 212, 221; Stein 1999a, 162-170; Stein 1999b, 19-20; Schwartz ve Hollander 2008, 3156-3157.

[35] Bu unsurlar; özel birtakım faaliyetlerin saptanması, yerelde yürütülen ticaretin kim tarafından yapıldığının saptanması (yerel unsurlar, ticari diaspora veya kolonistler) ve etkileşimin bölgesel seviyede beylikler arası ilişkilere yansıması gerekliliğidir (Stein 1999b, 65 vd.). Bu teoride "mesafe-değişim oranı" bölümünde, çekirdeğin çevre üzerindeki gücünün, doğal kaynakların dağılımı, göreceli nüfus büyüklüğü, teknoloji, sosyopolitik organizasyon, askeri güç ve ulaşım maliyeti faktörlerine bağlı oluştuğu belirtilir (Stein 1999b, 63-64).

[36] Stein 1999a, 171. Teorinin ikinci bölümünü oluşturan bu tanıma göre; ticaret diasporası, kültürel olarak farklı, örgütlü ve yerel halktan sosyal ve idari olarak bağımsız, uzmanlaşmış tüccarların meydana getirdiği organizasyondur. Stein tarafından öne sürülen bu teori, modern dünya sistemi teorisinde kullanılan ilişkilerden referans alınarak geliştirilmiştir. Ancak iki teori arasındaki temel fark, modern dünya sistemi teorisinde varsayımlar sabittir. Mesafe-değişim oranı ve ticaret diasporası modelinde ise çeşitli koşullar altında ve özellikle mesafelerin artışına bağlı olarak varsayımlarının değiştiği ve çekirdeğin tesirinin azaldığı kabul edilir (Stein 1999b, fig. 4.1). Devletlerin 16.-19. yüzyıl arasında uzak mesafeli ticareti yürüten kimselere ekonomik ve siyasi emniyeti sağlamada geç kalması, ticaret diasporasının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bir ticaret diasporasının amaçları; aynı milletten olan tüccarların belirli malların uzak yol ticaretinin tüm aşamalarını veya çoğunu kontrol etmek, bu yapıların yerel halk ile ilişkilerini düzenlemek, ekonomik kazanımlarını korumak, kendi siyasi ve adli organizasyonunu oluşturmak ve kültürel kimliklerinin güçlü bir şekilde korunmasını sağlamaktır. Tarıma dayalı emek yoğun üretim yapılan toplumların yerel yönetimi diaspora topluluklarını servet ve güçlerini arttırmak için desteklemişlerdir. Sonuçta ticaret diasporasını desteklemek ve vergilendirmek, yerel yönetimin kendi içindeki güç ilişkilerini dengelemeyi sağlar ve çatışmayı önler. Ayrıca ev sahibi topluluk ile zayıf sosyal iletişimi olan diaspora yerel yönetime bağımlı ve sadık kalır. Ticaret diasporası konusunda yapılan çalışmalar, Çin İmparatorluğu'nun Güneydoğu Asya faaliyetleri ile Batı Avrupa'nın 18. ve 19. yüzyılda Afrika ve Asya'da sergilediği faaliyetleri açıklamayı amaçlar (Cohen 1971; Curtin 1984, 1-14). Diasporanın en önemli sorunu, uzun süren ticari faaliyetlerdir. Uzun süreli ticari faaliyet, kültürler arasındaki farklılığı azaltarak, diaspora üyelerinin varlığını gereksiz kılar. Bu durum diaspora üyelerini ticaret için bulundukları yeri terk etmeye, bulundukları yerde etnik topluluk olarak varlıklarını sürdürmeye veya yaşadıkları toplum içinde asimile olmalarına sebep olur.

teorisinden daha iyi sonuç verdiğini öne sürmüştür. Bu bağlamda Algaze'nin görüşlerine yöneltilen ana eleştiri, "çevre" olarak tanımlanan Kuzey Mezopotamya'nın sosyopolitik gelişmelerine yeterince dikkat edilmemesi ve Uruk genişlemesini sadece güney perspektifinden açıklanmaya çalışması olmuştur. Bölgede Stein[37] ve diğer araştırmacılar tarafından yürütülen çalışmaların sonuçları[38] da Uruklu tüccarların bulundukları yerde "yerel" ile iletişim kurduklarını, bunun yanında varlıklarını diaspora olarak sürdürdüklerini göstermesi bakımından önemlidir. Tüm üretim faaliyetine rağmen Güney Mezopotamya'da kurulan sistemin sosyal organizasyon (iş bölümü) ve iletişim ögelerinin düzeyi, Mezopotamya'nın geri kalanı ve Yukarı Fırat Havzası'ndan daha ileridedir[39]. Bu sebeple Uruk merkezli olan Mezopotamya çekirdeğinin bir dünya sistemi olmasa bile ciddi bir ticari ve kültürel nüfuz sahası yarattığı açıktır.

Erken Tunç Çağı ve Asur Ticaret Kolonileri Dönemi Hakkındaki Teorilerin Uyarlama Örnekleri ve İlgili Tartışmalar

Son yıllarda yapılan çalışmaların sonuçlarına göre, Hacınebi ya da Arslantepe gibi Uruk etkisinin görüldüğü yerlerde de yerleşimin terk edilmesi söz konusu değildir. Erken Tunç Çağı'nda Hacınebi Höyük'te Orta Fırat kültürlerinin etkisi daha belirgin görülürken, Arslantepe'de Kura-Aras ve Orta Anadolu etkisi ile pastoral yaşam görülmektedir[40]. MÖ 24. yüzyılda kurulan Akad Devleti'nde bölgeler arasında ticaretin işleyişinde, bölgenin çekirdek ya da perifer olmasının bir önemi olmadan akış devam etmiştir[41]. Fakat daha sonraya, Erken

---

[37] Stein 2002, 909; Kalkan 2015, 131-132. Stein'in görüşlerinin eleştirisi için bk. Hall *et al.* 2011, 243-244. Bu çalışmada, Geç Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağı'nda Mezopotamya'da kurulmuş devletlerin "emperyalist" faaliyetlerini modern dünya sistemi teorisinin çekirdek-perifer ilişkisi çerçevesinde izah etmeye çalışılmaktadır (Stein 2008, 26).

[38] Frangipane 2001a; Frangipane 2009, 33-34; Kalkan 2015, 110. Nitekim son araştırmalarda Suriye'de bulunan Uruk kolonilerinin, çekirdek Uruk'tan bağımsız olarak gelişen ekonomilere sahip oldukları belirtilmiştir (Akkermans ve Schwartz 2003, 204-208). Yukarı ve Aşağı Fırat Havzası'nda MÖ 3900-3500 yılları arasında Hacınebi (Özbal *et al.* 1999, 64-65), Değirmentepe (Esin ve Harmankaya 1986, 112; Özbal 1986, 112; Kunç *et al.* 1983, 133-136; Esin 1986, 144-146), Arslantepe (Frangipane 1985, 215-219; Palmieri ve Sertok 1994, 119 vd.), Norşuntepe (Yalçın *et al.* 1993, 382-383), Tülintepe (Özbal 1983, 203) ve Tepecik (Özbal 1983, 203) yerleşmelerinde maden işleme ve ticaretinin yapıldığı bilinmektedir. Bu yerleşimlerde aynı zaman dilimine ve öncesine ait seramik ve mühür gibi malzeme de Mezopotamya ilişkilerinin belgeleridir (Hauptmann 1982, 31; Esin 1982, 80; Esin ve Arsebük 1982, 124; Gülçur 2000, 381-382; Kalkan 2015, 124-128; Özbal 2011, 183-189; Tekin 2017, 399-403). Hassek Höyük'te yapılan çalışmaların sonuçlarına göre Hacinebi Höyük'te ve Zeytinlibahçe Höyük'te (Frangipane *et al.* 2011, 1-2) olduğu gibi aynı yerleşimde farklı yerlerde iki kültürlü yaşam ve yerleşim organizasyonu oluşmuştu. Öte yandan, Uruk bölgeleri ile temas halinde olan bu yerleşim yerleri, yerli Uruk ürünlerini kendi maddi kültür ürünlerine yavaş yavaş entegre etmişlerdir (Helwing 1999, 97-98). Mezopotamya'nın kuzeyini ve kuzey çevresini oluşturan perifer coğrafyasında kurumlaşmış merkezi idare ve sosyal tabakalanmaya dair kanıtlar da bulunmuş olup, bu bölgenin kendi içinde üretim ve ticaret ağının Uruk Dönemi öncesinde de kurulmuş olabileceği belirtilir (Frangipane 2000, 443; Frangipane 2001b, 2-3; Palumbi 2011, 213-214; Parker 2013, 216-217).

[39] Algaze *et al.* 1989, 577-578, 581-582, 586, 588-589; Oates 1993, 416-417; Stein *et al.* 1996, 238-239; Algaze 2001, 221-225; Roaf 2003, 53, 63-65; Frangipane 2009, 36-37; Schwartz ve Hollander 2016, 895-897; McMahon 2020, 291-292.

[40] Pearce 2000, 121-122; Frangipane 1998, 294-297; Frangipane 2001b, 6-9; Frangipane 2012, 244-251; Palumbi 2012, 265, 268, 275.

[41] Edens 1992, 132-134. Akad sonrasında da III. Ur Dönemi'nde devlet bürokrasisi gerek çekirdek gerekse periferde ekonomik hayatın her alanına müdahildir (Steinkeller 1991, 16-17, 22-23, 32; Jaworski 2008, 369 vd.; Cripps 2014, 207-208). Bu dönemin ticari sisteminde merkeziyetçi bir devlet anlayışının gereği olarak yönetime yakın zümrenin oldukça rahat hareket ettiği, bunun yanında Akad Devleti'nin yağmacı ve haraç almaya dayalı ekonomi anlayışının uzak mesafe ticaretini olumsuz etkilediği öne sürülmektedir (Glassner 1986, 23; Kıymet 2019, 21-22). Akad Devleti ile Anadolu arasındaki ticaret ile ilişkili olduğu düşünülebilecek metinlerde, yerel yöneticiler tarafından kötü muameleye maruz kalan Mezopotamyalı tüccarların talebi üzerine Akad kralı Sargon'un Orta Anadolu'da Puruşhanda kentine saldırdığı anlatılırken, başka bir metinde, Naramsin'e karşı birleşen 17 Anadolu kralına karşı yapılan savaştan söz edilir (van de Mieroop 2000, 137-138; Kıymet 2019, 8-13).

Tunç Çağı III. evresine ait Kültepe'de bulunan Post Akad ve III. Ur mühürleri[42], seramik[43] ve metal buluntular[44], Mezopotamya-Anadolu arasında yürütülen ticaretin sonraki döneme ait kanıtları olarak yorumlanabilir[45]. Aynı zamanda Erken Tunç Çağı III. evresi ile II. evresinin başlangıcına ait arkeolojik belgeler, zenginlik ve refahın Orta Anadolu'da yayıldığını[46] ve bununla birlikte idari yapı ve ilgili kontrol mekanizmalarının oluşturulduğunu göstermiştir[47]. Uzak yol ticareti de MÖ 3. bin yılın ortalarından itibaren ham maddeler, temel gıdalar ile mamül lüks malların taşınmasını da içeren hem devlet görevlileri hem de özel girişimciler tarafından yürütülen bir sisteme evrilmiştir. Tunç Çağı'nda özellikle MÖ 3. bin yılın son yüzyılları boyunca bölgesel güce sahip devletler, zaman zaman ganimet de elde etmek için düzenledikleri saldırılar ile bölgede geçici olarak kontrolü sağlamayı başarır. Ancak kontrol, haraç alma veya sınırlarda kalıcı askeri varlık göstermenin ötesine geçmemiştir.

Bu dönemde Yakın Doğu'da bulunan devletler ile birlikte, yerel güçlerin çekirdek-perifer oluşumunda belirleyici olduğu düşünülebilir[48]. Fakat bu dönemde siyasi ve askeri

---

[42] Öztürk 2019, 58-60.

[43] K. Emre, Karum IV. ve III. tabakalara ait Kültepe seramiğinde Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'nın kültürel etkilerinin görüldüğünü bildirir (Emre 1963, 91). Aynı döneme ait Doğu Anadolu'da bulunan seramik malzeme Kura-Aras, Suriye ve Kilikya'nın etkilerini yansıtmaktadır (Özgüç 1963, 12; Burney 1958).

[44] Anadolu ve Mezopotamya Erken Tunç Çağı III evresi öncesinde de metal üretimi ve ticareti yapan iki bölgedir (Yakar 2002, 15-26; Müller-Karpe 2002b, 138-148; Di Nocera ve Palmieri 2003, 36-39; Yıldırım 2010, 19; Lehner ve Yener 2014, 536; de Jesus ve Dardeniz 2015; Yalçın *et al.* 2015). Erken Tunç Çağı II evresinde Doğu Anadolu ile Kuzey Suriye'nin hem metalürjisi hem de buluntuları benzer niteliklere sahiptir (Efe ve Fidan 2006, 21-25). Arslantepe'nin VIA ve VIB tabakalarında elde edilen bulgular kuyumculuk zanaatine işaret ederken, diğer metal malzeme Transkafkas özelliklerini yansıtır (Di Nocera 2010, 264). Er Hanedan Dönemi'nden III. Ur Dönemi'ne kadar olan süreç içinde Ur ve Tell Brak'tan elde edilen altın buluntuların kökeni olarak Güneydoğu Anadolu gösterilmektedir (Maxwell-Hyslop 1977, 84-85). Resuloğlu kazılarında bulunan saç aplikleri Anadolu-Güney Mezopotamya kültürel ve ticari ilişkisine dair diğer belgelerdir (Yıldırım 2006, 11). Erken Tunç Çağı'nda arsenikli bakırın Doğu Anadolu'dan ve Karadeniz'den (Özbal *et al.* 2000), kalayın Orta Toroslar kuşağından elde edilmesi (Yener ve Vandiver 1993, 256-257; Yener *et al.* 2015) ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülen ormansızlaşma (Whallon ve Kantman 1969, 132-133; Willcox 1974, 130), Anadolu'da metal üretiminin açık kanıtlarıdır. Aynı döneme ait Erciyes Dağı yakınlarındaki metal atölyesi, bu üretimin Orta Anadolu'da da yapıldığını gösterir (Yener *et al.* 2015). Ayrıca Anadolu kuyumculuk ürünlerinin uzunca bir zaman talep gördüğünü, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait metinlerden öğreniyoruz (Lehner ve Yener 2014, 547). Dolayısıyla, seramik malzeme üzerinde gözlenen kültürel iletişim, metal malzemede de gözlenmektedir.

[45] Ayrıca Lagaş kralı Gudea ile III. Ur Dönemi belgelerinde Hahhum kentinden (Michel 1991, 148; Özgüç 2009, 57; Barjamovic 2011, 216-218; Albayrak 2018, 4-5) altın, tekstil ve zeytinyağı gibi hammadde ve ürünler ile bağlantılı olarak söz edilir. III. Ur Dönemi altın tedariki için bk. Oppenheim 1950, 269. Asur Ticaret Kolonileri Çağı tekstil üretim/tedariki için bk. Veenhof 1972, 129. Asur Ticaret Kolonileri Çağı zeytinyağı üretimi/tedariki için bk. Barjamovic 2011, 105. MÖ 25. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar Mezopotamya-Anadolu arasındaki bölgelerde ticari faaliyet yanında kültürel unsurların alışverişi de devam etmiştir (Larsen 1977, 120-121; Efe 2007, 60-61; Öztürk 2019, 59). Söz konusu dönemde, MÖ 2300-1900 yılları arasındaki aksamaya, iklim değişikliğine bağlı oluşan şartlar sebep olmuştur (Massa ve Şahoğlu 2015, 72-74). MÖ 2300'lü yıllardan sonra devletlerin uzak mesafeli ticari ilişkilerin artışı ile ticaretin Yakın Doğu'nun dışına taşmasında etkili olduğunu görmekteyiz (Şahoğlu 2005, 354; Kristiansen 2018, 105).

[46] MÖ 3. bin yılının ortalarında ticaret oldukça geniş perspektifte işlediğinden, dönemin Önasya devletlerinin siyasi sınırlarının ötesine uzanmıştır (Kohl 1978, 463-466, fig. 4).

[47] Kulakoğlu ve Öztürk 2015; Özgüç 1963, 2; Özgüç 1986a, 31-34: Kültepe Sarayı bu durumun iyi bir örneğidir. Anadolu geneli için bk. Yılmaz 2019, 204-205.

[48] Kohl 1978, 489; Edens 1992, 132-133; Frank 1993, 386; Steinkeller 1991, 30-33; Massa ve Palmisano 2018, 82-83. Her iki dönemde ticaret ağları genişlemeye devam ederken, Eski Babil Dönemi'nde, yarı çevresel "kapitalist" şehir devleti ortaya çıkar (Chase-Dunn ve Hall 2000, 97). Benzeri bir yapılanma Eski Asur'da da görülür (Larsen 1987). Anadolu'da yarı çevresel yapılanma için Hauptmann, Norşuntepe'nin VI., VII. ve VIII. tabakalarını örnek vererek (Hauptmann 1971, 71; Hauptmann 1974, 72), Norşuntepe'nin nahiye merkezi olabileceğini ve burasının yanında Korucutepe, Tepecik ve Tülintepe'nin diğer nahiyeler olduğu ve bir merkez etrafında kümelenme şeklinde görülen bu durumun Anadolu geneline uyarlanabileceğini söyler (Hauptmann 1979, 63).

bakımdan güçlü olmanın, ticari ve ekonomik faaliyeteleri yönlendirme üzerinde doğrudan tesiri yoktur[49]. Asur örneği, bölgesel genişlemenin en önemli strateji olduğu devlet sistemlerinin arasında, diaspora kümesine sahip "kapitalist" bir şehir devleti olarak, tüm bu kaotik düzen içinde ticaretin ne kadar belirleyici olduğunu göstermiştir[50].

Ticaret Kolonileri Dönemi'ne[51] dair Allen tarafından ortaya atılan dünya sistemleri modellemesi, modern dünya sistemi teorisinin esaslarını takip eder. Allen, Asurluların "üstünlüğünden" ve Anadolu'da ticari hakimiyet kurdukları görüşünden haraketle, ticaret kolonisi olgusunu daha etkin bir yapılanma olarak görerek, ticaret kolonilerinin varlığını "gayriresmi imparatorluk" (Informal Empire) olarak yorumlamak istemiştir[52]. Yazılı belgelerden elde edilen veriler Asurluların otonomi sahibi olduklarını gösterse de[53] Kültepe'de elde edilen arkeolojik bulgular iki toplum arasındaki bir farkı ya da üstünlüğü açıkça yansıtmamaktadır[54].

Stein ve P. Curtin, Kültepe'de bulunan ticaret kolonisinin niteliğini ticaret diasporası olarak tanımlamıştır[55]. Ne var ki ticaret diasporası fikri modern dünya sistemi teorisinde olduğu gibi belirli şartların gerçekleştiğini varsayarak Orta Çağ sonrası olguları izah etme amaçlı ortaya atılmıştır. Bu varsayımlar sebebi ile çok daha eski bir döneme ait arkeolojik olguyu izah ederken, bazı açmazların içine düşülebilmektedir.

Ticaret diasporası fikrinde görülen varsayımlar; siyasi yapı, ekonomik organizasyon ve sosyal kimlik arasında mutlaka bir bağlantı kurulması gerekliliğidir. Modern dünya sistemi teorisinde görülen varsayımlar; çekirdeğin perifer üzerinde hakimiyet kurması, bu hakimiyete bağlı olarak satın alma gücü yüksek-düşük toplumlar arasında eşitsiz değişim oluşması ve sosyal değişimin ana nedeni olarak bölgeler arası ticaretin görülmesidir. Ticaret diasporası düşüncesinin sacayağından biri olan siyasi yapı konusundaki ilk değerlendirmeler, Asur İmparatorluğu'nun Anadolu'daki etkinliği yönündedir[56]. Ancak günümüzde bu görüş geçerliliğini yitirmiştir. Asurluların, Anadolu beyleri ve halkı ile olan iletişimleri ticaret yapma, ticari hisse ve kredilendirmeden oluşur[57].

Asurlu tüccarların yaklaşımı Anadolu'da fevkalade güzel işleyen bir ekonomik organizasyonun kurulmasına yol açmıştır. Bu sistem, Anadolu'da ve Asur'da Asurlu tüccarları zenginleştirmiş ve bu zenginlik vergi yoluyla Anadolu beyliklerine de yansımıştır[58]. Anadolu kentlerinde zaman zaman huzursuzluk çıkmış olsa da Asurlular

---

[49] Frank 1993, 386, 390, 415-416; Veenhof 2010, 40-48. Mezopotamya'da Yeni Asur Devleti'nin kuruluşuna kadar Önasya'nın neredeyse tamamını kontrol eden bir güç ortaya çıkmamıştır. Yeni Asur, Kuzey Levant kıyılarında sona eren birkaç saldırı dışında kara devleti olarak varlığını sürdürmüştür.

[50] Frank 1993, 391, 396.

[51] Arkeoloji teorileri açısından Anadolu-Mezopotamya ilişkilerinde MÖ 2. bin yıla ait veriler, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda en yoğun biçimde karşımıza çıkar. MÖ 20. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'da bulunan Eski Asur *karum* ve *wabartum*ları, sundukları arkeolojik ve yazılı belgelerle ticaret kolonileri hakkında bilgi verirler (Michel 2008, 78-79; Barjamovic 2017; Erol 2019; Barjamovic *et al.* 2019, fig. 2). Bunlar arasında yer alan Kültepe daha uzun süreli sistemli kazıları sebebi ile diğer yerlerden daha fazla bilgi sunar (Özgüç 1986b; Özgüç 1988; Kulakoğlu 2011). Yazılı belgelerin arkeolojik veriler ile birlikte çalışılması, kolonilerin organizasyonu, Asurluların yerel halk ile iletişimi ve Anadolu ile Mezopotamya'da sosyal, ekonomik ve politik gelişmeleri kavramayı sağlamıştır (Dercksen 1996; Larsen 1976; Veenhof 1972). Asurlu tüccarların yürüttüğü ticaret, en iyi bilinen antik devir ekonomik sistemlerinden birisidir. Bu ticaret, Afganistan'dan Anadolu'ya kadar çeşitli kültürleri ve tahıl ile değerli taşlara kadar çeşitli ürünleri kapsar (Allen 1992, fig. 1; Barjamovic 2018, fig. 2).

[52] Allen 1992, 467-471.

[53] Özgüç 2005, 18-21.

[54] Özgüç 2005, 16; Barjamovic *et al.* 2012, 68-69; Stratford 2014, 35-38; Michel 2017, 84; Albayrak 2018, 10.

[55] Curtin 1984, 3; Stein 2008, 33-35.

[56] Polanyi 1957, 19-26; Lewy 1958, 101; Lewy 1964, 189 vd.

[57] Allen 1992, 464-465; Özgüç 2005, 17, 27-28; Veenhof 2010, 48.

[58] Bayram 1993, 3-13; Özgüç 2005, 15; Veenhof 2010, 48-49, 53.

Anadolu'yu terk etmeyip, sadece ticarete ara vermişlerdir[59]. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın doğal afetlerden oluşan olaylar zinciri sonucunda sonra ermesi ve takiben Eski Hitit ve Hitit İmparatorluk dönemlerinde Kültepe'de yerleşim görülmez[60].

Bu huzursuzluk döneminde dahi Asurluların Anadolu'da sergiledikleri sosyal kimlik yönünden ana veri kaynağı ise yazılı belgelerdir. Bu belgelerden Asurlu tüccarların yerli halk ile ilişki kurduğu öğrenilmektedir, ayrıca Kültepe'de bulunan arkeolojik materyalin çok büyük bir bölümü Anadolu kökenlidir[61]. Bunlara karşın Stein, Asurlu tüccarların kendi örflerine uygun yaşam tarzı sürdürdüklerini öne sürer[62] ve önerdiği ticaret diasporası teorisini, arkeolojik belgelerden ziyade yazılı belgelere dayandırır.

Yukarıda arz ettiğimiz gibi, arkeolojik konuların modern dünya sistemi veya ticaret diasporası teorileri kullanılarak yapılan izahında ön kabullere ihtiyaç duyulması, arkeolojinin temel çalışma biçimi olan, önce kültürün maddi ögelerinin tespiti zorunluluğu ile ters düşmektedir. Tüm bu maddi kalıntılar tespit edildikten sonra ancak kültürdeki değişimin nedeni sorusuna cevap bulunabilir[63].

Hititler Dönemi Hakkındaki Teorilerin Uyarlama Örnekleri ve İlgili Tartışmalar

Sosyal bilimlerde merkezi yönetime, bürokrasiye, sömürücü ekonomiye, düzenli orduya, çekirdek ve çevre dinamiklerine sahip, içinde politik, ekonomik ve kültürel çeşitliliği barındıran, coğrafi olarak geniş devletlere imparatorluk adı verilir. Bu tanıma göre siyaset bilimi profesörü Doyle, üç tip imparatorluk modelinin bulunduğunu öne sürer. Bu modeller; merkezci, sistemik ve çevresel imparatorluklardır[64].

---

[59] Kuzuoğlu 2010, 479-485.

[60] Kulakoğlu 2014, 86-87.

[61] Emre 1963; Özgüç 2005, 16-22. MÖ 3. bin yılın sonlarına ait Amik, Kilikya ve Suriye kökenli seramik Kültepe'de bulunmuştur (Özgüç 1950, 84). Orta Tunç Çağı'nda Kültepe'de bulunan Suriye mataralarının ithal ve taklitleri görülmektedir (Emre 1995, 180). Bu mataralar Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de olduğu gibi Kültepe'de de genellikle mezar buluntusu olarak ele geçmiştir. Koloni Çağı seramiğinin genelinde Mezopotamya'nın etkilerine pek rastlanmaz. Kültepe-Asur arası güzergahta yer alan Dicle Vadisi ile Kültepe arasında seramik kültürü yönünden ilişki olmadığı belirtilir (Ezer 2008, 142).

[62] Stein 2008, 33-35. Ancak Kültepe'de yapılan zooarkeoloji çalışmasında iki toplum arasında tüketim yönünden fark tespit edilmemiştir (Atıcı 2014, 207).

[63] Renfrew ve Bahn 2017, 502-504.

[64] Doyle 1986, 46. Merkezci modelde, servet, güç veya prestij gibi kazançlar peşinde olan yönetici sınıf, sistemin temelini oluşturur. Merkezci yaklaşımda, politik çekirdeğin genişleme isteği sonucu tüm değişimin merkezden perifere doğru yayıldığını düşünür. Bu modele göre şekillenen imparatorlukta, güçlü toplum otorite kullanarak, zayıf toplumun sosyopolitik yapısını değiştirebilir ve bu durum iki toplum arasında asimetrik bir güç ilişkisi olarak değerlendirilir (Doyle 1986, 123-124). Bu sistemin kontrolünde zayıf toplum belirli durumlarda kendi iç işlerini düzenleyebilir, ancak toplumlar arası konularda bağımsızlığı olsa bile, bu bağımsızlığı kullanamaz. Arkeolojide bu görüş, imparatorluk çekirdeğinin kendi maddi kültür tarzını perifere yaydığını varsayar (Sinopoli 1994, 162-164). Sistemik modelde çekirdek, çevreden fazlalık elde etmek için silahlı güç kullanarak, çevredeki ekonomik büyümeyi önlemek veya en aza indirmek için çabalar (Doyle 1986, 27-30; Wallerstein 2011, 349-350). Ne var ki merkezci model gibi, sistemik model de çevreye ait kültürel unsurları ve bu unsurların gelişimini kabul etmekte isteksizdir (Schortman ve Urban 1987, 58-61). Sistemik yaklaşım da birçok arkeolojik alanda benimsenmiştir (Ekholm ve Friedman 1982, 93-94, 101). Taşra ya da perifer modeli imparatorluk yönetiminde yerel nüfus üzerinde etkili, yerel politik ve sosyal politikalarda değişiklikler uygulayabilen eyalet liderleri ile emperyal aktörler arasındaki işbirliğine dayalı kurgulanmış idari sistem esastır. Bu modelde bir imparatorluk aktörüyle işbirliği, eyaletin seçkinlerine kaynaklara ve servete ayrıcalıklı erişimi sağlar (Doyle 1986, 25-26, 229-231). Ancak söz konusu işbirliği, yerel halkın bu işbirliği eylemini kabul ettiği ölçüde uygulanabilir bir stratejidir (Areshian 2013, 6-8). Söz konusu modellerin başarısında perifer seçkinlerinin istekli ve yetkin işbirlikçiler olmasının önemi büyüktür. Bu önem sebebi ile yönetim modelleri konusunun odağında, perifer yönetiminin oynadığı rol yer alır (Doyle 1986, 22-24, 123-127, 229). Doyle, perifer yönetimleri üzerinden yaptığı değerlendirmesinde emperyalizmi; bir toplumun diğerine idari düzenleme dikte ettirebildiği toplumlar arası asimetrik bir ilişki olarak tanımlar. Bu diktenin, emperyal ordu veya emperyal bürokratik mevcudiyet yoluyla

Hitit Devleti'nin yazılı belgeleri[65], maddi kültür kalıntıları[66] ve maddi kültür kalıntısı bağlamında seramik buluntuları[67] kültürel kimliği, etkileşimi, ekonomisi ve çekirdek-perifer değerlendirmesinde bilgi veren bir diğer kaynaktır. Anadolu'da yazılı belgelerin gölgesi altında yürütülen arkeolojik çalışmalarda, bir bölgenin kendi içinde görülen veya bölgeler arasında görülen kültürel ilişkilerin ve bu ilişkilerin maddi kanıtlarının Hitit merkezi idaresinin tasarrufları sonucunda şekillendiği görülmüştür[68]. A. Matessi, Hitit Dönemi'ne dair yorumlarında, imparatorluğun çekirdek ve perifer oluşumuna dair kanıtların dört kategori altında incelenmesini önerir. Bu kategoriler; temel sosyoekonomik gösterge olarak bölgesel çanak-çömleğin niteliğini incelemek. Bu inceleme üzerinden Hitit çekirdek bölgesinin diğer bölgeler üzerindeki kültürel etkinliğini değerlendirmek. Bölgelerin yerleşim sistemlerini incelemek. Bu yol ile sosyal yapı veya politik yapıdaki değişimleri tespit etmek. Hitit merkezi idari sistemi uygulamalarının ülke içindeki dağılımını anlayabilmek için ise Hitit anıtlarının dağılımını incelemek olarak sıralanır[69].

Merkeziyetçi görüşlere karşılık olarak yapılan yeni araştırmalarda, Hitit kültürünün imparatorluktaki dağılımında değişim olup olmadığını tespit etmek amaçlanmıştır[70]. Bu

---

doğrudan denetimle yapılmasına gerek yoktur, ekonomik bağlar veya işbirlikçi perifer seçkinleri, çevre üzerinde dikte sağlanması için yeterlidir (Doyle 1986, 40).

[65] Ünal 2005, 96-156; Gerçek 2017, 30-33.

[66] Knappett 2005, 86-90.

[67] Bilindiği gibi Hitit seramiği MÖ 17. yüzyılda devletin ortaya çıkışından itibaren Ticaret Kolonileri Çağı'nın seramik geleneklerini takip eder (Mielke 2017, 125-126). MÖ 16. yüzyılın sonunda ortaya çıkan bezemesiz yalın astarlı mal grubu (monokrom seramik/drab ware) Anadolu'da Hitit İmparatorluğu'nun sonuna kadar görülecek baskın seramik haline gelir (Mielke 2016). Hitit seramiğinde bezemesiz yalın astarlı mal grubunun standartlaşması görülürken, bu grubun Hitit etkisi ile yayılımı konusunda Kilikya Bölgesi örnek olarak sunulabilir. Hititlerin Anadolu'daki etkilerinin artması ile beraber, Kilikya Bölgesi'nde de Geç Tunç Çağı I evresine ait seramik kültürü içinde Orta Anadolu biçimleri karşımıza çıkmaya başlamış ve Hitit İmparatorluğu'nun gücü arttıkça seramik kültüründeki bu değişim daha net biçimde gözlenmiştir (Goldman 1956, 349; Slane 1987, 468-469). Geç Tunç IIA/MCI 3-4 evresinde ise seramikte Hitit unsurları baskın hale gelir (Goldman 1956, 205). Hitit ana yurdu dışında Hitit kaynaklı seramik repertuarının baskın hale gelmesinin sistematik bir ticari sömürü ile idari sistemin yansıması olduğu kabul edilmiştir (Postgate 2007, 149). H. Goldman, D. A. Slane ve J. N. Postgate'in çalışmaları gibi M. H. Gates de Kinet Höyük'ün Hitit hegemeonyası altına girdikten sonra monokrom seramiğin buluntu miktarının arttığını söyler. Bu artışın sebebinin merkezi ve standart seramik üretimi ile Hitit İmparatorluğu'nun daha verimli vergi topladığı ve siyasi çekirdeğin üretici çevreyi ekonomik kazanç amacı ile kullanmış olduğu savunulur (Gates 2001, 138-145). Hitit kültürel ve siyasi yayılmacılığının başka bir örneği de Gordion kazılarında tespit edilir. Burada baskın olarak görülen kap biçimlerinin hepsinin Hattuşa'da bulunan çanak-çömlek ile aynı olduğu, ayrıca üretim süreçlerinin de benzer olduğu tespit edilmiştir (Henrickson 1995, 87-88). İmparatorluk mülkü içinde bulunan seramik malzemenin biçim olarak yaklaşık 450 yıllık zaman zarfında bazı küçük değişiklikler ile sürekli kullanımda kalması, Hitit kültürünün değişiminde siyaseten merkeziyetçi yaklaşımının örneği olarak yorumlanmıştır (Korbel 1985, 118-120; Müller-Karpe 2002a, 257; Schoop 2006, 235-237; Konyar 2006, 340-344; Gunter 2006, 357-361; Postgate 2007, 144; Mielke 2017, 138-139). Doğu Anadolu'da Elazığ ve Malatya illerinde yapılan çalışmalarda, Hitit tesirinin görüldüğü bildirilmiştir (Whallon 1979, 273; Sevin 1991, 87; Esin 1971, lev. 92-94; Hauptmann 1971, 73-74). Bu bölgede yürütülen çalışmalarda çoğunlukla seramik malzeme üzerinde değerlendirme yapılmış ve bu değerlendirmelerde, bölgenin seramiğinin Korucu Tepe ve Norşun Tepe'nin Hitit Dönemi tabakalarına ait malzeme ile benzerlik gösterdiği bildirilmiştir (Whallon 1979, 34-45). R. Whallon'ın araştırmasına göre Norşun Tepe merkez niteliğinde bir yerleşim yeridir (Whallon 1979, 284). Bu yerlere benzer biçimde Malatya Arslantepe de Hitit merkezi idare uygulamalarının görüldüğü bir kent hüviyetindedir (Manuelli 2013a, 216-221, 389-391, 418-423.).

[68] Schachner 2009, 25-27; Manuelli 2013a, 412-426.

[69] Matessi 2016, 150-153.

[70] Bu düşünce sistematiği Doyle tarafından ortaya atılan görüşler temelinde şekillenmiştir (Doyle 1986, 123-124). Son yıllarda yapılan çalışmalarda seramik konusunda ifade edilen görüşlerin merkeziyetçi düşünceyle oluşturulduğu, ancak Hitit Devleti'nin iç dinamiklerini kavramak adına eyaletlerin yönetim içindeki rollerinin de hesaba katılması gerektiği savunulmaktadır.

amaç doğrultusunda monokrom seramiğin bölgesel dağılımında görülen farklar üzerinden bazı yeni değerlendirmeler yapılmıştır[71].

Glatz, söz konusu veriler ile değerlendirdiği monokrom seramik grubu hakkında "Kuzey-Orta Anadolu üslubu" terimini önermiş ve söz konusu seramiği Hitit İmparatorluğu'nun gölgesinden ayırmayı amaçlamıştır[72]. Ancak, Orta Anadolu ve Kilikya Bölgesi'nde bir paralel yayılım olduğu gerçeği mevcudiyetini korumaktadır[73].

Hitit yayılımının ve periferinin oluşumunda Ugarit, diğer tüm şehirlere nazaran daha önemlidir. Kentin I. Suppiluliuma tarafından ele geçirilmesinden sonra, Hitit İmparatorluğu'nun Yakın Doğu'nun güçlü devletleri arasına girdiği kabul edilir. Bu "fetihten" aldıkları yüklü haraç sebebi ile ilk başta Hititler karlı çıkmış gibi görünse de Ugarit, siyasi ve ticari alanda etki alanını genişletirken, kentin kültürel anlamda Mısır ile etkileşim içinde olduğu tespit edilmiştir[74]. Ugarit örneği, bir yerin vasal ve perifer niteliğinde olmasının ödediği ağır vergiye[75] rağmen ekonomik etkinliğinin azalacağı anlamına gelmeyeceğini, aksine zenginleşmesi ve topraklarını genişletmesi için sebep olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir[76]. Ugarit, yapılan anlaşmalar vasıtası ile Hitit pazarına daha rahat girmiştir. Doyle'ın tanımlamasına göre Hititler, Orta ve Güney Anadolu'da merkezi imparatorluk niteliğinde iken, bu sınırların dışında izledikleri siyaset, Ugarit örneğinde olduğu gibi perifer imparatorluk niteliğindedir[77].

Erken Demir Çağı

Demir Çağı'nda sosyal ve ekonomik konulara ait bilgiler yazılı kaynaklar kadar arkeolojik bulgulardan da elde edilmektedir. Bununla birlikte Erken Demir Çağı'nda yazılı kaynakların susması, arkeolojik veriler üzerinden bilgi edinmeyi zorunlu kılmaktadır[78]. Bu veriler arasında anıtsal mimari ile bu mimarinin ögeleri ayrı tutulursa, bu dönem Anadolu yerleşimlerinde çoğunlukla dere/sel taşı ve kerpiç kullanılarak oluşturulan mimari, detaylı bilgi sunmaktan uzaktır. Fırat ve Dicle havzalarında Erken Demir Çağı seramiği hakkında

---

[71] Glatz 2009, 129-131. Bu çalışmaların temelini, Boğazköy'de bulunan her çanak-çömlek biçimini, Hitit periferinde bulunan üreticilerin üretmediği tespiti oluşturur (Henrickson 1995, 87; Postgate 2007, 144). Glatz, bu durumu emperyal uygulamaya aykırı bir kanıt olarak yorumlar (Glatz 2009, 130). Glatz başka bir çalışmasında, Gates'in çömlekçi damgalarını merkezi seramik endüstrisinin kanıtı sayan argümanını reddederek, bu damgaların bölgelere göre değişen ve çeşitlilik gösteren seramik üretim biçimlerinin ya da üsluplarının bir derlemesi olduğunu öne sürer (Glatz 2012, 34). Ancak imparatorluk merkezi ile birlikte Kizzuvatna'da görülen Orta Anadolu merkezleri ile paralel biçimde artan çömlekçi işareti uygulamasının sebebine değinmez (Glatz 2012, 13).

[72] Glatz 2006, 340; Glatz 2009, 129. Bu grubun Anadolu'da dağılımı için bk. Kozal 2003, 70.

[73] Orta Anadaolu Bölgesi'ndeki yayılım için bk. Mielke 2007. Kilikya Bölgesi için bk. Manuelli 2009. Burada konu edilen Gratz'a ait çalışmaların sonuçları, farklı seramik türlerinin değerlendirilmesi ve karşılaştırılması amacı ile yazılmış yayınlar üzerinden yapılan analizlere dayanmaktadır. Bu yayınların bazılarında değerlendirilen malzemenin elde edilen bütün malzemeye oranına daha az önem verilirken, bazılarında daha çok önem verilmiştir. Bu sebeple, nicel yöntem ile varılan sonuçlarda sapma bulunması kaçınılmazdır. Örneğin Beycesultan ile ilgili yapılan çalışmalarda monokrom seramiğin tüme oranı % 90 olarak verilir (Mellaart ve Murray 1995, 21). Ancak Batı Anadolu'da Hititlerin güçlü bir yönetim dinamiği ile etkili olduğuna dair kanıtlar oldukça azdır (Seheer 2005, 39-40; Glatz 2006, 350; Sagona ve Zimansky 2009, 284-286). Beycesultan'da yapılan çalışmalarda III. ve II. tabakada toplam seramik asamblesi içinde Orta Anadolu kökenli seramik oranı ve diğer buluntuların dağılımı Hitit etkinliğinin en azından İç Batı Anadolu'nun güneyinde oldukça az olduğunu gösterir (Mac Sweeney 2010, 14-18).

[74] Glazt 2013, 30-32, 36-37.

[75] Drower 1975, 138; Alp 2002, 91.

[76] Heltzer 1977, 207-208.

[77] Sir Gavaz 2012, 29.

[78] Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması ile Orta Asur Dönemi belgelerinin Anadolu ile ilgili bilgilendirmeleri son bulur (Kertai 2008/2009, 38).

bilgilerin önemli bir bölümü söz konusu bölgedeki barajların havzalarında yapılan arkeolojik faaliyet sonucu elde edilmiştir[79]. Seramiğin yanı sıra mimari bulgular da referans alınarak, Doğu Anadolu'nun Erken Demir Çağı'nda göçer ya da yarı-göçer yaşam döngüsüne sahip olduğu belirtilmiştir[80]. Buna karşın, Erken Demir Çağı boyunca en azından Arslantepe'de ve havalisinde bulunan yöneticiler, mahallerinde tespit edilen yazıt, rölyef ve sur gibi imar-inşaat faaliyeti yolu ile bölgelerinde kalıcı olduklarını göstermek istemişler ve böylece varlıklarını vurgulamışlardır[81]. Bu yöneticilerin kendilerini hanedan ailesi olarak bilinir kılmak istemesi, muhtemelen aile geçmişleri ile ilişkilidir. Kargamış hanedanı Hitit hanedanına mensuptur[82]. Bu durum, Anadolu'da pekiştirilmiş bir merkezi idare gerçeğini ortaya koymuştur.

Arslantepe'de MÖ 12. yüzyıl ve sonrasına ait seramik buluntularda Hitit etkilerinin gözlendiği ve bunun yanında Aşağı Fırat Havzası ve Levant Bölgesi ile ilişkili seramiğin de bulunduğu bildirilmiştir[83]. Bu bölge için oldukça karakteristik olan yivli seramiğin ise MÖ 8. yüzyıla kadar kullanımda kalmış olması, en azından seramik kültüründe birlikteliğin oluştuğunu gösterir. Daha güneyde Kilikya Bölgesi'nde Tarsus Gözlükule Höyüğü

---

[79] Burada bulunan yerleşim yerlerinden Zeytinlibahçe Höyük'te bulunan Demir Çağı örnekleri, Anadolu genelinde karşılaşılan malzeme ile benzerdir (Frangipane *et al.* 2011, şek. 5b). Şaraga Höyük'te tespit edilen düz dipli *oinochoe*, matara ve diğer malzeme, Orta Anadolu örnekleri ile benzerdir (Sertok *et al.* 2011, şek. 8, 11b). Her iki havzada bulunan yerleşimlerden Salat Tepe (Ökse *et al.* 2001, 598), Şavi Höyük (Dittmann *et al.* 2002, 213) ve Mezraa Höyük'te (Yalçıklı ve Tekinalp 2004, 122; Yalçıklı ve Tekinalp 2011, 123) tespit edilen malzeme, Kuzey Suriye'nin pişmiş toprak buluntuları ile aynı nitelikleri paylaşır. Doğu Anadolu'nun Erken Demir Çağı'ndan Orta Demir Çağı'nın başlarına kadar görülen yivli seramik grubuna ait örnekler, Dicle ve Fırat havzalarında; Siirt-Türbe Höyük (Sağlamtimur 2013, 140), Lidar Höyük (Bartl 2001, 391), Kavuşan Höyük (Kozbe ve Köroğlu 2011a, 628), Kenan Tepe (Parker *et al.* 2011, 711-712), Gre Dimse (Karg 2001, 650; Karg 2002, 705) ve Giricano (Schachner 2004, 506) gibi yerleşimler ile söz konusu iki havzadaki diğer yerleşimlerde de bulunmaktadır (Özdoğan 1977, 9; Serdaroğlu 1977, tab. 1-10; Whallon 1979, 275; Duru 1979, 42-43; Esin 1987, 91; Esin *et al.* 1987; Bilgi 1987; Tekinalp ve Alp 1999, 216-217; Kozbe ve Köroğlu 2011b, şek. 4, 12; Köroğlu 2003, 233-237; Erdem 2012; Sağlamtimur 2013, 140; Biber 2018, fig. 229-231). Bunlardan Kenan Tepe'de de yivli seramiğin yanı sıra "Yerli Demir Çağı" olarak adlandırılan bir seramik grubundan söz edilmiştir (Parker *et al.* 2004, 556; Parker *et al.* 2011, 711). Tespit edilen seramik ve seramiğin dağılımına göre Erken Demir Çağı'nda benzer seramik kültürüne rastlanmaktadır (Roaf ve Schachner 2005, fig. 4).

[80] Köroğlu 2003, 240; Erdem 2012, 120.

[81] Manuelli ve Mori 2016, 216-228, fig. 1; di Filippo ve Mori 2019, 174, 176-177, fig. 2. Yukarı Mezopotamya'nın ve Anadolu'nun Erken Demir Çağı Beylikleri Tunç Çağı'ndan gelen bir geleneği sürdürerek toplumsal hafızayı diri tutmak ve daha önemlisi yaşadıkları çevrede varlıklarını net biçimde ortaya koymak adına kentleri ve kentlerin çevresini büyük inşa projeleri ile değiştirme yoluna gitmişlerdir (Harmanşah 2007, 184).

[82] MÖ 13. yüzyılın sonlarında Hitit İmparatorluğu; Hattuşa, Tarhuntaşşa ve Karkamış olarak 3'e taksim edilir. Bu taksimde merkez Hattuşa'dır. Hawkins 1994, 91-93; Bronz tabletten anlaşıldığına göre uygulamada Tarhuntaşşa ile Hattuşa'nın statüsü eşit gibi görünmektedir. Kargamış Krallığı'nda, Hitit hanedanı akrabalık ilişkilerinden kaynaklı Kuzi-Teşup'un "Büyük Kral" ünvanı ile yönetimi görülür. Kargamış ve Arslantepe kraliyet aileleri arasında hanedan akrabalığı önce baba-oğul ve devamında dede-torun ilişkisi üzerinden sürmüştür (Hawkins 1988, 103-104; Sagona ve Zimansky 2009, 303; Bryce 2012, 83). Kargamış'ın Milid Krallığı üzerindeki nufüzunun ve hanedan akrabalığının Erken Demir Çağı içinde devam ettiğini, Malatya, Gürün ve Kötü Kale yazıtları ile İspekçur ve Darende stelleri üzerindeki isimlerden öğreniyoruz (Hawkins 2000, 295-305, 321-322; Bryce 2012, 106-107).

[83] Manuelli 2013b, 380-381; Manuelli 2016, 31; Manuelli 2019, 163. Arslantepe'de MÖ 10. yüzyıldan sonra hem Orta Fırat Havzası hem de Orta Anadolu ile yakın ilişkili seramik malzeme bulunmuştur (Manuelli 2010, 80). Seramik bulguları üzerinden, Doğu Anadolu'nun Erken Demir Çağı'nın ilk iki yüzyılında, Hitit geleneğinden kopmadan bir kültür bölgesini meydana getirdiği değerlendirmesi yapılabilir. Buluntular arasında görülen Orta Anadolu ve Aşağı Fırat Havzası seramiği, akraba hanedanlar arasındaki Kargamış etkili ticari bir ilişkiye işaret edebilir. Doğu Anadolu'nun batı kesiminin Orta Demir Çağı'nda Değirmen Tepe ve Köşker Baba gibi Karakaya Barajı Havzası içinde kalan yerlerde Kıbrıs kökenli malzeme bulunması da ticari ilişki bağlamında ayrıca anlamlıdır (Manuelli 2013b, 381; Ökse 1988, fig. 594–595, 604–611). Karakaya bölgesi Orta Demir Çağı'nda tek renkli, kaba mallardan oluşan yerel seramiğe sahiptir (Ökse 1988, 19). Bu havzada ithal örnekler üzerinden Orta Anadolu, Urartu ve Geç Asur seramik türlerinin kesiştiği tespit edilmiştir.

buluntuları içinde Erken Demir Çağı başlarında Hitit etkili seramiğin görülmesi ve bu dönem içinde Erken Demir Çağı'nın sonları ve Orta Demir Çağı'nın başlarında ise Kıbrıs kökenli malzemenin görülmeye başlanması, Geç Hitit Devletlerinin bir etkisi olarak yorumlanmıştır[84]. Erken Demir Çağı'nın sonlarına doğru Anadolu'nun Doğu Akdeniz ve Doğu Anadolu'nun batısında Kıbrıs kökenli seramiğin görülmesi, ticari değişime kanıt olarak Karakaya Barajı Havzası ile beraber düşünülebilir.

Alalakh'da bulunan Kıbrıs seramiğinin kıyı yerleşimlerinde bulunanlara göre oranı oldukça fazladır[85]. Orandaki farka göre kıyı bölgelerindeki yerleşikler ile iç kesimde yaşayan insanlar arasında, göçerler bağlayıcı unsurları olmuş, mesafe ve kültürel boşluğu doldurmuş olabilirler[86]. Böylece Erken Demir Çağı'nda Aşağı Fırat Havzası'ndaki nüfusun üzerinde etkili yerel liderler ile Kargamış Krallığı arasındaki işbirliğine dayalı kurgulanmış sistemin bulunduğunu önermek isteriz. Hali hazırda bu durum Yeni Asur İmparatorluğu'nun yayılmaya başlamasına kadar Geç Hitit Beyliklerinin dağıldığı bölgede sosyopolitik yapıdaki değişiklikler ile karakterize bir geçiş dönemi olarak görülmektedir[87]. Güney Anadolu'da, Geç Helladik IIIA ve IIIB dönemlerine ait seramiğin ithal örnekleri[88] ardından gelen Geç Helladik IIIC dönemi seramiğinden etkilenmiş yerel malzemenin görülmesi, ticari faaliyete[89] ve bu bölgelere yerleşmiş Egeli insanların varlığına kanıt[90] oluşturur[91].

Orta Demir Çağı ve Tabal

Orta Anadolu'nun Erken Demir Çağı hakkında yapılan seramik çalışmalarında, Boğazköy'de Erken Demir Çağı'nın erken evresine ait genel buluntu topluluğu içinde, Hitit geleneğini anımsatan seramiğin varlığı ortaya çıkarılmış olup, Erken Demir Çağı'nın orta ve geç evresinde tespit edilen malzeme, Orta Anadolu'nun doğu kesimi içinde Karadeniz'e kadar uzanan ortak seramik yapımı anlayışını yansıtır[92]. Erken Demir Çağı'nda, Orta Anadolu'nun güney ve güney doğu kesiminde bulunan seramik malzeme benzer ortak özellikleri yansıtan diğer bir kültür bölgesini oluşturur. Seramiğin ortak niteliklerine göre bir dağılım bölgesi oluşturulur ise Kaman-Kalehöyük kuzey, Tarsus Gözlükule ise güney sınırı

---

84 Yalçın 2013, 202-203.
85 Kozal 2010, 71.
86 Sherratt ve Sherratt 1998, 337-339.
87 Bunnens 2000, 12-19.
88 Lehmann ve Sheva 2007, 481; Koehl 2010, 81-83; Pucci 2013, 96; Pamir 2013, 179.
89 Sherratt 2013.
90 Goldman 1956, 63; Slane 1987, 470; Lehmann 2013, 324-327. Anadolu bulguları ile bağlantılı olarak yapılan antik DNA çalışmaları Geç Tunç Çağı'na kadar genetik devamlılığın olduğunu göstermektedir (Skourtanioti *et al.* 2020, 1168-1F169; Ingman *et al.* 2021) Buna karşın, Aşkelon'da yapılan antik DNA çalışmasında Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçişe ait iskelet kalıntılarında Avrupa ile ilgili genetik kalıntılar tespit edilmiştir (Feldman *et al.* 2019). Bu durumu Kilikya ve Amik Ovası için de kıyaslama ögesi olarak kabul edersek, Kilikya ve Amik Ovası'nda tespit edilen Geç Helladik IIIC seramiği, Doğu Akdeniz'in kültürel alandaki panoramasını anlamlı kılacaktır (Badre 2006; Venturi 2010; Ünlü 2015; Koehl 2020). Amik Ovası'nda Orta ve Geç Tunç Çağı'nda deniz/dış kaynaklı kültürel etkiler ile karşılaşılır ve bu dönemlerde kentin çok kültürlü yapısı izlenebilmektedir (Akar 2013, 38-39; Yener 2013, 20; Pamir 2013, 179-180).
91 MÖ 12. yüzyıla ait seramik malzemede kültürel çeşitlilik yerel ve Orta Anadolu kökenli nitelikler ile birleşerek devam etmiştir (Yener 2005, 6, 67, 71, 102-103, 199; Ünlü 2017, 94-98). Ancak, Amik Ovası ve Kuzey Suriye'de tespit edilen tüm seramik materyal içinde Geç Helladik IIIC dönemi seramiği yerleşim yerine bağlı değişim göstermekle birlikte daha az oranda tespit edilmektedir (Ünlü 2017, 94-95; Welton *et al.* 2019, 308). Monokrom seramiği yönünden Amik Ovası ile Kizzuwatna/Kilikya ve Yukarı Fırat Havzası buluntuları paralellik gösterirken (Welton *et al.* 2019, 301-305), boyalı Erken Demir Çağı seramiği de Levant Geç Tunç Çağı seramik geleneğini sürdürür (Ünlü 2015, 523-526). Kilise Tepe'de de benzer devamlılık gözlenir (Bouthillier *et al.* 2014, 155-158).
92 Dönmez 2003, 224-225; Genz 2004, 26-28; Kealhofer *et al.* 2010, 75; Yılmaz 2012, 72. K. Matsumura ortak kültür olgusunu Porsuk IV ve Kaman Kale Höyük IId1-3 tabakası buluntuları üzerinden yorumlayarak, Orta Anadolu Erken Demir Çağı'nda iki farklı seramik kültürü bulunduğunu savunmuştur (Matsumura 2008, 44-45).

oluşturmaktadır[93]. Bu dönem Orta Anadolu seramiğinde, Erken ve Orta Tunç Çağı'nda uygulanmış olan biçimlendirme ve bezeme gelenekleri sergilenmiştir[94]. Ayrıca, Orta Anadolu'da nadir de olsa "ithal" olarak değerlendirilen Doğu Anadolu'nun yivli seramik grubuna ait örnekler bulunmuştur[95]. Gordion'da, Erken Demir Çağı malzemesi ile Geç Tunç Çağı arasında devamlılığın olmadığı bildirilmiştir[96]. Bu bilgilere karşın, Orta Anadolu Bölgesi'nde yönetim ve modeline dair fikir verebilecek verilerden yoksunuz.

Suriye ve Anadolu'daki şehir devletleri ile Asur ilişkilerinin başlangıcı MÖ 13. yüzyıla kadar uzanır. MÖ 10. yüzyılda Asur, önce Fırat Nehri'nin doğusundaki topraklarda sıkı bir kontrol kurmuştur. Kontrol sağlanmasıyla Yeni Asur imparatorları yazılı belgelerin yanında istila ettikleri devlet ve halklara baş eğdirmek adına askeri harekâtlar düzenlediklerini, saraylarındaki orthostatlar marifeti ile anlatmışlardır. Bu anlatımın temel noktasını, tasvir edilen olayın en etkileyici bölümlerinin gösterilmesi oluşturur. Dönemin toplumsal algısına hitap eden biçimde hazırlanmış orthostatlarda, herhangi bir yere herhangi bir anda saldırabilecek gibi görünen kralın, mağlup ettiği düşmanlarına karşı sergilediği şiddet dolu icraatları anlatılır.

Saray orthostatlarındaki şiddet sahnelerinde sergilenen dolaylı propagandanın, Asur'un saldırı düzenlediği ülkeler üzerinde kurulan denetimi ne derece etkili kıldığı tartışmalıdır. Asur gibi sınırlarını, kuruldukları bölgenin sınırlarının çok ötesine taşımış antik devletler, şiddeti birincil hakimiyet aracı olarak kullanmaktan ziyade, ilgi duydukları bölgenin niteliğine göre kuvvet uygulayarak hareket etmişlerdir[97]. Asurlular kendilerine sınır komşusu bölgelerde etkili bir denetim sistemi ve idari model kurmuşlar, ancak sürüp giden huzursuzlukların ve isyanların önüne geçememişlerdir[98].

II. Sargon ve sonrası döneme kadar Yeni Asur Devleti'nin Tabal gibi merkezine uzak bir coğrafyadaki uygulamalarının benzer ve erken örnekleri, Aşağı Fırat ve Yukarı Dicle bölgelerinde kendisini göstermektedir[99].

---

[93] Genz 2003, fig. 1.
[94] Genz 2005, 76-78.
[95] Genz 2004, lev. 28,3;
[96] Gunter 1991, 95-106; Henrickson 1993, 115; Henrickson 1994, 106; Voigt 1994, 267-268; Sams 1994, 19-20.
[97] Radner 2018, 13-14.
[98] Baştürk 2010, 142-147. Geç Hitit Beylikleri, Asur tehdidinin ve saldırısının üzerine kendi içinde, Asur Krallığı'nın lehine ve aleyhine ittifak arayışına girişmişlerdir. Öte yandan bu beylikler kendi arasında da çekişmekte ve bir birlerinden haraç talep etmekten geri durmamaktadır (Bron ve Lemaire 1989, 35-44). III. Tiglath-Pileser, Urartu kralı II. Sarduri liderliğindeki Geç Hitit Beyliklerinin birçoğunu içeren Asur karşıtı koalisyonu yener. Benzer Asur istilaları V. Salmanassar ile II. Sargon dönemlerinde de yaşanır. II. Sargon Dönemi'nde Geç Hitit Beyliklerine ait son direnişin de kırılması ile Geç Hitit Beylikleri ele geçirilir (Hawkins 2002, 59). Bu saldırıların tümünde kitlesel sürgün bir boyun eğdirme politikası olarak uygulanmıştır (Hawkins 1975, 158-159). MÖ 705 yılında Sennaherib'in krallığı ile başlayan döneme bazı araştırmacılar tarafından "Pax Assyriaca" adı verilir (Hallo 1960, 57. Görüşün tartışması için bk. Fales 2008, 17-27).
[99] Bu bölgelerde Orta Asur Krallığı ve ardından gelen Yeni Asur Krallığı'nın başlarında girişilen seferlerdeki amaç, yeni kazanımlardan ziyade, zapt edilmiş bölgeler üzerinde otoriteyi güçlendirmektir (Liverani 1988, 91-92; Kınal 1991, 250; Dinçol 1994, 14-15; Köroğlu 1998, 7-24; Tekin 2009, 205-206; Ökse 2015, 75-77). Benzer uygulama Orta Asur Dönemi'nde de yapılmıştır (Karg 1999, 241; Ökse 2020, 9). Bu bölgede, Asur egemenliğine giren yerlerin idaresinde Yeni Asur Devleti, farklı yönetim modellerini uygulamıştır (Parker 2001, 249-251). Yukarı Dicle Vadisi'nde, Yeni Asur Devleti'nin sınır hattında yer alan devletlerin, sınır komşusu devletler ve merkez ile olan kültürel ve ekonomik etkileşimi sağladığı ortaya koyulmuştur (Parker 2002, 391-392). Bu konuda Ziyaret Tepe kazısında bulunan seramik fırınlarından elde edilen mal, tüm seramiğin %24 kadarını oluştururken, formlar Nimrud ile yüzey işlenişi ise Anadolu ile ilişkilendirilmiştir (Matney *et al.* 2011, 536-537). Bunun yanında, yivli seramik buluntularının Orta ve Yeni Asur geçiş dönemine ait olduğu saptanmıştır (Matney *et al.* 2004, 391, 396; Matney *et al.* 2011, 538). Ziyaret Tepe'nin tablet buluntularına göre kent, eyaletin vergi toplama merkezidir (Matney *et al.* 2011, 542). Benzer şekilde Arslantepe kazılarında da MÖ 9. ve 8. yüzyıllarda Asur hakimiyetinin ağır bastığı bir merkez tespit edilmiştir (Liverani 2012, 338-342, tab. 1).

Modern Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da Asur varlığı, Asur'un üstünlüğü şeklinde tek yönlü hissedilirken, Orta Anadolu'da Tabal Ülkesi'nde Asur varlığı, daha "dalgalı" bir seyir izlemektedir. Bu dalgalı seyir ile Anadolu tarihinde Tabal, Asurluların yönetim uygulamalarının her çeşidinden nasibini almış bir bölge olarak karşımıza çıkar. Yazılı belgeler sebebi ile kavrayabildiğimiz bu durum, giriş bölümünde de belirtildiği gibi arkeolojik malzemede takip edilememektedir.

Tabal, MÖ 9. ve 8. yüzyıllarda yerel güçler tarafından kontrol edilen, birliğini sağlayamamış ve problemin eksik olmadığı bir bölgedir. Bölgenin söz konusu yüzyıllarına ait bilgi birikimi içinde yazılı belgeler, siyasi tarih olaylarına çok az ışık tutacak düzeydedir[100]. Bu kültür varlıkları çoğunlukla Tabal bölgesinde kimin nereye hâkim olduğu hakkında fikir vermektedir. Buna karşın, Yeni Asur İmparatorluğu'nun belgeleri Tabal hakkında daha fazla siyasi bilgi sunmaktadır. Bu belgelerde Tabal ve Tabal'in beyleri, Asur Devleti'nin hedefi ya da Urartu veya Frigler ile Yeni Asur çatışmasının bir ögesi olarak zikredilir. Günümüzde olduğu gibi Asurlular için de Tabal bir dizi şehir devletinin bir arada yaşadığı bir bölgeyi tanımlamak için kullanılmıştır.

Her ne kadar antik dönem devletlerinin kesin sınır hatlarının anlaşılması zor olsa da antik kaynaklara göre Tabal; kuzeyde Kızılırmak (Maraşantiya/Halys) Nehri'nin güney yakası, batıda Frigya, doğuda Tilgarimmu, Melid ve Urartu ile güneyde Hilakku ve Que tarafından çevrelenmiş bir bölgedir. Tabal'in güzergahlar üstü konumu ile demir ve gümüş madeni gibi doğal kaynakları bu bölgeyi Asur, Urartu ve Frigler için çekici kılmıştır.

MÖ 10. ve 9. yüzyıllarda Asur kralları, MÖ 2. binyılda kaybettikleri Suriye ve Suriye'nin kuzeyindeki bölgeleri ele geçirerek, Asur Ülkesi'ni genişletmek için çaba içine girmişlerdir[101]. Bu çabanın bir sonucu olarak Tabal, MÖ 9. yüzyıl Asur kayıtlarında ganimet kaynağı olarak kendisine yer bulmuştur[102]. III. Salmanassar Dönemi'nde ve özellikle MÖ 856'da Til Barsip'in fethi ile Asur ordusu Fırat Nehri'ni çok defa geçerek, Geç Hitit Beyliklerini yağma ve haraç seferlerine çıkmıştır[103]. III. Salmanassar, Til Barsip'ten sonra babasının fetihlerini pekiştirmiş ve sonrasında MÖ 836'da Tabal'e saldırmıştır. Bu saldırıda amaç, hem güç gösterisi ile gümüş, alabaster ve ahşap gibi doğal kaynakların yağmasını yapmak hem de Suriye'deki Asur varlığının sınır emniyetine yönelik ihtiyacın giderilmesini sağlamaktır. Salmanassar'ın saldırılarından birisi Tabal'e doğu istikametinden, Melid üzerinden gerçekleşmiş ve modern Kayseri Ovası'na (Kululu-Sultanhan-Kültepe) lokalize edilen, sonradan Bit-Purutaş olarak tanınacak Tuatti'nin krallığı üzerinde yoğunlaşmıştır[104]. Salmanassar'ın burada uyguladığı muhtemel strateji, Tabal Ülkesi'ne girdikten sonra ülkenin diğer şehir krallıklarına gözdağı vermek için en büyük krallığa saldırmasıdır[105]. Kral, ülkeye boyun eğdirdikten sonra tüm şehir krallıklarını vergiye bağlar. Bu durum Asur açısından tam bir başarıdır. Belgelerde, bu saldırı sonucunda Salmanassar'ın Tabal Ülkesi'nin Asur karşısındaki statüsü ve buradan alınan haracın/verginin miktarı ve biçimi hakkında bilgi verilmez[106]. Bu saldırı ile ilgili Asur kayıtları Tabal Ülkesi'nde bulunan tahkimatlı yerleşimler ile ilgili bilgi verir[107]. Bu bilgi, ülkenin yerel beyleri arasında çekişmenin

[100] Hawkins 2000, 433 vd.
[101] Postgate 1992, 247. Postgate, Asur tarihini 4 safhaya ayırır. Söz konusu dönem Asur tarihinin 3. safhasıdır.
[102] Hawkins 2000, 425-426.
[103] Fuchs 2002, 595.
[104] Hawkins 2000, 427.
[105] Akçay 2014, 38. T. Yiğit, Tuatti'nin bölgenin ileri gelen bir figürü olması fikrine karşı çıkar (Yiğit 2000, 178).
[106] Yiğit 2000, 178.
[107] Polacco 1973, 38-39. Bölgede bulunan yerleşimlerde hem tahkimat hem de sınır duvarları tespit edilmiştir (Aro 1998, 160-165; Şenyurt 2010, 236; Şenyurt *et al.* 2014, 104-105).

bulunduğunun göstergesi olarak yorumlanmıştır[108]. Tespit edilen sınır duvarları, Tabal Ülkesi içindeki kesin taksime işarettir[109].

Salmanassar'ın yaşlanması ile birlikte, idaresinin son yıllarında siyasi çalkantı başlar ve bu durum devlet için zafiyet meydana getirir[110]. Zafiyet sonucunda oluşan boşluk, Urartu kralı Menua tarafından doldurulur ve kral önce Melid'e ve ardından "Hate/Hatti Ülkesi'ne" saldırır. Menua'nın oğlu Argisti de ordusunu Melid üzerinden batıya ve Tabal'e "Tuatehi/Tuatti Boyu'nun/Oğulları'nın Ülkesine" sürerek, haraç talep eder[111]. Argisti yazıtı, Tabal Ülkesi'ndeki beyler hakkında herhangi bir bilgi içermez, ancak Tuatehi/Tuatti'nin torunlarına değinilmesi, MÖ 9. yüzyılın sonu ve 8. yüzyılın ilk yarısında Tabal'in doğu ve kuzeydoğusunda aynı ailenin egemenliğinin sürdüğünü gösterir.

MÖ 8. yüzyılda Urartular, Asurluların hem kuzeybatıdaki vasal devletleri için hem de kuzey sınırları için bir tehditti. II. Sarduri Dönemi'nde Kummuh, Urartu'ya teslim olmaya zorlanırken, Arpad, Melid ve Gurgum Urartu yanlısı, Asur karşıtı ittifaka katıldı[112]. Uratuların Fırat Nehri'ne kadar ulaşması üzerine yeni tahta çıkan III. Tiglath-Pileser, ilk iş olarak Melid dahil olmak üzere Urartuları MÖ 743 yılında yendi ve devamındaki yıllarda Fırat Nehri'nin batısında bulunan beylikleri idaresi altına aldı veya vasal hale getirdi[113]. Bu gelişme sonrasında Urartu Krallığı'nın batı sınırlarına da erişmesini engellemek isteyen Asur, Tabal gibi Anadolu bölgeleri ve beylikleri üzerinde denetim kurmak zorunda kaldı. Bu dönemde Topada Wasusarma/Uassurme yazıtında 11[114] ve Asur kayıtlarına göre 9 "kral" Tabal Ülkesi'nde bulunmaktadır[115].

Tabal'in coğrafi olarak kısmen korunaklı olması ve çatışma bölgesine uzak olması, Asur ya da Urartuların ülkeyi elinde tutmasını güçleştiriyordu. III. Tiglath-Pileser'in Anadolu'nun bu bölgesinde Urartu Krallığı'nı tehdit olmaktan çıkarması, Tabal krallarının Asur Krallığı'na haraç ödemesi ile sonuçlandı[116]. Asurlular bu durumu sınırlı askeri müdahale ve kısmen de diplomasi yolu ile başardılar.

Topada yazıtında, Wasusarma/Uassurme'nin anlatımına göre, kralın kendisiyle birlikte Warpalawa, Kiyakiyas ve Ruwatas'dan oluşan ittifak karşısında sekiz kraldan oluşan müttefiklerin bulunduğu bilgisi verilmiştir. Asur belgelerine göre Tabal Ülkesi geneline yayılmış olan bu çatışma durumundan bağımsız olarak Wasusarma/Uassurme'den başka sekiz kral daha III. Tiglath-Pileser'e haraç ödemektedir[117]. Bu kralların Asur'a haraç ödemesi, aralarındaki iç çekişmelere son vermemiş[118], Asur kralları da bu çatışmalara müdahil olmamıştır[119]. MÖ 730-729 civarında, Wasusarma/Uassurme haracını ödemeyerek, bir anlamda Asur kralına isyan ettiğinde, Asurlular Wasusarma/Uassurme'i tahttan indirip yerine, belgelerde "hiç kimsenin oğlu" olarak tanıtılan Hulli'yi çıkarırlar[120]. Asur

---

108 Melville 2010, 88-89.
109 Şenyurt ve Akçay 2018, 107, 110.
110 Köroğlu 2006, 162-164.
111 Hawkins 2000, 427; Kurt 2010a, 130.
112 Özkan 1993, 73-75.
113 Hawkins 1982, 410-413; Garelli 1991, 47-48.
114 Hawkins başka bir yayınında bu rakamı yazıt belirtilmeksizin 10 olarak verir (Hawkins 1982, 413).
115 Nineveh ve Kalhu kayıtlarına göre (http://oracc.org/saao/P336799/.); (http://oracc.org/rinap/Q003428/); Hawkins 2000, 452-453.
116 Weeden 2010, 41-42.
117 http://oracc.org/saao/P336799/.
118 Şenyurt ve Akçay 2018, 101-102.
119 Weeden 2010; Hawkins 2000, 430-431. Topada yazıtında, Wasusarma/Uassurme ile birlikte üç müttefik kralın sekiz adet isim belirtilmeyen krala karşı savaştığı bir sınır çatışması anlatılmaktadır.
120 Luckenbill 1926, 288, no. 802.

belgelerinde Wasusarma/Uassurme'nin haraç ödememesine neyin sebep olduğu anlatılmaz. Fakat sorun ne olursa olsun Asur İmparatorluğu'nun Tabal Ülkesi'nin "büyük kralını" değiştirmesi sorunları çözmemiştir[121]. S. Y. Şenyurt ve A. Akçay, Topada yazıtında anlatılan çatışma sürecinin V. Salmanassar Dönemi'ne kadar uzandığını savunur ve bu bağlamda iki ittifak arasındaki mücadelede Hulli'nin yenilmesini, arkasında Asur desteğini alamamasına bağlar[122]. Bu durum, Tabal'de Asur'un müttefikleri karşısında yerel müttefiklerin varlığına işaret eder. S. Melvile ise Asur karşıtı veya destekçiliği olgusuna değinmeden, Wasusarma/Uassurme'nin yardımına Tabal krallarının koşmadığını söyler[123]. Tüm bu mücadeleye rağmen Wasusarma/Uassurme'nin tahtan indirilmesi Asur İmparatorluğu'nun Tabal Ülkesi üzerindeki gücünü göstermesi bakımında önemlidir.

Tabal beyleri bu süreçte "büyük kral" olma ve topraklarını genişletmede başarılıdırlar[124]. Böylece kendilerinde, geçmişlerine atıf yapacak kuvveti bulup, anıtsal eserlerin yapımına başlamış olmalıdırlar[125]. Tabal Ülkesi'nde bulunan anıtların Hartapu Grubu[126] haricindekilerin tümü MÖ 8. yüzyılın 2. yarısına, yani Tabal'in vasal ülke statüsüne geçişinden sonraya aittir[127]. Bu yeni durum, Tabal Ülkesi'nde ancak zenginleşme sonucu ortaya çıkabilir[128]. Kululu heykelleri bu varlık artışının bir sonucudur.

II. Sargon, MÖ 721 yılında Asur tahtına çıktığında, Urartu Krallığı'nı ve Frig Krallığı'nı Asur'un vasal devletlerine ve kuzey sınırlarına yönelik bir tehdit olarak bulur. Asur Krallığı'nın bu tehdidi savuşturmak adına yaptığı ilk iş, Tabal ile birlikte Melid ve Que'nin kontrolünü korumak olmuştur. Kral, MÖ 718'de Sinuhtulu Kiakki'yi tahttan indirir ve Sinuhtu'yu Atunnalı Kurti'ye verir[129]. Sargon, Hulli'nin oğlu Ambaris'i hem Bit-Purutaş kralı hem de kızı Ahatabisa ile evlendirerek damadı yapar ve Hilakku'yu kızına çeyiz olarak verir. Sargon bu suretle bölgede çok parçalı bir yapı meydana getirirek, bir güç dengesi oluşturmayı amaçlar. Sargon'un uygulamalarına bakılırsa, vasal bir Bit-Purutaş/Tabal görmek istemiştir. Buna karşın, Asur belgelerinin anlattığına göre Ambaris ve Kurti'nin de dâhil olduğu Tabal kralları, Muşkili Mita ve Urartulu Rusa ile işbirliğine giderek, Asurluları Tabal'den çıkarmak üzere harekete geçer[130]. Ancak Sargon bu isyanı bastırır ve Bit-Purutaş'ı resmen Asur eyaleti statüsüne düşürür[131]. Eyalet olma sürecinde Kiakki'nin isyanı sonucunda esaret altına alınmasının ve MÖ 714 yılında Sargon'un Urartuları yenmesinin Ambaris'te bir tedirginliğe sebep olup, Muşkili Mita ile işbirliğine yakınlaştırmış olabileceği önerilmiştir[132]. Olayların seyri, diğer Tabal kralları arasında Ambaris açısından farklı olmalıdır. Çünkü Ambaris, Dur Sarrukin krali belgelerine göre Asur'da büyümüş ve sonrasında Sargon'a damat olmuştur[133].

---

121 Şenyurt ve Akçay 2018, 102-103.
122 Şenyurt ve Akçay 2018, 103.
123 Melville 2010, 93.
124 Simon 2017a, 174-175; Simon 2017b.
125 Melville 2010, 94.
126 Akçay 2016.
127 Hawkins 2000, 429.
128 Simon 2017b.
129 Kurt 2010b, 73.
130 Winckler 1889, 29-31.
131 Yiğit 2000, 184; http://oracc.org/saao/P224485/. Hubisna'nın durumu ise Asur kaynaklarına göre belirsizdir (Hawkins 2000, 428). Bu dönemde Yeni Asur Krallığı merkezini, modern Kayseri Ovası'nın oluşturduğu Bit-Burutas/Tabal ile merkezini Bor Ovası'nın oluşturduğu Tuwana'ya kadar resmen genişletmiştir (Baydur 1970, 86). T. Bryce, Bit-Purutas'ı Karaman'ın kuzeyi ile Kayseri arasını önerir (Bryce 2012, 144).
132 Melville 2010, 97-98.
133 RINAP: Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period; http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/qpn-x-people#Q006482.164, Sargon II 001, Q006482, 194b, 198b.

İlk başta bu yeni dönem Asur'un alternatiflerini de ortaya çıkarmış gibi görünüyor olsa da Tabal kralları için siyasi gücün sürdürülmesi adına oldukça sıkıntılı bir süreç olduğuna şüphe yoktur. Bu döneme ait Asur kaynakları, Tabal'in kontrolü için mücadelenin sürdüğünü gösterir. Böylece Tabal bölgesi MÖ 8. yüzyılın sonlarına doğru bir kez daha güçlü krallıkların çatışma alanı içinde kalır.

Bu olaylardan sonra Asur kaynakları Sargon'un, bir kısmı Asurlu olmak üzere Kargamış ve civarından göçmenleri Bit-Purutaş'a getirtip, yöneticileri ile beraber buraya yerleştirdiğini bildirir[134]. Fakat yeni yerleşimcilerin ülkedeki varlığı ve Ambaris'in yöneticilikten uzaklaştırılması sorunları çözmemiştir.

Asur-sarru-usur'a II. Sargon'dan gelen mektupta, Que-Urartu ve Frig-Asur ilişkileri dışında Atunna ve Istuanda Beyliklerinin Tuhanalı Urpalla'nın ve Bit-Purutaş'ın bazı kentlerini yani Asur Devleti'nin toprağını aldığı anlatılır[135]. Mektuba göre, Asur eyaletinin bir parçası olduğu iddia edilen toprakların iki farklı Tabal Ülkesi kralı tarafından alınması, Asur'un Tabal kralları üzerinde sıkı bir kontrolü olmadığını göstermektedir. Ayrıca Tabal kralları dönemin üç büyük gücü ile de temas halindedir. Fakat söz konusu mektuba göre Midas'ın II. Sargon ile anlaşması, Tabal krallarını tamamen yalnız bırakmış, dahası Sargon mektubunda Frigler ile birlikte Tabal beylerine karşı bir saldırının sinyalini vermiştir[136].

Kral mektubunda bildirdiğini yaparak, Bit-Purutaş'a gelir ve burada MÖ 705 yılındaki savaşta ölür. Kralın ölümü ile birlikte Tabal Ülkesi'nde Asur egemenliği son bulur[137]. Kimi araştırmacılar bu savaşı ve II. Sargon'un ölümünü Kimmer-Asur çatışmasına bağlar[138]. Buna karşın, Asur belgelerinde Tabal krallarının ve ülkesinin Kimmer-Asur çatışmasının bir parçası olduğuna dair kesin beyan yoktur[139]. MÖ 7. yüzyıl ile beraber Asur'un ülkeden çekilmesini takip eden süreçte, Kimmer tehdidi ve buna bağlı Urartu ve Frigya'nın yıkılışı, Anadolu'nun tüm güç dengesini değiştirir.

Tabal, MÖ 7. yüzyılın Asur kayıtlarında; Assarhadon Dönemi'nde Kimmerler ile Asur Krallığı'na karşı birlik olan ve Asurbanipal Dönemi'nde ise Asur'a savaşsız teslim olup haraç ödeyen bir bölge olmak üzere iki zıt anlatım ile yer alır[140]. Her iki kralın kayıtlarında Tabal krallarının Anadolu'nun diğer kralları ile Asur'a karşı işbirliği içinde olduğu anlaşılmaktadır[141].

Tabal Ülkesi'nin kronik çok parçalı siyasi yapısı, Tabal'in siyasi varlığının ortadan kalkması ile sonuçlanacak sürecin temelini oluşturmuş olmalıdır. Boğazköy[142], Alişar[143] ve tartışmalı olmakla beraber Gordion'da[144] tespit edilen Kimmer akınlarının tahribatına dair

---

134 Tabal'de yapılan arkeolojik çalışmalarda Kululu (Özgüç 1971, 48) ve Göllüdağ'da (Tezcan 1968, 219) bulunan heykeltıraşlık örnekleri ile Kültepe'de (Özgüç 1971, 12) ve Kululu'da (Özgüç 1973, 13-15) bulunan mühürler haricinde Yeni Asur sanatını anımsatacak yabancı bir kültüre ait ögelere henüz rastlanmamıştır. Kululu'da bulunmuş söz konusu heykeltıraşlık eserleri Geç Hitit denilen beyliklerin hemen hemen tamamında karşımıza çıkan heykeltıraşlık eserlerinin MÖ 8. yüzyılın 2. yarısına ait Geç Hitit veya Suriye-Hitit stili ile uyumludur. Buna karşın Akçay, Sargon Dönemi'nde gerçekleştirilen zorunlu göç olgusunun kültürel değişime yol açmış olabileceğini savunur (Akçay 2020, 25-26).
135 Postgate 1973, 23-25.
136 Postgate 1973, 25.
137 https://www.ucl.ac.uk/sargon/essentials/kings/sargonii/
138 Hawkins 2000, 428; Toptaş 2020, 40.
139 Berndt-Ersöz 2008, 22, dn. 104.
140 Tansuğ 1949, 536-537; Starr 1990, 12-13; Yiğit 2000, 185-186. Tabal'in Kimmer kralı Tugdamme yanında Asur'a karşı yer alması, bu duruma sebep olmalıdır (Cogan ve Tadmor 1977, 84).
141 Starr 1990, LVIII.
142 Bittel ve Güterbock 1933, 36; Neve 1982, 147; Bossert 2000, 158-159.
143 von der Osten 1937, 323.
144 Young 1955, 16; Manning *et al.* 2001.

belgeler, Tabal bölgesi yerleşimlerinden Ovaören'de[145] tespit edilmiştir[146]. Anadolu'nun diğer devletleri için de yıkım getiren bu olayın seyri, Asur kaynaklarına göre Kimmer-Tabal işbirliği şeklinde gelişmiştir[147]. Tabal kültürel varlığının göstergesi olan seramiklerin[148] ve siyasi varlığının karakteristik özellikleri olan kaya kabartmaları, steller ve yazıtların bölgede görülmemesini, Kimmer işbirliğinin uzun vadeli olumsuz etkisi olarak düşünmekteyiz.

Tabal'in bu son dönemi Asur Krallığı penceresinden değerlendirildiğinde, Doyle'ın sistemik imparatorluk modeli önerisine göre güvenlik arayışının temel kaygı olduğu görülür[149]. Bu bağlamda, Tabal bölgesinde görülen ekonomik yıpranmanın oluşmasının arkasında, Asur'un Frigya kaynaklı güvenlik endişesinin daha kötü bir hal almasını önermek isteriz. Asur'un kuzey ve doğu sınırları için ortaya çıkan Kimmer tehdidine iki cephede savunmaya geçilmesi, Tabal yerel güçlerine olan desteğin çekilmesi sonucunu doğurmuş olabilir.

Kimmer saldırısından önce Orta Anadolu'nun kontrolü için Asur, Frigya ve Urartu arasındaki rekabet, Tabal ekonomilerini bastırmaktan ziyade geliştirmiş olmalıdır. Sonuç olarak, Demir Çağı Önasyası'nın üç büyük gücü Tabal Ülkesi'nden demir ve gümüş gibi yüksek değerli malzemelerin düzenli olarak tedarik edilmesini talep etmişlerdir. Asur'un Tabal bölgesi üzerinde olanca ağırlığının hissedildiği zamanlardan farklı olarak, MÖ 7. yüzyılda söz konusu yüzyılın neredeyse tamamına yayılacak şekilde hiyeroglif yazıtlar ile diğer anıtsal eserlerin ortadan kalkması[150], Asur ile kurulan emperyal ilişki çerçevesinde değerlendirilebilir.

Sonuç

Erken Demir Çağı'nda Geç Hitit coğrafyasının güney ve kuzey bölgelerinde, hanedan ailelerinin varlığı sürmektedir[151]. Bu coğrafyanın güneyi ile Aşağı ve Yukarı Fırat havzalarında yapılan araştırmalarda tespit edilen bu hanedanlar, Hititlerden devraldıkları, idare anlayışının bir devamı olarak[152] kıymetli ticari metanın tekelini ellerinde tutmuş olmalıdırlar. Ticaret, her beyliğin elit kesiminin paydaşı olduğu bir zümrenin tekelinde sürmüş olabilir. Ancak tekelleşmenin Tunç Çağı'na göre farkı, tek bir sarayın istifadesi yerine çok paydaşlı (hatta kabilelerin de işin içine dahil olduğu) yapının ortaya çıkmasıdır[153]. Dönemin kral veya beylerinin ortak çıkarları gereği kıymetli malların ticareti denetlenirken, çanak-çömlek gibi ticaretin daha az önemli unsurlarının pazarda yer almasına izin verilmiş olmalıdır. Bu sistem, Doyle tarafından önerilen taşra ya da perifer modeli imparatorluk yönetimi ile benzer noktalara sahiptir.

Tabal Ülkesi'ne ilki MÖ 9. yüzyıl ortalarında Asur, ikincisi MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında Urartu olmak üzere dış güçlerin müdahalesi görülür. Söz konusu saldırılarda

---

145 Akçay 2015, 53.
146 Göllüdağ'ın durumu ise çok şüphelidir. Göllüdağ kazı raporunda iki tabanın tespit edildiği ve altta bulunan ikinci tabanın yangın geçirdiği bilgisi verilmekte ve bu tabanın hemen üzerinde bir taban bulunduğu anlatılmaktadır (Tezcan 1968, 216; Tezcan 1992, 1-11). Ancak tek başına yangın geçirmiş bir tabanın tespit edilmesi, kentin Kimmer tahribi için yeterli kanıtı oluşturmaz. Göllüdağ hakkında bk. Şenyurt ve Akçay 2018, 105-106.
147 Tansuğ 1949, 540-541; Toptaş 2020, 41-42, 50. Bilindiği gibi Anadolu'da Kimmer varlığına delil olarak kabul edilen buluntular Tabal bölgesi dışında Lydia, Urartu ve Orta Karadeniz Bölgesi ile krallıklarında da görülmektedir (San 2000).
148 Şenyurt *et al.* 2019, 227.
149 Doyle 1986, 125.
150 Hawkins 2000, 433.
151 Müller 2005, 112.
152 Yener 1995, 101-107; Cordani 2016, 162-163.
153 Bunnens 2000, 13, 16.

amaç, Tabal Ülkesi'nin doğal kaynaklarını sömürmektir. Asur kralı III. Salmanassar ve Urartu kralı I. Argisti çağdaşları olan krallar ile Tabal Ülkesi'nde savaşmamıştır. Ayrıca bu krallar Tabal için de savaşmamışlardır. Dolayısıyla, Tabal Ülkesi her iki devlet için esas hedef olarak görünmemektedir. Bu devletler tarafından Tabal, yoğun askeri çaba ve maliyete değmeyecek, ancak sömürgeleştirilmeye uygun bir ülke olarak görülmüş olmalıdır.

III. Salmanassar Dönemi Asur kaynaklarında yirmi krallıktan söz edilirken, bu sayı, MÖ 8. yüzyılın ortalarına ait Asur kaynaklarında dokuz krala düşer. Bu durum ülke içinde vasal krallıklarda oluşan bir yapılanmanın ortaya çıktığını gösterir. Bu bilgi ışığında Asur istila dalgalarının, Tabal Ülkesi beylerinin birlik olma sürecini de hızlandırmış olabileceği söylenebilir. Aynı zamanda kral sayısındaki azalma, Tabal krallarından bazılarının sivrilerek, kendi bölgesel hegemonyalarını kurmuş olabileceklerini düşündürmektedir. Bu durum, dönemin emperyal dünyasının işleyişinin ülke içindeki sonucu olarak görülebilir[154].

Tabal'in MÖ 850'ler ile MÖ 750'ler arasındaki dönemini ülke içindeki politik olguları bir kenara bırakarak, "dolanıklık teorisinin" öngördüğü işleyiş içinde Anadolu'nun diğer bölgeleri ile olan ilişkilerinden yola çıkarak değerlendirmek mümkündür. Fakat aynı zamanda bu dönemin siyasetini bir sistem içinde izah etmek istediğimizde, karşımıza modern dünya sistemi teorisinin periferine hakim olan çekirdek devlet modeli çıkmaktadır. Yazılı kaynakların ifadelerine göre bu dönem eşitsiz değişime dayalı çekirdek-perifer ilişkisidir. Aynı tarih aralığı içinde, Tabal Ülkesi ile Asur Krallığı arasında kolonicilik faaliyeti ilişkisi sınırları içinde değerlendirme yapmayı mümkün kılan yeterli veri bugün için yoktur. MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında Asur ve Urartu arasında artan rekabet, Asur'un Pit-Purutaş'ı vasal devleti haline getirmesi için sebep olur. Tabal için sancılı geçen Wasusarma/Uassurme'nin azil sürecinde yaşanan olayların, antik çağ emperyalizminin sonraki dönemlerinde de karşılaşılacak bir durum olan; ismen bağımsız gibi görünen krallıkların büyük devlet ile girdikleri ilişki sonucunda ortaya çıkan "gayriresmi" imparatorluk sistemi dahilinde gerçekleştiğini önermek isteriz. Bu durum Yakındoğu'da Roma'nın baş eğdirdiği devletlerin idaresinde de kendisini gösterir. Doyle, Montesquieu'nun görüşlerine nispet ederek ortaya koyduğu yaklaşımda, Roma'nın istila ettiği bir yerde önce özgürlüğe izin verdiğini, bu durumun özgürlüğü isteyen ve Romalıların iradesinden başka irade olmadığını savunan iki fraksiyonun ortaya çıkmasına sebep olduğunu anlatır. Roma'yı savunan grubun her zaman daha güçlü olduğunu, bunun için galip geldiğini ve bunun yavaş bir fetih yolu olmakla beraber, düşmanda uzun süreli bir zayıflık oluşturduğunu belirtir. Teslimiyetin en son aşamasında ise kayıtsız bir şekilde Roma'nın fethettiği yeri zayıflatan koşulların dayatıldığını söyler[155].

Bu sisteme göre periferin iç düzenini sağlayacak güce sahip olması, fakat bağlı bulunduğu çekirdeğin çıkarlarına zarar verebilecek güce kavuşmamasını sağlamak esastır[156]. Bu noktada imparatorluk sisteminde çekirdek devletin perifer ile olan ilişkilerini tehdit ve destekleme dengesi içinde oluşturduğu açıktır[157]. Bu bağlamda Algaze'nin ortaya attığı Uruk dünya sistemi teorisinin temelinde bulunan ve esasen ticari faaliyet ile ilişkilendirilen bağımlılık ve emperyalizm, Yeni Asur kralları tarafından siyaset ve diplomasi alanlarında tam anlamı ile uygulanmıştır.

Wallerstein'a göre emperyal güç açısından ideal olanı, haraç ve diğer yükümlülükler yerine getirilirken perifer devleti doğrudan yönetmek zorunda kalmadan, ülkeyi idare

[154] Melville 2010, 88-89.
[155] Doyle 1986, 90-94.
[156] Doyle 1986, 13.
[157] Doyle 1986, 38.

etmektir. Bu nedenle perifere yapılması zor yükümlülükler vermek ters etki yaratacaktır[158]. Bu yaklaşım antik döneme uyarlanırsa, Tabal'in egemen yerel güçlerinin, III. Tiglath-Pileser'in himayesinde gelişirken "büyük kral" ve "kahraman" olmaları ve böyle anılmaları, Asur kralının tanıdığı bir "özgürlük" olarak görülebilir[159]. Bölgede Tuwana kralları ise "kral" ve "kahraman" olarak anılır. Bu durum belki de Asur desteğini arkasına alan krallar arasındaki hiyerarşinin bir sonucudur[160]. Periferi kontrol altında tutmak adına geliştirilen modelde, antik devletler uzak ülkelerin yerel hanedan ailelerinin idari düzenleme içine dahil edildiği yönetim modelini ortaya koymuştur. Bu modelin temelinde, iyice genişlemiş ülke sınırlarının güvenliğinin sağlanması adına esnek idari ve ekonomik yöntemler geliştirilmesi bulunmaktadır[161].

Tabal Ülkesi'nin çok parçalı siyasi yapısı yerel beylerin güçlü olmasını engelleme, bu beylerin birleşmesini engelleme, Frig ve Urartu krallıklarının ülkedeki faaliyetlerini engelleme gibi bir dizi mecburiyeti de Asur Devleti'ne yüklemiştir. Bu mecburiyetlerin altında kalan Tabal'in beyleri arasındaki rekabetin yoğunlaşması, kendilerini bilinir kılma isteklerini arttırmış ve suretle anıtlar ve yazıtlar yaptırmalarını teşvik etmiştir.

Tabal'in Asur eyaleti olması, daha önceki bir dönemde Asur'da dahil olmak üzere hiçbir gücün kalkışmadığı bir durumdu. Asur bu hareketi ile gerektiğinde Tabal gibi uzak bir coğrafyada olsa bile egemenliğinden taviz vermeyeceğini açıkça göstermiştir. Ne var ki Asurluların Tabal Ülkesi'nde çıkan sorunların çözümüne yönelik askeri, ekonomik ve politik ögelerin herbirini ayrı bir seçenek olarak uygulamalarının altında yatan sebep, mesafe-değişim oranı teorisinde görülen maliyet unsurudur[162]. Maliyetten kaçınmak adına Tabal bölgesi beylerine kraliyet ailesi ile evlilik, başka bölgelerin topraklarının armağan edilmesi ve diplomasi, bu konuda yardımcı olmuş olmalıdır. Böylece istila edilen ya da vasal krallığa dönüştürülen memleketlerde ekonomik kaynakların sömürülmesi, işleyen bir sistem içinde yürütülmüş olacağı hesap edilmiştir. Tüm bunlara rağmen Ambaris olayı sonucunda Tabal Ülkesi resmen ilhak edilir. Asur'un Tabal ile ilgili yaklaşımı toplamda 150 yıllık sürede aşama aşama gerçekleşen ilhak olgusunun aslında Asur tarafından arzu edilen bir sonuç olmadığıdır. Asur'un sınır komşusu bölgeler için oluşturduğu kontrol mekanizmasının Tabal gibi daha uzak coğrafyalarda etkili olmadığı, çıkan isyanlardan anlaşılmaktadır.

---

158 Wallerstein 1974, 57-59.

159 II. Tuati; Kululu, Çiftlik, Topada, Kayseri yazıtlarında ve Wasusarma/Uassurme; Topada, Suvasa, Sultanhan ve Kayseri yazıtlarında "büyük kral" ve "kahraman" ünvanları ile yer alırken Göstesin yazıtında sadece ismi okunmaktadır.

160 Tuwana krallarından; Saruwani Andaval yazıtında, Muwaharani Bor yazıtında ve Warpalava; İvriz, Bor, Bulgarmaden, İvriz II, Niğde II, Topada stel, yazıt veya anıtlarında ve II. Muvaharani Niğde stelinde "kral" ünvanı ile yer alır.

161 Parker 2006, 83-91.

162 Parker 2001, 252-253. Mesafe-değişim oranı teorisine göre merkezi otoritenin uyguladığı askeri, ekonomik veya politik her türlü girişimin maliyeti, bu girişimin merkezden uzaklığıyla orantılı olarak artar. Bu durumda ekonomik zorlanma kaçınılmazdır (Stein 1999b, 171-175).

Bibliyografya

Akar, M. (2013). The Late Bronze Age Fortresses at Alalakh: Architecture and Identity in Mediterranean Exchange Systems. K. A. Yener (Ed.) *Across the Border: Late Bronze Age-Iron Age Relations between Syria and Anatolia, Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, İstanbul, May 31-June 1, 2010* (ss. 37-61). Peeters.

Akçay, A. (2014). Tabal Ülkesinin Tarihsel Süreci Üzerine Bir Değerlendirme. *Tarih İncelemeleri Dergisi, 29*(1), 37-58. https://doi.org/10.18513/egetid.69160

Akçay, A. (2015). Ovaören-Yassıhöyük'den Bir Yarı İkonik İdol. *Arkeoloji ve Sanat*, *149*, 47-54.

Akçay, A. (2016). Hartapu: Kimin Kralı?. S. Erkut ve Ö. Sir-Gavaz (Ed.) *Studies in Honour of Ahmet Ünal Armağanı* (ss. 9-25). Arkeoloji Sanat Yayınları.

Akçay, A. (2020). Tabal Heykeltraşlık Eserleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *2*, 11-28.

Akın, S. (2015). A Review on the Roots of Marxist Approach in Archaeology. *International Journal of Archaeology. 3*(4), 33-38. https://doi.org/10.11648/j.ija.20150304.11

Akkermans, P. M. M. ve Schwartz, G. M. (2003). *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c.16,000-300 BC).* Cambridge University Press.

Albayrak, İ. (2018). Eski Asurca Kaynaklara Göre Asur-Anadolu İlişkilerinde Hahhum Krallığı'nın Önemi. *Archivum Anatolicum, 12*(2), 1-11. https://doi.org/10.1501/Archv_0000000149

Algaze, G. (1993a). *The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilizaton*. The University of Chicago Press.

Algaze, G. (1993b). Expansionary Dynamics of Some Early Pristine States. *American Anthropologist*, *95*(2), 304-333.

Algaze, G. (2001). Initial social complexity in southwestern Asia: The Mesopotamian advantage. *Current Anthropolgy*, *42*(2), 199-233. https://doi.org/10.1086/320005

Algaze, G., Brenties, B., Knapp, A. B., Kohl, P. L., Kotter, W. R., Lamberg-Karlovsky, C. C., Schwartz, G. M., Weiss, H., Wenke, R. J., Wright, R. P. ve Zagarell, A. (1989). The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization [with Comments and Reply]. *Current Anthropology*, *30*(5), 571-608.

Allen, M. (1992). The Mechanisms of Underdevelopment: An Ancient Mesopotamian Example. *Review (Fernand Braudel Center)*, *15*(3), Comparing World-Systems, 453-476.

Allen, M. J. (1997). *Contested Peripheries: Philistia in the Neo-Assyrian World-System*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi], University of California.

Alp, S. (2002). *Hitit Çağında Anadolu*. TÜBİTAK Yayınları.

Areshian, G. E. (2013).Variability and Complexity in Multidisciplinary and Interdisciplinary Studies of Empires. G. E. Areshian (Ed.) *Empires and Diversity: On the Crossroads of Archaeology*, *Anthropology, and History* (ss. 1-20). UCLA. https://doi.org/10.2307/j.ctvdjrqgq.6

Aro, S. (1998). *Tabal: Zur Geschichte und materiellen Kultur des zentralanatolischen Hochplateaus von 1200 bis 600 v. Chr.* [Yayımlanmamış Doktora Tezi], University of Helsinki.

Atıcı, L. (2014). Food and Ethnicity at Kültepe-Kanesh: Preliminary Zooarchaeological Evidence. L. Atıcı, F. Kulakoğlu, G. Barjamovic ve A. Fairbairn (Ed.) *Current Research at Kültepe/Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity* (ss. 195-213). Lockwood Press. https://doi.org/10.2307/j.ctvvnd58

Barde, L. (2006). Tell Kazel-Simyra: A contribution to a relative chronological history in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age. *BASOR, 343*, 65–95.

Barjamovic, G. (2011). *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Museum Tusculanum Press.

Barjamovic, G. (2017). A Commercial Geography of Anatolia: Integrating Hittite and Assyrian Texts, Archaeology and Topography. M. Weeden ve L. Z. Ullmann (Ed.) *Hittite Landscape and Geography* (ss. 311-319). Brill.

Barjamovic, G. (2018). Interlocking Commercial Networks and the Infrastructure of Trade in Western Asia during the Bronze Age. K. Kristiansen, T. Lindkvist ve J. Myrdal (Ed.), *Trade and Civilisation: Economic Networks and Cultural Ties, from Prehistory to the Early Modern Era* (ss. 113-142). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108340946.006

Barjamovic, G., Hertel, T. ve Larsen, M. T. (2012). *Ups and Downs at Kanesh: Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period*. Leiden.

Barjamovic, G., Chaney, T., Coşar, K. ve Hortaçsu, A. (2019). Trade, Merchants and the Lost Cities of the Bronze Age. *The Quaterly Journal of Economics, 134*(3), 1455-1503.

Barnett, H. G., Broom, L., Siegel, B. J., Vogt, E. Z. ve Watson, J. B. (1954). Acculturation: An Exploratory Formulation The Social Science Research Council Summer Seminar on Acculturation, 1953. *American Anthropologist*, *56*(6), 973-1000.

Bartl, K. (2001). Eastern Anatolia in the Early Iron Age. R. Eichmann ve H. Parzinger (Ed.) *Migration und Kulturtransfer: Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. Vorchristlichen Jahrtausend: Akten Des Internationalen Kolloquiums, Berlin, 23-26. November 1999* (ss. 383-410). Habelt.

Baştürk, E. (2010). Asur Devletinin Yukarı Dicle Vadisi Yayılımı ve Politik Uygulamaları. D. B. Erciyas (Ed.) *Güneydoğu Anadolu Araştırmaları Sempozyumu* (ss. 139-149). Ege Yayınları.

Baydur, N. (1970). *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Bayram, S. (1993). Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 36*(1-2), 2-13.

Berndt-Ersöz, S. (2008). The Chronology and Historical Context of Midas. *Historia, 57*(1), 1-37.

Biber, H. (2018). *Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları, 2009-2014*. Hiperlink Yayınları.

Bilgi, Ö. (1987). Köşkerbaba Höyük Kazısı, 1979. *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları* (ss. 217-249). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları.

Binford, L. R. (1962). Archaeology as Anthropology. *AmerAnt, 28*(2), 217-225.

Bittel, K. ve Güterbock, H. G. (1933). Vorläufiger Berichte über die dritte Grabung in Boğazköy. *MDOG, 72*, 1-53.

Bossert, E. M. (2000). *Die Keramik phrygischer Zeit von Boğazköy: Funde aus den Grabungskampagnen 1906, 1907, 1911, 1912, 1931-1937 und 1952-1960. Boğazköy-Hattusa XVIII*. Philipp Von Zabern.

Bouthillier, C., Colantoni, C., Debruyne, S., Glatz, C., Hald, M. M., Heslop, D., Kozal, E., Miller, B., Popkin, P., Postgate, N., Steele, C. S. ve Stone, A. (2014). Further work at Kilise Tepe, 2007-2011: refining the Bronze to Iron Age transition. *AnatSt, 64*, 95 – 161. https://doi:10.1017/S0066154614000076

Bron, F. ve Lemaire, A. (1989). Les inscriptions araméennes de Hazaël. RAssyr, *83*(1), 35-44.

Bryce, T. (2012). *The World of the Neo-Hittite Kingdoms, A Political and Military History*. Oxford University Press.

Bunnens, G. (2000). Syria in the Iron Age: Problems of Definition. G. Bunnens (Ed.) *Essays on Syria in the Iron Age* (ss. 3-19). Peeters Publishers.

Burney, C. A. (1958). Early Anatolia in the Chalcohthic and Early Bronze Age. *AnatSt, 8*, 157-209.

Chase-Dunn, C. ve Hall, T. D. (2000). Comparing World-Systems to Explain Social Evolution. R. Denemark, J. Friedman, B. Gills ve G. Modelski (Ed.) *World System History* (ss. 85-113). Oxford University Press.

Childe, V. G. (2006). *Kendini Yaratan İnsan* (Çev. F. Ofluoğlu). Varlık Yayınları.

Cogan, M. ve Tadmor, H. (1977). Gyges and Ashurbanipal: A Study in Literary Transmission. *Orientalia*, *46*(1), 65-85.

Cohen, A. (1971). Cultural strategies in the organization of trading diasporas. C. Meillassoux (Ed.) *L'évolution du commerce africain depuis le xixe siècle en Afrique de l'Ouest* (ss. 266–281). Oxford University Press.

Cordani, V. (2016). The Development of the Hittite Iron Industry. A Reappraisal of the Written Sources. Die Welt Des Orients, 46(2), 162-176.

Crawford, H. E. W. (1973). Mesopotamia's Invisible Exports in the Third Millennium B.C. *WorldArch*, *5*(2), 232-241.

Cripps, E. L. (2014). Review: Money and Prices in the Ur III Economy of Umma: Monetary Role of Silver and its Administration in Mesopotamia during the Ur III Period (c. 2112-2004 BCE). A Case Study of the Umma Province by Xiaoli Ouyang. *WZKM*, *104*, 205-232.

Curtin, P. D. (1984). Trade Diasporas and Cross-Cultural Trade. *Cross-Cultural Trade in World History* (ss. 1-14). Cambridge University Press.
https://doi.org/10.1017/CBO9780511661198.002

Cusick, J. G. (1998). Historiography of Acculturation: An Evaluation of Concepts and Their Application in Archeology. J. G. Cusick (Ed.) *Studies in Culture Contact* (ss. 122-138). Southern Illinois Univeristy Press.

de Jesus, P. ve Dardeniz, G. (2015). Archaeological and Geological Concepts on the Topic of Ancient Mining. *Bulletin of the Mineral Research and Exploration, 151*, 231-246.

Dercksen, J. (1996). *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia*. Peeters Publishers.

di Filippo, F. ve Mori, L. (2019). The Malatya plain in the network of interregional relations in the Late Bronze Age and Iron Ages. N. Durak ve M. Frangipane (Ed.) *I. Uluslararası Arslantepe Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri 4-6 Ekim 2018 Malatya* (ss. 157-171). İnönü Üniversitesi Yayınları.

di Nocera, G. M. (2010). Metals and Metallurgy. Their Place in the Arslantepe Society Between the End of the 4th and Beginning of the 3rd Millennium BC. M. Frangipane (Ed.) *Economic Centralisation in Formative States: The Archaeological Reconstruction of the Economic System in 4th Millennium Arslantepe* (ss. 255-274). Sapienza Università di Roma

di Nocera, G. M. ve Palmieri, A. M. (2003). Dogu Anadolu Madenciliği. *Arkeo Atlas, 2*, 36-39.

Dinçol, A. M. (1994). Cultural and Political Contacts Between Asyyria and Urartu. *Tel Aviv*, *21*, 6-21.

Dinçol, A. M. ve Kantman, S. (1968). Arkeolojide Yeni Kavramlar ve Metodolojik Araştırma Planlaması. *Belleten*, *32*, 331-353.

Dinçol, A. M. ve Kantman, S. (1969). *Analitik Arkeoloji*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Dittmann, R., Huh, S., Mitschang, T., Müller, E., Röttger, U., Schmidt, C., ve Wicke, D. (2002). Şavi Höyük İlk Kazı Mevsimi Raporu, 2000. N. Tuna ve J. Velibeyoğlu (Ed.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (ss. 211-243). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Doyle, M.W. (1986). *Empires*. Cornell University Press.

Dönmez, Ş. (2003). The Early Iron Age Problem in the Central Black Sea Region. B. Fischer, H. Genz, E. Jean ve K. Köroğlu (Eds.) *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and Its Neighbouring Regions, Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002* (ss. 213-228). Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.

Drower, M. (1975). Ugarit. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond ve E. Sollberger (Eds.) *Cambridge Ancient History Vol. II, Part 2, The Middle East and the Aegean Region, c.1380–1000 BC* (ss. 130-148). Cambridge University Press.

Duru, R. (1979). *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.

Duru, G. (2017). Geçmiş Geleceğin Çıkmazında. G. Duru, K. Eren ve E. Koparal (Ed.) *Arkeolojik Şeyler* (ss. 17-41). Ege Yayınları.

Duru, G. ve Özbaşaran, M. (2014). Mekan, Bağlam ve Arkeolog. Ö. Çevik ve B. Erdoğu (Eds.) *Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi* (ss. 123-136). Ege Yayınları.

Edens, C. (1992). Dynamics of Trade in the Ancient Mesopotamian "World System". *American Anthropologist*, *94*(1), 118-139.

Efe, T. (2007). The theories of the 'Great Caravan Route' between Cilicia and Troy: the Early Bronze Age III Period in inland Western Anatolia. *AnatSt*, *57*, 47−64.

Efe, T. ve Fidan, M. E. (2006). Pre-Middle Bronze Age metal objects from inland Western Anatolia: A typological and Chronological Evaluation. *Anatolia Antiqua, 14*, 15-43.

Ekholm, K. ve Friedman, J. (1982). "Capital" Imperialism and Exploitation in Ancient World-Systems. Review (*Fernand Braudel Center*), 6(1), 87-109.

Emre, K. (1963). Pottery of Levels III and IV at the Kanis Karum. *Anatolia, 8*, 87-99.

Emre, K. (1995). Pilgrim-Flasks from Level I of the Karum of Kanish. *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan. 8.* 173-200.

Erdem, A. Ü. (2012). Regional Variations in Iron Age Grooved Pottery in Eastern Anatolia. A. Çilingiroğlu ve A. Sagona (Eds.) *Anatolian Iron Ages 7, The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquim Held at Edirne, 19-24 April 2010* (ss. 113-131). Peeters.

Ericson, J. E. ve Earle, T. K. (Ed.) *Contexts for Prehistoric Exchange*. Academic Press.

Erol, H. (2019). Old Assyrian Metal Trade, Its Volume and Interactions. *Belleten*, *83*(298), 779-806. https://doi.org/10.37879/belleten.2019.779

Esin, U. (1971). Tepecik Kazısı 1969. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları* (ss. 107-131). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.

Esin, U. (1982). Tepecik Kazısı. *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları* (ss. 71-119). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.

Esin, U. (1986). Anadolu'ya ait Bazı Prehistorik Cüruf ve Filiz Analizleri. *Anadolu Araştırmaları, 10*, 143-160.

Esin, U. (1987). Değirmentepe Kazısı 1979. *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları* (ss. 89-117). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları.

Esin, U., Arsebük, G. ve Özdoğan, M. (1987). Değirmentepe Kazısı, 1978. *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları* (ss. 77-101). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları.

Esin, U. ve Arsebük, G. (1982). Tülintepe Kazısı, 1974. *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları* (ss. 119-135). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.

Esin, U. ve Harmankaya, S. (1986). Değirmentepe (Malatya-İmamoğlu Köyü) Kurtarma Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 8*(1). 95-137.

Ezer, S. (2008). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Orta Tunç Çağı Seramiği*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Ankara Üniversitesi.

Fales, F. M. (2008). On Pax Assyriaca in the Eighth-Seventh Centuries BCE and Its Implications. R. Cohen ve R. Westbrook (Eds.) *Isaiah's Vision of Peace in Biblical and Modern*

International Relations (ss. 17-35). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-137-10442-7

Feldman, M., Master, D. M., Bianco, R. A., Burri, M., Stockhammer, P. W., Mittnik, A., Aja, A. J., Jeong, C. ve Krause, J. (2019). Ancient DNA sheds light on the genetic origins of early Iron Age Philistines. *Science Advances*, *5*, 1-10. https://doi.org/10.1126/sciadv.aax0061

Frangipane, M. (1985). Developments of Metallurgy in the Near East. M. Liverani, A. Palmieri ve R. Peroni (Eds.) *Studi di Paletnologia in Onore di Salvatore M. Puglisi* (ss. 215-228). Universita Di Roma "La Sapienza".

Frangipane, M. (1998). Arslantepe 1996: The Finding of an EBA-I Royal Tomb. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 19*(1), 291-309.

Frangipane, M. (2000). The Late Chalcolithic IEB I sequence at Arslantepe. Chronological and Cultural Remarks From A Frontier Site. C. Marro ve H. Hauptmann (Eds.) *Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998* (ss. 439-471). De Boccard.

Frangipane, M. (2001a). Centralization Process in Greater Mesopotamia: Uruk "Expansion" as the Climax of Systemic Interactions among Areas of the Greater Mesopotamian Region. M. S. Rothman (Ed.) *Uruk Mesopotamia and its Neighbors: Cross-cultural Interactions in the Era of State Formation* (ss. 307-348). School of American Research Press.

Frangipane, M. (2001b). The Transition between Two Opposing Forms of Power at Arslantepe (Malatya) at the Beginning of the 3rd Millennium B.C. *TÜBA-AR, 4*, 1-24. https://doi.org/10.22520/tubaar.2001.0001

Frangipane, M. (2009). Rise and collapse of the Late Uruk Centres in Upper Mesopotamia and Eastern Anatolia. *Scienze Dell'Anticha, Storia Archaeologia Antropologia, 15*, 25-41.

Frangipane, M. (2012). The Collapse of the 4th Millenium Centralised System at Arslantepe and the Far-Reaching Changes in 3rd Millenium Societies. M. Frangipane (Ed.) *Origini Preistoria e Protostoria Delle Civilta Antiche XXXIV, Proceedings of the conference Fifty Years of Excavations and Researches at Arslantepe-Malatya (Turkey), Rome, December 5-7 2011* (ss. 237-260). Gangemi Editore SpA.

Frangipane, M., Di Nocera, G. M. ve Siracusano, G. (2011). Zeytinlibahçe (Urfa) Höyük'teki Araştırmalar: 2002 Kazı Sezonu. N. Tuna ve O. Doonan (Eds.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları I* (ss. 1-22). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Frank, G. A. (1993). Bronze Age World System Cycles. *CurrAnthr, 34*(4), 383-429.

Fuchs, A. (2002). Reviewed work of Shigeo Yamada: The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 B.C.) Relating to His Campaigns in the West. *JAOS, 122*(3), 594–597.

Garelli, P. (1991). The Achievement of Tiglath-pileser III: Novelty or Continuity?. M. Cogan (Ed.) *Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor* (ss. 46–51). The Magnes Press. https://doi.org/10.1086/373859

Gates, M.–H. (2001). Potmarks at Kinet Höyük and the Hittite Ceramic Industry. É. Jean, A. M. Dinçol ve S. Durugönül (Eds.) *Kilikia: Mekanlar ve Yerel Güçler (M.Ö. 2. binyıl – M.S. 4. yüzyıl): Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri İstanbul, 2-5 Kasım 1999* (ss.137-157). De Boccard.

Genz, H. (2003). The Early Iron Age in Central Anatolia. B. Fischer, H. Genz, E. Jean ve K. Köroğlu (Eds.) *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and Its Neighbouring Regions, Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002* (ss. 179-191). Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.

Genz, H. (2004). *Büyükkaya I. Die Keramik der Eisenzeit: Funde aus den Grabungskampagnen 1993 bis 1998.* Philip von Zabern.

Genz, H. (2005). Thoughts on the origin of the Iron Age pottery traditions in central Anatolia. A. Çilingiroğlu ve G. Darbshire (Eds.) *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001* (ss. 75-85). British Institute at Ankara.

Gerçek, N. İ. (2017). Approaches to Hittite Imperialism: A View from the »Old Kingdom« and »Early Empire« Periods (c. 1650-1350 BCE). A. Schachner (Ed.) *Innovation versus Beharrung was macht den Unterschied des hethitischen Reichs im Anatolien des 2. Jahrtausends v. Chr.?, Byzas, 27* (ss. 21-39). Ege Yayınları.

Glassner, J. (1986). *La chute d'Akkade: L'evenement et sa memoire*. Vordern Orient.

Glatz, C. (2006). *Contact, Interaction, Control-The Archaeology of Inter-Regional Relations in Late Bronze Age Anatolia*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi], University College London.

Glatz, C. (2009). Empire as network: Spheres of material interaction in Late Bronze Age Anatolia. *JAnthArch*, *28*(2), 127-141.

Glatz, C. (2012). Bearing the Marks of Control? Reassessing Pot Marks in Late Bronze Age Anatolia. *AJA, 116*(1), 5-38. https://doi.org/10.3764/aja.116.1.0005

Glatz, C. (2013). A Comparative Investigation into the Responses to Hittite Imperialism by the Vassal State of Ugarit and the Kaska Peoples of Pontic Anatolia. G. E. Areshian (Ed.) *Empires and Diversity, on the Crossroads of Archaeology, Anthropology and History* (ss. 21-56). Cotsen Institute of Archaeology Press at UCLA. https://doi.org/10.2307/j.ctvdjrqgq.7

Goldman, H. (1956). *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. Vol. 2, The Neolithic through the Bronze Age*. Princeton University Press.

Gunter, A. C. (1991). The Bronze Age. E. L. Kohler (Ed.) *Gordion Excavations Final Reports. Vol III: The Bronze Age.* University of Pennsylvania Press

Gunter, A. C. (2006). Issues in Hittite Ceramic Production: A View from the Western Frontier. D. P. Mielke, U. D. Schoop ve J. Seeher (Eds.), *Strukturierung und Datierung der hethitischen Archäologie: Voraussetzungen-Probleme-Neue Ansätze. Internationaler Workshop Istanbul, 26–27 November 2004, Byzas, 4* (ss. 349–363). Ege Yayınları.

Gülçur, S. (2000). Norşuntepe: Die Chalkolithische Keramik (Elazığ/Ostanatolien). C. Marro ve H. Hauptmann (Eds.) *Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. Vom*

Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998 (ss. 375-418). De Boccard.

Hall, T. D., Kardulias, N. P. ve Chase-Dunn, C. (2011). World-Systems Analysis and Archaeology: Continuing the Dialogue. *Journal of Archaeological Research, 19*, 233–279.

Hallo, W. W. (1960). From Qarqar to Carchemish: Assyria and Israel in the Light of New Discoveries. *The Biblical Archaeologist, 23*(2), 33-61. https://doi.org/10.2307/3209160

Harmanşah, Ö. (2007). 'Source of the Tigris'. Event, place and performance in the Assyrian landscapes of the Early Iron Age. *Archaeological Dialogues, 14*(2), 179-204. https://doi.org/10.1017/S1380203807002334

Hauptmann, H. (1971). Norşuntepe Kazısı, 1969. *Keban Projesi 1969 Çalışmaları* (ss. 71-91). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.

Hauptmann, H. (1974). Norşuntepe Kazıları, 1971. *Keban Projesi 1971 Çalışmaları* (ss. 71-103). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.

Hauptmann, H. (1979). Kalkolitik Çağdan İlk Tunç Çağının Bitimine Kadar Norşuntepe'de Yerleşmenin Gelişimi. *VIII. Türk Tarih Kongresi, I* (ss. 55-65). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Hauptmann, H. (1982). Norşuntepe Kazıları. *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları* (ss. 15-71). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları.

Hawkins, J. D. (1975). Hatti: the 1st millennium B.C. D. O. Edzard (Ed.) *Reallexikon der Assyriologie und der Vorderasiatische Archaologie*, *4* (ss. 152–159). De Gruyter.

Hawkins, J. D. (1982). The Neo-Hittite states in Syria and Anatolia. J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond ve E. Sollberger (Eds.) *The Cambridge Ancient History, Vol. 3, Part 1. The Prehistory of the Balkans, the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries BC* (ss. 372-442). Cambridge University Press.
https://doi.org/10.1017/CHOL9780521224963.010

Hawkins, J. D. (1988). Kuzi-Tešub and the "Great Kings" of Karkamiš. *AnatSt*, *38*, 99-108.

Hawkins, J. D. (1994). The End of the Bronze Age in Anatolia: New Light from Recent Discoveries. A. Çilingiroğlu ve D.H. French (Ed.) *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990* (ss. 91-94). British Institute at Ankara.

Hawkins, J. D. (2000). *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*. De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9783110804201

Hawkins, J. D. (2002). Die Erben des Grosreiches I: Die Geschichte der spathethitischen Kleinkonigreiche Anatoliens und Nordsyriens im Uberblick (ca. 1180–700 v. Chr.). W. Jacob (Ed.) *Die Hethiter und ihr Reich: Das Volk der 1000 Gotter* (56–59). Kunst-und Ausstellungshalle.

Helms, M. W. (1992). Long-Distance Contacts, Elite Aspirations, and the Age of Discovery in Cosmological Context. E. M. Schortman ve P. A. Urban (Ed.) *Resources, Power, and Interregional Interaction. Interdisciplinary Contributions to Archaeology* (ss. 157-174). Springer.

Heltzer, M. (1977). The Metal Trade of Ugarit and the Problem of Transportation of Commercial Goods. *Iraq, 39*(2), 203-211. https://doi.org/10.2307/4200067

Helwing, B. (1999). Cultural Interaction at Hassek Höyük, Turkey. New Evidence from Pottery Analysis. *Paléorient, 25*(1). 91-99. https://doi.org/10.3406/paleo.1999.991

Henrickson, R. C. (1993). Politics, Economics and Ceramic Continuity at Gordion in the Late Second and First Millennia BC. W. D. Kingery (Ed.) *The Social and Cultural Contexts of New Ceramic Civilization Vol. VI* (ss. 88-176). American Ceramic Society.

Henrickson, R. C. (1994). Continuity and Discontinity in the Ceramic Tradition of Gordion during the Iron Age. A. Çilingiroğlu ve D. H. French (Eds.) *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990* (ss. 95-130). British Institute at Ankara.

Henrickson, R. C. (1995). Hittite Pottery and Potters: The View from Late Bronze Age Gordion. *Biblical Archaeologist*, *58*, 82-90.

Hodder, I. (1979). Economic and Social Stress and Material Culture Patterning. *AmerAnt*, *44*(3), 446-454.

Hodder, I. (1985). Postprocessual Archaeology. *Advances in Archaeological Method and Theory, 8*, 1-26.

Hodder, I. (2015). İnsan-Şey Dolanıklığı: Uzun Vadeli Bir Bakış (Çev. E. Koparal). G. Duru, K. Eren, E. Koparal (Eds.) *Arkeolojik Şeyler. TAG Türkiye Toplantısı Bildirileri 2* (ss. 1-15). Ege Yayınları.

Hodder, I. (2018). *Dolanıklık* (Çev. B. C. Yılmazyiğit). Alfa Yayıncılık.

Ingman, T., Eisenmann, S., Skourtanioti, E., Akar, M., Ilgner, J., Ruscone, G. A. G., Roux, P. le, Shafiq, R., Neumann, G. U., Keller, M., Freund, C., Marzo, S., Lucas, M., Krause, J., Roberts, P., Yener, K. A., ve Stockhammer, P. W. (2021). Human mobility at Tell Atchana (Alalakh) during the 2nd millennium BC: Integration of isotopic and genomic evidence. *PLoS ONE 16(6): e0241883*. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0241883

Jaworski, W. (2008). Contents Modelling of Neo-sumerian Ur III Economic Text Corpus. D. Scott ve H. Uszkoreit (Ed.) *Proceedings of the 22nd International Conference on Computational Linguistics* (ss. 369-376). Association for Computational Linguistics.

Kalkan, E. (2015). *Uruk Yayılım Kuramları: Tarihteki En Eski Koloniciler Barışçılar mı Savaşçılar mı? Kuramsal Bir Değerlendirme*. Ege Yayınları.

Karg, N. (1999). Gre Dimse 1998: Başlangıç Raporu. J. Öztürk ve N. Tuna (Ed.) *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları* (ss. 237-296). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Karg, N. (2001). Gre Dimse 1999, İlk Sonuçlar. N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğlu (Eds.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları* (ss. 643-695). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Karg, N. (2002). 2000 Yılı Gre Dimse (Ilısu) Kazı Çalışmaları. N. Tuna ve J. Velibeyoğlu (Eds.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (ss. 699-737). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Kealhofer, L., Grave, P., Marsh, B., Steadman, S., Gorny, R. ve G. Summers (2010). Patterns of Iron Age interaction in central Anatolia: Three sites in Yozgat province. *AnatSt*, *60*, 71-92. https://doi:10.1017/S0066154600001022

Kertai, D. (2008/2009). The History of the Middle-Assyrian Empire. *Talanta, 40-41*, 25-51.

Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kıymet, K. (2019). Hitit Metinlerinde Akad Çağı ile İlgili Kayıtlar. *Türk Arkeoloji Dergisi*, *38*, 1-66.

Knappett, C. (2005). *Thinking Through Material Culture: An Interdisciplinary Perspective*. University of Pennsylvania Press.

Koehl, R. B. (2010). Mycenaean Pottery. K. A. Yener (Ed.) *Tell Atchana, Ancient Alalakh Volume 1: The 2003-2004 Excavations Seasons* (ss. 81-84). Koç University Press.

Koehl, R. B. (2020). Alalakh and the Aegean: Five Centuries of Shifting but Enduring Contacts. K. A. Yener ve T. Ingman (Eds.) *Alalakh and Its Neighbours, Proceedings of the 15th Anniversary Symposium at the New Hatay Archaeology Museum, 10–12 June 2015* (ss. 201-225). Peeters.

Kohl, P. L. (1978). The Balance of Trade in Southwestern Asia in the Mid-Third Millennium B.C. *CurrAnthr, 19*(3), 463-475.

Kohl, P. L. (1987). The Use and Abuse of World Systems Theory: The Case of the Pristine West Asian State. *Advances in Archaeological Method and Theory, 11*, 1-35.

Konyar, E. (2006). Old Hittite Presence in the East of the Euphrates in the Light of the Stratigraphical Data form İmikuşağı (Elazığ). D. P. Mielke, U. D. Schoop ve J. Seeher (Eds.) *Strukturierung und Datierung der hethitischen Archäologie: Voraussetzungen-Probleme-Neue Ansätze. Internationaler Workshop Istanbul, 26–27 November 2004, Byzas, 4* (ss. 333-348). Ege Yayınları.

Korbel, G. (1985). *Die spätbronzezeitliche Keramik von Norşuntepe*. Insitut fur Bauen und Planen.

Kozal, E. (2003). Red Lustrous Wheel-made Ware, Mycenaean and Cypriot Pottery in Anatolia. B. Fischer, H. Genz, E. Jean ve K. Köroğlu (Eds.) *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and Its Neighbouring Regions, Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002* (ss. 65-77). Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.

Kozal, E. (2010). Cypriot Pottery. K. A. Yener (Ed.) *Tell Atchana, Ancient Alalakh Volume 1: The 2003-2004 Excavations Seasons* (ss. 67-80). Koç University Press.

Kozbe, G. ve Köroğlu, K. (2011a). Kavuşan Höyük 2002 Yılı Kazısı. N. Tuna ve O. Doonan (Eds.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, II* (ss. 623-641). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Kozbe, G. ve Köroğlu, K. (2011b). Kavuşan Höyük 2002 Yılı Kazısı. N. Tuna ve O. Doonan (Eds.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, II* (ss. 687-697). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Köroğlu, K. (1998). *Üçtepe I, Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Asur Dönemi Tarihi Coğrafyası*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Köroğlu, K. (2003). The Transition from Bronze Age to Iron Age in Eastern Anatolia. B. Fischer, H. Genz, E. Jean ve K. Köroğlu (Eds.) *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and Its Neighbouring Regions, Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002* (ss. 231-241). Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.

Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*. İletişim Yayınları.

Kristiansen, K. (2018). The Rise of Bronze Age Peripheries and the Expansion of International Trade 1950–1100 BC. K. Kristiansen, T. Lindkvist ve J. Myrdal (Eds.), *Trade and Civilisation: Economic Networks and Cultural Ties, from Prehistory to the Early Modern* Era (ss. 87-112). Cambridge Univeristy Press. https://doi.org/10.1017/9781108340946.005

Kulakoğlu, F. (2011). Kültepe-Kaneš: A Second Millennium B.C.E. Trading Center on the Central Plateau. S. Steadman ve G. McMahon (Eds.) *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10,000-323 BCE)* (ss. 1012-1030). Oxford University Publications. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195376142.013.0047

Kulakoğlu, F. (2014). Kanesh afer the Assyrian Colony Period: Current Research at Kültepe and the Question of the End of the Bronze Age Settlement. L. Atıcı, F. Kulakoğlu, G. Barjamovic ve A. Fairbairn (Eds.) *Current Research at Kültepe-Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity* (ss. 85-94). Lockwood Press. https://doi.org/10.2307/j.ctvvnd58.8

Kulakoğlu, F. ve Öztürk, G. (2015). New evidence for international trade in Bronze Age central Anatolia: recently discovered bullae at Kültepe-Kanesh. *Antiquity Project Gallery, 89(343)*. http://antiquity.ac.uk/projgall/kulakoglu343

Kunç, S., Eker, A., Kapur, S. ve Gündoğdu, N. (1983). Değirmentepe Cüruf Buluntuları Analizi. *TÜBİTAK Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri IV*, 133-139.

Kurt, M. (2010a). Tabal Ülkesi'nin Politik ve İdari Yapısı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23*, 128-136.

Kurt, M. (2010b). II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 29*(48), 69-89.

Kuzuoğlu, R. (2010). MÖ. II. Binin İlk Çeyreğinde Anadolu'da Yaşanan İsyanlar ve İç Husursuzluklar. A. Süel (Ed.) *VII. Hititoloji Kongresi Bildirileri I. Cilt, Çorum 25-31 Ağustos 2008* (ss. 479-488). T. C. Çorum Valiliği.

Larsen, M. (1976). *The Old Assyrian City-State and Its Colonies*. Akademisk Vorlag.

Larsen, M. T. (1977). Partnerships in the Old Assyrian Trade. *Iraq, 39*(1), 119-145. https://doi.org/10.2307/4200057

Larsen, M. T. (1987). Commercial Networks in the Ancient Near East. M. Rowlands, M. T. Larsen ve K. Kristiansen (Eds.) *Centre and Periphery in the Ancient World* (ss. 47-56). Cambridge University Press.

Lehmann, G. (2013). Aegean-style pottery in Syria and Lebanon during Iron Age I. A. Killebrew ve G. Lehmann (Eds.) *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology* (ss. 265-328). Society of Biblical Literature.

Lehmann, G. ve Sheva, B. (2007). Decorated Pottery Styles in the Northern Levant during the Early Iron Age and their Relationship with Cyprus and the Aegean. *Ugarit Forschungen*, *39*, 487-550.

Lehner, J. W. ve Yener, K. A. (2014). Organization and Specialization of Early Mining and Metal Technologies in Anatolia. B. W. Roberts ve C. Thornton (Eds.), *Archaeometallurgy in Global Perspective* (ss. 529-557). Springer.

Lewy, J. (1958). Some Aspects of Commercial Life in Assyria and Asia Minor in the Nineteenth PreChristian Century. *JAOS, 78*(2), 89-101.

Lewy, H. (1964). Notes on the Political Organization of Asia Minor at the Time of the Old Assyrian Texts. *Orientalia, 33*, 181-198.

Liverani, M. (1988). The Growth of the Assyrian Empire in the Habur/Middle Euphrates Area: A New Paradigm. *State Archives of Assyria / Bulletin 2*, 81-98.

Liverani, M. (2012). Arslantepe in the Neo-Hittite Period. *Origini, 34*, 331-344.

Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia, I*. The University of Chiago Press.

Mac Sweeney, N. (2010). Hittites and Arzawans: A view form western Anatolia. *AnatSt*, *60*, 7-24.

Manning, S. W., Kromer, B., Kuniholm, P. ve Newton, M. W. (2001). Anatolian Tree Rings and a New Chronology for the East Mediterranean Bronze-Iron Ages. *Science 294*(5551), 2532-2535. https://doi.org/10.1126/science.1066112

Manuelli, F. (2009). Local Imitations and Foreign Imported Goods. Some problems and new questions on Red Lustrous Wheel-made Ware in the light of the new excavations of the Southern Step Trench at Yumuktepe/Mersin. *Altorinatlische Forschungen, 36*(2), 251-267. https://doi.org/10.1126/10.1524/aofo.2009.0016

Manuelli, F. (2010). Foreign influences and local tradition in the Iron Age pottery production from Arslantepe. Evidence from the new excavations of the Neo-Hittite levels. *Mesopotamia, 45*, 71-85.

Manuelli, F. (2013a). *Arslantepe - Late Bronze Age: Hittite Influence and Local Traditions in an Eastern Anatolian Community*. Dipartimento di Scienze dell'Antichitá.

Manuelli, F. (2013b). Pottery as an Indicator of Changing Interregional Relations in the Upper Euphrates Valley. The Case of the Late Bronze-Iron Age Assemblages from Arslantepe/Malatya. K. A. Yener (Ed.) *Across the Border: Late Bronze Age-Iron Age Relations*

between Syria and Anatolia, Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, İstanbul, May 31-June 1, 2010 (ss. 373-379). Peeters.

Manuelli, F. (2016). What Remains when Contact Breaks Off? Survival of Knowledge and Techniques in the Material Culture of the Peripheral Regions of the Hittite Empire after Its Dissolution. E. Foietta, C. Ferrandi, E. Quirico, F. Giusto, M. Mortarini, J. Bruno ve L. Somma (Eds.) *Cultural & Material Contacts in the Ancient Near East, Proceedings of the International Wrokshop 1-2 December 2014, Torino* (ss. 26-36). Apice Libri.

Manuelli, F. (2019). From The Margin of The Hittite State to the Capital of the Kingdom of Melid: The Late Bronze and Iron Age Developments at Arslantepe. *I. Uluslararası Arslantepe Arkeoloji Sempozyumu Bildirileri 4-6 Ekim 2018 Malatya* (ss. 157-171). İnönü Üniversitesi Yayınları.

Manuelli F. ve Mori, L. (2016). "The King at the Gate" Monumental Fortifications and the Rise of Local Elites at Arslantepe at the and of the 2nd Millenium BCE. *Origini, 39*, 209-241.

Marx, K. (2011) *Kapital, I. Cilt* (Çev. M. Selik ve N. Satlıgan). Yordam Kitap.

Massa, M. ve Palmisano, A. (2018). Change and continuity in the long-distance exchange networks between western/central Anatolia, northern Levant and northern Mesopotamia, c.3200–1600 BCE. *Journal of Antropological Archeology, 49*, 65-87.

Massa, M. ve Şahoğlu, V. (2015). The 4.2 ka BP Climatic Event in West and Central Anatolia: Combining Palaeo-climatic Proxies and Archaeological Data. H. Meller, H. W. Arz, R. Jung, R. Risch (Ed.) *2200 BC - A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old world? in Halle* (ss. 61-78). Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Landesmuseum für Vorgeschichte.

Matessi, A. (2016). The Making of Hittite Imperial Landscapes: Territoriality and Balance of Power in South-Central Anatolia during the Late Bronze Age. *Journal of Ancient Near Eastern History, 3*(2), 117–162. https://doi.org/10.1515/janeh-2017-0004

Matney, T., Roaf, M., MacGinnis, J. ve McDonald, H. (2004). Ziyaret Tepe Kazıları, 2001. N. Tuna, J. Greenhalgh ve J. Velibeyoğlu (Eds.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (ss. 387-400). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Matney, T., MacGinnis, J., McDonald, H., Roaf, M. ve Smith, M. (2011). Ziyaret Tepe Kazıları, 2002. N. Tuna ve O. Doonan (Ed.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, Cilt II* (ss. 533-555). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Matsumura, K. (2008). The Early Iron Age in Kaman-Kalehöyük: The Search for Its Roots. D. Bonatz, R. M. Czichon ve F. J. Kreppner (Eds.) *Fundstellen Gessammelte Schriften zur Archaologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne* (ss. 41-50). Harrassowitz Verlag.

Maxwell-Hyslop, K. R. (1977). Sources of Sumerian Gold: The Ur Goldwork from the Brotherton Library, University of Leeds. A Preliminary Report. *Iraq, 39*(1), 83-86. https://doi.org/10.2307/4200053

McGuire, R. H. (1992). A Marxist Archaeology. Academic Press.

McGuire, R. H. (1993). Archaeology and Marxism. Archaeological Method and Theory, 5, 101–157.

McGuire, R. H. (2008). Archaeology as a Political Action. University of California Press.

McMahon, A. (2020). Early Urbanism in Northern Mesopotamia. *Journal of Archaeological Research, 28*, 289-337.

Mellaart, J. ve Murray, N. (1995). *Beycesultan Vol. III Part II*, British Institute of Archaeology at Ankara.

Melville, S. C. (2010). Kings of Tabal: Politics, Competition, and Conflict in a Contested Periphery. S. Richardson (Ed.), *Rebellions and Peripheries in the Mesopotamian World* (ss. 87-109). American Oriental Society.

Michel, C. (1991). *Innaya dans les tablettes paléo-assyriennes*. Recherche Sur Les Civilisations.

Michel, C. (2008). The Old Assyrian Trade in the light of Recent Kültepe Archives. *Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies*, 71-82.

Michel, C. (2017). Economy, Society, and Daily Life in the Old Assyrian Period. E. Frahm (Ed.) *A Companion to Assyria* (ss. 80-108). Cornwell Publishing.

Mielke, D. P. (2007). Red Lustrous Wheelmade Ware from Hittite Contexts. I. Hein (Ed.) *The Lustrous Wares of Late Bronze Age Cyprus and the Eastern Mediterranean* (ss. 155-169). VÖAW.

Mielke, D. P. (2016). Produktion und Distribution im Rahmen der hethitischen Wirtschaftsorganisation. K. Piesker (Ed.), *Wirtschaft als Machtbasis, Beiträge zur Rekonstruktion vor moderner Wirtschaftssysteme in Anatolien, Byzas, 22* (ss. 155-186). Ege Yayınları.

Mielke, D. P. (2017). From »Anatolian« to »Hittite«. The Development of Pottery in Central Anatolia in the 2nd Millennium BC. A. Schachner (Ed.), *Innovation versus Beharrung: Was macht den Unterschied des hethitischen Reichs im Anatolien des 2. Jahrtausends v. Chr.? Internationaler Workshop zu Ehren von Jürgen Seeher, Istanbul, 23–24. Mai 2014. Byzas, 23* (ss. 121–144). Ege Yayınları.

Morrison, K. D. (2009). Sources, Approaches, Definitions. S. E. Alcock, T. N. D'Altroy, K. D. Morrison ve C. M. Sinopoli (Eds.) *Empires: Perspectives From Archaeology and History* (ss. 1-9). Cambridge University Press.

Müller, U. (2005). Norşun Tepe and Lidar Höyük. Two examples for cultural change during the Early Iron Age. A. Çilingiroğlu ve G. Darbshire (Eds.) *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001* (ss. 107-114). British Institute at Ankara.

Müller-Karpe, A. (2002a). Die Keramik des mittleren und jüngeren hethitischen Reiches. Die Entwicklung der anatolischen Keramik - ihre Formen und Funktionen. W. Jacob (Ed.) *Die Hethiter und ihr Reich: Das Volk der 1000 Gotter* (256–263). Kunst-und Ausstellungshalle.

Müller-Karpe, M. (2002b). Zur Metallverwendung im Mesopotamien"des 4. und 3. Jahrtausends. Ü. Yalçın (Ed.) *Anatolian Metal II* (ss. 137- 148). Deutsches Bergbau Museum.

Neve, P. (1982). *Büyükkale. Die Bauwerke. Grabungen 1954-1966. Boğazköy-Hattusa 12*. Mann Verlag.

Oates, J. (1993). Trade and Power in the Fifth and Fourth Millennia BC: New Evidence from Northern Mesopotamia. *WorldArch, 24*(3), 403-422.

Okun, M. L. (1989). An Example of the Process of Acculturation in the Early Roman Frontier. *OJA*, *8*(1), 41-54.

Oppenheim, L. A. (1950). Babylonian and Assyrian Historical Texts. J. B. Prichard (Ed.) *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton Univeristy Press.

Ökse, A. T. (1988). *Mitteleisenzeitliche Keramik Zentral-Ostanatoliens mit dem Schwerpunkt Karakaya Stauseegebiet am Euphrat*. Reimer-Verlag.

Ökse, A. T. (2015). Diyarbakır Kenti'nin En Eski Yerleşimi İçkale deki Amida Höyük. *OLBA 23*, 59-110.

Ökse, A. T. (2019). İşlev Analizlerinde Göstergelerin Yorumlanması: Gre Virike Örneği. Y. Ersoy, E. Koparal, G. Duru ve Z. Aktüre (Eds.) *Arkeoloji ve Göstergebilim* (ss. 71-89). Ege Yayınları.

Ökse, A. T. (2020). Yukarı Dicle Havzası-Ambar Çayı Vadisi Yerleşim Tarihi. *OLBA 28*, 1-34.

Ökse, A. T., Alp, A. O., Dağ, H. U., Engin, A., Görmüş, A. ve Mustafaoğlu, G. (2001). Salat Tepe 1999 Yüzey Araştırması. N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğlu (Eds.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları* (ss. 593-643). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Özbal, H. (1983). Tepecik ve Tülintepe Metal, Filiz ve Cüruf Analizleri Sonuçları. *TÜBİTAK Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri III*, 203-217.

Özbal, H. (1986). Değirmentepe Metal-Cüruf ve Filiz Analizleri. *TÜBİTAK Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri VI*, 101-113.

Özbal, R. (2011). The Chalcolithic of Southeast Anatolia. G. McMahon ve S. Steadman (Eds) *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10,000-323 BCE)* (ss. 174-204). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195376142.001.0001

Özbal, H., Adriaens, A. M. ve Earl, B. (1999). Hacınebi Metal Production and Exchange. *Paléorient, 25*(1), 57-65. https://doi.org/10.3406/paleo.1999.988

Özbal, H., Pehlivan, N. ve Earl, B. (2000). Durağan ve Bakır Çay Arsenik Cevherleşmelerinin Jeolojik, Mineralojik ve Kimyasal İncelenmesi. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 16*, 29-40.

Özbilen, S. (2020). Arkeoloji; Geçmiş, Zaman ve Kuram. *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2*(1), 41–65.

Özdoğan, M. (1977). *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Araştırmaları.

Özdoğan, M. (2012). *50 Soruda Arkeoloji*. Bilim ve Gelecek Kitaplığı.

Özgüç, N. (2009). *Samsat; Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Döneminden Kesitler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özgüç, T. (1950). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1948,* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özgüç, T. (1963). Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research. *Anatolia, 7*, 1-42.

Özgüç, T. (1971). *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özgüç, T. (1973). Kululu Hakkında Yeni Gözlemler. *Anadolu, 17*, 1-18. https://doi.org/10.1501/andl_0000000149

Özgüç, T. (1986a). New Observations on the Relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium B.C. J. V. Canby, E. Porada, B. S. Ridgway ve T. Stech (Eds.) Aspects of Change and Cultural Development. Essays in Honor of Machteld J. Mellink (ss. 31-47). The University of Wisconsin Press.

Özgüç, T. (1986b). *Kültepe-Kanesh II: New Researches at the Center of the Assyrian Trading Colonies.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özgüç, T. (1988). Kültepe and Anatolian Archaeology - Relating to the Assyrian Period. T. Mikasa (Ed.). *Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium B.C., Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan III* (ss. 1-21). Otto Harrassowitz.

Özgüç, T. (2005). Kültepe/Kaniš/Neša. Yapı Kredi Yayınları.

Özkan, S. (1993). Kummuh/Kumaha. *Tarih İncelemeleri Dergisi, 8*(1), 65-80.

Öztürk, G. (2019). Post-Akkadian and Ur III Features on Cylinder Seals from Kültepe-Kanesh: An Iconographic and Stylistic Analysis. *Adalya, 22*, 45-67.

Palmieri, A. ve Sertok, K. (1994). Minerals in and Around Arslantepe. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, *19,* 119-124

Palumbi, G. (2011). The Chalcolithic of Eastern Anatolia. G. McMahon ve S. Steadman (Eds.) *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10,000-323 BCE)* (ss. 205-226). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195376142.013.0009

Palumbi, G. (2012). Bridging the Frontiers. Pastoral Groups in the Upper Euphrates Region in the Early Third Millenium BCE. M. Frangipane (Ed.) *Origini Preistoria e Protostoria delle Civilta Antiche XXXIV, Proceedings of the conference Fifty Years of Excavations and Researches at Arslantepe-Malatya (Turkey), Rome, December 5-7 2011* (ss. 237-260). Gangemi Editore SpA.

Pamir, H. (2013). Sabuniye: A Late Bronze-Iron Age Port Settlement on the Northeastern Mediterranean Coast. K. A. Yener (Ed.) *Across the Border: Late Bronze Age-Iron Age Relations between Syria and Anatolia, Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, İstanbul, May 31-June 1, 2010* (ss. 173-195). Peeters.

Parker, B. J. (2001). *The Mechanics of Empire; The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*. Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Parker, B. J. (2002). At the Edge of Empire: Conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 B.C. *JAnthArch 21*(3), 371-395. https://doi.org/10.1016/S0278-4165(02)00005-3

Parker, B. J. (2006). Toward an Understanding of Borderland Processes. *AmerAnt, 71*(1), 77-100. https://doi.org/10.2307/40035322

Parker, B. J. (2013). Kenan Tepe. *Ilısu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (ss. 210-245). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Parker, B. J., Creekmore, A. ve Dodd, L. S. (2004). UTARP: Kenan Tepe'nin Kültürel Tarihi'nin Ön Sentezi. N. Tuna, J. Greenhalgh ve J. Velibeyoğlu (Eds.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (ss. 547-602). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Parker, B. J., Dodd, L. S., Creekmore, A., Paine, R., Moseman, E. ve Marley, M. (2011). Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP): 2002 Yılı Kenan Tepe Kazılarına Genal Bakış. N. Tuna ve O. Doonan (Eds.) *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojiik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları* (ss. 703-756). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Pearce, J. (2000). The Late Chalcolithic Sequence at Hacınebi Tepe, Turkey. C. Marro ve H. Hauptmann (Eds.) *Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the 4th-3rd millennium B.C. vom Euphrat in den Kaukasus: Vergleichende Chronologie des 4. und 3. Jahrtausends v. Chr. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998* (ss. 115-143). De Boccard.

Polacco, L. (1973). Topaklıdaki İtalyan Kazılarında: Tarih Öncesinden Bizans Dönemine. *Anadolu, 17*, 31-41.

Polanyi, K. (1957). Marketless Trading in Hammurabi's Time. K. Polanyi, C. M. Arensberg ve H. W. Pearson (Eds.) *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory* (ss. 12-26). The Free Press.

Pollock, S. (1994). The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization. *Science, 264*(5164), 1481+.

Postgate, J. N. (1973). Assyrian Texts and Fragments. *Iraq, 35*(1), 13-36. https://doi.org/10.2307/4199949

Postgate, J. N. (1992). The Land of Assur and the Yoke of Assur. *WorldArch, 23*(3), 247-263.

Postgate, J. N. (2007). The Ceramics of Centralisation and Dissolution: A Case Study from Rough Cilicia. *AnatSt, 57*, 141-150.

Preucel, R. W. (2019). Arkeolojik Göstergebilim. Y. Ersoy, E. Koparal, G. Duru ve Z. Aktüre (Eds.) *Arkeoloji ve Göstergebilim* (ss. 3-21). Ege Yayınları.

Pucci, M. (2013). Chatal Höyük in the Amuq: Material Culture and Architecture during the Passage from the Late Bronze Age to the Early Iron Age. K. A. Yener (Ed.) *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations Between Syria and Anatolia, Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul May 31–June 1, 2010* (ss. 89-113). Peetters.

Radner, K. (2018). Asur Kenti ve Asur Krallığı Tarihine Genel Bakış. K. Köroğlu ve S. F. Adalı (Eds.) *Asurlular; Dicle'den Toroslar'a Tanrı Asur'un Krallığı* (ss. 2-26). (Çev. G. Bike-Yazıcıoğlu, A. Keskin ve B. Nilgün-Öz). Yapı Kredi Yayınları.

Renfrew, C. ve Bahn, P. (2017). *Arkeoloji*. (Çev. G. Ergin). Homer Yayınları.

Roaf, M. ve Schachner, A. (2005). The Bronze Age to Iron Age Transition in the upper Tigris Region: New Information from Ziyaret Tepe and Giricano. A. Çilingiroğlu ve G. Darbshire (Eds.) *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001* (ss. 115-123). British Institute at Ankara.

Roaf, M. (2003). *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*. Facts on File.

Sagona, A. G. ve Zimansky, P. E. (2009). *Ancient Turkey*. Routledge.

Sağlamtimur, H. (2013). Siirt-Türbe Höyük. *Ilısu ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları* (ss. 135-163). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Sams, G. K. (1994). *The Gordion Excavations 1950-1973: Final Reports IV. The Early Phrygian Pottery.* University of Pennsylvania Press.

San, O. (2000). Bazı Bulgular Işığında Anadoluda Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler. *Belleten, 64*(239), 1-26.

Schachner, A. (2004). 2001 Yılı Giricano Kazıları. N. Tuna, J. Greenhalgh ve J. Velibeyoğlu (Eds.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (ss. 505-533). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Schachner, A. (2009). Das 16. Jahrhundert v. Chr.: Eine Zeitenwende im hethitischen Zentralanatolien. *IstMitt, 59*, 9–34.

Schneider, J. (1977). Was there a pre-capitalist world-system?. *Peasant Studies, 6*, 20-29.

Schoop, U. D. (2006). Dating the Hittites with Statistics: Ten Pottery Assemblages from Boğazköy-Hattusa. D. P. Mielke, U.-D. Schoop ve J. Seeher (Eds.) *Strukturierung und Datierung der hethitischen Archäologie: Voraussetzungen-Probleme-Neue Ansätze. Internationaler Workshop Istanbul, 26–27 November 2004, Byzas, 4* (ss. 215-239). Ege Yayınları.

Schortman, E. M. ve Urban, P. A. (1987). Modeling Interregional Interaction in Prehistory. *Advances in Archaeological Method and Theory, 11*, 37-95.

Schwartz, M. ve Hollander, D. (2008). Bulk stable carbon and deuterium isotope analyses of bitumen artifacts from Hacinebi Tepe, Turkey: reconstructing broad economic patterns of the Uruk expansion. *JAS*, *35*, 3144-3158.

Schwartz, M. ve Hollander, D. (2016). The Uruk expansion as dynamic process: A reconstruction of Middle to Late Uruk exchange patterns from bulk stable isotope analyses of bitumen artifacts. *JAS, 7*, 884-899.

Seeher, J. (2005). Überlegungen zur Beziehung zwischen dem hethitischen Kernreich und der Westküste Anatoliens im 2. Jahrtausend v. Chr. B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser ve B. Terzan (Eds.) *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet* (ss. 33-44). R. Habelt.

Serdaroğlu, Ü. (1977). *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar, 1975*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Havzası Araştırmaları.

Sertok, K., Kulakoğlu, F. ve Squadrone, F. F. (2011). Şaraga Höyük 2002 Yılı Kazıları. N. Tuna ve O. Doonan (Eds.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, I* (ss. 215-230). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Sevin, V. (1991). The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkians. *AnatSt, 41*, 87-97. https://doi.org/10.2307/3642931

Sherratt, A. (1990). Gordon Childe: Paradigms and Patterns in Prehistory. *Australian Archaeolgy, 30,* 3-13.

Sherratt, S. (2013). The ceramic phenomenon of the 'Sea Peoples': An overview. A. E. Killebrew ve G. Lehmann (Eds.) *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology* (ss. 619–644). Society for Biblical Literature.

Sherratt, A. G. ve Sherratt, E. S. (1998). Small worlds: interaction and identity in the ancient Mediterranean. E. Cline ve D. Harris-Cline (Ed.) *The Aegean and the Orient in the Second Millennium* (ss. 329–343). Université de Liège.

Simon, Z. (2017a). Philologische und geographische Bemerkungen zu den Toponymen der KULULU-Bleistreifen. *Colloquium Anatolicum*, *16*, 163-177.

Simon, Z. (2017b). The Northern Border of Tabal. A. Mouton (Ed.) *Hittitology today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th Birthday: 5e Rencontres d'archéologie de l'IFEA, Istanbul 21-22 novembre 2014* (ss. 201-211). Institut français d'études anatoliennes. https://doi:10.4000/books.ifeagd.3542.

Sinopoli, C. M. (1994). The Archaeology of Empires. *Annual Review of Anthropology*, *23*, 159-180.

Sir-Gavaz, Ö. (2012). M.Ö. 14. Yüzyılda Hitit Vassali Ugarit, Mısır ve Doğu Akdeniz. *Arkeoloji ve Sanat, 140*, 25-35.

Skourtanioti, E., Erdal, Y. S., Frangipane, M., Restelli, F. B., Yener, K., Pinnock, F., Matthiae, P. ve Özbal, R. (2020). Genomic History of Neolithic to Bronze Age Anatolia, Northern Levant, and Southern Caucasus. *Cell*, *181*(5), 1158-1175. https://doi.org/10.1016/j.cell.2020.04.044

Slane, D. A. (1987). *Middle and Late Bronze Age Architecture and Pottery in Gözlü Kule, Tarsus: a New Analysis*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Bryn Mawr College.

Starr, I. (1990). *Queries to the Sungod Divination and Politics in Sargonid Assyria*. Helsinki University Press.

Stein, G. (1998). World System Theory and Alternative Modes of Interaction in the Archaeology of Culture Contact. J. G. Cusick (Ed.) *Studies in Culture Contact* (ss. 202-234). Southern Illinois University Press.

Stein, G. (1999a). Rethinking World-Systems: Power, Distance and Diasporas in the Dynamics of Interregional Interaction. P. N. Kardulias (Ed.) *World-Systems Theory in Practice: Leadership, Production, and Exchange* (ss. 153-179). Rowman & Littlefield Publishers.

Stein, G. (1999b). *Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia*. University of Arizona Press.

Stein, G. (2002). From passive periphery to active agents: Emerging perspectives in the archaeology of interregional interaction. *American Anthropologist, 104*, 903–916.

Stein, G. (2008). A Theoritical Model for Political Economy and Social Identity in the Old Assyrian Colonies of Anatolia. *TÜBA-AR, 11*(4), 25-40.

Stein, G., Bernbeck, R., Coursey, C., McMahon, A., Miller, N. F., Mısır, A., Nicola, J., Pittman, H., Pollock S. ve Wright, H. (1996). Uruk Colonies and Anatolian Communities: An Interim Report on the 1992-1993 Excavations at Hacinebi, Turkey. *AJA, 100*(2), 205-260. https://doi.org/10.2307/506903

Steinkeller, P. (1991). The Administrative and Economic Organization of the Ur III State: The Core and the Periphery. M. Gibson ve R. D. Biggs (Eds.) *The Organization of Power; Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East* (ss. 15-35). The Oriental Institute of Chicago.

Stratford, E. (2014). "Make Them Pay": Charting the Social Topography of an Old Assyrian Caravan Cycle. *JCS, 66*, 11-38. https://doi.org/10.5615/jcunestud.66.2014.0011

Şahoğlu, V. (2005). The Anatolian Trade Network and The Izmir Region During the Early Bronze Age. *OJA, 24(4)*, 339-361. https://doi.org/10.1111/j.1468-0092.2005.00240.x

Şenyurt, S. Y. (2010). Ovaören-Göstesin Geç Hitit/Luwi Hiyeroglif Yazıtı. Ş. Dönmez (Ed.) *Veysel Donbaz'a Sunulan Yazılar DUB.SAR E.DUB.BA.A* (ss. 261-268). Ege Yayınları.

Şenyurt, S. Y., Akçay, A. ve Kamış, Y. (2014). Ovaören 2013 Yılı Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 36*(2), 101-120.

Şenyurt, S. Y., Akçay, A. ve Kara, S. (2019). Alişar-4 Seramik Geleneği İçerisinde Ovaören Demir Çağı Geyik Figürlü Seramikleri. *Seleucia, 9*, 205-245.

Şenyurt, S. Y. ve Akçay, A. (2018). Topada Yazıtına Farklı Bir Bakış: Geç Hitit Döneminde Orta Anadolu'da Güç Dengeleri. *TÜBA-AR*, *22*, 95-117. http://dx.doi.org/10.22520/tubaar.2018.22.006

Tansuğ, K. (1949). Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 7*(4), 535-550.

Tekin, H. (2009). Hakemi Use 2008 Yılı Kazılarında Keşfedilen Geç Asur Dönemi Mezarları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 26*(2), 193-211.

Tekin, H. (2017). *Tarihöncesinde Mezopotamya; Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*. Bilgin Yayınları.

Tekinalp, M. ve Alp, A. O. (1999). Harabe Bezikan Höyük 1998 Araştırması. N. Tuna ve J. Öztürk (Eds.) *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi: 1998 yılı çalışmaları* (ss. 215-228). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Tezcan, B. (1968). 1968 Göllüdağ Kazısı. *Türk Arkeoloji Dergisi, 17*(2), 211-235.

Tezcan, B. (1992). 1969 Göllüdağ Kazısı *Türk Arkeoloji Dergisi, 30*, 1-30.

Toptaş, K. (2020). Asur Belgelerinde Kimmerler. *Akademik Bakış, 14*(27), 31-60.

Trigger, B. G. (1984). Childe and Soviet Archaeology. *Australian Archaeology, 18*, 1-16.

Trigger, B. G. (1993). Marxism in Contemporary Western Archaeology. *Archaeological Method and Theory*, *5*, 159-200.

Trigger, B. G. (2008). *A History of Archaeological Thought.* Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511813016

Ünal, A. (2005). *Hititler Devrinde Anadolu III*. Arkeoloji Sanat Yayınları.

Ünlü, E. (2015). Late Bronze-Early Iron Age painted pottery from the northeast Mediterranean settlements. C. Maner ve K. Kopanias (Eds.) *NOSTOI. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze Age and Early Iron Ages* (ss. 517–529). Koç University Press.

Ünlü, E. (2017). Tell Tayinat Yerleşiminde Geç Tunç – Erken Demir Çağı Geçiş Dönemi Seramikleri Üzerinden Amik Ovası'nda Görülen Yerel Devamlılıklar ve Doğu Akdeniz Bağlantıları. *OLBA, 25*, 79-112.

van de Mieroop, M. (2000). Sargon of Agade and his Successors in Anatolia. *SMEA, 42(1)*, 133–159.

Veenhof, K. (1972). *Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology*. Brill.

Veenhof, K. R. (2010). Ancient Asur: The City, its Traders, and its Commercial Network. *JESHO, 53(1/2)*, 39-82.

Venturi, F. (2010). Cultural breakdown or evolution? The impact of changes in 12th century BC Tell Afis. F. Venturi (Ed.) *Societies in Transition. Evolutionary Processes in the Northern Levant between Late Bronze Age II and Early Iron Age. Papers Presented on the Occasion of the 20th Anniversary of the New Excavations in Tell Afis. Bologna, 15th November 2007* (ss. 1-27). Cooperativa Libraria Universitaria Editrice.

Voigt, M. M. (1994). Excavations at Gordion 1988-89: The Yassıhöyük Stratigraphic Sequence. A. Çilingiroğlu ve D. H. French (Eds.) *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990* (ss. 265-294). British Institute at Ankara.

von der Osten, H. H. (1937). *The Alishar Hüyük. Seasons of 1930-32, Part II*. Oriental Institute Publications.

Wallerstein, I. (1974). *The Modern World System I*. Academic Press.

Wallerstein, I. (1979). *The Capitalist World-Economy.* Cambridge University Press.

Wallerstein, I. (1999). The West, Capitalism and The Modern World System. T. Brook ve G. Blue (Ed.) *China and Historical Capitalism: Genealogies of Sinological Knowledge* (ss. 10-57). Cambridge University Press.

Wallerstein, I. (2005). *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. (Çev. E. Abadoğlu). Aram Yayıncılık.

Wallerstein, I. (2011). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. University of California Press.

Weeden, M. (2010). Tuwati and Wasusarma: Imitating the Behaviour of Assyria. *Iraq, 72*, 39-61. https://doi.org/10.1017/S0021088900000589

Welton, L., Harrison, T., Batiuk, S., Ünlü, E., Janeway, B., Karakaya, D., Lipovitch, D., Lumb, D. ve Roames, J. (2019). Shifting Networks and Community Identity at Tell Tayinat in the Iron I (ca. 12th to Mid 10th Century B.C.E.). *AJA*, *123*(2), 291-333. https://doi.org/10.3764/aja.123.2.0291

Whallon, R. (1979). *An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey*. The University of Michican Press. https://doi.org/10.3998/mpub.11396138

Whallon, R. ve Kantman, S. (1969). Early Bronze Age Development in the Keban Reservoir, East-Central Turkey. *CurrAnthr, 10*(1), 128-133.

Willcox, G. H. (1974). A History of Deforestation as Indicated by Charcoal Analysis of Four Sites in Eastern Anatolia. *AnatSt, 24*, 117-133. https://doi.org/10.2307/3642603

Winckler, H. (1889). *Keilschrifttexte Sargons*. Kessinger Publishing.

Yakar, J. (2002). East Anatolian Metallurgy in the Fourth and Third Millennia B.C.: Some Remarks. Ü. Yalçın (Ed.) *Anatolian Metal II* (ss. 15-26). Deutsches Bergbau Museum.

Yalçıklı, D. ve Tekinalp, V. M. (2004). Mezraa Höyük 2001 Yılı Kazıları. N. Tuna, J. Greenhalgh ve J. Velibeyoğlu (Eds.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (ss. 107-161). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Yalçıklı, D. ve Tekinalp, V. M. (2011). Mezraa Höyük 2002 Yılı Kazıları. N. Tuna ve O. Doonan (Eds.) *Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, I* (ss. 119-142). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Greenhalgh ve J. Velibeyoğlu (Eds.) Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları (ss. 107-161). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Taçdam Yayınları.

Yalçın, S. (2013). A Re-evaluation of the Late Bronze to Early Iron Age Transitional Period: Stratigraphic Sequence and Plain Ware of Tarsus-Gözlükule. K. A. Yener (Ed.) *Across the Border: Late Bronze Age-Iron Age Relations between Syria and Anatolia, Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, İstanbul, May 31-June 1, 2010* (ss. 195-213). Peeters.

Yalçın, Ü., Hauptmann, H., Hauptmann, A. ve Pernicka, E. (1993). Norşuntepe'de Geç Kalkolitik Çağı Bakır Madenciliği Üzerine Arkeometallurjik Araştırmalar. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, *8*, 381-389.

Yalçın, Ü., Yalçın, H. G., Maas, A. ve İpek, Ö. (2015). Prähistorischer Kupferbergbau in Derekutuğun Derekutuğun Tarihöncesi Bakır İşletmeleri. Ü. Yalçın ve H.-D. Bienert (Eds.) *Kültürlerin Köprüsü Anadolu Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açıları. Tagungsband des Internationalen Symposiums „Anatolien – Brücke der*

Kulturen" in Bonn vom 7. bis 9. Juli 2014 7-9 Temmuz 2014'te Bonn'da yapılan "Kültürlerin Köprüsü Anadolu" Konulu Uluslararası Sempozyum Kitabı (ss. 147-185). Deutschen Bergbau-Museum.

Yener, K. A. (1995). Swords, Armor, and Figurines. *The Biblical Archaeologist*, *58*(2), 101-107.

Yener, K. A. (Ed.) (2005). *The Amuq Valley Regional Projects, Volume 1: Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey, 1995–2002*. Oriental Intitüte Publications.

Yener, K. A. (2013). New Excavations at Alalakh: The 14th–12th Centuries BC. K. A. Yener (Ed.) *Across the Border: Late Bronze Age-Iron Age Relations between Syria and Anatolia, Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, İstanbul, May 31-June 1, 2010* (ss. 11-37). Peeters.

Yener, K. A., Kulakoğlu, F., Yazgan, E., Kontani, R., Hayakawa, Y. C., Lehner, J. W., Dardeniz, G., Öztürk, G., Johnson, M., Kaptan, E. ve Hacar, A. (2015). New Tin Mines and Production Sites Near Kültepe in Turkey: A Third-Millennium BC Highland Production Model. *Antiquity, 89*(345), 596-612. https://doi.org/10.15184/aqy.2015.30

Yener, K. A. ve Vandiver, B. P. (1993). Reply to J. D. Muhly, 'Early Bronze Age Tin and the Taurus. *AJA, 97(2)*, 255-264. https://doi.org/10.2307/505659

Yıldırım, T. (2006). An Early Bronze Age Cemetery at Resuloğlu, Near Uğurludağ, Çorum. A Preliminary Report of the Archaeological Work Carried Out Between Years 2003-2005. *Anatolia Antiqua, 14*, 1-14. https://doi.org/10.3406/anata.2006.1061

Yıldırım, T. (2010). Resuloğlu Kazısı ve Anadolu Arkeolojisi'ne Katkıları. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (ss. 11-28). T.C. Çorum Valiliği.

Yılmaz, M. A. (2012). Contributions to the Early Iron Age Problem in the Central Black Sea Region in Light of Vezirköprü/Oymaağaç Höyük Ceramics. *TÜBA-AR*, *15,* 69-78.

Yılmaz, D. (2019). Erken Tunç Çağı'nda Anadolu'da Ticaret. O. Dumankaya (Ed.) *Çağlar Boyunca Üretim ve Ticaret: Prehistorya'dan Bizans Dönemine* (ss. 193-212). Bilgin Kültür Sanat.

Yiğit, T. (2000). Tabal. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 40*(3-4), 177-189.

Young, R. S. (1955). Gordion: Preliminary Report 1953. *AJA, 59*, 1-18. https://doi.org/10.2307/500929

Elektronik Kaynaklar

http://oracc.org/saao/P224485/. (Erişim Tarihi: 23.10.2020)

http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/qpn-x-people#Q006482.164, Sargon II 001, Q006482, 194b, 198b. (Erişim Tarihi: 18.11.2020)

https://www.ucl.ac.uk/sargon/essentials/kings/sargonii/ (Erişim Tarihi: 28.09.2020)

http://oracc.org/saao/P336799/ (Erişim Tarihi: 16.11.2020)

http://oracc.org/rinap/Q003428/(Erişim Tarihi: 16.11.2020)

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies
Volume 4 (2021)

Adana Müzesi'nden Cenaze Takıları ve Aplikler

Funeral Jewelry and Appliques from the Adana Museum

Çilem UYGUN

https://orcid.org/0000-0002-7818-0641

Geliş Tarihi: 22.06.2021 | Kabul Tarihi: 21.07.2021 | Online Yayın Tarihi: 10.08.2021

Makale Künyesi: Uygun, Ç. (2021). Adana Müzesi'nden Cenaze Takıları ve Aplikler. *Arkhaia Anatolika, 4*, 314-340. https://doi.org/10.32949/Arkhaia.2021.37

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 314-340
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.37

Araştırma Makalesi / Research Article

Adana Müzesi'nden Cenaze Takıları ve Aplikler

Funeral Jewelry and Appliques from the Adana Museum

Çilem UYGUN*

Öz

Şanidar Mağarası'nda özel bir veda töreniyle başlayan ölü gömme gelenekleri, sonun aynı zamanda bir başlangıca dönüştüğü düşüncesi etrafında şekillenmiş, bu sayede de hem pagan hem de tek tanrılı dinlerdeki önemini korumuştur. Üretim, ticaret ve gelişen teknoloji doğrultusunda oluşan sınıf farklılıkları ölü gömme geleneklerine, mezar mimarisi ve ölü hediyelerinin çeşitliliği olarak yansımıştır. Askeri ve siyasi gelişmelerin tetiklediği kültürlerarası etkileşim, bu çeşitliliği daha da arttırmıştır.

Makale kapsamında incelenen ağız/göz bantları ile süsleme aplikleri, ölü gömme geleneğine bağlı şekillenen kullanımıyla "Cenaze/Ölü Takıları" olarak adlandırılır. İnce altın varaktan yapılan bu objelerin günlük yaşamda kullanıma uygun olmaması da bu tanımlamayı destekler. Altın varaktan yapılan ve Mezopotamya'da Tunç Çağı'nda ortaya çıkan bu bantlar, oradan da Anadolu, Kıbrıs ve Yunanistan olmak üzere tüm Akdeniz havzasına yayılır. Kültepe mezarlarında in situ olarak korunan bu buluntu grubunun hem form hem de bezeme açısından zengin örnekleri Kıbrıs nekropolislerinde ele geçmiştir. Miken ölü gömme geleneğinde "ölü maskları" tercih edilirken, Demir Çağ Yunanistanı'nda ağız ve göz bantları moda olur. Üzeri motiflerle bezeli, farklı formlarda kesilmiş altın varaktan aplikler ise yine ölü gömme adetleri çerçevesinde bu kez giysi süslemesi olarak Klasik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar kullanılır.

Makalede Adana Müzesi koleksiyonunda bulunan altın varaklardan ağız ve göz bantları, süsleme aplikleri ve son olarak diademe ait kenar parçasından oluşan 17 eser incelenmiştir. Ağız/göz bandı olarak tanımlanan oval formlu 10 varak, bezemeli ve bezemesiz olarak iki grup altında değerlendirilmiştir. Eşkenar dörtgen formuyla diğerlerinden ayrılan örnek, bezemesiz olduğu için ağız bandı olarak tanımlanmıştır. Bezemeli grupta yedi ağız bandı bulunmakta olup, bunlardan üç tanesi hem form hem de bezeme olarak literatürden bilinen tiptedir. Oval ve şerit formlu üç örnek ise 3 cm ile 6 cm arasında değişen ölçüleriyle diademlerin minimize edilmiş biçimleriyle özgün eserlerdir (kat. no. 5-7). Biçimsel benzerlik bezeme repertuvarına da yansımış, diademlerde olduğu gibi merkez figüre eşlik eden yan figürlerle kalabalık sahneler tercih edilmiştir. Standart tipteki dört ağız bandında dudak bezemesi, arı figürü ve bitkisel motifler yer alır (kat. no. 1-4). Bezemesiz altı örnekten dört tanesi oval (kat. no. 8-11), bir tanesi eşkenar dörtgen formludur (kat. no. 12). Yuvarlak formlu tek varak, göz bandı olarak tanımlanmıştır (kat. no. 13).

Makalede değerlendirilen diğer buluntu grubu ise eşkenar dörtgen, dörtgen ve kare formlu apliklerdir. Apliklerden birinde Nemea Aslanı postuyla "Genç Herakles" (kat. no. 14), diğerinde ise diphros üzerinde oturan Fortuna'ya sunu yapan bir kadın figürü yer alır (kat. no. 15). Herakles figürlü aplik, İskender'in gümüş sikkelerindeki şablon ile bire bir benzerdir. Diğer aplik ise Roma Dönemi'nde sıkça kullanılan Fortuna'nın literatürden bilinmeyen, özgün anlatımlarındandır. Aplik başlığında değerlendirilen son eser dikdörtgen formlu olup, ortasında üst üste yerleştirilen altı delik sırası bulunur (kat. no. 16). Diadem kenarına ait olduğu düşünülen son örnek üzerinde yüz yüze dönük olarak verilen ikili figür grupları (kadın-erkek) yer alır (kat. no. 17).

Eserler buluntu yerleri ve kontekstleri bilinmediği için analoji yöntemine göre tarihlendirilmiştir. Dudak biçimli ağız bandı Kıbrıs örnekleriyle benzerliği nedeniyle Tunç Çağı sonları-Demir Çağı başlarına tarihlenmiştir. Oval formlu ağız bantlarının sivri bitimli örnekleri Klasik Dönem ile Hellenistik Dönem arasına, eşkenar dörtgen

* Doç. Dr. Çilem Uygun, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Hatay/TR. E-mail: cilemuygun@hotmail.com / Orcid iD: 0000-0002-7818-0641

Adana Müzesi koleksiyonunda bulunan ağız/göz bantları ile apliklerin bilimsel değerlendirmesi için gerekli izin ve kolaylığı sağlayan Müze Müdürlüğü'ne ve müze uzmanlarına teşekkür ederim.

formlu olanı ise Geç Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmiştir. Figürlü ağız bantlarından Gorgo/Medusa olarak tanımlanan örnek için Hellenistik Dönem, Athena Parthenos ve kadın figürlü varaklar için ise Geç Hellenistik-Erken Roma İmparatorluk Dönemi önerilmiştir. Herakles başlı aplik MÖ 4. yüzyıl sonu, Fortuna betimli aplik ise MÖ 1. yüzyıla tarihlenmiştir. Diadem kenarı olarak tanımlanan parça, MÖ 3.-2. yüzyıl arasına tarihlenir.

Anahtar Kelimeler: Cenaze Takıları, Ağız Bandı, Göz Bandı, Altın Aplik, Herakles

Abstract

The burial traditions that began as a special farewell ceremony in the Sanidar Cave were shaped around the thought that the end was actually a beginning and thusly retained their importance in both pagan and theistic religions. The class distinctions created by production, trade, and technological advancements were reflected in burial traditions in the form of variety in grave goods and tomb architecture. Advancements in the military and politics triggered intercultural exchanges that further increased this variety.

When described in relation to burial traditions, mouth/eye bands and decorative appliques are referred to as Funeral/Burial Jewelry in this article. Made of gold leaf, the fact that these objects were unfit for use in daily life supports this identification. These bands, made of gold leaf and appearing in Mesopotamia during the Bronze Age, spread from there to Anatolia, Cyprus, Greece, and the entire Mediterranean Basin. In terms of both form and decoration, some of the richest examples of this group of artifacts, which were preserved *in situ* in the tombs at Kültepe, were recovered from the necropolises of Cyprus. While death masks were preferred in Mycenaean burial traditions, mouth and eye bands came into fashion in Greece during the Iron Age. Gold leaf appliques, decorated with motifs and cut into various forms, were once again used within the framework of burial traditions as clothing decorations from the Classical Period to the Roman Era.

In this article we have examined 17 artifacts consisting of gold leaf mouth and eye bands, decorative appliques, and a fragment of diadem found in the collection of the Adana Museum. The 10 gold leaf appliques with an oval shape suitable for covering the mouth and eyes were categorized in to two groups: decorated and undecorated. The remaining samples, shaped like equilateral rectangles, lack decoration and are therefore identified as mouth bands. The decorated group consists of seven mouth bands with three having their form and decoration previous defined in the literature. The four strip-shaped samples (cat. no. 5-7), with measurements varying from 3 cm to 6 cm, are unique in that they are shaped to minimize their diadems. Stylistic similarities were reflected in the pattern repertoire and like on the diadems, scenes depicting large gatherings of auxiliary figures together with main figures were preferred. The lip decorations featured on the four mouth bands of standard form (cat. no. 1-4) include depictions of bee and plant motifs. Of the undecorated samples, four are oval shaped (cat. no. 8-11), and one is an equilateral rectangle (cat. no. 12). The only round gold leaf sample was identified as an eye band (cat. no. 13).

The other groups of artifacts analyzed are the rhombus and square appliques made of gold leaf. One of the appliques depicts Nemea and Young Hercules holding the coat of a lion (cat. no. 14), the other depicts Fortuna sitting on a *diphros* while a female figure presents her with an offering (cat. no. 15). The applique featuring Hercules is exactly the same as the pattern used on Alexander's silver coins. The other applique depicts one of Fortuna's characteristic narrations that was used extensively during the Roman Period yet left unrecorded in the literature. The last applique to be analyzed is rectangular and features a row of six central holes sitting one on top of another (cat. no. 16). On the last example, which is thought to belong to the edge of the diadem, there are groups of couple figures (female-male) given face-to-face (cat. no. 17).

Since we do not know the location and context in which these artifacts were found, they have been dated using the analogy method. The lip-shaped mouth bands from Cyprus were dated to the Late Bronze Age/Early Iron Age for their resemblance to period samples. The sharp-edged oval mouth bands have been dated Classical and Hellenistic Periods, and equilateral rectangle-shaped mouth bands have been dated to the Late Roman Imperial Period. For Gorgo/Medusa and Athena Parthenos with female figures mouth band has been suggested Late Hellenistic and Early Roman Period. The applique with the bust of Hercules was dated to the end of the 4th century BCE, and the gold leaf applique depicting the figure of a woman presenting an offering to Fortuna was dated to the 1st century BCE. The fragment of diadem is dated to 3th and 2nd and BCE.

Keywords: Funerary, Mouthpiece, Eyepiece, Gold Aplique, Heracles

Giriş

En basit haliyle yaşamın son buluşu olarak tanımlayabileceğimiz "ölüm", insanlığın varoluş sürecinden itibaren inanç sistemlerinin şekillendirdiği ritüellerle anlamlandırılmaya çalışılmış ve nesillere geçen uygulamalarla "ölü gömme gelenekleri" oluşmuştur. Antik dönem ölü gömme gelenekleri kültür bölgelerine göre ayrıntıda farklılık içermesine rağmen,

özde ortak bir şablon etrafında kurgulanmıştır. Pagan veya tek tanrılı dinlerde inanç sistemi dışında özlem, saygı ve hüzün gibi duygular, ölü gömme adetlerini uzun kronolojik dizin içerisinde ortak noktalarda buluşturur. Örneğin, defin öncesi hazırlık aşaması, defnedilme süreci ve sonrasındaki anma eylemleri, ortak duygular etrafında şekillenir. Ölü gömme gelenekleri mezarlar, iskeletler, mezar armağanları, yazılı kaynaklardan oluşan arkeolojik, antropolojik ve epigrafik bulgular doğrultusunda çözümlenmeye çalışılmış ve hala da çalışılmaktadır. Modern zamanların tek tanrılı dinlerindeki yerel adetlere dayalı farklı uygulamalar dikkate alındığında, bu sürekliliğin nedeni daha iyi anlaşılacaktır. Diğer yandan, antik dönemin gerek dini inanış gerekse etnik çeşitlilikle biçimlenen ölü gömme gelenekleriyle ilgili temel başvuru kaynağı olan mezarların henüz yapıldıkları zamanda başlayan soyulma tehlikesinin 19. yüzyıl başlarında kısmen bilimsel amaçlı "hazine avcılığı" akımına dönüşmesi, nekropolis kazılarına dayalı ölü gömme verilerine dair bulguların artmasını sağlamıştır. Mezarlarda ele geçen çok çeşitli buluntu grubu içerisinde kişisel süs eşyası olarak kullanılan takılara kıyasla, daha dayanıksız ince altın levhadan yapılmış ağız ve göz bantları, alın bantları, kemerler, giysi aplikleri ve diademler "cenaze takısı" olarak adlandırılır ve fonksiyonu nedeniyle yapıldıkları dönemin ölü gömme adetlerine dair önemli bulgular verir[1].

Bu çalışmada, Adana Müzesi koleksiyonundan ağız/göz bandı, diadem ve giysi apliği olarak kullanılan bir grup cenaze takısı hem tipolojik nitelikleri hem de fonksiyonları açısından irdelenecektir. İnce altın varaktan biçimlendirilen bu takıların form ve bezeme özellikleri, ait oldukları dönemin günlük kullanım takılarıyla ve diğer görsel sanat eserleriyle karşılaştırılarak tarihlendirilecek, ikonografilerine ilişkin değerlendirmeler yapılacaktır. Takıların tipolojik ve ikonografik özelliklerinin ölü gömme adetleriyle ne kadar ilişkili olduğu, dönemin takı modasının veya betimleme şablonlarının ölüm ve sonrasına ait inanç sistemine ne kadar uyarlandığı, makalede sorgulanacak konu başlıklarındandır. Eserlerin satın alma yöntemi ile ele geçmesine bağlı olarak buluntu yerlerine ve kontekstine ilişkin herhangi bir bilginin olmayışı, grubun tarihlemesini güçleştirmiştir. Analoji ve stil kritiği yöntemleriyle tarihlendirmede ise bu kez yüzeysel işçilik ve özgün ikonografiye bağlı benzer örnek bulamama sıkıntısıyla karşılaşılmıştır. Diğer yandan, Adana Müzesi örneklerinin özgün bezeme kompozisyonlarıyla ağız ve göz bantlarının ikonografik değerlendirmesine katkı sağlayacağı da şüphesizdir.

Adana Müzesi eserlerinden iki tanesi, dudak betimlemesinden açıkça anlaşıldığı üzere ağız bandıdır (fig. 1-2). Oval formlu diğer altı örnek (fig. 3-4, 8) hem ağız hem de gözü kapatmaya uygun olduğu için, ağız/göz bandı olarak tanımlanmıştır. Figürlü bezemeleriyle dikkat çeken, uzunlukları 3 ile 6 cm arasında değişen, ikisi ovale yakın biri dikdörtgen formlu üç varak giysi apliği, kullanım olasılığı göz ardı edilmemekle birlikte, ağız bandı kategorisinde değerlendirilmiştir (fig. 5-7). Düzensiz de olsa yuvarlak konturlu tek örnek, göz bandı olarak tanımlanır (fig. 8). Eşkenar dörtgen ve kare formlu iki varağın özgün bezeme kompozisyonuyla giysi apliği olarak kullanıldığı önerilmektedir (fig. 11-12). Dikdörtgen formlu ince altın varak ise kutu vb. bir objeyi kaplamak için kullanılmış olmalıdır (fig. 13). İkili figürlerin betimlendiği dikdörtgen şerit, aynı müzedeki benzer örnekler doğrultusunda diadem olarak tanımlanır (fig. 14).

[1] Despini 2009.

Ağız/Göz Bantları

Köken ve Gelişim

Anadolu'da Tunç Çağı'ndan[2] itibaren kullanılmaya başlayan ağız ve göz bantları, Köşk Höyük[3] iskeletinin gözlerindeki taş objelerden anlaşıldığı üzere, Geç Neolitik Dönem'e kadar uzanan bir geleneğin devamıdır. Tunç Çağı'nın gelişen teknolojisiyle şekillenen ticarete dayalı ekonomisi, kültürler arası etkileşimi tetiklemiş, sosyal sınıf farklılıklarına göre ölü gömme adetleri çeşitlenmiştir. Altın varaktan ağız, göz ve alın bantlarının cenaze takısı olarak kullanımı, bu çeşitliliğe örnek olarak gösterilebilir. Anadolu'da Kültepe mezarlarından bilinen ağız ve göz bantları, T. Özgüç[4] tarafından Ur[5] mezarlarındaki buluntularla karşılaştırılmış ve geleneğin Mezopotamya etkili olarak Anadolu'ya geldiği belirtilmiştir. Y. Heffron, Kültepe örneklerini antropolojik, epigrafik ve tipolojik olarak ele aldığı güncel çalışmasında, ağız ve göz bantlarını Hitit kraliyet cenaze törenlerindeki *šakuwal* (göz) ve *pūriyal* (ağız) olarak tanımlanan nesnelerle örtüştürerek, Mezopotamya orijini yerine Anadolu'nun karma kültürlerini çıkış noktası olarak önermiştir[6]. Eski Krallık Dönemi Mısır ölü gömme adetlerinde ağız ve göz bantlarının Hellenistik Dönem'e kadar kullanılmadığı, bu uygulama yerine vücudun üst kısmının altın varaklarla kaplandığı görülür[7]. Miken kültüründe ise "Agamemnon Maskı" olarak adlandırılan eser ile Yunanistan'da, Mısır ve Mezopotamya'dan farklı bir formunun tercih edildiği anlaşılır. Tek örnekle sınırlı kalmayan bu maskların Mısır[8] ve Doğu kültürlerinin etkisiyle yapıldığına dair görüşler ileri sürülmüş ve A. Despini makalesinde bu tartışmalara detaylıca değinmiştir[9].

Yakındoğu kültürlerinin batıya ve kuzeye aktarımında önemli bir rol oynayan Kıbrıs adasındaki Enkomi nekropolisinde ağız ve göz bantlarının çok sayıda ve çeşitli bezeme repertuvarında ele geçmesi, adada bu geleneğin Anadolu'ya kıyasla daha yaygın olduğunu kanıtlar[10]. Aslında ister mask isterse ağız veya göz bandı olsun, yüzün ölümsüzleştirilmesi kaygısı ilk olarak Yakın-Doğu Neolitiğinde bilinir ve Köşk Höyük'te ele geçen kil sıvalı kafataslarıyla Orta Anadolu'ya kadar yayıldığı görülen kafatası/ata kültü geleneğine kadar uzanır[11]. Anadolu ölü gömme adetlerinin yerel unsurlar kadar Mezopotamya kültürlerinin etkisini de taşıdığı genel kanıdır. Yunan ölü gömme geleneğinde ise defin hazırlığının aşamaları içerisinde *somanın* göz ve ağzının en yakını tarafından kapatıldığı bilinmektedir[12]. Bu uygulama Hitit kraliyet ailesinin ölü gömme ritüellerinde, cenazenin ikinci gününde, ölen kişinin ağız ve gözü altın bantlarla kapatıldıktan sonra yakını tarafından öpülerek uğurlanması aşamasıyla benzerdir[13]. Ölüm karşısında ortak duygular farklı coğrafyalarda benzer uygulamaların görülmesini tetiklemekle birlikte, ağız bantlarının kullanım nedenlerine dair zıt görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin, Tunç Çağı mezarlarındaki ağız bantlarının Mezopotamya ölü gömme inancı doğrultusunda, ruhun bedeni terk etmesini ya da tam tersi, kötü cinlerin buradan girerek bedeni ele geçirmesini engellediği önerilirken[14], Smyrna'da ele geçen MÖ 3. yüzyıl tarihli yazıt, ağzın kapatılmasındaki amacın *psyche*nin

[2] Özgüç 1986, 23-26, lev. 63-66; Bingöl 1999, kat. no. 230-231.
[3] Demirel 2016, 135.
[4] Özgüç 1986, 23.
[5] Woolley ve Litt 1934, lev. 147, 219.
[6] Heffron 2020, 91-122.
[7] Despini 2009, 27, dn. 69.
[8] Graziadio ve Pezzi 2006, 115.
[9] Despini 2009, 26-30.
[10] Pierides 1971, 16, lev. VII.2; Graziadio 2013, 345-351.
[11] Özbek 2009, 157; Akçay 2017, 15.
[12] Akçay 2017, 102; Kızıl 2017, 37; Işın 2019, 129; Rohde 2020, 180.
[13] Heffron 2020, 110.
[14] Heffron 2020, 114.

bedene geri dönmesini engellemek olarak açıklar[15]. Yunan inancında ruhun dünyada kalmaması, mutlaka ölüler ülkesine gitmesi gerekmektedir ki, bunun için de bedenin geleneklere uygun bir şekilde defnedilmesi şarttır. Ruhun yeryüzünden defin işlemi gerçekleştikten sonra ayrıldığı düşüncesinin Anadolu ölü gömme geleneğinde de kabul gördüğü, Urartu *kremasyon* ve *inhumasyon* gömülerindeki urnelere ve küplere bilinçli olarak açılan deliklerden anlaşılmaktadır[16].

Yunan kültüründe oval, yuvarlak veya eşkenar dörtgen formlu altın varakların ağzı kapatmak için kullanılan örnekleri *epistomion/epistomia*, gözü kapatmak için kullanılanları ise *epiophtalmos* olarak tanımlanır[17]. Yunanistan'da en erken ağız bandı Palaiokastro Aravissos'da bulunmuş olup, Geç Neolitik Dönem'e tarihlenmiştir[18]. *In situ* durumda ele geçmeyen oval formlu, bezemesiz altın varak için pendant olasılığı da vurgulanmıştır. Bunların, ölü gömme geleneğinde gerçek anlamda yaygın bir şekilde kullanımı ise MÖ 8. yüzyıl sonu-7. yüzyıl başında Doğu kültürleriyle ticari ilişki içerisinde olan Kuzey Yunanistan bölgesinde görülür[19]. Ağız bandı dudak üzerine yerleştirilmeden önce *othonai* olarak adlandırılan kayışlarla çene sabitlenmekteydi[20]. Kafatasının dağılmasını da engelleyen bu bantlar Orta Asya kültürlerine kadar yayılmış ve MS 5. yüzyıla kadar da kullanımı devam etmiştir[21]. Doğrudan ağız veya göz üzerine bırakılabilen bu varakların kenarları delik olan örneklerinin kumaşa dikilerek kullanılması, dayanıklılığı arttırmaktaydı[22]. Göz ve ağız bantlarına ek olarak, yanak ve alnı kapatan varakların da kullanıldığı bilinir[23]. Yüzün tamamını kaplayan Miken Dönemi ölü maskları, Demir Çağı'ndan itibaren yerini yüzdeki her bir uzuv için ayrı yapılan çok parçalı varaklara bırakır[24]. Sindos[25], Trebeništa ile Odyris Krallığı'nın hakimiyet alanlarındaki tümülüslerde ele geçen masklar, geleneğin bu bölgede MÖ 5. yüzyıla kadar aralıklı da olsa uygulandığını kanıtlar[26]. Diğer yandan, Kıbrıs, Suriye ve Mısır'da, bölgenin köklü geleneğinin de etkisiyle Hellenistik ve Roma dönemlerinde ölü maskları kullanımı devam etmiştir[27].

Archontiko'da MÖ 7. yüzyıl sonu-6. yüzyıla tarihlenen mezarlarda ele geçen ağız bantlarının Tunç Çağı Enkomi örnekleri gibi geometrik motiflerle süslendiği görülür[28]. Sindos nekropolisinde ele geçen baklava dilimi formlu ağız bandı üzerindeki gemi betimlemesi ise "zamansız ölüm" ikonografisiyle Arkaik Dönem ağız bantlarının, ölümden sonra yaşam ya da yeniden doğuşu sembolize eden dekorasyon şemasına sahip Tunç Çağı örnekleri ile paraleldir[29]. Özetle, Arkaik Dönem ağız bantlarının form ve bezeme açısından çeşitlilik kazandığı görülür[30]. Varaklar üzerinde rozet en sık kullanılan motiflerden olup, figürlü anlatımlarda ise *apotropaik* güce sahip Medusa başlarının tercih edilmesi, ölü gömme

---

15 Kaba 2015, 50.
16 Akçay 2017, 34.
17 Οικονόμου 2003; Despini 2009, 21.
18 Grammenos 2004, 62-63.
19 Despini 2009, 34.
20 Vermeule 1979, 14-15, fig. 8A-B; Akçay 2017, 106.
21 Müller 2003, 27-28.
22 Quast 2014, 270.
23 Rohde 2020, 452.
24 Despini 2009, 34.
25 Grammenos 2004, 91-93.
26 Fol 2018, 91-96.
27 Hoffmann ve Claer 1968, 195-198; Greifenhagen 1975, 106-107, lev. 74, 56; Quast 2014, 274, 291.
28 Lilibaki-Akamati *et al.* 2011, 302.
29 Grammenos 2004, 140.
30 Lilibaki-Akamati *et al.* 2011, 305-309.

geleneği çerçevesinde şaşırtıcı değildir[31]. Diğer yandan Sindos'ta ele geçen MÖ 6. yüzyıl tarihli ağız bandındaki kayık betimlemesi, Yunan ölü gömme geleneğinde ruhları Akheron ya da Styx nehrinden geçirerek, ölüler ülkesine götüren kayıkçı Kharon mitolojisiyle ilişkilidir[32]. Huysuz ve inatçı bir ihtiyar olarak tasavvur edilen kayıkçı, Yunan ve Roma Dönemi ölü gömme geleneklerinde ruhun Hades'in ülkesine varması ve huzura kavuşmasında önemli bir rol oynar[33].

Archontiko mezarları ağız ve göz bantları dışında altın varaktan yapılan mask, süsleme aplikleri, miğfer süsleme şeritleri gibi buluntularıyla, cenaze takıları olarak tanımladığımız grubun kullanım çeşitliliğini göstermesi açısından oldukça önemlidir[34]. Pella'da MÖ 4. yüzyıl tarihli mezarlarda diadem[35] ve çelenklerin[36] ağırlıkta olduğu dikkat çeker. Hellenistik Dönem Suriye-Parth mezarlarında ağız ve göz bantlarının kullanımı oldukça yaygın bir gelenektir. Göz bantlarında farklı biçimlendirmelere gidildiği, örneğin kısa yatay bir şeritle iki varağın birleştirildiği görülür[37].

Ağız ve göz bantlarının Urartu, Frig ve Lidya ölü gömme geleneklerindeki kullanımına dair bulgu yoktur. Urartu kültürünün farklı mezar tipleri ve anma törenlerinin yapıldığı kült alanlarıyla zenginleşen ölü gömme gelenekleri içerisinde, ağız ve göz bantlarının yer almadığı görülür. Mezarlarda ele geçen yuvarlak, kare ve dikdörtgen formlu altın varaklar ise giysi apliği ya da kaplama elemanı olarak tanımlanmıştır[38].

Ephesos Artemis Tapınağı'nda 19. yüzyıl başlarında yapılan kazılarda ele geçen altın varaklar, Anadolu'nun Kültepe'den sonraki en yoğun malzeme grubunu oluşturur[39]. Tapınağa adak olarak bırakılan bu varaklar, MÖ 8. yüzyıl sonu ile 7. yüzyıl tabakalarında bulunmuş ve D. G. Hogarth eserleri amulet alt başlığında değerlendirmiştir[40]. Tapınak ve kutsal alanlara bırakılan bu varaklar, *sepukral* kullanımda olduğu gibi tanrı ve tanrıçalara daha düşük maliyette değerli metalden hediyeler sunma imkanı sağlamaktaydı. Apollon Klaros Kutsal Alanı'nda Submiken-Erken Protogeometrik Dönem'e tarihlenen diadem ile Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem'e tarihlenen aplikler, bu geleneğin devamlılığını gösterir[41].

Anadolu Medeniyetleri Müzesi takı kataloğunda "Ölü Takıları" başlığında yayınlanan 11 ağız/göz bandından Kültepe kazı buluntusu olan iki örnek kesin olarak MÖ 2. bine tarihlenmiştir. Farklı bölgelerden satın alınan dokuz banttan ikisi MÖ 5.-4. yüzyıl arasına, geri kalanları ise Roma Dönemi'ne tarihlenmiştir[42]. Anadolu'da Tunç Çağı sonrasında *in situ* durumda ve buluntu kontekstine sahip ağız bandı Kayseri Garipler

---

31 Lilibaki-Akamati *et al.* 2011, 307, 318, 320.
32 Despini 2009, lev. 6.4.
33 Stewens 1991, 223. Kharon'a verilmek üzere ölen kişinin ağzına obol bırakma geleneği MÖ 5. yüzyıl Yunan yazılı kaynaklarından bilinmektedir. Samsatlı Lukianos'un "Öbür Dünyadan Konuşmalar" adlı eserinde krallar ve filozofların Kharon ile sohbet etmesi, onun Roma Dönemi ölü gömme geleneğinde de önemini koruduğunun kanıtıdır. Bk. Erhat 1989, 188; https://www.theoi.com/Text/LucianDialoguesDead1.html (Erişim Tarihi: 15.05.2021)
34 Lilibaki-Akamati *et al.* 2011, 307-308, 312.
35 Lilibaki-Akamati *et al.* 2011, 134.
36 Lilibaki-Akamati *et al.* 2011, 185, 246, 248.
37 Platz-Horster 2001, 82, kat. no. 49.
38 Belli 2010, 172, 174-175.
39 Marshall 1911, 70.
40 Hogarth 1908, 108.
41 Şahin 2016, 392-393.
42 Bingöl 1999, 208-218.

Tümülüsü'nde ele geçmiş ve Augustus Dönemi'ne tarihlenmiştir[43]. Ağız ve göz bandı geleneği Roma İmparatorluk Dönemi'nde Kuzey Karadeniz'de Khersonesos, İskit Neapolisi[44] ve Suriye yoğun olmak üzere Yunanistan ve Mısır'da devam etmiştir[45].

Adana Müzesi Örnekleri (Kat. No. 1-8)

Bezemeli Grup

Kat. No. 1: Her iki kenarı düz sonlanan oval formlu altın varağın ortasında kabartma tekniğiyle dudak bezemesi bulunur[46] (fig. 1). Bezeme ve küt kenar bitimi Adana Müzesi örneğini Kültepe bantlarından ayırır. İnce dudak profilinin en yakın benzeri Enkomi'de ele geçen ağız bantlarında görülür[47]. Dudak bezemesine ek olarak formun da farklı bezeme kompozisyonuyla da olsa Enkomi örnekleri içerisinde görülmesi, eserimizin Kıbrıs menşeili olduğunu düşündürür[48]. Zira Kıbrıs örneklerinin sayısal çokluğu, farklı dış konturların eş zamanlı kullanıldığını ve zengin bezeme repertuvarının varlığını kanıtlamıştır. Ağız bantlarının ana motifi olan dudak bezemesi Kıbrıs örneklerinde belli bir şablona bağlı kalınmadan, çoğu zaman da stilize edilerek işlenmiştir. Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonunda bulunan ağız bandının etli ve kabarık verilen dudak biçimi, Tunç Çağı Kıbrıs örneklerinden tamamen farklıdır[49]. Eser, I. Bingöl tarafından Tunç Çağı Kıbrıs örnekleri referans gösterilerek, buluntu kontekstine dair bir açıklama yapılmaksızın Roma Dönemi'ne tarihlenmiştir. Sonuç olarak, Demir Çağı'na ait ağız ve göz bantlarının tarihlendirmesinde *in situ* olarak ele geçen örnekleri içeren literatürün olmayışı sıkıntı yaratmaktadır. Özellikle Adana Müzesi örneği gibi kontekstinden koparılmış, hangi antik kent sınırları içerisinde ele geçtiği dahi bilinmeyen malzemeleri kesin olarak tarihlendirmek neredeyse imkansızdır. Bu nitelikteki malzemeler için analojiye dayalı öneri sunmak en doğrusudur. Adana Müzesi örneğinin birebir benzeri bulunmamakla birlikte, Enkomi örneklerine yakınlığı, MÖ 2. binin ikinci yarısına ait olduğunu düşündürür.

Figür 1: Ağız bandı (kat. no. 1)

Kat. No. 2: Bir önceki örneğimize kıyasla düzgün kesilen oval formlu varağın ortasında bu kez kazıma tekniği ile verilen çift çizgi bulunur[50] (fig. 2). Çizginin bitimindeki delikler oldukça iyi korunmuştur. Küt ve yuvarlak sonlanan kenar konturu ve çizgisel bezemesiyle özgündür. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan ağız bantlarından ve Tunç Çağı örneklerinden farklı olan eserin form olarak en yakın örneği, Khersonesos nekropolisinde ele geçen ve MS 2.-3. yüzyıla tarihlenen ağız bandıdır. Kenar deliği olmayan Khersonesos örneği düz olmasıyla farklıdır. Adana Müzesi örneğinin ortasındaki yatay çizgi aynı nekropoliste

[43] Eskioğlu 1989, 192, fig. 8.
[44] Quast 2014, 271.
[45] Zhuravlev *et al.* 2017, 19.
[46] Müze env. no: 1214. U.: 9 cm; G.: 3,6 cm.
[47] Pierides 1971, 16, lev. VII 2. (MÖ 1400-1230 yılları arasına tarihlenmektedir.)
[48] Graziadio 2013, 351, fig. 1A.
[49] Bingöl 1999, 212, kat. no. 236.
[50] Müze env. no: 1156; U.: 10,5 cm; G.: 5 cm.

ele geçen bir başka ağız bandında eğik çizgilerle kombine edilmiştir[51]. Kuzey Karadeniz Bölgesi'nde mezar buluntusu olarak ele geçen örneklerden Hellenistik Dönem çelenk yapraklarına[52] benzeyen varakların Roma İmparatorluk Dönemi'nde ağız bandı olarak kullanıldığı anlaşılır. Form ve bezeme özellikleri dikkate alındığında, Adana Müzesi örneği için Khersonesos ağız bantları doğrultusunda MS 1.-2. yüzyıl tarihi önerilir.

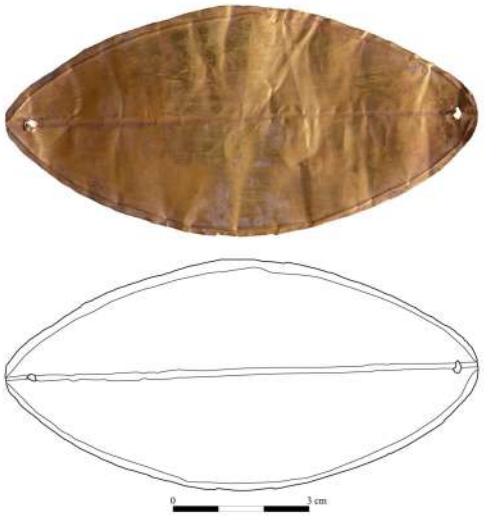

Figür 2: Ağız bandı (kat. no. 2)

Kat. No. 3: Oval formlu bant, orantılı biçimde daralarak yuvarlak bitimli kenar uçlarıyla sonlanır[53] (fig. 3). Varak üzerindeki buruşmadan dolayı iç içe ince çizgilerden oluşan yaprağa benzer bezeme net olarak görülememektedir. Garipler Tümülüsü'nde ele geçen ağız bandı ile form birlikteliğinin olması, Adana Müzesi örneğinin de MÖ 1. yüzyıl ile MS 1. yüzyıl arasına ait olduğunu düşündürür.

Figür 3: Ağız/göz bandı (kat. no. 3)

Kat. No. 4: Çentikli kesilen oval formlu altın varağın ortasında kabartma tekniğinde yapılmış arı figürü bulunur[54] (fig. 4). Figür, yayvan baş, silindirik gövde ve birbirine asimetrik verilen iki kanatla stilize işlenmiştir.

Figür 4: Ağız/göz bandı (kat. no. 4)

Geç Klasik Dönem'den itibaren Ephesos sikkelerinin[55] ön yüzünde tanrıça Artemis'i simgeleyen arı figürleri, Artemision kazılarında ele geçen adak hediyeleri arasındaki takılarda da görülür[56]. Girit'ten Geometrik Dönem sonu-Oriantalizan Dönem başlarına tarihlenen arı biçimli sarkaç[57], Ephesos giysi apliklerindeki soyut anlatımın natürel örneği olmanın yanı sıra, ada kuyumculuğunda Orta Minos Dönemi'nden itibaren kullanılan arı betimlemelerinin de devamıdır[58]. Y. Akyay-Meriçboyu çalışmasında, Ephesos Artemisonu'na adak olarak bırakılan bu takılarda yuvarlak bitimli, uca doğru daralan motifleri, soyutlaştırılmış arı gövdeleri olarak yorumlamıştır. Özellikle aplikler üzerinde tekrar eden yaprak ve arı gövdelerinin birleşimiyle oluşan motif, Hogarth tarafından da "arı-yıldız" adlandırmasıyla Artemis-arı ilişkisine bağlanmıştır[59]. Adana örneği MÖ 7.-6. yüzyıla tarihlenen Ephesos örneklerinden detaysız, hatta sağ ve sol kanadın normal olmayan görüntüsüyle, belirgin

[51] Zhuravlev *et al.* 2017, 23.
[52] Lilibaki-Akamati *et al.* 2011, 185.
[53] Müze env. no: 8825; U.: 9,8 cm; G.: 3,7 cm.
[54] Müze env. no: 5311; U.: 5,6 cm; G.: 2,4 cm.
[55] Brenk 1998, 158, fig. 1.
[56] Akyay-Meriçoyu 2001, 49, fig. 1; 66, fig. 1.
[57] Becatti 1955, 43, 164, lev. XXX, kat. no. 161.
[58] Higgins 1961, fig. 3A.
[59] Hogarth 1908, 111, lev. VIII.6, 13-15.

biçimde ayrılır. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise kanat olarak tanımladığımız sağ ve sol çıkıntıların da gövdede olduğu gibi enine kısa çizgilerle taranmasıdır. Kanat için gerçekçi olmayan bu anlatım, figürün soyut biçimi için kabul edilebilir bir durumdur. Karşılaştırma örneği tespit edilemeyen eserimizin tarihlemesinde, varağın oval formu ve arının stilize biçimine Roma İmparatorluk Dönemi, MS 2.-3. yüzyıl önerilmektedir.

Kat. No. 5: Her iki kenarında delik bulunan oval formlu varak üzerinde iki kadın figürü tarafından sınırlandırılan; çeneye kadar cepheden betimlenmiş Athena büstü yer alır[60] (fig. 5). Tanrıçanın başında sorguçlu Attika miğferi vardır. Miğferin yanaklıkları yukarıya doğru kaldırılmış, bunların arkasına da yan sorguçlar eklenmiştir. Miğferin alınlıklı ön bölümünün altında üçgen kaş çizgisi, derin göz çukuru, geniş burun çizgisi ve sadece alt kısmı vurgulanan dudak verilmiştir.

Figür 5: Ağız bandı (kat. no. 5)

Kadın figürlerinin her ikisi de cepheden betimlenmiş, soldaki figür sağdaki figürden daha kısa olup, göğüs hizasında sonlanır. Yuvarlak bitimli düşük omuzda kol ayrımı görülmezken, boynun altında asimetrik de olsa göğüs çizgisine benzeyen bir hat izlenir. Büstü sınırlandıran kadınların sadece saç ve yüz konturu belirgin verilmiştir. Soldaki figürde göz çukuru ve burun kabarıklığı ile az da olsa uzuvlar algılanabilirken, sağdaki figürün yüzü işlenmemiştir. Yüzü çevreleyerek, omuzlardan aşağıya dökülen saç da düz bırakılmıştır.

Varağın ortasında, gösterişli tepe ve yan sorguçlu miğferiyle tanrıça Athena bulunmaktadır. Athena, MÖ 438 yılında heykeltıraş Phidias tarafından Parthenon Tapınağı için yapılan Athena Parthenos kült heykeli tipindedir. Phidias tanrıçayı ayakta, öne doğru uzattığı elinde Nike, diğer elinde ise mızrak ve kalkan tutarken betimlemiştir. Kült heykelinin baykuş, grifon, sfensk ve Pegasus ile süslenen miğferi, heykelin genelindeki ihtişama uygundur. MÖ 5. yüzyılın üçüncü çeyreğinde ortaya çıkan Athena Parthenos tipinin büst versiyonu MÖ 4.-3. yüzyıl arası yoğun olmak üzere sikke, gemme, kameo[61],

[60] Müze env. no: 1764; U.: 6,1 cm; G.: 1,4 cm.
[61] Zwierlein-Diehl 2007, 373, lev. 60, fig. 235a-b. Partikapion nekropolisinde ele geçen kameo MÖ 4. yüzyıl sonu-3. yüzyıl başına tarihlenir.

seramik ve metal eserlerde, özellikle de madalyonlarda[62] kullanılmıştır[63]. İtalya'da Etrüsk sanatında aynı betimleme şablonu Menerva adıyla MÖ 4. yüzyılda Yunan kültürünün etkisiyle metal eserlerde tercih edilir[64]. Roma Dönemi'nde ise Minerva olarak Athena'nın en sevilen betimleme tipinin kullanımı devam eder[65].

Athena Parthenos büstleri Güney Rusya kuyumculuk atölyelerinde kabartma tekniği ile süslü Geç Klasik Dönem madalyonlarında görülür[66]. Günlük kullanıma yönelik üst kalitede işçilikle üretilen bu takılar dışında ince altın varaktan giysi apliklerinde de Athena büstlerinin kullanılması, cenaze takıları ile günlük kullanım takılarının ortak betimleme repertuvarına sahip olduğunu gösterir[67]. Hellenistik Dönem'in en yaygın cenaze takı modeli olarak tanımlayabileceğimiz altın varaktan yapılmış üçgen alınlıklı diademlerde Pan ve Dionysos'a ilişkin anlatımlar ya da evlilik gibi temaların işlenmesi, özel amaçlı bu takı grubunda *khitonik* vurgunun zorunlu olmadığı görüşünü destekler[68]. Benzer durum Adana Müzesi örneği için de geçerlidir. Büstün her iki yanına eklenen kadın figürleriyle hem kenar boşlukları doldurulmuş, hem de Nike figürünün eşlik ettiği Parthenos kült heykelindeki ikonografiden bağımsız, özgün bir anlatım elde edilmiştir. Aynı kadın figürleri kat. no. 6'daki varakta bu kez ana süsleme elemanı olarak kullanılır. Her iki varakta da ovala yakın form görülmekle birlikte, kat. no. 5'teki örneğin genişliğinin uzunluğa oranının daha fazla olmasından kaynaklı başarılı bir kesim izlenir. Kadın figürlerindeki biçim ve stil birlikteliği, her iki eserin aynı atölyede, ancak farklı ölçülerdeki kalıplarla üretildiğini düşündürür.

Özgün süsleme kompozisyonuyla dikkat çeken varağın buluntu yeri ve konteksti olmaksızın tarihlemek oldukça zordur. Athena büstünün Hellenistik Dönem'e özgü kabarık verilen üçgen kaş çizgisi ve küçük göz biçimi dışında stil kritiğine dair elimizde yeterli veri olmaması en temel faktördür. Diğer yandan büstte gözlemlenen Hellenistik üslubun Roma Dönemi görsel anlatımlarında tekrar etmesi işi daha da zorlaştırmaktadır. Eserle ilgili tek bilgi, 1969 yılında bu makalede incelenen üç altın varakla (kat. no. 5, 7, 17) birlikte aynı kişiden satın alınmasıdır. Kat. no. 5 ve 6 arasındaki benzerlik birlikte ele geçtiklerini düşündürür. Tarih ve fonksiyon belirleme adına oldukça önemli verilerden yoksun olmamıza rağmen eserlerin aynı yerde ele geçme olasılığı, en azından atölye birlikteliğini kuvvetlendirir.

Özetle, elimizde Athena büstünün vurgulu verilen kaş ve derin verilen göz yapısı ile kadınların soyut işçiliğinden başka tarihlendirmeyi yönlendirecek veri bulunmamaktadır. Kadın figürlerinin saç ve yüzlerindeki basit işçilik, Suriye bölgesi atölyelerinde üretildiği önerilen MÖ 2. yüzyıl tarihli Eros'lu halka küpeleri hatırlatır[69]. Diğer yandan, kadın figürlerinin saç biçimi Khersonesos nekropolisinde ele geçen MÖ 4.-2. yüzyıl arasına tarihli giysi apliklerindeki Gorgo başlarının soyutlaştırılmış biçimidir[70]. Bu benzerlik, Adana örneğindeki kadın figürlerinin kimliklendirilmesi adına da önemlidir. Athena Parthenos'a Gorgo kardeşleri simgeleyen kadın büstlerinin eşlik etmesi, ağız bandının ölü gömme geleneği kapsamında kullanımıyla da uyumludur. Eser, Khersonesos apliklerinden daha geç bir tarihe, MÖ 2.-1. yüzyıl aralığına verilebilir.

---

[62] Boardman 2005, fig. 185.
[63] LIMC II 2, 740-741, Athena 315, 317, 319, 320, 325, 328.
[64] LIMC II 2, 770, Menerva 9, 19, 21, 22.
[65] LIMC II, 2, 786-787, Minerva 13, 19, 34-35.
[66] Hoffmann ve Davidson 1965, 225-228, fig. 91c, 92b.
[67] Greifenhagen 1970, 50, lev. 26- 27.
[68] Pan betimlemeli diadem için bk. Durugönül 2000, 135-141; Dionysos ve Ariadne için bk. Körpe 2004, 141-145; Evlilik teması için bk. Uygun 2019, 274-283.
[69] Hoffmann ve Claer 1968, 122-124, kat. no. 80.
[70] Zhuravlev *et al.* 2017, 117-118, lev. 68, 233-234.

Kat. No. 6: Oval formlu alın bandı üzerinde cepheden betimlenen üç kadın büstü yer alır[71] (fig. 6). Her üçünde de sığ göz çukuru ve hafif sivri burun ucu ile detaylandırılan soyut yüz yapısı görülür. Bir önceki eserde olduğu gibi omuz hizasında sonlanan saç detaylandırılmamıştır. Aynı kalıba ait kadın figürlerinden ortadaki, varağın en geniş yerinde olduğu için göğüs altında sonlanır. Diğerleri daha düşük bir kotta ve dar bir alana yerleştirildiğinden, omuz hizasında kesilir.

Athena Parthenos'a eşlik eden Gorgolar burada ana figür olarak tercih edilmiştir. Her iki varak arasındaki işçilik ve stil birlikteliği doğrultusunda kat. no. 16'nın da MÖ 2.-1. yüzyıl arasına tarihlenmesi gerektiği düşünülmektedir.

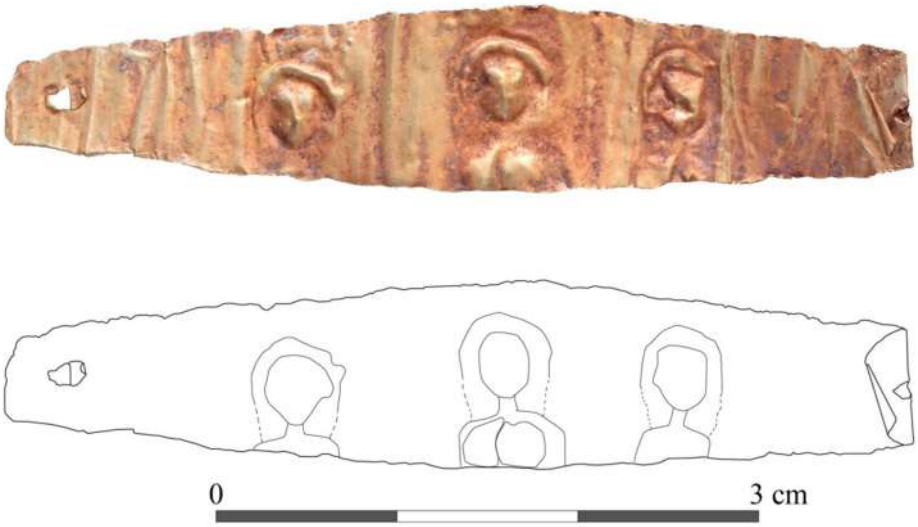

Figür 6: Ağız bandı (kat. no. 6)

Kat. No. 7: Dikdörtgen şerit biçiminde kesilen altın varağın üzerinde, burun hizasında sonlanan cepheden insan yüzü betimlenmiştir[72] (fig. 7). Yüzün sol yarısı detaylı, sağ yarısı ise yüzeysel işlenmiştir. Başın sağ tarafında yumurta silmesiyle bezeli çerçevenin çok az bir kısmı seçilebilmektedir.

Makalede ağız bandı olarak tanımlanan diğer varaklardan dikdörtgen formuyla ayrılan örnek, yüzün burun hizasında kesilmesiyle de özgündür. Varağın altında ve üstündeki dalgalı kontur, kesimdeki özensiz işçiliğe işaret eder. Yüzün yarım verilişine de bu üretim kalitesizliğinin neden olduğu düşünülmektedir. Olasılıkla usta hatalı kısmı keserek malzemenin geri kalanını kurtarmıştır. Bir diğer öneri ise, başın etrafını çevreleyen ve yaklaşık çapı 3 cm'ye ulaşan daireden dolayı varağın ikinci kullanımda kesilerek sonradan ağız bandına dönüştürüldüğü yönündedir. Benzer çerçevelerin madalyon içerisindeki kadın başlarında görülmesi, bu düşünceyi destekler[73].

Figürün ortadan kabarık işlenen saç biçimi, çıkık alın yapısı ve derin işlenen göz profili Hellenistik Dönem stil özelliklerini yansıtır. Hellenistik Dönem takı tipolojisinde Arkaik ve Klasik Dönem'in devamı olarak kadın başları özellikle küpelerde kullanılmıştır[74]. İtalya'da Etrüsk kökenli, MÖ 4.-3. yüzyıl tarihli kolyelerde yuvarlak kesilmiş altın varaklar üzerindeki cepheden betimlenen kadın başları, modanın yayılım alanını gösterir[75].

[71] Müze env. no: 1761; U.: 5 cm; G.: 0,9 cm.
[72] Müze env. no. 1762; U.: 3,1 cm; G.: 1 cm.
[73] Higgins 1961, 170-171, lev. 52.
[74] Higgins 1961, 160-168, lev. 47-48.
[75] Becatti 1955, 193, lev. XCIII.

Figür 7: Ağız bandı (kat. no. 7)

Hellenistik Dönem'in zengin kuyumculuk örneklerinin yanında taşra sanatı özellikleri gösteren Adana Müzesi örneğinin form ve işçilik açısından benzeri bulunamamıştır. Eserin özgünlüğü ikonografik değerlendirmeyi zorlaştırmakla birlikte, cenaze takısı olarak kullanımı, ortadan ayrılmış kabarık saç modelli cepheden kadın başının Medusa/Gorgo başı olduğunu düşündürür. Güney Rusya menşeili oval bir altın varağın merkezinde, kanatları ve boynunda yılan düğümüyle Medusa betimlemesi bulunur[76]. MS 2. yüzyıl sonu-3. yüzyıl arasına tarihlenen, 10 cm uzunluğundaki varak, A. Greifenhagen tarafından diadem olarak yorumlanmıştır. Adana Müzesi örneğinin 3,1 cm uzunluğunda olması, diadem tanımlamasını olanaksız kılarken, her ikisinde de kabarık alın ve derin göz profilinin uygulanması, Hellenistik/Roma Dönemi ayrımını yapmayı güçleştirir. Kare formlu altın varaktan yapılmış Medusa/Gorgo başlı küpe sarkacı, aynı zaman dilimi içinde farklı modellemelerle de olsa konu birlikteliğinin devam ettiğini gösterir.

Khersonesos nekropolisinde ele geçen yuvarlak giysi aplikleri, Adana Müzesi örneğinin tarihlenmesinde oldukça önemli rol oynar. Nokta bordür ile sınırlandırılan kadın başı, ortadan ayrılarak yüzü saran saç modeline sahiptir. Keskin kaş konturu, derin göz, düz burun sırtı, kalın etli dudak yapısı gösteren aplikler, MÖ 4.-2. yüzyıl arasına tarihlenmiştir. Adana Müzesi örneğindeki yüzeysel işçiliğin 233 numaralı Khersonesos apliği ile benzerliği, tarih olarak MÖ 2. yüzyıla yakın olduğunu düşündürür[77].

Figür 8: Bezemesiz ağız/göz bantları (kat. no. 8-11)

Bezemesiz Grup (Kat. No. 8-13)

Kat. No. 8-11: Oval formlu altın varakların hepsi bezemesiz olup[78] (fig. 8), kat. no. 8-9 düzgün kesilmiş dış konturu ve kenarlara doğru sivrilerek daralan formuyla kat. no. 11'den ayrılır. Grupta en ilginç örnek ise bir kenarı sivri diğer kenarı oval sonlanan kat. no. 10'dur.

[76] Greifenhagen 1970, 42, lev. 18.4.
[77] Zhuravlev *et al.* 2017, 117-118, lev. 68, 233-234.
[78] Kat. no. 8: Müze env. no: 3649; U.: 6 cm; G.: 3 cm.
Kat. no. 9: Müze env. no: 16583; U.: 8,5 cm; G.: 3,4 cm.
Kat. no. 10: Müze env. no: 5361; U.: 3,7 cm; G.: 1,6 cm.
Kat. no. 11: Müze env. no: 8826; U.: 5,2 cm; G.: 2,4 cm.

Kat. no. 11 dışında hepsinin kenarlarında delik bulunur. Kendi içinde farklı konturların izlendiği ağız/göz bantlarının tarihlenmesinde bezeme veya buluntu konteksti olmaksızın öngörüde bulunmak oldukça zordur. Buradaki örnekler için önerimiz, sivri kenar bitimli kat. no. 8-9 numaralı varakların Klasik/Hellenistik Dönem'e tarihlenebileceğidir. Geniş kenarlı oval formun Roma Dönemi'ne kadar devam eden kullanımı, kat. no. 11'in tarihini belirlemeyi güçleştirir.

Kat. No. 12: Eşkenar dörtgen formlu varağın her iki kenarında sabitleme delikleri korunmuştur[79] (fig. 9). Khersonesos'ta ele geçen ve MS 2.-4. yüzyıl arasına tarihlenen örnek de ağız bandı olarak tanımlanmıştır[80]. Güney Rusya'da yüksekliği 1,5 cm'yi geçmeyen eşkenar dörtgen altın plakalar ise ölçüsünden de anlaşıldığı üzere giysi aplikleridir. Cepheden Athena başları ile süslü, MÖ 1.-MS 1. yüzyıl aralığına tarihlenen bu aplikler, bölgede MÖ 5. yüzyıldan itibaren artış gösteren geleneğin devamıdır[81]. Ağız bandı olarak tanımlanan Adana Müzesi örneğinin Khersonesos buluntusuyla olan form benzerliği, Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmesinde etkili olmuştur.

Kat. No. 13: Yanlarda artan genişliğine karşın yuvarlak formunu koruyan varak, göz bandı olarak tanımlanmıştır[82] (fig. 10). Sabitleme delikleri olmadığı için gözün üzerine bırakılarak kullanılmış olmalıdır. Dikiş delikleri bulunan bezemeli yuvarlak varaklar, giysi apliği olarak Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar kesintisiz bir şekilde kullanılmıştır[83]. Özensiz işçiliğiyle daha da sıradanlaşan Adana Müzesi örneğinin benzeri literatürde tespit edilememiştir.

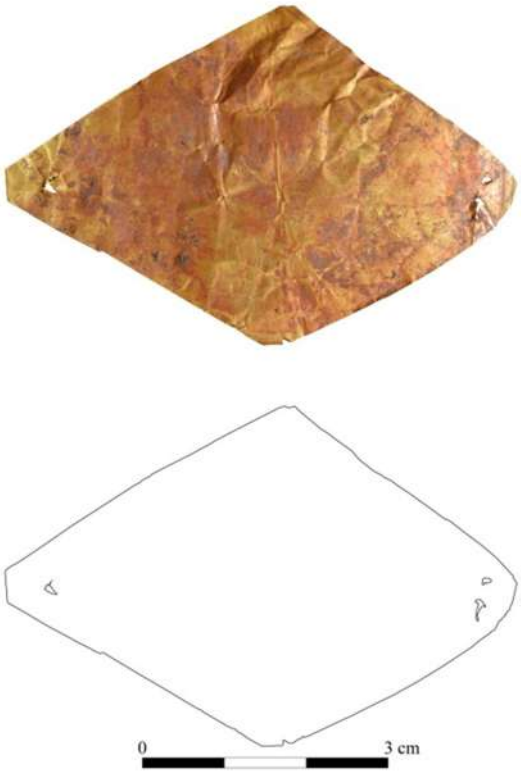

Figür 9: Eşkenar dörtgen formlu ağız bandı (kat. no. 12)

Figür 10: Yuvarlak formlu göz bandı (kat. no. 13)

[79] Müze env. no: 2815; U.: 6,3 cm; G.: 3,8 cm.
[80] Zhuravlev *et al.* 2017, 25, lev. 8, 40.
[81] Greifenhagen 1970, 50, lev. 26-27.
[82] Müze env. no: 8827; U.: 3,7 cm; G.: 3,2 cm.
[83] Arkaik ve Klasik Dönem örnekleri için bk. Kottaridi 2013, 132-134. Roma Dönemi örnekleri için bk. Zhuravlev *et al.* 2017, 102, lev. 55, 186-188.

Aplikler

Köken ve Gelişim

Kullanım amacına bağlı olarak farklı formlarda ve bezeme repertuvarında üretilen altın varaklar literatürde "aplik/altın varak/takı süsleme parçası" olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamalar, objelerin fonksiyonlarına göre belirlenmiştir. Örneğin giysi, heykel, kutu, kılıç, miğfer gibi objeleri süsleme veya kaplama elemanı olarak kullanılan varaklar, aplik tanımlamasına girer[84]. Küpe, kolye, çelenk, diadem ve kemere eklenen varaklar ise takı süsleme parçası olarak tanımlanır[85]. Varağın kalınlığına, teknik özelliklerine ve bezeme kalitesine bağlı olarak söz konusu objelerin aplik mi yoksa takı parçası mı olduğu, ya da gündelik hayatta kullanılmak için mi yoksa defin aşamasına yönelik mi üretildiğini saptamak mümkündür. Bu aşamada varağın kalınlığı, işçilik kalitesi, üzerindeki teknik izlerden yararlanılabilir. Eserin uzun soluklu veya aktif kullanımına bağlı antik dönem onarımı görüp görmediği de değerlendirmede etkilidir[86].

Altın, bozulmadan kalabilme özelliği sayesinde antik dönemde ölümsüzlüğün ve prestijin simgesi olarak hem günlük yaşam hem de cenaze takılarında sevilerek kullanılmıştır[87]. *Lamella*, *epistomia* ve diadem gibi *apotropaik* işlevli gösterişli cenaze takılarının yapımında tercih edilen düşük gramajlı ince altın varaklar, bu etkinin daha ucuz maliyetle elde edilmesini sağlamıştır[88]. Böylece altın varaklar Tunç Çağı'ndan Roma Dönemi sonuna kadar cenaze takısı yapımında kesintisiz olarak kullanılmıştır. Çekiçleme tekniğiyle bezenen, isteğe bağlı olarak da kazıma tekniğinin kullanıldığı varaklarda, özellikle birbirini tekrar eden motiflerde, kalıplar sayesinde fabrikasyon üretime geçilir. İşlevleri ne olursa olsun varaklar üretildiği dönemin ikonografisi ve stilini yansıtır. Örneğin, Rhodos'ta ele geçen ve göğüs takısının parçası olarak tanımlanan altın levhalarda Oriantalizan Dönem özellikleri oldukça belirgindir[89]. Ege adalarının kuyumculuk atölyelerine ait bu örnekler, altın rezervleri açısından zengin ve üst kapasitede üretim yapan atölyeleriyle göze çarpan Kuzey Pontik Bölgesi apliklerinden kolaylıkla ayırt edilebilir[90]. Britanya Müzesi (British Museum) koleksiyonunda yer alan dikdörtgen formlu, üzerinde Eros ya da Viktoria olduğu düşünülen kanatlı figürün betimlendiği altın varak[91] küpe sarkacı, MÖ 4.-3. yüzyıl arasına tarihlenen *biga* içerisinde Viktoria betimlemeli örnekler ise kolye pendantı olarak tanımlanmıştır[92]. Aynı müzeden MS 1. yüzyıl tarihli Aphrodite betimlemeli disk biçimli altın varak, gerek kenar bordürü gerekse üçlü askı halkasıyla pendant tanımlamasına uygundur[93].

Sadece defin esnasında kullanılan apliklerin gelişim süreci ise aynı işlevde kullanılan diadem/alın bantları, ağız ve göz bantlarına paraleldir. Aplikler, Theselya ve Makedonya'da MÖ 6.-4. yüzyıl mezarlarında farklı biçim ve süsleme özellikleriyle karşımıza çıkar. Aynı süreçte Anadolu'da Sardis mezarlarında Pers ikonografisine sahip örnekler görülür. Genel form özellikleri açısından şerit biçimli ya da farklı geometrik formda kesilen küçük varak süslemelerden oluşur. Bezeme olarak ise ağız, göz ve alın bantlarında olduğu gibi çizgisel ve geometrik motifler tercih edilmiştir. Yunanistan örneklerinde Theselya ve Makedonya buluntularının MÖ 5. ve 4. yüzyıl örneklerinin devamlılık gösterdiği dikkat çeker.

---

[84] Miğferin kenar süslemesi için bk. Grammenos 2004, 101.
[85] Keleş 2014, 124-125.
[86] Williams ve Ogden 1994, 134, kat. no. 78.
[87] Oikonomou 2019, 380.
[88] Özgüç 1986, 26.
[89] Deppert-Lippitz 1985, 98-102.
[90] Williams ve Ogden 1994, 150-151, kat. no. 90-91.
[91] Marshall 1911, 208-209, kat. no. 1912, lev. XXXIII.
[92] Marshall 1911, 220-221, kat. no. 1983, lev. XXXIX.
[93] Marshall 1911, 342, kat. no. 2883, lev. LXVIII.

Trakya'da ele geçen mezar buluntuları içerisinde MÖ 3. yüzyıla tarihlenen oval formlu altın varakların bir fibula yardımıyla giysiye tutturularak kullanıldığı belirtilir[94]. Kyme antik kentinde bulunan, ancak günümüzde Britanya Müzesi (British Museum) koleksiyonunda yer alan disk biçimli kadın başı bezemeli giysi apliklerinin kenarında ise kumaşa dikilmesi için delikler bulunur[95].

Anadolu'daki apliklere dair yayınların eksikliği nedeniyle bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Karaman Müzesi'nde bulunan ve Giyimli Definesi'ne ait olduğu belirtilen dikdörtgen formlu bronz plakaların tartışmalı giysi apliği tanımlamasıyla, Demir Çağı'nda Urartu kültüründe bu geleneğin uygulandığı görülür[96]. Altın varaktan yapılan Urartu giysi aplikleri ise şerit ya da kare formlu olup, dövme tekniği ile çizgisel ve figüratif anlatımlarla süslenmiştir[97]. Anadolu'nun batısında Ephesos ve Sardis'te MÖ 7.-6. yüzyıla tarihlenen çok çeşitli form ve bezemede giysi aplikleri ele geçmiştir[98]. Perslerin Anadolu'ya hakim olmasıyla birlikte satraplık merkezi Sardis'te Akhamenid ikonografisinde yapılmış giysi aplikleri moda olur[99]. Parion kazılarında ele geçen ve MÖ 4. yüzyıla tarihlenen kumaş süsleri, Troas Bölgesi kuyumculuğunda bu geleneğin Makedonya'daki benzerlerini aratmayacak derecede üst kalitede üretildiğini kanıtlar[100]. Hellenistik ve Roma Dönemi ölü gömme geleneğinde aplik kullanımının sürekliliği Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonunda yer alan yuvarlak ve dikdörtgen formlu örneklerle takip edilir[101].

Adana Müzesi Örnekleri (Kat. No. 14-16)

Adana Müzesi koleksiyonundaki eşkenar dörtgen, kare ve dikdörtgen formlu üç varak, gerek form gerekse bezeme özellikleriyle ağız ve göz bantlarından farklıdır. Eşkenar dörtgen formlu varak üzerinde sağa dönük Nemea Aslanı postuyla Herakles/İskender büstü bulunur (kat. no. 14). Kare biçimli varakta ise *thymiaterion* önünde tanrıçaya ibadet eden kadın figürü betimlenmiştir. Her iki varağın kenarlarında delik olmaması, objenin fonksiyonunu belirlemeyi güçleştirir. Eşkenar dörtgen formlu varak, üzerindeki büstten anlaşıldığı üzere dikey kullanılmıştır. Bu durumda varağın eni ağız bandı fonksiyonu için dar kalmaktadır. Yüzük taşlarının reçine ile monte edilmesi bu noktada her iki varağın da benzer bir organik bağlayıcı ile kumaş vb. bir materyal üzerine tutturulmuş olabileceğini düşündürür[102]. Diğer yandan doğrudan giysi üzerine bırakılma olasılığı da göz ardı edilmez. Aplik grubunda değerlendirilen son örnek ise üzerinde iki sıra deliği bulunan kaplama levhasıdır (kat. no. 16).

Kat. No. 14: Eşkenar dörtgen formlu altın varağın üzerinde sağa dönük, başında Nemea Aslanı postu bulunan figür yer alır[103] (fig. 11). Alnın üzerinde aslanın dişleri yan yana boncuk dizisi şeklinde verilmiştir. Kulağı açıkta bırakan post, saçı tamamen kapatarak enseye iner. Düz sırtlı burun, etli dudak ve tok bir çene yapısı izlenir. Baş hafif aşağıya eğik verildiği için boyunla çene arası dar tutulmuştur. Çenenin bitiminde aslanın pençeleri düğümlenmiştir.

---

94 Gold Der Thraker 1979, 180, kat. no. 378-379.
95 Williams ve Ogden 1994, 104, kat. no. 56.
96 Belli 2010, 374-395; Ekici 2011, 94, fig. 1-5. Aynı yayında yüksekliği 14-9,5 cm arasında değişen bu plakaların adak levhası olarak da tanımlandığı belirtilmektedir.
97 Belli 2010, 378-379.
98 Akyay-Meriçboyu 2001, 75-79.
99 Akyay-Meriçboyu 2001, 89, fig. 1-3; Karagöz 2013, 140-141, fig. 253-257.
100 Çelikbaş 2021, 123, şek. 9.
101 Bingöl 1999, 183-185, kat. no. 204-205.
102 Konuk ve Arslan 2000, 13.
103 Müze env. no: 16582; U.: 5,6 cm; G.: 4,4 cm.

Varak üzerindeki betimleme, Yunan sanatının görsel anlatımlarında sıkça tercih edilen Herakles'in MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayılım gösteren "Genç Herakles" ikonografisine girer. Aslan postunu boynunun altında kendi adıyla anılan bir düğümle tutturan Herakles büstleri sikkelerde Klasik Dönem'den[104] itibaren görülmeye başlar ve İskender'e ait gümüş sikkelerle Hellenistik Dönem içerisinde yaygınlaşır. Ön yüzde Nemea Aslanı postlu Herakles, arka yüzde ise tahta oturan Zeus tasvirli gümüş sikkeler, Hellenistik Dönem'in en değerli para birimi olarak yaklaşık iki yüzyıl boyunca kullanılmıştır[105]. İskender portrelerine benzer şekilde betimlenen büstlerin Herakles'i mi yoksa kralın kendisini mi simgelediği ise ayrı bir tartışma konusu olmuştur. Anne tarafından Akhilleus, babası tarafından ise Herakles soylu olmasıyla övünen İskender'in Hindistan kralı Poros ile yaptığı savaşın anlatıldığı sikkenin arka yüzündeki, elinde şimşek demeti tutan ve Nike tarafından taçlandırılan savaşçı ile betimlenmesi, tanrısal kimliğini öne çıkarır. Sikkede olduğu gibi Pompei Vettier evindeki Roma Dönemi freskosunda ressam Apelles'in tahta oturan ve elinde şimşek demeti tutan İskender tasviri, kralın tanrısallık vasfını pekiştiren anlatımlardır[106]. Baktria kralı Agathokles Dikaios'un bastırdığı sikke üzerindeki Nemea Aslanı postuyla betimlenen büstün kenarındaki "ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ" açıklamasından, Herakles büstlerinin de benzer bir amacının olduğu anlaşılmaktadır[107]. Bu durumda portrelerin ne kadar idealize ne kadar gerçekçi özellikler taşıdığı, kimlik belirleme adına önemlidir. Diğer yandan İskender'in Porus ile yaptığı savaşta elde ettiği zaferi simgeleyen sikkelerdeki fil postu ile verilen büstleri de aslan postlu örneklerin fizyonomik özelliklerinin ayrımında dikkate alınabilir[108]. İskender öldükten sonra da basılmaya devam eden bu sikkelerde İskender ve Herakles karakterlerinin portre ayrımını yapmak oldukça zorlaşır.

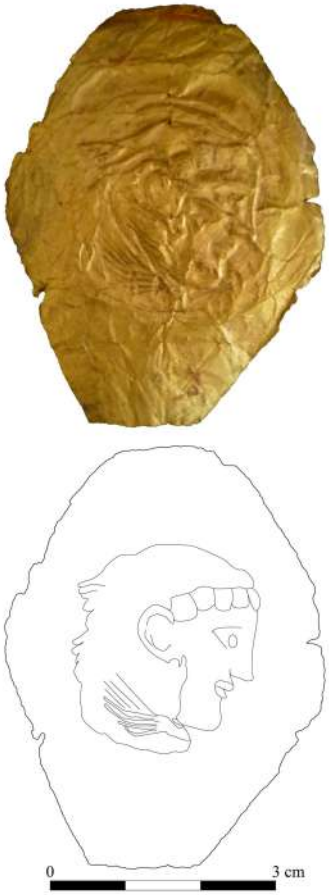

Figür 11: Nemea Aslanı postuyla Herakles/İskender büstü (kat. no. 14)

Nümismatik ile paralel betimleme ve ikonografik özellikler gösteren gemme sanatında "Genç Herakles büstleri" MÖ 4. yüzyılın son çeyreğinde başlar ve MÖ 1. yüzyılda özellikle Augustus Dönemi klasizminin de etkisiyle gemmelerde ve kameolarda kullanılır[109]. Hellenistik Dönem örneklerinde Medusa figürlerinde olduğu gibi cepheden duruşun tercih edildiği görülürken[110], Roma Dönemi kandil diskuslarında ise gemme ve kameolardaki gibi profilden verilir[111]. Genç Herakles büstlerinin İtalya sanatında Apulia seramikleriyle bilinen varlığı, Roma Cumhuriyet Dönemi gemmeleriyle devam eder[112]. MÖ 5. yüzyılın ortası ile 4.

[104] LIMC IV 1, 739-740; LIMC IV 2, 127-130.
[105] Aslan 2006, 479-480.
[106] Özgan 2016, 29, fig. 6; 35, fig. 10.
[107] Dahmen 2007, 39.
[108] Özgan 2016, 30, fig. 7.
[109] MÖ 4. yüzyıl sonu gemme örneği için bk. Zwierlein-Diehl 2007, 375, lev. 62, fig. 244; LIMC IV 1, 739; LIMC IV 2, 451, Heracles 100.
[110] Richter 1956, lev. XIV 81; LIMC IV 2, 114-115, 117,120, 125.
[111] Bussière ve Lindros-Wohl 2017, 92, kat. no. 122.
[112] Schmidt 1970, 114-115, lev. 132, 1271-1274.

yüzyıl başlarına tarihlenen Etrüsk *skarabe*lerinde[113] Nemea Aslanı ile mücadele eden Herakles anlatımından da anlaşıldığı üzere, Yunan koloni kentlerinin etkisiyle bu bölgede var olmaya başlayan yarı ölümlü kahraman, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Commodus'un "Hercules Romanus" portre tipinde etkili olacak derecede önemini korur[114].

Adana Müzesi koleksiyonundaki altın varak üzerindeki büst, Yunan ve Roma Dönemi görsel anlatımlarında yaygın olan "Genç Herakles" ikonografisinin bu eser grubundan bilinen tek örneğidir. Büstün Hellenistik Dönem sikkelerinde olduğu gibi profilden verilmesi, çene hizasında sonlanması ve pençelerin düğümlenmesi, boyun hatta omuz olmak üzere vücudun daha çok bölümünün işlendiği Erken İmparatorluk Dönemi Genç Herakles anlatımlarından farklıdır. İskender gümüş sikkelerindeki Herakles şablonu Hellenistik Dönem içerisinde Pontus kralı VI. Mithradates'e kadar kullanılmıştır[115]. Hatta Mithradates portrelerini de bu tipte yaptırmıştır[116]. Hellenistik Dönem'in en değerli sikkesinden bilinen bu tipin, Güney İtalya'daki Lucania antik kentinin MÖ 3. yüzyıl sikkelerinde bu kez arka yüzde tanrıça Athena ile birlikte görmek şaşırtıcı değildir[117]. İncelediğimiz altın varak üzerinde başın duruş pozisyonu, postun bağlanışı, aslan dişlerinin köşeleri yuvarlatılmış, kare boncuklar gibi yan yana dizilmesi, gümüş sikkelerden bilinen özelliklerdir. Örneğin Durmaz Koleksiyonu'ndaki I. Seleukos Nikator (MÖ 312-280) tarafından Seleukeia Tigrim-Babylonia darplı MÖ 295'e tarihlenen gümüş sikkedeki Herakles büstünde Nemea Aslanı'nın dişleri Adana örneğine benzer şekilde verilmiştir[118]. Adana örneği, düz sırtlı burun çizgisi, çıkık alın ve derin verilen göz profiliyle İskender portrelerindeki Klasik ve Hellenistik Dönem stillerinin birleştirildiği Erken Hellenistik Dönem üslubuyla benzerdir. Adana Müzesi Herakles'inde, Augustus Dönemi gemme ve kameolarında güçlü bir şekilde vurgulanan klasistik stil yerine MÖ 3. yüzyıl başlarındaki Hellenistik stilin ağır bastığı görülür. Sonuç olarak, III. Alexandros'un gümüş sikkelerindeki Herakles büstleri ile postun hemen çene altında bağlanışı, profilden betimlenme, dişlerin stilize boncuk biçimli olması, dışa çıkık alın ve derin verilen göz profili gibi özellikler Adana örneğinin MÖ 3. yüzyıl başlarına tarihlenmesinde etkendir.

Adana Müzesi apliğindeki figürün İskender sikkelerindeki büstlerle olan yakın benzerliği, yapımında bu sikkelerden birinin kalıp olarak kullanıldığını düşündürür. Betimlemenin dışa doğru kabarık verilmesi ve İskender sikkelerinin 2,5 cm ile 3 cm arasında değişen çap ölçüsünün örneğimizle paralel oluşu da bu görüşü destekler. Antik dönemde orijinal sikkelerle damgalanan yuvarlak formlu altın varaklar, literatürde "Impression Coins" yani taklit sikke olarak tanımlanmaktadır. Kuzey Karadeniz Bölgesi'ndeki mezarlarda ele geçen örneklerden, bu geleneğin MÖ 4. yüzyıl ile MS 3. yüzyıl sonlarına kadar devam ettiği anlaşılır[119]. Giysi süslemesi ya da kayıkçı Kharon için verilen obol olarak kullanıldığı düşünülen bu altın varakların Parion nekropolisinde ele geçen örnekleri diğer buluntularla ilişkilendirerek altın çelenk veya kolye gibi takıların süsleme aplikleri olabileceği önerilmiştir[120]. Adana Müzesi örneği bu eser grubu ile yalnızca yapım tekniği ile benzer olup, giysi apliği kullanımına uygun eşkenar dörtgen formu ile farklıdır.

---

113 Beazley 1920, 71-72, 74, lev. 3, 86, 89.
114 Özgan 2013b, 284, fig. 302a-d.
115 Arslan 2006, 480.
116 Özgan 2013a, 42, fig. 27a-b.
117 LIMC IV 2, 454, Herakles 142. MÖ 3. yüzyıl tarihli Lucani sikkesi. Ön yüzde Genç Herakles, arka yüzde Athena/Bellona.
118 Aslan 2006, 500, lev. 31.
119 Kovalenko 2017, 115.
120 Keleş 2014, 124-125.

Aplik üzerindeki figürün İskender sikkelerinde kahramanın kendisini mi yoksa kralı mı betimlediğine dair çelişkili ikonografisi, objenin cenaze takısı olarak kullanımı ve Herakles'in ölüler ülkesi ile ilgili mitoslarıyla ortadan kalkar. Eurytheus, Hades'in köpeği Kerberos'u kendisine getirmesini istemesi üzerine Herakles ölüler ülkesine yapacağı seyahati güvenli kılmak için Eleusis Mysterion'unda eğitim alır[121]. Böylece Demeter-Persephone gizem kültüne Herakles de dahil edilmiş olur. Aslında amaç, MÖ 6. yüzyılda tiran Peisistratos'un Atina'nın Eleusis'teki siyasi gücünü inanç sisteminde de hissettirmek istemesinden başka bir şey değildir[122].

Adana apliğindeki Herakles figürü *khitonik* vasfıyla Medusa[123] ve Demeter-Persephone[124] gibi ölen kişiyi kötü güçlerden koruyan ve ölüler ülkesinde huzurlu bir ikinci yaşam sürebilmesinde yardımcı olan karakterler arasındadır. Klasik Dönem Pontik Bölgesi kuyumculuğunda disk biçimli giysi apliklerinde de ölüyü ve mezarı koruyan Medusa başının yer alması, *apotropaik* kullanım birlikteliğine örnektir[125].

Kat. No. 15: Kare formlu aplik üzerinde sola dönük oturan kadın figürü ile karşısında ondan daha küçük betimlenmiş, önündeki *thymiaterion*da tütsü yakan, ayakta kadın figürü bulunur[126] (fig. 12). Sahne üstten ve alttan kalın bir çizgiyle sınırlandırılmıştır. *Diphyros* üzerine oturan kadın figürünün başı profilden, gövdesinin üstü cepheden, gövdenin altı profilden betimlenmiştir. Sol kolunda *cornocopia* tutarken, öne doğru uzattığı sağ elinden dizine inen eğik çizgiden anlaşıldığı üzere dümen tutmaktadır. Başın üstü ve arkası düz çizgilerle verilmesi *polos*a benzer bir başlık taktığı izlenimini verir. Burun çizgisi kaş hizasında hafif bombeyle alından ayrılır. Burnun bitiminde dudak kısmı boş bırakılarak çene konturundan dar boyun çizgisine geçilir. Yüzdeki basit işçilik omuzlarda da devam eder ve ayaklara doğru gövdenin altı daralır. Sahnenin solundaki ayakta duran kadın figürü tamamen profilden betimlenmiş olup, başı vücuduna kıyasla büyük verilmiştir. Önde sıkıca toplanıp, arkada büyük topuz oluşturan saç modeliyle vurgulanan başta diğer kadın gibi iri burun, içe oyuk dudak ve göz ile dar yuvarlak çene konturu izlenir. Kavisli verilen sırt çizgisi, dar omuz ve etek ucuna doğru genişleyen giyside kontur dışında detay verilmemiştir.

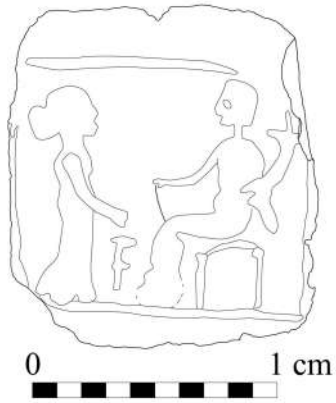

Figür 12: Kare formlu aplik (kat. no. 15)

Oturan kadın figürü taşıdığı *cornocopia* ve elinde tuttuğu gemi dümeni ile Roma mitolojisinin kader ve şans tanrıçası Fortuna'dır. Tütsü sunusunda bulunan kadın Yunan adak kabartmalarından aşina olunan ölçeklendirme sistemindeki gibi oturan figürden daha küçük verilmiştir. Yunan[127] ve Roma[128] görsel anlatımlarında genelde kadınlar tütsü yakarak ibadette bulunurken, MÖ 4. yüzyıl Akhamenid gemme ve *intaglio* yüzüklerinde hem kadın hem de erkekleri

[121] Grimal 2012, 256.
[122] Boardman 1975, 7; Stafford 2010, 239.
[123] Keleş 2014, 128, fig. 7.
[124] Williams ve Ogden 1994, 194-195, kat. no. 127-129; Rohde 2020, 175-177.
[125] Williams ve Ogden 1994, 131, kat. no. 74.
[126] Müze env. no: 8108; ölçüsü: 1,4x1,3 cm.
[127] Richter 1956, lev. XVI.90; Henig *et al.* 1994, 261, kat. no. 559 (MÖ 4. yüzyıl).
[128] Oxé 1933, lev. 32, fig. 132a.

aynı anlatım şablonunda görmek mümkündür[129]. Pers erkeklerinin Yunanlı hemcinslerine kıyasla tütsü yakma ritüeline yatkınlığı, Persopolis saray kabartmalarındaki kabul sahnelerinde elçi ile kralı ayıran *thymiaterion*lardan da anlaşılır[130]. Metropolitan Müzesi koleksiyonunda[131] yer alan ve Lydialı sahibinin isminin yazılı olduğu örnek kabarmadaki *thymiaterion*lardan çok da farklı değilken, Sicilya'da ele geçen ve ayak kısmı Nike figüründen oluşan örnek, Güney İtalya yerleşimlerinde formun ne denli değiştiğini gözler önüne serer[132]. Parthenon'un doğu frizinden baştaki korenin *thymiaterion* taşıması, doğu etkisiyle Yunan kültürüne giren bu objelerin Atina'nın baş tanrıçası onuruna yapılan törenlerde kullanıldığını kanıtlar[133]. Lagina Hekate Tapınağı'nın naos duvarları üzerine gelen küçük boyutlu friz plakalarından birinde Parthenon'daki anlatımın tekrar etmesinden, tütsü yakma geleneğinin Geç Hellenistik Dönem'de de devam ettiği anlaşılır[134]. *Thymiaterion* önünde tütsü yakan kadın anlatımlarının bireysel süs objeleri ya da adak kabartmalarıyla sınırlı olmadığı, bu kez Knidos Dionysos Tapınağı frizleriyle desteklenir[135]. Altar önünde libasyon ise her iki cins tarafından yapılmakla birlikte, erkeklerin bu tarz anlatımlarda daha aktif olduğu görülür[136].

Hellenistik Dönem'de yayılan Tykhe karakterlerinin Roma mitolojisindeki karşılığı olan Fortuna, gemmelerde sevilerek kullanılan bir figürdür. Genelde ayakta[137] ya da arkalıklı bir sandalyeye oturur[138] ve bir elinde dümen diğer elinde *cornocopia* tutarken betimlenmiştir. Oturan tanrıça tek olabildiği gibi, bazen Victoria tarafından taçlandırılır[139]. Tanrıçanın MS 2.-3. yüzyıla tarihlenen gemmelerde Athena ve Victoria ile bir vücut olmuş betimlemeleri oldukça ilginçtir[140]. Tütsü kabı olarak kullanılan *thymiaterion*lar, ev sunakları gibi kişisel kullanıma daha uygun ritüel objeleridir.

Adana Müzesi örneğinin, Athena Parthenos ve Gorgo betimlemeli ağız bantlarında olduğu gibi saç, giysi ve bedende yalnızca dış konturun vurgulandığı detaysız işçiliğine ek olarak orantısız vücut ölçüleri ve doğallıktan uzak primitif stiliyle MS 1.-2. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Kadın figürünün vücuduna kıyasla büyük verilen başı, tanrıçanın dar boynu, köşeli kafa yapısı, çukur göz, burun ile çene arasının boş bırakılması gibi ilkel üslup, eserin geneline hakimdir. Kendi içinde tutarsız stil özellikleri taşıması, örneğin kadın figürünün tanrıçaya kıyasla yuvarlak hatlı oluşu, imparatorluk dönemi saç modelinin tercih edilmemesi, taşra atölyesindeki düşük kalite işçiliğin sonucu olarak yorumlanabilir.

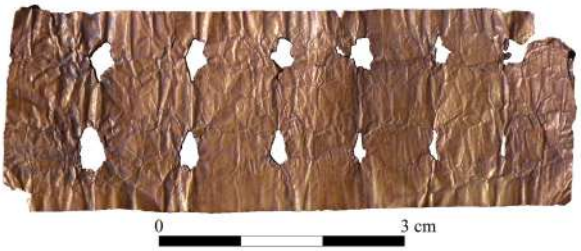

Figür 13: Dikdörtgen formlu aplik (kat. no. 16)

Kat. No. 16: Dikdörtgen altın varağın üzerinde altı sırada üst üste yerleştirilmiş 12 delik bulunur[141] (fig. 13). Farklı genişlikleriyle dikkat çeken deliklerin yaklaşık 7 cm uzunluğundaki bir varakta

[129] Spier 1992, 67-68, kat. no. 136, 138; Konuk ve Arslan 2000, 212, kat. no. 180.
[130] Durugönül 2018, 79, fig. 25.
[131] Mertens 1987, 44, fig. 28.
[132] Ferruza 2016, 181-187, kat. no. 53.
[133] Brommer 1977, lev. 188.
[134] Özgan 2020, 298, fig. 319.
[135] Özgan 2020, 264, fig. 292.
[136] Kadın figürlü gemmeler için bk. Henig *et al.* 1994, 82, kat. no. 142 (MÖ 2.-1. yüzyıl)
[137] Scherf 1970, 36-37, lev. 14, 106-110; Schlüter *et al.* 1975, 278-279, lev. 202, 1507-1514.
[138] Scherf 1970, 36, lev. 13, 105; Schlüter *et al.* 1975, 279, lev. 202, 1515-1516.
[139] Henig ve Whiting 1987, 16, kat. no. 123 (MS 2. yüzyıl).
[140] Schlüter *et al.* 1975, 280, lev. 203, 1520-1524.
[141] Müze env. no: 4562; U.: 6,9 cm; G.: 2,5 cm.

bu kadar sık olması, sabitlemekten çok ek süsleme aparatlarına yönelik açıldığını düşündürür. Benzer teknik Kuzey Kafkasya'da ele geçen ve MÖ 4. bin sonu-3. bin başlarına tarihlenen rozet motiflerinin eklendiği şerit diademlerde de görülür[142]. Diğer yandan altın varaklar antik dönemde giysi apliği, ağız ve göz bandı, bilezik ve diadem üretimi dışında ahşap, fildişi ya da bronz objeleri kaplamak için kullanılır. Adana Müzesi örneğinin diadem olarak tanımlanamayacak derecede küçük oluşu, kaplama materyali olarak kullanıldığı görüşünü kuvvetlendirir.

Diadem Parçası

Kat. No. 17: Makale kapsamında inceleyeceğimiz son eser, çiftli figürlerle bezeli dikdörtgen şerittir. Diadem parçası olarak tanımlanan şeritte birbirine dönük, profilden verilmiş beş çift betimlenmiştir[143] (fig. 14). Sağdaki figürler topuz saç modelinden net olarak anlaşıldığı üzere kadındır. Soldaki figürler başını hafif yukarı kaldırmış ve alından geriye doğru giden kütlesel saç ensede sonlanmıştır. Varak üzerindeki ezilme, figürlerin detaylarını görmeyi zorlaştırmakla birlikte, saç modelleri ve sahnenin duygusal kompozisyonundan "kadın-erkek" çiftlerinin betimlendiğini söylemek mümkündür.

Kat. no. 17, aynı müzede bulunan üçgen alınlıklı bir grup diadem ile form, ölçü ve stil açısından benzerdir[144]. Özgün bezeme kompozisyonu ile dikkat çeken ve kendi içinde homojen işçilik ve stil özellikleri nedeniyle aynı atölyede üretildikleri önerilen diademler cenaze takısı olarak tanımlanmıştır. Farklı kompozisyonlara sahip diademlerde, burada incelediğimiz parçadaki gibi kadınlarda yanlarda sıkıca toplanarak, ensede topuz oluşturan saç modeli; erkeklerde ise ense hizasında son bulan yuvarlak kesimli kabarık saç modeli tercih edilmiştir. Üçgen alınlık kısmı korunan bu örnekler ile kat. no. 17 arasında ölçü ve işçilik açısından atölye birlikteliğini işaret edecek derecede benzerlik oluşu ilginçtir. Sağlam örneklere dayanarak kat. no. 17 için MÖ 3.-2. yüzyıl tarihi önerilmektedir.

İkonografik açıdan baktığımızda, sahnenin geneli Hellenistik Dönem'de yaygınlaşan Eros ve Pscyhe'nin romantik kompozisyonlarını hatırlatır[145]. Kesin bir yargıya varmak zor olmakla birlikte her iki figürün *khitonik* karakteri, diademin cenaze takısı işlevine de uygundur. Figürlerin tanrısal karakter taşımadıklarını ön gördüğümüzde ise Arkaik Dönem vazolarındaki[146] sevgili betimlemelerini hatırlatan kompozisyonlarıyla gelin-damat anlatımı olarak da yorumlanabilir.

Figür 14: Diadem parçası (kat. no. 17)

142 Piotrovsky 2003, 295, kat. no. 195a-b.
143 Müze env. no: 1763;U.: 4,6 cm; G.: 0,7 cm.
144 Uygun 2019, 283-290, kat. no. 4-6, 8.
145 Lilibaki-Akamati *et al.* 2011, 243 (üst sağ); Özgan 2020, 113, fig. 118.
146 Boardman 1998, 135, fig. 269.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Makalede, Adana Müzesi koleksiyonunda bulunan ağız/göz bandı, giysi aplikleri ile diademden oluşan cenaze takıları ele alınmıştır. Bu eser grubunun cenaze takısı olarak tanımlanmasının nedeni, aile üyelerinin ölen kişiye veda ettiği ve ağıtlar yaktığı *prothesis* aşaması öncesinde kullanılmak için yapılmış olmalarıdır. Aktif kullanıma yönelik tasarlanmadığı için ince altın varaktan yapılmışlardır. Malzemenin dayanıksızlığı nedeniyle varakların kenarlarında delik olan örneklerinin kumaşa dikilerek, olmayanların ise organik bir bağlayıcı kullanılarak sabitlendiği veya doğrudan ölünün üzerine bırakıldığı önerilmektedir. Adana Müzesi koleksiyonuna 1965 ile 1974 yılları arasında satın alma ve zoralım yöntemleriyle kazandırılan eserlerden 13 tanesi ağız/göz bandı, üç tanesi aplik ve bir tanesi diadem kenar parçasıdır.

Uzunluğu 3,7 cm ile 10,5 cm arasında değişen oval formlu varaklardan dudak bezemeli iki örnek ağız bandı, diğerleri ise *in situ* konumları bilinmediğinden ağız/göz bandı olarak tanımlanmıştır. Diğer yandan ağız bantları ile Hellenistik Dönem'de moda olan çelenk yapraklarının benzerliği, özellikle kenarlarında delik olmayan oval formlu varakların fonksiyonunu belirlemeyi daha da güçleştirir[147].

Kenarları delikli eşkenar dörtgen formlu varak, Khersenesos'taki karşılaştırma örneğine dayanarak ağız bandı içerisine dahil edilmiştir. Düzensiz kesilmesine karşın, yuvarlak formun baskın olduğu örnek ise göz bandı olarak kullanılmış olmalıdır. Ağız ve göz bantları bezemeli ve bezemesiz olarak iki ana grupta toplanmış olup, bezemeli örnekler form benzerliklerine göre sıralanmıştır. Form birlikteliğine karşın, bezemeye dayalı tarihleme, grubun kronolojik devamlılığını engellemiştir. Tunç Çağı'ndan Roma Dönemi'ne kadar ortak formun kullanılması bunda etkendir. Gruptaki en erken varak, Kıbrıs adası örneklerine olan benzerliği doğrultusunda MÖ 2. binin ikinci yarısına, Tunç Çağı sonu ile Demir Çağı başlangıcına tarihlenmiştir (kat. no. 1). İkinci sırada MÖ 2.-1. yüzyıl arasına tarihlenen Hellenistik Dönem örnekleri yer alır (kat. no. 5-7). Roma Dönemi'ne dahil edilen ağız bantlarında ise şematize yapı baskındır (kat. no. 2, 4).

Bezemesiz ağız/göz bantlarından ortası geniş, kenarlara doğru sivrilerek daralan oval forma sahip örnekler Kıbrıs'taki 2. bin örneklerinden farklı olduğu için, Klasik Dönem'den Hellenistik Dönem'e kadar uzanan geniş tarih aralığına yerleştirilmiştir. Eşkenar dörtgen formlu ağız bandının Khersenesos'taki benzeri ile Roma Dönemi'ne kadar inilmiştir.

Adana Müzesi'ndeki ağız/göz bantlarının bezeme repertuvarı en az formları kadar özgündür. Ağız bantlarının en yaygın bezemesi olan ve Tunç Çağı'ndan Roma Dönemi'ne kadar devam eden dudak motifinde bile küçük nüans farklılıkları izlenir. Figüratif anlatımlı örnekler ise hem özgün kompozisyonları hem de atölye birlikteliğine işaret eden ortak stil ve bezeme özellikleriyle öne çıkar. Athena Parthenos büstüne eşlik eden ve Gorgo olarak tanımlanan kadın figürlerinin benzerlerine diğer görsel anlatımlarda rastlanmamıştır.

Makalenin ikinci buluntu grubunu üç örnekle temsil edilen aplikler oluşturur. Nemea Aslanı postlu Herakles büstünün yer aldığı eşkenar dörtgen formlu varak, sikke serisinden alınan kompozisyonuyla diğer üretim kollarının, antik dönem kuyumculuğuna etkisini yorumlama adına önemlidir (kat. no. 14). Kare formlu ikinci aplikte Tykhe/Fortuna olarak tanımlanan tanrıçanın önünde *thymiateriona* sunu yapan kadın figürü bilindik bir kompozisyonda, fakat kendine özgü farklılıklarıyla betimlenmiştir (kat. no. 15). Varakların dikiş deliklerinin olmamasından, ağız/göz bantları gibi kumaşa yapıştırılarak kullanıldığı anlaşılır. Grubun son örneği ise dikdörtgen formlu varaktır. Üzerinde ek süsleme

[147] Lilibaki-Akamati *et al.* 2011, 185.

aparatlarının takılması için delikleri olan varak, olasılıkla mobilya vb. objeyi kaplamada kullanılmıştır (kat. no. 16).

Diademe ait kenar şeridi parçası, cenaze takılarının son grubudur (kat. no. 17). Adana Müzesi'nde bulunan aynı işlevli diğer diademlerle işçilik ve stil açısından benzerlik gösteren parçanın ikonografisi de özgündür. Aynı müzedeki diğer diademlerle ortak atölye üretimi olarak nitelendirilecek derecede benzerlik göstermesi önemlidir.

Eserlerin ortak özelliği "cenaze takısı" fonksiyonu taşımalarıyla, Şanidar Mağarası'nda çiçeklerle birlikte defnedilen tek bireyden, Roma imparatorlarının kalabalıklar önünde gerçekleştirilen görkemli defin törenlerine kadar uzanan ölü gömme uygulamaları içerisinde yer almalarıdır. Anadolu'da ağız ve göz bandı kullanımı Tunç Çağı'nda Kültepe mezar buluntularıyla belgelenmiş, Roma Dönemi'ne kadar da devam etmiştir. 1986 yılında yayınlanan Kültepe bandında ayrı bir alt başlıkta tanıtılan ağız ve göz bantları, 2020 yılında Y. Heffron tarafından hazırlanan makaleye kadar köken, tipoloji, fonksiyon ve yayılım alanları konularında detaylıca ele alınmamıştır. Anadolu'nun Tunç ve Demir Çağı ölü gömme geleneklerine ilişkin yayınlarda ise bu buluntu grubunun geri planda kaldığı görülür. Demir Çağı ve sonrasına ait ağız ve göz bantlarının mezar kontekstinde *in situ* durumda ele geçen örnekleri, müze kurtarma kazılarının değerlendirildiği raporlar içerisinde yüzeysel olarak tanıtılmıştır. Anadolu örneklerinin aksine, Yunanistan'da Miken mezarlarıyla bilinen ölü masklarının değerlendirildiği çalışma içerisinde, Makedonya mezarlarında yaygın olan ağız ve göz bantlarına geniş yer verilmiş, bunların bölgedeki varlığı Mısır ve Levant kültürleriyle ilişkili olarak sorgulanmıştır. 20. yüzyıl ortalarında çıkan yayınla Kıbrıs'ta yaygın olduğu anlaşılan bu geleneğin, Soli antik kentinin Klasik Dönem nekropolisinde ele geçen örnekleri, Tunç Çağı geleneğinin devamlılığını göstermesi açısından önemlidir. Cenaze takılarına ilişkin güncel araştırmalar, ağız ve göz bantlarının Kuzey Karadeniz ve Levant Bölgesi'nde, özellikle Roma Dönemi'nde varlığını koruduğunu ortaya koymuştur. Anadolu arkeolojisinde bu alana dair araştırmaların eksikliği, yayın sayısının azlığından net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu makaleyle her ne kadar buluntu yeri ve konteksti olmasa da ağız ve göz bantlarının köken ve gelişimi, Adana Müzesi'nde kendi içinde homojen özellikler gösteren örneklerle sorgulanarak, literatürdeki boşluğun giderilmesine katkı sağlanmak istenmiştir. Adana Müzesi'ndeki diadem, ağız/göz bandı ve giysi apliklerinden oluşan ölü takılarının kendi içinde stil, ikonografi ve teknik olarak homojen oluşu, Kıbrıs'ta olduğu gibi Kilikya Bölgesi'nde bu geleneğin yaygın olduğunu ve bölgesel bir atölyenin talebi karşıladığını düşündürür.

Cenaze takılarının önemli bir bölümünü oluşturan giysi apliklerine dair yayınlar, ağız ve göz bantlarına kıyasla daha da azdır. Adana Müzesi'nde bu gruba dahil edilen ve özgün ikonografileriyle öne çıkan iki altın varağın araştırma alanına katkı sağlayacağı şüphesizdir.

Figürlerin Listesi

Figür 1: Ağız bandı (kat. no. 1) *(Ç. Uygun)*
Figür 2: Ağız bandı (kat. no. 2) *(Ç. Uygun)*
Figür 3: Ağız/göz bandı (kat. no. 3) *(Ç. Uygun)*
Figür 4: Ağız/göz bandı (kat. no. 4) *(Ç. Uygun)*
Figür 5: Ağız bandı (kat. no. 5) *(Ç. Uygun)*
Figür 6: Ağız bandı (kat. no. 6) *(Ç. Uygun)*
Figür 7: Ağız bandı (kat. no. 7) *(Ç. Uygun)*
Figür 8: Bezemesiz ağız/göz bantları (kat. no. 8-11) *(Ç. Uygun)*
Figür 9: Eşkenar dörtgen formlu ağız bandı (kat. no. 12) *(Ç. Uygun)*
Figür 10: Yuvarlak formlu göz bandı (kat. no. 13) *(Ç. Uygun)*
Figür 11: Nemea Aslanı postuyla Herakles/İskender büstü (kat. no. 14) *(Ç. Uygun)*
Figür 12: Kare formlu aplik (kat. no. 15) *(Ç. Uygun)*
Figür 13: Dikdörtgen formlu aplik (kat. no. 16) *(Ç. Uygun)*
Figür 14: Diadem parçası (kat. no. 17) *(Ç. Uygun)*

Bibliyografya

Akçay, T. (2017). *Yunan ve Roma'da Ölü Kültü*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Akyay-Meriçboyu, Y. (2001). *Antik Çağ'da Anadolu Takıları*. Akbank Kültür ve Sanat Yayınları.

Arslan, M. (2006). *Durmaz Koleksiyonu'ndaki Büyük İskender Tetradrahmi Definesi. Belleten LXX*(258), 479-500.

Beazley, J. D. (1920). *The Lewes House Collection of Ancient Gems*. Clarendon Press.

Becatti, G. (1955). *Oreficerie Antiche Dalle Minoiche Alle Barbariche*. Istituto Poligrafico Dello Stato.

Belli, O. (2010). *Urartu Takıları*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.

Bingöl, F. R. I. (1999). *Anadolu Medeniyetleri Müzesi: Antik Takılar*. Kültür Bakanlığı.

Boardman, J. (1975). Herakles, Peisistratos and Eleusis. *JHS*, *95*, 1-12. https://doi.org/10.2307/630865

Boardman, J. (1998). *Early Greek Vase Painting*. Thames & Hudson.

Boradman, J. (2005). *Yunan Sanatı* (Çev. Y. İlseven). Homer Kitabevi.

Brenk, F. E. (1998). Artemis of Ephesos: An Avant Garde Goddess. *Kernos, 11*, 157-171. https://doi.org/10.4000/kernos.1224

Brommer, F. (1977). *Der Parthenonfries*. Philipp von Zabern.

Bussière, J. ve Lindros-Wohl, B. (2017). *Ancient Lamps in the J. Paul Getty Museum*. J Paul Getty Museum.

Çelikbaş, E. (2021). Parion'da Ortaya Çıkarılan Takılardaki Süslemelere ve Süsleme Tekniklerine Dair Değerlendirme. A. Günal-Türkmenoğlu ve Ş. Demirci (Eds.), *V. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı. Türkiye Arkeolojisinde Takı ve Boncuk: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar Prof. Dr. Ay Melek Özer Onuruna, 14-16 Kasım 2019* (ss. 115-123). Ege Yayınları.

Dahmen, K. (2007). *The Legend of Alexander the Great on Greek and Roman Coins*. Routledge.

Demirel, Ü. (2016). Kibyra Kazılarından Yeni Bir Buluntu Grubu: Göz Aplikleri. *Phaselis, II*, 133-148. https://doi.org/10.18367/Pha.16008

Deppert-Lippitz, B. (1985). *Griechischer Goldschmuck*. Philipp von Zabern.

Despini, A. (2009). Gold Funerary Mask. *AntK, 52,* 20-65.

Durugönül, S. (2000). Nagidos'dan (Bozyazı) Bir Diadem. *OLBA*, *III*, 135-141.

Durugönül, S. (2018). H*eykeller Konuşabilseydi Antik Yunan Heykeltıraşlık Sanatına Toplumsal Açıdan Bir Bakış*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Ekici, M. (2011). Karaman Arkeoloji Müzesi'nden Bronz Giysi Aplikleri. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 26*, 93-102.

Erhat, A. (1989). *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi.

Eskioğlu, M. (1989). Garipler Tümülüsü ve Kayseri'deki Tümülüs Tipi Mezarlar. *Türk Arkeoloji Dergisi, XXIII*, 189-224.

Ferruza, M. L. (2016). *Ancient Terracottas from South Italy and Sicily*. J. Paul Getty Museum.

Fol, V. (2018). Golden Masks from the Lands of the Odrysian Kingdom. M. Barbanera (Ed.), *La medesima cosa sono Ade e Dioniso (Eraclito, fr. 15 D.-K), Maschere, teatro e rituali funerari nel mondo antico, Scienze Dell'antichità 24 (3)* (ss. 89-98). Edizioni Quasar.

Gold der Thraker: Archäologische Schätze aus Bulgarien. (1979). Philipp von Zabern.

Grammenos, D. V. (2004). *The Archaeological Museum of Thessaloniki*. Archaeological Museum of Thessaloniki.

Graziadio, G. (2013). The Importance of Mouth Coverings in the Late Cypriot Burial Customs. L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V. Orsi ve S. Valentini (Eds.), *SOMA 2012*, *Identity and Connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean, Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012*, *Vol. I* (ss. 345-351). Archaeopress.

Graziadio, G. ve Pezzi, E. (2006). Schliemann and the So-called 'Agamemnon's Mask'. *SMEA, 48*, 113-131.

Greifenhagen, A. (1970). *Schmuckarbeiten in Edelmetall, Bd. I*. Mann.

Greifenhagen, A. (1975). *Schmuckarbeiten in Edelmetall Bd. 2. Einzelstücke*. Mann.

Grimal, P. (2012). *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma* (Çev. S. Tamgüç). Kabalcı Yayınları.

Heffron, Y. (2020). Paraphernalia of Funerary Display at Kaneš. *Altorientalische Forschungen, 47*(1), 91-122. https://doi.org/10.1515/aofo-2020-0006

Henig, M., Whiting, M. ve Scarisbrick, D. (1994). *Classical Gems, Ancient and Modern Intaglios and Cameos.* Cambridge University Press.

Henig, M. ve Whiting, M. (1987). *Engraved Gems from Gadara in Jordan. The Sa'd Collection of Intaglios and Cameos.* Oxford University Committe for Archaeology.

Higgins, R. A. (1961). *Greek and Roman Jewellery.* University of California Press.

Hoffmann, H. ve Claer, V. (1968). *Antiker Gold-und Silberschmuck.* Philipp von Zabern.

Hoffmann, H. ve Davidson, P. F. (1965). *Greek Gold Jewellery from the Age of Alexander.* Philipp von Zabern.

Hogarth, D. G. (1908). *Excavations at Ephesus, The Archaic Artemisia*. London British Museum.

Işın, G. (2019). Antikçağ'da Ölüm ve Müzecilik. M. Şahin, G. Özkılınç ve A. S. Özbey (Eds.) *Nekropol ve Peyzaj: Uygulamalar, Yaklaşımlar ve Öneriler* (ss. 125-134). Nilüfer Belediyesi Matbaası.

Kaba, H. (2015). Soli (Kıbrıs) Nekropolü'nden Klasik Dönem Tarihli Bir Grup Cenaze Takısı. *KUBABA, 12*(24), 45-57.

Karagöz, Ş. (2013). *Kleinasiatisch-Gräko-Persische Kunstwerke im Archäologischen Museum von İstanbul, IstForsch 54.* Wasmuth & Zohlen.

Keleş, V. (2014). Parion Nekropolü'nde Ele Geçen Dört Altın Obje Üzerine Yeni Bir Değerlendirme. *OLBA, XXII*, 117-128.

Kızıl, A. (2017). Antik Dönem Yunan Dünyası'nda Ölüm Kavramı ve Bununla İlgili Bazı Betimler. *Amisos Dergisi, 2*(3), 32-65.

Konuk, K. ve Arslan, M. (2000). *Anadolu Antik Yüzük Taşları ve Yüzükleri, Yüksel Erimtan Koleksiyonu.* Duduman Ltd.

Kottaridi, A. (2013). *Aigai, The Royal Metropolis of the Macedonians*. John S. Latsis Public Benefit Foundation.

Kovalenko, S. (2017). Ancient coin-shaped appliqués in the northern Black Sea Littoral (Chersonesian and Bosporan patterns). K. Liampi, C Papaevangelou-Genakos ve D. Plantzos (Eds.) *Coinage/Jewellery Uses-Interactions-Symbolisms from antiquity to the present, International Conference Proceedings Ios, 26-28 June 2009* (ss. 113-125). Hetaireia Meletēs Nomismatikēs kai Oikonomikēs Historias.

Körpe, R. (2004). A New Gold Diadem from Ilgardere. *Studia Troica*, *4*, 141-145.

LIMC II 1-2: Lexicon Iconographicum Mythologie Classicae, Zürich-München, 1984.

LIMC IV 1-2: Lexicon Iconographicum Mythologie Classicae, Zürich-München, 1988.

Lilibaki-Akamati M., Akamatis, I. M., Chrysostomou, A. ve Chrysostomou, P. *The Archeological Museum of Pella*. John S. Latsis Public Benefit Foundation.

Marshall, F. H. (1911). *Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities British Museum*. Longmans.

Mertens, J. R. (1987). *The Metropolitan Museum of Art Greece and Rome*. Metropolitan Museum of Art.

Müller, S. (2003). Chin-Straps of the Early Northen Wei: New Perspectives on the Trans-Asiatic Diffusion of Funerary Practices. *Journal of East Asian Archeology, 5*, 27-71. https://doi.org/10.1163/156852303776172971

Οικονόμου, Σ. (2003). Χρυσά και Αργυρά Επιστόμια, Ρίθυμνα: Θέματα Κλασικής Αρχαιολογίας, αρ. 17, Ρέθυμνο.

Oikonomou, S. (2019). The Gold Lamellae and the Topography of a mystery Underworld. H. Frielinghaus, J. Stroszeck ve P. Valavanis (Eds.), *Griechische Nekropolen, Neue Forschungen und Funde* (ss. 377-391). Beiträge zur Archäologie Griechenlands 5, Bibliopolis/Möhnesee.

Oxé, A. (1933). *Arretinische Reliefgefäße vom Rhein*. R. Habelt.

Özbek, M. (2009). Köşk Höyük (Niğde) Neolitik Köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *26*(1), 145-162.

Özgan, R. (2013a). *Roma Portre Sanatı I*. Ege Yayınları.

Özgan, R. (2013b). *Roma Portre Sanatı II*. Ege Yayınları.

Özgan, R. (2016). *Hellenistik Devir Heykeltıraşlığı I. Büyük İskender'den Diadochlar Sonrasına.* Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özgan, R. (2020). *Hellenistik Devir Heykeltraşlığı IV. Geç Hellenistik.* T.C. Aydın Büyükşehir Belediyesi.

Özgüç, T. (1986). *Kültepe-Kaniş II, Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar*. Türk Tarih Kurumu.

Pierides, A. (1971). *Jewellery in the Cyprus Museum*. Zavallin Press.

Piotrovsky, Y. (2003). The Maikop (Oshad) Kurgan. J. Aruz ve R. Wallenfels (Eds.), *Art of the First Cities* (ss. 290-296). Metropolitan Museum of Art.

Platz-Horster, G. (2001). *Altes Museum. Antiker Goldschmuck*. Philipp von Zabern.

Quast, D. (2014). Goldener Sepulkralschmuck der Römerzeit aus Tartus/Antarados. Römisch-Germenisches Zentralmuseum (Ed.), *Honesta Missione, Festschrift für Barbara Pferdehirt* Mainz (ss. 265-310). Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Richter, G. M. A. (1956). *Catalogue of Engraved Gems. Greek, Etruscan and Roman*. L'Erma di Bretschneider.

Rohde, E. (2020). *Psykhe, Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı* (Çev. Ö. Orhan). Pinhan Yayıncılık.

Scherf, V. (1970). Die Gemmensammlung im Herzog-Anton-Ulrich Museum Braunschweig. P. Zazoff (Ed.) *Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen Bd. III* (ss. 9-57). Prestel.

Schlüter, M., Platz-Horster, G. ve Zazoff, P. (1975). *Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen Bd. IV: Hannover, Kestner-Museum [und] Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe.* F. Steiner.

Schmidt, E. (1970). Italische Glaspasten vor kaiserzeitlich. E. Brandt (Ed.) *Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen* (ss. 81-230). Prestel.

Spier, J. (1992). *Ancient Gems and Finger Rings, Catalogue of the Collections the J. Paul Getty Museum.* J. Paul Getty Museum.

Stafford, E. (2010). Herakles Between Gods and Heroes. R. N. Bremmer ve A. Erskine (Eds.) *The Gods of Ancient Greece, Identifies and Transformations* (ss. 228-244). Edinburgh University Press.

Stewens, S. T. (1991). Charon's Obol and Other Coins in Ancient Funerary Practice. *Phoenix, 45*(3), 215-229. https://doi.org/10.2307/1088792

Şahin, N. (2016). Klaros'ta Ele Geçen Altın Buluntular. M. S. Karaoğlu, S. Doğan, H. Ürer ve A. Türe (Eds.) *Lidya Altın Ülke, Uluslararası Katılımlı Altın, Gemoloji ve Kuyumculuk Sempozyumu, 9-11 Ekim 2015 Salihli, Bildiri Kitabı* (ss. 390-399). T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü.

Uygun, Ç. (2019). Adana Müzesi'nden Diadem Örnekleri. *OLBA, XXVII*, 265-306.

Vermeule, E. (1979). *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*. University of California Press.

Williams, D. ve Ogden, J. (1994). *Greek Gold: Jewelry of the Classical World*. Harry N Abrams Inc.

Woolley, L. ve Litt, D. (1934). *Ur Excavations, Volume II: The Royal Cemetery: a report on the predynastic and Sargonid graves excavated between 1926 and 1931*. Museum of the University of Pennsylvania.

Zhuravlev, D., Novikova, E., Kovalenko, S. ve Shemakhanskaya, M. (2017). *Gold of Tauric Chersonesos*. EPA Vneshtorgizdat.

Zwierlein-Diehl, E. (2007). *Antike Gemmen und ihr Nachleben*. De Gruyter.

Online Kaynaklar

https://www.theoi.com/Text/LucianDialoguesDead1.html (Erişim Tarihi: 15.05.2021)

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

Muğla Müzesi'nden Yeni Bir Onurlandırma Yazıtı

A New Honorary Inscription from Muğla Museum

Güray ÜNVER
https://orcid.org/0000-0002-9397-7712

Ufuk ÇÖRTÜK
https://orcid.org/0000-0001-9235-6378

Geliş Tarihi: 19.08.2021 | Kabul Tarihi: 01.10.2021 | Online Yayın Tarihi: 09.11.2021

Makale Künyesi: Ünver, G. ve Çörtük, U. (2021). Muğla Müzesi'nden Yeni Bir Onurlandırma Yazıtı. *Arkhaia Anatolika, 4*, 341-352. https://doi.org/10.32949/Arkhaia.2021.38

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

Arkhaia Anatolika

ISSN: 2651-4664

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 341-352
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.38

Araştırma Makalesi / Research Article

Muğla Müzesi'nden Yeni Bir Onurlandırma Yazıtı

A New Honorary Inscription from Muğla Museum

Güray ÜNVER*

Ufuk ÇÖRTÜK**

Öz

Makalede, 2019 yılında Muğla'nın Menteşe ilçesi sınırları içinde kalan Müslihittin Mahallesindeki bir parkta terk edilmiş olarak tespit edilen ve Muğla Müzesine getirilen yazıtlı bir kaide sunulmaktadır. Kaidenin orijinal konumu bilinmemekle birlikte Mobolla ve Pisye yerleşimlerini içine alan bölgeye ait olması kuvvetle muhtemeldir. Silindirik kaidenin alt kenarında *torus* ve *kyma rekta*dan, üst kenarında ise *ovolo* ve bant silmeden oluşan bir profillendirme bulunmaktadır. Kaidenin üst düzleminde bir heykelin bulunduğuna dair herhangi bir iz tespit edilememektedir, kaidenin tabanının alt merkezinde ise dairesel bir dübel yuvası bulunmaktadır. Stilistik özellikleri ve benzer örnekleri ışığında Rhodos etkisini yansıtan silindirik kaide üzerinde, sekiz satırlık Yunanca bir onurlandırma yazıtı vardır. Harf karakterleri ve içeriği uyarınca MÖ 2. yüzyılın ilk yarısı (MÖ 188 sonrası) veya ortalarına tarihlenen yazıta göre *eranistai* derneği içinde, olasılıkla lider bir konuma sahip olan Euandros oğlu Rhodoslu Iason, erdemi ve derneğe yönelik hayırseverliği nedeniyle dernek tarafından onurlandırılmış, altın bir çelenk ile ödüllendirilmiştir. Yazıtı taşıyan kaidenin *eranistai* birliği tarafından Zeus'a adanmış olması, Mobolla – Pisye'de *eranistai* derneği ile Zeus inancı arasındaki olası bir bağlantıya işaret etmektedir. *Eranistai* dernekleri Atina'da ve Rhodos'ta, ayrıca Karia yerleşimleri olan Thyssanous, Loryma ve Hyllarima'da belgelenmiştir. Rhodos menşeili *eranistai* derneğinin Mobolla – Pisye bölgesinde belgelenmesi de MÖ 188 yılı sonrasında İç Karia'ya kadar uzanan Rhodos etkisinin bir sonucu olarak ele alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Eranistai, dernekler, Pisye, Mobolla, Rhodos, silindirik kaide, onurlandırma yazıtı.

Abstract

This paper presents a statue base with an inscription, which was found in 2019 abandoned in a park in the Muslihittin neighbourhood of Menteşe in Muğla province and it was moved to the Muğla Museum. Although the original location of the base is unknown, it is extremely likely that it belongs to the region that includes Mobolla and Pisye. The bottom edges of the round base are profiled with *torus* and *kyma recta* and the top edges are profiled with *ovolo* and a listel. No trace of a statue on the top plane of the base can be detected. There is a circular dowel hole in the center of the bottom of the base. On the round base which reflects a Rhodian influence in light of its stylistic features and similar examples, an eight-line Greek honorary inscription is carved. According to the inscription dated to the mid or the 1st half of the 2nd century BC (after 188 BC) due to lettering and its content, Iason of Rhodos, son of Euandros, possibly a leading member of the association, was honoured and crowned with a golden crown by the association of *eranistai* because of his virtue and benefaction towards them. The dedication of base to Zeus by the association of *eranistai* indicates the possible connection between the association at Mobolla-Pisye and the religion of Zeus. The associations of *eranistai* were attested at Athens and Rhodos, also at the Karian settlements Thyssanous, Loryma and Hyllarima The attestation of the association of *eranistai* at the region of Mobolla–Pisye should be considered as a result of the Rhodian influence at Karian inlands after 188 BC.

Keywords: Eranistai, associations, Pisye, Mobolla, Rhodos, round base, honorary inscription.

* Dr. Öğr. Üyesi Güray Ünver, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Muğla/TR. E-mail: gunver@mu.edu.tr. / Orcid iD: 0000-0002-9397-7712

** Doç. Dr. Ufuk Çörtük, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Muğla/TR. E-mail: cufuk@mu.edu.tr. / Orcid iD: 0000-0001-9235-6378

Çalışmaya konu olan kaide, 2019 yılı Ocak ayında Muğla Merkez Menteşe ilçesinde, Müslihittin Mahallesi, Özgür Sokak'ta bulunan bir parkta terk edilmiş olarak tespit edilmiş ve Muğla Müzesine getirilmiştir[1]. Müze envanter no: 2020/1(A).

Kaidenin orijinal konumu veya ait olduğu antik yerleşim bilinmemektedir. Kaide, buluntu yeri yakınlarındaki bir inşaat temel çalışması sırasında bulunmuş ve söz konusu parka bırakılmış olmalıdır. Buluntu yeri doğrultusunda kaidenin Mobolla ve Pisye yerleşimlerini içine alan bölgeye ait olması kuvvetle muhtemeldir.

Figür 1: Silindirik kaide, yazıtlı ön cephe

Figür 2: Silindirik kaide, üstten görünüş

Tanımı

70 cm yüksekliğinde, üstte 50 cm, altta ise 57 cm çapındaki silindirik kaidenin alt ve üst kenarları profillendirilmiştir (fig. 1-3). Kaidenin alt kenarını çevreleyen profilli alan en altta 4,2 cm yüksekliğinde ve 2 cm derinliğinde bir *torus* profili ile başlamaktadır. Torusun üzerinde 2 cm yüksekliğinde ve 2,5 cm derinliğinde bir *kyma rekta* profili bulunmaktadır. *Kyma rekta*dan sonra profil iki şerit silme ile son bulmaktadır (fig. 4a). 45 cm çapında ve 49 cm yüksekliğindeki kaidenin silindirik gövdesinin üst kenarı ise altta yine iki ince şerit silme ve bunun üzerinde 1,8 cm derinliğinde ve 1,2 cm yüksekliğinde küçük bir *ovolo* profilinden oluşmaktadır. *Ovolo*nun üstünde 3 cm genişliğinde bir bant silme yer almaktadır. Kaidenin en üst düzlemini 6 cm yüksekliğinde bir plaka çevrelemektedir (fig. 4b).

Kaidenin alt kenarı bir iki nokta dışında oldukça iyi korunmuşken, üst düzlemi eski kırıklar ve olasılıkla parka atılma sürecinde iş makinasının sebep olduğu yeni kırıklardan dolayı oldukça tahrip olmuştur. Üst düzlemin profilleri ancak bazı bölümlerde görülebilmektedir. Kaidenin üst düzleminde bir heykelin bulunduğuna dair herhangi bir iz

[1] Bu çalışma Muğla Müzesi Müdürlüğü'nün 16.03.2021 tarihli ve E-37468434-1221830 sayılı izni ile yürütülmüştür. Araştırma izinleri konusunda Muğla Müzesi Müdürü Sayın Gülnaz Savran'a ve Müdür Yardımcısı Sayın Lütfi Ekinci'ye teşekkür ederiz. Ayrıca müzede yürütülen çalışmalarımız sırasında yardımlarını esirgemeyen Müze Araştırmacısı Halil Kocaman'a da teşekkürü borç biliriz.

tespit edilememiştir (fig. 2-3). Tabanında ise dairesel bir dübel yuvası bulunmaktadır. Kaidenin alt profili üzerinde yer alan, bilinçli bir şekilde karşılıklı ve simetrik olarak gövde düzlemine kadar açılmış 14 cm genişliğinde ve 7 cm derinliğindeki iki adet yuva (fig. 2), olasılıkla kaidenin ikincil kullanım aşamasına aittir.

Karşılaştırma

Kaide gövdesinin en altta *plinthos*a oturma düzleminde *torus*, *kyma rekta* ve şerit silmeden oluşan bir profillendirme ile süslenmesi, Akyol kaidesinin benzer örneklerinin tespitinde önemli bir kriterdir[2]. Çalışmaya konu olan Akyol kaidesinde[3] olduğu gibi *torus* ve *kyma rekta* profili taşıyan basit silindirik tipteki benzer heykel kaidelerinin MÖ 3. yüzyıl başlarıyla birlikte Ege Denizi çevresinde ve Küçük Asya Anakarasında kullanıldığı görülmektedir[4]. Bununla birlikte tipolojik olarak benzer örnekler Lindos'ta, kısmen de Kameiros'ta yoğunlaşmaktadır ve bu örnekler MÖ 3.-2. yüzyıllara tarihlenmektedir; Lindos Akropolisi'nden Khioslu Ariston'un[5] (MÖ 270 civarı), Amphitimidas'ın oğlu Philokrates'in[6] (MÖ 251 civarı), Kameiros'tan da bir örneği bilinen Halikarnassoslu Phyles'in[7] (MÖ 238 civarı), Kallikles'in oğlu Teison'un (MÖ 213 civarı) basit yuvarlak heykel kaidesi[8], gerek tip gerekse benzer alt profilleriyle Lindos'ta ele geçen ve MÖ 3. yüzyıla tarihlenen örneklerdir. Kameiros'ta bulunan benzer örnekler arasında ise yukarı teras alanında, Apollon Tapınağı'nın kuzeybatısında tespit edilen Halikarnassoslu Phyles'in heykel kaidesi[9] (MÖ 255 civarı) ve yine Kameiros'tan MÖ 252 yılına tarihlenen başka bir silindirik kaide yer almaktadır[10].

Lindos'tan MÖ 2. yüzyıla tarihlenen örnekler arasında ise Lindos Akropolisi'nden Kallikrates oğlu Kallikrates'in[11] (MÖ 159), Rhodoslu Demetrios'un[12] (MÖ 154), Epilykos oğlu Pasiphon'un[13] (MÖ 124 öncesi), Epikharmos oğlu Epikharmos'un[14] (MÖ 123) ve Mikythos oğlu Mikythos'un[15] (MÖ 115) heykel kaideleri yine tip ve alt profilleriyle Akyol kaidesi ile

---

[2] Heykel kaidesinin gövdesinin en altta, *plinthos*a oturma düzleminde *torus, kyma rekta* ve şerit silmeden oluşan profil kombinasyonu, antik dönemde özellikle eksedra tipi anıtlarda da kullanılan bir profil şemasıdır. Delos'ta Apollon *Temenos*u'nda bulunan ve MÖ 2. yüzyıl sonlarına tarihlenen Eksedra D'nin *anta* bloğunun oturduğu kaide altında (Courby 1912, 50-52; 91-93, fig. 65, 68-71, 117, lev. I, II; von Thüngen 1994, 109, lev. 53, Ek. 75,2) ve Eksedra B'de (Béquignon 1930, 506; von Thüngen 1994, 108-109, lev. 50-51, Ek. 75,2), MÖ 160-150 yılları arasına tarihlenen Delos'tan Eksedra 78'in *anta* kaidesinde (Vallois 1923, 127-128, fig. 186, 191, 206, lev. I, IX. 78; von Thüngen 1994, 98-99, lev. 45, Ek. 75,2), yine Delos'tan MÖ 130 yıllarına tarihlenen Eksedra 90'da (Vallois 1923, 123, fig. 181, 191, 206, lev. I, IX. 90, XIII; von Thüngen 1994, 101-102, lev. 46,2, Ek. 75,2.), MÖ 2. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen Boğalar Salonu'ndaki eksedrada *torus*, *kyma rekta* ve şerit silme profili görülmektedir (Roussel 1908, 434, no. 53; von Thüngen 1994, 102-104, lev. 47,I, Ek. 75,2). *Torus* ve *kyma rekta* kombinasyonun antik dönemde kullanıldığı yerler için bk. Shoe 1936; Shoe 1950; Shoe 1965 ve Erder 1967.

[3] Makalede ele alınan kaidenin hangi antik yerleşimde ele geçmiş olduğu bilinmemektedir, bu nedenle söz konusu kaide makale içinde buluntu yeri doğrultusunda "Akyol kaidesi" olarak isimlendirilmiştir.

[4] Schmidt 1995, 30-31.

[5] Lindos II, no. 84; Schmidt 1995, 31, 32, 37, 271, kat. no. II.5, fig. 208.

[6] Lindos II, no. 91; Schmidt 1995, 31, 32, 37, 272, kat. no. II.7, fig. 34, 235.

[7] Lindos II, no. 105; Marcadé 1957, II 91; Jacob-Felsch 1969, 78; Schmidt 1995, 27, 31, 32, 37, 272, 273, kat. no. II. 8, fig. 36, 37, 236.

[8] Lindos II, no. 136; Marcadé 1957, II 95; Jacob-Felsch 1969, 78; Schmidt 1995, 27, 32, 37, 274, kat. no. II. 10, fig. 38, 237.

[9] Segre ve Pugliese Carratelli 1949/51, 183, no. 24; Marcadé 1957, II 89/90, lev. XL.1; Jacob-Felsch 1969, 78; Schmidt 1995, 22, 32, 37, 270, 271, kat. no. II.4, fig. 35.

[10] Marcadé 1957, II 90,lev. XL 2.

[11] Lindos II, no. 212; Schmidt 1995, 31, 32, 37, 274, 275, kat. no. II.11, fig. 38, 237.

[12] Lindos II, no. 217; Schmidt 1995, 31, 275, kat. no. II.12.

[13] Lindos II, no. 243; Schmidt 1995, 31, 32, 37, 276, kat. no. II.13, fig. 40, 239.

[14] Lindos II, no. 246; Schmidt 1995, 31, 32, 37, 276, 277, kat. no. II.14, fig. 41, 240.

[15] Lindos II, no. 251; Schmidt 1995, 31, 32, 277, 278, kat. no. II.15, fig. 42, 241.

benzerlik göstermektedir. Rhodos'tan MÖ 2. yüzyılın başlarına tarihlenen Samoslu Kleonymos'un silindirik heykel kaidesi de MÖ 2. yüzyıla ait diğer bir örnek olarak sayılmalıdır[16]. Benzer örnekler MÖ 3. ve 2. yüzyılda yoğunlaşıyor olsa da Lindos'tan, MÖ 95 yılına tarihlenen Kallisthenes oğlu Aristonomos'un heykel kaidesi basit yuvarlak kaide tipinin MÖ erken 1. yüzyılda da kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir[17].

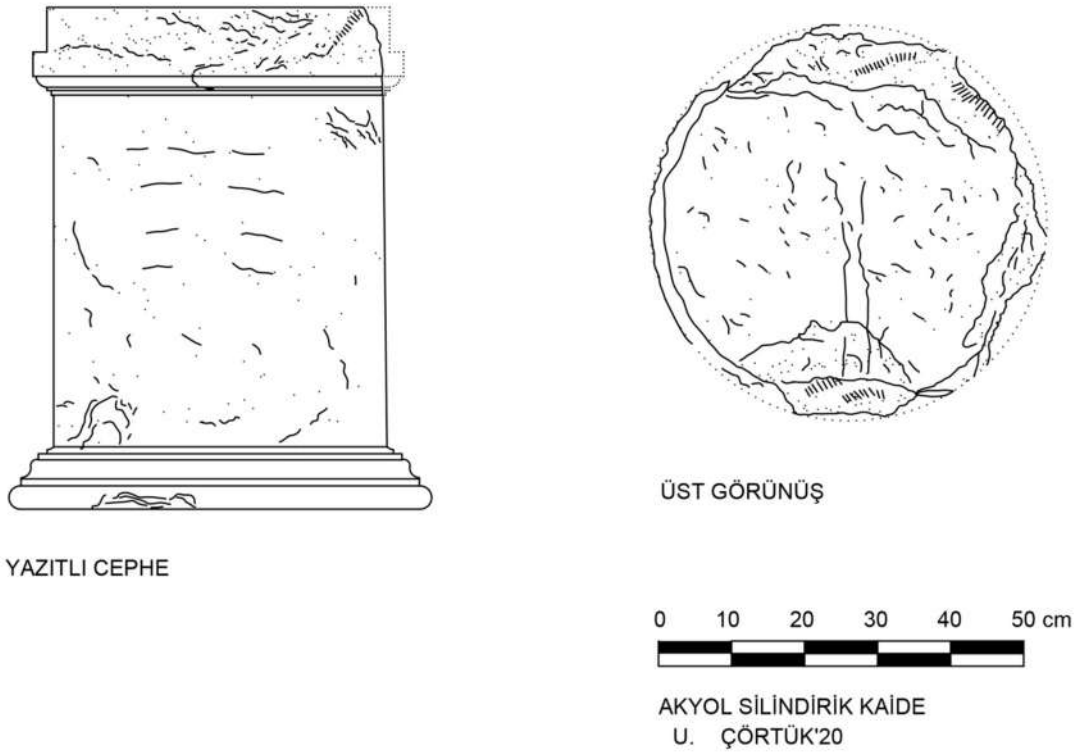

Figür 3: Silindirik kaide, yazıtlı ön cephe ve üst görünüş

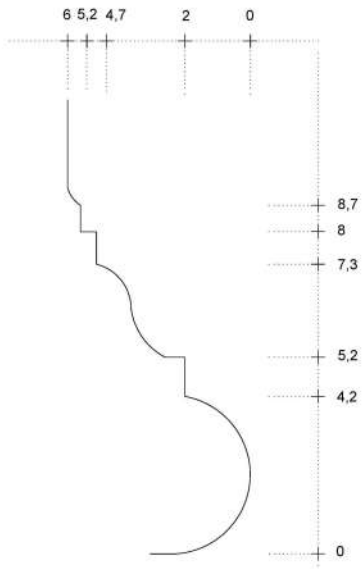

Figür 4a: Silindirik kaide; alt profil

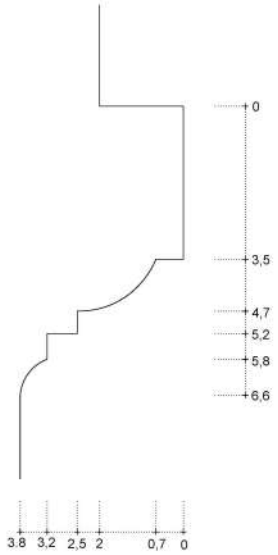

Figür 4b: Silindirik kaide; üst profil

[16] Jacobi 1932, 427, no. 46; Schmidt 1995, 31, 37, 282, kat. no. II.23.
[17] Lindos II, no. 282; Schmidt 1995, 31, 32, 278, kat. no. II.16.

Yazıt

Sekiz satır Yunanca yazıt, kaide şaftının üst kısmına yazılmıştır (fig. 1, 5-6).

Figür 5: Yazıtın estampajı

Ölçüler: Yükseklik: 70 cm; Çap: (üst) 50 cm; (alt) 57 cm; Harf yüksekliği: (sat. 1) 1 cm; (sat. 2-8) 1,5 cm.

Tarih: MÖ 2. yüzyılın ilk yarısı (188 sonrası) veya ortaları (içerik ve harf karakterleri uyarınca).

τὸ κοινὸν τῶν ἐρανιστῶν
τῶν σὺν Ἰάσονι Εὐάνδρου
ἐτίμησεν Ἰάσονα Εὐάνδρου
Ῥόδιον καὶ ἐστεφάνωσεν
χρυσέωι στεφάνωι *vac.*
ἀρετῆς ἕνεκεν καὶ εὐεργεσίας
vac. τῆς εἰς αὐτούς· *vac.*
vac. Διΐ. *vac.*

Figür 6: Yazıt

"Euandros oğlu Iason ile birlikte olan *eranistai* derneği, Euandros oğlu Rhodoslu Iason'u, erdemi ve kendilerine karşı hayırseverliği nedeniyle onurlandırmıştır ve altın bir çelenk ile ödüllendirmiştir; Zeus'a (adanmıştır)."

Euandros oğlu Rhodoslu Iason tanınmamaktadır. Yazıta göre Euandros oğlu Rhodoslu Iason, erdemi ve derneğe yönelik hayırseverliği nedeniyle *eranistai* derneği tarafından onurlandırılmış, altın bir çelenk takma ayrıcalığı ile ödüllendirilmiştir.

Eranistai, kelime anlamı olarak "ziyafet katılımcıları" anlamına gelmektedir[18]. Sosyal ve ekonomik temelli bir dernek (*koinon*) organizasyonuna dönüşen *eranistai*, MÖ 3. yüzyıldan

[18] Arnaoutoglu 2003, 75; Kloppenborg ve Ascough 2011, 108. İlkçağ edebi metinlerinde *eranistai* için bk. Arnaoutoglu 2003, 71-75; Kloppenborg ve Ascough 2011, 101-110; Kierstead 2013, 272-273.

itibaren ortak dinsel inanışa sahip gruplar ile ilişki içinde dinsel nitelik kazanmıştır[19]. Dernek üyeleri olasılıkla dernek kasasına (*eranos*) belirli bir ödeme yapmakla yükümlüydüler[20]. Yazıtlar *eranistai* derneklerinin, üyelerini taç ile ödüllendirme ve onurlandırma yazıtları ile yüceltme gibi onurlandırma araçlarının yanı sıra bazı üyelerine önemli bir imtiyaz olarak yükümlülüklerden muafiyet (*ateleia*) bahşettiğini ve en imtiyazlı üyeleri dernek ödemesinden muaf (*asymbolos*) tuttuğunu belgelemektedir[21]; Loryma yazıtında[22] Teleson oğlu Kasaralı Telestas, τὸ κοινὸν τῶν ἐρανιστᾶν τῶν Ἀδωνιαζόντων (*Adonia* şenliği düzenleyenlerin *eranistai* derneği) tarafından onurlandırılmıştır. Bir hayırsever (*euergetes*) olarak tanımlanan Telestas'a tüm muafiyetler tanınır ve imtiyazlı olduğu anlaşılan bu üye, dernek ödemesinden muaf (*asymbolos*) tutulmuştur. Telestas'ın bu imtiyazları elde etmesinin nedeni *Adonia* şenliklerine yönelik hizmet veya armağanları ile ilişkili olmalıdır, zira her *Adonia* festivalinde taze dallardan bir çelenk ile ödüllendirilmesine ve adının yüksek sesle okunması ile yüceltilmesine karar verilmiştir.

Eranistai dernekleri Atina'da[23], Rhodos'ta[24] ve Rhodos etkisi ile Karia yerleşimlerinde belgelenmiştir; *eranistai* derneklerine (τὸ κοινὸν τῶν ἐρανιστῶν) ilişkin yazıtlar, MÖ 188 sonrasında İç Karia'ya kadar uzanan Rhodos etkisinin epigrafik kanıtları arasında yer almaktadır[25]. Karia'da *eranistai* derneği yazıtlar aracılığıyla Loryma'da[26] (MÖ geç 2.-erken 1. yüzyıl)[27] Hyllarima'da[28] (MÖ 2. yüzyıl) ve Thyssanous'ta[29] (MÖ 2. yüzyılın son çeyreği-1. yüzyılın ilk yarısı)[30] belgelenmiştir. Loryma'daki *eranistai* derneği, Karia'dan bilinen diğer *eranistai* derneklerinden farklı olarak *Adoniadzontes* (*Adonia* şenliği düzenleyenler) adı verilen bir dinsel dernek ile ilişki içindedir ve "τὸ κοινὸν τῶν ἐρανιστᾶν τῶν Ἀδωνιαζόντων" (*Adonia* şenliği düzenleyenlerin *eranistai* derneği) olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca Tymnos'tan[31] (MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısı-1. yüzyıl)[32] bir *eranistai* organizasyonu ile ilişkisi belirlenemeyen bir *arkheranistes*[33] bilinmektedir.

Thyssanous yazıtı, *eranistai* derneğinin Philios'un oğlu olan ve adı belirlenemeyen bir şahıs hakkında almış olduğu kararı içermektedir. *Eranistai* derneği yapmış olduğu toplantıda, söz konusu şahsın belirlenemeyen bir yapının onarımı, büyütülmesi işlerine ve belirlenemeyen diğer bir onarım faaliyetine yönelik finansal katkıları nedeniyle yüceltilmesi ve altından (?) bir taç ile ödüllendirilmesine karar vermiştir. *Dekret*in tarihleme ifadesinin belirlenemeyen bir rahiplik (olasılıkla Helios) ile verilmiş olması, memuriyetin *eranistai* derneği için *eponym* statüsüne ve önemine işaret etmektedir, fakat derneğin bir dinsel organizasyon ile ilişkisi konusunda veri bulunmamaktadır. Dernek toplantısında söz alarak konuşma yapan şahsın Kyreneli olması da Thyssanous'taki *eranistai* derneğinin çok etnikli

---

19 Arnaoutoglu 2003, 75; Steinhauer 2012, 11-12, dn. 8.
20 Steinhauer 2012, 54.
21 Maillot 2015, 148-149.
22 *I.Peraia*, no. 12; *I.Pér.Rhod*. no. 202, krş. Pugliese Carratelli 1939/40, 147-148, no. 1.
23 Vondeling 1961, 122-133; Thomsen 2015; Arnaoutoglu 2003, 76-87; Arnaoutoglu 2011, 39-41.
24 Maillot 2015, 142-162.
25 Robert 1937, 514; Habicht 2003, 560.
26 *I.Peraia*, no. 12; *I.Pér.Rhod.* no. 202, [τ]ὸ κοινὸν τῶν ἐρανιστᾶν τῶν Ἀδωνιαζόντων, ayrıca bk. Held 2010, 370; τὸ κοινὸν τῶν ἐρανιστᾶν τῶν Ἀδωνιαζόντων benzer içerikli bir Rhodos yazıtında da belgelenmiştir, bk. Pugliese Carratelli 1939/40, 147-148, no. 1.
27 A. Bresson'un tarihleme önerisidir. W. Blümel yazıtı MÖ 3.-2. yüzyıla tarihlemektedir.
28 Robert 1937, 513-515, lev. XVIII, 2; Debord ve Varinlioğlu 2018, 66-67, no. 33, ayrıca bk. Fraser ve Bean 1954, 108; 130. Hyllarima'da Rhodos hakimiyeti için bk. Laumonier 1934, 371-372.
29 *I.Peraia*, no. 155; *I.Pér.Rhod.* no. 128.
30 Bresson'un tarihleme önerisidir. Blümel yazıtı genel olarak Hellenistik Dönem'e tarihlemektedir.
31 *I.Peraia*, no. 205; *I.Pér.Rhod.* no. 103.
32 Bresson'un tarihleme önerisidir. Blümel yazıtı genel olarak Hellenistik (?) Dönem'e tarihlemektedir.
33 Atina ve Rhodos yazıtlarında *arkheranistai* ve terimin kullanımı hakkında bk. Arnaoutoglu 1994.

yapısı konusunda ipuçları sunmaktadır. Mermer bir stel üzerinde yer alan yazıt, içerik bakımından Hellenistik Dönem'de yaygın olarak görülen *dekret* formülasyonu taşımaktadır. Kullanılan dil ve terminoloji *eranistai* derneğinin *demos* organizasyonuna öykünerek, toplantılar aracılığı ile kararlar aldığını, üyelerine *demos*un yurttaşlara bahşettiği ödüller gibi ödüller ve unvanlar verdiğini göstermektedir.

Eranistai derneği (τὸ κοινὸν τῶν ἐρανιστῶν) ile ilişkili yazıtlarda, derneğin adı ile birlikte sıklıkla σὺν (dativus)[34] veya μετὰ (genetivus) *praepositio*su ile ifade edilen bir özel şahıs ismi yer alır. Hyllarima yazıtı bu ifadenin anlamı hakkında olası bir açıklama sunmaktadır; Hyllarima yazıtında Artemidoros oğlu Hermias ile birlikte olan *eranistai* derneği (τὸ κοινὸν τῶν ἐρανιστῶν τῶν σὺν Ἑρμίαι Ἀρτεμιδώρου) Zeus Panamaros'un tanımlanamayan "*gromeos*"unu[35] (sat. 1-6) adamıştır. Yazıtın ikinci bölümünü oluşturan ve dernek üyelerinin isimlerinin bulunduğu listede[36] (sat. 7-16) ise dokuz isim bulunmaktadır ve Artemidoros oğlu Hermias'ın ismi dernek içindeki lider konumu ile ilişkili olarak listenin ilk sırasında yer almaktadır. Bu durumda yazıtımızda onurlandırılan ve aynı zamanda adı σὺν (dativus) ile ifade edilen Euandros oğlu Rhodoslu Iason dernek içinde lider ve ayrıcalıklı bir pozisyona sahip olmalıdır.

Karia'da belgelenen *eranistai* derneklerinde, dernek üyelerinin sosyal ve politik statüleri hakkında bilgiler sınırlıdır; Loryma yazıtında onurlandırılan Teleson oğlu Telestas, Kasaralı *ethnikon*unu taşımaktadır, Thyssanous yazıtında, dernek toplantısında söz alan üye Kyreneli'dir, buna karşın Hyllarima yazıtında adı anılan dokuz üyenin tümü *etknikon* belirtilmeksizin listelenmiştir; söz konusu şahısların Hyllarima yurttaşı olmaları kuvvetle muhtemeldir. Yazıtımızda ise Euandros oğlu Iason Rhodoslu *ethnikon*u ile anılmıştır fakat yazıt dernek üyeleri hakkında bilgi sunmamaktadır.

Günümüze ulaşan yazıtlar, Akyol kaidesi tarafından taşınan yazıtın olasılıkla ait olduğu yerleşimler olan Mobolla'da[37] ve özellikle Pisye'de[38] MÖ 2. yüzyıl ve sonrasında yoğun bir Rhodoslu nüfusun bulunduğuna işaret ederler. Bu şekilde Rhodoslu yerleşimciler Pisye[39] ve Mobolla'nın[40] çok etnikli sosyal yapısı içinde yerini almış ve politik hegemonyanın yanı sıra sosyal etkileşim yoluyla gelenek ve kültürlerini yerel halka tanıtmışlardır.

---

[34] Vondeling 1961, 128-129, krş. Maillot 2015, 142. Rhodos Peraiası'ndan (Çamlı) bir yazıtta *Haliastai* (Helios müritleri) derneği için de σὺν (dativus) *praepositio*sunun benzer şekilde kullanıldığı görülür, bk. *HTCarie* V, no. 86; *I.Peraia*, no. 571. [τὸ κοι]ν[ὸν τ]ῶν Ἁλιαστᾶ[ν] Πολεμακλείων τῶν σὺν Ἀλεξάνδρωι Ἀντιοχεῖ.

[35] Robert 1937, 513-515; krş. Harland 2014, 338.

[36] Listede adı yer alan şahısların tümü erkektir ve isimler *ethnikon* olmaksızın, yalnızca baba isimleri ile listelenmiştir.

[37] *HTCarie* V, no. 64 (MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısı-MÖ 1. yüzyıl) cf. *I.Peraia*, no. 783 (MÖ 84 sonrası?); *HTCarie* V, no. 63 (MÖ. 1. yüzyılın ilk yarısı) cf. *I.Peraia*, no. 782 (MÖ 2.-1. yüzyıl); *HTCarie* V, no. 62 (MÖ 1. yüzyıl) cf. *I.Peraia*, no. 781 (MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısı).

[38] *HTCarie* V, no. 7 (MÖ geç 3. yüzyıl-2. yüzyılın ilk yarısı) cf. *I.Peraia*, no. 753 (MÖ 1.-MS 1. yüzyıl); *HTCarie* V, no. 9 (MÖ geç 3. yüzyıl-2. yüzyılın ilk yarısı) cf. *I.Peraia*, no. 753 (MÖ 2.-1. yüzyıl); *HTCarie* V, no. 4 (MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısı) cf. *I.Peraia*, no. 751 (MÖ 2.-1. yüzyıl); *HTCarie* V, no. 5 (MÖ 1. yüzyıl); *HTCarie* V, no. 6 (MÖ 1.-MS 1. yüzyıl) cf. *I.Peraia*, no. 754; *HTCarie* V, no. 10 (MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısı-MS 1. yüzyılın ilk yarısı) cf. *I.Peraia*, no. 755 (Roma İmparatorluk Dönemi); *HTCarie* V, no. 11 (MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısı-MS 1. yüzyıl); *HTCarie* V, no. 13 (MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısı-MS 1. yüzyıl); *HTCarie* V, no. 14 (MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısı-MS 1. yüzyıl); *HTCarie* V, no. 15 (MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısı-MS 1. yüzyıl); *HTCarie* V, no. 16 (MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısı-MS 1. yüzyılın ilk yarısı); *HTCarie* V, no. 17 (MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısı-MS 1. yüzyılın ilk yarısı); *HTCarie* V, no. 19 (MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısı-MS 1. yüzyılın ilk yarısı); *HTCarie* V, no. 20 (MS 2. yüzyılın ikinci yarısı-2. yüzyıl).

[39] Pisye'de Myndoslular için bk. *HTCarie* V, no. 6 (MÖ 1.-MS 1. yüzyıl) cf. *I.Peraia*, no. 754; *HTCarie* V, no. 15 (MÖ 1. yüzyılın ilk yarısı-MS 1. yüzyıl). Stratonikeialı ve Tralleisliler için bk. *HTCarie* V, no. 18 (MÖ 1. yüzyılın ilk yarısı-MS 1. yüzyıl). τὸ κοινὸν τὸ Πισυητῶν καὶ Πλαδασέων τῶν μετὰ Πισυητῶν tarafından yürütülen tersane inşasına bağışta bulunan şahıslar arasında Pistianos, Kelimareus, Kemesseis, Timosimpteis, Londokometes,

Kaide ve üzerindeki olası heykel Zeus'a adanmıştır. *Epithet*i olmaksızın anılan Zeus kültü ile Mobolla – Pisye'deki *eranistai* derneği arasında bir ilişki bulunması mümkün olsa da bu öneriyi destekleyici veri bulunmamaktadır. Pisye'de tanrı Zeus, Hellenistik Dönem'de Labraundos[41], Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise Atabyrios[42] ve Hypsistos[43] *epithet*leri ile belgelenmiştir. Bir *Eranistai* derneği ile Zeus inancı arasındaki ilişki Hyllarima yazıtından bilinmektedir; Hyllarima'da Artemidoros oğlu Hermias ile birlikte olan *eranistai* derneği (τὸ κοινὸν τῶν ἐρανιστῶν τῶν σὺν Ἑρμίαι Ἀρτεμιδώρου) üyesi olan dokuz kişi Zeus Panamaros'un tanımlanamayan "*gromeos*"unu[44] adamıştır.

Değerlendirme

Akyol kaidesi, basit silindirik heykel kaidesi olarak sınıflandırılan kaide tipolojisine uygun bir yapı sergilemektedir[45]. Bu kaide tipi, monolit şekilde yapılmış alt ve üst kenarda profillerle süslenmiş silindirik bir gövdeden meydana gelmektedir[46]. Kaidenin tabanındaki dübel yuvası, altta bir *plinthos*un üzerine oturduğunun delilidir[47]. Kaide üst düzleminde bir heykelin varlığına ilişkin herhangi bir iz tespit edilememekle birlikte, üst düzlemin ikincil kullanımda tıraşlanmış olması muhtemeldir. Özellikle alt profil üzerinde bilinçli bir şekilde karşılıklı olarak gövde düzlemine kadar açılan yuvalar, olasılıkla ikincil kullanımın izleridir. Üst düzleminin tıraşlanması ve alt kenardaki simetrik yuvalar, kaidenin olasılıkla bir zeytinyağı pres ağırlığı/*litus* olarak yeniden kullanıldığına işaret etmektedir.

Basit silindirik kaidelerin dönemsel olarak tipolojik gelişimi, kaidenin yüksekliği ile çapı arasındaki oranıyla tanımlanmaktadır[48]. Silindirik kaidelerin erken dönem tipinde, kaide çapının yüksekliğinden daha fazla olduğu, Hellenistik Dönem ile birlikte yükseklik-çap arasındaki oranda değişikliklerin ortaya çıktığı görülmektedir[49]. MÖ 3. yüzyıla tarihlenen silindirik kaidelerde yükseklik-çap oranı 1:0,80 ile 1:1 arasında değişmekte iken[50], MÖ 2. yüzyılda bu oran 1:0,66 ile 1:0,74 arasındadır[51]. Akyol silindirik kaidenin genel stilistik özellikleri MÖ 3. ve 2. yüzyıllara işaret ederken, kaide 1:0,90 olan yükseklik-çap oranı ile MÖ 3. yüzyıl özelliği sergilemektedir.

Gövdesinin alt kenarını *torus*, *kyma rekta* ve şerit silmeden oluşan profil şemasının çevrelediği basit tip kaidelerin en erken örneklerinin Lindos, Kameiros ve Rhodos kentlerinde yoğun bir şekilde kullanılması, bu kaide tipinin kökeninin Rhodos Adası olduğuna işaret etmektedir. Rhodos etkisi, kaide tarafından taşınan yazıtın içeriğinde de ortaya çıkmaktadır; yazıt Dor lehçesinde olmamasına karşın, bölgede *eranistai* derneğinin varlığı MÖ 188 sonrasındaki Rhodos etkisinin bir sonucu olmalıdır; MÖ 188 yılında

---

Leukoideis, Koloneis, Pladaseus, Hytarmeus *ethnikon*larını taşıyan bağışçılar için bk. *HTCarie* V, no. 1 (MÖ geç 3.-erken 2. yüzyıl); Kelimareus için bk. *HTCarie* V, no. 3 (MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısı).

40 *Tarmianoi* birliği (τὸ κοινὸν τῶν Ταρμιανῶν) içinde görev yapan Mniesytes, Lomeus, Tabenos, Kenendolabeis *ethnikon*lu şahıslar için bk. *HTCarie* V, no. 61 (MÖ geç 3.-2. yüzyılın ilk yarısı); *HTCarie* V, no. 62 (MÖ 1. yüzyıl) cf. *I.Peraia*, no. 781 (MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısı?); *HTCarie* V, no. 65 (MÖ 1. yüzyılın ilk yarısı) cf. *I.Peraia*, no. 784.

41 *HTCarie* V, no. 25 (MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısı-MÖ 1. yüzyıl) cf. *I.Peraia*, no. 758 (Heros Abraikos?)

42 *HTCarie* V, no. 26 (MS 1. yüzyıl-2. yüzyılın ilk yarısı).

43 *HTCarie* V, no. 28-28 (MS 2.-3. yüzyıl) cf. *I.Peraia*, no. 756.

44 Robert 1937, 513-515; krş. Harland 2014, 338.

45 Jacop-Felsch 1969, 50, 62, 78, 91; Schmidt 1995, 30-38.

46 Schmidt 1995, 30, 69. Basit tip bu özelliği ile *plinthos*u, silindirik gövdesi ve her biri ayrı bloklardan yapılmış alt ve üst kenarını çevreleyen profilli gövdeli kompozit silindirik kaidelerden ayrılmaktadır.

47 *Plinthos*, silindirik gövdeye geçişte bir *cavetto* profili ile süslenmiş olmalıdır, zira bu tip heykel kaidelerinde *torus* öncesinde genellikle bir *cavetto* profili yer almaktadır. Benzer uygulamalar için bk. Çörtük 2012, 194-200.

48 Schmidt 1995, 37.

49 Jacop-Felsch 1969, 51, kat. II. 23-27.

50 Schmidt 1995, 37, kat. II. 5-8, 10.

51 Schmidt 1995, 37, kat. II. 11, 13 ve 14.

imzalanan Apameia Antlaşması ile Karia'nın Rhodos'a verilmesi, bölge için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur ve böylece Rhodos'un Karia üzerindeki hakimiyeti resmi olarak da kayıt altına alınmıştır[52]. Bu dönemde Rhodoslulara ait anakaradaki topraklar, kuzeyde Kallipolis topraklarıyla sınırlı, doğudaki sınırı Kaunos topraklarının başladığı yer, batıdaki sınırı Knidos Yarımadası'nın gerisine kadar uzanan Loryma Yarımadası olan Birleşik Peraia[53] ve Gökova Körfezi'nin kuzeyine, Keramos ve Idyma kentleri arasında ve kuzey, kuzeydoğu ve doğu uçlarında Stratonikeia, Hyllarima ve Mobolla'ya uzanan Tabi (Bağlı) Peraia olarak tanımlanan bölgedir[54]. Bu dönemde Pisye ve Mobolla kentlerinin de içinde bulunduğu bölge Rhodos'un bir uyruğu değil, aynı zamanda ayrılmaz bir parçası sayılmış ve bölge halkı tam Rhodos vatandaşlığına sahip olmuştur[55]. Bu uygulama hem Rhodos'un bölgedeki yönetimini ve kontrolünü kolaylaştırmış hem de Tabi (Bağlı) nüfusun güven içinde yaşamalarına katkı sağlamıştır.

Sonuç olarak Akyol kaidesi, Rhodos kökenli, alt kenarında *torus* ve *kyma rekta*dan, üst kenarında ise *ovolo* ve bant silmeden oluşan bir profillendirme içeren, basit silindirik kaidelerin MÖ 2. yüzyılın ilk yarısı (MÖ 188 sonrası) veya ortalarında yapılmış, Rhodos'un Tabi (Bağlı) Peraiası'ndaki örneklerinden birisi olarak tanımlanabilir.

Summary

The base presented was found in the January of 2019 abandoned in a park in the Müslihittin District of the town center of (Menteşe) Muğla. The original findspot of the base is unknown, possibly brought from the region that includes Mobolla and Pisye. It is now in the Muğla Museum, inventory no. 2020/1(A).

Base

The lower and upper edges of the round base, which is 70 cm in height, 50 cm in diameter at the top and 57 cm in diameter at the bottom, are profiled (fig. 1-3). The profiled part encircling the bottom edge of the base begins at the bottom with a *torus* profile 4,2 cm high and 2 cm deep. A *Kyma recta* profile, 2 cm high and 2,5 cm deep is above the *torus*. After the *kyma recta*, the profile ends with two fillets (fig. 4a). The round trunk of base with a diameter of 45 cm and a height of 49 cm is again encircled by profiling on the top edge. The top edge profile consists first of two thin fillets and above the fillets a small *ovolo* profile 1,8 cm deep and 1,2 cm high. There is a 3 cm wide listel above the *ovolo*. A plate 6 cm high encircles the top plane of the base (fig. 4b).

The bottom edge of the base is quite well preserved except at one or two points, while its top plane has been quite damaged due to old cracks and new destruction, which were possibly caused by an excavator during the process of being abandoned in the park. The profiles of the top can only be seen from one or two points. No trace of a statue can be seen on the top plane of the base (fig. 2, 3). There is a circular dowel hole in the bottom of the base.

[52] Apameia Barışı ile hemen hemen İç Karia'nın tamamını kapsayacak şekilde, kuzeyde Maiandros'a, doğuda ise Babadağ, Honaz Dağı, Bozdağ ve Dalaman Çayı'na (Indus) kadar olan topraklar Rhodos'un yönetimine verilmiştir, bk. Polyb. XXI 46. 8; Apameia Barışı'nda yapılan düzenlemeler için bk. Polyb. XXI 24. 6-15; Polyb. XXI 46. 2-12; Liv. XXXVII. 55. 5-7; Liv. XXXVIII, 39. 7-8.

[53] Fraser ve Bean 1954, 51-78.

[54] van Bremen 2007, 115.

[55] Magie 1950, 71-72. Rhodos Peraiası yönetiminde kalan kentlerde yaşayanların toplumsal ve siyasal açıdan farklı iki durumu bulunmaktadır. Rhodos'a daha yakın, kıyıda ve kıyıya daha yakın yerlerde yaşayanlar, Rhodos'un üç büyük kenti olan Ialysos, Kameiros ve Lindos'un yurttaşı sayıldıkları, daha kuzeyde ve güneydoğuda Rhodos egemenliğindeki topraklarda yaşayanların ise yurttaş sayılmadığı, yaşadıkları kentin veya köylerin yurttaşı olarak tanımlandığı ifade edilmektedir, bk. Varinlioğlu 1991, 224.

Two hollows, 14 cm wide and 7 cm deep, which were consciously opened oppositely and symmetrically to the body on the bottom profile of the base, probably belong to the secondary use phase of the base.

In terms of stylistics, there are similar examples of the round base dated to 3rd and 2nd centuries BC from Lindos, Kameiros and Rhodos. Therefore, it is possible to suggest that the origin of this type of base is Rhodes Island. The Akyol base is a simple round base of Rhodian origin, containing a profiling of torus and *kyma recta* on its bottom edge and *ovolo* and listel on its top edge. The inscription on the base is dated to the first half of the 2nd century BC (after 188 BC) or to the middle of the century.

Inscription

An eight line Greek inscription is written on the upper section of the shaft (fig. 1, 5-6).

Dimensions: Height: 70 cm; Diameter: (upper) 50 cm; (lower) 57 cm; Letter Height: (line 1) 1 cm (lines 2-8) 1,5 cm.

Date: Mid or 1st half of the 2nd century BC, after 188 (lettering and content).

Translation:

"The association of *eranistai* with Iason son of Euandros, honoured Iason of Rhodos, son of Euandros and crowned (him) with a golden crown because of his virtue and benefaction towards them, (dedicated to) Zeus."

Iason of Rhodos, son of Euandros is unknown. According to the inscription, as a leading member (σὺν dativus) of the association, he was honoured and crowned because of his virtue and the benefaction towards the *eranistai.*

The inscriptions mentioning the association of *eranistai* indicate the Rhodian influence at Karian inlands after 188 BC. At Karia the association of *eranistai* was attested at Loryma, Hyllarima and Thyssanous. The association of *eranistai* at Loryma was connected with the religious association *Adoniadzontes* and mentioned as τὸ κοινὸν τῶν ἐρανιστᾶν τῶν Ἀδωνιαζόντων. Also an *arkheranistes* was attested at Tymnos.

The base and possibly the statue were dedicated to Zeus. There is no evidence for the possible connection between the association of *eranistai* at Mobolla – Pisye and the cult of Zeus.

Bibliyografya

Arnaoutoglu, I. (1994). ἀρχερανιστὴς and its Meaning in Inscriptions. *ZPE* 104, 107–110

Arnaoutoglou, I. (2003). *Thusias heneka kai sunousias: Private religious associations in Hellenistic Athens*. Academy of Athens.

Arnaoutoglou, I. (2011). 'Ils étaient dans la ville, mais tout à fait en dehors de la cité' Status and identity in private religious associations in Hellenistic Athens. O. M. van Nijf ve R. Alston (Ed.) *Political culture in the Greek city after the Classical age* (ss. 27-48). Peeters.

Béquignon, Y. (1931). Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l'Orient hellénique. *BCH, 55*, 450-522.

van Bremen, R. (2007). Networks of Rhodians in Karia. *Mediterranean Historical Review*, *22*(1), 113-132. https://doi.org/10.1080/09518960701539281

Buschor, E. ve Schleif, H. (1933). Heraion von Samos: der Altarplatz der Frühzeit. Athen: Archäologisches Inst.

Courby, F. (1912). *Le Portique d'Antigone, Exploration archéologique de Délos V*. Fontemoing.

Çörtük, U. (2012). *Kaunos Liman Agorası Anıtları*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Ege Üniversitesi.

Debord, P. ve Varinlioglu, E. (2018). *Hyllarima de Carie: État de la question*. Ausonius.

Erder, C. (1967). *Hellenistik Devir Anadolu Mimarisinde Kyma Rekta-Kyma Reversa*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Fraser, P. M. ve Bean, G. E. (1954). *The Rhodian Peraea and islands*. Oxford University Press.

Habicht, Chr. (2003). Rhodian amphora stamps and Rhodian eponyms. *REA, 105*(2), 541-578. https://doi.org/10.3406/rea.2003.5672

Harland, P. A. (2014). *Greco-Roman Associations: Texts, Translations and Commentary. II. North Coast of the Black Sea, Asia Minor*. De Gruyter.

Held, W. (2010). Die Heiligtümer und Kulte von Loryma. R. van Bremen ve J.-M. Carbon (Ed.) *Hellenistic Karia: proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, Oxford, 29 June-2 July 2006* (ss. 355–377). De Boccard.

HTCarie V = Bresson, A., Brun P. ve Varinlioğlu, E. (2001). V. Les inscriptions grecques et latines. P. Debord, E. Varinlioglu, (Ed.) *Les hautes terres de Carie* (ss. 81-311). Ausonius.

I.Peraia = Blümel, W. (1991) *Die Inschriften der Rhodischen Peraia*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Bd. 38, Habelt.

I.Pér.Rhod. = Bresson, A. (1991). *Recueil des Inscriptions de la Pérée Rhodienne (Péree intégrée)*. Diffusé par Les Belles Lettres.

Jacop-Felsch, M. (1969). *Die Entwicklung griechischer Statuenbasen und die Aufstelleung der Statuen*. Stiftland-Verlag.

Jacobi, G. (1932). Nuove Epigrafi Dalle Sporadi Meridionali, Clara Rhodos II. Istituto Storico-archeologico.

Kierstead, J. C. (2013). *A community of communities: associations and democracy in classical*

Athens. [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Stanford University.

Kloppenborg, J. S. ve Ascough, R. S. (2011). *Greco-roman associations : texts, translations, and commentary, Volume I: Attica, Central Greece, Macedonia, Thrace.* Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche, 181. De Gruyter.

Laumonier, A. (1934). Inscriptions de Carie. *BCH* 58, 291-380. https://doi.org/10.3406/bch.1934.2805

Lindos II = Blinkenberg, Chr. (1941). *Lindos. Fouilles et recherches*. 1902-1914. Vol. II, Inscriptions. 2 vols. W. de Gruyter.

Magie, D. (1950). *Roman rule in Asia minor: to the end of the third century after Christ I-II*. Princeton University Press.

Maillot, S. (2015). Foreigners' Associations and the Rhodian State. V. Gabrielsen ve Chr. A. Thomsen (Ed.) *Private Associations and the Public Sphere. Proceedings of a Symposium held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 9-11 September 2010* (ss. 136-182). Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.

Marcadé, J. (1957). *Recueil des Signatures de Sculpteurs Grecs II*. De Boccard.

Reger, G. (1999). The Relations Between Rhodes And Caria from 246 to 167 BC. V. Gabrielsen, P. Bilde, T. Engberg-Pedersen, L. Hannestad ve J. Zahle (Ed.) *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture, And Society* (ss. 76-97). Aarhus University Press.

Pugliese Carratelli, G. (1939/40). Per la storia delle associazioni in Rodi antica. *ASAtene, 1-2*, 147-200.

Robert, L. (1970). *Études anatoliennes*. Adolf M Hakkert Publisher. (1937).

Roussel, P. (1908). Les Athéniens mentionnés dans les inscriptions de Délos (pl. IV). *BCH, 32*, 303-444. https://doi.org/10.3406/bch.1908.3239

Schmidt, I. (1995). *Hellenistische Statuenbasen.* P. Lang.

Segre, M. ve Pugliese Carratelli, I. (1949/51). Tituli Camirenses. *ASAtene, 27-29*, 141-318.

Shoe, L. T. (1936). *Profiles of Greek Mouldings*. Harvard University Press.

Shoe, L. T. (1950). Greek Mouldings of KOS and Rhodes. *Hesperia, 19*, 338-369. https://doi.org/10.2307/146841

Shoe, L. T. (1965). *Etruscan and Republican Roman Mouldings*. American Academy in Rome.

Steinhauer, J. (2012). *Cult associations in the post-classical polis*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi], University of St Andrews.

Thomsen, Chr. A. (2015). The Eranistai of Classical Athens. *GRBS, 55*, 154–175.

von Thüngen, S. F. (1994). *Die frei stehende griechische Exedra*. Von Zabern.

Vallois, R. (1923). *Le portique de Philippe, Exploration archéologique de Délos 7. 1*. De Boccard.

Varinlioğlu, E. (1991). Pera'da Rodos Yurttaşı olmak. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, 8*, 223-227.

Vondeling, J. (1961). *Eranos. With a summary in English*. J.B. Wolters.

ISSN: 2651-4664

Arkhaia Anatolika
Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
The Journal of Anatolian Archaeological Studies

Volume 4 (2021)

Arkaik Dönem'de Phokaia'nın Lydia ile İlişkileri Üzerine Tespitler

Detections on Phocaea's Relationship with Lydia in the Archaic Period

Sabri ARICI

https://orcid.org/0000-0003-4925-6704

Geliş Tarihi: 10.10.2021 | Kabul Tarihi: 06.11.2021 | Online Yayın Tarihi: 16.11.2021

Makale Künyesi: Arıcı, S. (2021). Arkaik Dönem'de Phokaia'nın Lydia ile İlişkileri Üzerine Tespitler. *Arkhaia Anatolika, 4,* 353-368. https://doi.org/10.32949/Arkhaia.2021.39

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

Arkhaia Anatolika

ISSN: 2651-4664

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 353-368
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.39

Araştırma Makalesi / Research Article

Arkaik Dönem'de Phokaia'nın Lydia ile İlişkileri Üzerine Tespitler

Detections on Phocaea's Relationship with Lydia in the Archaic Period

Sabri ARICI*

Öz

"Arkaik Dönem'de Phokaia'nın Lydia ile İlişkileri Üzerine Tespitler" başlıklı çalışma, mevcut arkeolojik veriler, antik ve modern kaynaklar ışığında hazırlanmıştır. Çalışmanın amacı, Arkaik Dönem'de Phokaia-Lydia ilişkilerinin var olduğunu yazılı kaynaklar ve arkeoloji verilerle ortaya koymaktır. Phokaia, Arkaik Dönem'de Ionia'nın en önemli kentlerinden biridir. Kent, sahip olduğu coğrafik avantajları (Smyrna Körfezi'nin girişi olan kuzeybatı ucunda olması, korunaklı iki limanı ve doğuya bağlanan Kral Yolu'na olan yakınlığı) sayesinde hem denizde hem de karayolu ticaretinde Lydia için önemli bir merkezdir. Başkenti Sardis olan Lydia Devleti, komşuları olan Kimmerler, Asurlar, Medler ve Persler ile sık sık savaşlar ve çeşitli yollarla ilişki içinde olmuştur. Ayrıca, batısındaki Ion kentlerine de zaman zaman dostane zaman zaman düşmanca davranışlar sergileyerek, daimi ilişkiler kurmuştur. Dolayısıyla bir Ionia kenti olan Phokaia'nın Lydia ile ilişkileri, çalışmanın ana konusunu oluşturmuştur. Bu ilişkilerin odağı, son Lydia kralları olan Alyattes ve Kroisos dönemleri olacaktır. Bununla ilgili Herodotos'un yazmış oldukları, konuya rehberlik etmiştir. Çalışmada, Phokaia'nın tarihsel süreci, coğrafi özellikleri, denizaşırı kolonizasyon faaliyetleri, Lydia-Ionia ilişkileri ile kültsel ve arkeolojik kanıtlar ele alınarak, kentin Lydia ile olabilecek bağlantıları değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Phokaia'nın erken dönem elektron sikke kullanması, kent suru, Kybele kültü, kentte bulunan *lydion*, tümülüs, kaya mezarı ve Athena Tapınağı'nda açığa çıkan mimari *terracotta* gibi Lydia etkili olabileceği düşünülen arkeolojik kanıtlar ortaya konularak, sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Phokaia, Lydia-Ionia İlişkileri, Lydia-Phokaia ilişkileri, Phokaia Limanı, Kral Yolu, Phokaia suru.

Abstract

The study titled "Detections on the Relations of Phocaea with Lydia in the Archaic Period" was prepared in the light of existing archaeological data, ancient and modern sources. The aim of the study is to reveal that Phocaea had relations with Lydia in the Archaic Period. Phocaea was one of the most important cities of Ionia during the Archaic Period. The city shows that it can be important for Lydia both in sea and road trade thanks to its geographical advantages (it is at the north-west end, which is the entrance to the Gulf of Smyrna, its two sheltered harbors and its proximity to the King's Road connecting to the east). The state of Lydia, whose capital was Sardis, was in frequent wars and various relations with its neighbors, the Cimmerians, Assyrians, Medes and Persians. It had intense relations with the Ionian cities in the west, sometimes friendly and sometimes hostile. Therefore, the relations of Phocaea, an Ionian city, with Lydia constituted the main subject of the study. The main focus of these relations will be the periods of the last Lydian kings, Alyattes and Croesus. The writings of Herodotus about this have guided this issue. In the study, the historical process of Phocaea, its geographical advantages, overseas colonization activities, Lydia-Ionian relations and the cults and archaeological evidence in the city were discussed, and its possible connections with Lydia were tried to be reached. In the study, the historical process of Phocaea, its geographical features, overseas colonization activities, Lydia-Ionian relations, and the cultural and archaeological evidence in the city were discussed and its possible connections with Lydia were tried to be reached. In this context, it will be tried to reach the conclusion by revealing the archaeological evidences that are thought to be effective in Lydia such as the use of early electron coins by Phocaea, the city wall, the cult of Cybele, the *lydion* found in the city, the tumulus, the rock tomb and the architectural *terracotta* found in the Temple of Athena.

Keywords: Phocaea, Lydia-Ionia Relations, Lydia-Phocaea Relationships, Port of Phocaea, King's Road, City Wall of Phocaea.

* Dr. Öğr. Üyesi Sabri Arıcı, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Mersin / TR.
E-mail: sabriarici@mersin.edu.tr / Orcid iD: 0000-0003-4925-6704

Giriş

Phokaia antik kenti, günümüzde İzmir ili, Foça ilçesindedir. Antik Dönem'de on iki Ion kentinden biri olan Phokaia Ionia'nın en kuzeyinde yer alır. Pausanias'a göre (Pau. 7.3.5), Atinalı önderler (Philogenes ve Damon) eşliğinde bölgeye gelen Phokisliler, Kymelilerin izin verdiği yerde ilk kez yerleştiler. Strabon (Strab. 14.3.1) ise Philogenes önderliğindeki Atinalılar tarafından, kentin kurulduğunu ifade etmiş ancak, Phokisliler hakkında bilgi vermemiştir. Diğer yandan, Phokaia'nın ikinci dönem kazı başkanı E. Akurgal[1], eski yazarların bu ifadelerini, Phokaialıların Hellas'taki Phokis Bölgesi'nde oturan halkla bir tutmak yanlışına gidildiğini ve Ion kolonizasyonunu Attika'ya bağlama niyetinin bir ürünü olduğunu ileri sürmektedir. Akurgal tarafından 1950'li yıllarda yapılan kazılarda ele geçen gri Aiol seramikleri, buraya ilk yerleşenlerin Aiol halkları olduğunu doğrulamaktadır. Yine bu kazılarda ele geçen Protogeometrik Dönem seramikleri, Ionların en azından MÖ 9. yüzyılın sonundan beri burada yaşadıklarını göstermektedir[2]. Ancak son dönemlerde gerçekleştirilen bilimsel kazılar[3] sayesinde, Phokaia'nın geçmişinin Ionlardan daha eski olduğu anlaşılmaktadır[4]. Phokaia, MÖ 6. yüzyılın ilk yarısında, içinde 7-8 km'lik kent suru ve Athena Tapınağı'nın da bulunduğu büyük bir kent olmuştur[5]. Ancak, MÖ 546 yılında Perslerin kenti ele geçirmesinden sonra[6] görkemli yıllar yavaş yavaş geride kalmaya başlamış ve kent eski gücüne bir daha ulaşamamıştır[7].

Çalışmanın diğer parçası olan Lydia Devleti, Batı Anadolu'nun içlerinde, Hermos Nehri'nin etrafında gelişmiş olup, başkenti Sardis'tir ve en güçlü yıllarını MÖ 700-546 yılları arasında yaşamıştır[8]. Bu tarih aralığı, aynı zamanda Phokaia'nın da en güçlü olduğu zamanlardır. Lydialılar, kuzeybatıdan gelen Kimmerler, batıda Ionlar, doğuda Asurlar ve akabinde önce Medler son olarak da Persler ile mücadele etmiştir. Bütün bu devletlerle zaman zaman başa çıksa da, Sardis sonunda Persler tarafından yıkılmıştır[9]. Lydia büyük devletlerle mücadele ederken, batısındaki Ionlar ile daha sık etkileşimde bulunmuştur. Arkaik Dönem'de Lydia'nın Ion kentleriyle olan ilişkileri, bazen savaşla bazen de dostane bir şekilde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kuzeyde yer alan ve Ionia kenti olan Phokaia'nın da bu sürecin içinde olduğu muhtemeldir. Aşağıda, antik yazarlardan Herodotos'un verdiği bilgiler ışığında ve Arkaik Dönem'deki Lydia-Ionia ilişkileri çerçevesinde, genelden özele inilecektir. Bu ilişkilerin özellikle Alyattes (MÖ 607-560) ve Kroisos (MÖ 560-546) Dönemi'nde daha sık yaşandığı anlaşılmaktadır[10]. Öte yandan, bu konu çerçevesinde Herodotos, Phokaia'dan hiç söz etmemiştir. Bu çalışmanın önemi de burada ortaya çıkmaktadır. Böylece hem Herodotos'un genel anlamda Ionlar ile ilgili aktarımları hem de modern kaynaklar aracılığıyla mevcut arkeolojik verilerden yararlanılarak, Phokaia'nın Lydia ile ilişkilerinin ne kadar etkin olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

---

[1] Akurgal 1956a, 38; Akurgal 1956b, 13.
[2] Akurgal 1995, 32; Akurgal 2000, 290-292.
[3] Özyiğit 1998b, 772-777, fig. 2; Özyiğit 2003a, 342-344; Özyiğit 2003b, 102.
[4] Kentin güneyindeki yamaçlarda yapılan kazılarda Phokaia'nın ilk yerleşim alanı bulunmuştur. Alanda, Oryantalizan Dönem megaronları ve onların altında da Protogeometrik Dönem oval evleri ortaya çıkarılmıştır. Erken Protogeometrik Dönem'e ait iki ayrı oval evin varlığı, bu alana Ionların yerleştiğini gösterir. Ayrıca aynı alanda Myken ve gri Aiol seramiğinin bulunmuş olması da önemlidir. Daha alt tabakalardaki seramikler, kentin MÖ 2. binden beri burada var olduğunu ispatlamaktadır. Bk. Özyiğit 1998b, 772.
[5] Akurgal 1956b, 33-40; Akurgal 1993, 55-59; Özyiğit 1998a, 9-15; Özyiğit 2003b, 103.
[6] Akurgal 1956b, 33-40; Cahill 1988, 481-501; Akurgal 1993, 55-59; Özyiğit 1998a, 9-15; Özyiğit 2003b, 103.
[7] Arıcı 2018, 315-332.
[8] Greenewalt 2010, 10-21; Demir 2014, 185-270; Roosevelt 2017, 35-58.
[9] Hdt. I, 84; Cahill 2010, 339-362; Demir 2014, 238-270; Roosevelt 2017, 258-262.
[10] Hdt. I, 6-94; Kerschner 2010, 247-266; Demir 2014, 212-244.

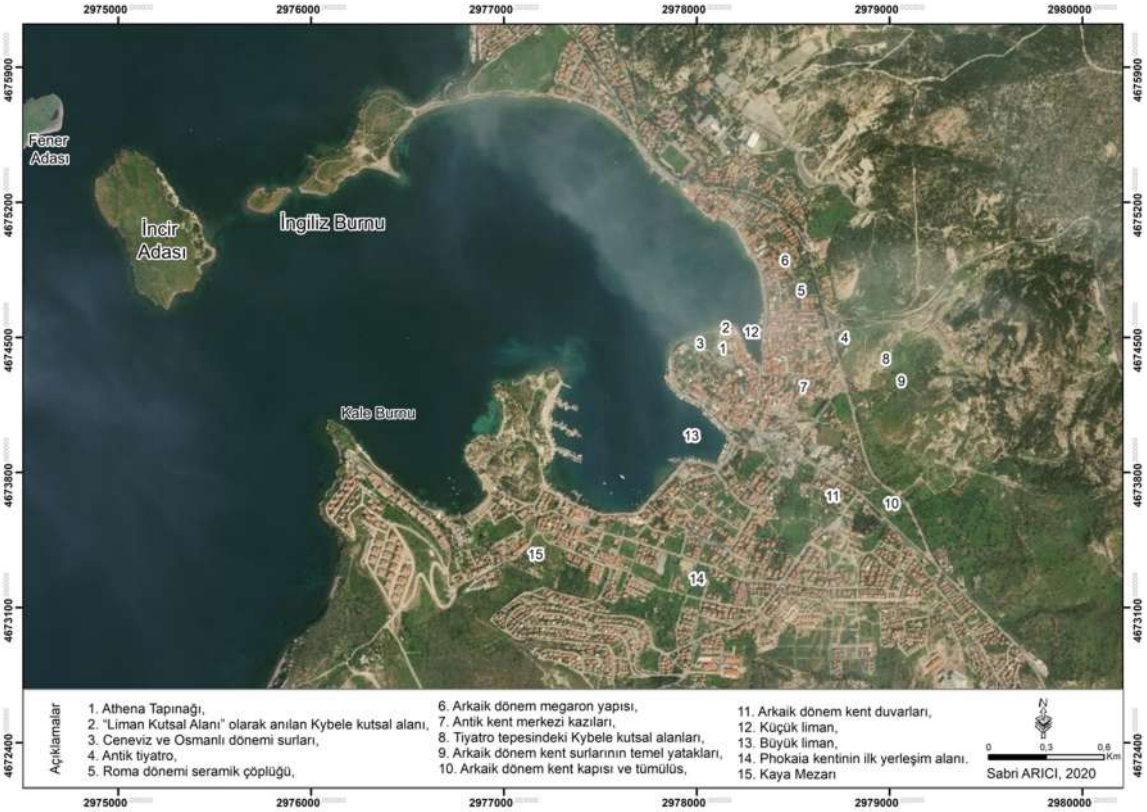

Figür 1: Phokaia'nın limanları ve genel görünümü

Phokaia'nın Denizciliği

Phokaia'nın Arkaik Dönem'de büyük bir kent olmasında denizciliğinin çok büyük etkisi olmuştur. Kent, biri büyük (Büyük Liman) diğeri küçük olmak üzere (Küçük Liman) doğal ve son derece korunaklı iki limana sahiptir[11] (fig. 1). Arkaik Dönem ve öncesinde, denizcilikte ilkel yöntemlerin kullanıldığı dönemlerde, gemilerin yaklaşık 57 km uzunluğundaki Smyrna Körfezi'nden geçmeleri sırasında birtakım zorluklar yaşanması[12], denizcilerin bir günlük zaman kaybına neden oluyordu[13]. Bu nedenle, gemiciler yüklerini daha yakın ve körfezin girişinde yer alan Phokaia, Klazomenai veya Erythrai gibi kentlere boşaltmayı daha uygun bulmuşlardır[14]. Hatta Phokaia'nın diğer iki kente göre daha uçta bulunması, onu avantajlı konuma getirmiştir. Bu avantaj da doğal olarak, Phokaia'ya ticari ve ekonomik anlamda büyük değer katmıştır. Böylece, halk kara yerine, güvenli tarafı olan denizlere açılmak zorunda kalmıştır. Phokaialılar, denizcilik imkanlarının son derece kıt olduğu Arkaik Dönem'de teknik anlamda bilgi ve becerilerini arttırmış[15] ve hızlı, 50 kürekli, 500 kişi kapasiteli gemilerle (pentekonter) seyahat etmişlerdir[16]. Herodotos[17] Phokaia'nın, Ionlar içinde uzun deniz yolculuğuna çıkan ilk kent olduğunu aktarmaktadır. MÖ 750-550 yılları arasındaki 200 yıllık bir süreçte, Ege, Marmara, Batı Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında

[11] Tarihi yarımada bu iki limanı ayırmaktadır. Limanları, güneyden Kale Burnu ve kuzeyden İngiliz Burnu adeta bir "hilal" gibi çevrelemektedir. Limanın doğusunda Phokaia antik kenti bulunurken batısında da doğal kale olarak önemli işlev gören İncir Adası ve Fener Adası sıralanmıştır. Bu adalar, adeta doğal dalgakıran işlevi görmüştür.
[12] Magie 2003, 46-47.
[13] Langlotz 1966, 11.
[14] Langlotz 1966, 19; Magie 2003, 46-47.
[15] Langlotz 1966, 11.
[16] Hdt. I, 163.
[17] Hdt. I, 142 ve I, 163.

Figür 2: Büyük Kolonizasyon rotaları

çok sayıda koloninin kurulduğu[18] ve bu nedenle söz konusu dönemin Eskiçağ literatürüne "Büyük Kolonizasyon Dönemi" olarak geçtiği bilinmektedir[19]. Yaklaşık 150 koloninin kurulduğu[20] bu süreçte yer alan Phokaia, Miletos ile birlikte en çok koloni kuran kent olmuştur[21]. Phokaialılar MÖ 7. yüzyılda Adriatik, Etruria, İberia ve Tartesos'a[22] kadar gitmişler, Batı Akdeniz'de, Güney Fransa'da Massalia'yı (Marsilya), Güney İtalia'da Lucania'nın batısındaki Elea (Velia), Korsika'da Alalia ve İspanya'da Emporion (Ampuria) koloni kentlerini kurmuşlardır (fig. 2). Massalia bölgesinde, Güney Fransa'daki Nice'te (Nicaea-Nizza) ve Antibes'te (Antipolis) kurdukları koloni kentleri ise diğerlerine göre daha küçük çaplıdır. Phokaia, Arkaik Dönem'de özellikle Akdeniz'de hem korkulan hem de hayran bıraktıran büyük bir deniz gücüne sahip olmuştur ve buna günümüzde "Thalassokrasi" adı verilmiştir. Naukratis'te üretilen mavi fayanslar, Phokaialı denizciler aracılığıyla İspanya'daki Emporion sitesine taşınmıştır. Bundan başka Phokaia, Akdeniz Havzası'nda demir, gümüş, kalay ve bronz taşımacılığını gerçekleştirmiş, bu mallara karşılık Mısır olmak üzere diğer Akdeniz kent-devletlerinden buğday, bazı gıda maddeleri, lüks mallar ve eşyalar almıştır[23].

Yukarıda da açıklandığı üzere, Arkaik Dönem'de Smyrna Körfezi'nin giriş ve çıkış kontrolü, güneyinde Klazomenai ve kuzey ucunda ise Phokaia'nın elindeydi. Klazomenai kentinin de önünde, Phokaia'daki gibi irili ufaklı adaları bulunmaktadır. Öte yandan körfezin doğusundaki Smyrna kenti, denizcilik faaliyetleri bakımından oldukça zayıftı. Smyrna, hem körfezin en iç noktasında yer aldığından hem de Klazomenai'nin varlığından dolayı açık denizlere açılamamış ve kent, deniz ticareti yerine tarıma yönelmek durumunda kalmıştır[24]. Ayrıca, Smyrna'nın diğer bir dezavantajı da Sardis'e giden karayolu hattının engebeli arazilerden oluşması[25] ve bu iki yerleşimin de Hermos veya Maiandros gibi nehirlerin taşımacılık imkanlarından uzak kalmasıdır. Dolayısıyla Smyrna'daki bu durum, Phokaia için tam tersidir. Phokaia'nın hem suyolu (Hermos) hem de karayolunun Sardis ile olan bağlantısı, iki merkezin daha kolay iletişim kurmasında etkili olmuştur. Aslında Smyrna, ticaret limanı olarak Phokaia'dan daha verimli bir şekilde Sardis'e hizmet edebilirdi, ancak Smyrna'nın Lydia kontrollerine karşı direnişi, Lydia askeri baskılarına karşı savunmasızlığı ve Alyattes'in fethinden sonra Smyrna limanının çok etkin kullanılamaması doğal olarak kenti Ege ticaretinden uzaklaştırmıştır[26]. Ayrıca, Klazomenai, Teos ve Erythrai, Lydia ticaret limanları olarak etkin bir şekilde hizmet edemeyecek kadar uzaktaydı[27].

---

18 Cook 1946, 67-98; Graham 2008, 83.
19 Tekin 1995, 48.
20 Myres 1965, 160-162.
21 Greaves 2010, 131.
22 Phokaialılar, Batı Akdeniz'e yaptıkları uzun seferlerde, İspanya'daki Tartessos kentindeki gümüş, kalay ve bakır gibi önemli kaynaklara ulaşma imkanı bulmuşlardır.
23 Phokaia'nın kolonizasyonu ile ilgili bk. Roebuck 1959; Langlotz 1966; Boardman 1973; Boardman 2006; Dominguez 2006; Morel 2006; Graham 2008, 83-162.
24 Doğer ve Gezgin 1998, 7.
25 Roebuck 1959, 15.
26 Balcer 1984, 83.
27 Balcer 1984, 83.

Smyrna'yı ele geçirmesine[28] rağmen, Alyattes'in kenti yeniden inşa etmemiş olması ve Kroisos'un ise, donanma inşa etme konusunda çok isteksiz (kendini denizcilik konusunda zayıf hissetmiş olabilir)[29] olması, Lydia'yı limanları yönetmede etkisiz kılmıştır[30]. Dolayısıyla, tanımladığımız bu süreç, Phokaia'nın işine yaramıştır.

Hermos Nehri ve Kral Yolu

Phokaia'nın Arkaik Dönem'de önemli bir kent olmasında denizciliğinin yanı sıra iç bölgelerle olan kara bağlantısının da çok büyük bir etkisi olmuştur. Bu bağlantı, zengin ve gösterişli Sardis ile ilişkide bulunması açısından önemli bir yol olmuştur. Bulunduğu coğrafi şartlardan dolayı, Phokaia halkının, mevcut bölgeden özellikle tarımsal yönden yeterince faydalanamadıkları anlaşılmaktadır[31]. Kentin tarımsal alanları dönemlere göre değişkenlik gösterdiğinden bu alanda çok iyi olmadıklarını düşündürmektedir. Phokaialıların karadan açılmak için sadece iki yolu vardı: Bunlardan birinci yol, kuzey kıyı boyunca giderdi ve bu yol üzerinde, bölgede MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar etkin bir güç olan komşu Kyme kenti bulunmaktaydı[32]. İkincisi ise, batıya gider ve buradan, Hermos (Gediz) Nehri boyunca güçlü Lydia'ya ulaşırdı[33] (fig. 3). Bunlardan ikincisi, Phokaia'nın geleceğine yön veren çok önemli bir güzergah olmuştur. Burası, MÖ 2. binden beri İç Anadolu'ya bağlanan önemli bir yol olarak kullanılmış[34], özellikle Gyges'in Asurbanipal ile olan ilişkilerinde etkin olmaya başlamış[35] ve Mezopotamya ile Pers ülkesine ulaşılabilen önemli bir kervan yolu olarak kullanılmıştır. Perslerin "Kral Yolu" olarak tanımlanan 2500 km'lik bu güzergah, 92 günde yol katediliyordu[36] (fig. 3). Bu yolun Sardis'ten Ege Denizi'ne olan kara bağlantısını da Ionia'nın kuzeyindeki Phokaia kenti sağlamaktadır[37]. Zaten bu tali yolun kenarında, Perslere ait olduğu düşünülen anıtsal ve monolit bir kaya mezarı bulunmaktadır[38] (fig. 4). Sardis, doğudan kara yoluyla gelen malların batıya yani, Ege kıyılarına ulaşmadan önceki son toplanma yeri olarak önerilmektedir[39]. Aslında, Asurlular zamanından beri kullanıldığı tahmin edilen bu rota sayesinde Batı Akdeniz'den gelen malların karayoluyla, Phokaia üzerinden doğuya gönderilmesi mantıklı görünmektedir. Bu çerçevede, J. M Balcer, Damaskuslu Nikolaus'tan alıntı yaparak, Phokaia ve Kyme yolunun etkin kullanılabilmesi için Lydialıların Magnesia'yı (Spylos Dağı kenarındaki) aldığını ifade etmektedir[40]. Bu da Lydia için Phokaia'nın önemini ortaya koymaktadır.

Phokaia, Kral Yolu sayesinde Lydialılar ile iletişime geçmek için ideal bir konumda yer alıyordu. Lydia'da Ionialılar kendi zanaat ürünleri için bir pazar ve emekleri için bir patron bulmuşlardı. Lydia ürünlerini kendi kullanımlarının yanı sıra dağıtım için de satın almışlardır. Ionia ve Lydia, yük hayvanlarının ve arabaların kullanıldığı bir yol ağıyla

---

28 Hdt. I, 16.
29 Hdt. I, 27.
30 Roebuck 1969, 51; Roebuck 2008, 452.
31 Roebuck 1959, 105, 136. Yazar, Justinus (43.3.5)'a dayandırarak, Phokaia topraklarının verimsiz olduğundan söz etmektedir. Ancak yazar, kentin sınırlarından söz etmemektedir. Aslında bu düşünce her dönemde doğru olmayabilir. Phokaia, doğusunu saran tepelerin ardında, Hermos (Gediz) Nehri'nin paralelindeki geniş alüvyon ovaları sayesinde oldukça verimli topraklar barındırmaktadır. Ancak, Justinus'un yazdıkları dikkate alınırsa, buradaki topraklarda Phokaia'nın çok etkin olmadığı anlaşılmaktadır.
32 Burn 1929, 17.
33 Akurgal 1962, 373.
34 Roebuck 1959, 50, dn. 48.
35 Demir 2014, 190.
36 Langlotz 1966, 11.
37 Özyiğit 2003a, 334.
38 Cahill 1988, 481-501; Özyiğit 2003b, 101, 106.
39 Roebuck 1959, 50.
40 Balcer 1984, 84-85.

birbirine bağlanmış ve Ege kıyılarına mal getirmiştir[41]. Paktolos Çayı (Sart), Sardis'in içinden geçerek birkaç km yakınındaki Hermos Nehri'ne dökülür. Herodotos[42], Hermos Nehri'nin bir zamanlar Phokaia'nın yakınlarında denize döküldüğünü aktarmaktadır. Phokaia'nın Hermos'a (güney-doğusuna) bakan tarafında sırt ve tepeler mevcut olduğundan, C. H. Roosevelt'in aktardıkları kuvvetle muhtemeldir ki, Hermos Phokaia'nın güneydoğusundaki bugün Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı kullanılan Hacılar Limanı yakınlarında denize dökülmüştür.

Figür 3: Phokaia-Sardis hattı ve Kral Yolu

Figür 4: Phokaia'daki Pers Mezar Anıtı

Lydia-Ionia İlişkileri

Lydialıların Ionlar ile ilişkilerini ortaya koyan en erken kanıtlar, Sardis'te ele geçen Protogeometrik Dönem seramikleridir[43]. Antik kaynaklarda, MÖ 7. yüzyılda yaşamış olan Hellen kökenli Paroslu Arkhilokhos ve Kolophonlu Mimnermos'un Lydia Kralı Giges'ten söz eden şiirleri ise ilk kayıtlardır[44]. Ancak bu konudaki en kapsamlı bilgileri Herodotos aktarmaktadır[45]. Yazar, Ionlar ile Lydialıların geleneklerinin birbirlerine yakın olduğundan söz etmektedir[46]. Ionlar, Lydia Devleti'nin zenginliğini, lüksün merkezi olduğunu görmüş ve bundan dolayı da onları hep hayranlıkla izlemişlerdir. Hatta birçok Yunan tiranı Lydia soylularına öykünerek, yer yer parfümlerini, kıyafet ve saç şekillerini bile taklit etmişlerdir[47].

Lydialılar için Ionia kentleri, nehir vadileri yoluyla Ege Denizi'ne açılan kapılardır (fig. 5). Bundan dolayı da Lydia, batısında yer alan Ionia ve Aiolis kentleriyle sürekli bir ilişki içinde olmuştur. Bu ilişkiler farklı yöntemlerle gerçekleştirilmiştir. Lydialılar, batı kıyı kentlerini ele geçirmek için askeri güç kullanarak, evlilik yoluyla (Alyattes'in kızının Ephesos tiranı Melas ile evlendirilmesi) veya sık olmasa da onların tanrılarına adaklar sunarak, onları etki alanlarına sokmaya çalışmışlardır[48]. Hem Ionlar hem de Aioller, Lydia Devleti karşısında çok da güçlü bir direnç gösterememişlerdir. Çünkü her iki halk, kendi aralarında siyasi birliktelik sağlayamamışlar ve daha çok bağımsız kent devletleri şeklinde varlıklarını sürdürmüşlerdir[49]. Bu durum da Lydia krallarının onlara tek tek saldırarak, kentleri egemenlikleri altına almasını kolaylaştırmıştır[50]. Herodotos[51], Kroisos iktidara gelmeden önce Ionların özgür olduğunu belirtir ve bunun nedenini de Kimmerlere

41 Roebuck 2008, 452.
42 Hdt. I, 80.
43 Roosevelt 2017, 69-71.
44 Kerschner 2010, 252.
45 Hdt. I, 6-94.
46 Hdt. I, 94.
47 Kerschner 2010, 262.
48 Kerschner 2010, 252.
49 Kerschner 2010, 252.
50 Kerschner 2010, 251.
51 Hdt. I, 6.

dayandırır. Gyges, Smyrna, Miletos ve Kolophon'a askeri seferler düzenlemiş, oğlu Ardis Priene'yi ele geçirip, Miletos'a saldırmıştır; ardından oğlu Sadyattes ve onun da oğlu Alyattes bu düşmanlığı sürdürmüştür[52]. Gyges, Alyattes ve Kroisos, Delphoi Kutsal Alanı'na çok değerli hediyeler sunmuşlardır[53]. Kroisos ilk Ephesos'a saldırmış ve daha sonra diğer Ion ve Aiol kentlerine bazı suçlamalarda bulunarak, oraları da ele geçirmiştir[54]. Körfezin batı ucundaki Klazomenai, adaları, korunaklı limanı ve verimli toprakları sayesinde, Lydialılar için önem kazanmıştır[55]. Bu nedenle, Alyattes MÖ 600 yılında, Smyrna'yı ele geçirdikten sonra, Klazomenai'ya yürümüş, ancak başarısız olmuştur[56].

MÖ 560 yılında Lydia tahtına geçen Kroisos, Ionia tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Herodotos Kroisos'tan önce tüm Ionia kentlerinin özgür olduğunu aktarmaktadır. Bu kral, Ionia kentlerinin Lydia'ya düzenli vergi ödemesini sağlayan kişidir[57]. Kroisos, Ion kentlerini iç ilişkilerinde serbest bırakmıştır, ancak bu kentlerden paralı asker, yıllık ölçülü haraç almıştır. Lydia Kralı ayrıca, ticari faaliyetlerini denizaşırı yerlerde sürdürmek için kendisine engel olunmaması yönünde de istekte bulunmuştur[58]. Herodotos'a[59] göre Kroisos, Aiol ve Ion kentlerini ele geçirmek için, keyfi suçlamalar yöneltip, sonra da buraları ele geçirmiştir.

Kroisos, Phrygialılar, Mysialılar, Mariandynler, Khalybler, Paphlagonialılar, Thraklar, Thynler, Bithynialılar, Karlar, Pamphylialılar ve Ionları egemenliği altına almıştır[60]. Bu halklardan fırsat ve imkan bulanlar, Sardis'in zenginliğinden faydalanabilmek için, Lydia başkentine gitmeye çalışmışlardır[61]. Özellikle Sardis'te bulunan Hellen mallarının sayısındaki artış, MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış, MÖ 6. yüzyılın başlarına kadar, yani Alyattes (MÖ 607-560) ve oğlu Kroisos Dönemi'nde (MÖ 560-546) zirve yapmıştır[62].

Lydialılar ile başta Ephesos olmak üzere, Smyrna kenti de siyasi, ekonomik, kültürel ve dinsel bağlamda birbirlerine daha yakın bir profil çizmişlerdir. Hatta bu iki kentin, Lydia dilini kullandıklarına dair kanıtlar bulunmaktadır[63]. Toplam beş kralın yöneticilik yaptığı Lydia Mermnad Hanedanı'yla[64] (MÖ 680-546) birlikte, Ionlar ile olan ilişkiler öyle yükselmiştir ki, G. M. Hanfmann mimari ve heykel sanatından yola çıkarak, özellikle Sardis-Ephesos ilişkilerinin yoğun olmasından dolayı, bu dönemi "Lydo-Ionia" olarak isimlendirmiştir[65]. Lydia-Ionia ilişkileri çerçevesinde birtakım arkeolojik kanıtlar da bulunmaktadır:[66] Ephesos ve Smyrna'da Lydia stiline ait olabilecek kırmızı üzerine siyah, iki renkli, mermer görünümlü ve damarlı boyama (streaky) seramikler ile altın takı ve süslemeler ele geçmiştir. Kroisos'un Ephesos Artemis Tapınağı'nın 36 kabartmalı sütununa sponsor olması, ayrıca Smyrna Athena Tapınağı'ndaki Lidçe yazıt da dikkat çekmektedir.

---

52 Hdt. I, 15.
53 Hdt. I, 13, 25 ve 51
54 Hdt. I, 26.
55 Doğer 1998, 20-21
56 Hdt. I, 16.
57 Hdt. I, 6.
58 Doğer 2006, 83.
59 Hdt. I, 27.
60 Hdt. I, 28.
61 Hdt. I, 29.
62 Kerschner 2010, 252.
63 Kerschner 2010, 261.
64 Gyges (MÖ 680-652/644), Ardys II (MÖ 652/644- 625/615), Sadyattes (MÖ 625/615- 610), Alyattes II (MÖ 607-560), Kroisos (MÖ 560-546).
65 Hanfmann 1978, 29.
66 Kerschner 2010, 254-256.

Lydia-Ionia arasındaki ilişkilerin var olduğunu gösteren arkeolojik kanıt olarak seramikler dikkate alınmalıdır. Bu konuda yapılan çalışmalar sayesinde kayda değer bilgilere ulaşılmıştır[67]. Doğu Hellen şehirlerindeki Lydia kökenli stilleri (*kotyle* ve *skyphos*un yumurta biçimli, içe eğik ağızlı ve genellikle uzun, konik ayağa sahip ya da bilinçli yapılmış damarlı boyalı Lydia versiyonları gibi) benimsemiş çömlekçiler çalışmıştır. Bu stiller, Lydia ile ticari ilişkilerin olduğu Larisa, Pitane, Kyme, Ephesos ve Smyrna'da daha sık görülmektedir. Bu kentlerin dışında, Lydia kökenli veya Lydia özelliklerini adapte etmiş çanak-çömlek Doğu Hellen kentlerinde seyrek olup, daha çok Samos, Miletos ve Didyma'daki kutsal alanlarla sınırlı kalmıştır. Bu çerçevede, Phokaia'ya yakın olan Larisa, Pitane ve Kyme gibi kentlerde Lydia ile bağlantılı seramiklerin bulunması gibi, ileride Phokaia'da da benzer şekilde eserlerin ortaya çıkması muhtemeldir.

Lydia-Phokaia İlişkileri

Figür 5: Batı Anadolu nehirleri

Görüldüğü üzere, Lydia ile Ionia arasında, askeri, mimari, sanatsal, dinsel ve ticari ilişkiler dikkat çekmektedir. Bu durumda, Lydia'nın bir Ionia kenti olan Phokaia ile birtakım ilişkiler içinde olabileceğini tahmin etmek zor olmamalıdır. Aşağıda bu ilişkilerin mümkün olabileceğine dair birtakım veriler ele alınmıştır. Bunların içinde şüphesiz en önemli kanıtlardan biri de Phokaia'nın sikke kullanımına başlamış olmasıdır. Antik dünyada ilk madeni paranın basımı Lydialılar tarafından gerçekleştirilmiştir[68]. MÖ 7. yüzyılın sonlarına tarihlenen Ephesos Artemis Tapınağı'nda bulunan elektron sikkeler arasında fok başlı örneklere de rastlanılması, Sardis'ten sonra, Phokaia'nın Ionia kentleri arasında ilk sikke basanlardan (Phokaia, Ephesos, Miletos, Erythrai, Klazomenai, Khios, Teos ve Samos) biri olduğunu ortaya koymaktadır[69]. Lydia'nın elektron sikkesinin Ionia ile olan ticari ilişkilerin sonucunda, bir ihtiyaç olarak ortaya çıktığı ileri sürülmektedir[70]. R. M. Cook, MÖ 7.yüzyılda Ionia'nın ekonomik sıkıntılarına paralel olarak, paralı askerlik olgusunu değerlendirmek gerektiğini vurgulamaktadır[71]. Bundan dolayı, sikkenin paralı askerlerin ücretlerinin bir çeşit ödeme aracı olabileceği düşünülmektedir. Alyattes ve oğlu Kroisos zamanında Lydia, askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda bölgede söz sahibi olmuştur. Özellikle ticari bağlantı, Ionia'dan Hermos (Gediz) ve Maiandros (Büyük Menderes) nehirlerinin vadileri takip edilerek (fig. 5), Orta Anadolu'ya kadar uzamıştır[72]. Bu ticaretle birlikte ödeme aracı olarak çıkmış olan elektron sikke, kısa sürede Ionia'nın bazı kentlerinde benimsenmeye başlanmıştır[73], bu kentlerden biri de Phokaia'dır. Phokaia'nın erken dönemdeki sikke basımı ve Alyattes'in Smyrna'yı ele

[67] Roebuck 1959, 79-83; Hanfmann 1978, 25-35; Boardman 1980, 98-99; Hanfmann 1983, 80-81; Gürtekin 1998; Gürtekin-Demir 2002; Greenewalt 2010, 107-124.
[68] Hdt. I, 94.
[69] Hogarth 1908; Sear 1979, 322-323; Robinson 1951, 156-167; Kroll 2010, 143-156.
[70] Roebuck 1959, 54-55, 58-60.
[71] Cook 1946, 89.
[72] Kerschner 2010, 252.
[73] Hdt. I, 94.

Figür 6: Phokaia kent suru

geçirmesiyle[74] (MÖ 600) birlikte, Hermos (Gediz) Vadisi'nin ticari hakimiyeti Phokaia'nın eline geçmiştir[75]. Hermos Nehri güzargahında Sardis'ten Phokaia'ya ulaşım, Sardis-Smyrna ulaşımından daha kolay olduğundan, bu sayede Sardis ile Phokaia arasındaki iletişimin güçlendiği düşünülmektedir[76].

Phokaia'nın Lydia ile ilişkileri çerçevesinde kentin surları ele alındığında, bir ayrıntı ortaya çıkmaktadır: Herodotos'un aktardığına göre[77], İspanya'daki Tartessos kralı Argonthonios'un, Phokaialıların Medlere karşı kendilerini koruması için verdiği parayla kent suru inşa edilmiştir. MÖ 590-580 yılları arasında yapıldığı düşünülen bu surların (yaklaşık 5 km uzunluğunda) bir kısmı günümüzde arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır[78] (fig. 6). Phokaia surları, özellikle eğimli destek duvarıyla (payanda) ve düzgün kesme taşlarıyla güçlü Sardis surlarını anımsatmaktadır[79]. Bu durum, Ephesos ve Smyrna'da Lydialı taş ustalarıyla birlikte çalışıldığı görüşünü de desteklemektedir[80]. A. Baran[81], Phokaia surlarının yapımı sırasında Lydia ile dostane bir ilişkinin olabileceğini düşündüren bir görüş ortaya koymaktadır:

> *Alyattes ve Kroisos dönemleriyle ilgili anlatımlarında Phokaia'dan hiç bahsetmezken Phokaia surları için böyle bir hikaye aktarılması ilginçtir. Ayrıca, Kimmer istilasından sonra Medlerin Batı Anadolu'yu tehdit ettiklerine dair bir veri bulunmamaktadır. Arkeolojik verilerin gösterdiği üzere MÖ 590 civarında inşa edilmiş olan surun ileri teknik detaylar göstermesi ve Lydia'nın bu kadar yakınındaki bir yerleşimde tamamı kesme taştan 5 km uzunluğunda bir sur inşasının Lydia izni ve desteği olmaksızın yapılabilmiş olması çok gerçekçi değildir. Kerkenes ve Sardis surlarıyla aynı dönemde ve benzer teknikte inşa edilmiş Phokaia surlarının tamamen kesme taştan yapılmış olması, yüksek maliyetin ötesinde yetişmiş insan gücüne de yoğun ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir ve en mantıklı açıklama Lydia krallığının desteğiyle yapılmış olmasıdır. Herodotos (I. 22) tarafından Alyattes'in Miletos ile yaptığı savaş ve sonrasında iki tapınak inşa ettirerek antlaşma yapmış olduğunun aktarılması, Phokaia için de benzer bir durum olabilir mi sorusunu akla getirir. Herodotos tarafından bilinmeyen bir başka antlaşmayla da deniz gücü ve limanıyla ünlü Phokaia'ya Alyattes tarafından destek verilmiş olabilir. Bağımsızlıklarını kaybettikleri imajını vermemek için Phokaialıların böyle bir hikaye yaratmış oldukları ya da Herodotos zamanına değin sponsorun kim olduğu konusunun değişik bir hikaye haline geldiği olası bir açıklama olarak kabul edilebilir gözükmektedir.*

Lydialıların en önemli seramiklerinden biri de *lydion*dur. Lydia'nın adeta simgesi olan ve parfüm şişesi amaçlı kullanılan bu kap, MÖ 6. yüzyılda Sardis'te yoğun olarak ele geçmiştir[82]. En erken örnekleri ise Pitane'de bulunmuştur[83]. Özellikle MÖ 6. yüzyılın 2. ve 3.

---

[74] Hdt. I, 16; Cook 1985, 25-28; Cook ve Nicholls 1998, 27-31.
[75] Özyiğit 2007, 347.
[76] Roebuck 1959, 14; Balcer 1984, 82-83.
[77] Hdt. I, 163
[78] Özyiğit 1993, 1-22; Özyiğit 1994a, 11-36; Özyiğit 1994b, 77-109.
[79] Kerschner 2010, 257; Baran 2016, 76.
[80] Kerschner 2010, 257.
[81] Baran 2016, 78-79.
[82] Greenewalt 1966, 148.
[83] Greenewalt 1966, 184.

çeyreğinde Batı Anadolu'da *lydion* üretiminin hız kazandığı görülmektedir[84]. *Lydion,* Sardis dışında Phokaia[85], Pitane, Smyrna, Samos, Rodos, Amyzon, Labraunda, Mylasa, Daskyleion, Afyon, Midas kenti, Kütahya, Gordion ve Düver gibi Batı Anadolu yerleşimlerinden de ele geçmiştir[86]. Elbette Phokaia'da bir adet *lydion* bulunması çok fazla bir şey ifade etmeyebilir ancak, Phokaialıların bunun ticaretini yapmış olması kuvvetle muhtemeldir. Akdeniz'in batısında (Etruria, Güney Fransa ve Güney İspanya/Emporion) bulunan *lydion*ların Lydia taklidi üretimler olduğu vurgulanmaktadır[87]. Söz konusu merkezlerde bu tip malların ele geçmesi, özellikle Phokaia gibi bir kolonist kentin buralarda etkin olmasından dolayı, *lydion*ların buraya Phokaia aracılığıyla taşındığına düşündürmektedir[88].

Antik çağda toplumlar arası etkileşimde kültün çok etkisi vardır. Phokaia'da yer alan kültler arasında Ana Tanrıça Kybele, önemli bir yer tutmaktadır[89] (fig. 7). Phokaia'daki bu kült Lydia'dakinden etkilenmiştir[90]. Phrygia'nın Lydialıların hakimiyetine girmesinden sonra, bu kültün batıya yayılım yolu da açılmıştır. Lydialılar Phrygialıların Kybele kültünü benimsemişler[91] ve Batı Anadolu'daki kent devletleri ile olan ticari ve siyasi ilişkileri sırasında Ana Tanrıça'nın kültünün buralara da yayılımını sağlamışlardır. Böylece, tanrıçanın kültü önce Ege kıyılarına, ardından adalara ve oradan da Yunanistan üzerinden Güney Fransa'ya kadar ulaşmıştır[92].

Figür 7: Phokaia Kybele kaya kutsal alanı

Figür 8: Phokaia Şeytan Hamamı kaya mezarı

Phokaia'nın kente bakan güney yamacında, halk arasında Şeytan Hamamı olarak adlandırılan kayalara oyulmuş bir mezar bulunmaktadır (fig. 8). MÖ 4. yüzyılın sonunda yapıldığı tahmin edilen bu mezar, uzun bir *dromos*a sahiptir ve mezarın Lydia etkisinde yapıldığı ileri sürülmektedir[93]. Kentte, henüz arkeolojik kazısı yapılmamış bir tümülüsün varlığı da bilinmektedir[94]. Bu örnekler, Phokaia'daki Lydia etkisinin günümüze ulaşan kanıtları olarak düşünülmektedir[95].

MÖ 620-610 yıllarına tarihlenen Phokaia Athena Tapınağı'nda bulunan *terracotta*lar Batı Anadolu'daki en erken örnekler olması sebebiyle, bölgenin merkezi olduğu iddiası

[84] Rumpf 1920, 167.
[85] Greenewalt 1966, 24, Fb 64 ve 9, 1, dn. 47.
[86] Greenewalt 1966, 7.
[87] Greenewalt 1966, 88, 90, 95, 115.
[88] Roebuck 1959, 56, dn. 70; Greenewalt 1966, 59.
[89] Özyiğit 1995, 426-432; Özyiğit 1998b, 765-770; Özyiğit ve Erdoğan 2000, 11-23; Erdoğan 2003; Erdoğan 2008, 109-126.
[90] Hanfmann 1978, 33-34.
[91] Hanfmann ve Waldbaum 1969, 264-269; Hanfmann 1980, 105-106.
[92] Erdoğan 2003, 47, dn. 7-11.
[93] Akurgal 1993, 57; Akurgal 2000, 292.
[94] Özyiğit 1994a, 19; Özyiğit 1996, 9; Arıcı 2020, 166-167.
[95] Baughan 2010, 273-304.

bulunmaktadır[96]. Phokaia'da bulunan mimari *terracotta*lar, daha erken döneme tarihlenen Lydia mimari *terracotta*larından etkilenmiş olmalıdır. Bu etkileşimde yine Hermos Vadisi'nin rolü büyüktür[97].

Değerlendirme ve Sonuç

Arkaik Dönem'de Lydialılar, Ionlar ile temasa geçebilmek ve aynı zamanda Ege Denizi'ne ulaşabilmek için Hermos, Kaistros ve Maindros nehirlerinin karayolu güzergahlarını izlemişlerdir (fig. 8). Bu çerçevede, Phokaia ile Sardis arasındaki yakınlığın en önemli sebeplerinden biri de Phokaia'nın sahip olduğu iki liman ve buna ulaşımı sağlayan Hermos Nehri ve vadisi olmuştur. Söz konusu coğrafik avantajlar, Lydia ile Phokaia arasındaki ilişkiyi mümkün kılmıştır. Bu durumun özellikle MÖ 600 yıllarından sonra daha da güçlendiği önerilebilir[98]. Lydialıların Perslere yenilmesinden (MÖ 546) hemen sonra Pers Kralı Kyros, Ionlar ve Aiollerin kendisine boyun eğmesini istemiştir. Ancak, her iki halk da bunu kabul etmeyip, yardım için Sparta'ya elçi göndermişlerdir. Herodotos bu olayı şöyle aktarmıştır:[99]

> *Ion ve Aiol kentlerinin elçileri acele Sparta'ya vardıklarında, aralarından sözcü olarak Phokaia elçisini seçtiler, bunun adı Pythermos'tu. Sırtına erguvan kırmızıları giyinmişti, duyan Spartalı koşsun, çok kişi toplansın diye ve ortalarında ayakta durarak uzun bir söylev çekti, yardım dileğinde bulundu. Lakedaimonlular kulak asmadılar ve Ion'ların yardımına koşmaya yanaşmadılar. Bunun üzerine elçiler geri döndüler; ama Lakedaimonlular bu isteği geri çevirdikten sonra peşlerinden elli kürekli bir gemiyle kendi adamlarını gönderdiler, maksatları bence, Kyros ve Ionlar arasındaki işlerin nereye varacağını görmekti. Bu gözlemciler Phokaia'ya vardıklarında, içlerindeki en önemli kişiyi, Lakrines adındaki yurttaşlarını Sardes'e gönderdiler, bu, Lakedaimonluların mesajını Kyros'a iletti ve ona herhangi bir Yunan kentinin yıkılmasını istemediklerini ve böyle bir şey olursa seyirci kalamayacaklarını bildirdi.*

Herodotos'un bu aktarımında, Lydia-Phokaia ilişkilerine dolaylı da olsa bir gönderme yapması dikkat çekmektedir. Buradan ikili ilişkinin var olduğunu ortaya koyacak iki önemli sonuç çıkmaktadır: Birincisi, seçilen sözcünün gösterişli elbise giyen bir Phokaialı olması, Phokaia'nın o tarihlerde diplomasi de söz sahibi olduğunu göstermektedir. Diğer nokta ise, Lakedaimonluların Phokaia'ya gelip, söz konusu elçinin (Lakrines) buradan Sardis'e geçmesidir. Yani bu durum, Arkaik Dönem'de Sardis'e gitmek için Phokaia Limanı'ndan, karayoluyla Hermos Vadisi güzergahının kullanılmış olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, Perslerin Sardis'i ele geçirmesinden önce, yani Alyattes ve Kroisos zamanında da bu güzergahın (Phokaia-Sardis) etkin olduğu varsayımını da güçlendirmektedir. Bu çerçevede, Kral Yolu'ndan Sardis aracılığıyla doğudan gelen malların, Phokaia limanlarından, uzak batıya kadar ulaştığını, transport işlerini ise Phokaialı gemiciler aracılığıyla yaptıklarını düşündürmektedir. Phokaia'nın ilk sikke kullananlardan biri olması da Lydia ile olan ticari ilişkilerin bir sonucu olmalıdır.

Phokaia'nın yaptırmış olduğu çok görkemli kent surunun (yapımının uzun sürdüğü tahmin edilebilir) batısında yer alan güçlü Lydia'dan izin almadan yapmış olması mantıklı görünmemektedir[100]. Bu da iki kent arasında olumlu bir ilişkinin var olabileceğini ortaya

[96] Özyiğit 2020, 238.
[97] Ateşlier 2010, 225-232.
[98] Özyiğit 2007, 347.
[99] Hdt. I, 152. Öte yandan Diodoros (Diod. IX. 36) bu olayı, küçük bir değişiklikle bize aktarmaktadır. O'na göre Ionların zor durumda kalmasını fırsat bilen Sparta, Kyros'a elçiler gönderip, buradaki Ionları köleleştirmesini istemiştir. Zaten burada konumuzla olan bağlantısı Phokaia'nın süreçte önemli bir rol oynamasıdır.
[100] Baran 2016, 78-79.

koymaktadır. Yani, Lydia'nın Phokaia ile olan ilişkilerinde, herhangi bir zor kullanmanın söz konusu olmadığını düşündürmektedir.

Yukarıda da açıklandığı üzere, Phokaia'nın Lydia ile olan ilişkisini ortaya koyan, sikke kullanımı ve sur yapımı haricinde, kentte bulunan birtakım Lydia etkili olabilecek arkeolojik kanıtlar da dikkate alınmalıdır. Bunlar; Phokaia'da Kybele kültünün etkin olması, *lydion*un (bir adet) ele geçmesi ve bu kap türünün Batı Akdeniz'e transportu, Şeytan Hamamı Kaya Mezarı, tümülüs ve Athena Tapınağı'nda kullanılan mimari *terracotta*lardır. Sonuç olarak, Arkaik Dönem'de Phokaia ile Lydia arasında bir ilişki vardı ve daha çok ticaret üzerinden yürütülen bu ilişkinin dostane bir yaklaşımla sürdürüldüğü söylenebilir. Ayrıca, Phokaia'nın refah seviyesinin iyi olduğu dönemin Lydia[101] ile aynı olması (MÖ 700-546) bir tesadüf değildir.

Figürlerin Listesi

Figür 1: Phokaia'nın limanları ve genel görünümü *(Düzenleyen: S. Arıcı)*
Figür 2: Büyük kolonizasyon rotaları *(http://www.thehistoryofancientgreece.com/2016/07/014-colonization-and-west.html)*
Figür 3: Phokaia-Sardis hattı ve Kral Yolu *(https://www.shorthistory.org/ancient-civilizations/mesopotamia/persian-empire/the-organization-and-economy-of-the-persian-empire/)*
Figür 4: Phokaia'daki Pers Mezar Anıtı *(Foto: S. Arıcı)*
Figür 5: Batı Anadolu nehirleri *(Düzenleyen: S. Arıcı)*
Figür 6: Phokaia'daki kent suru *(Foto: S. Arıcı)*
Figür 7: Phokaia'daki Kybele Açıkhava Kült Alanı *(Foto: S. Arıcı)*
Figür 8: Phokaia'daki Şeytan Hamamı Kaya Mezarı *(https://focadayiz.com/foca-seytan-hamami/)*

[101] Greenewalt 2010, 10-21; Demir 2014, 185-270; Roosevelt 2017, 35-58.

Bibliyografya

Antik Kaynaklar

Hdt.: Herodot, *Historiae.*
Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos (Herodot), *Tarih* (Çev. M. Ökmen). İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Modern Kaynaklar

Akurgal, E. (1956a). Foça kazıları ve Kyme sondajları. *Anadolu/Anatolia, 1*, 33-41.

Akurgal, E. (1956b). Foça Kazıları ve Kyme Sondajları-Les fouilles de Phocée et les sondages de Kymé. *Türk Arkeoloji Dergisi, 6*, 13-24.

Akurgal, E. (1962). The Early Period and the Golden Age of Ionia. *AJA, 66(4)*, 369-379. https://doi.org/10.2307/502024

Akurgal, E. (1993). *Ege ve İzmir*. Net Yayınları.

Akurgal, E. (1995). La Grèce de L'Est, Berceau de la Civilisation Occidentale. *Phocée et La Fondation de Marseille* (ss 31-46). Musée d'Histoire de Marseille Publication.

Akurgal, E. (2000). *Anadolu Uygarlıkları*. Net Yayınları.

Arıcı, S. (2018). Hellenistik Dönem'de Phokaia. M. Çekilmez (Ed.) *Uluslararası Aliağa ve Çevresi -Aiolis Bölgesi - Arkeoloji ve Disiplinler Arası Araştırmalar Sempozyumu-Bildirileri 27-28 Eylül 2018*, (ss. 315-332). Aliağa Kent Kitaplığı.

Arıcı, S. (2020). Phokaia'nın Hellenistik ve Roma Dönemi Mezarları ile Ölü Gömme Gelenekleri. *Seleucia, 10*, 155-184.

Ateşlier, S. (2010). Lydia Pişmiş Toprak Mimari Levhaları. N. D. Cahill (Ed.) *Lydialılar ve Dünyaları, Lydians and Their World* (ss 225-232). Yapı Kredi Yayınları.

Balcer, J.M. (1984). *Sparda by the Bitter Sea: Imperial Interaction in Western Anatolia*. Brown Judaic Studies.

Baran, A. (2016). Kerkenes Kazısı 2012-2013 Yılları Çalışmaları ve Yerleşimin Tanımlanması Üzerine Değerlendirmeler. *Mediterranean Journal of Humanities, 4*(2), 49-78. https://doi.org/10.13114/MJH.2016.288

Baughan, E. (2010). Lydian Gömü Gelenekleri. N. D. Cahill (Ed.) *Lydialılar ve Dünyaları Lydians and Their World* (ss 273-304). Yapı Kredi Yayınları.

Boardman, J. (1973). *The Greeks Overseas: The Early Colonies and Trade*. Thames&Hudson.

Hafmann, G. M. A.(1980). On Lydian Sardes. K. Devries (Ed.), *From Athens to Gordion, The Papers of a Memorial Symposium for Rodney S. Young* (ss 99-132). Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania.

Boardman, J. (2006). Egypt: Greeks in the East Mediterranean (South Anatolia, Syria, Egypt). G. R. Tsetskhladze (Ed.) *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements*

Overseas, Mnemosyne, Supplements 193(1) (ss. 524-534). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047404101_012

Burn, A. R. (1929). So-called trade leagues in early Greek history and Lelantine War. *JHS, 49*, 14-37. https://doi.org/10.2307/625000

Cahill, N. (1988). Tafl Kule: A Persian-Period Tomb near Phokaia. *AJA, 92*, 481-501. https://doi.org/10.2307/505245

Cahill, N. (2010). Sardis'te Pers Tahribi. N. D. Cahill (Ed.) *Lydialılar ve Dünyaları, Lydians and Their World* (ss 339-362). Yapı Kredi Yayınları.

Cook, R. M. (1946). Ionia and Greece in the Eighth and Seventh Centuries BC. *JHS, 66*, 227-237. https://doi.org/10.2307/626542

Cook, J. M. (1985). On the Date of Alyattes' Sack of Smyrna. *BSA, 80*, 25-28.

Cook, J. M. ve Nicholls, R. V. (1998). *Old Smyrna excavations: the temples of Athena.* British School at Athens.

Demir, M. (2014). *Lydialılar, Mythostan Logosa*. TTK Yayınları.

Doğer, E. (1998). *İlk İskanlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen ya da Tarhaniyat Tarihi*. İskan Yayınları.

Doğer, E. (2006). *İzmir'in Smyrnası, Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar*. İletişim Yayıncılık.

Doğer, E. ve Gezgin, İ. (1998). Arkaik ve Klasik Dönemde Smyrna'nın Dış Savunması Üzerine Gözlemler. N. Ülker (Ed.) *II. Uluslararası İzmir Sempozyumu Nisan 1998* (ss 5-30). Ege Üniversitesi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını.

Dominguez, A. J. (2006). Greeks in the Iberian Peninsula. G. R. Tsetskhladze (Ed.) *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas, Mnemosyne, Supplements 193(1)* (ss. 429-505). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047404101_011

Erdoğan, A. (2003). *Phokaia Kaya Tapınakları.* [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Ege Üniversitesi.

Erdoğan, A. (2008). Phokaia İncir Adası Kaya Kutsal Alanı ve Bakkheion. I. Yalçınkaya (Ed) *III. ve IV. Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu*, *Anadolu/Anatolia Ek Dizin No: 2* (ss 109-126). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Graham, A. J. (2008). The colonial expansion of Greece. J. Boardman ve N. G. L. Hammond (Ed.) *The Cambridge Ancient History 3(3)* (ss 83-162). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CHOL9780521234474.006

Greaves, A. M. (2010). *The Land of Ionia: Society and Economy in The Archaic Period*. Wiley-Blackwell.

Greenewalt, C. H. Jr. (1966). *Lydian Pottery of the Sixth Century B.C. the Lydion and Marbled Ware* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. University of Pennsylvania.

Greenewalt, C. H. Jr. (2010). Lydia Çömlekçiliği. N. D. Cahill (Ed.) *Lydialılar ve Dünyaları, Lydians and Their World* (ss 107-154). Yapı Kredi Yayınları.

Gürtekin, R. G. (1998). Lydia Seramiğindeki Yabancı Etkiler. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi.

Gürtekin-Demir, R. G. (2002). Lydian Painted Pottery at Daskyleion. *AnatSt,* 52, 111-143. https://doi.org/10.2307/3643079

Hanfmann, G. M. A. (1978). Lydian Relations with Ionia and Persia. E. Akurgal (Ed.) *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, 1* (ss 25-35). Tuřk Tarih Kurumu.

Hanfmann, G. M. A. (1980). On Lydian Sardes. K. Devries (Ed.) *From Athens to Gordion, The Papers of a Memorial Symposium for Rodney S. Young* (ss 99-132). University Museum, University of Pennsylvania.

Hanfmann, G. M. A. (1983). *Sardis from Prehistoric to Roman Times: Results of the Archaeological Exploration of Sardis, 1958-1975*. Harvard University Press.

Hanfmann, G. M. A. ve Waldbaum, J. C. (1969). Kybebe and Artemis, Two Anatolian Goddesses at Sardis, *Archaeology, 22*(4), 264-269.

Hogarth, D. G. (1908). *British Museum Excavations at Ephesus, The Archaic Artemisia*. BMP.

Kerschner, M. (2010). Lydialıların Komşuları, Ionyalılar ve Aiolia'lılar. N. D. Cahill (Ed.) *Lydialılar ve Dünyaları, Lydians and Their World* (ss 247-266). Yapı Kredi Yayınları.

Kroll, J. H. (2010). Sardis Sikkeleri. N. D. Cahill (Ed.) *Lydialılar ve Dünyaları, Lydians and Their World* (ss 143-156). Yapı Kredi Yayınları.

Langlotz, E. (1966). *Die kulturelle und künstlerische Hellenisierung der Küsten des Mittelmeers durch die Stadt Phokaia*. Vs Verlag für Sozialwissenschaften.

Magie, D. (2003). *Batı Anadolu'da Romalılar: Batı Anadolu Kent Devletleri 3*. (Çev. N. Başgelen ve Ö. Çapar) Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Morel, J. P. (2006). The Phocaean colonization. G. R. Tsetskhladze (Ed.) *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas, Mnemosyne, Supplements 193(1)* (ss 358-428). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047404101_010

Myres, J. L. (1965). The Colonial Expansion of Greece. J. B. Burry, S. A. Cook ve F. E. Adcock (Eds.), *Cambridge Ancient History 3(3)* (ss 83-162). Cambridge University Press.

Özyiğit, Ö. (1993). 1991 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 142*(1) 1-22.

Özyiğit, Ö. (1994a). 1992 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 15*(2), 11-36.

Özyiğit, Ö. (1994b). The City Walls of Phokaia. *REA, 96*, 77-109. https://doi.org/10.3406/rea.1994.4562

Özyiğit, Ö. (1995). 1993 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 16*(1), 425-454.

Özyiğit, Ö. (1996). 1994 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 17*(2), 1-26.

Özyiğit, S. (1998a). *Foça/Phokaia*. Arkadaş Matbaacılık.

Özyiğit, Ö. (1998b). 1996 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 19*, 763-793.

Özyiğit, Ö. (2003a). 2000-2001 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 24*(2), 333-350.

Özyiğit, Ö. (2003b). Phokaia'da Akurgal'ın Kazıları ışığında Son Dönem Çalışmaları. *Anadolu/Anatolia, 25*, 97-107. https://doi.org/10.1501/andl_0000000302

Özyiğit, Ö. (2007). 2005 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 28*(2), 341-354.

Özyiğit, Ö. (2020). *Phokaia III, Arkaik Dönem Athena Tapınağı*. Ege Yayınları

Özyiğit, Ö. ve Erdoğan, A. (2000). Les Sanctuaires de Phocée à la lumiere des dernieres fouilles. A. Hermary ve H. Treziny (Eds.) *Les cultes des cités Phocéennes*. *Actes Du colloque international 4-5 Juin 1999* (ss 11-23). Aix-en-Provence.

Robinson, E. S. G. (1951). The coins from the Ephesian Artemisum Reconsidered. *JHS, 71*, 156-167. https://doi.org/10.2307/628197

Roebuck, C. (1959). *Ionian trade and colonization.* Archaeological Institute of America.

Roebuck, C. (2008). Trade. (Eds.) J. Boardman, N. G. L. Hammond, D. M. Lewis ve M. Oswald, *Cambridge Ancient History, IV* (ss 446-460). Cambridge University Press.

Roosevelt, C. H. (2017). *Gyges'ten Büyük İskender'e Lydia Arkeolojisi* (Çev. H. G. Çatak). Koç Üniversitesi. Yayınları.

Rumpf, A. (1920). Lydische Salbgefaesse. *AM, 4*, 163-170.

Sear, D. S. (1979). *Greek Coins and Their Value*, *2*. Seaby's Numismatic Publications.

Tekin, O. (1995). *Eski Yunan Tarihi*. İletişim Yayınları.